

Neretva

ISPRAVKA

1. Na str. 56, na kraju prvog pasusa, omaškom je ispuštena fusnota 26a, koja glasi: *»Rušenje mostova izvršeno je sa ciljem obmane neprijatelja o pravcu proboja Glavne operativne grupe. Ovu zamisao je razvoj događaja potvrdio kao pravilnu, time što je manevar potpuno uspeo i željeni cilj je postignut«.* (Primedba Redakcije).

2. Na str. 157, kraj prvog pasusa: *»To, a ne taktička varka,...«* treba brisati do kraja pasusa.

Fusnota br. 19 treba da glasi: *»Pod pojmom 'mera sigurnosti' podrazumevam i manevar radi obmane neprijatelja o daljim namerama naših snaga«.* (Primedba autora).

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠEZDESET SEDMA

POSEBNO IZDANJE

KNJIGA TRIDESET PRVA

UREDIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIC, Ahmet ĐONLAGIC, Boško ĐURICKOVIC, Veljko KOVACEVIC, Viktor KUCAN, Nikola LJUBICIC, Branko PEROVIC, Franc SOTLAR, Svetislav SAVKOVIC — odgovorni urednik

NERETVA

Proleterske i udarne divizije
u bici na Neretvi

REDAKTORI

Ivan GLIGORIJEVIC, Zivojin LJUBINKOVIC, Radomir PETKOVIC,
Radovan PANIC, Ivan RESETIC, Abdulah SARAJLIC

TEHNIČKI UREDNIK

Andro STRUGAR

KORICE

Miroslav VAJIC

VINJETE

Božidar JAKAC, Nikolaj PIRNAT, Branko SOTRA

PIŠU UČESNICI

NERETVA

ZBORNIK RADOVA
KNJIGA PRVA

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD
BEOGRAD 1965.

U bici na Neretvi, moglo bi se reći, rješavala se sudbina naše revolucije. Tu su udruženi okupatori, Nijemci i Italijani, uz pomoć ustaške vojske i četnika Draže Mihailovića, koji su im se pridružili na Neretvi, započeli svoju do tada najveću ofanzivu protiv naše Narodnooslobodilačke vojske. Bila je to jedna od naših najslavnijih i ujedno najhumanijih bitaka. U njoj su njemačke i italijanske divizije bile žestoko tučene a četnici, koji su zajedno s Nijemcima i Italijanima jurišali na naše položaje, bili su desetkovani i zadobili su takav udarac od koga se više nisu mogli oporaviti.

To je bila jedna od najinteresantnijih bitaka po primjeni manevra, a naročito zbog uspješnog manevrisanja po unutrašnjim pravcima. Za vrijeme njenog trajanja postojala je nevjerovatna frekvencija u saobraćaju. Kamioni su neprekidno prevozili ranjenike. Drugi su, u drugom pravcu, prevozili jedinice 4. crnogorske brigade, od Jablanice prema Prozoru, gdje su bile u tom trenutku najopasnije njemačke snage i ustaše. Brigada je stigla u najkritičnijem trenutku i na najugroženijem sektoru spriječila, u sadejstvu sa 7. divizijom i 3. krajiškom brigadom,

prodor Nijemaca u prozorsku kotlinu u kojoj su se nalazili naši ranjenici. Zahvaljujući tim manevrima i nevjerovatnoj dinamici borbi, kao i iskustvima koje su naši borci i rukovodioci stekli u tim i ranijim borbama, mi smo mogli da razbijemo gvozdeni obruč, spasimo ranjenike i da zatim nastavimo našu ofanzivu sa pet divizija u pravcu Crne Gore.

Šta su postigli Nijemci i Italijani u ovoj ofanzivi? Pretrpjeli su velike gubitke i izgubili ponovo čitavu teritoriju koju su mislili da zadrže i da unište Narodnooslobodilačku vojsku, jer su jedinice koje smo ostavili na tom terenu opet vrlo brzo zaposjele čitav taj prostor. Jedino su uspjeli da popale sela, opljačkaju stanovništvo, proliju potoke krvi, prisile desetine hiljada žena, djece i staraca da napuste svoja ognjišta i da bježe u snijegom zavijane šume ili da se povlače u druge krajeve, proganjani razbojničkim naletima avijacije koja ih je bombardovala i mitraljirala. Postigli su da je duh ogorčenja i mržnje prema njima još više porastao u narodu.

Bitka za ranjenike u četvrtoj ofanzivi bila je jedinstvena u svijetu. Mi smo preduzimali sve što je bilo moguće da ih zaštitimo. Naši borci nikada zbog toga nisu negodovali. To je za nas bio značajan moralni faktor, jer su ranjenici znali da neće biti ostavljeni. I upravo činjenica da su u izvjesnim situacijama ginula po dva do tri borca za jednog ranjenika još više je jačala moral naše vojske.

Za spasavanje ranjenika bilo je od posebnog značaja razbijanje njemačkih snaga kod Gornjeg Vakufa, gdje smo mi koncentrisali devet naših brigada u protivudaru. To je bila do tada naša najveća koncentracija snaga na jednom operacijskom pravcu. Borba je bila žestoka. U borbama za Prozor i u dolini Neretve mi smo razbili italijansku diviziju »Murđe« i zaplijenili njene tenkove i topove.

Pošto sam dobio izvještaj o situaciji na Maklenu, naredio sam da se 12 haubica izvuče na Makljen, gdje je bio naš front. Dobro se sjećam te noći, kakvu nikad nisam vidio čak ni na filmu. Sa Makljena smo otvorili neprekidnu paljbu. Ogroman

prostor bio je sav u plamenu. Naše haubice su tukle sve do usijanja cijevi. Naredio sam da se municija ne štedi, već da se utroši sva koju smo imali, jer sam znao da ćemo poslije toga, zbog pokreta koji nam je predstojao, morati da bacimo topove u Neretvu. Nijemci su bili iznenađeni žestinom naše artiljerijske vatre i gotovo nisu smjeli ni da se jave sa svojim topovima. Sliku te noći i sjaj te vatre nikad neću zaboraviti. Kad je počela da djeluje neprijateljska artiljerija, naši borci se uopšte nisu obazirali na nju. Ložili su vatre i grijali se. Kad sam došao na Makljen kod naših artiljeraca, bilo je veoma hladno. Međutim, sa njihovih lica curio je znoj, jer su neprekidno donosili teške granate koje su ispaljivali na Nijemce.

Pošto smo razbili ove njemačke snage i bacili ih natrag, mi nismo krenuli za njima, jer je naš plan, od samog početka, bio da idemo u pravcu Crne Gore. Ali je najprije trebalo da razbijemo neprijatelja na zapadu, pa da onda krenemo na istok prema Konjicu. Međutim, zbog nepravilne ocjene situacije i pogrešnog postupka štaba 1. proleterske brigade koji je, umjesto da cijelom brigadom zatvori pravac od Sarajeva prema Konjicu, kako mu je bilo naređeno, razdvojio snage i jednim dijelom zatvorio pomenuti pravac, a drugim samoinicijativno izvršio napad na Konjic, naša zamisao je propala. Zbog toga nisu oslobodili ni Konjic, niti su spriječili prodor Nijemaca preko Ivan-sedla u grad, tako da kasnije, napadima jedinica 3. divizije nismo mogli da likvidiramo ovaj ojačani garnizon. Da smo u tome uspjeli, mi bismo prebacili ranjenike preko Konjica ka Glavatičevu, uštedjeli bismo ogromne žrtve i ne bismo morali da preko najvećih vrleti planine Prenja nosimo oko četiri hiljade ranjenika, praćeni neprekidnim bombardovanjem od strane neprijateljske avijacije i artiljerijskim plotunima od Konjica.

Šta smo mi sve preduzimali da bismo spasli ranjenike? Ne samo da smo odvajali borce da ih spasavaju nego smo odredili i čitavu Devetu dalmatinsku diviziju, dio Sedme divizije i zarobljenike da nose ranjenike i bolesnike kojih je bilo mnogo, naročito tifusara. To je bio veliki teret, ali i dug prema tim

•

drugovima. Razumije se, posljedice su bile teške, jer se većina boraca tih divizija zarazila tifusom od bolesnika koje su nosili, što je znatno smanjilo borbenu snagu naših udarnih jedinica. Bilo je slučajeva da su iscrpeni i gladni borci sjedeći umirali: čovjek je sjeo i više se nije digao; od velikog umora srce mu je popustilo. Teško je to bilo gledati.

Naša ideja da idemo prema Crnoj Gori od početka bila je u prvom planu i njoj je sve bilo podređeno. I kad sam naredio da se poruše mostovi na Neretvi, ja nisam mislio da idemo u drugom pravcu. U početku smo srušili samo jedan most. Kod mene je tada došao Vlado Šegrt, komandant Desete hercegovačke brigade, koji je kod Ostrošca naišao na jake četničke snage. O četničkoj koncentraciji snaga bili smo još ranije obaviješteni od drugova iz Crne Gore i Hercegovine i znali smo da se te jedinice postepeno kreću prema Kalinoviku i Mostaru. Donoseći ovu vijest, Šegrt mi je ispričao kako je naišao na jake četničke snage, koje su došle od Boračkog jezera i pružile žilav otpor. Bili su to četnici iz Vasojevića. Cim sam ovo saznao, odmah mi je bilo jasno o čemu se tu radi. Ja nisam znao tačno kolike su te četničke snage, ali mi je bio jasan vojno-politički karakter ove udružene akcije, kojom su Nijemci, Italijani, četnici i ustaše htjeli da nas samelju.

Pošto su se Nijemci preko Ivan-planine probili u Konjic i ojačali ovaj garnizon, mi smo se našli u vrlo teškoj situaciji. Tada sam naredio da se poruši i drugi, poslednji most kojim se moglo preći sa jedne obale Neretve na drugu. Rušenje ovog mosta predstavljalo je manevar — da bi Nijemci stekli utisak da idemo natrag — ali i zaštitu od iznenađenja sa te strane. Taj manevar je potpuno uspio. Nijemci su oslabili pritisak u dolini Neretve, a mi smo izgradili improvizovani most i prebacili ranjenike i jedinice preko rijeke. Nijemci su bili ubijeđeni da ćemo ići za njima, jer smo ih razbili, a i željeli su da nas dovuču do Bugojna i Donjeg Vakufa, gdje su mislili da će nas uništiti. Može se reći da je rušenje prvog mosta bilo iz taktičkih-odbrambenih razloga, a rušenje drugog — radi taktičke

varke, sa ciljem maskiranja naših namjera. Odmah zatim naši su inženjerci izgradili pješački most na mjestu porušenog. Tako smo mi imali slobodan put na Prenj, koji je bio vrlo težak. Morali smo ići bespućem, po noći i po velikom snijegu. Da smo otišli za Nijemcima, mi bismo bili poraženi.

U toku ove bitke, neki naši komandanti, među kojima i neki drugovi oko Vrhovnog štaba, nisu mogli da se snađu i shvate šta se tu događa. Jer, oni su vodili računa samo o svom uskom sektoru, na kome su se nalazili. A, strategija je bila naša, Vrhovnog štaba.

Mene niko nije pitao zašto sam naredio da se poruše mostovi. Kasnije su svi vidjeli zbog čega je to učinjeno. Nijemci su se već bili povukli i nisu mogli ponovo da dođu da nam zatvore put. Da su to mogli da učine, mi bismo stradali.

Taj predah u borbi sa okupatorom iskoristili smo za obračun sa četnicima. Naša namjera nije bila da građanskim ratom rješavamo budućnost Jugoslavije. Naš osnovni cilj je bio da uništimo okupatore, koji su našli saradnike u ustašama, četnicima i drugim izdajnicima. Zbog te njihove saradnje sa okupatorom, naredio sam da se četnici unište i mi smo počeli definitivni obračun sa njima. Četnici su tu dobili snažan udarac i panika je zavladala u njihovim redovima. Brijali su kose i brade prije nego što su bili zarobljeni. Tu, na Neretvi, četnici su dobili udarac od koga se više nisu oporavili.

Pored borbe za ranjenike, u četvrtoj ofanzivi došla je do izražaja i borba za narod, za spasavanje ljudi. Sa nama su tada krenule desetine hiljada ljudi iz Korduna, Like, Banije i Bosanske krajine. Neprijateljska avijacija je neprekidno bombardovala duge kolone u kojima je bilo dosta staraca, žena i djece. I dok smo na jednoj strani brinuli o njima, na drugoj smo morali da vodimo borbu s neprijateljem. Koliko puta su ove nemoćne kolone izbjeglica bile masakrirane od neprijateljskih aviona, koliko je samo djece stradalo! Razumljivo je da je povlačenje naroda zajedno sa vojskom otežavalo naše borbene

akcije. Mi smo zbog toga morali i da dekoncentrišemo neke jedinice, što nam je svakako smetalo. Pa ipak, mi nismo mogli da odvajamo narod od sebe, iako nam je on stalno navlačio neprijateljsku avijaciju. Jer, neprijatelju nije bilo lako da otkrije vojnike, ali su civili otkrivali naše pokrete i kolone i zbog toga su nam Nijemci i ustaše bili stalno za petama.

Narod koji je išao sa nama, iako nemoćan, činio je sve da pomogne našim ranjenicima. Sjećam se jednog slučaja kada smo prešli Neretvu. Zatekao sam djevojku koja nije imala više od 16—17 godina kako sjedi kraj ranjenika koji umire. Krv mu curi iz rane i pomoći mu nema. Pošto je bilo očigledno da će ranjenik umrijeti i da je uzaludno čekanje uz njega, rekao sam djevojci da pode. Jer, ona ga nije mogla nositi. Pa ipak, djevojka nije htjela da ga ostavi, sjedila je pored njega i plakala. I taj slučaj pokazuje koliko su ti naši ljudi shvatili svoje dužnosti, pomažući, pored ostalog, požrtvovano i u spasavanju ranjenika.

Naše jedinice, sve naše borce, prožimao je duh najveće čvrstine i riješenosti da pošto-poto pobijedimo. Situacija je bila vrlo teška, ali nikakvog dezerterstva i malodušnosti kod nas nije bilo. Postojala je samo vjera da ćemo izaći iz tih teškoća.

I izašli smo kao pobjednici, zahvaljujući visokoj svijesti i moralnoj čvrstini naših boraca, odlučnosti i umješnosti rukovodilaca naših jedinica, od najnižih do najviših, i nepokolebljivom ubjedenju sviju nas koji smo učestvovali u toj bici da je naša borba pravedna i da se ona mora završiti našom pobjedom.

BITKA NA NERETVI*

MEĐUNARODNA VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA UOČI BITKE NA NERETVI

U sled teških poraza na istočnom frontu — glavnom ratištu drugog svetskog rata — i u severnoj Africi, krajem 1942. vojni i politički položaj fašističke Nemačke i Italije bio je jako uzdrman. Posle prvih uspeha u julskoj ofanzivi, Nemci su zaustavljeni pred Staljingradom i na Kavkazu, a zatim je Sovjetska armija prešla u protivofanzivu i već krajem novembra pred Staljingradom opkolila nemačku 6. armiju koja je, posle dvomesečnih borbi, početkom 1943. bila potpuno razbijena i uništena. To je značilo odsudnu prekretnicu drugog svetskog rata u korist antihitlerovske koalicije.

Posle poraza osovinskih snaga kod El Alamejna krajem oktobra 1942. i koncentrične ofanzive saveznika sa istoka i zapada ka Tunisu, rat u Africi je završen u maju 1943. uništenjem nemačkih i italijanskih trupa. Dok je saveznička avijacija u to vreme znatno pojačala bombardovanje nemačke teritorije i industrije, engleska flota je potpuno zagospodarila Sredozemljem, a američke snage na Dalekom istoku, posle pobeđe kod Midveja, konsolidovale su se i stabilizovale svoju odbranu. Tako su fašističke armije u jesen i zimu 1942/43. na evropskom, afričkom i azijskom ratištu doživele sudbonosne poraze i morale su prepustiti strategijsku inicijativu antihitlerovskoj koaliciji.

U takvom sudbonosnom obrtu, kada je sve više rasla i opasnost od iskrcavanja savezničkih snaga u Evropu, nemačko

* Bitka na Neretvi obuhvata <leo operativnog ciklusa od 9. februara do 23. marta zahvatajući operativni prostor gornjeg toka Neretve i Rame.

vrhovno komandovanje otpočinje sa organizovanjem odbrane »tvrđave Evrope«, pri čemu je i problem odbrane Balkana predstavljao jedno od životnih pitanja sila Osovine. Usled permanentnih operacija narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, nemačka Vrhovna komanda je — poučena iskustvom iz prvog svetskog rata — pravilno uočila značaj ovog ratišta za odbranu »južnog boka tvrđave Evrope«, i zato je Hitler u novembru 1942. odlučio da uništi Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede i likvidira jugoslovensko ratište i svaki otpor, odnosno sve ono što bi u ma kakvom obliku moglo pružiti pomoć iskrcanim anglo-američkim snagama.¹

VOJNO-POLITICKA SITUACIJA NA JUGOSLOVENSKOM RATIŠTU KRAJEM 1942. GODINE

Nakon dolaska proleterskih brigada sa Vrhovnim štabom u Bosnu u leto 1942, narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hrvatskoj dobio je znatno veći zamah. Mnogobrojne ofanzivne operacije proleterskih brigada i jedinica sa bosanskog i hrvatskog operativnog područja uspešno su se razvijale sve do kraja novembra 1942. Time su postignuti veliki vojno-politički rezultati, jer je u širokom pojasu dinarskog grebena stvorena prostrana slobodna teritorija od Kupe do Neretve. Pored velike plime oslobodilačkog pokreta koja je zahvatila sve zapadne oblasti zemlje, plamen ustanka širio se u sve strane. Tada su formirane mnoge nove brigade i odredi. U to vreme, drug Tito je doneo odluku o formiranju divizija i korpusa, tj. o *stvaranju, narodnooslobodilačke revolucionarne vojske*, što je, po njegovim rečima, bilo *»najveći dosadašnji uspeh narodnog ustanka u zemljama Jugoslavije«*. Sa stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske stvarali su se, učvršćivali i dalje razvijali i narodnooslobodilački odbori, kao stalni organi nove revolucionarne narodne vlasti. Na istorijskoj skupštini narodnih predstavnika u Bihaću krajem novembra 1942. stvoreno je Antifašističko veće

¹ Ta odluka je doneta u Vinici na sastanku Hitler — Ler, kojem je prisustvovao i poglavnik NDH Ante Pavelić radi traženja pomoći za borbu protiv partizana. No, za sprovođenje u delo takve odluke bila je potrebna saglasnost Italijana u koje Hitler nikad nije imao dovoljno poverenja, a još manje uverenja u njihovu vojničku vrednost. Italijansko rukovodstvo nije ništa znalo o tome niti predviđalo ovu ofanzivu u vreme kad se u Vinici radala ideja o njoj.

narodnog oslobođenja Jugoslavije. »Stvoren je prvi put poslije okupacije naše zemlje jedan centralni politički organ od predstavnika svih naroda Jugoslavije« — kazao je drug Tito.

Međutim, i pored aktivnog zalaganja na mnogim područjima, kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji trajala je i u drugoj polovini 1942. godine. Okupator je u tim pokrajinama posle niza uspešnih ofanziva zajedno sa četničkim snagama preuzeo inicijativu i ostvario gotovo potpunu kontrolu čitave ove teritorije, izuzev nekih planinskih rejona u kojima su se uspeli održati pojedini naši odredi. Tu krizu narodnooslobodilačkog pokreta u istočnim oblastima jugoslovenskog ratišta krajem 1942. Vrhovni štab je neprekidno imao u vidu i nastojao ne samo da je prebrodi nego i što brže popravi.

Opšte vojno-političko stanje u Sloveniji bilo je nešto bolje. Iako su italijanske i nemačke trupe u svojoj velikoj ofanzivi u drugoj polovini 1942. brzo ovladale gotovo čitavom slobodnom teritorijom na području Slovenije, ipak su se partizanske snage većim manevrima uspele ne samo održati, nego su u to vreme formirane i 4 nove brigade.

U Vojvodini i Slavoniji naši partizanski odredi su u zahvatu komunikacija vršili diverzantske akcije, ali bez nekog većeg operativnog efekta, jer su naše snage u tim oblastima bile još malobrojne.

Prema tome, krajem 1942. godine bilo je najvažnije to što je u *centralnom delu Jugoslavije bila stvorena narodna država* (*»država u nastajanju«*) sa svojim bitnim faktorima: *teritorijom, vlašću, narodom i vojskom duboko revolucionarnim, oslobodilačkim, antifašističkim i spremnim da i dalje podnose najveće žrtve i naprezanja — do krajnje pobede nad fašizmom. Ova »Titova država«* (kako su je Nemci u svojim operativnim dokumentima tada nazivali) kao glavno uporište narodnooslobodilačkog rata i revolucije, predstavljala je rastuću opasnost za sve pozicije okupatora u čitavoj Jugoslaviji, pa i na Balkanu.²

² U svome izveštaju Vrhovnoj komandi od 11. X 1942. komandant italijanske 2. armije u Jugoslaviji general Roata, pored ostalog kaže: »U najvećem delu Hrvatske ustanici mogu da rade šta hoće ili skoro tako računajući na pomoć saveznika ili slabu efikasnost hrvatskih trupa«. Kasnije, zbog mučne situacije u Africi i na istočnom frontu, kada je Vrhovna komanda od njega zatražila da odvoji nekoliko divizija i uputi ih na tamošnje frontove, on je 12. XI 1942. odgovorio da ne može odvojiti ni jednog vojnika, jer u ovom slučaju ne bi bilo apsolutno moguće održavati sadašnju situaciju.

Takvim poletom narodnooslobodilačkog pokreta sa takvim njegovim vojno-političkim rezultatima, već posle prve godine narodnog ustanka u Jugoslaviji, zadat je težak udarac celokupnoj politici okupatora na Balkanu. Sada je već bilo očevidno da je »Titova država« epicentar velike oslobodilačke borbe, odakle se plamen može brzo preneti i u susedne balkanske zemlje i to baš u vreme kada je Balkan mogao predstavljati prvi objekat savezničkog iskrcavanja. Zbog toga je Hitler od tada pa sve do kraja rata gledao na Balkan sa najvećom zabrinutošću.

NEMAČKO-ITALIJANSKE PRIPREME, PLANOVI I SNAGE

Krajem decembra 1942. u Hitlerovom glavnom stanu kod Rastenburga u istočnoj Pruskoj održana je konferencija pod neposrednim Hitlerovim rukovodstvom na kojoj su sa nemačke strane učestvovali Ribentrop i Kajtei, a sa italijanske Cano i načelnik štaba Vrhovne komande Kavalero, kao i drugi njihovi saradnici. Na toj konferenciji Hitler je istakao da u proleće 1943. treba očekivati desant anglo-američkih armija na jugu Balkana (u Grčkoj) i da u tom cilju treba preduzeti sve vojno-političke pripreme za dobijanje tog napada i sigurnu odbranu Balkana. Pored drugih političko-diplomatskih i strategijskih odluka u pogledu pojedinačnih napora i koordinacije dejstava koja su predviđena na ovome sastanku među osovinskim partnerima i njihovim satelitima, odlučeno je da se pristupi generalnom čišćenju Jugoslavije ne samo od partizanskih snaga nego i od svih oružanih formacija koje nisu uključene u italijansku ili nemačku vojsku, kao što su bili četnici. Ribentrop i Kajtei, s jedne, i Cano i Kavalero s druge strane, razradili su ove Hitlerove postavke u toku 19. decembra.³

³ O tim razgovorima u knjizi: »Šta se u istini događalo« Hajnc Holdan na str. 451, kaže: »Feldmaršal Kajtel izjavio je italijanskoj gospodi da se hrvatska teritorija mora očistiti zajedničkim nemačkim i italijanskim trupama i to još u toku zime zbog jakog engleskog uticaja na ovom području. Firer je izjavio da srpski zaverenici moraju biti uništeni i da se pri tome ne smeju koristiti nikakvi blagi metodi. Feldmaršal Kajtel dodao je ovome da svako selo u kome bi se pronašli partizani mora biti spaljeno do temelja«.

General Roata, u svojoj knjizi »Osam miliona bajoneta«, na str. 181 — kaže:

»Najzad na izmaku 1942. OKW (nemačka vrhovna komanda oružane sile) daje na znanje da se u proleće 1943. godine može očekivati anglo-američki napad na Balkan uz prethodno zauzimanje Krita. Usled

Iako je tom prilikom odlučeno da se i četnici smatraju zaverenicima i da im zato treba oduzeti oružje, Italijani nisu bili skloni da ovu odluku sprovedu u delo. Prema zabeleškama Kavalera, general Roata je smatrao da su »četnici jedini koje imamo za nas u tome sektoru i da ih Italijani moraju kao takve zadržati«. No, bez obzira na to što su Nemci ostali uporni u svojim gledištima, iz svih sačuvanih dokumenata vidi se da nijedna italijanska komanda ili štab bilo na kojem delu okupacionog područja nisu ni pomišljali da razoružaju četnike, *i na njih su se oslanjali sve do kapitulacije Italije u jesen 1943. Tako su postupali i neki nemački komandanti uz prećutno odobravanje svoje više komande.*

Nemačko-italijanski operativni plan za ofanzivu (čije su osnovne smernice konačno utvrđene početkom januara 1943. na sastanku obeju strana u Rimu) poveren je na izvršenje nemačkom general-pukovniku Leru glavnom komandantu Jugoistoka (Grčka, Bugarska, Srbija i NDH) koji je, u duhu direktiva primljenih od Hitlera i Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga (OKW) u toku januara 1943. održao niz sastanaka sa Roatom i Kavalerom. Na zajedničkoj konferenciji u Rimu, 3. I 1943. kojoj su prisustvovali i komandanti italijanskih snaga u Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori, Dalmaciji i Sloveniji — odlučeno je⁴ da se izvedu:

— operacija »Weiss I«, čiji je cilj bio da se unište partizani u severozapadnom delu centralne slobodne teritorije, na prostoru Karlovac — Ogulin — Gospić — Knin — Bosanski Petrovac — Prijedor — Glina s tim da Italijani jednovremeno razoružaju četnike u Zapadnoj zoni NDH;

— operacija »Weiss II« koja bi usledila za prethodnom, a cilj joj je bio da se unište partizani u jugoistočnom delu slobodne teritorije i na prostoru: Drvar, Glamoč, Livno, Jajce, Ključ i

toga, — po Hitlerovim recima ne sme se rizikovati i naći se u tom momentu s jednim neprijateljem s lica, a drugim s leđa. Zbog toga je trebalo uspostaviti apsolutan mir na Balkanu«, a u toku te operacije trebalo je likvidirati i četnike kao anglo-američke saveznike. U to vreme bilo je slučajeva da se u četničkim štabovima, u periodu 1941—1943, susreću anglo-američki oficiri sa italijanskim oficirima.

⁴ Opšti plan ovih operacija, koje je razradio štab grupe armija »E«, tj. komanda Jugoistoka, odobrio je Hitler, s tim da stupi na snagu 15. januara 1943. Negde krajem januara iste godine, kad su operacije već bile u toku, Ribentrop je u Berlinu izjavio italijanskom ambasadoru Alfijeriju da bande moraju biti uništene i to muškarci, žene i deca.

— operacija »Weiss III« u kojoj bi Italijani jednovremeno sa prethodnom razoružali četnike južno od Neretve u Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori. Sve tri operacije trebalo je izvesti u tri etape u toku zime 1943. (januar, februar, mart) u prostoru od Kupe do Drine.

Osnovna koncepcija neprijateljske ofanzive bila je *opkoljavanje, razbijanje i uništavanje glavnine Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda i ponovna okupacija slobodne teritorije u Hrvatskoj i Bosni gde su se ove snage nalazile u toku 1942.* Međutim, predviđene operacije nisu izvedene po planu, jer je NOV ubrzo preotela inicijativu. Umesto »Weiss I i II« izvedene su tri krupne operacije na području Une, Neretve i Drine, od kojih dominantno i odlučujuće mesto ima bitka na Neretvi.

Od ove velike koncentrične neprijateljske ofanzive (u kojoj su, pored okupatorskih, učestvovala ustaško-domobranske i četničke snage), nemačko komandovanje je očekivalo da će se konsolidovanjem Nezavisne Države Hrvatske sve nemačke trupe moći povući iz nje i da će se obezbediti ne samo sadejstvo ustaško-domobranskih trupa na istočnom frontu, nego i dovoljno radne snage sa slobodne teritorije za prisilan rad u Nemačkoj (interesantna je nemačka direktiva »da se operacije podese kako bi bilo što više zarobljenika«) i takvo oživljavanje privrede, da se NDH može sama snabdevati i isporučivati boksit (Mostar) i žel. rudu (Ljubija) u punom obimu.

U dopunskim pismenim instrukcijama nemačkih i italijanskih komandanata predviđene su drakonske mere: iseljavanje stanovništva, pljačka sve imovine, paljenje i rušenje svih sela... »Pretražiti svaki grm i svaku kuću...« glasila su poslednja naređenja trupama.

Učešće nemačkih, italijanskih i kvislinških snaga za svaku operaciju (Weiss I, II i III) bilo je tačno predviđeno detaljno razrađenim operacijskim planovima.⁵

⁵ U periodu februar — mart 1943 — za vreme bitke na Neretvi — u Jugoslaviji su se nalazile sledeće snage:

— *nemačke snage*: 8 divizija, 4 pešadijska i 4 policijska puka, 25 samostalnih bataljona, razne druge manje jedinice i vazduhoplovstvo; ukupno oko 134.000 vojnika;

— *italijanske snage*: 16 pešadijskih divizija i delovi 1 konjičke divizije, 2 obalske brigade, 18 bataljona i 7 diviziono granične straže, veći broj raznih bataljona, druge manje jedinice, vazduhoplovstvo i ratna mornarica; ukupno oko 290.000 vojnika;

— *bugarske snage*: 5 divizija, 1 konjička i oko 2 granične brigade, i policijske i druge manje jedinice; ukupno oko 75.000 vojnika;

Početak jeseni 1942. pod komandom generala Lera, komandanta nemačke 12. armije u Solunu, nalazile su se nemačke trupe u Grčkoj, Srbiji, Bugarskoj i Hrvatskoj, a pod komandom generala Badera, vojnog zapovednika Srbije, 4 posadne divizije: 704, 714, 717. i 718. posadna divizija za osiguranje, dok se SS divizija »Princ Eugen« formirala u Banatu, s tim što su njeni prvi delovi već bili stigli u Kruševac. Vojnom zapovedniku Srbije, u taktičkom pogledu, bile su potčinjene i jedinice bugarskog 1. dobrovoljačkog korpusa, dok su nemačke policijske trupe (koje su deystvovalе po naređenjima Himlera) saradivale sa vojskom u pojedinim njenim operacijama.®

Prema sporazumu nemačke i italijanske Vrhovne komande bilo je predviđeno da u velikoj zimskoj ofanzivi »Weiss I« od nemačkih trupa učestvuje armijski korpus »Hrvatska«, pod komandom generala Litera: SS divizija »Princ Eugen« (oko 20.000), 369. legionarska divizija (oko 18.000), 714. divizija (do 8.000), 717. divizija (do 10.000), a kasnije i 718. divizija⁷ iste

— *mađarske snage*: delovi 2 pešadijske i 1 konjičke divizije, 2 pogranična odseka, 1 samostalni puk, pomoćne jedinice i vazduhoplovstvo; ukupno oko 25.000 vojnika;

— *snage Nezavisne Države Hrvatske*: 7 divizija, 15 brigada, 64 samostalna bataljona, 6 žandarmerijskih pukova, druge manje jedinice, vazduhoplovstvo i mornarica; ukupno oko 181.000 vojnika;

— *kvislinške oružane snage u Srbiji*: Srpska državna straža, Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus, četničke snage Draže Mihailovića i Ruski zaštitni korpus; ukupno oko 34.000 vojnika;

— *bela garda (MVAC) u Sloveniji*: oko 5.000 vojnika.

U periodu mart — april 1943, prema neprijateljskim dokumentima, u Jugoslaviji se nalazilo 36 kompletnih okupatorskih i kvislinških divizija, 19 brigada, 9 pukova i 114 samostalnih bataljona, tj. ukupno oko 744.000 vojnika, ali je u ovoj velikoj zimskoj ofanzivi učestvovao samo deo ovih snaga, što će se videti iz kasnijeg izlaganja. (Ovi podaci su uzeti iz arhive Vojnoistorijskog instituta — Beograd.)

⁶ Zbog bojazni od savezničkog iskrcavanja na Balkanu, nemačko-italijansko komandovanje je reorganizovano na taj način što je 1. januara 1943. štab 12. armije pretvoren u Grupu armija »E«, ali je zadržan naziv: »vrhovni komandant Jugoistoka« (Balkana). Ler je od tada direktno komandovao i italijanskom 11. armijom u Atini (gen. Dieloco) i italijanskom 12. armijom na Rodosu. Pod italijanskom Vrhovnom komandom i dalje su ostale grupe u Albaniji (gen. Dalmaco), u Crnoj Gori (gen. Pircio Biroli) i Supersloda (gen. Roata), verovatno i zbog toga što tamo nije pretela neposredna invazija.

⁷ Nemačke divizije na Balkanu sa rednim brojevima preko 700 bile su posadne sa starijim ljudstvom. Imale su po dva puka od tri bataljona i jedan artiljerijski divizion. Od svih nemačkih divizija najbolja je bila SS divizija »Princ Eugen«, formirana od nemačke manjine u Banatu; raspolagala je jakim motorizovanim parkom, a bila je opremljena i za brdski transport.

jačine, tj. ukupno oko 60.000 vojnika, a od *italijanskih* — jedinice 5, 8. i 6. italijanskog korpusa italijanske 2. okupacione armije, i to delovi divizija: »Lombardija« (Lombardia), »Re« »Sasari« (Sasari), »Murde« (Murge) i »Bergamo« i druge pomoćne i tehničke jedinice sa okupacione zone Dalmacije i Hercegovine — u ukupnoj jačini oko 25.000 vojnika, a od snaga domaćih izdajnika: 3. i 5. domobranska planinska brigada na Baniji u okviru zadatka 369. legionarske divizije, 3. domobranski puk i 5, 10, 30. i 35. ustaški bataljon u rejonu Korduna u okviru zadatka SS divizije »Princ Eugen«, 12. domobranski puk sa Ličkom stražom (jačine 4 bojne) u Lici u okviru zadatka italijanske divizije »Re« i 2. planinska brigada u rejonu Sanškog Mosta u okviru zadatka nemačke 717. divizije. Kasnije su u samoj bici na Neretvi upotrebljene sve ustaško-domobranske posade i garnizoni u trouglu Prozor — Sarajevo — Mostar u okviru operativnih zadataka nemačkih ili italijanskih divizija; četnici pod komandom Draže Mihailovića, ministra izbegličke kraljevske vlade, koga su Italijani obavestili o predstojećoj zimskoj ofanzivi protiv partizana. Pošto se svesrdno odazvao željama okupatora, njegove jedinice su učestvovala u borbama protiv NOV pod neposrednom italijanskom komandom. Po zapovesti generala Roate od 15. I 1943. (XXI, br. 771) koja je upućena komandama 18. i 6. armijskog korpusa, četničke formacije iz Dalmacije i Hrvatske trebalo je da se angažuju na pravcima dejstva italijanskih divizija »Lombardija«, »Re« i »Sasari«, s tim da jedna grupa hercegovačkih i crnogorskih četnika dejstvuje iz rejona Knina ka Glamoču, a druga od Prozora ka Glamoču, Livnu i Duvnu radi presecanja odstupnice partizanima ka jugoistoku. Mada je zbog intervencije nemačke Vrhovne komande, dejstvovala samo kninska grupa četnika ka Srbu, Draža Mihailović je u bici na Neretvi u toku februara i marta upotrebio protiv nas oko 25.000—30.000 četnika koje je mobilisao u Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni i potčinio ih štabu italijanskog 6. korpusa, što će se videti iz kasnijeg izlaganja.⁸

⁸ Draža Mihailović je u ovim krajevima prisilno mobilisao tako reći sve do poslednjeg čoveka, a njegovi opunomoćenici pri glavnim okupatorskim komandama: Blažo Đukanović, Dobrosav Jevđević i Ilija Trifunović Birčanin imali su zadatak da obezbede u toku ovih operacija svestranu saradnju i koordinaciju. Mnogobrojni dokumenti iz ratne arhive okupatora i domaćih izdajnika govore o izdajničkoj ulozi, cilju i namerama četničke organizacije Draže Mihailovića u toku bitke na Neretvi.

Na operacijskom pravcu naše Glavne operativne grupe koji je vodio preko italijanske okupacione zone — dolinom Rame i gornjim tokom Neretve u istočnu Hercegovinu, snage italijanskog 6. armijskog korpusa nalazile su se u sledećem rasporedu:

— divizija »Murđe« u dolini Neretve i Rame i u rejonu Širokog Brijega, sa težištem odbrane u jako utvrđenom trouglu: Mostar — Konjic — Prozor;

— divizija »Mesina« u zoni: Korčula — Pelješac, Metković — Ljubuški;

— divizija »Marke« u zoni: Stolac — Trebinje — Bileća — Gacko i

— divizija »Emilija« —u Boki kotorskoj.

Naš »prolaz« ka jugoistoku vodio je preko zone divizije »Murđe« koja je početkom februara 1942. imala u Prozoru: tri bataljona i jednu motorizovanu četu 259. peš. puka, 3. haub. bateriju 100 mm 154. art. puka, dva voda topova 47 mm, jedan vod minobacača i jednu četu od 10 lakih tenkova, tj. oko 1.100 vojnika, s tim što je Prozor bio utvrđen betonskim bunkerima, opasan bodljikavom žicom i obezbeđen solidnim vatrenim sistemom; u Rami jedna četa 103. mitralj. bataljona sa 6 tenkova; u Ja'blanici: jedna i po četa 259. peš. puka, jedan bataljon sa komandantom bataljona i komandantom 259. peš. puka i četiri mitraljeska voda i jedna baterija 75 mm M. 13, tj. oko 900 vojnika; u Konjicu: jedan pešad. bataljon, štab 103. mitralj. bataljona, jedan vod minobacača 81 mm, jedan vod topova 100 mm M. 22 i oko 200 četnika, a posle 22. februara i jaka četnička grupa od oko 1000 ljudi koja je došla od Glavatičeva; i u Mostaru: štab divizije »Murđe« sa prištapskim jedinicama, štabovi 259. i 260. peš. puka i 154. puka, kao i tri bataljona 260. peš. puka.

PRIPREME I PLANOVI VRHOVNOG ŠTABA NOV i POJ

Vrhovni štab NOV i POJ je početkom januara 1943. iz izveštaja o koncentraciji neprijateljskih snaga u Karlovcu i na Baniji, i o prikupljanju četnika oko Knina i u Hercegovini zaključio da se priprema neka ozbiljnija neprijateljska ofanziva, ali se nije mogla utvrditi osnovna ideja operacijskog plana niti vreme početka ofanzive.

Vrhovni štab je zaključio da se veliki vojno-politički rezultati koji su postignuti do jeseni 1942. u centralnom delu

Vrhovni komandant drug Tito sa štabom Druge proleterske divizije

jugoslovenskog ratišta, gde je bilo težište rata i revolucije, mogu sačuvati samo produžavanjem ofanzive i održavanjem inicijative u svojim rukama. Zato je još početkom decembra 1942. sa 1. i 3. divizijom preduzeo napade u centralnoj Bosni, naročito na komunikaciji Sarajevo — Brod, ne samo radi onemogućavanja neprijateljskog saobraćaja već i radi povezivanja sa našim snagama u istočnoj Bosni; sa jedinicama 2. proleterske divizije i IV operativne zone prema Posušju, Sinju i Kninu; sa jedinicama 1. hrvatskog korpusa i Primorsko-goranske grupe brigada na komunikacije: Sisak — Dubica, Zagreb — Split, Zagreb — Sušak i Gračac — Knin, i sa jedinicama 4. i 5. krajiške divizije na komunikaciju: Banja Luka — Bos. Novi — Hrv. Kostajnica, a u sadejstvu sa slavonskim partizanskim jedinicama na komunikaciju Zagreb — Beograd. Zahvaljujući ovim operacijama oslobođeni su Prnjavor, Teslić i Zepče, prekinuta je pruga Doboj — Sarajevo, stvorena je nova slobodna teritorija, prekinute su glavne komunikacije u Bosanskoj krajini, Baniji, Kordunu i Lici, a stotine zarobljenika, mnogo topova, minobacača i dru-

gog materijala palo je u ruke naših jedinica. Uporedo sa ovim ofanzivnim operacijama Vrhovni štab je preduzeo niz mera radi obuke trupa, školovanja kadra, reorganizovanja štabova, urednijeg snabdevanja jedinica, mobilizacije stanovništva, opravke oružja itd.

Uoči neprijateljske ofanzive naše glavne snage u Hrvatskoj i Bosni bile su u sledećem rasporedu: *1. hrvatski korpus*: 7. divizija (7, 8. i 16. brigada) i Banijski odred na slobodnoj teritoriji Banije orijentisani na front Kostajnica — Sunja — Petrinja — Glina; 8. divizija sa 5. i 15. brigadom na pravcu Karlovac — Slunj, dok je njena 4. brigada operisala na Žumberku sa 13. proleterskom brigadom; Kordunaški odred zatvarao je pravac iz Karlovca između Korane i Mrežnice; Primorsko-goranska grupa (6. i 14. brigada) sa Ličkim partizanskim odredom u rejonu Plaškog; 6. divizija (1, 2. i 9. brigada) na frontu Čudin Klanac — Gračac; *1. bosanski korpus*: 4. divizija sa 2. i 5. brigadom bila je na Kozari, a 6. brigada zatvarala je pravac Sanski Most — Bosanska Krupa; 5. divizija (1, 4. i 7. brigada) nalazila se u širem rejonu Sanskog Mosta pretežno na desnoj obali Sane; 8. krajiška brigada zatvarala je pravac Bosanski Novi — Otoka; Grmečki, Kozarački i Janjski partizanski odred na svojim terenima dejsvovali su u okviru zadataka 4. i 5. divizije; Kombinovana (kasnije 10) brigada na pravcu Bosansko Grahovo — Knin. *Divizije neposredno pod Vrhovnim štabom*: 1. proleterska (1. proleterska, 3. sandžačka i 3. krajiška brigada) na prostoru Prnjavor, Teslić, Banja Luka; 2. proleterska divizija sa 2. srpskom i 4. proleterskom (crnogorskom) brigadom u rejonu Bosanskog Grahova, a 2. dalmatinskom na pravcu Duvno — Imotski; 3. divizija (1. dalmatinska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada) na prostoru: Travnik — Žepče — Zenica; 9. dalmatinska divizija bila je tek u formiranju (koje će trajati tokom celog februara) u zoni Biokovo — Imotski — Ljubuški. *Divizije pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba nisu se nalazile u zahvatu neprijateljskog projektovanog obruča, već su bile pogodno postavljene za manevar u bilo kojem pravcu.*

Ideja vrhovnog komandanta o prodoru naših glavnih snaga ka jugoistoku i prenošenju težišta rata i revolucije u naše istočne oblasti datira još od rane jeseni 1942. Ova ideja je imala dublji politički i strategijski smisao, jer je, pre svega, trebalo pomoći dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji (koji je tokom 1942. bio ne samo u stagnaciji, nego i u krizi), a zatim ugroziti glavne balkanske

komunikacije Beograd — Sofija i Beograd — Solun, koje su za okupatora dobijale utoliko veći značaj ukoliko se približavala opasnost od desanta Saveznika u Grčkoj. Mada se nije žurilo sa ostvarivanjem ove ideje pre proleća 1943. ipak je neprijateljska ofanziva (koja je krajem decembra 1942. bila na pomolu) doprinela da vrhovni komandant drug Tito početkom druge polovine januara konačno odluči da glavnim snagama NOV odmah preduzme pohod ka jugoistoku opštim pravcem Livno — Rama — gornji tok Neretve i dalje preko Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore prodre u pravcu južne Srbije, Kosova i Makedonije radi jačanja narodnooslobodilačkog pokreta u ovim oblastima.⁹ Ovu veliku operaciju trebalo je izvesti u tri etape, i to: u prvoj do Neretve, u drugoj od Neretve do Drine, u trećoj od Drine do Lima, a odavde dalje na jugoistok prema strategijsko-političkim prilikama koje budu tada vladale. Isto tako predviđeno je da se pokret glavnih snaga izvrši pod zaštitom jedinica 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, kojima je vrhovni komandant blagovremeno naredio da žilavom i elastičnom odbranom slobodne teritorije u operativnoj zoni: Lika — Kordun — Banija — Bosanska krajina stvore potrebno vreme i prostor za pripreme i koncentraciju snaga radi izvođenja prve etape u zc-ni: Prozor — Ivan sedlo — Mostar (od koje je zavisila sudbina čitave operacije). Kad je obrazovao Glavnu operativnu grupu u koju su ušle: 1, 2, 3. i 7. banijska divizija, a početkom marta i 9. dalmatinska divizija (tek u formiranju) i 7. krajiška brigada, vrhovni komandant je na *savetovanju sa štabovima 1, 2. i 3. divizije 8. februara u Duvnu podrobno izneo ceo plan naše protivofanzive i na licu mesta izdao sva potrebna naređenja i uputstva za ostvarenje prve etape, tj. do izbijanja na Neretvu*. Pošto je ova etapa bila najteža (jer se na pravcu Glavne operativne grupe nalazio utvrđeni trougao: Prozor — Ivan sedlo — Mostar sa nizom kružno branjenih garnizona u naseljima duž komunikacije Sarajevo — Mostar koje su se bezuslovno morale savladati), to je u samom početku trebalo sasrediti jake snage koje će u snažnom i iznenadnom naletu smrviti neprijateljsku odbranu u tom trouglu, izaći iz dugačkog tesnaca Rame i gornjeg toka Neretve i što pre izbiti na kalino-

⁹ Ova' veoma duboka i po ciljevima značajna operacija zahtevala je svestraniju i dugotrajniju pripremu od one koju smo mogli izvesti, jer smo, umesto više nedelja, za sve to imali svega nedelju dana! Zbog toga je Vrhovni štab mnoge teške krize u toku bitke na Neretvi uspešno rešavao zahvaljujući zalaganju i požrtvovanju svih naših jedinica i uspeo da ovu bitku kruniše pobedom.

vačko-nevesinjsku visoravan. S druge strane, za zaštitu bokova naše Glavne operativne grupe ne samo u periodu prelaza Neretve nego i za vreme prodiranja dugačkim tesnacem u njenom gornjem toku sve do izbijanja na liniju: Kalinovik — Ulog — Nevesinje, trebalo je predvideti jake snage koje bi *u ulozi stalnih pobočnica* onemogućile prodore neprijatelja sa pravca Sarajeva i sa juga iz Mostara prema kolenu Neretve.

Za izvođenje prve etape protivofanzive Vrhovni štab je uputio:

— *desnu kolonu* (2. proletersku diviziju) pravcem Livno — Duvno — Imotski — Posušje — r. Drežnica, sa zadatkom da likvidira uporišta između Mostara i Jablanice, preseče sve komunikacije u dolini Neretve i osigura od pravca Mostara (desni) južni bok naših snaga;

— *srednju kolonu* (3. udarnu diviziju) pravcem: Jajce — G. Vakuf — Prozor — Rama — Konjic, sa zadatkom da uzme G. Vakuf, Prozor, Ostrožac i Konjic i obezbedi prelaz preko Neretve u rejonu Konjica;

— *levu kolonu* (1. proletersku diviziju) pravcem: G. Vakuf — Solakova Kula — Bradina — Ivan sedlo, sa zadatkom da izbije na železničku prugu i put Konjic — Ivan sedlo, poruši sve putne objekte, ovlada uporištima i na Ivan-sedlu obezbedi levi bok naših snaga od Sarajeva; i

— 7 banijsku diviziju u *opštu zaštitnicu Glavne operativne grupe*, s tim da se kreće pravcem Bihać — Bos. Petrovac — Drvar — Glamoč — Sujica — Prozor.

Sem toga, naredeno je da se iza Glavne operativne grupe kreće i oko 4.000 ranjenika i bolesnika koji se nisu smeli ostaviti u rejonu Bosanske krajine na milost i nemilost nadirućim neprijateljskim kolonama. Ova velika moralno-politička obaveza koju smo imali uvek pred očima, znatno nam je sputavala operativnu slobodu u svim operacijama, pa i u bici na Neretvi.

Tih dana je vrhovni komandant drug Tito preko radio stanice »Slobodna Jugoslavija« obavestio sve naše narode, sve jedinice NOV i sve partizanske odrede širom naše zemlje da je neprijatelj preduzeo veliku ofanzivu u Bosni i Hrvatskoj i pozvao sve starešine i rukovodioce narodnooslobodilačkog pokreta da ulože krajnje napore i požrtvovanje da se neprijateljska ofanziva suzbije. Zato je naredio svim partizanskim jedinicama u Sloveniji, Slavoniji, Sremu, istočnoj Bosni, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori da pređu u napadna dejstva ne samo na komu-

nikacije neprijatelja nego i na sva njegova uporišta, sa ciljem da mu nanesu što veće gubitke i vežu njegove snage u dotičnim okupacionim zonama.

UVODNE OPERACIJE

BOJEVI U ZAŠTITNOM LUKU: BOSANSKA KRAJINA — BANIJA — KORDUN
— LIKA OD 20. I DO 20. II 1943.

9. januara na sastanku između Lera i Roate u Zagrebu kome su prisustvovali general Liters, novopostavljeni komandant nemačkih trupa u Hrvatskoj, i general Glorija, komandant italijanskog 5. korpusa, konačno su utvrđeni planovi operacije »Weiss I«. Osnovna operativna koncepcija za ovu ofanzivu najbolje se vidi iz originalne zapovesti generala Litersa, komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj, od 12. januara, koja glasi: »U sadejstvu sa V italijanskim korpusom razbiti partizansku državu na teritoriji Karlovac, Ogulin — Gospić, Knin, Petrovac, i istrebljenjem bandi (tj. partizanskih snaga V. T.) i ostalih nepouzdatih elemenata, stvoriti osnove za bezbednost i za uredno i pravilno upravljanje ovom oblasti. U tom cilju nemačke trupe u Hrvatskoj polaze zorom 20. januara sa linije Karlovac, Glina, Kostajnica, Bosanski Novi, Sanski Most i prodorom brzih jedinica ka Bihaću i Petrovcu opkoljavaju i uništavaju partizanske grupe koje se pred njima nalaze«. General Roata naredio je da 5. korpus sa tri divizije (»Lombardija«, »Re« i »Sasari«) sa linije Knin — Ogulin, usmeri svoju ofanzivu ka liniji Bihać — Slunj, stim da postepeno pomera severno krilo ka jugu i zatim u čvrstom dodiru sa 7. SS divizijom obrazuje obuhvatni front prema jugu na liniji Dabar — Slunj. Ofanzivu je trebalo da podržava oko 12 eskadrila nemačkog, italijanskog i domobranskog vazduhoplovstva.

Ugovoreno je da se ostane pri dvojnomo komandovanju, čije su se nezgode ispoljile u samom početku operacije. Ustaše, domobrani i četnici stavljeni su pod italijansku ili nemačku komandu, prema tome kojoj su okupacionoj oblasti pripadali. *General Liters je u svojoj zapovesti za ofanzivu predvideo da se motorizovani bataljoni 7. SS i 717. divizije, brzim prodorom sastanu kod Vrtoča već drugog dana ofanzive, da preseku slobodnu teritoriju na dva dela, kako bi sprečili prodiranje partizana ka severu ili jugu, a zatim ih opkolili i uništili u obrazovanom*

*obručū. Očevidno je težište neprijateljske ofanzive bilo usme-
reno ka liniji Bihać — Petrovac, a opkoljavanje naših glavnih
snaga — u Bos. krajini, u rejonu Grmeča.*

Nemačko i italijansko komandovanje je blagovremeno grupisalo snage i sredstva za ovu ofanzivu. Nemci su doveli iz Nemačke 187. i 369. rezervnu diviziju, a iz Srbije 7. SS diviziju, dok su se njihove posadne divizije, 714. i 717, već nalazile u svojim okupacionim područjima u Bosanskoj krajini, a delom u Slavoniji. Italijanske okupacione divizije »Lombardija«, »Re« i »Sasari« bile su već sredinom januara spremne da sa određenim snagama po predviđenom planu otpočnu nastupanje. Smatra se da je u operativnom području Like, Korduna, Banije i Bosanske krajine u operacijama u toku januara i februara učestvovalo oko 60.000 Nemaca, 25.000 Italijana i oko 10.000 ustaša, domobrana i četnika, tj. ukupno oko 95.000 neprijateljskih vojnika.

Za razliku od nemačkog, italijansko komandovanje (posebno general Roata) veoma je pesimistički gledalo na ostvarenje postavljenih ciljeva. Smatra se da je u projektovanom planu zajedničkih operacija najveći nedostatak bilo to što je u zoni Glamoč — Livno — Duvno ostavljen neposednut otvor prema jugoistoku — ka Hercegovini, iako su bile predviđene ofanzivne akcije četnika od Prozora i Knina ka Glamoču (do kojih nije došlo) i taktika veoma sporog metodičnog pročešljanja terena (sa tempom od 5 km na dan).¹⁰

Tok operacija. U januaru i prvoj polovini februara svu težinu ove neprijateljske ofanzive primile su jedinice 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa koje su, i pored izvesnih slabosti višeg komandovanja, uz maksimalne napore, žrtve i stradanja potpuno izvršile postavljene zadatke — obezbedile su Glavnoj operativnoj grupi Vrh. štaba potrebno vreme, prostor i ostale uslove za sprovođenje protivofanzive ka jugoistoku.

Neprijateljska ofanziva koja je otpočela 20. januara, tekla je veoma sporo jer su čela 7. SS i 717. divizije koje su bile

¹⁰ Neprijatelj je za ovu ofanzivu na izrazito planinskoj, besputnoj, kamenitoj i šumskoj zoni, u toku zime, protiv naših brzopokretnih, planinskih jedinica, čije je najmoćnije oružje bilo manevar i bliska borba. Pravilno upotrebio brdske i planinske pešadijske trupe, snabdevene brdskom artiljerijom i minobacačima i potpomognute dejstvom avijacije i tenkova, naročito u zahvatu komunikacija, rečnih prelaza i planinskih prevoja. U stvari, njegova pešadija nam je od januara pa sve do kraja juna 1943. bila glavna prepreka na putu izvršenja postavljenih zadataka.

nosioći glavnog manevra i imale zadatak da se drugog dana operacije sastanu kod s. Vrtoča, posle 5 dana bila još 150 km udaljena jedno od drugog. Naime, na karlovačko-bihačkom pravcu 8. divizija i Primorsko-goranska grupa brigada pružile su kod Velunja i Slunja žestok otpor, dok je 5. krajiška divizija uporno zadržavala 717. diviziju, tako da je tek posle dva dana uspela da pređe Sanu kod Vrhpolja. I 6. krajiška brigada je više puta odbacivala 2. planinsku brigadu sa Djedovače i Brajića tavana u Sanski Most, a 7. banijska divizija (koja je i dotle dejstvovala ofanzivno) nanela je osetne gubitke 369. legionarskoj diviziji, naročito na Baltić-brdu. Jedinice 6. divizije takođe su uspеле da zaustave sporo napredovanje angažovanih delova italijanskih divizija »Lombardija«, »Re« i »Sasari« (one su prešle svega nekoliko kilometara) na liniji: klanac Ploče — Carda, Cudin klanac. Tržić — Tobolić — Plaški. Zbog ovog obostranog neuspaha Nemci i Italijani su se međusobno optuživali i opominjali jedni druge da se brže i energičnije kreću u sledećoj fazi operacija. Tako se njihov ambiciozni plan o presecanju slobodne teritorije i opkoljavanju sveo na frontalno potiskivanje naših snaga koje su imale slobodan otvot za povlačenje ka jugoistoku. Mada je Liters naišao na žilav otpor 7. divizije na Baniji i 8. divizije na pravcu Slunj — Bihać, kao što je i očekivao, ipak se naša situacija krajem januara na svim frontovima odbrane slobodne teritorije počela naglo pogoršavati. Naše snage na pravcu Karlovac — Bihać nisu mogle izdržati pritisak 7. SS divizije, a Glavni štab Hrvatske, štab 1. bosanskog korpusa, pa ni Vrhovni štab, nisu raspolagali nikakvim rezervama kojima bi mogli brzo intervenisati. Zato su operativne nedaće na frontu rešavane manevrovanjem po unutrašnjim pravcima, ukoliko je to faktor vreme dozvoljavao, ali su se time znatno iscrpljivale i onako premorene jedinice. Dok su trupe 7. SS divizije na pravcu Karlovac — Bihać, posle prodora u Drežnik Grad, 26. januara ozbiljno ugrozile Bihać, jedinice 369. divizije pretrpele su nove udarce kod Brezovog polja, a ustaška 2. planinska brigada potpuno je razbijena kod Eminovaca. Za to vreme je 5. divizija zadržavala 717. diviziju, a 6. divizija u Lici jedinice divizija »Re« i »Sasari«, dok se 4. divizija kretala od Kozare ka Podgrmeču.

Pošto su pojačali pritisak na svim pravcima, naročito prema Bihaću i Bos. Petrovcu, Nemci su 29. januara uveče bez otpora ušli u Bihać. Dalje potiskivanje naših jedinica još nije davalo operativnih rezultata, jer je 7. SS divizija (pred kojom se sada

nalazila naša 7. banijska koja je dobila naređenje da brani Ripački tesnac) bila udaljena oko 70 km od 717. divizije čije je nadiranje ka Petrovcu uspešno zadržavala 5. divizija. U postepenom povlačenju, pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama, jedinice 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa nalazile su se 28. januara u sledećem rasporedu: 1. hrvatski korpus napustio je Kordun i Baniju (ostao je samo Kordunaški partizanski odred oko s. Primišlja); Banijski odred (koji je trebalo da ostane) povukao se sa 7. divizijom u Bosansku krajinu; 7. banijska divizija vodila je teške zaštitničke borbe i prebacivala se kod s. Pokoja na Uni, a 8. divizija povlačila se u Liku;¹¹ posle pada Ličkog Petrovog Sela 15. brigada se povukla ka Bihaću, a 5. brigada je pod komandom 7. divizije prelazila Unu; u isto vreme Primorsko-goranska grupa brigada stigla je preko Kapele u Prijeboj, a 6. divizija se čvrsto držala na frontu Gračac — Ploče — Plitvička jezera. U toku povlačenja 1. bosanskog korpusa pred 717. divizijom situacija je bila najteža kod 4. divizije u Podgrmeču, jer je 717. puk prodro do s. Benakovci, gde su ga blokirale 2. i 5. brigada, dok je 6. brigada na širokom frontu od linije Lju'bija — Stari majdan do severnih padina Grmeča sprečavala prodor neprijateljskih delova iz Sanskog Mosta ka Banakovcima; 1. brigada 5. divizije nalazila se na istočnim padinama Grmeča prema Sanskom Mostu, 7. brigada na cesti Sanski Most — Bos. Petrovac oko s. Velagića, 4. brigada na Manjači, prema Sitnici, a 10. brigada kod Grahova prema Vrliki i Kninu.

U toku 29. i 30. januara 7. SS divizija je u rejonu Bihać — Ostrožac koncentrisala snage radi daljeg nadiranja ka Petrovcu. Za to vreme su naše snage u Podgrmeču nastavljale teške borbe sa 717. divizijom koja je vršila bezuspešne napore da

¹¹ 8. kordunaška divizija imala je zadatak da u sadejstvu sa 7. banijskom divizijom i 6. i 14. primorsko-goranskom brigadom na sektoru Korduna spreči neprijateljsko brzo napredovanje u pravcu Bihaća i stvori potrebno vreme za evakuaciju ranjenika i stanovništva dublje u slobodnu teritoriju, odnosno u planinsko-šumske rejone. zatim, posle povlačenja sa Korduna na područje Like, da ne dozvoli neprijatelju da od Bihaća prodre levom obalom Une preko Lapca na sektor Drenovača — Kulen Vakuf i spajanje italijanskih i nemačkih trupa u ovom rejonu, i da u saradnji sa 6. ličkom divizijom razbije italijanske snage u rejonu Lapačke doline, a zatim da u sadejstvu sa ostalim snagama na ovom području preduzme ofanzivne akcije u Lici.

deblokira opkoljeni 737. puk kod s. Benakovca. *Verujući da su se naše glavne snage povukle u rejon Grmeča i da će ga odsudno braniti, general Liters je 30. januara odlučio da uputi 7. SS, 369. i 717. diviziju koncentrično ka Grmeču, što će biti i glavni zadatak nemačkih trupa u drugoj fazi ove ofanzive.* Tako je neprijatelj 31. januara sa svojih 6 divizija vršio snažan pritisak na deo slobodne teritorije, na liniji: Ključ — Sanski Most — B. Krupa — Bihać — Korenica — Bunić — Ploče — Mazin — Bos. Grahovo.

U čitavoj prvoj polovini februara krajiške divizije i brigade vodile su danonoćne borbe sa nemačkim snagama u kojima su obe strane imale vrlo teške gubitke. Dok je Nemcima pošlo za rukom da prođu i kroz Grmeč, gde nisu našli naše glavne snage, italijanska divizija »Sasari« u Lici stigla je do Gornjeg Lapca, ali su je ovde napale i odbacile jedinice 1. hrvatskog korpusa. Pošto Italijani nisu uspeli da se probiju u rejon Plješevice na levoj obali Une ostao je netaknut deo slobodne teritorije. Kako ni italijanske divizije nisu izvršile postavljene zadatke, već 20. februara bilo je očevidno da nije postignut postavljeni političko-strategijski cilj: konsolidacija NDH, uništenje partizana, čvrsto držanje zauzete partizanske teritorije itd., mada su gotovo sve naše jedinice imale dosta gubitaka, a narod Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine pretrpeo je velike štete i doživeo ogromne patnje i stradanja.

Uviđajući da je ofanziva pretrpela političko-strategijski neuspeh, general Ler je predložio Vrhovnoj komandi da se podmlade 700-te divizije, da se obnove legionarske divizije, da se domobranski pukovi preformiraju u brdsko-planinske jedinice, a Himler je naredio da se pojačaju policijske snage u NDH. U svome izveštaju o rezultatima ofanzive »Weiss I« Ler, između ostalog, kaže: »Uspeo je da umakne i Vrhovni štab i vlada tako da se uspeh uglavnom sveo na to da je neprijatelj samo odvojen od svoje baze. Po naprezanjima i gubicima sopstvenih trupa, naročito usled razboljevanja, uverila se Vrhovna komanda oružanih sila da se ovde radi o teškim operacijama«. Zbog ovog neuspeha Nemci i Italijani su se međusobno optuživali, tako da je Hitler u toku februara u dva maha preko pisama opomenuo Musolinija da na Balkan gleda sa najvećom zabrinutošću i predočavao mu opasnost od partizana, četnika i anglosaksonskih trupa.

TOK BITKE NA NERETVI

PRVA FAZA: RAZBIJANJE I UNIŠTAVANJE DIVIZIJE »MURĐE«
OD 9. DO 25. FEBRUARA

Desna kolona Glavne operativne grupe — 2. proleTERSka divizija — po predviđenom planu prešla je 9. februara u nastupanje ka Neretvi i istog dana sa 2. srpskom brigadom oslobodila Posušje i razbila ustašku posadu, dok su 4. crnogorska i 2. dalmatinska brigada, u sadejstvu sa 4. dalmatinskom brigadom, 10. februara oslobodile Imotski. Tom prilikom u ruke naših jedinica pao je bogat plen u pešadijskom naoružanju, kamionima, hrani i dr. Posle likvidacije ustaških posada u Posušju i Imotskom, brigade 2. divizije hitale su ka dolini Neretve i već 14. februara posle podne upale u dolinu Drežanke i nastupale niz reku ka žel. st. Drežnica. Sutradan je 2. proleTERSka brigada napala italijansku posadu u Drežnici, 2. dalmatinska nadirala je desnom obalom Neretve ka Mostaru, dok je 4. proleTERSka crnogorska zadržana u rezervi da bi posle pada Drežnice bila upućena uzvodno prema Jablanici. Pošto je u toku 16. II, posle žilavog otpora, savladala neprijateljsku posadu u Drežnici i uništila jednu italijansku motorizovanu kolonu (koja se kretala od Mostara ka severa) 2. srpska brigada je prešla na levu obalu Neretve. Dok je ova brigada, nadirući ka Mostaru zajedno sa 2. dalmatinskom brigadom (koja je nastupala desnom obalom), u toku 17. i 18. februara razbila jednu grupu Italijana i četnika u selima Vrđi, G. i D. Grabovica i Jasenjani (gde su obe brigade organizovale odbranu i zatvorile kanjon Neretve prema Mostaru), 4. crnogorska brigada stigla je pred Jablanicu i noću 19/20. februara blokirala, a zatim posle teških borbi, 22. februara savladala veoma jaku italijansku posadu i došla do velikog plena i zarobljenika.

Srednja kolona — 3. divizija — takođe je po predviđenom planu krenula u nastupanje ka utvrđenom Prozoru. Iako je 1. dalmatinska brigada duboko prodrła u grad, ipak napad 5. i 10. brigade noću 15/16. februara nije uspeo. Zato je vrhovni komandant drug Tito predveče 16/17. februara poslao depešu komandantu 3. udarne divizije: »Prozor noćas mora pasti — Tito«. Mada je i komandant divizije »Murđe« istog dana naredio komandantu posade Prozor da se drži do kraja i uputio mu motorizovano pojačanje iz Konjica, 1. dalmatinska, 5. crnogorska brigada i tri bataljona 10. hercegovačke brigade su silovitim noćnim napadom savladale posadu Prozora, a sutradan je

zaseda 10. hercegovačke brigade (1. i 4. bataljon) u dolini Rame uništila snage koje su kao pojačanje bile upućene ka Prozoriti. I ovom prilikom su naše jedinice pored ostalog zaplenile 6 haubica 100 mm, 10 lakih tenkova i znatne količine hrane i municije. Posle oslobođenja Prozora štab 3. divizije uputio je 10. hercegovačku i 5. crnogorsku brigadu dolinom Rame ka Konjicu, a 1. dalmatinsku zadržao u rezervi u rejonu Prozora. Pošto su 10. i 5. brigada u nezadrživom nadiranju brzo likvidirale italijanske posade u Rami i Ostrošcu i 20. II izbile pred Konjic, štab 3. divizije je istog dana uputio 5. crnogorsku brigadu neposredno ka Konjicu, a 10. hercegovačku pravcem: Orahovica — Zabrđe — Turija, sa zadatkom da izbije južno od Konjica radi zajedničkog napada koji je bio predviđen za 22^o23. februar. Međutim, zbog teške situacije u dolini Neretve, general Liters je, na molbu Italijana, 21. februara naredio 718. diviziji da uputi grupu »Fogk« pravcem: Bugojno — G. Vakuf — Prozor ka Jablanici i grupu »Anaker« pravcem: Tarčin — Ivan sedlo — Konjic, takođe ka Jablanici,¹² tako da su delovi grupe, pošto su u toku 21. i 22. februara savladali otpor 1. proleterske brigade, u ponoć 22. februara uspeli da uđu u Konjic i da pojačaju njegovu posadu.

Napad na Konjic noću 22/23. februara koji je uglavnom izvodila 5. crnogorska brigada, desnom obalom Neretve, jer je 10. hercegovačka vodila teške odbrambene borbe sa četnicima u rejonu Turije i D. Bijele (da bi im sprečila da i oni upadnu u Konjic), nije doneo gotovo nikakve rezultate, te su se jedinice povukle na polazne položaje sa ozbiljnim gubicima. Pošto ni ponovljeni napad 4. i 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade 24/25. februara nije uspeo, bez obzira na njihovo veliko zalaganje i na to što su bile ojačane četom lakih tenkova, bilo je očevidno da ove naše snage nisu dovoljne da savladaju dobro utvrđeni Konjic i njegovu posadu. Pošto nije uspeo ni treći napad noću 25/26. februara, Vrhovni štab je (nemajući nikakve rezerve kojom bi mogao izmeniti situaciju na sektoru Konjic — Ivan sedlo) naredio 3. diviziji da obustavi dalje napade na Konjic i da južno i jugozapadno od ovog mesta zatvori pravce ka Rami i Jablanici.

¹² Grupa »Fogk«: 738. puk bez jednog bataljona, 5. ustaška brdska brigada, delovi 668. divizion, dve domobranske baterije, dve pionirske čete i delovi 202. tenkovskog bataljona, a grupa »Anaker«: 750. puk bez jednog bataljona, dva bataljona 7. domobranskog puka, jedan ustaški bataljon i dve brdske baterije; ova grupa je 19. februara iz G. Vakufa vozovima prebačena u Sarajevo.

Leva kolona — 1. proleterska brigada 1. proleterske divizije — najpre je likvidirala neprijateljska uporišta između Konjica i Tarčina (oba isključno), a zatim 15/16. februara izbila na Ivan sedlo. Ali umesto da posle toga produži napad na Tarčin i poruši železničku prugu i objekte na putu od Ivan-sedla prema Konjicu, štab brigade je (zaboravljajući da je najvažnije bilo da čvrsto drži Ivan sedlo i spreči prodor neprijatelja iz Sarajeva ka Konjicu) 19/20. februara samoinicijativno sa tri bataljona (posle usiljenog marša) bezuspešno napao na Konjic. Isto tako nije uspeo ni napad koji su noću 20/21. II izvršila druga dva bataljona ove brigade na Tarčin, niti pokušaji 1. proleterske divizije da u toku 22/23. i 23/24. februara povrati Ivan sedlo, jer se neprijatelj ovde čvrsto držao i obezbeđivao otvoren put ka Konjicu. Pošto je propala i intervencija 3. sandžačke brigade, jedinice 1. proleterske divizije su se sve do kraja februara održale na položajima južno od Ivan-sedla. U stvari, Nemci su još 22. februara uspeali da pojačaju posadu Konjica, tj. istoga dana kada je 3. divizija preduzela prvi napad, dok je jaka četnička grupa (Lukačević) prethodne noći preko G. Bjele takođe ušla u ovo mesto.

Iako su naše tri divizije (1, 2. i 3.) u snažnom naletu ovladale velikim prostorom između Ivan-sedla i Mostara (oba isključno), sem Konjicom, izbile širokim frontom na Neretvu, uništile italijansku diviziju »Murde« i zaplenile desetinu ispravnih tenkova, više topova, nekoliko stotina automatskih oruđa i hiljade pušaka, a time naizgled otvorile put preko Neretve u istočnu Hercegovinu, ipak je Glavna operativna grupa zapala u tešku krizu zbog neuspeha 3. i 1. divizije da ovladaju trouglom Prozora — Konjic — Ivan sedlo, a naročito zbog toga što je 1. proleterska brigada ispustila Ivan sedlo. Operativne posledice ovih neuspeha ispoljiće se početkom marta, kada smo bili prinuđeni da se ledenim i besputnim severnim padinama Prenja, pod pritiskom gladi, tifusa i neprijateljske avijacije, probijamo golim grudima, noseći hiljade ranjenih i bolesnih i lomeći ispred sebe jake četničke zasede.

Za to vreme jedinice 1. bosanskog korpusa uspešno su zatvarale pravce ka Glamoču, Livnu i Duvnu. Pošto su je smenile krajiške jedinice u rejonu Drvara, 7. banijska divizija se Po zadatku Vrhovnog štaba prebacila u rejon G. Vakufa, gde J^c 21. II, zajedno sa 3. krajiškom brigadom iz 1. divizije, u teškim i slavnim desetodnevnim borbama na liniji Kobilica — Oglavak uspešno zatvarala pravac ka Prozoru. Za to vreme je

³ Neretva 1

9 dalmatinska divizija završila svoje formiranje i u prostoru Ljubuški — Imotski sa juga štitila komunikaciju Livno — Duvno — Prozor kojom su prolazili ranjenici.

Pošto je operacija »Weiss I« bila na izmaku, u Beogradu je 8. februara, na Lerovu inicijativu, došlo do sastanka sa novim komandantom italijanske 2. armije generalom Robotijem radi utvrđivanja pojedinosti za operacije »Weiss II« i Weiss III«. Tom prilikom su se sporazumeli da se izvede samo operacija »Weiss II« u zoni: Drvar — Bos. Grahovo — Glamoč — Livno, da bi se očistio teren i »uništila Titova komunistička država«. Zato je komandant korpusa »Hrvatska« general Liters izdao 12. februara zapovest 7. SS, 369, 717. i 718. diviziji da krenu koncentrično prema Livnu, s tim da u zoni Bos. Petrovac — Bos. Grahovo — Livno — Jajce — Ključ unište naše glavne snage za koje se verovalo da će pružiti odsudnu odbranu. Iako je bilo predviđeno da ova operacija počne 25. februara i da se završi oko 20. marta, događaji u dolini Neretve i u rejonu Mostara primorali su nemačko komandovanje da donese nove odluke i pritekne u pomoć Italijanima, jer su i nemački interesi bili ugroženi.

Iznenadni i silovit nalet naših divizija u dolini Rame i Neretve i brza likvidacija utvrđene okupacione zone Prozor — Mostar — Ivan sedlo, uništenje divizije »Murde« i pojava naših jedinica na vratima Mostara i Širokog Brijega izazvali su veliku zabunu i paniku kod Italijana, četnika i ustaša. Zbog kritične situacije italijanskog 6. korpusa, posade oko Širokog Brijega napustile su uporišta, tako da je i nemačka eksploatacija rudnika boksita bila obustavljena. Pošto je očekivala da će naše snage iz doline Neretve (po italijanskoj proceni jačine oko 15.000 — u stvari 2. i 9. divizija imale su ukupno oko 6.000 ljudi) nastupati »prema moru u dve kolone — jedna iz doline Neretve, druga pravcem Ljubuški — Vrgorac« »koje su dobro organizovane i naoružane mnoštvom automatskog oružja i većim brojem artiljerije i minobacača«, komanda italijanskog 6. korpusa je naredila svojim snagama oko Mostara da drže rudokope (misli se na rudnike boksita) i »što širi mostobran u zoni Metkovića«. Da bi prebrodilo tešku krizu 6. korpusa koja će trajati od 15. do 25. februara, vrhovno italijansko komandovanje je tražilo hitnu pomoć i od Nemaca i od četnika.¹³

¹³ Komandant 6. korpusa je smatrao da najpre treba stabilizovati situaciju u zoni Mostara i boksitnih rudnika, a zatim preduzeti ofanzivu ka severu da bi se oslobodili odsečeni garnizoni. Zato je ka Mostaru

Posle našeg prodora u dolinu Neretve, general Roboti je još 18. februara tražio od Lera da operacija »Weiss II« otpočne što pre, i to prema Neretvi umesto prema Livnu. Mada je odbio ovaj zahtev, ističući da je cilj operacije »Weiss I« »uništenje Titove države«, Ler je 21. februara na novu intervenciju Italijana, a i zbog obezbeđenja ponovne eksploatacije boksitnih rudnika kod Mostara — kao što je već navedeno — uputio 718. diviziju ka Mostaru i Jablanici, zatim grupu »Fogl« pravcem: Bugojno — G. Vakuf — Prozor — Jablanica i grupu »Anaker« pravcem: Tarčin — Ivan sedlo — Konjic — Jablanica, dok je istovremeno sa grupom »Anaker« levom obalom Neretve ka Ostrošcu nastupalo preko 1000 četnika.

Da bi se odazvao zahtevu italijanske Vrhovne komande za pomoć 6. korpusu, komandant »kraljevske vojske u otadžbini« Draža Mihailović je još 12. februara naredio prisilnu opštu mobilizaciju četnika u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku i oko 16. februara grupisao jake četničke formacije kod Mostara, koje će 26. februara zajedno sa italijanskim trupama krenuti sa juga i istoka ka Jablanici. Radi sinhronizovanja ove velike koncentrične ofanzive od G. Vakufa, Sarajeva i Mostara ka Jablanici, komanda italijanskog 6. korpusa je, 21. februara, iz rejonu Mostara obema stranama Neretve uputila prema Jablanici dve jake četničke kolone snabdevene italijanskim oružjem i pojačane sa po jednom mešovitom italijanskom grupom. Desnu kolonu su obrazovali 3. bataljon 56. puka divizije »Marke« i 2.500 hercegovačkih četnika, a levu 2. bataljon 260. puka, 2. bataljon 55. puka, 49. bataljon crnih košulja, jedna baterija i 2.500 crnogorskih četnika, sa zadatkom da obema obalama Neretve nastupaju ka Rami i Konjicu.¹⁴ Sem toga, štab italijanskog 6. korpusa je iskoristio domobranske i ustaške formacije u Mostaru i okolini za odbranu Mostara na liniji Široki

uputio sve snage koje su mu stajale na raspolaganju: svega 1 bataljon divizije »Murde«, jedan bataljon crnih košulja iz Trebinja i jedan bataljon iz 260. peš. puka. Zanošeći se idejom ofanzive prema severu, on je 17. II predložio komandantu italijanske 2. armije da sve snage iz Gacka i zone rudnika ofanzivno upotrebi protiv partizana u kolenu Neretve. Međutim, komanda italijanske 2. armije je, naprotiv, naredila da se rudarska zona odlučno brani i naredila 13. korpusu da uputi dva bataljona u pomoć 6. korpusu, tako da se kriza u zoni Mostara reši vlastitim snagama, upućenim pojačanjima i četničkim snagama koje su preko Draže Mihailovića hitno pozvane u pomoć.

¹⁴ Pošto su četnici predstavljali glavnu snagu ove italijanske ofanzive sa juga i istoka (od 21. februara do 7. marta) prema Jablanici, ova faza bitke na Neretvi može se smatrati četničkom operacijom.

Brijeg — Ljubuški protiv eventualnog nadiranja 9. dalmatinske divizije. Tako se krajem februara protiv naših snaga u dolini Neretve (Glavne operativne grupe) i snaga 1. bosanskog korpusa na području Bosanske krajine (istočno od Une) predviđaju dve odvojene ali paralelne operacije, i to operacija »Weiss II«, sa težištem na Livnu sa 7. SS, 369. i 717. divizijom, i koncentrična operacija ka trouglu Konjic — Jablanica — Prozor sa nemačkom 718. divizijom sa severa i četničkim i italijanskim snagama sa juga. Ova koncentrična ofanziva počela se odvijati po predviđenom planu.

Iako je na pravcu G. Vakuf — Prozor uspela da 21. februara zauzme G. Vakuf i otpočne nadiranje ka Prozoru, grupa »Fogk« je žilavim otporom 7. divizije, 3. krajiške i 1. dalmatinske brigade zaustavljena. Izvanredno teške borbe od 21. do 26. februara vodila je naročito 7. banijska divizija.¹⁵ Pošto grupa »Fogk« nije postigla uspeh, general Liters je bio prinuđen da na njenom pravcu 27. februara angažuje i 717. diviziju, tako da će za operaciju »Weiss II« prema Livnu 25. februara biti upućeno samo 7. SS i 369. divizija.

U periodu ovih teških odbrambenih borbi na pravcu G. Vakuf — Prozor (kao što je napred istaknuto) propali su i naši pokušaji da zauzmemo Konjic koji je bio neophodan za brz izlazak naših trupa iz dugog tesnaca Rame i Neretve ka severnoj Hercegovini. Međutim, i četničko-italijanska ofanziva sa juga od Mostara ka Jablanici razvijala se sporo i neodlučno, tako da do 26. februara nijedna neprijateljska kolona nije izvršila postavljeni zadatak. Tek 26. februara četnici su ovladali prelazima na Prenju i sa leve obale Neretve, iz rejonu Konjica, i, nadirući ka Ostrošcu i Jablanici i od Mostara ka Širokom Brijegu, potiskivali naše snage sa leve obale Neretve na zapad, ali bez odlučujućih rezultata.

DRUGA FAZA: PROTIVUDAR KOD G. VAKUFA
OD 27. FEBRUARA DO 5. MARTA

Vrhovni štab je iz rejonu Prozora budno pratio reagovanje neprijateljskog komandovanja na prodor naših divizija u dolinu Neretve i očekivao da će neprijatelj brzo i energično interveni-

¹⁵ Ona je odbijala mnogobrojne nalete neprijatelja i uspešno izvršila naređenje Vrhovnog štaba od 23. II 1943. koje je glasilo: »Pozadi Vas je 4000 ranjenika i bolesnika naše vojske. Neprijatelj ne sme prodrati u Prozor«.

sati, naročito od pravca Sarajeva i Mostara, kao što je i bilo. Mada su izveštaji naše obavestajno-izviđačke službe stalno zakašnjavali, tako da se nisu mogli pravilno oceniti zamah i snage ietničko-italijanske ofanzive iz rejonu Mostara ka Jablanici, Vrhovni Štab je (posle neuspeha napada na Konjic i naglog prodora neprijatelja od G. Vakufa ka Prozoru) ipak zaključio da se operativna situacija Glavne operativne grupe naglo pogoršala i da je osnovni cilj koncentričnog nadiranja tri neprijateljske grupe ka Prozorskoj kotlini i kolenu Neretve — okruženje i uništenje naših divizija i ranjenika u dolini Rame i Neretve, koje se svakog časa može pretvoriti u taktičko stezanje. Pošto smo se nalazili na vrlo uzanom manevarskom prostoru, bez operativnih rezervi, pritešnjeni neprijateljskim kolonama, surovim planinskim kanjonima i negaznom Neretvom, a opterećeni hiljadama ranjenika, bolesnika i izbeglica (koje su se već prilepile uz trupe) trebalo je da brzo i energično radimo, jer je svaki minut mogao bitno uticati na dalji razvoj ove izvanredno napete i krajnje kritične situacije. Izlaz je trebalo tražiti u manevrovanju po unutrašnjim pravcima, tj. grupisanim snagama iz centralnog položaja (dolina Rame — dolina Neretve) tući jednu po jednu neprijateljsku grupaciju po redu opasnosti. Kada je nemačka 717. divizija 27. februara stupila u dejstvo na pravcu G. Vakuf — Prozor situacija se naglo pogoršala, jer su se na tom pravcu našle dve neprijateljske divizije. Pošto je uočio da je ova najjača grupacija glavni nosilac manevra opkoljavanja i u isto vreme i najopasnija, jer je bila najbliža Prozorskoj kotlini koja je predstavljala naš glavni operativni centar, Vrhovni štab je odlučio da se ona prvo napadne, razbije i odbaci na sever.¹⁰ Zato je 1. marta radiogramom naredio 1. proleterskoj diviziji da sa 1. proleterskom i 3. sandžačkom brigadom krene ka G. Vakufu, s tim da se do 2. marta uveče grupiše u rejonu Ljubinci — Kalakušić — Blace (1. brigada) i Uzdol — Kranjčići — Duge (3. sandž. brigada), a 2. diviziji da se (bez 2. dalmat. brigade) prebaci u rejon Makljena. Pošto su se na položajima prema G. Vakufu već nala-

¹⁰ Povodom novonastale situacije na severu, održan je 28. februara u s. Gračanici sastanak Politbira CK KPJ na kome je na predlog generalnog sekretara druga Tita konačno odlučeno da se grupisanim snagama izvrši protivudar kod G. Vakufa, kao i da se sve naše snage sa leve obale Neretve prebace na desnu (zapadnu). U takvoj situaciji Vrhovni komandant je 28. februara naredio da se poruše svi mostovi na Neretvi, te je inž. četa Vrhovnog štaba od 1. do 4. marta porušila sve mostove na Neretvi od Kuraule do Ostrošca.

zile 7. divizija (ali iscrpena) sa 3 brigade, 1. dalmatinska i 3. krajiška brigada, 3. marta se za izvođenje predviđenog protivudara prema G. Vakufu moglo koncentrisati 9 naših brigada u zoni severno od Prozora i jugoistočno G. Vakufa. Radi operativnog obezbeđivanja ovoga manevra naređeno je štabu 1. bosanskog korpusa da se ofanzivno angažuje u pravcu Kupresa, Vukovskog i G. Vakufa da bi što više vezivao snage 7. SS i 369 divizije koje su nadirale ka Livnu, a štabu 3. divizije da po svaku cenu održi položaje u dolini Neretve prema Konjicu. Ali, jedinice 1. bosanskog korpusa bile su toliko iscrpene i angažovane na svom području da u ovom smislu nisu mogle ništa učiniti.

Međutim, u fazi grupisanja naših snaga ka G. Vakufu neprijatelj je 1. marta, prodirući prema Prozoru i ubacivši nove snage (haubice i tenkove), izbio na liniju Kobila (k. 1370) — Pidriš — Crni vrh (1206) — Boljevac — Seferovići, sa težištem prema Kobili. Premorene jedinice 7. banijske divizije i 3. krajiške brigade jedva su odolevale silovitim napadima neprijateljskih svežih trupa, ali su se pri kraju dana zadržale na liniji: Planinica — Oglavak — Crni vrh — Zastinje. U toku noći 1/2. marta do Prozora je kamionima prebačena 4. crnogorska brigada, a odavde usiljenim maršem upućena na Vilića gumno. U toku 2. marta očekivalo se da će pristići i ostale brigade, dok je jedna baterija Haubičkog divizionu Vrhovnog štaba već bila postavljena na Makljenu. Izjutra 2. marta, neprijatelj je nastavio snažne napade na čitavom frontu, sa težištem u pravcu Vilića gumna, tj. na taktički najslabiji i najosetljiviji sektor naše odbrane, jer je tuda vodio najkraći put u Prozorsku kotlinu u kojoj su već bile koncentrisane hiljade ranjenika i bolesnika koji su očekivali dalji transport prema istoku. Kao da je to osećao, neprijatelj je sa Karaulice uputio prema Vilića gumnu jaku napadnu grupu koja se 3. marta oko podne sukobila sa 4. crnogorskom brigadom, ali je, posle niza naizmeničnih juriša i u višečasovnoj borbi prsa u prsa, ova grupa razbijena i odbačena na sever.¹⁷

¹⁷ Za ovaj sjajan podvig, vrhovni komandant je specijalnom naredbom pohvalio 4. crnogorsku brigadu i naročito istakao heroizam njenog 2. bataljona (na čelu sa komandantom Nikom Strugarom) koji je u petočasovnoj borbi slomio neprijateljske napade na Vilića gumno. Uspeh ovog bataljona imao je odlučujuće operativne posledice po ceo tok operacije, jer je na osnovu njega izgrađena koncepcija našeg protivudara kod G. Vakufa koja je izražena u zapovesti vrhovnog komandanta od 3. marta 1943. godine.

Pošto su se do 3. marta u zoru sve naše predviđene jedinice nalazile na svojim polaznim položajima, vrhovni komandant je istog dana u 4 časa izdao zapovest za napad na neprijateljsku grupaciju južno od G. Vakufa u tri napadne kolone, i to: *desna kolona* (1. proleterska, 1. dalmatinska i 3. sandžačka brigada) pravcem Seferovići — Mračaj — Bistrica radi obuhvata neprijateljskog levog krila; *srednja kolona* (4. crnogorska, deo 2. proleterske, 7. banijska i 2 bataljona 3. krajiške brigade) pravcem Vilića gumno — Podovi — Paloč — G. Vakuf radi proboja neprijateljskog fronta, s tim da se 7. banijska i dva bataljona 3. krajiške brigade od Podova upute pravcem Podgrađe — Šarajvilić, da se povežu sa 1. dalmatinskom brigadom i zatvore pravce od Travnika; i *leva kolona* (8. brigada, dva bataljona 3. krajiške i 1 bataljon 16. brigade) da najpre ovlada Oglavkom, zatim jednim delom nadire prema selu Han Ploče, a drugim prema Gračanici i da dejstvom u neprijateljski bok i pozadinu zatvori pravac G. Vakuf — Bugojno. Pre polaska u napad koji je predviđen za 3. mart u 15 časova, svim borcima i starešinama je objašnjen značaj operativne situacije u kojoj smo se nalazili, posebno situacija ranjenika u Prozorskoj kotlini. Nema sumnje da su moral naših trupa i njihova visoka politička i revolucionarna svest i u ovoj kritičnoj situaciji došli do punog izražaja, jer nije bilo borca ni starešine koji nije shvatio težinu situacije tako da su svi bili spremni da se žrtvuju za spas ranjenika, za našu pobjedu nad neprijateljem kod G. Vakufa.

Zbog zakašnjenja desne i leve kolone, napad srednje kolone koji je počeo u 15 časova, poprimio je žestoke forme. Razvile su se borbe prsa u prsa naročito na pravcu. 2. proleterske brigade koja je ovog prvog dana bila glavni nosilac napadnih dejstava. Ona je sa 1. dalmatinskom brigadom odbacila neprijatelja ka s. Pidriš, a Nemci su se sutradan, usled pada Crnog vrha, povukli pred frontom 2. brigade (kojoj su uspešno sadejstvovali 7. banijska i 4. crnogorska brigada) ka Mačkovcu, gde su se utvrdili. Posle organizovanog napada brigada srednje kolone 5. marta izjutra, neprijatelj je sa Mačkovca odbačen ka G. Vakufu i u neredu odstupio prema Bugojnu, ostavivši jedan bataljon u zaštitnici u rejonu G. Vakufa. Obuhvatni manevar desne kolone nije dao očekivane rezultate, jer su 1. proleterska i 3. sandžačka brigada, zbog slabe veze i sadejstva, izgubile mnogo vremena tako da nisu uspele da neposredno ugroze levo neprijateljsko krilo i bok severno od Vakufa, a ni obuhvat leve kolone. No, i pored toga nije bio dovoljno uspešan. U oštrim

Štab 2. proleterske divizije saslušava nemačkog majora zarobljenog za vreme bitke na Vilića gumnu, 3. marta 1943.

bojevima od 3. do 5. marta naše snage su primorale 717. diviziju, grupu »Fogel« i 5. ustašku brdsku brigadu da se u neredu povuku ka Bugojnu i da na taj način otklone opasnost za ranjenike.

Rezultati protivudara kod G. Vakufa neuporedivo su veći u operativnom pogledu od skromnog taktičkog uspeha (neprijateljska grupacija nije bila ni razbijena ni uništena, ali je prinuđena da se povuče), jer smo — zahvaljujući tom uspehu — dobili operativnu slobodu i privremenim preuzimanjem inicijative mogli donositi nove celishodne odluke.

Za vreme ogorčenih borbi glavnine naših snaga u rejonu G. Vakufa, druge dve neprijateljske kolone kretale su se od Konjica i Mostara ka Rami i Jablanici. Kao što je ranije navedeno, pravac Konjic — Rama zatvarale su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, a pravac Mostar — Jablanica 2. dalmatinska. Nadirući obema obalama Neretve (desnom obalom 718.

divizija, a levom četnici) severna kolona je 26. februara sa četnicima ušla u Orahovicu i Čelebić, a 1. 2. i 3. marta u Ostrožac (deo na levoj obali), Ramu i Jablanicu, odakle ih je odmah izbacila 2. dalmatinska brigada, dok su se iz Ostrošca sami povukli. Da bi u duhu dobivenog zadatka od Vrhovnog štaba odbranom sa pravca Konjica zaštitio bok i pozadinu naše grupacije kod G. Vakufa u periodu izvođenja predviđenog protivudara, štab 3. divizije je postavio 5. crnogorsku brigadu na pravac Konjic — Ostrožac — Rama, a 10. hercegovačku na pravac: Ivan sedlo — Solakova Kula — Prozor, u rejon Solakove Kule i južnih padina pl. Bitovnje.

Nemačka 718. divizija, čiji se štab od 28. februara nalazio u Konjicu, krenula je 2. marta u tri kolone — ka Repovcima, Pokojištu i s. Trešnjevici, sa glavnim snagama prema Ostrošču. Dok je usamljena 5. crnogorska brigada na širokom frontu pružala žilav otpor, Nemci su u toku 3. marta izbili na liniju Barmiš — Kralupi — Mravinja, a sledećeg dana do linije Trešnjevica — Lisičići — Neretvica. Za sve to vreme 10. hercegovačka brigada je ostala neaktivna u rejonu Solakove Kule u iščekivanju da se ispolje neprijateljske namere u ovom pravcu. Pošto je do 5. marta dostigla liniju Podhum — Neretvica, 718. divizija se zadržala na njoj, a jedinice 5. crnogorske brigade su se istog dana povukle i posele nove odbrambene položaje na desnoj obali Neretvice. Na taj način je uglavnom 5. crnogorska brigada, prvih dana marta, uspela da zaštiti desni bok i pozadinu naše grupacije kod G. Vakufa.

Uporedo sa pritiskom 718. divizije sa severa, dve jake četničko-italijanske kolone, ojačane novim snagama, nastavile su iz rejona Mostara 26. februara energično nadiranje obema obalama Neretve sa ciljem da se u rejonu Jablanice spoje sa severnom nemačko-četničkom kolonom. Zahvaljujući upornoj odbrani 2. dalmatinske brigade koja je sama, na veoma širokom frontu, vodila borbu sa mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama, četničko-italijanske kolone su tek 4. marta — i pored snažne podrške italijanske avijacije — izbile na liniju Grabovica — r. Drežanka. Prema tome, ove dve kolone nisu ispoljile neki značajniji operativni uticaj na naše glavne snage u rejonu G. Vakufa, iako je glavna četnička komanda imala mnogo veće pretenzije, što se vidi iz depeše O. br. 44 od 6. marta 1943. koju je »komandni izaslanik« major Radulović uputio četničkim napadnim kolonama: »Namera je Vrhovne komande da

dejavujući po spoljnim operacijskim pravcima izvrši potpuno opkoljavanje boljševika i njihovo definitivno uništenje».¹⁸

Pošto se 9. dalmatinska divizija do početka marta nalazila na prostoru Imotski, Posušje, komanda italijanskog 6. korpusa neprekidno je strahovala za područje donjeg toka Neretve. Zato je 4. marta, posle pregrupisanja svojih snaga, preduzela ofanzivne operacije (uglavnom sa četničkim snagama prebačenim sa leve obale Neretve) pravcem Široki Brijeg — Posušje, ali bez ikakvih vidnih rezultata. Kasnije, posle 10. marta, kad je uvidela da su naše snage orijentisane prema istoku, italijansko-četnička komanda morala je svoje snage prebacivati na levu obalu Neretve.

Tako su 5. crnogorska i 2. dalmatinska brigada uspele da obezbede bokove i pozadinu naše grupacije kod G. Vakufa i da stvore potrebno vreme i prostor, kao i povoljne operativne uslove za forsiranje Neretve i prodor u Hercegovinu.

Kao što je bilo predviđeno, operacija »Weiss II« prema Livnu otpočela je 25. februara. Nemci su posle ogorčenih borbi uspeali da potisnu premorene i iscrpene jedinice 1. bosanskog korpusa i da 5. marta uđu u Livno.

TREĆA FAZA: FORSIRANJE NERETVE I PRODOR
U ISTOČNU HERCEGOVINU OD 5. DO 31. MARTA

Situacija neprijateljskih snaga 5. marta 1943. na prostoru Konjic — G. Vakuf — Kupres — Livno — Jablanica bila je sledeća: 718. divizija izbila je na Neretvicu, a četnici koji su dejstvovali na njenom levom krilu ovladali su okukom Neretve; italijansko-četničke kolone u nastupanju sa juga zadržale su se na liniji: Karaula — dolina Drežanke — Široki Brijeg; na zapadu 7. SS divizija je stigla u Livno, a 369. divizija je izbijala na liniju Sujica — Kupres; na pravcu Bugojno — G. Vakuf odbačene snage 717. divizije — grupa »Fogl« i 5. ustaška brigada — bile su spremne da ponovno krenu preko G. Vakufa ka Prozorskoj kotlini. U stvari, sve neprijateljske snage, sve one svoje velike brojne i materijalne nadmoćnosti, bile su spremne da svakog časa otpočnu koncentrične pokrete ka Neretvi. Za to vreme *naše snage* nalazile su se u sledećem rasporedu: 3. divizija (5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada) na

¹⁸ Zbirka dokumenata o izdajstvu Draže Mihailovića, str. 119, 1946, Beograd.

pravcu Konjica držala je položaje na desnoj obali Neretvice; 2. dalmatinska brigada nalazila se na položajima oko Jablanice i južnije, a 9. dalmatinska divizija u pokretu prema severu pravcem: Rakitno — Dugo polje — Sovici — pl. Cvrsnica; na zapadu, prema 7. SS i 369. diviziji, nalazili su se bataljoni 16. banijske i 7. krajiške brigade, dok su glavne snage Operativne grupe: 1. i 2. divizija (bez 2. dalmatinske brigade), 7. banijska divizija i 1. dalmatinska brigada, posle uspešno izvedenog protivudara, u prostoru Prozor — G. Vakuf očekivale dalja naređenja; pošto su do tada u Prozorsku kotlinu već bile pristigle glavne mase ranjenika i bolesnika, početkom marta smo se našli sa 20.000 ljudi na veoma stešnjenom prostoru i sa svih strana okruženi u trouglu Prozor — Jablanica — Ostrožac.

Shvatajući da našim snagama prete sve veća opasnost od predstojećeg koncentričnog dejstva neprijatelja, Vrhovni štab je, koristeći predah posle uspeha kod G. Vakufa, 5. marta doneo odluku da forsira Neretvu na odseku Jablanica — Ostrožac, uništi četnike u gornjem toku Neretve i da koridorom između Prenja i Crne Gore, s jedne, i Bjelašnice i Visočice, s druge strane, što pre izbije na liniju: Nevesinje — Ulog — Kalinovik. Zato su istoga dana izdata sledeća naređenja:¹⁹

→ 2. diviziji (ojačanoj haubičkim divizionom Vrhovnog štaba i četom tenkova) da forsira Neretvu kod Jablanice, razbije četnike u okuci Neretve i da energičnim nadiranjem pravcem: Krstac — Borci — Boračko jezero — Glavatičevo — Kalinovik, kao čelni ešelon Glavne operativne grupe omogući ostalim našim snagama forsiranje Neretve;

— 3. diviziji (kojoj je noću 5/6. marta preko Solakove Kule vraćena njena 1. dalmatinska brigada) da odbaci neprijatelja prema Konjicu i forsira Neretvu kod Ostrošca, a zatim da kao stalna pobočnica na levoj (delom i na desno) obali Neretve — na sektoru Ostrožac — Konjic — obezbeđuje levi (severni) bok naših snaga na pravcima Ostrožac — Rama i Ostrožac — dolina Neretvice;

¹⁹ S obzirom na kanjonski karakter Neretve i njenu odbranu, forsiranje je bilo skopčano sa najvećim rizikom, tim pre što tada na njoj nije bilo ispravnih mostova (jer smo ih porušili pre dva dana) i što nismo imali nikakvih tehničkih sredstava za njene savlađivanje. Ali, blagodareći snalažljivosti Inženjerske čete Vrhovnog štaba, improvizovan je viseći pešački most — vezan za staru konstrukciju, preko kojeg je, pod neprijateljskom vatrom, morala sporo prelaziti velika masa trupa i ranjenika, i to u koloni po jedan i samo jedno po jedno natovareno frlo. Zbog ovako slabih priprema prelaza, forsiranje Neretve se odužilo 5 dana (od 7. do 12. marta).

— 7. banijskoj diviziji (7. i 16. brigada), ojačanoj 10. hercegovačkom brigadom, da nastupa pravcem Jablanica — Jasejnani — G. i D. Zimlje — Nevesinjsko polje i time zaštiti desni (južni) bok ne samo 2. proleterske divizije od Nevesinjskog polja i Prenja, već i svih snaga Glavne operativne grupe;²⁰

— 9. diviziji da obrazuje stalnu pobočnicu u rejonu Čvrtnice, s tim da na desnoj obali Neretve zatvori pravce od juga i jugozapada prema Jablanici; i

— 1. diviziji da kao zaštitnica zatvara pravac: G. Vakuf — Prozor — Jablanica.²¹

Pošto je istoga dana (5. marta) uvidelo da se u dolini Neretve bje bitka sa našim glavnim snagama, a u težnji da što pre počne eksploataciju boksitnih rudnika, nemačko komandovanje je zatražilo od Italijana da dozvole nemačkim snagama da prodru u dolinu Neretve. Italijani su 10. marta, na ponovnu nemačku intervenciju, odobrili da nemačke trupe tek 14. marta pređu liniju Imotski — Posušje — Vučipolje — Miradovica. Međutim, iako su, prema Lerovoj odluci od 5. marta, sada i 7. SS i 369. divizija upućene ka Neretvi (u stvari ka Mostaru), *one će stići tamo sa velikim zakašnjenjem i neće učestvovati u bici.*

Prelazak preko porušenog starog mosta na Neretvi kod Jablanice otpočela su u toku noći 6/7. marta jurišna odeljenja bataljona 2. dalmatinske brigade, a za njima i 2. proleterska brigada. Pošto su razbile četnike na suprotnoj obali i obrazovale užu mostobran na liniji Javorak — Breza, ove jedinice su omogućile Inžinjerijskoj četi Vrhovnog štaba i Inžinjerijskom vodu 7. divizije da za 19 časova izrade pešački most. Prelazak naših jedinica preko Neretve uspešno je potpomogao Haubički divizion Vrhovnog štaba koji je radi toga bio postavljen kod Jablanice, gde su kasnije, posle 10. marta, uništena sva naša motorna vozila, tenkovi, haubička artiljerija i vozeća komora, jer ih nismo mogli prebaciti preko Neretve i dalje transportovati.

Da bi 2. proleterska divizija mogla brzo prodirati gornjim tokom Neretve, Vrhovni štab joj je 7. marta ubrzanim maršem uputio 1. proletersku brigadu. Ova brigada je u toku 8. marta

²⁰ 10. hercegovačka brigada je po naređenju Vrhovnog štaba ostala u rejonu Čičevo — Glavatičevo, gde je od 14. do 17. marta sa 2. divizijom uzela vidnog učešća u razbijanju četničke grupacije.

²¹ Vrhovni štab je naredio 9. i 7. krajiškoj brigadi da zatvaraju pravce koji iz zone Livno — Šujica — Kupres vode ka Proзору i usporavaju nadiranje 7. SS i 369. nemačke divizije koje su svojim prednjim delovima već bile izbile u pomenuti rejon.

prebačena kod jablaničkog mosta kao i 4. crnogorska brigada koja je odmah upućena na Javorak. U toku 8. marta prešao je na levu obalu Neretve i štab 2. divizije.

Dok su naše prvoprebačene brigade hitale ka dolini Idbara, goneći razbijene četničke grupe, naša 3. divizija je od 6. do 9. marta snažnim napadima (5. crnogorskom brigadom s fronta i 10. hercegovačkom brigadom dubokim prodorom sa Bitovnje u pozadinu nemačkih trupa na Neretvici) uspjela da odbaci nemačku 718. diviziju ka Konjicu i time u ovoj delikatnoj situaciji postigla uspeh od izvanrednog operativnog značaja.

Kad je osetio da su naše snage oslabljene na pravcu G. Vakuf — Prozor, neprijatelj je 7. marta ponovo krenuo u napad. Posle teških borbi i snažnog otpora jedinica 1. divizije, nadmoćnije neprijateljske snage su 10. marta uspele da uđu u Prozor, s tim što je 1. divizija (u čiji je sastav ušla i 7. krajiška brigada), zatvarajući pravac Prozor — Jablanica, i dalje upornom borbom zadržavala nastupanje neprijatelja.

Pošto je 9. dalmatinska divizija u međuvremenu stigla u rejon Jablanice i preuzela obezbeđenje mostobrana sa juga i zapada, Vrhovni štab je 9. marta doneo odluku da se i ona prebaci preko Neretve i uđe u sastav Glavne operativne grupe. Međutim, ova tek formirana divizija od izvanredno borbenog ljudstva, ali gotovo bez naoružanja i apreme, upotrebljena je za nošenje ranjenika i bolesnika, tako da se do 20. marta (od napora, gladi, tifusa i gubitaka) sva istopila.

Već 10. marta, uviđajući da se težište bitke nalazi u gornjem toku Neretve, Italijani i »Vrhovna komanda kraljevske vojske u otadžbini« čine očajničke napore i angažuju sve raspoložive snage da bi nas uništili u tesnacu Neretve. Pošto su primili prvi udarac u okuci Neretve, četnici pokušavaju da organizuju otpor na liniji: Borci — Boračko jezero — G. Bjela, koja se po naređenju glavnog italijansko-četničkog štaba morala braniti po svaku cenu do pristizanja pojačanja. Međutim, snage naše 2. divizije su i na ovoj liniji nanele težak poraz četničkim jedinicama i naterale ih da se u panici povuku ka Čičevu i Glavatičevu, s tim što je u ruke naših trupa pao veći broj zarobljenika i bogat ratni plen u oružju i municiji. U toku 10. marta 2. divizija (ojačana 1. proleterskom brigadom) prešla je Lisinu, nastavila prodiranje prema G. Bjeljoj, zauzela Borke i već 12. marta, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, izbila na liniju: Vis k. 1152 — G. Bjela — Boračko jezero.

Da bi od Konjica obezbedila severni bok 2. divizije koja je brzo i duboko prodirala, 3. divizija je, na osnovu ranijeg zadatka, 10. marta — radi ojačavanja 2. divizije — sa 10. hercegovačkom brigadom prešla Neretvu preko mosta kod Ostrošca i uputila se prema Boračkom jezeru, dok je 5. crnogorska brigada preko istog mosta prešla na levu obalu Neretve. Pošto je i 2. divizija uputila 1. proletersku brigadu u rejon: G. Bjela — Medasković — Borci, njen levi bok od ovog mesta do Javorika bio je dobro osiguran, a južni bok na levoj obali Neretve osiguravala je 7. banijska divizija koja se još 10. marta prebacila kod jablaničkog mosta. Kako je 8. brigada preuzela nošenje i transport ranjenika dolinom Neretve, ova divizija je nadirala određenim pravcem samo sa 7. i 16. brigadom, tako da usled jakog otpora neprijatelja koji je ranije ovladao gotovo svim važnijim prelazima na Prenju i izvanrednih terenskih teškoća nije mogla izvršiti postavljeni zadatak. Zbog toga se zadržala na prostoru Glogošnica — D. Bjela, gde su kasnije i ove dve njene brigade, po odluci Vrhovnog štaba, upotrebljene za prenošenje ranjenika, tim pre što je ova divizija još od Banije u neprekidnim danonoćnim borbama, počev od 20. januara, bila toliko iscrpna, premorena i brojno oslabljena da se za duže vreme nije mogla upotrebiti.

Pošto je sa glavnom četničkom komandom Draže Mihailovića već 11. marta uvideo svu besciljnost četničke ofanzive iz rejona Mostar, Široki Brijeg, dolina Drežnice uzvodno, desnom obalom Neretve, štab italijanskog 6. korpusa je naredio da se sve četničke snage najhitnije prebace na levu obalu Neretve i upute usiljenim marševima ka Prenju i u pravcu Glavatičeva, da bi tamo sprečile prodor partizana u severnu Hercegovinu i u tom rejonu primile odlučujuću bitku. Zbog toga su se sve četničke snage tih dana kretale sa juga i istoka ka gornjem toku Neretve, u pravcu Glavatičeva i Boračkog jezera.

Međutim, Vrhovni štab je budno pratio pokrete neprijateljskih divizija ka Jablanici i Glavatičevu i pravilno uočio opasnost ako bi nam četnici sprečili nadiranje gornjim tokom Neretve ka istoku, čemu su uporno težili. Zato je doneo odluku da energično i bez zadržavanja sve naše snage nastupaju ka Kalinovičkoj visoravni i Nevesinjskom polju i izbiju na liniju Nevesinjsko polje — Ulog — Kalinovik, s tim da se bolnice i ranjenici što pre izvuku na siguran prostor Rakitnica — Bjelelić. On je u tom smislu 13. marta naredio štabu 2. divizije da energičnim napadom pravcem: Borci — Glavatičevo — Kali«

novik potuče četničke snage u rejonu Čičevo — Glavatičevo — Zaborani i nastavi brzo prodiranje ka Kalinoviku i Ulogu, a 6. istočnobosanskoj i 15. majevičkoj brigadi da krenu ka Kalinoviku u susret Glavnoj operativnoj grupi.

Držeći stečenu operativnu inicijativu još u okuci Neretve i pothranjivane snagama iz dubine, jedinice 2. divizije su neodrživo prodirale sve dublje ka jugoistoku. One su noću 15. marta krenule iz rejona Boračkog jezera sa zadatkom da izbiju na liniju: Ulog — Obalj — Grajsalići, s tim što je desni bok divizije prema Mostaru i Nevesinju obezbeđivala 10. hercegovačka brigada koja je dovedena u rejon Crne Gore. Međutim, pošto je i italijansko-četnička komanda u Mostaru u isto vreme planirala ofanzivne operacije »za presretanje i uništenje« naših snaga u tesnacu gornjeg toka Neretve, desilo se da su obe strane hitale ka Glavatičevu sa ciljem dapošto-poto unište jedna drugu. Zbog toga se kod ovog mesta odigrao najžešći i najteži boj u kome su naše elitne revolucionarne jedinice do nogu potukle glavne snage »kraljevske vojske u otadžbini«. Štab 2. divizije je naredio nastupanje u tri kolone: *desnom* — 4. crnogorska brigada i baterija minobacača — u pravcu Uloga; *srednjom glavnom* — 1. proleterska i 2. dalmatinska brigada i brdska baterija, svega 7 bataljona — u pravcu Obija, i *levom* — 2. proleterska brigada, svega 5 bataljona — u pravcu s. Grajsalići, s tim da do 18. marta u najtešnjem međusobnom sadejstvu dostigne svoje krajnje marševske ciljeve. Kako se na pravcu nastupanja 2. divizije na liniji: Čičevo — Lipeta — Banjci — Tjeme (k. 1328) odranije nalazilo oko 2.000 četnika, napad na liniju Čičevo — Glavatičevo najpre je izvršila 1. proleterska brigada da bi omogućila debušovanje ostalih kolona. Mada je Čičevo bilo zauzeto još 14. marta uveče, neprijatelj se uporno držao na liniji: Ražište — Presjeka — Lipeta — Plana — Gračanica do Tjemena. A kad je 2. dalmatinska brigada u toku sledećeg dana zauzela Glavatičevo i položaje na desnoj obali Neretve, a 10. hercegovačka brigada, ojačana bataljonima 2. dalmatinske i 4. crnogorske brigade, u toku noći 16. marta zauzela Lipetu, glavni otpor četnika bio je slomljen, samo su njihove slabije snage pokušavale da se zadrže u zoni: Seljani — Kruševljani, Zaborani, Krstac, Tjeme, Banjdo. Da bi ih konačno uništio, štab 2. divizije je 16. marta u 15 časova uputio 2. proletersku brigadu u pravcu Kruševljana, 4. crnogorsku u pravcu Banjdo, 10. hercegovačku na neprijateljski položaj Lipeta, a 2. dalmatinsku zadržao u rejonu Glavatičeva radi osi-

guranja. Posle teških borbi 15/16. marta slomljen je otpor i ove četničke grupacije pod komandom Baja Stanišića koja je imala zadatak da se na svim ovim položajima drži po svaku cenu do dolaska četničke grupe Pavia Đurišića iz Crne Gore. Posle ovog poraza četnici su bežali ka Kalinoviku, Ulogu i Nevesinju, a italijanski general Amiko koji je planirao i rukovodio ovom ofanzivom, umesto okruženja i uništenja naših snaga u rejonu Boraka, doživeo je potpun neuspeh.

Posle bojeva kod Čičeva i Glavatičeva 15/16. marta 7. SS divizija »Princ Eugen« izbila je u rejon Širokog Brijega, a 369. divizija u dolinu Doljanke, dok su 717. i 718. divizija već bile prodrle do linije Prozor — Ostrožac — Konjic.

S druge strane, Vrhovni štab je nastojao da svojim snagama što pre izađe iz tesnaca Neretve ka istoku i jugoistoku i širokim frontom izbije na kalinovačko-nevesinjsku visoravan, Zato ih je pregrupisao u rejonu Glavatičevo — Čičevo i 19. marta uputio *prema Nevesinju* 3. diviziju, ojačanu 4. crnogorskom brigadom, sa zadatkom da prodre u Nevesinjsko polje i zauzme Nevesinje; *prema Ulogu* 2. proletersku brigadu, sa zadatkom da ovlada rejonom Ulog, Obalj tesno sadejstvujući severnije sa kolonom upućenom u pravcu Kalinovika, i *prema Kalinoviku*: 1. proletersku i 2. dalmatinsku brigadu sa zadatkom da u toku noći 20/21. marta izbije na liniju Kuta — Grajsalići.

I pored teškog poraza u rejonu Glavatičeva, Draža Mihailović je pokušao da u rejonu Kalinovika poslednjim rezervama pruži odsudan otpor i onemogući našim snagama da prodru prema Foči, a Italijani su nastojali da sa glavnim četničkim snagama zatvore pravce prema Mostaru, Nevesinju i Gacku. Pošto su u tom cilju planirali pokret ka Glavatičevu i već 19. marta usiljenim marševima uputili svoje trupe iz Foče ka Kalinoviku, odnosno iz Nevesinja i Mostara na prelaze Prenja, Crne Gore i pl. Crvalj, od 19. do 22. marta došlo je do niza veoma oštrih susretnih bojeva naročito na pravcu Nevesinja i kod Kalinovika, jer su naše kolone, na osnovu izdatih naređenja, 19. marta krenule ka svojim postavljenim ciljevima.

Levokrilna kolona (1. proleterska i 2. dalmatinska brigada zauzela je u toku 20. marta položaj na Kovačevoj glavi, ali se četnička grupa Pavia Đurišića čvrsto držala na liniji: Čestaljjevo — Šiljevac (k. 1447) — Lukovac — Orla kuk — Kutski Grad, tj. neposredno pred Kalinovikom. Posle niza obostranih

napada i protivnapada u toku 21. i noću 21/22. marta, obe strane su pretrpele teške gubitke i obe su izjutra 22. marta donele odluku za povlačenje. Četnici razbijeni na prilazima Kalinoviku odstupili su ka Foči i zbog toga što se na njihovom južnom boku toga jutra pojavila 2. proleterska brigada koja je, nastupajući prema Ulogu, savladala neprijateljski otpor u ovom rejonu, zauzela Obalj i kod s. Jelašca pojavila se na boku i u pozadini četničke grupacije kod Kalinovika. Ova brigada je zaplenila dve haubice, a time je i kalinovačka visoravan bila u našim rukama.

Štab 3. divizije organizovao je nastupanje ka Nevesinjskom polju u tri kolone — desnom (10. hercegovača i 1. dalmatinska brigada) pravcem: Bahtiljevica — Hansko polje — G. Zimlje — D. Zimije — Nevesinje; srednjom (5. crnogorska brigada) pravcem: Zaborani — Kljuni — Nevesinje, i levom (4. crnogorska brigada) pravcem: Kruševljani — Postojani — Nevesinje. Kolone su krenule u nastupanje 19. marta, tj. istog dana kada je i italijansko-četnička komanda sa linije: G. i D. Zimlje — Nevesinjsko polje — Prenj uputila ka Glavatičevu tri jake kolone (pretežno od četnika i nešto Italijana) da bi presrela i razbila naše snage pre no što siđu sa planinskih prevoja u Nevesinjsko polje. U toku 20. i 21. marta, u teškim susretnim bojovima kod Kljuna, Zaštolja, Pašine gomile i Marisovca četničke snage i italijanska pojačanja potpuno su razbijeni i u neredu se delom povukli ka Gacku i Mostaru,²² a naše jedinice su 22. marta ovladale Nevesinjskim poljem i Nevesinjem. Zbog pada Nevesinja zapretila je opasnost Italijanima i u Mostaru, te je njihova komanda zatražila pomoć od Nemaca, ali je nije dobila, već je vlastitim snagama morala izdržavati pritisak bujice naših snaga koje su nezadrživo nadirale svim pravcima prema istoku i jugoistoku.

Uspesima kod Kalinovika i Nevesinja izašli smo iz dugačkog tesnaca gornjeg toka Neretve na slobodan manevarski prostor i u isto vreme srećno prebrodili dugotrajnu operativnu krizu i spasli mnogobrojne ranjenike i bolesnike, jer je njihova dugačka kolona posle prelaska bila neprekidno izložena dejstvu neprijateljske avijacije, gladi, tifusu i strahovitim fizičkim i psihičkim naprezanjima. Ona je ovaj svoj mučenički put obeležila mnogim leševima, jer su umirali i ginuli ranjenici i njihovi nosioci i herojsko sanitetsko osoblje sa požrtvovanim

²² Četnici su 26. marta ponovo ušli u Nevesinje, ali su ga 3. i 9. divizija povratile 29. marta.

iekarima (računa se da je na putu od Prozora do Kalinovika umrlo i poginulo do 2.000 ljudi). Tako su 15/16. marta, kada su četničke snage bile razbijene kod Glavatičeva, svi naši ranjenici i bolesnici bili prebačeni na levu obalu Neretve. Pored 9. divizije koja je nosila ranjenike do Čičeva, od 15. marta je i 7. divizija određena za njihov transport i pratnju, a u zaštitnici je i dalje ostala 3. krajiška brigada ojačana 7. krajiškom sve do 21. marta, kada su ranjenici i bolesnici sa 7. divizijom razmešteni u rejon Glavatičeva radi odmora, a 9. divizija (sasvim desetkovana) upućena ka Nevesinju.

Krajem marta 1943. prethodnice naših divizija Glavne operativne grupe izbile su širokim frontom na liniju: Drina — Sutjeska — Gacko. Tako je posle 40 dana neprekidnih danoćnih borbi završena bitka na Neretvi.^{2:1}

Bitka na Neretvi predstavlja jednu od najvažnijih i najpresudnijih bitki našeg oslobodilačkog rata. Ona se odigrala posle punih 18 meseci od početka narodnog ustanka, a nešto više od jedne godine od formiranja 1. proleTERSke brigade — prve regularne jedinice naše Narodnooslobodilačke vojske. To je bilo u onom periodu našeg rata kad je NOV već bila čvrsto stala na noge i kada je bila potpuno dorasla da se u otvorenoj velikoj bici ogleda lice u lice sa okupatorskim divizijama. *Ovu bitku, u tadanjoj situaciji, nismo želeli ni tražili, ali smo je očekivali. Nametnulo nam je neprijateljsko komandovanje, ali smo uspeli da je dobijemo pod najtežim uslovima koji se mogu zamisliti.* A pošto obiluje mnogobrojnim obrtima, teškim krizama i izvanrednom dinamikom, ova bitka i sa gledišta naučnoistorijske kritike zaslužuje pažnju.

Neprijateljski plan, čija se osnovna strategijska ideja sastojala u tome da se još u početku okruži i uništi glavnina naše vojske u Bosanskoj krajini i likvidira Vrhovni štab, pot-

²³ Početkom marta, uporedo sa razvojem protivofanzive Glavne operativne grupe prema istočnoj Hercegovini, jedinice 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa su u Bosanskoj krajini i Lici preduzele ofanzivne akcije tako da su već u prvoj polovini marta u Bosanskoj krajini ponovo oslobođeni Bosanski Petrovac, Drvar, Glamoč, Ključ, a u Lici područja oko Gračaca, Zrmanje, Lovinca, Gospića, Vrhovina, Brloga i Brinja. Ovi korpusi su u toku marta uspeli da oslobode gotovo čitavu staru slobodnu teritoriju (koju su imali pre neprijateljske zimske ofanzive), a u nekim oblastima i da se znatno prošire.

puno je propao. Blagodareći planski vođenoj strategijskoj defanzivi i vestom korišćenju neprijateljskih grešaka, uspeli smo da onemogućimo njegov manevar opkoljavanja i da na bazi povoljnih rezultata dvadesetodnevni defanzivni bojeva 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa u Lici, Kordunu, Baniji i Bosanskoj krajini, *a u duhu osnovne strategijske ideje vrhovnog komandanta*, preduzmemo protivofanzivu opštim pravcem dolina Rame — gornji tok Neretve, prema istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori. U stvari, ova su dva korpusa (a naročito 1. bosanski korpus koji je poprimio svu težinu neprijateljske ofanzive) svojom uspešnom odbranom stvorila vreme, prostor i uslove za plansku pripremu i preduzimanje velikog ofanzivnog manevra grupe triju naših udarnih divizija u dolini Neretve.

Dobro poznatu operativno-strategijsku koncepciju »opkoliti, potom uništiti« nemačko komandovanje je gotovo redovno pokušavalo da primeni u svim ofanzivama protiv naše vojske, tako reći od početka našeg ustanka sve do proleća 1944. godine. *Najuticajniji faktor za redovnu primenu takve koncepcije svakako je bio opštestrategijski položaj naše vojske koja se u dubokoj pozadini neprijatelja, u okupiranoj Evropi, pune tri godine nalazila kao usamljeno ostrvo u uzburkanom moru i odatle neprekidno prkosila svim okupatorima i njihovim pomagačima.* Ideja nemačkog komandovanja o okruženju i uništenju Narodnooslobodilačke vojske dostigla je kulminaciju u ofanzivnim operacijama »Weiss I«, »Weiss II« i »Schwarz«, koje su jedna za drugom gotovo bez predaha trajale punih šest meseci, tj. uglavnom u toku čitave prve polovine 1943. godine. *Tako je i bitka na Neretvi, u suštini, imala karakter bitke u okruženju sa probojem iz okruženja.*

Naša protivofanziva počinje 9. februara snažnim i iznenadnim naletom naše tri divizije na neprijateljske garnizone na komunikaciji Sarajevo — Mostar, u dolini Rame i Neretve, ¹ traje sve do konca marta, tj. do svršetka pobedonosnih bojeva kod Kalinovika i Nevesinja, odnosno do izbivanja naših glavnih snaga iz tesnaca gornjeg toka Neretve i pojave na Kalinovačko-nevesinjskoj visoravni. U stvari, bitka na Neretvi predstavlja najznačajnije događaje čiji je nosilac bila Glavna operativna grupa (1, 2, 3, 7. i 9. divizija i 7. krajiška brigada), pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Od njenog završetka krajem marta počinje naše nadiranje ka Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini koje se početkom maja završava izbivanjem naših jedinica na liniju: r. Morača — Kolašin — r. Tara — r. Lim.

To znači da je težište glavnih operacija početkom druge polovine februara preneto iz Bosanske krajine u dolinu Neretve i dalje ka jugoistoku gde su se kasnije odigravale odlučujuće operacije. Ova bitka vođena je u petouglu: Prozor — Ivan sedlo — Kalinovik — Nevesinje — pl. Čabulja na izrazito planinskom, besputnom, slabo naseljenom, krševitom i delom pošumljenom terenu bosansko-hercegovačkog dinarskog grebena. Pored znatne nadmoćnosti neprijateljskih snaga, stalnog pritiska njegove avijacije, oštre zime, gladi i tifusa, naša situacija je bila pogoršana prisustvom nekoliko hiljada naših ranjenika i bolesnika koje je trebalo transportovati i sačuvati od odmazde koju bi neprijatelj sigurno izvršio samo da su mu pali u ruke. To je znatno sputavalo slobodu odlučivanja Vrhovnog štaba i u isto vreme dovodilo u opasnost naše operativne jedinice.

Prema razvoju situacije u toku događaja, u bici na Neretvi ocrtavaju se tri faze. U prvoj, od 9. do 25. februara, naše divizije izvršile su napad na neprijateljske posade u dolinama Rame i Neretve, odnosno na komunikaciju Sarajevo — Mostar; u drugoj, od 1. do 5. marta, one su dejstvovale po unutrašnjim operacijskim pravcima, tj. izvršile su protivudar na nemačku 717. diviziju na pravcu Prozora, na 718. diviziju na pravcu Ostrošca, i na italijansko-četničku grupaciju koja je nastupala od Mostara prema Jablanici, a u trećoj, od 7. do 22. marta, posle forsiranja Neretve, naše snage su se probile iz okruženja njenim gornjim tokom, razbile i uništile glavnu četničku grupaciju Draže Mihailovića i izbile na liniju Nevesinje — Ulog — Kalinovik.

Iako su Italijani predviđali naše nastupanje u pravcu jugoistoka, njihove posade bile su iznenađene brzinom i energijom naših udara, a isto tako okupatorske komande u Mostaru i Sarajevu, naročito komandant »Jugoistoka« Ler. Pošto su uglavnom likvidirale neprijateljsku odbranu na najvažnijoj komunikaciji Sarajevo — Mostar i pregazile italijansku diviziju »Murđe«, naše jedinice su se posle 5 dana od početka dejstva našle na Ivan-sedlu, odnosno na neposrednim severnim prilazima Mostaru. Pored velikog ratnog plena, time smo trenutno postigli uspeh od velikog operativno-strategijskog značaja i efekta.²⁴

²⁴ Posle događaja u dolini Rame i Neretve, komanda italijanske 2. armije u svome aktu pov. br. 6000 od 14. aprila 1943. okrivila je štab 6. korpusa i komandu divizije »Murđe« za poraz i kaže: »Tako su nam zadati teški gubici u ljudstvu i sredstvima i možda isto tako težak gubitak prestiža u očima neprijatelja i saveznika«.

Ako se analizira operacijski plan i *početno grupisanje naših glavnih snaga*, tj. Glavne operativne grupe (1, 2. i 3. divizija) može se uočiti da je *najvažnijim, pravcem: Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic — Glavatičevo — Kalinovik* upućena svega jedna (3-ća) divizija od samo dve brigade koje su posle pada Prozora bile veoma iscrpene. Umesto da je naša *srednja kolona, kao nosilac operativnog manevra, raspolagala bar sa 5—6 najboljih brigada*, ona se samo sa dve pojavila 19/20. februara pred Konjicom, od čijeg je brzog savlađivanja zavisila sudbina čitave operacije, s tim što je u napadu na ovo utvrđeno mesto učestvovala samo jedna od njih, tako da ove slabe snage ni u ponovljenim napadima nisu mogle postići veći uspeh. Na taj način je *glavna srednja kolona bila slabija od svojih bočnih obezbeđenja — 2. i 1. divizije*. Pored toga postojale su i neke greške štabova 1. i 3. divizije u organizaciji napada na Konjic, kao i *gubitak dragocenog vremena od 16. do 28. februara oko sačekivanja ranjenika* tako da se naši uspesi postignuti u trouglu Prozor — Mostar — Ivan sedlo od 9. do 25. februara, nisu mogli blagovremeno iskoristiti u operativnom pogledu. Ovaj gubitak vremena omogućio je nemačkim divizijama da nas dostignu u dolini Rame i ugroze u laktu Neretve, a italijanskom 6. korpusu i četničkoj grupaciji Draže Mihailovića u Hercegovini da nas napadnu *nadmoćnijim snagama* i nametnu nam bitku u okruženju pod krajnje nepovoljnim uslovima. Iako je Vrhovni štab pravilno procenio ulogu Ivan-sedla i Konjica za manevar i prodor prema istoku, kuda je uputio dve divizije (4 brigade), izgleda da su te snage (s obzirom na ulogu obezbeđenja 1. divizije od Sarajeva) bile nedovoljne, jer ni 3. divizija nije uspeła da otvori put ka istoku, niti je 1. divizija izvršila operativno obezbeđenje levog (severnog) boka. Prema tome, izgleda da bi bilo bolje da je srednja kolona (3. divizija), posle zauzeća Prozora, bila blagovremeno ojačana jednom krajiškom divizijom iz Bosanske krajine (bar privremeno, do pada Konjica), ali se Vrhovni štab na to nije odlučio zbog toga što su sve nemačke divizije krajem januara bile orijentisane prema Bosanskoj krajini. Nesumnjivo je da je od ishoda bojeva na frontu 1, 3. i 2. divizije (na Ivan-sedlu, kod Konjica i Jablanice) u prvoj fazi zavisio dalji tok operacija u dolini Neretve. Iako smo dobili boj kod Jablanice, naši neuspesi na Ivan-sedlu, a naročito u bo:-bama kod Konjica koje su *od do 27. februara naizmenično vodile jedinice 1. i 3. divizije, negativno su se odrazili na dalji razvoj bitke na Neretvi. Da*

smo zauzeli i održali Konjic, svakako bi Glavna operativna grupa izbegla mnoge krize koje smo krajem februara i u prvoj polovini marta morali rešavati krajnjim zalaganjem svih raspoloživih snaga.

I danas je teško utvrditi sve uticajne faktore koji su doprineli našem neuspehu na Ivan-sedlu i Konjicu, ali izgleda da je jedan od njih to što štabovi 1. i 3. divizije nisu bili potpuno shvatili operativnu važnost i ulogu Konjica, odnosno Ivan-sedla, da bi većom upornošću i energijom zadržali Ivan sedlo i zauzeli Konjic i na taj način potpuno izvršili zadatke koje im je Vrhovni štab bio postavio. To je bilo moguće naročito u vreme do 22. februara kada grupa »Anaker« i četnici još nisu bili stigli u Konjic, tim pre što su se gotovo sve naše jedinice primerno zalagale i postizale taktičke uspehe. Možda je drugi razlog što krajem februara nismo brzo prebacili 1. i 2. diviziju na najvažniji pravac — ka Konjicu.

Već smo istakli da su Ler i Roboti 8. februara u Beogradu odlučili da se preduzme ofanziva »Weiss II« sa ciljem »da se uništi Titova komunistička država«, s tim da operacija počne 25. februara (prema Letersovoj zapovesti od 12. februara). Pri tome je Ler smatrao da težište ove ofanzive treba da bude na tome da se opustoši naša teritorija i pokupi ljudstvo za prisilan rad, s tim da se operacije usmere prema Livnu. Međutim, neshvatljivo je to što je on odbio Robotijev predlog od 18. februara da operacija »Weiss II« otpočne što pre prema Neretvi i što je kasnije pristao da se jednovremeno izvode dve operacije — *prva u dolini Neretve, sa ciljem uništenja naših snaga, a druga sa ciljem da se izvrši brižljivo čišćenje terena u »Titovoj komunističkoj državi« u Bosanskoj krajini.* Naime, on je tek 21. februara, posle likvidacije italijanske divizije »Murde« i panike u Mostaru, na molbu Italijana i Letersa (neposrednog rukovodioca operacija u ovoj ofanzivi), pristao da se grupa »Fogl« i grupa »Anaker« zajedno sa 718. divizijom upute prema Prozoru i Konjicu da bi uz pomoć italijansko-četničke grupacije sa juga okružile i uništile naše snage u laktu Neretve, a 25. februara, posle neuspeha grupe »Fogl« i 5. ustaške brigade kod G. Vakufa, uputio je ka dolini Neretve i 717. diviziju. Očigledno je da Ler ili uopšte nije poznavao situaciju ili se veoma kruto držao kabinetskih planova. *No, i on je posle 25. februara shva-*

*tio da se težište celokupne situacije nalazi u dolini Neretve i da se tu bje odlučna bitka.*²⁵

Posle bojeva 27. februara u rejonu Konjica, na pravcu G. Vakuf — Prozor, gde je već nadirala 717. divizija na čelu sa grupom »Fogel«, inicijativa je već bila prešla u ruke neprijatelja, tako da se naša situacija sve više pogoršavala i oko 1. marta dostigla kulminaciju na Makljenu, na Neretvici i kod Jablanice. Nemci su već bili stigli na vrata Prozorske kotline (gde je već čekao najveći broj naših ranjenika za dalji transport prema Istoku) i na domak Ostrošca, dok je italijansko-četnička grupacija nadirala s juga ka Jablanici. S druge strane, nemačka 7. SS i 369. divizija, koje su hitale ka Livnu, mogle su vrlo brzo ugroziti naše snage u Prozorskoj kotlini, ne samo zbog blizine već i zbog toga što je naša odbrana linije: Duvno — Livno — Kupres — Bugojno bila vrlo slaba. Srećom, nemačko komandovanje je posle 5. marta orijentisalo ove divizije ka Mostaru, ali to nije mogao saznati naš Vrhovni štab. Pa ipak, situacija naših snaga, opterećenih hiljadama ranjenika i masom izbeglica koje su svakodnevno pristizale u Prozorsku kotlinu,²⁶ postajala je sve teža, jer *Vrhovni štab nije imao pri ruci nikakvih operativnih rezervi kojima bi mogao efikasnije intervenisati*. No, on je prozreo neprijateljsku nameru, pravilno ocenio novonastalu situaciju i doneo pravilnu odluku: da dejstvom po unutrašnjim operacijskim pravcima, jednu za drugom razbije neprijateljske nastupajuće kolone, prvo najopasniju 717. diviziju na pravcu Prozora, zatim 718. na pravcu Ostrošca i, najzad, italijansko-četničku grupaciju koja je nadirala s juga prema Jablanici. Tada nastaje druga faza bitke na Neretvi koja, uglavnom, traje od 1. do 5. maja. Njen cilj je bio ne samo da se onemogući neprijateljski manevar opkoljavanja nego i da se stvori potrebno vreme i prostor za probijanje Operativne grupe dolinom gornjeg toka Neretve prema istočnoj Hercegovini. Za to je uzani trougao: Prozor — Jablanica — Ostrožac trebalo da posluži kao osnovica našeg protivmanevra. Zbog

²⁵ Karakteristično je to što su Ribentrop i Varlimont istog dana (25. februara u Rimu) ugovorili da se izvedu operacije ka Livnu i Neretvi s tim što bi u prvoj operaciji sa nemačke strane učestvovala 7. SS divizija »Princ Eugen« i 369. divizija, a u drugoj 717. i 718. divizija. No, svakako treba uočiti da i kada je Nemcima bilo sasvim jasno da se naše glavne snage nalaze na Neretvi, oni izvode operaciju »Weiss II« po predviđenom planu.

²⁶ Smatra se da je tih dana u Prozorsku kotlinu stiglo blizu 10.000 izbeglica sa Banije, Korduna i zapadnog dela Bosanske krajine.

krajnje oskudice u vremenu i stešnjenog operativnog prostora, izvođenje svih ovih protivudara predstavljalo je retku komandantsku veštinu i smeli rizik jer smo zbog *nedostatka rezervi bili prinuđeni da skidanno trupe sa drugih važnih sektora i da ih usiljenim marševima upućujemo na ugrožena mesta pod dejstvom neprijateljske avijacije, što je bilo izvanredno teško i vrlo rizično*. No. blagodareći visokoj svesti naših jedinica i starešina i njihovim natčovečanskim naprezanjima, uspeli smo u poslednjem času da otklonimo opasnost i osujetimo neprijateljski manevar opkoljavanja i uništenja. Iako neprijateljske kolone koje su nadirale prema Prozoru i Ostrošcu nisu bile razbijene, one su ipak pretrpele osetne gubitke i prinuđene da se povuku: 717. divizija ka G. Vakufu, 718. divizija ka Konjicu, a delimično razbijena italijansko-četnička grupacija ka Mostaru. Rušenje mostova u laktu Neretve od 1. do 4. marta izgleda da je donelo neprijatelju više koristi nego nama, jer smo posle neuspeha kod Konjica početkom marta morali forsirati Neretvu bez najnužnijih sredstava, obrazovati mostobran i prebacivati jedinice, ranjenike i komoru preko jednog jedinog malog pešačkog mosta vrlo slabe propusne moći i to pod stalnim pritiskom neprijateljske avijacije.

Na drugoj strani i Ler je 5. marta doneo značajnu odluku. Uviđajući najzad da se glavna bitka bije u dolini Neretve, on je ka Jablanici i Mostaru orijentisao 7. SS i 369. diviziju koje su bile stigle na liniju Bugojno — Kupres — Livno. Zato je zahtevao od Litera i Italijana da energično produže nadiranje ka trouglu Prozor — Jablanica — Ostrožac u težnji da ova njihova dejstva i ofanzivu »Weiss II« i »Mostar« poveže u *jednu jedinstvenu operaciju, sa ciljem uništenja naše Glavne operativne grupe u dolini Neretve*. Naš Vrhovni štab je istoga dana pravilno uočio da smo izvedenim protivudarima samo privremeno otklonili opasnost i da odbacivanje i potiskivanje neprijatelja ka severu i jugu nikako ne znači da će se on odreći svojih ofanzivnih namera. Mi smo samo uspeli da povećamo poluprečnik manevarskog prostora obezbeđujući pri tome najpotrebnije vreme za pregrupisanje snaga. U stvari, s obzirom na uspehe koje smo postigli u protivudarima i na karakter dejstava nemačkih divizija (naročito 717. i 718. koje su dotle bile glavni nosioci manevra opkoljavanja) u trećoj fazi bitke, mi smo već bili preoteli inicijativu i stekli znatno veću slobodu rada i odlučivanja. U takvoj situaciji Vrhovni štab je 5. marta doneo odluku da brzo forsira Neretvu kod Jablanice, razbije četničku

grupaciju i izvrši energičan prodor tesnacem gornjeg toka Neretve sa ciljem da što pre izbije na liniju Nevesinje — Ulog — Kalinovik, obezbeđujući svoje bokove, naročito od pravca Konjica i Prenja.

Treća faza bitke obuhvata forsiranje Neretve (započeto 7. marta) sa petnaestodnevnim bojevima u veoma dugom, uzanom i besputnom tesnacu njenog gornjeg toka sve do izbijanja na liniju Nevesinje — Ulog — Kalinovik. Međutim, tehničke pripreme za forsiranje Neretve bile su veoma slabe, jer jedan mali pešački most slabog kapaciteta nije ni izdaleka mogao da posluži za prebacivanje oko 20.000 boraca, ranjenika i izbeglica, a da se i ne govori o teškom naoružanju. Zbog toga smo bili zapali u tešku krizu. A što je ta kriza ipak prebrođena treba u prvom redu zahvaliti izvanrednoj veštini i heroizmu naših brigada prvoprebačenih na suprotnu obalu, a zatim i nedovoljnoj obaveštenosti neprijatelja (naročito nemačkih divizija) o našem stvarnom stanju tih dana u kolenu Neretve. I ne samo što smo uspeali da prebrodimo ovu krizu koja je permanentno trajala sve do 15/16. marta, tj. sve dok nije prebačen i poslednji naš ranjenik na levu obalu, nego smo dobili i odlučujući boj kod Glavatičeva. A posle forsiranja Neretve inicijativa je sve više prelazila u naše ruke i težište bitke se postepeno prenosilo prema istoku.

Naša Glavna operativna grupa probijala se gornjim tokom Neretve u vidu klina, sa jakim pobočnicama prema Konjicu i prevojima Prenja (po jedna divizija na svakom boku). Kao udarna snaga za rasecanje obruča po dubini od Jablanice do Glavatičeva i za brzo izbijanje na liniju Kalinovik — Ulog služila je 2. divizija, ojačana 1. proleterskom brigadom. I, zahvaljujući iznenadnom, snažnom udaru ona je uspela da po delovima tuče četničku grupaciju Draže Mihailovića u laktu Neretve, na Pakleni i Borašnici, kod Glavatičeva, Kalinovika i Nevesinja tako da se od tog teškog poraza četnička vojska Draže Mihailovića nije mogla više nikad oporaviti. Međutim, prilikom forsiranja Neretve Italijani i četnici su preko prevoja Prenja i iz Nevesinjskog polja neprekidno ugrožavali naš prodor prema istoku sve dok nismo izbili iz gornjeg toka Neretve. Italijani su strahovali da ćemo, posle izbijanja iz tesnaca, skrenuti u okupacionu zonu 6. korpusa. Zato je komanda ovog korpusa, smatrajući da nas može zadaviti u tesnacu Neretve, planirala da pre toga okruži i uništi naše snage u rejonu Boračkog jezera te je preduzela koncentrično nastupanje svih raspoloživih čet-

ničkih snaga, ojačanih pojedinim italijanskim bataljonima i baterijama, pod neposrednim rukovodstvom italijanskog generala Arnika. Ali, kao što smo već istakli, naša 2. divizija, ojačana 1. proleterskom brigadom, poremetila je ove planove nezadrživim nadiranjem i odlučnim bojem kod Glavatičeva, 16. februara. Time ne samo što je razbijeno neprijateljsko okruženje, nego je našim snagama obezbeđeno da potpuno preuzmu operativno-strategijsku inicijativu. S druge strane, reakcija 717. i 718. divizije na naš prodor gornjim tokom Neretve nije se osetila, bez obzira na to što smo ostavili prilično slabu zaštitnicu na desnoj Obali Neretve, jer su mlitavo, sporo i sa zakašnjenjem krenule u nastupanje. Da bismo obezbedili prodor dolinom Neretve od energičnog dejstva neprijatelja iz rejon Konjica kod G. i D. Bjele, naša 3. divizija je dobila zadatak da kao stalna pobočnica na levoj obali Neretve drži sektor Ostrožac — Konjic, sa težištem odbrane prema Konjicu. Ali, 10. marta, kad je kriza probijanja kroz tesnac još i te kako trajala, 717. divizija je tek stigla u Prozor, a 718. se povukla u rejon Konjica (pošto su joj brigade naše 3. divizije ranije zadale udarac na Neretvici), zadovoljavajući se jačom izviđačkom delatnošću u pravcu Čelebića. Tek u toku 15/16. marta 717. i 718. divizija pojavile su se u kolenu Neretve, a pet dana kasnije 7. SS divizija »Princ Eugen« i 369. divizija su bez mnogo žurbe izbile u prostor Doljanka, Široki Brijeg (od Livna do Neretve i Mostara ove dve divizije su imale glavni zadatak da se dokopaju iboksitnih rudnika). Na taj način su 20. marta četiri nemačke divizije izbile na Neretvu gde, po Lerovim rečima, nisu našle »ni piana, ni zarobljenika, ni mrtvih«. Izbijanjem na Neretvu, uspostavljanjem veze Sarajevo — Konjic — Mostar i stavljanjem mostarskih rudnika boksita ponovno u pogon, Nemci su smatrali da su završili operacije »Weis II« i »Mostar« mireći se sa činjenicom da su im naše glavne snage umakle. Ali da je nemačko komandovanje krajem februara uputilo 7. SS diviziju »Princ Eugen« i 369. diviziju pravcem Livno — Prozor — Jablanica (umesto »čišćenja teritorije« u Bosanskoj krajini) u vreme naše velike krize na pravcu G. Vakuf — Prozor ili bar početkom marta za vreme našeg dugog forsiranja Neretve kod Jablanice, situacija Glavne operativne grupe bila bi mnogo teža. Međutim, ono ne samo što to nije uvidelo ili nije predvidelo u svojim planovima, nego nije moglo prikriti svoj neuspeh ni pred ustaškom vladom, general Liters, komandant korpusa »Hrvatska«, morao je priznati da je »visoko vodstvo partizana bilo

vrlo dobro i elastično, a borbena vrednost trupa delom dobra, a delom izvanredna«. Isto tako, da su 717. i 718. divizija nastupale bržim tempom ka kolenu Neretve i tamo izbile oko 10. marta, dovele bi nas u vrlo tešku situaciju. Međutim, njihova nedovoljna aktivnost i izvesna opreznost u vremenu od 5. do 15. marta mogu se objasniti posledicama udaraca koje smo im zadali u drugoj fazi bitke, odsustvom koordinacije operacija okupatorskih snaga, a verovatno, i nepoverenjem i antagonizmom koje je i u ovoj bici došlo do punog izražaja između dva saveznika.

Sjajno izvedenim bojevima kod Kalinovika, Uloga i Nevesinja 22. marta, završena je bitka na Neretvi definitivnim razbijanjem i uništenjem glavne četničke grupacije Draže Mihailovića. Tako je, posle 40 dana neprekidnih borbi i bojeva, završena naša slavna pobedonosna bitka na Neretvi, u kojoj smo podneli velike žrtve (od 4.500 do 5.000 ljudi ne računajući izbeglice). Ovu pobedu smo postigli u prvom redu zahvaljujući *pravilnoj oceni situacije i umešnom rukovođenju Vrhovnog štaba, brzini manevrovanja svih jedinica, naročito trupa 1, 2. i 3. divizije, njihovoj visokoj političkoj svesti, natčovečanskim naporima i upornosti u izvršenju postavljenih zadataka svih brigada angažovanih u ovoj bici. (Njome smo postigli i izvanredno značajan vojno-politički uspeh.)* Zatim uništenjem »kraljevske vojske u otadžbini« pod komandom ministra izbegličke jugoslovenske vlade Draže Mihailovića, koja se borila rame uz rame sa okupatorskim snagama i pod komandom njihovih komandanata. Poredama nad oko 25.000 četnika u okuci Neretve, kod Glavatičeva, Zaborana i Kalinovika — od kojih krajem marta nije ostalo ni 5.000 — naše divizije i brigade su u isto vreme razbile i pred celim svetom razobličile snage kontrarevolucije, podle sluge okupatora i međunarodne reakcije.

Ako razmatramo u celini tok bitke na Neretvi, videćemo da je Vrhovni štab predviđao da će prva etapa naše protivofanzive ka jugoistoku (tj. prodor do Neretve kroz italijansku okupacionu zonu) biti najteža, bez obzira na slabost Italijana, jer je pravilno pretpostavljao da će Nemci brzo reagirati čim se pojavimo na Neretvi, kao što je i bilo. Očekujući da bi moglo doći do okruženja naših snaga u dolini, on je radi obezbeđivanja prema Mostaru i Sarajevu uputio na Ivan sedlo i severne prilaze Mostaru 1. i 2. diviziju, koje su — kao stalne pobočnice — imale zadatak da sa severa i juga obezbeđuju našu zonu nastupanja *sve dok začelje Glavne operativne grupe sa bolnicama ne*

prođe najugroženija mesta — Konjic i Jablanicu. Ali usled naglog poremećaja ravnoteže snaga u korist neprijatelja krajem februara, naše snage su se našle u operativnom okruženju, po našem mišljenju, ne samo zbog naše slabe obaveštajne službe, nego u prvom redu zbog sačekivanja ranjenika u Prozorskoj kotlini i dugog očekivanja pada Konjica. Kad su 1. i 2. divizija 15/16. februara bile u dolini Neretve, odnosno na komunikaciji Sarajevo — Mostar, čelni ešelon naših ranjenika nalazio se u Glamočkom polju. 22. februara, kada je pala Jablanica i situacija u dolini Neretve uglavnom bila jasna, tek je stigao u Prozorsku kotlinu, a 1. marta, kada su uglavnom svi ranjenici bili u okolini Prozora, operativna kriza dostigli je vrhunac, jer smo se stvarno nalazili u potpunom operativnom okruženju. To znači da je sačekivanje ranjenika i očekivanje pada Konjica (od 22. do 28. februara) bilo veoma opasno. Zbog toga nam izgleda da je sa Glavnom operativnom grupom trebalo uzeti samo deo ranjenika i da je organizovanju i pripremanju njihovog prikupljanja i transportovanja trebalo pristupiti još početkom januara, jer smo tada u Vrhovnom štabu znali da neprijatelj priprema veliku ofanzivu protivu nas u Bosanskoj krajini, i kada je već bila pala odluka o našoj protivofanzivi.

Ako se ima u vidu da su se naše snage nalazile između reke Save na severu i Jadranskog mora na jugu i jugozapadu i da su nemačke divizije preduzele ofanzivu sa severozapada, tj. sa linije: Karlovac — Sisak — Banja Luka, jasno je da smo se morali orijentisati za izlazak iz okruženja prema Hercegovini i Crnoj Gori, tim pre što je i pravac od Bosanske krajine prema južnoj Dalmaciji i Hercegovini bio slobodan. Sem toga, taj pravac je vodio italijanskom okupacionom zonom, a pošto je bio ispresecan, besputan i prikriiven, bio je nepogodan za efikasnu upotrebu neprijateljske avijacije, tenkova i vozeće artiljerije, kao i za brzo manevrovanje snagama.

Kad smo krajem februara uvideli da se trenutno ne možemo probiti u severnu Hercegovinu preko Konjica, postavlja se pitanje da li je trebalo izmeniti odluku i skrenuti prema severu ili jugu, jer smo se sa prekaljenim divizijama Glavne operativne grupe (naročito 1, 2. i 3. divizijom) mogli tako reći svuda probiti, ali samo bez mase ranjenika i naše teško stečene ratne tehnike: haubičke artiljerije, tenkova, kamiona, ogromnog i raznovrsnog ratnog plena, komore itd. Ali, dok smo teško naoružanje i opremu morali žrtvovati u kanjonima Neretve, nikada nismo mogli ostaviti hiljade ranjenih i teško bolesnih

drugova na milost i nemilost okrutnom neprijatelju. Iako je njihovo spasavanje izazivalo ogromne teškoće u daljem operativnom rukovođenju, Vrhovni štab nije mogao prihvatiti drugo rešenje. Možda se krajem januara, pre odluke o njihovom transportovanju za Glavnom operativnom grupom, mogao prebaciti najveći deo ranjenika ka centralnoj Bosni, srednjoj i južnoj Dalmaciji, ali se krajem februara, kad su mase ranjenika već bile u dolini Rame, na ovako nešto uopšte nije moglo ni pomisliti.

Naše eventualno kretanje ka Mostaru i dalje u južnu Hercegovinu (koje je italijanska okupaciona komanda i ranije očekivala), ne bi dalo željene rezultate. To bi, pored izvanrednih teškoća u prebacivanju ranjenika, bila veoma riskantna odluka zbog toga što su u rejonu Mostara već bile koncentrisane jake italijansko-četničke snage. Eventualno skretanje naših snaga preko Bitovnje ka Kreševu i Fojnici takođe je bilo izvanredno rizično kako u pogledu operativne sigurnosti (došli bismo u klešta između 717. i 718. divizije na domaku jakog sarajevskog garnizona), tako i u pogledu daljeg transportovanja ranjenika. Pored toga, ni na tom pravcu nije bilo nekog izrazito važnog političko-strategijskog cilja. Zato je odluka Vrhovnog štaba da se izvrši prodor gornjim tokom Neretve ka istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori bila jedino pravilna.

Bitka na Neretvi vođena je pod izvanredno nepovoljnim operativno-strategijskim okolnostima. Tako, pored izrazito brojne i tehničke nadmoćnosti neprijateljevih snaga, prostor i vreme su mu takođe išli na ruku. Stešnjeni u besputnom prostoru velikih i surovih planina Raduše, Čabulje, Prenja i Crne Gore s jedne, Bjelasice i Treskavice s druge strane, i kanjonskih reka Rame i Neretve, pod pritiskom hiljada ranjenika, bolesnika, gladi, tifusa i neprijateljske avijacije, naše mogućnosti za operativno manevrovanje bile su sasvim ograničene i skopčane sa velikim rizikom. Zato je ova bitka — u svim fazama — u celom dinamičnom toku protkana mnogobrojnim naizmeničnim i simultanim krizama, naglim taktičko-operativnim promenama povoljnim čas za jednu čas za drugu stranu, potresnim zbivanjima i mučnim scenama ne samo na danonoćno aktivnom kružnom frontu, već i naročito u pozadini, tj. u dolini Rame i Neretve, vezanim za prenošenje i obezbeđivanje ranjenika i bolesnika. Sve je to predstavljalo u suštini natčovečansku četrdesetodnevnu dramu, gde je svaki učesnik ulagao sebe — svoj život da bi se sve te mnogobrojne i naizgled bezi-

zlazne situacije i krize mogle savladati. Duboko svesni velike istorijske odgovornosti, zajedničkim, udruženim i nebrojenim žrtvama najzad se uspelo. Blagodareći moralnoj nadmoćnosti naših jedinica, njihovoj visokoj političkoj svesti, njihovom heroizmu, predvođeni vešto i smelo i znalački svojim komandirima, komandantima i političkim komesarima, pod mudrim rukovodstvom Partije i druga Tita — savladana je ova najveća i najsudbonosnija prepreka u narodnooslobodilačkom ratu — dobivena je bitka na Neretvi.

Sa gledišta ratne prakse drugog svetskog rata, treba istaći da je bitka na Neretvi (pored one na Sutjesci) izgleda jedina u kojoj su se trupe iz operativnog okruženja uspele probiti sopstvenim snagama, bez ikakve neposredne pomoći spolja, i naneti poraz neprijatelju.

Bitka na Neretvi je, bez sumnje, najznačajnija i najpresudnija u našem narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Njome je vrhovno nemačko-italijansko komandovanje nastojalo da likvidira narodnooslobodilački pokret i uništi Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. U tom velikom i odlučujućem političko-strategijskom neprijateljskom poduhvatu učestvuju, zajedno sa okupatorskim nemačko-italijanskim snagama: glavne snage domaćih izdajnika — četnika, ustaša i domobrana — svi pod operativnom komandom nemačko-italijanskih štabova. To je prvi put od početka narodnooslobodilačkog rata da se u jednoj takvoj velikoj i otvorenoj bici nađu zajedno sa okupatorskim trupama *udružene glavne snage kontrarevolucije* da bi ostvarile zajednički političko-strategijski cilj: uništenje glavne Narodnooslobodilačke vojske. U tim ratnim danima reakcionarni krugovi na Zapadu koji su davali političku i materijalnu podršku svim snagama kontrarevolucije, posebno Draži Mihailoviću (tadašnjem ministru izbegličke vlade u Londonu), sa puno nade očekivali su pobedu okupatora i domaćih izdajnika nad Narodnooslobodilačkom vojskom.

Kao što smo videli, nije se ostvarila želja ni jednih ni drugih. Pobjeda je pripala nama, našoj mladoj revolucionarnoj narodnoj vojsci koja se već od tada, kao značajan faktor opšte savezničke strategije, sve više ističe na balkanskoj ratnoj pozornici. To su posle bitke na Neretvi, otvoreno priznavale i nemačka i italijanska Vrhovna komanda, kao i njihovi generali koji su u to vreme ratovali protiv nas na jugoslovenskom ratištu.

Najzad je istina o našoj narodnooslobodilačkoj, antifašističkoj borbi, predvođenoj Komunističkom partijom i drugom Titom, prodrla u gotovo sve krugove demokratske, slobodoljubive svetske javnosti. To je bilo od velikog političkog značaja za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i njegovo međunarodno priznanje od strane antihitlerovske koalicije. Već od tada Narodnooslobodilačka vojska i Nova Jugoslavija ulaze u red priznatih i poznatih faktora antihitlerovske koalicije.

Kao što nam je poznato, posle bitke na Neretvi i Sutjesci kao rezultat velikih i istorijskih pobeda, u konkretnoj međunarodnoj ratnoj situaciji došlo je do Drugog zasedanja AVNOJ-a — na kome su udareni temelji naše nove narodne socijalističke države — bratske zajednice svih jugoslovenskih naroda.

Prema svemu tome, bitka na Neretvi predstavlja ne samo najblistavije moralno-političko i vojničko ostvarenje, već i najpresudniju i najsudbonosniju političko-ratnu prekretnicu posle koje se (nakon Drugog zasedanja AVNOJ-a) mogao jasno i određeno sagledati krajnji ratno-revolucionarni cilj: nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda. Zato će bitka na Neretvi večno ostati naš ponos, naša gordost i naša slava.

Velimir TERZIC

PRVA PROLETERSKA DIVIZIJA

NA OPERATIVNOM ZADATKU U CENTRALNOJ BOSNI

P očetak četvrte neprijateljske ofanzive zatekao je 1. proleterku diviziju u centralnoj Bosni. U to vreme ona je dejstvovala na veoma velikom prostoru: između srednjeg i donjeg toka Bosne i Vrbasa, reke Save i planine Vlašića. Na ovom ogromnom prostoru od blizu 500 km² divizija je razbijala sve pokušaje neprijatelja da njime ponovo ovlada, vršeći istovremeno mobilizaciju novih boraca kako radi popune svojih jedinica tako i za formiranje novih jedinica 4. krajiškog NOP odreda.

Da bi se olakšao položaj jedinica 5. krajiške divizije na pravcu Sanski Most — Ključ, vrhovni komandant NOV i POJ je 23. januara radiogramom¹ naredio 1. proleterkoj diviziji da odmah preduzme demonstrativne akcije prema Banjaluci kao i na komunikaciju između Banjaluke i Bosanske Gradiške. Tako su u periodu između 23. i 28. januara 3. sandžačka i delovi 1. proleterke brigade vršili demonstrativne napade u širem regionu Banjaluke od Klačnice pa sve do sela Karanovca². Predviđeni napad na komunikaciju Banjaluka — Bosanska Gradiška nije izvršen. Naime, jedan bataljon 1. proleterke brigade, koji je bio upućen da severno od sela Klačnice pređe reku Vrbas i izvrši napad na pomenutu komunikaciju, nije uspeo da na desnoj obali Vrbasa nađe čamce i skele, pošto ih je neprijatelj još ranije bio prebacio na levu obalu.

Ostale jedinice divizije su u tom periodu vodile dosta oštre i česte borbe na pravcima Teslić — Kotor Varoš i Derventa — Prnjavor. Nemci su u nekoliko navrata pokušavali da

¹ Zbornik II/7, dok. 154, str. 476.

² Zbornik IV/9, dok. 130 i IV/10, dok. 173.

odbace jedinice 3. krajiške brigade od Teslica prema Pribiniću, angažujući povremeno i do 1.500 vojnika, ali i pored snažne podrške tenkova, artiljerije i avijacije, svi pokušaji su odbijeni uz osetne gubitke u ljudstvu i materijalu. Sličnu sudbinu doživjele su i snage neprijatelja koje su od Dervente pokušale da prodru ka Prnjavoru. Naime, dva bataljona 1. proleterske brigade u dva maha su osujetila pokušaje neprijatelja (oko 1.000 do 1.200 ljudi) da od Dervente prodre ka Prnjavoru.

Dajući sumaran pregled situacije na prostoru gde je u trećoj dekadi januara 1943. godine dejstvovala 1. proleterska divizija, potrebno je da se ukaže i na činjenicu da su jedinice ove divizije tokom decembra 1942. i januara 1943. godine izvojevale u centralnoj Bosni i nekoliko blistavih pobjeda nad okupatorskim i kvislinškim jedinicama kod Skender-Vakufa, Kotor-Varoši, Jošavke, Celinca, Teslića, Prnjavora, Dervente, Nove Vesi, Devetina, Klačnice i na neposrednim prilazima Banjaluci. U svim ovim kao i mnogim drugim borbama širom centralne Bosne, jedinice 1. proleterske divizije ubile su ili zarobile oko 5.000 okupatorskih i kvislinških vojnika i zadobile bogat plen u naoružanju, municiji, opremi i drugom materijalu. Razvijajući svoja ofanzivna dejstva, ova divizija je pomogla ponovnom oživljavanju i zamahu narodnog ustanka na ovom prostoru. Rezultat takvog rada ogleda se i u ponovnom formiranju 4. krajiškog NOP odreda i njegovih jedinica, kao i u dosta masovnom prilivu boraca u sve jedinice 1. proleterske divizije.

NA MARS-MANEVRU OD CENTRALNE BOSNE DO GORNJEG VAKUFA

Ocenivši da je cilj operativno-strategijskog manevra okupatorskih i kvislinških snaga, okruženje i uništenje glavnine NOV i POJ, vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito doneo je odluku da se 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija prikupe na prostoriji G. Vakuf — Duvno — Prozor kako bi stvorio dovoljno snažnu operativno-strategijsku grupu za ofanzivne zadatke. Zato je već 27. januara naredio³ da 1. proleterska i 3. udarna divizija napadnu i unište neprijateljske garnizone u dolini Vrbasa počev od Jajca pa zaključno do Gornjeg Vakufa. U vezi s tim štab 1. proleterske divizije izdao je, 27. januara u 20 časova, naređenje⁴ štabovima brigada da se prikupe na

³ Zbornik II/7, dok. 167.

⁴ Zbornik IV/9, dok. 135.

prostoriji Jajce — Donji Vakuf — Turbe i da zauzmu Jajce ili Donji Vakuf.

Saglasno ovom naređenju otpočelo je 28. januara prikupljanje jedinica divizije na prostoriji Maslovare — Očauš — Siprage — Skender Vakuf s tim da se to završi najkasnije do 1. februara. Divizijskoj artiljeriji je naređeno da tokom 28. ili 29. januara tuče neprijateljska uporišta od Čelinca prema Banjaluci kao i uporišta u Teslicu, dok ne utroši celokupnu municiju za haubice 100 mm M 14/19, a potom da ih uništi. Ovaj zadatak je delimično izvršen 28. januara, pošto je Vrhovni štab naknadno naredio da se haubice unište, a municija ponese sa divizijom. Ostala divizijska artiljerija (1 brdski top 65 mm M. 06) i sva brigadna osposobljene su za transport tovarnom stokom.

Treba istaći da su neke jedinice 1. proleterske i 3. krajiške brigade bile udaljene od novih rejonu prikupljanja i do 70 km, da je pokrete trebalo izvoditi u najvećoj tajnosti, što je iziskivalo pretežno noćne marševe po dubokom snegu preko vrhova Uzlomca i Borijske, planina visokih preko hiljadu metara, i najzad, da su sve jedinice morale da vrše pokrete uz obimna obezbeđenja, što je takođe uticalo na brzinu kretanja, a naročito kod onih jedinica koje su bile u neposrednom dodiru sa neprijateljem.

U toku prikupljanja jedinica divizije Vrhovni štab je 28. januara radiogramom izdao naređenje⁵ da se divizija prikupi na široj prostoriji oko Jajca i tu izviđa i čeka dalja naređenja.

Sutradan, 29. januara, vrhovni komandant je uputio štabu 1. proleterske divizije dva radiograma. Prvim⁶ je naređeno da divizija najhitnije krene »u pravcu Donji Vakuf — Prozor preko Komara«, obavestavajući istovremeno da neprijatelj vrši koncentraciju snaga u Prozoru (Italijani i četnici) i u rejonu Bugojno i Kupres radi napada na Livno, kao i da će, saglasno zamisli vrhovnog komandanta, 1. proleterska divizija u zajednici sa 2. proleterskom i 3. udarnom dejstvovati ofanzivno radi otklanjanja opasnosti od neprijateljskog ofanzivnog poduhvata prema Livnu. Drugi radiogram⁷ vrhovnog komandanta Prvoj proleterskoj diviziji glasio je:

⁵ Zbornik IV/10, dok. 173, str. 327.

⁹ Zbornik II/7, dok. 172, str. 507.

⁷ Isto, dok. 175, str. 509.

»I diviziji

1. — Krenite najhitnije na Prozor sa dvije brigade, da zajednički napadnete neprijatelja sa III divizijom. Jedna brigada, bez teške ko- more neka se najhitnije prebaci na pravac Mrkonjić — Glamoč da za- štiti taj pravac jer su svi naši ranjenici u velikoj opasnosti. Ofanziva neprijatelja je sa svih pravaca i prijeteći opasnost da nam kod Livna o- tsijeku otstupnicu. Djelujte brzo, uz punu odgovornost. Brigada kod Mrkonjića mora biti već sutra prebačena«.

2. — »Predajte ovu depešu III diviziji:

Cijela divizija neka se najhitnije skoncentriše na prostoru Pro- zor — Sčit — Ravno.

29. I. 43.

TITO

Međutim, u momentu kada je ovaj radiogram primljen, u pokretu su bile jedino neke jedinice 1. proleterske brigade i to od Prnjavora preko Vijačana za Staru Dubravu. Jedinice 3. krajiške brigade su tek 30. januara u 23 časa krenule od Teslica preko Buletića za Očauš. Tako su ove jedinice, da bi stigle u rejon Gornjeg Vakufa i Prozora, morale da prevale prosečno oko 100 — 130 km, i to po dubokom snegu, preko planinskog zemljišta Uzlomca, Borija, Ranče, Vlašića, Komara, Kalina i Radovana.

Usled velike raštrkanosti i udaljenosti jedinica, divizija je uspela da se tek 31. januara oko podne prikupi u rejonu Maslovare, Očauš, Šiprage, Skender Vakuf. S obzirom na veliki zamor jedinica, 1. proleterskoj i 3. krajiškoj brigadi dat je odmor od jednog dana. Treća sandžačka brigada krenula je ovoga dana uveče od Skender Vakufa ka Mrkonjić-Gradu radi zatvaranja pravca Mrkonjić Grad — Glamoč i zaštite bolnice.

Posle jednodnevnog odmora sve jedinice divizije, osim divizijske bolnice i jednog bataljona koji je ostao za njenu zaštitu, krenule su 2. februara ka Gornjem Vakufu, opštim pravcem planine Vlašić — Komar — Radovan. Komunikaciju Travnik — Donji Vakuf prešle su bez borbi u noći 3/4. februara (1. proleterska između s. Oborci i Komara, a 3. krajiška između Turbeta i s. Goleš) i produžile preko Zijameta i Rostova ka širem rejonu Gornjeg Vakufa, gde su stigle 7. februara. Na intervenciju Vrhovnog štaba⁸, divizijska bolnica i 3. (kraguje- vački) bataljon 1. proleterske brigade dobili su naknadno nare- đenje štaba divizije i krenuli iz rejona na Šiprage — reka Ugar preko Mrkonjić-Grada u sastav Centralne bolnice koja se tada nalazila u Glamočkom polju.

⁸ Zbornik II/8, dok. 5.

Ovaj grandiozni marš-manevar izvršile su jedinice 1. proleterske divizije za relativno kratko vreme, i pored veoma teških uslova — noćnih marševa po dubokom snegu i teško prohodnom planinskom zemljištu. No, i pored toga što je ova' marš-manevar trajao oko deset dana, jedinice divizije su blagovremeno stigle na prostoriju Bugojno — G. Vakuf.

KOD GORNJEG VAKUFA I KUPRESA
PRED POČETAK PROTIVOFANZIVE

Još dok su se jedinice 1. proleterske divizije nalazile na maršu ka prostoriji Gornji Vakuf — Prozor, vrhovni komandant je gotovo svakodnevno slao štabu divizije radiograme u kojima ga je informisao o razvoju neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju, naglašavajući da će divizija dobiti ofanzivni zadatak čim stigne u širi rejon Prozora. Da bi ga informisao o kakvom se zadatku radi, drug Tito u radiogramu od 5. februara piše: »Vaše jedinice smjestite za sada na prostoriju Makljen, G. Vakuf. Daljnji pravac biće Uzdol — Solakova Kula. Koča i Fića neka hitno dođu na savjetovanje. Kod Pere će saznati mjesto.«⁹

Pošto su se u vreme pisanja ovog radiograma na prostoriji Gornji Vakuf — Makljen nalazile jedinice 3. udarne divizije, a da ne bi došlo do mešanja jedinica kao i da bi se jedinice 3. divizije oslobodile za druge zadatke, već sledećeg dana drug Tito upućuje štabu 1. proleterske divizije ovaj novi radiogram: »Tvoje jedinice neka zauzmu položaje koje je držao Pero: Gračanica — G. Vakuf. Kreni hitno sa Perom do nas.«¹⁰

Tako je 1. divizija 7. februara zauzela sledeći raspored:
— Prva proleterska brigada je na desnoj obali Vrbasa posela prostoriju Bojska — Lužani — Hrastnica — Kućine — Bistrica — Ponir — Ždrimce sa zadatkom da zatvori pravce koji od Bugojna i Travnika vode desnom obalom Vrbasa (preko Rostova i sela Jagodića) s tim da rušenjem i zaprečavanjem što duže onespособi komunikaciju Travnik — Rostovo — Gornji Vakuf. Jedan bataljon iz rejona Zdrimce držao je vezu sa jedinicama 3. divizije u izvornom delu Vrbasa;

— Treća krajiška brigada je na levoj obali Vrbasa posela prostoriju Paloč, Voljice, Tihomišlje, Gračanica sa zadatkom

⁹ Isto, dok. 15.

¹⁰ Isto, dok. 18.

da zatvori sve pravce koji od Bugojna i planine Raduše vode ka rejonu Gornjeg Vakufa. Osim toga, ova brigada je imala da održava vezu i sa jedinicama 3. divizije u rejonima Pidriša i Sčita, kao i da izvrši temeljito zaprečavanje na komunikaciji Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor;

— pozadinske jedinice i ustanove (sem divizijske bolnice) bile su smeštene u selu Ždrimce;

— brdska baterija (jedan top 65 mm) bila je ovog dana upućena 3. diviziji radi učešća u projektovanom napadu na Prozor;

— štab divizije bio je u selu Krupa u neposrednoj blizini Gornjeg Vakufa.

Sto se tiče 3. sandžačke brigade koja je, prema naređenju Vrhovnog štaba, još 31. januara bila upućena od Skender-Vakufa da zatvori pravac Mrkonjić Grad — Glamoč, ona je taj zadatak sasvim dobro obavila i u ovo vreme (7. februara) nalazila se na prostoriji Gornje Vukovsko, Donje Vukovsko, Ravno, Sujica, Donji Malovan — Rilić sa zadatkom da zatvori pravce Kupres — Sujica — Livno, Kupres — Raduša — G. Vakuf i Kupres — Prozor. Pri tome joj je osnovni zadatak bio da zatvori pravac od Kupresa preko Sujice ka Livnu i Duvnu.

Ovakav raspored jedinica 1. proleTERSke divizije po dolasku na prostoriju kod Gornjeg Vakufa i Sujice bio je diktiran okolnostima što se u Bugojnu i Kupresu nalazio 5. ustaški zdrug (3.000—3.500 vojnika) koji je sa italijanskim i ustaškim snagama u Prozoru predstavljao smetnju za uredno povlačenje ranjenika ka Hercegovini i Crnoj Gori. Osim toga, pomenuti garnizoni su neprijatelju mogli da posluže kao deo operacijske osnovice za ofanzivna dejstva prema Livnu čime bi se presekla odstupnica Centralnoj bolnici.

Iz svega dosad izloženog lako se može izvesti zaključak da su raspored i zadaci jedinica 1. proleTERSke divizije u vremenu od 7. do 15. februara bili diktirani operativno-strategijskom zamišlju vrhovnog komandanta da obezbedi takvu koncentraciju snaga koje će biti u stanju da onemoguće eventualni pokušaj neprijatelja da preseče odstupnicu našim snagama i Centralnoj bolnici na liniji Kupres — Livno — Sinj ili Kupres — Duvno — Posušje i da im, što je osnovno, obezbedi operacijsku osnovicu za prelazak u strategijski napad.

Od 7. do 15. februara 1943. godine jedinice 1. proleTERSke divizije koje su se relativno dobro odmorile od prethodnih naporanih marševa, lako su dobile pokušaj 5. ustaškog zdruga iz

Bugojna da 13. februara potisne snage 1. proleterske i 3. krajiške brigade sa njihovih predstražarskih položaja na liniji Gornji Odžak — Sokolovac — Rosulja — Gračanica i prodre u rejon Gornjeg Vakufa. Neprijatelj se, posle petočasovne borbe, uz manje gubitke povukao u Bugojno. Za tih nedelju dana relativnog zatišja jedinice su imale intenzivnu vojnu i političku obuku, a u isto vreme su prikupljeni dragoceni obaveštajni podaci na široj prostoriji koji su iskorišćeni prilikom planiranja i izvođenja kasnijih borbenih dejstava divizije.

Organizacijska struktura 1. proleterske divizije, pred početak bitke na Neretvi, nije se u osnovi razlikovala od strukture ostalih divizija NOVJ u to vreme i bila je, prema tadašnjim našim mogućnostima, kvalitetan skok u razvoju naših oružanih snaga. Taj novi kvalitet ogledao se pre svega u povećanoj udarnoj moći i novoj organizaciji komandovanja. Prva proleterska divizija je na dan 15. februara 1943. godine imala¹¹: štab divizije, prateću četvu štaba divizije, 1. proletersku i 3. sandžačku brigadu od po pet i 3. krajišku od četiri bataljona, divizijsku artiljeriju (jednu brdsku bateriju) i divizijski sanitet sastavljen od jedne hirurške ekipe, divizijske bolnice i jedne bolničke čete. Pored toga divizija je imala i divizijsku intendanturu¹² u kojoj se, pored magacina ishrane, odeće i obuće, nalazio i »magacin ubojne opreme«¹³ u kome se pretežno nalazila municija za pešadijsko naoružanje, ručne bombe i eksploziv.

Prema navedenom dokumentu (Zbornik IV/10, dok. 85) divizija je na dan 15. februara po spisku imala 4.075 boraca, od kojih 3.743 na licu¹⁴, a 332 u rashodu — u divizijskoj i Centralnoj bolnici. Od naoružanja je na dan 18. februara imala¹⁵: 3.220 pušaka sa 311.888 metaka, 227 puškomitraljeza sa 105.712 metaka, 34 teška mitraljeza sa 76.588 metaka, 14 teških bacača 81 m sa 823 mine, 6 lakih bacača 40 mm sa 271 minom, 2.600 ručnih bombi, 479 pištolja sa 4.787 metaka, 1 brdski top sa 170 granata, 4 protivtenkovska topa sa 650 granata, 3 pešadijska topa »pito« sa 202 granate, 11 signalnih pištolja sa 169 metaka.

Kao što se vidi, divizija je bila relativno dobro naoružana lakim pešadijskim naoružanjem. Od municije je imala oko 100 metaka na pušku i oko 500 metaka na puškomitraljez, odnosno teški mitraljez. Izrazit nedostatak u naoružanju bio je u slaboj, gotovo nikakvoj, divizijskoj artiljeriji, te su brigade većinu zadataka morale rešavati svojom relativno slabom pratećom artiljerijom kalibra 37 i 47 mm, minobacačima 40 i 81 mm, kao i lakim pešadijskim naoružanjem. S druge strane, neprijatelj (Nemci, Italijani, četnici i ustaše) imao je preimućstvo ne samo

¹¹ Zbornik IV/10, dok. 85.

¹² Isto, dok. 36.

¹³ Isto, dok. 37.

¹⁴ Zbornik IV/10, dok. 85, str. 171. Po jedinicama, stanje je bilo sledeće: štab divizije i njegova prateća četa 64, 1. proleterska brigada 1.584, 3. krajiška 1.051, 3. sandžačka 911, divizijska artiljerija 29 i divizijski sanitet 104 borca.

¹⁵ Zbornik IV/10, dok. 98.

u brojnoj jačini ljudstva već i u njegovoj materijalno-tehničkoj opremljenosti (naoružanju, opremi i dr.). On je raspolagao apsolutnom premoći u vazduhu, u tenkovima i artiljeriji, kao i u pogledu količina municije i hrane. No, i pored toga, snaga 1. proleterske divizije bila je takva da je svojim naoružanjem, moralom boraca i rukovodilaca, obučenošću boračkog i starešinskog sastava u vođenju borbe i pod najtežim uslovima, uspevalo vrlo često da parira višestruku nadmoćnost protivnika. X ne samo to. Njeno dvogodišnje iskustvo u vođenju borbi, moral i visoka politička svest, odanost Partiji i drugu Titu, spremnost na žrtve, permanentno nalaženje »poslednjeg atoma snage« u premorenim telima boraca i rukovodilaca — bila su ona istinska snaga koja je nemogućna činila mogućnim, koja je inferiornost u broju ljudi i naoružanju pretvarala u premoć u odlučujućem momentu na odlučujućem mestu.

MESTO I ULOGA 1. PROLETERSKE DIVIZIJE U PLANU VRHOVNOG ŠTABA PRI PRELASKU U STRATEGIJSKU PROTIVOFANZIVU

Na sastanku u Duvnu, 8. februara 1943, drug Tito je upoznao komandante i političke komesare 1. 2. i 3. divizije sa osnovnom operativnom zamišlju predstojeće strategijske napadne operacije i sa zadacima divizija u prvoj etapi te operacije.

Zadatak 1. proleterske divizije bio je da do 14. februara prikupi snage dveju svojih brigada — 1. proleterske i 3. krajiške — na prostoru Ždrimci, Solakova Kula sa koje je imala da izbije na Ivan-planinu, napadne i uništi sve neprijateljske posade između Podorašca i Tarčina i čvrsto zatvori pravac koji od Sarajeva vodi ka Konjicu. Sa jednom brigadom — 3. sandžačkom — imao je da se zatvori pravac koji od Bugojna i Travnika preko Gornjeg Vakufa vodi ka Prozoru i da se na taj način obezbedi pozadina 3. divizije pri njenom napadu na Prozor. Ova brigada je imala da ostane u rejonu Prozora sve dok je ne smene jedinice 7. banijske divizije koje su se tada još nalazile u širem rejonu Drvara.

DEJSTVA DIVIZIJE OD 15. DO 20. FEBRUARA 1943.

Ovaj šestodnevni period borbenih dejstava 1. proleterske divizije karakterističan je po tome što je jedan deo njenih jedinica bio angažovan u ofanzivnim dejstvima na pravcu Sarajevo — Konjic, a drugi u odbrambenim dejstvima na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor. Do ovakvog angažovanja snaga ove divizije došlo je usled toga što odluka vrhovnog ko-

mandanta doneta 8. februara u Duvnu nije bila dosledno sprovedena. Naime, prema odluci vrhovnog komandanta, dve brigade 1. proleterske divizije — 1. proleterska i 3. krajiška — morale su 14. februara biti prikupljene na prostoriji Ždrimci, Solakova Kula, a na njihovo mesto je trebalo da dođe 3. sandžačka brigada koja se u vreme donošenja pomenute odluke nalazila u rejonu Sujica, Ravno, D. i G. Vukovsko sa osnovnim zadatkom zatvaranja pravca koji od Kupresa vodi ka Livnu i Duvnu. Ovu brigadu je na pomenutoj prostoriji trebalo da smene jedinice 7. divizije. No, kako se ova divizija tada nalazila na položajima koji su zatvarali pravce što od Bosanskog Petrovca, Kulen Vakufa i Srba vode ka Drvaru i Bosanskom Grahovu, a nju na ovim položajima nisu blagovremeno smenile snage 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa, došlo je do poremećaja u sprovođenju odluke vrhovnog komandanta i svih kasnijih posledica koje su iz toga nastupile.

Osim toga, na ovakvo angažovanje snaga 1. proleterske divizije uticalo je i angažovanje jedinica 5. ustaškog zdruga iz rejona Bugojna ka Gornjem Vakufu.

ODLUKA: MANJIM SNAGAMA NA IVAN-PLANINU, A GLAVNINOM
KOD GORNJEG VAKUFA I PROZORA

Tokom 14. februara štab 1. proleterske divizije izvestio je Vrhovni štab o toku i rezultatima borbi koje su 13. februara vodile jedinice 1. proleterske i 3. krajiške brigade na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf, kao i o tome da je, prema nekim obaveštenjima, neprijatelj iz Bugojna, Travnika i Prozora trebalo da 14. februara izvrši jednovremeni napad na jedinice 1. proleterske divizije.

Vrhovni komandant je još istog dana uputio naređenje¹⁸ štabu 1. proleterske divizije da još u toku 15. februara uputi jednu (1. proletersku) brigadu koja će 16. februara uveče zatvoriti pravac od Sarajeva preko Ivan-planine ka Konjicu i Prozoru, a da ostale dve brigade — 3. sandžačka i 3. krajiška — »ostanu na položajima gde se sada nalaze, radi zatvaranja pravca prema Bugojnu«, s tim što će ove dve brigade biti smenjene čim stignu brigade 7. banijske divizije. Pri tome je izrazio čuđenje zašto jedinice divizije koje su bile predviđene za ofanzivna dejstva još nisu prikupljene na prostoriji Ždrimci — Solakova Kula.

¹⁸ Zbornik IV 10. dok. 84.

Cim je primio ovo naređenje, štab 1. proleTERSke divizije je iste noći, 14/15. februara u 2 časa, izvestio Vrhovni štab¹⁷ da će 1. proleTERSka brigada krenuti prema Ivan-planini ali će, s obzirom na dužinu puta, teško uspeti da do 16. februara uveče stigne na određeno mesto. Istovremeno ga je obavestio da 3. sandžačka brigada još nije stigla na Makljen, već se nalazi na prostoriji Ravno — Vukovsko, do zakašnjenja sa koncentracijom na prostoriji Ždrimci — Solakova Kula došlo je usled toga što ovu brigadu nisu smenile jedinice 7. divizije. Isto tako je obavestio da je 3. sandžačkoj brigadi izdato naređenje (15. februara u 2 časa) da odmah krene ka Gornjem Vakufu i smeni jedinice 3. krajiške brigade na levoj obali Vrbasa kako bi se cela ova brigada postavila na položaje¹⁸ koje je dotle držala 1. proleTERSka.

Istoga dana i u isto vreme štab 1. proleTERSke divizije izdao je naređenje:

— da 1. proleTERSka brigada *odmah*, ne čekajući smenu, krene na izvršenje zadatka na Ivan-planini;

— da 3. krajiška brigada *odmah* uputi dva svoja bataljona na prostoriju: s. Bojska, s. Lužani, s. Hrastnica, s. Bistrica koju su do tada držale jedinice 1. proleTERSke brigade i zatvori pravce koji od Bugojna i Travnika vode ka Gornjem Vakufu. Pošto 3. sandžačka brigada preuzme položaj na levoj obali Vrbasa, 3. krajiška će i svoja preostala dva bataljona prebaciti na desnu obalu Vrbasa i tako sa celom brigadom zatvoriti sve pravce koji od Bugojna i Travnika vode ka Gornjem Vakufu;

— da 3. sandžačka brigada *odmah* po prijemu naređenja krene ka Gornjem Vakufu i *odmah* smeni jedinice 3. krajiške brigade na levoj obali Vrbasa, posedne položaje na prostoriji: s. Paloč, s. Voljice, s. Tihomišlje, s. Planinica s tim da predstražarske delove drži u rejonu sela Gračanice.

Kao što se iz izloženog vidi, neprijateljski ispad iz Bugojna, 13. februara, prema Gornjem Vakufu i obaveštenje, u stvari dezinformacija, da će neprijatelj 14. februara jednovremeno krenuti u napad ka Gornjem Vakufu iz Bugojna, Travnika i Prozora doveli su do promene ranije odluke vrhovnog komandanta čija se suština svodi na to da je na ofanzivni zadatak na Ivan-planini upućena samo 1. proleTERSka brigada bez jednog bataljona, dok su na defanzivnom zadatku kod Gorčeg Vakufa ostale glavne snage divizije.

¹⁷ Zbornik IV 10. dok. 83.

¹⁸ Zbornik IV 10. dok. 84.

Ovako početno angažovanje snaga 1. proleterske divizije u projektovanoj ofanzivnoj operaciji u suštini nije odgovaralo operativnom zadatku koji je ona imala da izvrši prema zamisli vrhovnog komandanta. Međutim, to je bio izraz nužde izazvane neblagovremenim pristizanjem jedinica 7. divizije na prostoriju s. Sujica, s. Ravno, s. D. i G. Vukovsko.

BORBE KOD BRADINE I NA IVAN-SEDLU 17. i 13. FEBRUARA

Prva proleterska brigada je 15. februara usiljenim maršem krenula ka prostoriji Ivan sedlo — Bradina radi izvršenja dobijenog zadatka, ali je, i pored krajnjih naprezanja, uspela tek 17. februara u 3 časa da stigne na prostoriju s. Trešnjevica, s. Bulatovići, s. Repovci. Na ovoj prostoriji brigada je predanila, prikupila potrebne podatke o neprijatelju i pripremila se za predstojeći napad. Njoj je postavljen sasvim jasan zadatak¹⁹: da u toku noći 17/18. februara uništi sve neprijateljske posade na prostoriji Bradina, Ivan sedlo, Raštelica, a potom da joj glavne snage budu na Ivan-planini prema Sarajevu, a manji delovi prema Konjicu. U vezi s tim posebno je istaknuto da je glavni zadatak brigade — »potpuno zatvaranje pravca od Sarajeva i uništenje tunela na Ivan-planini.«

Objekti na koje su napadale jedinice 1. proleterske brigade branile su italijanske, ustaške i četničke snage. S obzirom na to da je granica između italijanske i nemačke okupacione zone prelazila preko Ivan-planine i Bjelašnice, Italijani su držali svoje posade na pruzi između Konjica i Bradine. S njima su bile manje snage ustaške žandarmerije i nešto četnika. Najjače posade Italijani su držali u Bradini (80 Italijana, 20 žandarma i 20 četnika), kod vijadukta — mosta na Lukaču (40 Italijana i 10 žandarma) i kod železničke stanice Brđani pod Ivanom (50 vojnika antikomunističke milicije²⁰ i 10 žandarma).

S druge strane, u nemačkoj okupacionoj zoni, počev od Ivan-sedla pa preko Raštelice i Tarčina ka Sarajevu, posadu su sačinjavale ustaško-domobranske jedinice. Najjača posada je bila na Ivan-sedlu (oko 300 ustaša). Posada u Raštelici bila je nešto slabija (oko 100 ustaša), dok su posade u Tarčinu i dalje ka Sarajevu bile mnogo brojnije (snage 7. domobranske pukovnije).

¹⁹ Isto, dok. 85.

²⁰ Ova milicija je bila organizovana uz pomoć Italijana. Zvali su je skraćeno MVAC (Milizia Volontaria Anti Comunista).

Napad 1. proleterske brigade bio je silovit. Ali, dok su njeni 1. i 2. (crnogorski) bataljon u toku noći 17/18. februara prosto pregazili posade Ustaške željezničke bojne na Ivan-sedlu i u Raštelici, napad na Bradinu nije išao tako glatko. Ovde su jedinice 4. kraljevačkog bataljona naišle na fortifikacijske objekte od čelika i betona. Ništa nije pomoglo što su artiljerci protivkolske čete dovukli top 47 mm na odstojanje od nekih 30—50 metara. Italijani su zgradu žandarmerije u Bradini bili opasali armirano-betonskim zidom i bunkerima koje su načičkali teškim mitraljezima »fijat« i pružali ogorčen otpor.

Pošto se italijanska utvrđenja u Bradini nisu mogla likvidirati u toku noći, borba je produžena i po danu. Italijanske snage, koje su iz Konjica upućene opsednutoj posadi u Bradini, brzo su razbijene, bez obzira na to što ih je podržavao jedan improvizovani oklopni voz. Goneći razbijenog neprijatelja 6. (Beogradski) bataljon je ovladao mostom na Lukaču i željezničkom stanicom Brđani pod Ivanom. Posada u Bradini i dalje je pružala otpor ali, posle nekoliko direktnih pogodaka iz minobacača 81 mm u krov centralne zgrade i bunkera, Italijani su oko 12 časova istakli belu zastavu i predali se. Tako je 1. proleterska brigada u toku 17. i 18. februara u, tako reći, neprekidnoj 16-točasovnoj borbi, ovladala čitavom prostorijom oko željezničke pruge od Podorašca i Brđana do Raštelice. Pri tome je ubila 23 ustaše, 13 Italijana i 12 žandarma, a zarobila 67 Italijana iz 302. mitraljeskog bataljona divizije »Murde«. Zaplenjeno je: 10 teških mitraljeza, nekoliko stotina hiljada puščanih i mitraljeskih metaka, na desetine sanduka minobacačke municije, jedan kamion i 2 motocikla, znatna količina hrane, odeće i druge opreme. Brigada je u ovim borbama imala 4 mrtva i 7 ranjenih.

Posle borbi kod Bradine i na Ivan-sedlu, dva bataljona 1. proleterske brigade nalazila su se na položajima od Raštelice do Ivan-sedla, jedan u rezervi u rejonu Bradine, dok je jedan bio orijentisan ka Konjicu. Tako je, i pored malog zakašnjenja koje nije bilo prouzrokovano njenom krivicom, ova brigada svoj Prvi ofanzivni zadatak izvršila sasvim uspešno.

NAPAD NA KONJIC NOĆU 19/20. FEBRUARA

Stab 1. proleterske brigade je, na osnovu obaveštenja Prikupljenih u toku 18. i 19. februara da je Italijane u Ko-

njicu uhvatila panika i da se spremaju da napuste ovo mesto i povuku se preko Glavatičeva i Uloga ka Nevesinju, kao i obećanja antikomunističke milicije u Konjicu da će i ona pomoći u napadu na Konjic, doneo odluku²¹ da sa tri bataljona izvrši demonstrativan napad na Konjic kako bi omeo Italijane u evakuaciji ratnog materijala. Međutim, u toku 19. februara štab ove brigade dobio je i jedan izveštaj štaba 5. crnogorske brigade (pisan u Ostrošcu istog dana u 8.15 časova), u kojem je, između ostalog, stajalo: »Mi se danas lijevo i desno usmjeravamo prema Konjicu. Izviđamo i spremamo se za dalje. Vi nas hitno izvijestite: možemo li na vas računati u napadu i kad. Drugo, izvijestite nas opširno o svemu na terenu Šaraj feva], Nevesinja i Konjičkog sreza.«²²

Posle ovakvog izveštaja 5. brigade štab 1. proleterske se odlučio da u toku noći 19/20. februara izvrši napad na Konjic ne sa tri već sa dva svoja bataljona, ostavljajući 1. i 2. bataljon da zatvaraju pravac Raštelica — Ivan sedlo — Bradina — Konjic. U tom smislu obustavio je pokret svog 1. bataljona ka Konjicu, uputivši istovremeno i 5. crnogorskoj brigadi obaveštenje da su dva bataljona 1. proleterske već krenula u napad na Konjic.

Konjic je branilo oko 500 Italijana, nešto četnika i milicije. Napad je otpočeo 19. februara u 23 časa. Pošto meštanska milicija nije pružila nikakav otpor, bataljoni 1. proleterske brigade vrlo brzo su osvojili železničku stanicu i deo grada na desnoj obali Neretve. Pri tom je zarobljeno 15 domobrana, dok se 40 milicionara predalo. Otpor koji su Italijani i četnici pružali sa leve obale Neretve pretežno iz rejona k. 423 na brdašcetu Pomol, nije bio naročito organizovan pa su dve čete (iz Kraljevačkog i Beogradskog bataljona) uspele da se preko mosta na Neretvi prebace u grad i za vrlo kratko vreme zarobe oko 80 Italijana među kojima i dva oficira. No, kako su ove dve čete bile preslabe da savladaju italijanski garnizon, a jedinice 5. crnogorske brigade nisu uopšte vršile napad na grad, doneta je odluka da se bataljoni 1. proleterske u svanuće povuku iz Konjica. Čete koje su se nalazile na levoj obali Neretve imale su 1 mrtvog i 16 ranjenih.

Posle izvlačenja iz Konjica bataljoni koji su učestvovali u napadu povukli su se u toku dana 20. februara prema Bradini i postavili se na položaje: Beogradski prema Konjicu, a

²¹ Zbornik IV/10. dok. 106.
- Isto. dok. 109.

jCraljevački u brigadnoj rezervi u Bradini. Njen 3. (Kragujevački) bataljon koji je, posle 20 dana provedenih na evakuaciji i zaštiti divizijske bolnice od centralne Bosne do Livna i predaji ranjenika i bolesnika Centralnoj bolnici, tek ovog dana ušao u sastav svoje brigade, takođe je bio u brigadnoj rezervi u selu **Bulatovićima**.

Napad 1. proleterske brigade na Konjic predstavlja događaj iz istorije našeg narodnooslobodilačkog rata o kome je mnogo pisano i diskutovano. On je do sada pretežno ocenjivan kao primer nekorisne i štetne samoinicijative. Po suštini i po posledicama on to svakako i jeste. Bez obzira na to što ima mišljenja da bi ovaj napad trebalo pre tretirati kao primer slabo organizovanog sadejstva između jedinica 1. proleterske i 5. crnogorske proleterske brigade, što se ne može negirati, ipak treba uočiti i to da je štab 1. proleterske brigade doneo ovu pogrešnu odluku verovatno zato što je bio opijen uspehom naših jedinica u dolini Neretve i na Ivan-planini. To se uostalom vidi kako iz njegovog izveštaja²³ štabu 1. proleterske divizije od 18. februara, tako i iz njegove zapovesti²⁴ za napad na Konjic. U oba ova dokumenta se konstatuje da su Italijani demoralisani i da to treba »iskoristiti do kraja«. Van svake sumnje je da je štab 1. proleterske brigade dobro znao zadatak ne samo svoje brigade već i 1, 2. i 3. divizije, što se sasvim dobro vidi iz zapovesti za napad na Bradinu i Ivan sedlo od 17. februara, kao i zapovesti za napad na Konjic. U oba ova dokumenta se podvlači da je *osnovni zadatak brigade da spreči prodor neprijatelja od Sarajeva preko Ivan-sedla u dolinu Neretve*.

Da je štabu 1. proleterske brigade bio jasan »glavni zadatak« brigade i da je dozvoljavao mogućnost eventualnog napada neprijatelja od Sarajeva, vidi se i iz zapovesti štaba ove brigade za napad na Konjic. U njoj, između ostalog, stoji:

»3. — II bataljon izvršiće takav raspored snaga na prostorijski Raštelica — Ivan Sedlo — Bradina da onemogući prodor neprijatelja. U slučaju jačeg prodiranja neprijatelja II bataljon će se pod oštrom borbom povlačiti sa obje strane drumu prema Konjicu obavještavajući o tome blagovremeno Štab Brigade, kao i o svakoj pojavi neprijatelja, radi čega mu se stavlja na raspoloženje jedan motorcicl.

4. — Uslijed mogućnosti eventualnog napada neprijatelja od Sarajeva I i IV bat. za vrijeme napada na Konjic ostaviće po jednu četvu u rezervi u visini sela Ovčari kako bi se iste mogle prebaciti brzo u Pomoć II bataljonu«.

²³ Zbornik IV/10, dok. 102.

¹⁴ Isto, dok. 106.

Očigledno je da je štab brigade dopustio sebi inicijativu koja je bila skopčana sa velikim rizikom, jer je na *osnovnom zadatku ostavio samo jedan bataljon* i dve čete u rezervi udaljene od Ivan-sedla oko 15 km, dok je na sporednom, tzv. demonstrativnom napadu na Konjic, angažovao glavne snage brigade. Prema tome, odluka o napadu na Konjic nije bila plod solidne procene situacije i sagledavanja štetnih posledica koje ona može imati baš na izvršenje tog »glavnog zadatka«. Ovako, ona će ostati kao primer olako i brzo donete odluke sa štetnim posledicama. To se, uostalom, vidi i iz radiograma vrhovnog komandanta druga Tita upućenog 21. februara štabu 1. proleterske divizije, koji u celini glasi:

»I diviziji

Ivan Planinu dobro zatvorite kod Raštelice. Uputite izvidnice i dalje prema Sarajevu. Lekić²⁵ nije smio uputiti svoje jedinice na Konjic, a oslabiti Ivan planinu. Napad na Konjic treba dobro pripremiti i nastupi sa najmanje 2 brigade — u grad upasti klinom.

Po mogućnosti, ako je sve spremno, Konjic zauzeti 21. II noću.
21. II. 1943. TITO«

Sto se pak tiče sadejstva u napadu na Konjic između štabova i jedinica 1. i 5. crnogorske proleterske brigade, ono nije bilo kako treba. Uprkos tome što je štab 5. crnogorske brigade uputio u napad na Konjic svoja dva bataljona, stoji i to da su oni, dok su jedinice 1. proleterske brigade vršile napad na Konjic, ostali neaktivni, a da o tome nisu obavestili štab 1. proleterske brigade koji se, opet, zadovoljio samo time što je štabu 5. brigade poslao obaveštenje da će napadati na Konjic. I ništa više. To očigledno nije organizacija sadejstva na nivou štabova brigada, a još manje između njihovih bataljona.

I na kraju, postavlja se pitanje da li je štab 1. proleterske divizije znao za odluku štaba 1. proleterske brigade za napad na Konjic? Iz jednog naređenja štaba 1. divizije pisanog 20. februara 1943. godine u 1.30 časova²⁰ vidi se da je on na neki način (preko kurira ili posredstvom štaba 3. divizije) saznao da je u toku noći 19/20. februara predviđen napad 1. proleterske brigade na Konjic, ali ne da je štab brigade to i odlučio. Evo šta, između ostalog, o tome u pomenutom naređenju piše: »Nismo upoznati sa vašom odlukom i načinom izvođenja akcije na Konjic i obezbeđenjem pravca od Sarajeva . . .«

²⁵ Odnosi se na komandanta 1. proleterske brigade Danila Lekića

²⁸ Zbornik IV/10, dok. 113.

Iz citiranog teksta proizilazi da štab divizije nije bio konsultovan pri donošenju odluke za napad na Konjic, već je ta odluka doneta samoinicijativno u štabu 1. proleterske brigade.

Zaključak o svrsishodnosti i opravdanosti donete odluke za napad na Konjic je iz dosadašnjeg izlaganja sasvim jasan. To se uostalom vidi i iz zaključka štaba 1. divizije u njegovom mesečnom izveštaju²⁷ Vrhovnom štabu NOV i POJ od 28. februara 1943. godine, koji glasi:

»Odluka za napad na Konjic: predviđene snage nisu bile dovoljne za zadatak likvidacije, polovično postavljanje zadataka ne dovodi do korisnog rezultata, i — što je najglavnije, ta odluka se nije smela donositi na račun sigurnosti obezbeđenja pravca od Sarajeva, što je bilo glavni zadatak Brigade. Međutim, trebalo je za što uspešnije izvršenje glavnog zadatka produbiti i proširiti uspeh na Ivan Sedlu i Raštelici u pravcu Tarčina i dalje, te da se onemogućí i uspori neprijateljska koncentracija i protivofanziva.«

TREĆA SANDŽAČKA BRIGADA OD SUJICE DO GORNJEG VAKUFA I KONJICA

I pored toga što je planom Vrhovnog štaba bilo predviđeno da 3. sandžačka brigada bude još pre 14. februara na položajima kod Gornjeg Vakufa, to se nije moglo ostvariti zbog toga što su jedinice 8. banijske brigade²⁸ tek toga dana smenile sa položaja kod Sujice, Zanolina i D. i G. Vukovskog, gde je zatvarala pravce Kupres — Livno i Kupres — Duvno.

Prema planu Vrhovnog štaba, 3. sandžačka brigada²⁹ imala je da zatvori pravce koji od Gornjeg Vakufa vode preko Makljena za Prozor i dolinom reke Vrbasa ka selu Mejniku i dalje ka dolini Rame. Njenim prisustvom na ovoj prostoriji ne samo što bi se oslobodile ostale jedinice 1. proleterske divizije za pokret ka Ivan-planini već bi bila zaštićena i leđa 3. divizije prilikom njenog napada na Prozor koji je već bio predviđen za noć 15/16. februara. Od kolike je važnosti bilo prisustvo brigade na ovoj prostoriji može se lepo videti i iz jednog uputstva vrhovnog komandanta upućenog 15. februara u 11.15 časova Sretenu Zujoviću u kome on piše sledeće:

»Sandžačka brigada treba hitno da krene, bez obzira da li je došla brigada VII divizije da je smeni, jer ona do mraka 15/11 mora

²⁷ Zbornik IV/10, dok. 173, str. 332—333.

²⁸ Zbornik II/8, dok. 42.

²⁹ Isto.

biti na položajima između Pidriša i G. Vakufa, a najkasnije do ponoći 15/11, jer je noćas važna akcija u ovome pravcu. Zato njene delove ne treba upotrebljavati ni za kakve poslove.«

Pošto je u toku 15. februara stigla na prostoriju kod Gornjeg Vakufa, 3. sandžačka brigada je rano izjutra 16. februara smenila jedinice 3. krajiške brigade na levoj obali Vrbasa posedajući položaje na prostoriji: Paloč, Voljice, Tihomišlje, Plankinka. Tu je ostala sve do noći 18/19. februara kada su je smenile pristigle jedinice 8. brigade 7. banijske divizije.

Rano izjutra 19. februara 3. sandžačka brigada je krenula ka pruzi Konjic — Bradina i posle 30 časova usiljenog marša uspela je da stigne na prostoriju s. Višnjevica, s. Trešnjevica, gde je dobila novi zadatak.

Za sve vreme dok se ova brigada nalazila na položajima prema Bugojnu, nije bilo borbi s neprijateljem sem manjih čarki patrola i izviđačkih delova. Sem toga, prema naređenju štaba 1. proleterske divizije od 15. februara³⁰, Protivkolsko odeljenje brigade, sa protivkolskim topom 47 mm, učestvovalo je tokom noći 16/17. februara u drugom napadu na Prozor i mnogo doprinelo likvidaciji mnogobrojnih bunkera iz kojih su Italijani pružali žilav otpor.

TREĆA KRAJIŠKA BRIGADA KOD GORNJEG VAKUFA I U BORBI ZA OSLOBODENJE PROZORA

Cim je, rano izjutra 15. februara primio naređenje štaba divizije³¹ od 15. februara u 2 časa, štab 3. krajiške brigade je odmah naredio svom 2. i 3. bataljonu da još u toku prepodneva pređu Vrbas između sela Tihomišlja i Sarajvilića i posednu položaje koje su do tog jutra držale jedinice 1. proleterske brigade. Njihov zadatak je bio isti kao i jedinica koje su smenile — da zatvore pravac koji od Bugojna vodi desnom obalom Vrbasa ka Gornjem Vakufu. Na taj način, posle odlaska 1. proleterske brigade ka Ivan-sedlu, 3. krajiška je sama preuzela zatvaranje svih pravaca koji od Bugojna i Travnika preko Gornjeg Vakufa i izvornog dela Vrbasa vode u dolinu Rame i Neretve. Ona je time faktički imala da na svojim leđima ponese sav teret eventualnog napada neprijatelja od Bugojna i Travnika kao što se to i očekivalo tokom 14. i 15. februara³², i da

³⁰ Zbornik IV/10, dok. 88.

³¹ Isto, dok. 84.

do dolaska 3. sandžačke brigade zaštititi pozadinu borbenog poretka 3. divizije koja je u noći 15/16. februara preduzela napad za oslobodenje Prozora.

Jedinice 3. sandžačke su, 16. februara izjutra stigle na prostoriju Makljen, Gornji Vakuf, Voliće i odmah smenile 3. **krajišku** brigadu koja se nalazila na prostoriji Paloč, Voljice, **Tihomišlje**, Planinica, Gračanica.

Prema naređenju štaba divizije od 15. februara,³³ smenjene jedinice 3. krajiške (1. i 4. bataljon i Protivkolska četa brigade) trebalo je da pređu Vrbas i da se postave na prostoriji Bistrica, Gornji Vakuf, Ždrimci. Međutim, do ovoga nije došlo zbog toga što su ova dva bataljona (1. i 4.), ojačana sa protivtenkovskim topovima 3. sandžačke i 3. krajiške, prema naređenju Vrhovnog štaba upućena istog dana da pomognu u sledećem napadu na Prozor koji je bio predviđen za noć 16/17. februara. Ona su upotrebljena na pravcu 5. crnogorske brigade (Makljen — Prozor) gde su u drugom napadu uzeli punog učešća u likvidaciji preostalih italijanskih uporišta.

Posle oslobodenja Prozora — 17. februara u 8 časova — bataljoni 3. krajiške brigade povukli su se iz grada zajedno sa protivtenkovskim topovima i u 23 časa stigli u sastav brigade **na** desnoj obali Vrbasa. Tu su ostali u brigadnoj rezervi na prostoriji s. Bistrica, G. Vakuf, s. Ždrimci.

Još dok se 1. proleterska divizija nalazila na maršu iz centralne Bosne ka prostoriji kod Gornjeg Vakufa, Vrhovni štab joj je naredio da svoju Brdsku bateriju uputi 3. diviziji **za** napad na Prozor. Ovo naređenje je moglo biti realizovano tek pošto je divizija stigla na prostoriju kod Gornjeg Vakufa. Baterija (u stvari samo jedan brdski top 65 mm) je posle kraćeg odmora produžila pravcem Bojska — Sarajvilić — Gornji Vakuf gde je našla jedinice 5. crnogorske brigade preko čijeg se štaba povezala sa štabom 3. divizije. Od tada pa sve do 17. februara ona je bila pod komandom ove divizije, na položaju u rejonu sela Pidriš u slučaju neprijateljskog napada iz **Prozora** ka Gornjem Vakufu. Baterija nije dejstvovala sve do **napada** na Prozor u noći 15/16. februara.

£ Upotreba oruđa Brdske baterije 1. divizije i Protivtenkovskog odeljenja 3. sandžačke i 3. krajiške brigade u borbama **za** Prozor, vidi se i iz ovog izveštaja štaba 3. divizije upućenog drugu Titu 17. februara u 8 časova:'

³³ Zbornik IV/10, dok. 84.

»Na sektoru V brigade drže se još 4 bunkera na spoljnoj odbrani grada. Iskorišćen je mrak za privlačenje haubičke baterije³⁴ i brdskog i protivkolskih topova i po razviđavanju biće likvidirani...

Artiljerija protivkolska i brdska uvučena je u streljački stroj i krči put pešadiji, a u neposrednu blizinu streljačkog stroja privučena su dva haubička topa.«³⁵

U ovoj akciji ranjena su tri borca Brdske baterije među kojima i sam komandir Jovan Vukanović.³⁶ Posle oslobođenja Prozora Brdska baterija se 17. februara vratila u sastav svoje divizije i ponovo postavila na položaj u rejonu sela Mračaj sa zadatkom da podrži 3. sandžačku brigadu u odbrani pravca Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor. Međutim, već 19. februara ova baterija je krenula sa 3. sandžačkom ka pruži Konjic — Ivan sedlo i pred mrak 20. februara stigla u selo Hasanović.

NAPAD NA TARČIN NOĆU 20/21. FEBRUARA

U prepodnevnom časovima 20. februara neprijatelj je od Sarajeva dovukao nove snage u Tarčin. Između ostalog, primećen je i dolazak jedne velike železničke kompozicije kao i 30 kamiona sa vojnicima.

Istog dana oko 15 časova iz Tarčina su u pravcu sela Raštelica i Trzanj krenule izviđačke jedinice 7. ustaško-domobranske pukovnije uz podršku avijacije koja je dosta snažno dejstvovala po položajima 1. i 2. bataljona 1. proleterske brigade, a naročito po položajima na Ivan-sedlu. Međutim, posle gotovo tročasovne borbe naše jedinice su razbile ove neprijateljske izviđačke jedinice i vratile ih u Tarčin. Tom prilikom zarobljeno je jedno neprijateljsko odeljenje od 9 vojnika i zaplenjen jedan puškomitraljez. Naše jedinice nisu imale gubitaka od dejstava sa zemlje, ali su, i pored toga što su bile prilično raštrkane i nalazile se u dosta dubokim rovovima, od bombardovanja iz vazduha imale 5 mrtvih i 11 kontuzovanih.

Iz saslušavanja zarobljenih neprijateljskih vojnika štab 1. proleterske brigade je saznao da Nemci i ustaše dovlače snage u Tarčin i da po planu treba 21. februara da krenu u napad pravcem Tarčin — Ivan sedlo — Konjic. Štab 1. proleterske brigade doneo je odluku da u toku noći 20/21. februara preduhitri i napadne neprijatelja u Tarčinu. Ovo su imali da izvrše

³⁴ Haubička baterija je bila iz sastava Haubičkog divizionu Vrhovnog štaba.

³⁵ Zbornik IV/10, dok. 91.

³⁸ Misli se na prvi i drugi napad na Prozor 15/16. i 16/17. februara 1943. godine.

1. i 2. bataljon i to: obuhvatnim manevrom preko reke Lepenca ka Tarčinu i Vrancu brdu, centrom ka Tarčinu, a levim krilom ka selu Osenik presecajući put i prugu između Pazarića i Tarčina.

Napad je bio predviđen za 21 čas. Međutim, jedinice nisu uspele da se na vreme prikupe zato što su tokom bombardovanja u popodnevnim časovima bile prisiljene da zauzmu raspored. Zbog toga su napad otpočele tek oko 24 časa. No, i pored zakašnjenja i solidno organizovane odbrane neprijatelja, bataljoni 1. proleterske brigade uspele su da tokom petočasovne borbe nanesu ozbiljan udarac neprijatelju koji se grčevito branio. A što 1. proleterska brigada nije postigla definitivnu pobedu uzrok leži u nedovoljnim snagama i što je neprijatelj uspeo da spreči prelazak leve kolone preko reke Lepenice i obuhvat Tarčina sa zapada. Međutim, objektivno govoreći, štab 1. proleterske brigade tada nije raspolagao jačim snagama, jer se jedan bataljon nalazio daleko prema Konjicu, a drugi u Bradini — oba zamorena prethodnim napadom na Konjic. Treći (Kragujevački) je tek ovog dana oko 20 časova stigao do sela Repovci, na putu od Livna za Bradinu. Tako su joj za napad na Tarčin stajala na raspolaganju samo dva bataljona (1. i 2.) koji, i pored vanrednog zalaganja, nisu mogli postići veći uspeh protiv 1.500—2.000 vojnika pod nemačkom komandom. To su u stvari bili prednji delovi grupe »Anaker« koja je u celini brojala preko 5.000 vojnika.

Iz toka i rezultata ovih borbi oko Tarčina može se donekle sagledati značaj propusta štaba 1. proleterske brigade što nije posle likvidacije neprijateljskih uporišta na prostoriji Podorašac, Bradina, Ivan sedlo svoje glavne snage odmah uputio dalje od Rašteliće ka Pazariću i Sarajevu. Time bi se verovatno neprijatelju bar donekle omela koncentracija snaga u Tarčinu i Pazariću i dobilo u vremenu da se pristigle snage 3. sandžačke brigade i 3 (Kragujevačkog) bataljona 1. proleterske angažuju u povoljnijim taktičkim uslovima na izvršenju osnovnog zadatka: zatvaranju pravca Sarajevo — Ivan planina. Ovako su događaji krenuli drugim tokovima čije su nam posledice dobro poznate.

Pridavanje onakve pažnje Konjicu, a zapostavljanje, ili bolje rečeno neaktivan odnos prema događajima koji su se u Periodu od 18. do 20. februara odigravali od Tarčina do Sarajeva, dovelo je do toga da je štab divizije bio lišen neophodnih

podataka o situaciji na ovom pravcu te je i on počeo da posvećuje veću pažnju napadu i likvidaciji Konjica umesto odbrani pravca Tarčin — Ivan sedlo.

DEJSTVA 1. PROLETERSKE DIVIZIJE OD 21. DO 28. FEBRUARA

U ovom periodu glavnina 1. proleTERSke divizije vodila je danonoćne borbe na prostoriJI od Konjica pa preko Bradine i Ivan-sedla do Tarčina protiv jedinica tzv. »Istočne grupe« 718. nemačke divizije, odnosno grupe »Anaker«. Najžešće borbe su se odvijale na prostoriJI Podorašac, Bradina, Ivan sedlo, Raštelica.

SušTina zadatka 1. proleTERSke divizije u ovom periodu bila je da spreči prodor grupe »Anaker« u dolinu Neretve i da na taj način stvori uslove i vreme jedinicama 3. divizije da likvidiraju neprijateljsko uporište u Konjicu i otvore put za izvlačenje Centralne bolnice ka Ulogu i Kalinoviku.

Ovaj period predstavlja primer upornosti da se u vanredno teškim i nepovoljnim uslovima (glad, zima, teškoprohodno zemljište i borba sa neprijateljem koga su podržavale snažna avijacija i artiljerija) izvrši zadatak i pored pogrešnog angažovanja 1. proleTERSke brigade od 18. do 20. februara. Zbog toga se ovaj period borbenih dejstava glavnine 1. proleTERSke divizije može okarakterisati i kao nastojanje da se poprave dotadanji propusti na veoma važnom i odgovornom zadatku —* zatvaranju pravca koji iz doline Bosne preko Ivan-sedla izvodi u dolinu Neretve.

ODLUKA ZA ZATVARANJE PRAVCA IVAN SEDLO — SARAJEVO I PRIPREME ZA NAPAD NA KONJIC

Sve do 19. februara štab 1. proleTERSke divizije nalazio se u rejonu Gornjeg Vakufa, a tada je sa 3. sandžačkom brigadom krenuo prema Ivan-planini i tek popodne 20. februara stigao u selo Golubić, oko 6 km vazdušne linije zapadno od Ivan-sedla. Kao što je već napomenuto, on u toku 19. i 20. februara nije bio obavešten ni o pripremama i rezultatima napada na Konjic, ni o situaciji na pravcu Ivan sedlo — Tarčin — Pazarić — Sarajevo.

Čim je stigao u rejon sela Trešnjevica, načelnik štaba divizije je, 20. februara u 1.30 časova, obavestio štab 1. prole-

terske brigade³⁷ da će tokom ovog dana u sastav brigade stići i njen 3 (Kragujevački) bataljon, a da će na prostoriju s. Trešnjevica, s. Bulatovići stići 3. sandžačka brigada sa ostalim članovima štaba divizije. Isto tako on ga je obavestio i o nameri štaba divizije da postavi 3. sandžačku brigadu »sa aktivnim zadacima od Ivan-sedla u pravcu železničkih stanica ka Sarajevu«, a da 1. proletersku brigadu zadrži u rezervi sa istim zadatkom — zatvaranje pravca od Sarajeva ka Konjicu.

Istoga dana (20. februara) je i komandant 1. proleterske divizije kada je stigao u selo Golubić, nedaleko od sela Trešnjevica, poslao o tome obaveštenje štabu 1. proleterske brigade³⁸ u kome između ostalog piše:

»3) Sandžačka je stigla na prostoriju Višnjevica — Trešnjevica.

4) Izvestite nas što pre o situaciji kod vas — sektor Ivan — Bradina, i kod Konjica. To nam je potrebno da bismo mogli odrediti što konkretniji zadatak Sandžačkoj.«

S obzirom na oskudnost dokumentacije iz ovog perioda teško je danas tačno utvrditi da li je i kada štab divizije dobio traženi izveštaj od štaba 1. proleterske brigade. Mada se iz jednog kasnijeg izveštaja štaba 1. divizije Vrhovnom štabu³⁹ vidi da je takav izveštaj dobijen, ipak se može zaključiti da je štab 1. brigade propustio da blagovremeno prikupi potrebne podatke o neprijatelju, da proceni njegovu nameru i da o tome pošalje iscrpniji izveštaj štabu divizije. Naime, on je do takvih podataka mogao doći tek od zarobljenih vojnika 7. ustaško-domobranske pukovnije posle napada na Tarčin (u noći 20/21. februara⁴⁰) a to je, kao što će se videti, bilo kasno.

Pošto nije raspolagao tačnim podacima o situaciji na pravcu Sarajevo — Ivan sedlo, a dobivši radiogram vrhovnog komandanta,⁴¹ o zatvaranju Ivan-planine na Raštelici, izviđanju prema Sarajevu, pripremi napada na Konjic i dr. štab 1. proleterske divizije naredio je 21. februara u ranim jutarnjim

³⁷ Zbornik IV/10, dok. 113.

³⁸ Isto, dok. 114.

³⁹ Jedan stav ovog izveštaja koji se odnosi na 20. februar glasi: »U toku dana V. Š. je radiogramom naredio: »Ako vidite da je moguće likvidirajte Konjic — nemojte oklevati. Neka vam pomogne V Crnogorska.

Nemajući tačne podatke sa sektora I Brigade o koncentraciji neprijateljskih snaga od Sarajeva, nameravali smo da likvidiramo Konjic.« (Zbornik IV/10, dok. 173, str. 334).

⁴⁰ Zbornik IV/11, dok. 27, str. 64.

⁴¹ Vidi str. 78.

časovima, da se 3. sandžačka brigada orijentiše ka Konjicu i rasporedi na prostoriji: s. Homolje, s. Podorašac, s. Vrbljani, s. Barmiš sa zadatkom da sa 5. crnogorskom brigadom napadne na Konjic i ukloni i ovu jedinu preostalu prepreku u dolini Neretve od Drežnice do Konjica.

Iz naređenja štaba divizije (od 21. februara u 11.30 časova) 1. proleterskoj i 3. sandžačkoj brigadi vidi se da je on bio obavešten o koncentraciji neprijateljskih snaga na prostoriji oko Tarčina i iz toga je zaključio da to neće biti »osiguranje odbrane pravca Sarajevo« već da će neprijatelj najverovatnije »ofanzivnim akcijama« izvršiti »rasterećenje tog pravca«. ⁴² Iz ovoga bi trebalo očekivati da će, na pravac Ivan sedlo — Tarčin, pored 1. proleterske, biti upućena i 3. sandžačka brigada, kao što je to ranije bilo i naređeno. Međutim, štab divizije ponovo je ostao kod odluke od 21. februara izjutra, da umesto ka Tarčinu i Pazariću, 3. sandžačku uputi bliže Konjicu. Do ovoga je verovatno došlo da bi se izbeglo jače koncentrisanje naših snaga na prostoriji Ivan sedlo, Tarčin, a time i njihova izloženost novim udarima avijacije, a s druge strane, na to je svakako uticala i sadržina radiograma vrhovnog komandanta u kome je između ostalog stajalo: »Po mogućnosti, ako je sve spremno, Konjic zauzeti 21. II. noću«. ⁴³

Evo kako je ta promena zadatka 3. sandžačke brigade motivisana u pomenutom naređenju štaba 1. proleterske divizije od 21. februara u 11.30 časova:

»Obzirom na mogućnost ponovnog intenzivnog dejstva neprijateljske avijacije, te potrebe izbegavanja koncentrisanja naših jedinica na užoj prostoriji, naročito u neposrednoj blizini neprijateljskih posada ili mesta neprijateljske koncentracije, III sandžačka brigada neće se smestiti južno i jugoistočno od Tarčina, kako je to ranije bilo naređeno, nego na prostoriji na kojoj je jutros naređeno.«

Iz ovog naređenja vide se zadaci 1. proleterske i 3. sandžačke brigade, kao i celovit zadatak divizije, koji su ovako formulisani:

»Zadatak I brigade: aktivno zatvaranje pravca Sarajevo.
Zadatak III sandžačke brigade: pripremanje napada na Konjic i, u slučaju da neprijateljska aktivnost ometa našu akciju, prihvatanje i rezerva I brigade sa obezbeđenjem od Konjica.

⁴² Zbornik IV/10, dok. 119.

⁴³ Zbornik II/8, dok. 64. — Ovaj dokument je u celosti citiran u prethodnom odeljku kada je opisivan napad na Konjic.

Zadatak ove Divizije na ovom prostoru od neobične je važnosti. Od njegovog izvršenja zavisi ostvarenje opšteg plana postavljenog od V. Š. Glavni cilj svih jedinica ove Divizije ostaje zatvaranje pravca od Sarajeva, pa se zbog toga morala i odložiti akcija na Konjic.«

Kao što se vidi, cilj dejstva i zadatak divizije bili su sasvim pravilno shvaćeni i definisani. Međutim, može se izvući i zaključak da odluka štaba divizije od 21. februara izjutra nije bila zasnovana na poznavanju stvarne situacije kod Tarčina i Pazarića gde se nalazila koncentrisana cela grupa »Anaker«. Naime, štab je znao o bombardovanju položaja 1. proleterske brigade (20. februara po podne) na prostoriji Ivan sedlo, Bradina i o ispadu neprijatelja iz Tarčina, ali se iz teksta pomenutog naređenja vidi da u vreme pisanja ovog naređenja nije dobio izveštaj o borbi 1. proleterske brigade kod Tarčina niti je pak raspolagao izjavama zarobljenih vojnika 7. ustaško-domobranske pukovnije od jutra 21. februara, koji su rekli da je pomenuto bombardovanje bilo samo priprema za napad grupe »Anaker« koji će otpočeti 21. februara.

Da je štab divizije u vreme donošenja odluke o rasporedu 3. sandžačke raspolagao podacima o borbi kod Tarčina i izjavama zarobljenika, svakako bi i odluka o upotrebi ove brigade bila drugačija.

Iz svega do sada izloženog mogli bi se izvući sledeći zaključci:

Prvo, štab 1. proleterske divizije nije raspolagao potrebnim podacima o jačini i namerama neprijatelja na pravcu Sarajevo — Ivan sedlo — Konjic i zato njegova odluka nije odgovarala stvarnoj situaciji na tom pravcu, pa prema tome ni dobijenom zadatku.

Drugo, raspored snaga divizije, a naročito raspored 3. sandžačke brigade nije, s obzirom na dobijeni zadatak, zemljište, vreme i dejstvo neprijateljske avijacije, bio svrsishodan jer nije pružao sve potrebne uslove da obezbedi izvršenje zadatka divizije: zatvaranje pravca Ivan sedlo — Sarajevo. Naime, najbliže jedinice 3. sandžačke brigade bile su udaljene 15—20 km od položaja severoistočno od Ivan-sedla gde su se ovog dana odigravale žestoke borbe između izrazito nadmoćnijih snaga grupe »Anaker« i samo dva bataljona 1. proleterske brigade!

Treće, može se sa sigurnošću tvrditi da je Štab 1. proleterske divizije sa 3. sandžačkom brigadom dosta kasno stigao na prostoriju oko Ivan-sedla i da je preuzeo rukovođenje bor-

benim dejstvima u veoma složenim uslovima, kada je neprijatelj preuzeo inicijativu i kada se propusti štaba 1. proleterske brigade nisu mogli više ispraviti.

*

Formiranje grupe »Anaker«⁴⁴ i njeno upućivanje u rejon Tarčina izvršeni su u vremenu između 18. i 20. februara i predstavljaju reakciju neprijatelja na pojavu naših jedinica u dolini Neretve. Naime, kao što je poznato, general Liters je usled prodora naših jedinica u dolinu Neretve izvršio neke korekture u planu operacije »Vajs II« i na predlog Italijana pristao da iz rejona Bugojna i Sarajeva ka dolini Rame i Neretve uputi prvo 718. a kasnije i 717. pešadijsku diviziju. Tu operaciju su Nemci nazvali »Vajs-Mostar« i njen cilj je bio da se u tesnom sadejstvu sa snagama italijanskog 6. korpusa i četnika Draže Mihailovića razbiju i unište snage Glavne operativne grupe u dolini Neretve. Ova operacija se izvodila tako reći istovremeno kad i operacija »Vajs II«.

Napad grupe »Anaker« otpočeo je 21. februara u 11 časova. Njen prvi ešelon jačine oko 2.500—3.000 vojnika krenuo je iz rejona Tarčina u tri kolone: preko sela Duranovići i Trzanjka Malom Ivanu i Bradini i preko Raštelice i Ivan-sedla ka Bradini.

Posle nešto više od sedam časova borbe uz neprekidnu i veoma intenzivnu podršku svoje artiljerije, minobacača i avijacije, neprijatelj je nešto posle 18 časova uspeo da ovlada položajima naših jedinica u rejonima Malog Ivana i Ivan-sedla. Na taj način grupa »Anaker« je iskoristila našu brojnu slabost — samo dva bataljona 1. proleterske brigade — i uspela da u veoma kratkom roku izbije i ovlada vododelnicom između Raštelice i Bradine i time praktično dovede u pitanje izvršenje zadatka ne samo 1. proleterske brigade već i cele 1. proleterske divizije.

Osnovna karakteristika ovih borbi od 21. februara je u tome što je neprijatelj uspeo da preuzme inicijativu i da nadmoćnim snagama lomi herojski otpor naših malobrojnih jedi-

⁴⁴ Grupu »Anaker« sačinjavali su: 750. puk nemačke 718. divizije, manji delovi 202. tenkovskog bataljona i 668. artiljerijskog divizion, jedna pionir, četa i neki drugi delovi ove divizije, kao i dva bataljona 7. domobranske pukovnije, jedan ustaški bataljon i brdski artiljerijski divizion. — 750. puk i ostali pomenuti delovi nemačke 718. divizije prebačeni su u toku 19. i 20. februara vozom do Tarčina iz rejona Donjeg Vakufa, dok su 7. ustaško-domobranska pukovnija, brdski artilj. divizion i neki drugi manji delovi 4. brdske brigade u istom periodu prebačeni iz Sarajeva do Pazarića i Tarčina.

nica i što štab 1. proleterske brigade nije ovoga dana uspeo da na poprište borbi blagovremeno ubaci sveže snage i neprijatelju spreči izbijanje na Ivan sedlo i Mali Ivan. Teško se može prihvatiti argument da na poprište borbi pored 1. i 2. bataljona, nisu mogla blagovremeno da stignu i ostala tri bataljona 1. proleterske brigade što bi, razumljivo, dalo i sasvim drukčije rezultate. Prema toku događaja ovog dana, moglo bi se zaključiti da se rad štaba 1. proleterske brigade odvijao pod uverenjem da će ova dva bataljona uspeti da odbiju neprijatelja ponovo u Tarčin. Time se i može objasniti kasno, pred sam pad mraka, angažovanje 4 (Kraljevačkog) bataljona, dok su još dva — 3. i 6. bataljon — ostala neangažovana celog ovog dana i noći 21/22. februara. I ne samo to. Iz izveštaja koji je štab ove brigade poslao u 18.45 časova štabu divizije⁴⁵ jasno se vidi da mu situacija na bojištu nije bila jasna ni krajem dana. Evo tog dela izveštaja:

»Gdje se sada nalaze naše jedinice, upravo naše linije, ne znamo tačno, pošto su primljeni izvještaji od 16 časova ...«

»Mi ćemo se u toku noći postaviti na liniju Pöbratine — Velika — Repovci (ukoliko je neprijatelj već izašao na Ivan sedlo), a i ukoliko nije ...«

Na osnovu ovoga i nekih naknadnih izveštaja o toku borbi, jačini neprijatelja i položajima jedinica, štab divizije je 21. februara u 21.45 časova poslao novo naređenje⁴⁶ svojim jedinicama u kome im je data kratka analiza novostvorene situacije i zadaci.

U uvodnom delu ovog naređenja istaknuto je da predlog štaba 1. proleterske brigade da se 3. sandžačka prebaci istočno od komunikacije Konjic — Ivan sedlo nije usvojen zbog jačine neprijatelja koji prodire od Tarčina ka Konjicu, jakog dejstva neprijateljske avijacije i italijanskog garnizona u Konjicu, za koji se nije imalo podataka da li je dobio pojačanje iz Nevesinja. Zatim je saopšteno da se napad na Konjic odlaže zbog novonastale situacije.⁴⁷ I pored toga što 3. sandžačka brigada nije prebačena istočno od komunikacije Konjic — Ivan sedlo, zadatak divizije u pomenutom naređenju bio je ovako definisan: »zatvaranje pravca od Sarajeva i uništenje neprijateljskih snaga koje^{su} otuda krenule. Ako bi neprijatelj uspeo da prodre do Konjica

⁴⁵ Zbornik IV/10, dok. 124.

⁴⁶ Isto, dok. 120.

⁴⁷ Misli se na učešće jedinica 3. sandžačke brigade shodno naređenju štaba divizije od 21. februara u jutarnjim časovima.

i da se poveže sa tamošnjim garnizonom, zadatak naših jedinica jeste da hitnom i odlučnom intervencijom sa njegovog desnog boka razbiju ga«.

Na bazi navedene situacije i definisanog zadatka divizije u celini doneta je odluka da 1. proleterska brigada posedne položaje na prostoriji Pobratine, Repovci, Dragočaj, Bale, a da 3. sandžačka ostane i dalje na položajima koje je držala u toku 21. februara, tj. na prostoriji: Homolje, Podorašac, Vrbljani, Barmiš, Kralupi. Brdska baterija je pridana 1. proleterskoj brigadi zbog nepovoljnog zemljišta u zoni dejstva 3. sandžačke, a pozadinske jedinice brigada i divizije i zarobljenici morali su biti razmešteni zapadno od potoka Kraljušćica.

Osim toga, pomenuto naređenje štaba divizije obiluje nizom uputstava o načinu izvođenja borbenih dejstava tako da imaju ne samo direktivni već i karakter uopštavanja dotadašnjih iskustava u borbi sa nadmoćnijim neprijateljem.

Analizirajući ovo naređenje štaba divizije od 21. februara u 21.45 časova uočavaju se dva bitna momenta koji u celini karakterišu tadašnju situaciju na prostoriji Konjic, Ivan sedlo. Naime, izbijanjem na prostoriju Ivan sedlo, Mali Ivan neprijatelju se pružaju uslovi da nastavi prodiranje duž komunikacije Ivan sedlo — Konjic i preko sela Repovci ka Šolakovoj Kuli i Prozoru. Pošto je štab divizije pokazivao naročit interes za eventualni pokušaj neprijatelja da nastavi prodiranje pravcem Ivan sedlo — Prozor, ovaj momenat je svakako odlučujuće uticao na odbijanje predloga štaba 1. proleterske brigade u pogledu prebacivanja 3. sandžačke istočno od komunikacije Konjic — Ivan sedlo. Jer, mada je, gledano samo sa nekih (ali ne i svih!) aspekata taktičke situacije, pomenuti predlog izgledao jako primamljiv i opravdan, ipak se štab divizije nije hteo upuštati u rizik s obzirom na to da se nisu mogle jasno sagledati namere neprijatelja. Zato je doneo odluku da snage divizije drži prikupljene zapadno od pomenute komunikacije. Ovo tim pre što je takav raspored pružao niz taktičkih uslova za izvršenje osnovnog zadatka divizije.

Pored toga, izrazita tehnička nadmoćnost neprijatelja, a naročito u artiljeriji i avijaciji, potpuno je onemogućavala manevar divizije i dejstva krupnijih jedinica po danu.

Pošto je u toku noći 21/22. februara primio obaveštenje štaba 3. divizije da je u rejon Konjica stigla i 10. hercegovačka brigada i da će jedinice 3. divizije otpočeti napad na Konjic 22. februara u 21 čas. štab 1. divizije obavestio je štab 1. pro-

leterske brigade o ovome,⁴⁸ upoznavši ga istovremeno i sa osnovnim zadatkom 1. divizije: onemogućavati spajanje neprijateljskih snaga sa Ivan-sedla i iz Konjica. U vezi s tim, štab divizije je naredio da 22. februara u 21 čas sve snage divizije pređu u napad na neprijatelja. Pri tom on je saopštio i svoju nameru da, prema razvoju situacije u toku 22. februara, uputi deo 3. sandžačke istočno od komunikacije Konjic — Ivan sedlo.

Štab divizije izdao je 22. februara u 13.30 časova novu zapovest svojim jedinicama:

»Naš opšti zadatak je čvrsto zatvaranje pravca Sarajevo — Konjic i ovladavanje komunikacijom bar do u visinu žel. stanice Raštelica. Ovaj zadatak postavlja se kao neophodan i trajaće za sve vreme potrebno za evakuaciju ranjenika, materijala i pozadine NOV Jugoslavije. Ovaj zadatak, obzirom na bitnost kao i na akciju naših susednih jedinica na Konjic, izvešćemo noću 22/23. o. m. počev večeras u 21 čas.«⁴⁹

Zadatak su imale da izvrše 1. proleterska i 3. sandžačka brigada napadajući u dve kolone, i to: 3 sandžačka kao desna kolona da prodire istočno od komunikacije Konjic — Ivan sedlo — Tarčin, pravcem preko sela Dragočaj — Bradina — Vuković — Trzanj — Duranovići — Osenik; a 1. proleterska brigada i Brdska baterija, kao leva kolona, da prodiru komunikacijom Ivan sedlo — Tarčin i levo od nje, opštim pravcem dejstva Ivan sedlo — Raštelica — Tarčin. U zapovesti je posebno naglašeno da treba težiti svim silama da se postavljeni zadatak izvrši još u toku noći 22/23. februara kako bi ih jutro 23. februara zateklo barem na liniji Duranovići — Raštelica, gde zauzeti što rastresitiji raspored zbog dejstva neprijateljske avijacije i artiljerije. Isto tako, u ovoj zapovesti je posebno naglašena važnost obezbeđivanja bokova od Bjelašnice i Bitovnje.

I U toku dana 22. februara grupa »Anaker« je uz snažnu podršku artiljerije, minobacača i avijacije, vršila prodor dvema kolonama: desnom pravcem Ivan sedlo — Bradina — Podorašac, a leva pravcem Mali Ivan — Gornja Bradina — Brđani — Podorašac. Borba je vođena tokom čitavog dana. I neprijateljska avijacija je u talasima nadletala i tukla položaje naših jedinica, a naročito 1. proleterske brigade. Samo tokom ovog dana od artiljerijske i minobacačke vatre izbačeno je iz stroja 8 puško-fraljezaca, od kojih su četiri ubijena. No, i pored toga, svi Pokušaji neprijatelja da prodre duž puta Bradina — Podorašac

⁴⁸ Zbornik IV/IO, dok. 129.

⁴⁹ Isto, dok. 128.

bili su odbijeni. Isto tako je jedan bataljon 3. sandžačke brigade, koji se po naređenju štaba divizije prebacio istočno od komunikacije, odbio pokušaj neprijatelja da se tim pravcem probije ka Konjicu. Tek pred pad mraka neprijatelj je uspeo da se sa jednom kolonom probije od Gornje Bradine ka železničkoj stanici Brđani pod Ivanom i to zahvaljujući tome što je jedan bataljon 3. sandžačke, iz neopravdanog straha da ne bude odsečen i opkoljen zbog prodora neprijatelja na odseku 1. proleterske brigade, napustio položaj u rejonu sela Brđani. To neopravdano povlačenje usledilo je po samoinicijativi štaba bataljona koji je zbog toga bio uzet na odgovornost.⁵⁰ Tako je napuštanjem položaja ovog bataljona i položaja između Grada (k. 1028) i Podorašca, neprijateljskoj levoj koloni bio otvoren put za Konjic u koji je ušla i spojila se sa izolovanim italijanskim garnizonom.

U toku ovog dana i pojava znatnih četničkih snaga od pravca Bjelašnice⁵¹ otežala je i onako tešku i komplikovanu situaciju. Naime, jedan bataljon 3. sandžačke koji je bio upućen na Brvačku planinu radi obuhvata neprijateljskog levog krila preko Volujaka i Trebulje, vodio je žestoke borbe protiv nekoliko četničkih kolona jačine do 800 ljudi. U napadu na ovaj bataljon učestvovalo je i nešto Italijana i ustaša iz pravca s. Džepi i Preslice. Usled toga ovaj bataljon se povukao preko Crvenih stijena ka selu Vrbljani.

Slušajući iz doline Neretve grmljavinu minobacača, artiljerije i avijacije na prostoriji Podorašac, Brđani, Bradina, Ivan sedlo, Repovci, štab 3. divizije doneo je odluku da odustane od predviđenog napada na Konjic dok se ne raščisti situacija u zoni dejstva 1. divizije. Istoga dana (22. februara) u popodnevним časovima on je o tome obavestio štab 1. divizije, napominjući da će u njenu zonu dejstva uputiti i svoju 5. crnogorsku brigadu kao pomoć.

Projektovani noćni napad 22/23. februara jedinica 1. divizije tekao je vrlo sporo, uglavnom zbog kasnog prikupljanja jedinica koje je otpočelo tek padom mraka, pošto je to danju, usled intenzivnog dejstva neprijateljske avijacije, i raštrkanosti jedinica na prilično velikoj prostoriji, bilo onemogućeno. Pored toga, neke jedinice 1. proleterske brigade bile su angažovane oko transportovanja ranjenika, dok su se druge, zbog angažovanja u borbi sa neprijateljem, mogle prikupiti tako reći tek

⁵⁰ Isto, dok. 173, str. 335 i dok. 139.

⁵¹ Isto, dok. 137.

u svitanje sledećeg dana. I jedinice 3. sandžačke brigade bile su rasute. One koje su napustile položaje istočno od komunikacije bile su takođe kasno prikupljene.

Usled sporosti u prikupljanju i pripremi jedinica, kao i zbog velike zamorenosti ljudstva, napad je počeo kasno, a na pojedinim pravcima je i izostao. Pokret desne kolone ka objektima napada bio je tako spor da se ona tako reći nije ni angažovala u borbi pre svitanja 23. februara. Njene jedinice su izbile na liniju: Brdo (k. 1387) — brdo Kraljevac (južno od Bradine) — Golo brdo.

Napad leve kolone na Ivan sedlo izvršen je uspešno. Njena dva bataljona su potpuno iznenadila neprijatelja i nanela mu velike gubitke, ali su bila nedovoljna — jedva oko 350—400 boraca — da ovladaju njegovim utvrđenim i organizovanim položajima. Rezerva ove kolone — jedan bataljon — bila je upotrebljena prema Bradini. A ni dva bataljona 5. crnogorske brigade koji su stigli kod 1. proleterske brigade nisu takođe bila uskupno upotrebljena — jedan je ostao u selu Stojkovići kao obezbeđenje od Bitovnje, a drugi je upotrebljen ka Bradini radi pritiska prilikom izvlačenja dva bataljona sa Ivan-sedla. Na taj način od sedam bataljona,⁵² sa koliko je ove noći raspolagala 1. proleterska brigada, svega su dva učestvovala na pravcu napada koji je bio određen zapovešću štaba divizije, (jedan 1. proleterske i jedan 5. crnogorske brigade dejstvovali su prema Bradini da bi neutralisali neprijateljske snage koje je trebalo da napada 3. sandžačka brigada, dok su ostala tri bataljona bila van borbe — jedan na transportu ranjenika, jedan na obezbeđenju prema Bitovnji, a jedan je izgubio vezu i zakasnio na poprište borbi).

li Tako su rezultati napada jedinica divizije u noći 22/23. februara bili tako reći minimalni. Slaba aktivnost 3. sandžačke brigade uslovlila je vanplansko angažovanje jedinica 1. proleterske i 5. crnogorske brigade. Jedinim uspehom može se smatrati prodor pomenuta dva bataljona 1. proleterske na Ivan sedlo, koji su iznenadenom neprijatelju naneli veoma osetne gubitke.

U periodu od 23. do 27. februara dejstva jedinica 1. proleterske divizije na prostoriji Podorašac, Brđani, Bradina, Ivan sedlo bila su u celosti usmerena na sprečavanje glavnine grupe ^naker^ da se probije od Ivan-sedla ka Konjicu, na koji su

⁵² Zbornik IV/11, dok. 27.

jedinice 3. divizije u to vreme vršile više uzastopnih napada u cilju likvidacije ovog neprijateljskog garnizona.

Sve pokušaje grupe »Anaker« da se u toku 23, 24, 25. i 26. februara probije od Ivan-sedla ka selu Repavci i Konjicu odbile su jedinice 1. proleTERSke i 3. sandžačke brigade. Tom prilikom neprijatelju su naneti osetni gubici u ljudstvu i materijalu. Između ostalog, uništena su dva i oštećen jedan tenk, a zaplenjeno je i zapaljeno nekoliko kamiona.

Posebno treba ukazati da su jedinice 1. proleTERSke divizije počev od 23. pa sve do 27. februara svake noći vršile napade manjim ili većim snagama da bi neprijatelja odbacile sa položaja koje bi zauzeo u toku dana. Neki od tih napada imali su i čisto demonstrativni karakter.

Pošto je 26. februara Vrhovni štab naredio 3. diviziji da odustane od daljih pokušaja da ovlada Konjicom i pošto su se njene snage u toku noći 26/27. februara povukle niz Neretvu ka Seonici i Ostrošcu, štab 1. divizije naredio je, 27. februara izjutra,⁵³ da se, shodno naređenju Vrhovnog štaba, sve snage 3. sandžačke sa prostorije istočno od komunikacije Konjic — Bradina povuku zapadno od ove komunikacije.

Po podne 27. februara, pošto nije dobio očekivana naređenja Vrhovnog štaba, štab 1. divizije izdao je samoinicijativno naređenje štabovima svojih brigada.⁵⁴ Naime, posle iznošenja situacije nastale povlačenjem jedinica 3. divizije niz Neretvu — čime je bio otkriven desni bok 3. sandžačke brigade — naređeno je da se jedinice 1. divizije povuku glavninom pozadi potoka Kraljuščice i rasporede:

— 3. sandžačka na prostoriji s. Hasanović, s. Barmiš, s. Ugošće, s. Kralupi, sa predstražnim delovima na kosama prema komunikacijama Konjic — Ostrožac i Konjic — Bradina;

— 1. proleTERSka brigada na prostoriji s. Bulatović, s. Stojković, s. Gobelovina, s. Zagrebčane, s. Trešnjevica, sa predstražnim delovima prema Bradini, Ivan-sedlu i planini Bitovnji;

— pozadinske jedinice i ustanove brigada i divizije na prostoriji s. Kruščica, s. Solakova Kula, a štab divizije u s. Sip.

Osim povremene artiljerijske i avijacijske delatnosti, neprijatelj u toku 27. i 28. februara nije vršio nikakve pokrete svojih jedinica ni od Ivan-sedla ka Konjicu, ni od Konjica ka Ivan-sedlu i Ostrošcu. Isto tako, ni jedinice 1. proleTERSke divizije nisu izvodile nikakve značajnije akcije osim izviđačke

⁵³ Zbornik IV/10, dok. 164.

⁵⁴ Isto, dok. 165.

delatnosti. To je upravo bio period predaha za obe strane. Raspored jedinica 1. divizije ostao je isti kao što smo napred -naveli sve do časa kada su 1. marta krenule na izvršenje još jednog složenog i odgovornog zadatka kod Gornjeg Vakufa.

Gledano u celini, period borbenih dejstava 1. proleterske divizije od 21. do 28. februara sa neprijateljskim snagama iz grupe »Anaker« poprimio je sticajem niza okolnosti izrazito defanzivan karakter. Osnovni cilj tih dejstava bio je zatvaranje pravca Ivan sedlo — Konjic, tj. da se neprijatelju spreči da izolovanom garnizonu u Konjicu pruži pomoć u ljudstvu i materijalu. Taj zadatak, i pored velikog zalaganja jedinica i štabova, nije u celini izvršen zbog više uzroka. Među najglavnije svakako spada pogrešna orijentacija štaba 1. proleterske brigade u angažovanju snaga tokom 18, 19. i 20. februara. Zatim, ne manje važan, možda i presudan, faktor bila je intenzivna aktivnost neprijateljske avijacije i izrazita nadmoćnost njegove artiljerije. Isto tako, pojava četnika Draže Mihailovića sa pravaca koji preko Bjelašnice vode ka Ivan-sedlu, Bradini i Brđanima takođe je negativno uticala na izvršenje zadataka divizije. Dalje, neprekidno angažovanje ljudstva divizije u danonoćnim borbama, skopčano sa drugim nevoljama (zima, glad, nesаница i dr.) svakako je imalo odraza na smanjivanje udarne moći njenih jedinica. Najzad, i slaba opremljenost jedinica sredstvima veze negativno je uticala kako na komandovanje tako i na organizaciju međusobnog sadejstva jedinica u toku borbi.

Da bi se imala što jasnija slika o uslovima i načinu izvršenja dobijenog zadatka, treba podvući pre svega činjenicu da se on morao izvršavati u teškim frontalnim sudarima. Ovakav karakter naših dejstava bio je uslovljen nizom elemenata: mala udaljenost poprišta borbi od Konjica, konfiguracija zemljišta, nezaštićenost bokova borbenog poretka, pojava većih četničkih ^saga sa istoka, izrazita nadmoćnost neprijatelja u artiljeriji i avijaciji koja je gotovo u potpunosti paralisala izvođenje složenijih manevara na bojištu, iscrpenost naših jedinica itd. Jednom rečju, nije bilo stvoreno ni vreme ni prostor za izvođenje dubljih manevara u pozadinu neprijateljske grupe »Anaker« čime bi se preuzela inicijativa i naše jedinice oslobodile vođenja niza frontalnih odbrambenih dejstava u uslovima ovakve neprijateljske nadmoćnosti. To je u osnovi i doprinelo da su u toku aseptodnevni borbi (od 17. do 27. februara) naše jedinice pre-sele gubitke od oko 150 mrtvih, ranjenih i nestalih boraca. ^više od 90% ovih gubitaka pretrpljeno je od dejstva neprija-

"teljske avijacije, artiljerije i minobacača u procesu defanzivnih borbi od Raštelice do Podorašca.

Ovome svemu treba dodati da je čitav sastav divizije, svaki borac i rukovodilac, svaka desetina, četa, bataljon i brigada, kao i njihovi štabovi tokom neprekidnih četrnaestodnevni borbi i marševa, pokazali zadivljujuću upornost da se postavljeni zadatak izvrši. To se podjednako odnosi kako na borce koji su danonoćno bdili na položajima tako i na komande i štabove svih stepena koji su takođe danonoćno, bez predaha, povezivali napore pojedinaca i jedinica i ostvarivali neprekidnost, upornost i izdržljivost u komandovanju,

DEJSTVA 3. KRAJIŠKE BRIGADE KOD GORNJEG VAKUFA I PROZORA

Kada su 19. februara 3. sandžačka brigada i štab divizije krenuli ka komunikaciji Konjic — Sarajevo, od jedinica iz sastava ove divizije ostala je na položajima između Bugojna i Gornjeg Vakufa samo 3. krajiška brigada. No, i ona je trebalo da, čim u rejon Gornjeg Vakufa pristigne 7. brigada 7. divizije, krene na prostoriju Konjic, Ivan sedlo, Tarčin gde je imala da preuzme ulogu opšte rezerve 1. divizije.⁵⁵

Pošto je u toku 20. februara u širi rejon Gornjeg Vakufa pristigla dugo očekivana 7. brigada, u Vrhovnom štabu je bilo odlučeno da 3. krajiška padom mraka 21. februara krene u sastav svoje divizije. U vezi s tom odlukom vrhovnog komandanta bilo je 21. februara u 8.30 časova napisano i naređenje⁵⁶ 3. krajiškoj brigadi da se padom mraka 21. februara prikupi u rejonu Gornjeg Vakufa a potom da odmaršuje pravcem Gornji Vakuf — Makljen — Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic. Vrhovni štab je istog dana o tome obavestio i štab 1. proleterske divizije.⁵⁷ Međutim, do realizacije ovog naređenja nije došlo zbog promenjene situacije u dolini Vrbasa. Naime, ovoga dana u 12 časova štab 3. krajiške poslao je Vrhovnom štabu izveštaj da je neprijatelju u Bugojno stiglo pojačanje od oko 400 nemačkih vojnika sa ciljem da preduzmu ofanzivna dejstva ka Gornjem Vakufu.

Posle prijema navedenog izveštaja vrhovni komandant je doneo odluku da se 3. krajiška brigada i dalje zadrži na njenim

⁵⁵ Isto, dok. 113.

⁵⁶ Arhiva VII JNA, reg. br. 25-1, k. 7.

⁵⁷ Zbornik II/8, dok. 66.

dotadašnjim položajima. O tome je u večernjim časovima poslao i pismeno naređenje,⁵⁸ ovoj brigadi, tražeći da ga izvesti o situaciji, pošto su na komandnom mestu Vrhovnog štaba čuli artiljerijsku i mitraljesku vatru na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf. U stvari, tog dana u li časova neprijateljska grupa »Fogl« otpočela je sa napadom na položaje 3. krajiške i 8. banijske brigade u dolini Vrbasa.

U toku 21. februara, 2. i 3. bataljon 3. krajiške brigade vodili su borbu sa levom kolonom grupe »Fogl« koja je od Bugojna nastupala pravcima Rosulja — D. i G. Ričica — Hrastrnica — Sarajvilić i Bugojno — s. Bojska. U ovim borbama koje su vođene sve do 18 časova neprijatelju su naneti osetni gubici u ljudstvu a vatrom iz protivkolskog topa, oštećena su mu dva tenka, ali su i naše jedinice imale 6 mrtvih i 7 ranjenih.

S obzirom na to da je desna kolona grupe »Fogl« ovoga dana uspela da ovlada položajima 8. banijske brigade u s. Tihomišlje, bataljoni 3. krajiške povukli su se na liniju G. Vakuf — s. Vrsi — s. Bistrica — s. Kućine. Sutradan su bili prinuđeni da se i sa ovih položaja povuku na liniju s. Bistrica — s. Vrsi — Orlišće — Baba (k. 810). Jednim protivnapadom kod sela Ždrimci neprijatelju su naneti osetni gubici.

U toku noći 22/23. februara 3. krajiška je dobila naređenje od Vrhovnog štaba⁵⁹ da u sklopu opšteg protivnapada, koji su vršile 7. i 8. brigada 7. divizije i 1. dalmatinska iz sastava 3. divizije, preduzme sa svojim bataljonima napad na neprijatelja od s. Bojske pa sve do Gornjeg Vakufa. Mada je ovim protivnapadom neprijatelj odbačen u Gornji Vakuf, on je u toku 23. februara uspeo da uz podršku tenkova i artiljerije ponovo odbaci jedinice 3. krajiške na liniju Surdup — Orlišće — gde su se održale sve do 26. februara uveče, kada su ih smenile jedinice 7. banijske divizije. U toku ovih borbi od 21. do 26. februara ova brigada je nanela neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i oštetila tri tenka, ali je i sama imala 17 mrtvih i 28 ranjenih.⁶⁰

U toku 26. februara Vrhovni štab je doneo odluku da 3. krajišku brigadu uputi u zonu dejstva 3. divizije, gde je trebalo da učestvuje u borbi za oslobodenje Konjica. U vezi s tim ona je 26. februara uveče, čim je smenjena sa položaja, krenula na novi zadatak i 27. februara do 6 časova stigla u rejon s. Ljubinci,

⁵⁸ Isto, dok. 74.

⁵⁸ Isto, dok. 79.

⁶⁰ Zbornik IV/10, dok. 101.

s. Blace, s. Duge istočno od Prozora, odakle je trebalo da prođu ka Konjicu. Međutim, u toku noći 26/27. februara vrhovni komandant je, zbog situacije na frontu 7. divizije između Gornjeg Vakufa i Makljena, doneo odluku da se odustane od napada na Konjic i da se 3. krajiška prebaci na prostoriju s. Gmići, s Jaklići, Draševo i tu zadrži u rezervi.

Saglasno ovakvoj odluci, 3. krajiškoj je naređeno da se u rano jutro 28. februara prikupi na prostoriji Draševa (sela Sajin i Draševo), a zatim da u 11 časova krene preko planine Raduše i na liniji Kobila — Oglavak smeni jedinice 8. banijske brigade, s tim što će na Oglavak uputiti samo jedan bataljon, a glavninu zadržati na položajima kod Kobile. U toku izvršavanja ovog naređenja glavnina 3. krajiške vodila je, popodne i uveče 28. februara, veoma oifre borbe sa jedinicama 717. divizije koje su tokom ovog dana uspele da ovladaju masivom Kobile i da prodru do samog grebena planine Raduše. I pored veoma žilavog otpora ovih nemačkih jedinica, 3. krajiška je posle tri uzastopna juriša uspela da neprijatelja potisne ka Vilića gunnu i dalje ka Kobili, gde je vodila danonoćne iscrpljujuće borbe sa svežim nemačkim jedinicama sve do 3. marta, ne odstupajući ni koraka.

PRVA PROLETERSKA DIVIZIJA U PROTIVUDARU KOD GORNJEG VAKUFA

Poznato je da je Liters komandant svih nemačkih snaga koje su učestvovala u operacijama »Vajs II« i Vajs-Mostar«, u toku 25. februara uvideo da njegove već angažovane jedinice 718. divizije, 5. ustaškog zdruga, 4. brdske brigade i drugo kao i snage njegovih saveznika Italijana i četnika, nisu dovoljne da postignu postavljeni cilj u operaciji »Vajs-Mostar«. Zbog toga je odlučio da angažuje i 717. diviziju pravcem Gornji Vakuf — Prozor i dalje u dolinu Rame i Neretve. Njenim angažovanjem u toku 27. i 28. februara bitno se pogoršala ne samo operativna već i taktička situacija na pravcu Gornji Vakuf — Prozor. Postojala je ozbiljna opasnost da snage 717. divizije i grupe »Vogl« ne upadnu u dolinu Rame gde su se tada nalazili Centralna bolnica i Vrhovni Stab.

Zbog toga je, posle svestrane analize situacije, na sednici Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, održanoj 28. februara, odlučeno da se preduzmu sve mere kako bi se realizovala ranija odluka o pravcu dejstva Glavne operativne grupe pod

neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Najznačajnija odluka koja je tada doneta odnosila se na protivudar svim snagama 1. proleTERSke i 7. banijske divizije, glavninom 2. proleTERSke i delom snaga 3. divizije. U tom smislu su, u toku noći 28. februara/1. marta, upućena potrebna naređenja jedinicama — onim daljim — da usiljenim marševima krenu na prostoriju Prozor, Gornji Vakuf, a onima koje su se već danonoćno rvale sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem da izdrže dok ne stignu pozvane snage.

na marSu od ivan-planine i konjica do prozora

Kada je u ranim jutarnjim časovima 1. marta dobio radiogram⁶¹ od Vrhovnog štaba iz kojeg se, i pored toga što nije mogao biti u celosti dešifrovan, jasno videlo da se diviziji naređuje hitan pokret ka Gornjem Vakufu, štab 1. proleTERSke divizije (koji se tada nalazio u seocu Sip) izdao je ovoga dana u 11 časova naređenje⁶² da padom mraka sve jedinice divizije koje su se tada nalazile na prostoriji: isključno Konjic, Ivan planina, Solakova Kula, krenu ka novoj prostoriji. Pri tom su određeni i pravci pokreta: 1. proleTERSkoj brigadi: Zagrebčane — s. Sip — s. Čažanj i s. Šcipe — s. Cvrče; 3. sandžačkoj brigadi i Brdskoj bateriji: s. Grabovci i s. Višnjevica — s. Pothum — s. Uzdol, dok je divizijskoj bolnici naređeno da ostane u rejonu Solakove Kule.

S obzirom na izvanredno jako dejstvo neprijateljske avijacije dat je i marševski cilj koji su jedinice divizije imale dostići u toku prve noći 1/2. marta, i to za 1. proleTERSku brigadu — sela i šume severno od potoka Gorovnik (desne pritoke Neretve), a za 3. sandžačku — sela i šume južno od ovog potoka. Kao što se vidi, jedinice divizije su u toku prvog marša imale da pređu reku Neretvicu.

Pošto je u toku 1. marta štab divizije tražio objašnjenja⁰ nekim nepotpuno dešifrovanim delovima ranijeg radiograma. Vrhovni štab mu je istoga dana poslao drugi radiogram (primljen pre 17 časova)⁶³ u kome ponovo naređuje da divizija, bez obzira na dejstvo neprijateljske avijacije, krene usiljenim maršem i do pada mraka 2. marta stigne na prostoriju: s. Ljubunci,

⁶¹ Zbornik IV/11, dok. 1.

⁶² Isto.

⁶³ Isto, dok. 2.

s. Kalakušić, s. Blaće, s. Uzdol, s. Duge. Pri tom je Vrhovni štab stavio do znanja da je dovedena u pitanje bezbednost Centralne bolnice.

Odmah posle prijema ovog naređenja štab divizije naredio je u 17 časova jedinicama da posle kraćeg odmora na prostoriji koja im je bila data kao marševski cilj, krenu usiljnim maršem i ne obzirući se na dejstvo neprijateljske avijacije negde na novu prostoriju, 1. proleterska brigada: s. Ljubunci, s. Kalakušić; 3. sandžačka brigada i Brdska baterija: s. Uzdol, s. Duge, a divizijska bolnica — Solakova Kula.

Koliko je situacija na frontu između Gornjeg Vakufa i Prozora bila ozbiljna, vidi se i iz ovog radiograma 1. proleterskoj brigadi, upućenog 1. marta u 19.30 časova.⁶⁴

»VRHOVNI ŠTAB
NOV I POJ
I. III 43

ŠTABU I BRIGADE

Naređujem da vaša I Brigada u toku ove noći forsiranim maršem produži put preko Solakove Kule na Uzdol, do s. Ljubunci. Ovdje će se sutra odmoriti i samo u slučaju kritičnog stanja kod I Dalmatinske brigade učestvovali u borbi. Prema tome, povežite se odmah sa Štabom I Dalm. brigade, čije se jedinice nalaze na lijevoj obali Vrbasa, kod s. Voljenac i Zastinje. Vi bi trebali da barem jedan ili dva bataljona prebacite na desnu obalu Vrbasa, negdje kod s. Cvrče i Pridvorci.

Objasnite Vašim borcima neophodnu nužnost da izvrše ovaj veliki napor koji se od njih traži.«

Vrhovni komandant
TITO

(M.P.)

Pokret jedinica 1. divizije sa navedene prostorije izvršen je tačno kako je i bilo naređeno. I pored toga što je noć bila dosta mračna i što su pravci pokreta vodili preko jako ispresecanog zemljišta, sve jedinice divizije dostigle su u toku noći 1/2. marta svoje marševske ciljeve u kotlini Neretvice gde su imale kraći odmor.

U naknadnom naređenju⁶⁵ brigadama štab divizije ih je približno tačno orijentisao o situaciji na delu fronta između Gornjeg Vakufa i Prozora i ponovo naglasio potrebu da stignu na označene prostorije što pre, a najkasnije do 2. marta uveče.

U cilju što lakšeg održavanja veze između štaba divizije i štabova brigada određena su bila komandna mesta, i to: štab divizije i 3. sandžačke brigade u selu Ošljani, a štab 1. proleterske

⁶⁴ Zbornik II/8, dok. 104.

⁶⁵ Zbornik IV/11, dok. 10.

ske brigade u selu Tadići. Divizijska bolnica je ostala u selu Kruščici kod Solakove Kule za čije je obezbeđenje bila određena jedna četa iz 1. proleterske brigade.

Pokret jedinica divizije na prostoriju istočno od Prozora otpočeo je u ranim jutarnjim časovima 2. marta i ovog dana do pada mraka sve su uspele da dostignu svoje marševske ciljeve. Pri tom su marševale preko 24 časa, sa jednim kraćim odmorom od oko 3 časa u kotlini Neretvice. Sadržina naređenja druga Tita bila je poznata svim borcima i oni su u svojim zamorenim i iscrpljenim organizmima našli snage za još jedan podvig.

Tačno u ponoć 2/3. marta štab divizije uputio je štabovima brigada novo naređenje⁶⁶ sa podacima o situaciji na frontu između Gornjeg Vakufa i Prozora i polaznim položajima i rejonima iz kojih će 1. proleterska i 3. sandžačka brigada 1. divizije i 1. dalmatinska brigada 3. divizije krenuti kao desna kolona Glavne operativne grupe u čuveni protivudar ka Gornjem Vakufu i Bugojnu.

U ovom naređenju dati su podaci o situaciji koju je štab divizije dobio od štaba 1. dalmatinske brigade i to: da neprijatelj napada velikim snagama od Gornjeg Vakufa ka Prozoru u tri kolone; da 1. dalmatinska brigada drži položaje na liniji: kose severno od s. Voljevac — Voljevac — k. 1120 — Crni vrh (k. 1370) — k. 1197 (u blizini puta Gornji Vakuf — Prozor), a po dubini do Mejnika (k. 1276) i da se njene jedinice već dva-naest dana bore na položaju sa malo municije; da jedinice 7. divizije drže položaje na kosama južno od s. Pidriš, a da su levo od njih na Vilića gumnu jedinice 3. krajiške brigade. Zatim je naglašeno da Vrhovni štab priprema uništenje neprijateljskih snaga koje nadiru od Gornjeg Vakufa i da se pred diviziju »postavljaju zadaci koji se moraju izvršiti brže i odlučnije no ikada«, da treba uložiti sve snage za njihovo izvršenje i da treba »štabovima i borcima objasniti izuzetnu važnost zadataka koji su pred nama«.

Dalje se iznosi da je Vrhovni štab u toku 2. marta izdao preko telefona naređenje da se 1. proleterska i 3. sandžačka brigada postave na prostoriju: s. Zastinje, s. Mačkara, s. Valice,^s Cvrče, s. Pridvorci, s. Ljubunci. U vezi s tim štab divizije naredio je da:

— 1. proleterska brigada posedne položaje na prostoriji:
^s- Zastinje, s. Mačkara, s. Valice, s. Grče, s. Gazići sa zadatkom

⁰⁸ Isto, dok. 11.

da u slučaju produženja neprijateljskog napada izvrši bočni udar na snage njegove leve kolone; komandno mesto štaba brigade u s. Ovrče;

— 3. sandžačka brigada zajedno sa Brdskom baterijom poseda položaje na prostoriji: s. Šejići, Mejn timer (k. 1276), s. Ljubunci, s. Jurići, s. Pridvorci, Borova ravan s tim da smeni delove 1. dalmatinske na položaju u rejonu visa Mejn timer (k. 1276) i da sadejstvuje ovoj brigadi prilikom odbrane njenih položaja na Crnom vrhu (tt. 1370); komandno mesto -štaba brigade u s. Pridvorci ;

— da se *po svaku cenu* spreči prodiranje neprijatelja ka jugu u dolinu Rame;

— da obe brigade odmah po prijemu naređenja upute usiljenim maršem po jedan svoj najbliži bataljon, i to: 1. proleterska u s. Zastinje, a 3. sandžačka u s. Mejn timer.

Dalje je naređeno da pomenute brigade i Brdska baterija izvrše najkasnije 3. marta u 5 časova usiljeni marš sa sadašnje prostorije s tim da na novoj prostoriji budu najkasnije do 9 časova istog dana. Komandno mesto štaba divizije biće u s. Košare, gde će biti i Hirurška ekipa divizije.

Kao što se vidi, ovim pokretima u toku noći i jutra 3. marta, jedinice 1. proleterske divizije su u suštini neposredno dovedene na polazne položaje za napad u sklopu protivudara Glavne operativne grupe prema Gornjem Vakufu.

Svi pokreti jedinica izvršeni su na vreme i pored neobične aktivnosti neprijateljske avijacije. U toku noći i jutra 3. marta izvršena je i popuna jedinica municijom tako da su one bile potpuno spremne da izvrše postavljeni zadatak.

PRELAZAK U NAPAD I DEJSTVA DIVIZIJE U TOKU PROTIVUDARA OD 3. DO 5. MARTA

Dok su jedinice 7. divizije, 1. dalmatinske i 3. krajiške brigade, a nešto kasnije i 4. proleterske (crnogorske) i 2. proleterske brigade odbijale nebrojene juriše nemačkih jedinica iz sastava 717. i 718. divizije, Vrhovni štab je razrađivao detaljan plan za protivudar. Rezultat tog planiranja bila je između ostalog i »Zapovest za likvidaciju nemačko-ustaških snaga u dolini Vrbasa« koju je vrhovni komandant izdao 3. marta u 4 časa.⁶⁷

⁹⁸Zbornik IV/11, dok. 167 i 235 i IV/12, dok. 140, str. 310.

Operativna zamisao vrhovnog komandanta sastojala se u tome da se obuhvatnim manevrom krilnih kolona sa severa i juga (sa padina Dobruše i planine Raduše, uz frontalni udar srednje kolone, razbiju snage neprijatelja, a potom produži njegovo gonjenje niz Vrbas. Za to su bile formirane tri kolone, desna i srednja od po tri, a leva od dve brigade.

Desnu kolonu sačinjavale su 1. proleterska divizija bez 3. krajiške brigade, namesto koje je pod komandu divizije stavljena 1. dalmatinska brigada. Ova kolona imala je da izvrši napad na frontu s. Seferovići — Crni vrh (k. 1206) uz jednovremeni obuhvat neprijateljskog levog krila od s. Vrši do s. Šarajvilica, sa zadatkom da razbije snage neprijatelja, a potom da produži napad pravcem s. Seferovići — s. Dobrošin — s. Zdrimci — s. Vrsi — s. Krupa — s. Šarajvilić i onemogućí odstupanje neprijatelja desnom obalom Vrbasa.

Po izbijanju na komunikaciju Gornji Vakuf — Travnik divizija je imala da 1. dalmatinsku brigadu uputi komunikacijom Gornji Vakuf — Travnik sa zadatkom da obezbedi desni bok Glavne operativne grupe u dolini Vrbasa sa pravaca Travnik — Gornji Vakuf i Travnik — Bugojno, a sa ostalim snagama da produži energično gonjenje neprijatelja ka Bugojnu. Zona dejstva divizije: desno do jugozapadnih i zapadnih padina Dobruše i planine Vraniće, a levo do komunikacije Prozor — Gornji Vakuf (do Karamustafića mosta i dalje na sever rekom Vrbas. Početak napada 3. marta u 15 časova.

Odmah po prijemu zapovesti Vrhovnog komandanta štab 1. proleterske divizije je 3. marta u 8. časova izjutra izdao kratko naređenje⁶⁸ štabovima 1. proleterske, 3. sandžačke i 1. dalmatinske brigade uz koje je priložio kopije zapovesti vrhovnog komandanta. U ovoj zapovesti precizirani su samo pravci dejstva pojedinih brigada i njihovi zadaci, i to:

— 1. proleterska brigada obilazi levi bok neprijateljskih snaga pravcem s. Mačkara — Sedlo — Berač — Škarino brdo (k. 1127) — Seoci — sev. od s. Zdrimci — južno od Oštrog vrata (k. 1195) — s. Vrsi — sev. od s. Bistrice sa zadatkom da »olakša i po potrebi bočnim dejstvom aktivno potpomogne nastupanje Sandžačke brigade i da onemogućí neprijateljsko izvlačenje na sever preko s. Sarajvilić.«

— 3. proleterska (sandžačka) brigada napada na frontu s. Seferović — reka Vrbas, a potom prodire pravcem s. Mračaj — s. Dobrošin — s. Zdrimci — s. Zvižde — Gornji Vakuf.

⁶⁸ Zbornik IV/11, dok. 13.

— 1. dalmatinska brigada imala je da se, po prolasku 3. sandžačke kroz njen borbeni poredak, prikupi u rejonu Crnog vrha (tt. 1370), a potom da napadne neprijatelja između Vrbasa i puta Prozor — Gornji Vakuf. Po izbijanju u rejon Vrteljka i Karamustafića mosta imala je da se kao divizijska rezerva prikupi u rejonu s. Dobrošin, s. Ždrimce.

— Hirurška ekipa da bude u rejonu s. Ljubinci.

Pored podataka o situaciji na čitavom frontu od Vrbasa pa na zapad do planinskog masiva Kobila koji su bili dati u zapovesti vrhovnog komandanta i naređenju štaba divizije od 2. marta u 24 časa, štab 1. proleterske divizije dao je 3. marta u 12.10 časova i sumaran presek događaja⁶⁹ na ovom delu fronta u toku 1. i 2. marta. S obzirom na to da štab divizije nije raspolagao svežim podacima o situaciji u zoni dejstva divizije u pomenutom dokumentu dato je štabovima brigada i naređenje da preduzmu »što dublje izviđanje u pravcu neprijatelja«, kako bi se prikupili potrebni podaci. Osim toga, štabovi brigada su bili upozoreni na mogućnost da neprijatelj produži prodiranje na jug ka Prozoru i dolini Neretve i da u tom slučaju jedinice moraju biti spremne da mu susretnim borbama to najenergičnije onemoguće, tim pre što neposredno predstoji (u 15 časova) prelazak naših snaga u protivudar.

Napad svih jedinica pod komandom štaba 1. proleterske divizije nije otpočeo jednovremeno u 15 časova kao što je to bilo određeno zapovešću vrhovnog komandanta. Uzrok je ležao pre svega u izvanrednoj aktivnosti neprijateljske avijacije, a naročito na pravcima dejstva 1. proleterske i 3. sandžačke brigade. Neprijatelj je svakako znao za dolazak i koncentraciju snaga 1. divizije, pa je njegova avijacija, počev od 9 časova, gotovo celog dana bila naročito aktivna u rejonima gde su se nalazile snage ove divizije. Nije bilo tako reći ni jednog sela ni iole veće šumice koja nije bila u plamenu od zapaljivih bombi koje je neprekidno bacala neprijateljska avijacija. To je u bukvalnom smislu onemogućilo gotovo svaki pokret jedinica po danu.

Usled dejstva neprijateljske avijacije 1. proleterska brigada je uspela tek u 19 časova da prikupi svoje jedinice i da iz sela Mačkare krene na izvršenje dobijenog zadatka.⁷⁰ Iz istih razloga ni jedinice 3. sandžačke nisu prešle u napad u određeno

⁶⁹ Isto, dok. 14.

⁷⁰ Zbornik IV/12, dok. 27.

vreme. Samo su neki bataljoni 1. dalmatinske, u sadejstvu sa jednim bataljonom 2. proleterske brigade, preduzeli napad i u toku dana zauzeli neke položaje neprijatelja u rejonu Crnog vrha (tt. 1206) i k. 1197.

U toku noći 3/4. marta sve jedinice desne kolone pristupile su izvršenju svojih zadataka. Pet bataljona 1. proleterske brigade krenulo je vrletnim padinama planine Dobruše noseći teško naoružanje na leđima. Naime, bilo je naređeno da svi bataljoni ove brigade povedu samo najnužniji broj konja za nošenje topova, minobacača i mitraljeza. Ali, pošto se pokret jedinica vršio kroz šume na veoma strmim padinama planine Dobruše konji su pod teretima stalno padali tako da su artiljerci, posluga minobacača i mitraljesci bili prinuđeni da konje rastovariti i oruđa nose na leđima kako bi bar rastovarene konje mogli da provedu. Tako su četiri bataljona 1. proleterske brigade izbili u toku noći severno od Gornjeg Vakufa, na prostoriju s. Vrsi, s. Krupa, s. Bistrica, s. Ričica, likvidirajući usput neprijateljske posade u selima Zdrimci, Vrsi, Bistrica i Ričica. Jedan bataljon i štab brigade zalutali su u planini Dobruši tako da su tek sutradan, 4. marta, izjutra uspeli da stignu u selo Zdrimce, gde su ostali. Tako su četiri bataljona ove brigade dejstvovala tako reći nepovezano i bez uticaja štaba brigade upravo onda kada je on bio neobično važan i potreban.

I 3. sandžačka brigada krenula je na izvršenje zadatka tek padom mraka 3. marta. Njen čelni bataljon proterao je slabije delove neprijatelja iz sela Mračaj i Dobrošin, a potom je produžio za bataljonima 1. proleterske brigade. Tako je ovaj bataljon osvanuo u neposrednoj blizini Gornjeg Vakufa, dok su se ostali kretali sporo te ih je dan zatekao u rejonu sela Mračaj i Dobrošin.

Jedinice 1. dalmatinske brigade uspele su u toku noći da ovladaju samo nekim delovima položaja na Crnom vrhu.

U toku 4. marta razvile su se žestoke borbe u zoni dejstva 1. proleterske divizije. Četiri bataljona 1. brigade vodila su veoma teške borbe na liniji: s. Krupa — s. Bistrica — s. Gornja Ričica. Oni su se našli u specifičnoj situaciji. Njih je neprijatelj, zbog zakašnjavanja glavnine 3. sandžačke brigade, napao znatnim snagama i od Gornjeg Vakufa i od Bugojna. S druge strane, s obzirom na odsustvo štaba brigade nije imao ko da objedini dejstva tako da su se ovi bataljoni gotovo svaki za sebe izolovano borili protiv neprijatelja koji je uz podršku tenkova, artiljerije i avijacije uspeo da ponovo ovlada svim selima u dolini

Vrbasa, počev od Ždrimaca pa sve do sela Bistrice i Hrastnice. I onaj bataljon koji se nalazio sa štabom brigade vodio je borbe sa neprijateljem tokom celog dana 4. marta na padinama kose Oštri vrat (k. 1195).

S obzirom na sporost njenog pokreta u toku noći 3/4. marta, glavnina 3. sandžačke brigade našla se 4. marta izjutra pred neprijateljskim položajima na Orlišću (k. 915) i Babi (k. 810). Do ovoga je došlo zbog toga što čelni bataljon ove brigade nije u toku noći, po izbijanju na ove položaje na kojima tada nije bilo neprijatelja, ostavio deo snaga, već je produžio ka Gornjem Vakufu. Ostali bataljoni su se sporo kretali tako da ih je jutro zateklo u Dobrošinu. Otkrivši cilj manevra 1. proleterske i 3. sandžačke brigade, neprijatelj je na pomenuta dva brda u dolini Vrbasa prebacio deo snaga od Karamustafića mosta i Vrteljke i na taj način zaprečio prodor ostalim jedinicama 1. divizije ka Gornjem Vakufu.

Videći da je neprijatelj u zoni dejstva 1. divizije uspeo da se stabilizuje, Vrhovni štab je uputio tog dana izjutra ovaj radiogram:⁷¹ »Naši su izbili na Tihomišlje. Vaša I Divizija mora da požuri i izbije severno od Vakufa, kako nam neprijatelj ne bi umakao.«⁷²

Primivši ovakvo naređenje, štab 1. proleterske divizije, koji očigledno nije imao veze sa štabovima 1. proleterske i 3. sandžačke brigade, naređuje u 10 časova 1. proleterskoj brigadi⁷³ da izbije severno od Gornjeg Vakufa na prostoriju: s. Krupa s. Bistrica, s. Šarajvilić, napominjući da će i 3. sandžačkoj narediti da svoje snage orijentiše severoistočno od Gornjeg Vakufa.

Zahvaljujući ovom naređenju štaba divizije 3. sandžačka je preduzela mere da ovlada položajima na Orlišću i Babi. Međutim, zbog nedovoljnog angažovanja snaga, a i zbog intenzivnog dejstva neprijateljske avijacije, glavnina ove brigade nije uspela da u toku dana ovlada ovim položajima, već je to postigla tek u jutarnjim časovima 5. marta, zahvaljujući veoma efikasnoj podršci Brdske baterije. No, to je, s obzirom na postavljeni zadatak, već bilo kasno. Zahvaljujući dugom i žilavom otporu svojih snaga na ovim položajima, neprijatelj je uspeo da se sredi i da u toku ovog dana konsoliduje položaje kod Gornjeg Vakufa.

⁷¹ Zbornik II/8. dok. 125.

⁷² Zbornik IV/11, dok. IM.

⁷³ Isto.

Prva dalmatinska brigada je uspela da u toku 4. marta potpuno ovlada položajima na Crnom vrhu (tt. 1206) i Vrteljku (k. 1052). Međutim, propust je što njene jedinice nisu u toku ovog dana sadejstvovala 3. sandžačkoj u napadu na Orlišće i Babu, čime bi se verovatno neprijatelj prinudio da ranije napusti ove položaje.

Tokom noći 4/5. marta jedinice 1. proleterske i 3. sandžačke brigade uspele su da ponovo ovladaju svim selima jugoistočno, istočno i severno od Gornjeg Vakufa. Pošto je 3. sandžačka brigada uspela da 5. marta oko 10 časova ovlada neprijateljskim položajima na Orlišću i Babi, uputila je dva bataljona ka Gornjem Vakufu.

U toku 5. marta razvile su se žestoke borbe sa zaštitnicama 717. i 718. divizije čije su snage, izložene napadima sa tri strane, otpočele da se povlače ka Bugojnu. Izvlačenje je vršeno pod zaštitom avijacije i uz podršku snažne artiljerijske vatre. I jednoj i drugoj strani bilo je jasno da mogućnost urednog povlačenja neprijatelja zavisi od toga da li će naše desna i leva kolona uspeti da sastave svoja klešta u dolini Vrbasa između sela Šarajvilić i Tihomišije. Zato je štab 1. proleterske divizije neprekidno nastojao da dejstva svojih jedinica usmeri ka Gornjem Vakufu i komunikaciji koja od njega vodi za Bugojno. U tom cilju je u 9 časova uputio štabu 1. proleterske brigade naređenje⁷⁴ da njeni i bataljoni 3. sandžačke brigade koji su bili lučno raspoređeni istočno od Gornjeg Vakufa (od sela Zdrimce pa sve do Bistrice) spreče nastojanje neprijatelja da ponovo prodre ka ovim selima, dok bi oni bataljoni 1. brigade koji su se ovog jutra nalazili kod sela Šarajvilić imali da spreče njegovo izvlačenje komunikacijom ka Bugojnu. Na slučaj da neprijatelj otpočne odstupanje iz Gornjeg Vakufa, 1. brigada je imala zadatak da ga energično goni ka Bugojnu, dok bi 3. sandžačka, do dolaska 1. dalmatinske, ostala na prostoriji istočno od Gornjeg Vakufa. U ovom naređenju štaba divizije posebno je naglašena nužnost sadejstva između bataljona, kako se ne bi ponovio propust od prošlog dana.

U 10.45 časova, kad je štab divizije izdao novo naređenje štabovima brigada, raspored jedinica desne napadne kolone bio je sledeći: 1. proleterska brigada na liniji: s. Zdrimce — s. Vrsi — s. Krupa — s. Bistrice — s. Sarajvilić; 3. sandžačka je, posle ovladavanja neprijateljskim položajima na Orlišću i Babi, pro-

⁷⁴ Isto, dok. 23.

dužila sa dva bataljona napad ka Gornjem Vakufu, a 1. dalmatinska se nalazila u divizijskoj rezervi na prostoriji oko Crnog vrha i Vrteljka (k. 1052).

Konstatujući da se toga jutra na provcu napada srednje kolone čula »žestoka borba« koja je »nastavljena u pravcu Vakufa«, da se »na kosama južno od Vakufa primećuju naše snage« i da neprijatelj odstupi ka Bugojnu ostavljajući tenkove po njivama da štite odstupanje, štab 1. divizije naredio je: da 1. proleterska brigada zatvori pravac od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu istočno od Vrbasa i spreči odstupanje neprijatelja tim pravcem; da 3. sandžačka nastavi prodiranje ka Gornjem Vakufu a potom da produži energično gonjenje neprijatelja ka Bugojnu, dok je 1. dalmatinska imala da pređe na desnu obalu Vrbasa kako bi kasnije bila upućena na komunikaciju Gornji Vakuf — Travnik.

Međutim, u toku ovog dana situacija se nije povoljno odvijala u zoni dejstva 1. proleterske divizije. Naime, neprijatelj je, izložen neprekidnim frontalnim napadima prednje naše kolone pravcem Pidriš — Gornji Vakuf i bočnim udarima desne i leve napadne kolone, a u cilju što urednijeg povlačenja svojih snaga i evakuacije materijala iz rejonu Gornjeg Vakufa, preduzimao pre podne veoma oštre protivnapade na jedinice desne i leve kolone, naročito na delu fronta 3. sandžačke i 1. proleterske brigade. Tu je upotrebio veći deo 202. tenkovskog bataljona uz snažnu podršku artiljerije i avijacije. Osim toga, on je na desni bok 1. proleterske brigade kod s. D. i G. Ričica vršio pritisak i svežim snagama pristiglim iz Bugojna. Na taj način je uspeo da pre podne 5. marta ponovo ovlada svim selima istočno i severno od Gornjeg Vakufa i time obezbedi širi koridor za izvlačenje svojih snaga ka Bugojnu (koridor istočno od Vrbasa širok 2—3 km uspeo je da održi tokom čitavog dana). Ovim koridorom kao i komunikacijom Gornji Vakuf — Bugojno odstupale su uporedo kolone glavnine neprijateljskih snaga. Nepregledne reke ljudi i tehnike odstupale su sa obe strane Vrbasa. U isto vreme neprijateljske zaštitnice neprekidno podržavane avijacijom, a povremeno i artiljerijom, uspele su da spreče gotovo svaki pokret naših snaga. Jedino je artiljerija — Haubički divizion Vrhovnog štaba i brdske baterije 1. i 2. proleterske divizije — tukla po kolonama neprijatelja.

Situacija kod Gornjeg Vakufa može se videti i iz naknadnog naređenja⁷⁵ štaba divizije 1. proleterskoj brigadi, izdaio

⁷⁵ Isto, dok. 25.

5. marta u 16.10 časova. Tu, pored ostalog, stoji: »... I pored toga što je ljudstvo umorno, neprijatelj se mora udariti, bez obzira da li neko sa leve strane Vrbasa zatvara drum, jer ako se ova prilika propusti — tj. dok se nepr. izvlači sa komorama i kamionima — moraćemo ići na Bugojno pod mnogo težim uslovima«.

Ali, uprkos svih nastojanja štaba 1. divizije, štabova brigada i bataljona, komandi četa i svih boraca, neprijatelj je ipak uspio da sa tenkovima i izrazito snažnom podrškom avijacije obezbedi koliko-toliko uredno povlačenje svoje glavnine ka Bugojnu. Pored toga što je uspeo da snage 1. proleterske divizije odbaci iz sela istočno i severno od Gornjeg Vakufa, on je sprečio i sva nastojanja centralne i leve kolone da ovladaju reionom Gornjeg Vakufa na levoj obali Vrbasa i da izbiju na komunikaciju kod sela Tihomišlja i Gračanice. Na taj način je uspeo da sa manjim delom snaga održi rejon Gornjeg Vakufa ne samo u toku dana, već i u toku sledeće noći 5/6. marta. Ali to više nije bilo ni bitno s obzirom na to da je 1. proleterska divizija u 19 časova dobila naređenje od vrhovnog komandanta da sve svoje snage koje su učestvovala u protivudaru, sem 1. proleterske divizije, uputi preko Neretve, što u stvari predstavlja treću fazu ove krvave i iscrpljujuće bitke. Tako se krajem dana 5. marta završio protivudar glavnih snaga Operativne grupe pod neposrednim rukovodstvom druga Tita, u kome su brojno i tehnički nadmoćnije neprijateljske snage (717. i glavnine nemačke 718. divizije, 5. ustaškog združenja i dr.) bile prinuđene da se povuku na čitavom frontu između Vraniće i planine Raduše ka Bugojnu. Na taj način stvoreni su uslovi — vreme i prostor — za realizaciju odluke vrhovnog komandanta doneta još 8. februara u Duvnu i na sednici Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba od 28. februara u dolini Rame.

Kao što smo ranije izložili, 3. krajiška brigada koja je još u toku 28. februara ubačena u borbu protiv delova nemačke 717. divizije koja je uspela da neprijatelja potisne ka Vilića gumnu i Kobili. Njene jedinice su i pored nespavanja i nezapamćene studeni, i tokom 1. i 2. marta, vodile ogorčene borbe sa neprijateljem na vrletnim vrhovima Raduše sprečavajući mu da izbije u dolinu Rame i ugrozi ranjenike. U toku 3. marta 3. krajiška brigada je podeljena: dva bataljona sa štabom brigade ušla su u sastav leve kolone pod komandom štaba 7. divizije, a ostala dva bila su u sastavu srednje kolone pod komandom štaba 2. proleterske divizije. Bataljoni iz leve kolone vodili

su borbe na pravcima Oglavak (tt. 1517) — s. Planinica — s. Gračanica i Oglavak — s. Tihomišlje, dok su oni iz srednje kolone, u tesnom sadejstvu sa jedinicama 4. proleterske (crnogorske) brigade, imali veoma žestoke borbe sa glavninom nemačke 717. divizije na pravcima Vilica gumno — Kobila — Gornji Vakuf i Kobila — s. Voljice.

U toku 6. marta bataljoni iz sastava srednje kolone ponovo su došli u sastav svoje brigade na prostorijski s. Voljice — Oglavak.

*

Analizirajući borbena dejstva jedinica 1. proleterske divizije u toku izvršenja protivudara Glavne operativne grupe ka Gornjem Vakufu i Bugojnu, može se doći do nekih zaključaka o radu štabova, jedinica i boraca. Prvo, jedinice desne kolone dejstvovala su na veoma nepovoljnom zemljištu, na strmim i gotovo neprohodnim padinama Dobruše i planina Vrenice, a uz to je i plahoviti Vrbas ograničavao mogućnosti manevra. Sem toga, sve akcije jedinica odvijale su se pod snažnim dejstvima neprijateljske avijacije koja je u toku 3, 4. i 5. marta vršila tako masovne i permanentne udare da je onemogućavala ili paralisala gotovo svaki oblik manevra, a naročito u zoni dejstva 1. proleterske i 3. sandžačke brigade. Dalje, plitak i kordonski raspored 1. proleterske brigade nije pružao uslove za stvaranje nadmoćnosti na odlučujućim mestima i u odlučujućim momentima, pogotovo što je i manevar bio težak, a često i potpuno onemogućen. Ovome treba dodati da i štab ove brigade nije uspeo da u pojedinim periodima borbi obezbedi neprekidnost u komandovanju (gubljenje veze sa jedinicama za duže vreme, nepovezanost njihovih napora, nepotpuna organizacija sadejstva, nedovoljno poznavanje situacije i zakašnjanje sa izveštajima Štabu divizije i dr.). Sem toga, nepovezanost i neodlučnost u izvršavanju zadataka jedinica 3. sandžačke brigade kao i njihova neaktivnost u obezbeđivanju boka i pozadine 1. proleterske brigade usloveli su niz neuspeha taktičkog značaja kod obe brigade. Ni jedinice 1. dalmatinske brigade, i pored toga što su uspešno rešile svoj deo zadatka, nisu pokazale nužnu inicijativu u pogledu pružanja pomoći 3. sandžačkoj brigadi tokom njenih napora da ovlada položajima na Orlišćua i Babi.

Jedinice divizije raspolagale su malim brojem artiljerijskih oruđa, a naročito protivtenkovskim, tako da je na prostori istočno i severno od Gornjeg Vakufa neprijatelj slobodno manevrovao oklopnim jedinicama. Lišene snažnije podrške svoje artiljerije, naše jedinice su bile prinuđene da se pred tenkovima povlače u planine i neprijatelju ostavljaju slobodu manevra i povlačenja svojih snaga i materijala.

Sto se tiče boraca svih jedinica oni su pokazali visoku svest i veliko zalaganje za sve vreme izvođenja borbenih dejstava. Njihovo držanje u borbi i van nje bilo je primerno. Ni neprekidna bombardovanja, ni glad, ni nesanica nisu pokolebali njihov moral ni volju da se bore do kraja.

I pored toga što je danonočno nastojao da utiče na tok borbenih dejstava, štab divizije nije u tome u celosti uspeo, dobrim delom i zbog toga što su štabovi 1. proleterske i 3. sandžačke brigade u pojedinim periodima ispuštali svoje jedinice iz ruku. Štab divizije bi uspešnije uticao na izvršenje zadatka da je tokom noći 4/5. marta pregrupisao snage divizije (sve jedinice 1. proleterske brigade prikupio severno od Gornjeg Vakufa, na prostori s. Šarajvilić, s. Hrastnica, s. G. Ričica, 3. sandžačke na prostori s. Vrsi, s. Krupa, s. Bistrica, a 1. dalmatinske brigade na prostori na kojoj su se nalazile jedinice 3. sandžačke).

Na kraju, imajući u vidu sve okolnosti smatramo da je previše stroga ocena koju je štab divizije dao u svom izveštaju Vrhovnom štabu,⁷⁶ a koja glasi: »Divizija nije izvršila postavljeni zadatak — neprijatelju je uspelo da evakuiše materijal i ljudstvo sa sektora Bugojna.«⁷⁷ Zadatak koji je divizija dobila bio je izuzetno krupan, složen i težak. Veliko je pitanje da li bi u onakvim uslovima zadatak izvršila ma koja druga jedinica. Uostalom, njoj vrhovni komandant nije ni postavio zadatak da spreči neprijatelju da iz Gornjeg Vakufa evakuiše materijal i ljudstvo. To bi bio previše krupan zadatak za nju. Međutim, očigledno je da bi neprijatelj pretrpeo znatno veće gubitke i u ljudstvu i u materijalu, da nije bilo izvesnih propusta u radu štabova, a prvenstveno 1. proleterske i 3. sandžačke brigade. Razume se, pri tome se moraju uzeti u obzir i sve okolnosti ondašnje krajnje složene, teške i neobično dinamične situacije u kojoj su se štabovi i jedinice nalazili.

⁷⁶ Zbornik IV/12, dok. 140.

⁷⁷ Očigledna greška — odnosi se na Gornji Vakuf.

RRVA PROLETERSKA DIVIZIJA U ZAŠTITNICI
GLAVNE OPERATIVNE GRUPE

Već je bilo reći da je na sednici Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba od 28. februara doneta odluka da se u dolini Neretve ostave sasvim male snage, da se glavninom snaga Glavne operativne grupe izvrši protivudar ka Gornjem Vakufu i da se odmah potom, obrazujući jednu snažnu zaštitnicu, glavninom snaga pređe u ofanzivna dejstva opštim pravcem: Prozor — Jablanica — Prenj i dalje na istok. Zato je vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito posle podne 5. marta, kada je bilo sasvim jasno da je neprijatelj otpočeo sa povlačenjem od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu, naredio da jedinice 1. i 2. proleTERSKE i 7. udarne divizije obustave dalja napadna dejstva i pristupe izvršenju zadatka prema odluci od 28. februara. U vezi s tim štab 1. proleTERSKE divizije dobio je u 19. časova 5. marta sledeće naređenje:⁷⁸

STABU I PROLETERSKE DIVIZIJE

1) Odlučili smo se da našim glavnim snagama nadiremo pravcem: Prozor — Jablanica — Prenj i dalje ka istoku. Kod Jablanice ćemo odmah podići most. Sa nama idu svi ranjenici.

2) Vaša divizija obrazuje opštu zaštitnicu, sa zadatkom da štitite i zatvarate pravac: G. Vakuf — Prozor — Rama — Jablanica. Marševate širim frontom, zatvarajući pravac: G. Vakuf — Prozor i G. Vakuf — selo Mejnik — selo Duge. Vi ćete marševati pozadi začelja ranjenika.

3) Najhitnije vratite I Dalmatinsku brigadu u sastav svoje divizije, pravcem preko Solakove Kule.
5/III

*Vrhovni komandant
TITO*

Odmah po prijemu ovog naređenja štab 1. proleTERSKE divizije uputio je istog dana u 20 časova štabovima 1. proleTERSKE i 3. sandžačke brigade avizo-naređenja da se zadrže na dostignutim položajima dok ne dobiju detaljnija naređenja za dalja dejstva. Istovremeno je 1. dalmatinskoj brigadi naređeno da preko Solakove Kule najhitnije odmaršuje u sastav svoje divizije.⁷⁹

⁷⁸ Zbornik II/8, dok. 131.

⁷⁹ Detaljnije o tome vidi se iz naređenja štaba 1. divizije štabu 1. proleTERSKE brigade (Zbornik IV/11, dok. 26) i izveštaja ove divizije upućenog pomoćniku načelnika Vrhovnog štaba Pavlu Iliću Veljku (Zbornik IV/11, dok. 27). Prva dalmatinska brigada je u rejonu Vrteljka ostavila stražu i dva zaplenjena brdska topa — jedan će preuzeti Brdska baterija, a drugi Haubički divizion Vrhovnog štaba.

Tačno u ponoć 5/6. marta štab 1. proleterske divizije uputio je štabovima brigada naređenje⁸⁰ o rasporedu i zadacima njihovih jedinica:

— 1. proleterska brigada da sa manjim delovima drži položaje dostignute u toku 5. marta, a glavninu, sa dovoljno jakom rezervom, da rasporedi po dubini na desnoj obali Vrbasa sa zadatkom da zatvori pravac: Gornji Vakuf — s. Mejnik — s. Duge. Istovremeno, trebalo je da ova brigada po mogućnosti kontroliše komunikaciju Gornji Vakuf — Travnik i da na njoj izvrši zaprečavanje;

— 3. krajiška da manjim delovima posedne najistaknutije položaje koje su tokom 3. marta dostigle jedinice 2. proleterske divizije, a da glavninu, takođe sa dovoljno jakom rezervom rasporedi po dubini na pravcu s. Paloč — s. Pidriš sa zadatkom da zatvori sve pravce koji iz rejonu Gornjeg Vakufa vode ka Prozoru. Pored toga imala je da obezbedi svoj levi bok od planine Raduše i da odmah preduzme zaprečavanja na komunikaciji Bugojno — Gornji Vakuf.

3. sandžačka brigada kao divizijska rezerva na prostori između Vrbasa i komunikacije Gornji Vakuf — Makljen — Prozor imala je u slučaju potrebe da interveniše na pravcima 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Ova brigada je dobila zadatak da odmah otpočne sa rušenjem na komunikaciji Gornji Vakuf — Prozor.

Ovim naređenjem bilo je precizirano da sva brigade zauzmu napred navedeni raspored još u toku noći 5/6. marta. Međutim, na kraju naređenja komandant 1. divizije dodao je, kao post scriptum, obaveštenje da ga je komandant 2. proleterske divizije izvestio da jedinice njegove i 7. divizije još u toku ove noći odlaze u dolinu Neretve, pa iz toga izvlači zaključak da 3. krajiška brigada neće stići da u toku noći (5/6. marta) posedne dosadašnje položaje 2. i 7. divizije. Zato je naredio 3. sandžačkoj brigadi da najhitnije uputi svoja dva bataljona kako bi poseli položaje u rejonu Strmica (tt. 785), s. Paloč, s. Pidriš s tim da tu ostanu sve dok ih ne smene jedinice 3. krajiške brigade.

Iz ranijeg izlaganja vidi se da je neprijatelj u periodu od 3. do 5. marta bio izložen neprekidnim udarima naših jedinica sa fronta i bokova i da je usled toga bio prinuđen da pređe u odbranu. U tom cilju on je doneo odluku da odstupi do linije položaja na desnoj obali r. Bistrice i levoj obali potoka Voljice.

¹⁸ Zbornik IV 10. dok. 84.

¹⁹ Neretva i

Evakuacija Gornjeg Vakufa bila je samo pitanje vremena. Naime, iz neprijateljskih dokumenata⁸¹ se vidi da je otpor 717. divizije u rejonu Gornjeg Vakufa bio sinhronizovan sa predviđenim napadom 369. divizije pravcem Kupres — Gornji Vakuf i Kupres — Prozor. Prema tome, organizacija odbrane jedinica 717. divizije na pomenutoj liniji bila je sračunata na dobitak u vremenu. Takva situacija u dolini Vrbasa išla je u prilog proletherskoj diviziji prilikom izvršenja njenog novog zadatka — da bude zaštitnica Glavne operativne grupe.

U toku 6. marta situacija pred frontom 1. divizije nije se ni u čemu bitno menjala što se vidi i iz ovog radiograma štaba divizije Vrhovnom štabu⁸² poslatog u 7 časova:

»Jedinice se povezale. Na desnoj obali Vrbasa nema više neprijatelja. Sandžačka je pred Vakufom. Prva severno. Dalmatinskoj smo naredili da krene napred. Neprijatelj se povlači drumom za Bugojno, koji izgleda otvoren.«

Jedinice nemačke 717. divizije nastavile su tokom jutra 6 marta evakuaciju ratnog materijala iz Gornjeg Vakufa. Deo njenih snaga u ovom rejonu vodio je borbu za zaštitu te evakuacije, a glavnina divizije se utvrđivala⁸³ na pomenutoj liniji (reka Bistrica — potok Voljice). Jedini izuzetak predstavljao je ispad jedne tenkovske kolone jačine 6 tenkova koja se ovog dana u prepodnevnom časovima iznenadno i neočekivano probila dolinom Vrbasa sve do sela Zdrimce vodeći borbe sa delovima 1. proletherske i 3. sandžačke brigade.

Po podne 6. marta vrhovni komandant je uputio radiogram štabu 1. proletherske divizije sledeće sadržine:⁸⁴

»Hitno uputite I prolethersku brigadu preko Solakove Kule ka Ostrošcu, pošto je naš levi bok ovde ugrožen. Vi ostajete prema G. Vakufu sa dvije brigade. Rušite puteve.«

Odmah po prijemu ovog naređenja štab divizije naredio je,⁸⁵ u 17.30 časova 1. proletherskoj brigadi i Brdskoj bateriji da hitno krenu na izvršenje novog zadatka što su one i učinile padom mraka. Međutim, u toku noći (7. marta u 0.30 časova) primljeno je novo naređenje Vrhovnog štaba⁸⁶ kojim se menja

⁸¹ Zbornik IV/11, dok. 189.

Isto, dok. 34.

⁸³ Isto, dok. 41.

⁸⁴ Zbornik II/8, dok. 138.

⁸⁵ Zbornik IV/11, dok. 35.

⁸⁶ Isto, dok. 41.

pravac i zadatak 1. proleterske brigade. Naime, pošto se situacija na frontu 3. divizije u dolini Neretve stabilizovala, Vrhovni štab je odlučio da se 1. proleterska brigada uputi pravcem selo Duge — Rama — Jablanica kao ojačanje 2. proleterske divizije.

Upućivanjem 1. proleterske brigade na novi zadatak 1. divizija je ostala da sa dve brigade zatvara pravac Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor. No, s obzirom na to da u toku dana 6. i noću 6/7. marta štab divizije nije uhvatio vezu sa 3. krajiškom brigadom, ovaj zadatak je u stvari pao samo na 3. sandžačku brigadu, o čemu je štab 1. divizije izvestio⁸⁷ Vrhovni štab 7. marta u 7.15 časova.

Treća sandžačka brigada je zatvarala pravac Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor s obe strane Vrbasa — sa dva bataljona je preuzela položaje 1. proleterske brigade na desnoj obali Vrbasa, dok je dva bataljona već imala na levoj obali očekujući da ih smene jedinice 3. krajiške brigade. Haubički divizion Vrhovnog štaba imao je takođe zadatak da podržava 1. diviziju pri izvršenju njenog zadatka.

Ovoga dana u 7 časova vrhovni komandant je izvestio štab 1. proleterske divizije da su prethodnice Glavne operativne grupe već prešle Neretvu i produžavaju dalje. Pritom je naredio da 1. divizija sa dve brigade zatvara pravac Bugojno — Vakuf — Prozor — Rama, a zatim da obrazuje opštu zaštitnicu glavne kolone — iza ranjenika.⁸⁸

U toku 7. marta na frontu 1. proleterske divizije vladalo je relativno zatišje. Neprijatelj je produžio sa utvrđivanjem svojih položaja na liniji: s. Bistrica — s. Sarajvilić — s. Podgrađe — s. Jagnid. Jedinice 3. krajiške brigade posele su tokom ovog dana ranije određene položaje zapadno od Vrbasa, a jedinice 3. sandžačke brigade koje su se do tada nalazile zapadno od Vrbasa, prebacile su se istočno od ove reke. Na taj način obe ove brigade 1. divizije našle su se krajem ovog dana na svojim položajima.

Ponovni napad jedinica nemačke 717. divizije otpočeo je 8. marta izjutra. To je u stvari nastavak njenog dejstva predviđenog planom operacije »Vajs-Mostar«, samo sada sinhronizovanog sa dejstvom nemačke 369. divizije pravcima Sujica — Ravno — Prozor i Kupres — Gornje Vukovsko — Prozor.

Tokom 8. i 9. marta jedinice 1. proleterske divizije vodile su veoma oštre borbe sa neprijateljem koji je uz podršku tenko-

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Zbornik, II/48, dok. 147.

va, artiljerije i avijacije nadirao dolinom Vrbasa, pravcima Gornji Vakuf — Prozor i Gornji Vakuf — s. Mejniki. Naročito žestoke borbe vodila je 3. krajiška brigada na pravcima: s. Tihomišlje — Oglavak (tt. 1517); s. Voljice — Vilica gumno i Gornji Vakuf — s. Pidriš.

Posle veoma teških borbi neprijatelj snažno potpomognut artiljerijom i avijacijom, uspeo je da u toku dana 9. marta ovlada linijom s. Zdrimce — Karamustafić — s. Pidriš — Vilica gumno. On je istovremeno na frontu 7. krajiške i 16. banijske brigade uspeo da ovlada grebenom planine Raduše i dalje između s. Rumboci i s. Zahum.

U saglasnosti sa pomoćnikom načelnika Vrhovnog štaba (Pavle Hić), štab divizije doneo je odluku da sa 3. sandžačkom brigadom posedne položaje na liniji: s. Zastinje — Crni vrh (tt. 1370) — Debelo brdo (tt. 1318), a da 3. krajišku postavi kao rezervu na liniji: s. Nauković — Kumbat (k. 856) — s. Borovnica. Do ovakvog rasporeda brigada došlo je zbog toga što je 7. krajiškoj brigadi naređeno da posedne položaje zapadno od Prozora na liniji: Mejdan — s. Paljike — Gradina (k. 1057) — s. Ploča.⁸⁹ U toku noći 9/10. marta zamenik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić sugerisao je Pavlu Iliću da obrati pažnju na pravac: s. Šćit — dolina r. Doljanke — Jablanica i da 7. krajišku brigadu stavi pod komandu 1. proleterske divizije. Iste noći je i vrhovni komandant drug Tito uputio naređenje Pavlu Iliću da se desno krilo 1. proleterske divizije povuče unazad i da se obezbedi zatvaranje pravca Šćit — Prozor sa brda Kolivret (tt. 1174), a u slučaju odstupanja da se dolina Rame zatvori posedanjem s obe strane komunikacije, uz rušenje mostova.

Tokom 10. marta neprijatelj je posle oštrih borbi uspeo da ovlada selom Voijevac, masivom Crnog vrha (tt. 1206 i 1370), Makljenom i Kolivretom i da oko 12 časova uđe u Prozor. Prema izveštaju⁹⁰ štabu 1. proleterske divizije (od 16 časova) Vrhovnom štabu, u to vreme borbe su vođene između s. Blace i s. Ošljani i oko Prozora. Na taj način neprijatelj je uspeo da izmanevruje položaje na spoju 3. sandžačke i 3. krajiške brigade i da još u toku 10. marta prenese borbena dejstva u dolinu Rame. Time je poremetio plan štaba 1. proleterske divizije⁹¹ kojim je bilo predviđeno da se neprijatelj što duže zadrži na

⁸⁹ Isto, dok. 167, 168 i 1969

⁹⁰ Zbornik, IV/11, dok. 55

⁹¹ Zbornik.. IV 12, dok. 140, str. 309

uzastopnim položajima između linije: Crni vrh — Prozor i reka Volujčica — Gračanica. O tome u izveštaju štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu⁹² između ostalog stoji:

»Međutim, nebudnošću jedinica Sandžačke brigade i nepravilnim postavljanjem bataljona III Krajiške brigade, neprijatelj je već 10 III do mraka uspeo da potisne naše delove na glavnu odbrambenu liniju r. Gračanica — r. Volujčica«.

Analizirajući borbena dejstva 1. proleterske divizije u vremenu od 6. do 10. marta može se zaključiti: da su njene dve brigade bez podrške artiljerije uspele da stvore vreme za evakuaciju Centralne bolnice iz Prozorske kotline; da su tokom trodnevnih borbi neprijatelju naneti osetni gubici, što je usporavalo tempo njegovog napada, ali ugrožavanjem levog boka divizije i uklinjavanjem na spoju 3. sandžačke i 3. krajiške brigade neprijatelj je uspeo da ubrza prodor svojih snaga u širi rejon Prozora. Međutim, i pored izvesnih propusta i poremećaja u planu zaštitničkih borbi, neprijatelj nije uspeo da ozbiljnije ugrozi plan evakuacije Centralne bolnice iz Prozorske kotline ka Jablanici.

BORBE U DOLINI RAME I PREBACIVANJE SNAGA DIVIZIJE PREKO NERETVE

Po podne i uveče 10. marta izvesne snage 3. krajiške brigade prebačene su zapadno od komunikacije Prozor — Rama, i na taj način je sprečen dalji prodor neprijatelja dolinom Rame. Pošto je u toku noći 10/11. marta divizija dobila zadatak da pored pravca Prozor — Rama zatvori i dolinu Doljanske ka Jablanici, izvršeno je novo grupisanje njenih snaga. Zatvaranje pravca Šćit — r. Doljanka — Jablanica dodeljeno je 7. krajiškoj brigadi koja je rano izjutra 11. marta stavljena pod komandu; štaba 1. proleterske divizije, dok su pravac Prozor — Rama zatvorile jedinice 3. sandžačke i 3. krajiške brigade, i to: 3. sandžačka istočno od ove komunikacije na pravcu: s. Uzdol — s. D. Vast — s. Studenčica — Ostrožac, a 3. krajiška zapadno od ove komunikacije, s tim što je jedan njen bataljon zatvarao i rušio samu komunikaciju.

Od 11. do 13. marta vođene su veoma oštre borbe u dolini Rame, a naročito kod s. Gračanice i s. Parcani kao i kod s. Sović u dolini Doljanke. I pored veoma intenzivne artiljerijske i avi-

⁹² Isto

jacijske podrške, neprijatelj nije uspeo da probije položaje divizije i izbije u dolinu Neretve. Tako visok stepen upornosti u odbrambenim borbama diktiran je pre svega osnovnim zadatkom — evakuacijom ranjenika i bolesnika Centralne bolnice preko Neretve.

Kada se tokom 13. marta pritisak neprijatelja u dolini Neretve, od Mostara ka Jablanici i od Konjica ka Ostrošcu i Idbaru, veoma pojačao, vrhovni komandant je naredio da se osigura pravac izvlačenja Centralne bolnice i ubrza njeno prebacivanje na prostoriju s. Borci, Boračko jezero. S tim u vezi naređeno je da se 1. dalmatinska brigada 3. divizije prebaci na levu obalu Neretve kod Ostrošca kako bi pojačala levu pobočnicu od Ostrošca do Konjica. To je nametnulo potrebu da i 1. proleterska divizija preuzme obezbeđenje svog levog boka od Konjica, pa je Vrhovni štab ovog dana u 16.30 časova uputio naređenje⁹³ štabu 1. proleterske divizije sledeće sadržine:

»Odmah rokirajte jednu brigadu na desnu obalu Neretvice prema Ostrošcu, pošto 1. dalmatinska hitno prelazi Neretvu i dobila je zadatak obezbeđenja boka od Konjica. Neprijatelj nadire ka Ostrošcu i prema dolini r. Doljanke. Obratite pažnju na svoje bokove. Vezu sa Dalmatinskom divizijom koja takođe ima da pređe Neretvu kod Jablanice, neprekidno održavajte.«

Odmah po prijemu ovog naređenja štab divizije naredio je 7. krajiškoj brigadi da se najhitnije prebaci u dolinu Neretvice. Međutim, ova brigada je već bila dobila naređenje od 9. divizije da hitno krene ka Jablanici.⁹⁴ Primivši dva, u suštini oprečna naređenja, štab 7. krajiške brigade je tek na ličnu intervenciju Pavla Ilića, naredio svojim jedinicama da krenu ka Jablanici a ne ka Ostrošcu. Po svemu sudeći do ovakve situacije došlo je usled pritiska koji je neprijatelj vršio na jedinice 9. dalmatinske divizije.

Istog dana popodne štab 3. divizije primio je od Vrhovnog štaba naređenje da 1. dalmatinsku brigadu prebaci preko Neretve, a da njen dotadašnji zadatak preuzme jedna brigada 1. proleterske divizije. S obzirom na to da se ovo moralo izvršiti hitno, štab 3. divizije poslao je naređenje 3. sandžačkoj brigadi da posedne položaje 1. dalmatinske. Ona je to i učinila, ostavljajući samo slabe zaštitničke delove prema neprijatelju na pravcu: s. D. Vast — s. Studenčica — Rama. Na taj način 1.

⁹³ Zbornik IV/11, dok. 67

⁹⁴ Štab 9 divizije izdao je ovo naređenje u saglasnosti sa pomoćnikom načelnika Vrhovnog štaba Pavlom Ilićem.

proleterska divizija je krajem dana 13. marta imala na položajima od Ostrošca pa sve do sela Sović u izvornom delu Doljanke, na frontu od preko 20 km vazdušne linije, svega dve brigade, što je moglo imati veoma teške posledice u dolini Neretve. Do ovakve situacije došlo je usled toga što su se u komandovanje jedinicama 1. proleterske divizije (3. sandžačke i 7. krajiške brigade) umešale razne komande — počev od Vrhovnog štaba pa do štabova 3. i 9. divizije.⁹⁵

Istog dana uveče vrhovni komandant je naredio⁹⁶ da 1. divizija pomogne u prebacivanju ranjenika i jedinica 9. dalmatinske divizije, a potom da se i ona sa svim jedinicama prebaci na levu obalu Neretve i posedne je od s. Luga pa uzvodno do Ostrošca. Ona je imala da iza ranjenika obrazuje »opštu zaštitnicu«.

Tokom 14. marta neprijatelj je u zoni 1. proleterske divizije, u dolini Rame i Doljanke, vršio veliki pritisak. Posle veoma žestokih borbi jedinice 3. krajiške brigade povukle su se krajem dana na liniju s. Slatina — s. Stupari (u dolini Doljanke).

Pošto je do mraka završeno prebacivanje svih ranjenika na levu obalu Neretve štab 1. proleterske divizije izdao je svojim jedinicama naređenje da se i one prebace i to: 3. sandžačka u rejon Ostrošca, a 3. krajiška da odmaršuje ka Jablanici i u toku noći 14/15. marta obezbedi prelazak jedinica 9. divizije, a potom da i sama pređe na levu obalu Neretve i sruši improvizovani most preko kojeg su prešle mnoge naše jedinice i Centralna bolnica.

Prebacivši se u toku noći 14/15. marta preko Neretve na označenim mestima, jedinice 1. divizije našle su se 15. marta na svojim novim položajima: 3. sandžačka u pokretu preko Idbara ka planini Ljubini i Konjicu; 7. krajiška na liniji s. G. Radešine — s. Ribići — Ostrožac, a 3. krajiška na liniji s. Paraska — Carski vrh (tt. 828) — s. Jablanica — s. Lug.

Pošto je 14. marta popodne prekinut kontakt s neprijateljem u dolini Neretve, Rame i Doljanke, jedinice 1. proleterske divizije nisu ga tokom 15. marta uspostavile, jer je neprijatelj tek ovog dana uveče stigao na liniju s. Podhum — Rama gde je uspostavio kontakt sa jedinicama grupe »Anaker«.⁹⁷

⁹⁵ Zbornik IV/11, dok. 67.

⁹⁶ Zbornik II/8, dok. 175.

⁹⁷ Zbornik IV/11, dok. 232.

Na Prenju delovi Prve proleterske divizije

U jutro 16. marta 749. pešadijski puk nemačke 717. pešadijske divizije uspeo je da na Carskom vrhu (tt. 828)⁹⁸ ovlada položajima 4. bataljona 3. krajiške brigade koji su dominirali dolinom Neretve i neposredno kontrolisali čvor komunikacija koje se od Konjica, Prozora i Mostara stiču u Rami. Iznenađivši naše jedinice neprijatelj je veoma lako ovladao ovim položajima i odbacio jedinice ove brigade ka selu Dobrigošće gde se ovoga dana nalazilo i začelje Centralne bolnice sa ranjenicima. Isto tako ovoga dana su jedinice 3. krajiške brigade vodile veoma oštre borbe sa neprijateljem i na pravcu Donja Jablanica — Lug — Krstac.

Na taj način obrazovao se front u luku Neretve, na njenoj desnoj obali, tako da su se uveče jedinice 1. proleterske divizije nalazile: 3. sandžačka brigada na severoistočnim padinama planine Ljubine prema Konjicu, od sela Turije do sela Ora-

⁹⁸ Zbornik IV/11, dok. 167 i 235 i IV/12, dok. 140, str. 310.

hovice; 7. krajiška na severnim padinama Prenja prema Neretvi od sela Celebića pa na zapad do Ostrošca, a 3. krajiška delom snaga u pokretu ka severnim padinama Ljubine radi smene jedinica 1. dalmatinske brigade na visovima Bodilj i Tamara, a delom na liniji: s. Dobrigošće — s. Krstac — s. Dragan Selo.

Desno od 3. sandžačke nalazila su se dva bataljona 1. proleterske brigade koji su držali položaje na liniji: Paklena (tt. 906) — s. Previja — s. Jošanica, zatvarajući sve pravce koji od Konjica vode ka Boračkom jezeru i selima Medasković i Gornja Bijela.

Levo od 3. krajiške na grebenu Prenja između Golog brda (k. 1661), M. Rečice (t. 1414) i Strbine nalazile su se jedinice 16. banijske brigade koja je privremeno (između 16. i 18. marta) bila potčinjena i štabu 1. proleterske divizije, mada su joj naređenja izdavali i štab 7. divizije i pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić!

Tokom 17. marta neprijatelj je produžio napade na položaje 1. divizije u luku Neretve od Ostrošca do Jablanice i na visovima Prenja. U veoma žestokim borbama uz mnogobrojne obostrane gubitke, 7. krajiška brigada je osujetila pokušaj delova nemačke 718. divizije da forsira Neretvu kod Ostrošca." Isto tako, jedinice 1. dalmatinske i 3. krajiške brigade odbile su uz velike gubitke nekoliko uzastopnih juriša neprijatelja sa Orlenice ka Bodilju. Ni pokušaji četnika i Italijana da preko Prenja ugroze evakuaciju ranjenika preko Idbara nisu imali nikakvog uspeha, jer su ih odbile jedinice 16. banijske i 3. krajiške brigade. Može se reći da tokom 17. marta neprijatelj nigde nije uspeo da ozbiljnije ugrozi plan zaštite evakuacije Centralne bolnice severnim padinama Prenja. Od značajnijih promena na frontu divizije može se napomenuti samo to da je 3. krajiška brigada ovoga dana smenila i poslednje jedinice 1. dalmatinske brigade na severnim padinama Ljubine tako da se predveće front divizije protezao severnim padinama Prenja od Konjica pa sve do Ostrošca, a zatim se povijao na jug do golih i kamenitih vrhova Prenja.

U toku noći 17/18. marta nastavljena je evakuacija Centralne bolnice preko kanjona Idbara ali se, i pored toga što su bile angažovane znatne snage, veoma sporo odvijala.

Sutradan, 18. marta, vođene su čitavog dana teške borbe na celom frontu 1. proleterske divizije, a naročito na frontu

⁹⁸Zbornik IV/11, dok. 167 i 235 i IV/12, dok. 140, str. 310.

7. krajiške i nekih jedinica 16. banijske brigade. Nemci, Italijani, ustaše i četnici preduzeli su koncentrične napade na čitavom frontu divizije uz veoma intenzivnu podršku artiljerije i avijacije. No, i pored velikog zalaganja neprijatelj nije uspeo, sem na delu fronta 16. banijske brigade,¹⁰⁰ da omete evakuaciju bolnice. Naime, na visove Prenja zapadno od linije s. Javorik — s. Breza — s. Memeja Selo jedna manja grupa četnika uspeła je da se probije i napadne puščanom imitraljeskom vatrom kolonu ranjenika između s. Breza i s. Memeja Selo. Zahvaljujući tome, a i nedovoljnoj upornosti jedinica 16. brigade neprijatelj je uspeo da ovoga dana donekle omete evakuaciju ranjenika.¹⁰¹ Tek krajem dana, kada su jedinice 16. banijske i 7. krajiške brigade uspele da proteraju četnike, evakuacija ranjenika je nastavljena neometano.

Ovoga dana je vrhovni komandant naredio¹⁰² štabu 1. proleterske divizije da na Glavatičevo najhitnije uputi dva bataljona 1. proleterske brigade (4. i 6. bataljon) koji su zatvarali pravce od Konjica ka Boračkom jezeru i selima u kanjonu rečice Bijela kuda je vršena evakuacija ranjenika. Ova dva bataljona na položajima Paklena (tt. 906) — s. Previća — s. Jošanica smenile su ovoga dana uveče jedinice 3. sandžačke brigade.

Zbog jakog pritiska četnika s juga, preko masiva Prenja, prema komunikaciji kojom je vršena evakuacija ranjenika, štab 1. divizije naredio je 3. krajiškoj brigadi da svoja dva bataljona iz rejonu s. Krstac, s. Javorik uputi u rejon: Crni vrh (k. 1037 i 1400), Rapta koliba, Bjelašnica (k. 1705 i k. 1909).

Pošto je, prema naređenju Vrhovnog štaba od 18. marta u 12.30 časova,¹⁰³ 16. brigada 7. divizije imala da odmah uputi jedan bataljon ka s. G. Bijela stim da usput prikupi sve zaostale ranjenike (ostala dva bataljona imala su da krenu istim pravcem noću u 24 časa), štab 1. proleterske divizije naredio je da 7. krajiška brigada u ponoć 18/19. marta smeni jedinice 16. brigade i preuzme ulogu zaštitnice na začelju ranjenika.¹⁰⁴

Prilikom izvršenja ovog zadatka jedinice 7. krajiške brigade naišle su na neprijateljske kolone s kojima je prethodnog dana vodila borbe 16. banijska brigada. One su u susretnoj borbi

¹⁰⁰ Zbornik IV/11, dok. 96.

¹⁰¹ Zbornik II/8, dok. 188.

¹⁰² Isto, dok. 184.

¹⁰³ Isto, dok. 186.

¹⁰⁴ Zbornik IV/11. dok. 96.

uspele da samo potisnu neprijatelja, ali su i celog sledećeg dana imale borbe s njim. Osim toga, ona je celog dana 19. marta vodila i teške zaštitničke borbe s neprijateljem koji je nastupao pravcima: Ostrožac — Idbar, Krstac — Idbar i Prenj — Idbar. Tako je, zahvaljujući upornosti njenih jedinica u onim veoma teškim borbama na frontu od s. Celebića preko Ostrošca i Krstača do visova Prenja, na liniji Gola glava (k. 166) — M. Rečica (tt. 1414), omogućena evakuacija velikog broja ranjenika iz kotline Idbara.

Sedma krajiška brigada se tokom dana i noći 19/20. marta susrela i sa još jednim veoma delikatnim problemom — evakuacijom zaostalih ranjenika, zbog nedovoljno odgovornog odnosa nekih jedinica 7. i 9. divizije kojima je od Vrhovnog štaba bilo stavljeno u zadatak da izvrše evakuaciju Centralne bolnice. Tako su borci ove brigade od 19. do 22. marta pod najtežim uslovima obezbedili i evakuaciju velikog broja ranjenika i bolesnika Centralne bolnice od Idbara do Boračkog jezera i Glavatičeva.

Ujutru, 20. marta, jedinice 1. proleterske divizije bile su ovako raspoređene: 3. sandžačka držala je položaje prema Konjicu na Liniji Paklena (tt 906) — s. Previja — s. Jošanica — s. Turija; 3. krajiška delom snaga na planini Ljubini (Vis — Razorče — Crven), a delom na Črnom vrhu (k. 1037 i 1400) i Bjelašnici (k. 1705, k. 1909 i tt 1820), a 7. krajiška na evakuaciji ranjenika na pravcu: Vis (k. 1152) — s. G. Bijela — s. Medasković.

Želeći da oslobodi svoje snage za izvršenje ostalih zadataka,¹⁰⁵ neprijatelj je u toku noći 20/21. marta preduzeo opšti napad na frontu od Neretve do Idbara¹⁰⁶. Posle borbi koje su trajale do zore 21. marta neprijatelj je uspeo da ovlada visom Paklena (tt 906) i svim položajima na planini Ljubini tako da su jedinice 1. divizije bile prisiljene da se povuku i posednu položaje istočno od reke Bijele. Na taj način neprijatelj je uspeo da neposredno ugrozi evakuaciju ranjenika u s. Gornja Bijela.¹⁰⁷ Međutim, zalaganjem jedinica 3. sandžačke i 3. krajiške brigade koje su vršile neposredno obezbeđenje, kao i natčovečanskim naporima 7. krajiške brigade koja je vršila evakuaciju, ranjenici su evakuisani i spaseni masakriranja. Taj

¹⁰⁵ Zbornik IV/11, dok. 241.

¹⁰⁶ Isto, dok. 106.

¹⁰⁷ U s. G. Bijela ovog dana se nalazilo oko 250 teških ranjenika.

poslednji ešelon od oko 250 teških ranjenika izneli su borci na mišicama iz kanjona reke Bijele i tokom noći i izjutra 22. marta preneli u selo Borci kod Boračkog jezera.

Predveče i u toku noći 21/22. marta neprijatelj se zadržao na dostignutoj liniji nije dalje nadirao. On se 22. marta povukao sa brda Paklena (tt 906) u Konjic gde je preduzeo mere za neposrednu odbranu ovog mesta.

Uveče 21. marta 3. sandžačka je bila na položajima: s. Spiljani — Grabova ravan — Vrabac (k. 1032) — Gođevac (k. 1028) — s. Borci, na neposrednom obezbeđenju Centralne bolnice sa pravaca koji od planine Bjelašnice, Konjica i sela Medasković vode ka Borcima i Boračkom jezeru; 3. krajiška se nalazila na položajima: Gudač — Borašnica — Osobac — Crno polje (kolibe) na obezbeđenju Centralne bolnice sa pravaca koji preko masiva Prenja vode ka rejonu Boračkog jezera, a 7. krajiška na evakuaciju ranjenika od s. G. Bijela ka s. Borcima. Stab divizije nalazio se u selu Krstac.

Ujutro 22. marta štab 1. proleTERSke divizije primio je od vrhovnog komandanta naređenje¹⁰⁸ da 7. krajišku brigadu hitno uputi pravcem: s. Glavatičevo — s. Zabrdani — s. Doljani — s. Polje radi prijema zadatka od štaba 2. proleTERSke divizije koja se tada nalazila u rejonu Kalinovika. U istom naređenju stajalo je da 16. banijskoj brigadi koja se tada nalazila na prostori s. Dolovo, s. Jezero, s. Kula prenese da najhitnije odmaršuje levom obalom Neretve za Ulog radi smene 4. i 6. bataljona 1. proleTERSke brigade koji su ovo mesto oslobodili još 20. marta uveče.

Dva dana kasnije, 24. marta; vrhovni komandant¹⁰⁹ izveštava štab 1. proleTERSke divizije da je Kalinovic osloboden, da se nastavlja gonjenje razbijenog neprijatelja, naređujući mu da 3. sandžačku uputi za Kalinovic, a 3. krajišku, sa jednim članom štaba divizije, ostavi u Borcima, kao zaštitnicu prema Konjicu. Tako je posle 24. marta za zaštitu Centralne bolnice od Konjica i Prenja ostala samo jedna — 3. krajiška brigada. No, bitka na Neretvi je praktično završena još 22. marta povlačenjem neprijatelja u Konjic i razbijanjem četnika na prostori Ulog, Kalinovic.

U vremenu od 16. do 21. marta divizija je izvršavala zadatke na veoma teško prohodnom zemljištu, na položajima pod

¹⁰⁸ Zbornik IV/8, dok. 191.

¹⁰⁹ Isto, 197

danonoćnim udarima neprijatelja sa zemlje i iz vazduha. S obzirom na to da je komunikacija za evakuaciju Centralne bolnice bila veoma duga u blizu neprijateljskih položaja, položaji su se po svaku cenu morali održati isključivo frontalnim otporom, bez mogućnosti primene bilo koje druge forme taktičkog manevra. Pored umora, gladi i vođenja bespoštednih krutih frontalnih borbi, ona je bila prisiljena da gotovo polovinu svojih snaga angažuje i za neposrednu evakuaciju ranjenika i bolesnika koji su često zajedno sa borcima po drugi i treći put ranjavani i zajedno s njima ginuli i umirali.

Na marševima i u borbama tokom bitke na Neretvi jedinice 1. proleterske divizije prešle su peške najmanje oko 700 km. Na tom putu od Save do Prenja i Bjelašnice gaženi su Usova, Vrbanja, Ugar, Vrbas i Neretva, pored bezbroj rečica i potoka; prelažene su mnoge besputne planine, savladane bezbrojne uvale i kanjoni. I to zimi, kada su borci bili sa slabom i zaleđenom obućom i odećom, gladni, umorni, neispavani, pod udarom tifusa i neprijateljske avijacije.

Tokom bitke vođeno je mnogo težih i lakših borbi, često neprekidno, danonoćno, po deset i više dana, u kojima se pokazivala upornost, istrajnost, lukavost i hrabrost. Nizale su se pobeđe, a ponekiput se doživljavala i gorčina manjih poraza. Ali, nikad nije bilo malodušnosti. Muški i stoički se podnosilo. I dok su se borci mrzili na položajima, rukovodioci u komandama i štabovima, sa očima krvavim od nesanice, studirali su situaciju — po karti i na licu mesta. I donosili pretežno zrele i pravilne odluke.

Karakteristika borbenih dejstava jedinica 1. proleterske divizije tokom bitke na Neretvi je u tome što su im zadaci, mesto i uloga nametali odbrambene bojeve u veoma složenim uslovima. Na primer, od 20. februara pa do 10. marta neprijateljska avijacija je izvršila oko 1.000 avio-poleta i bacila oko 400 tona bombi. Od toga je jedna trećina avio-poleta izvršena nad položajima jedinica 1. proleterske divizije. No, i pored toga one su predano i disciplinovano izvršavale sve zadatke koje je pred njih postavljalo naše komandovanje na čelu sa drugim Titom.

L.iubivoje PAJOVIĆ

DRUGA PROLETERSKA DIVIZIJA

Novi POJ koji su krajem 1942. godine narasli na 150.000 boraca, svrstanih u osam divizija (od kojih je pet bilo uključeno u dva korpusa), sedam samostalnih brigada, 36 partizanskih odreda i više drugih manjih jedinica prisilili su okupatore i kvislinge da u i onako po njih nepovoljnoj vojnoj situaciji na svim frontovima drže u Jugoslaviji jače snage. Tako je krajem 1942. u Jugoslaviji bilo: šest nemačkih i osamnaest italijanskih divizija, više samostalnih nemačkih i italijanskih jedinica, pet bugarskih i tri nepotpune mađarske divizije; ustaških sedam divizija i sedam brigada, šest žandarmerijskih pukova, jedan dobrovoljački puk, 26 ustaških bataljona, 20 željezničkih stražarskih bataljona, oko 17.000 Nedićeve »srpske straže«, oko 3.000 ljotićevaca i neutvrđen broj četnika Draže Mihailovića.¹

Izneti podaci o jačini NOV i POJ, kao i o jačini i sastavu nemačko-italijanskih i kvislinških snaga, nesumnjivo govore o stepenu razvitka oslobodilačkog rata u Jugoslaviji i doprinosu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije antihitlerovskoj koaliciji.

Osnovna namera nemačke i italijanske Vrhovne komande u zimskim operacijama 1942/43. godine bila je da u određenoj zoni grupišu potrebne kopnene, vazduhoplovne i pomorske snage koje bi koncentrično nastupale određenim pravcima ka oslobođenoj teritoriji da bi se na njoj uništili NOV i POJ sa svim ustanovama i bazama. Time bi se oslobodile veće snage okupatora iz Jugoslavije i upotrebile na drugim frontovima. Ovakvim manevrom onemogućio bi se eventualni desant Sa-

¹ Vlado Strugar, Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941—1945, str. 120 i 327.

veznika na obalu Jadranskog mora i sprečile veze savezničkih snaga na italijanskom frontu sa NOV i POJ u Jugoslaviji i Albaniji.

Zamisao neprijatelja zasnivala se na ovome: brzo udariti (Nemci i ustaše) sa severa i istoka i u sadejstvu sa italijanskim V korpusom sa zapada okružiti glavne partizanske snage na prostoru Hrvatske i Bosanske krajine (Karlovac — Ogulin — Gospić — Knin — Jajce — Bosanski Novi); sprečiti im izvlačenje na zapad preko pl. Dinare ka Dalmaciji, odnosno na jug preko r. Neretve u Crnu Goru i Hercegovinu i uništiti ih.

Da bi ostvario zamisao neprijatelj je angažovao sledeće snage:

nemačke: 7. SS divizija »Princ Eugen«, 369. legionarska divizija, 717, 714. i 187. rezervna divizija;

italijanske: V korpus (divizije »Lombardija«, »Re« i »Sasari«) sa delom snaga XVIII korpusa;

snage NDH: 2. i 3. brigada i 5. gorski zdrug;

četničke snage: kninska grupa popa Đujića jačine oko 2.000 i hercegovačka jačine oko 3.000 četnika.

Pored označenih snaga, u operaciji su učestvovala avio i pomorske snage, sa većim brojem malih samostalnih jedinica.

Nasuprot strategijskoj koncepciji nemačke i italijanske Vrhovne komande, bitka na Neretvi, u kojoj je učestvovala i 2. proleterska divizija, predstavlja deo operativnog plana Vrhovnog štaba NOV i POJ o prinudnom prenošenju operacija sa severozapadnog dela zemlje na nova operativna područja — Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu, sa tendencijom da se u povoljnim uslovima snage orijentišu preko Kosova i Metohije u pravcu Moravsko-vargarske doline.

U duhu ove zamisli, delom snaga 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, zadržavajućom odbranom na pravcima Karlovac — Bihać i Jajce — Donji Vakuf — Bugojno, usporavati nastupanje neprijatelja i nanositi mu što veće gubitke u cilju stvaranja potrebnog vremena operativnoj grupi divizija za predstojeći protivmanevar u pravcu Crne Gore i Hercegovine. U okviru ovog manevra, 2. proleterska divizija dobila je avizo-naređenje da se prikupi na prostoru Bosansko Grahovo — Livno, a zatim da nastupa pravcem Livno — Duvno (Tomislavgrad) — Imotski — Drežnica sa zadatkom, da razbije i uništi neprijatelja "a označenom pravcu i u dolini Neretve ka Konjicu, obezbeđujući delom snaga do Mostara osnovne snage na pravcu Prozor — Konjic.

Bitka na Neretvi kao operativno-strategijska operacija, po koncepciji, vremenu i prostoru, odnosu snaga i tehnike, predstavlja klasičan primer sukoba dve doktrine i političke koncepcije armija koje stoje u oštroj suprotnosti. Nasilni prelaz preko Neretve koji je izvršila 2. proleterska divizija, predstavlja deo operacija operativne grupe pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ početkom 1943. godine. Borbena dejstva 2. proleterske divizije čine deo vojno-političkih i moralnih naprezanja operativne grupe u međusobnoj povezanosti sa dejstvima 1. hrvatskog i 1. bosanskog udarnog korpusa, koji su toj grupi na određen način sadejstvovali.

U vreme donošenja odluke Vrhovnog štaba da dva udarna korpusa NOVJ vode zadržavajuću odbranu i stvore uslove za evakuaciju ranjenika prema Neretvi, 2. proleterska divizija nalazila se na operativnom području zapadne Bosne i srednje Dalmacije. Saglasno planu operacija, posle oslobađanja Bosanskog Grahova, Strmice i s. Plavna, ona je prikupljala podatke o neprijatelju u Kninu i vršila pripreme za napad na ovo uporište. Međutim, usled najnovije direktive Vrhovnog štaba, orijentiše se na pravac: Bosansko Grahovo — Livno — Duvno — dolina Neretve. Uoči bitke na Neretvi, u sastavu divizije bile su: 2. proleterska (srpska), 2. udarna (dalmatinska) i 4. proleterska (crnogorska) brigada. Od divizijskih delova imala je: brdsku bateriju, divizijsku bolnicu sa hirurškom ekipom i intendanturu. Nacionalni sastav 2. proleterske divizije garantovao je učvršćenje i dalji razvitak bratstva i jedinstva.

Prema naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, 2. divizija je bila privremeno ojačana Haubičkim divizionom Vrhovnog štaba, sastava tri baterije sa dovoljno municije. Svaka brigada je imala 4—5 bataljona i prateće vodove ili čete u čijim je sastavima bilo minobacača, protivkolskih topova i teških mitraljeza, što je svaku brigadu ponaosob osamostaljivalo za dejstva na odvojenim pravcima.

Na dan 1. januara 1943. godine, brojno stanje 2. proleterske divizije bilo je: po spisku 3.249 (od toga 254 žene), a u rashodu je tog dana bilo 630. Od naoružanja divizija je pomenuto dana imala 2.278 pušaka raznih modela i kalibara; 106 puškomitraljeza raznih modela; 27 teških mitraljeza; 8 teških bacača raznih modela; 4 laka bacača; 4 protivtenkovska topa 37 i 47 mm; 2 brdska topa 75 mm i 281 revolver raznih modela i kalibara.

Od municije divizija je imala: 261.786 puščanih metaka; 674 bacačke mine; 631 granatu za protivtenkovske topove; 339 granata za brdske topove 75 mm i 2.183 ofanzivne i defanzivne bombe. Za potrebe komora, štabnu i kurirsku službu, 2. divizija je imala 486 konja, od kojih: 62 jahača i 10 za potrebe saniteta.²

Osnovnu snagu 2. proleTERSke divizije, kao i ostalih naših jedinica, pored brojnog stanja boraca, naoružanja i komore, činilo je njeno moralno-političko jedinstvo i svest boraca, koje je izgrađivala KPJ u danonoćnim borbama, marševima i za vreme borbenih predaha. Ovakav sastav 2. proleTERSke divizije činili su diviziju lako pokretnom i udarnom, sa velikim vatrenim mogućnostima, što joj je omogućavalo da uspešno manevruje po svakom zemljištu i vodi borbu sa neprijateljem na otvorenom prostoru, a u određenim uslovima i po potrebi — i na fortifikacijski uređenom zemljištu i po naseljenim mestima. Postojeća organizacija divizije, borbena iskustva i visoka moralno-politička vrednost boračkog i rukovodećeg sastava usloveli su da uspešno razvija operacije prema r. Neretvi, da iznađu i tuče brojno i tehnički jačeg neprijatelja.

Odmah posle oslobođenja Duvna drug Tito je 8. februara 1943. održao savetovanje sa komandantima i političkim komesarima 1. i 2. proleTERSke i 3. udarne divizije, upoznao ih sa neposrednim planom operacija i naredio da se divizije što pre usmere određenim pravcima prema Neretvi i po mogućnosti je forsiraju iz pokreta. Za vreme ovog savetovanja, u štabu 2. divizije na pravcu Duvno — Posušje — Imotski, tj. ka istaknutim uporištima neprijatelja u širem mostobranu Neretve.

S obzirom na namere neprijatelja da uništi naše snage, a posebno na tešku situaciju ranjenika i naroda na pravcima izvlačenja sa oslobođene teritorije Hrvatske i Bosanske krajine, dejstva operativne grupe u celini, pa i 2. divizije prema Neretvi, odlikovala su se velikom brzinom; prema Neretvi se nastupalo širokim frontom, kako se neprijatelju ne bi dozvolilo da preduzme ma kakve mere pomoću kojih bi ojačalo ugrožene snage u dolini Neretve, kao i da mu se ne dozvoli manevar snaga s jednog odseka Neretve na drugi, odnosno u njenom širem ili užem mostobranu. Ovakav karakter dejstava nije diktirala samo vojna situacija na operativnom području grupe divizija, već i prisustvo bolnice sa velikim brojem teških i lakih ranjenika i bolesnika koji su se kretali u borbenom poretku

² Zbornik, tom IV, knj. 9, dok. br. 6.

operativne grupe, kao i naroda izbeglog sa oslobođene teritorije koji se izvlačio zajedno s vojskom jer je okupator bio okrutan.

Snage orijentisane od Prozora prema Konjicu morale su podešavati nastupanje prema kretanju bolnice. Trebalo je i sa vojnog, a naročito sa moralno-političkog stanovišta voditi posebnu brigu o sigurnosti i bezbednosti 3—4 hiljade ranjenika i izbeglog naroda, po kojima je i operacija u dolini Neretve često nazivana bitkom za ranjenike.

Zemljište u slivu Neretve, a naročito pojas u zoni Konjic — Mostar, nepovoljno je za izvođenje operacija. To su planinski masivi, sa nadmorskom visinom od preko 2.000 m, ljuti hercegovački krš, siromašan i pasivan, slabo naseljen koji nije mogao obezbediti ni malobrojne stanovnike najosnovnijim sredstvima za život, a i da ne govorimo o većim vojnim formacijama, zavisnim od baza za snabdevanje kojima operativna grupa divizija nije raspolagala. Prolaznost zemljišta za sve rodove vojske bila je slaba i bezputna, izvori za snabdevanje vodom nedovoljni, sem za manje vojne sastave. Strme padine planina Čvrsnice i Čabulje sa zapada, Prenja i Veleža sa istoka, padaju u dolinu Neretve, s kojom zajedno čine snažnu i jaku barijeru svim operacijama sa istoka u pravcu zapada i obratno, ili tesnac (kanjon) sa severa na jug i obratno. U frontalnom ratovanju, pomenuto područje nije u istoriji koristila ni jedna ratujuća strana. Po prvi put, ova zemljišna zona predstavlja ratno poprište na kome oslobodilačke snage naroda Jugoslavije biju bitku protiv stranog zavojevača, pomognutog domaćom reakcijom i to pod najtežim uslovima u istoriji ratova.

Ovakvo zemljište može se braniti i kontrolisati neznatnim snagama, pa se u vezi s planom operacija Vrhovnog štaba NOV i POJ nužno nametalo da se što pre obezbedi naša srednja kolona, 3. udarna divizija, sa ranjenicima i bolesnicima koja nastupa pravcem Gornji Vakuf — Prozor — Konjic, od mogućih intervencija neprijatelja od Sarajeva i Mostara.

2. proleterska divizija dobila je zadatak da na svom pravcu nastupanja likvidira garnizone Posušje i Imotski, a zatim da preko s. Rakitna i dolinom Drežanke nastupa u pravcu železničke stanice Drežnica; da izbije na Neretvu, po mogućnosti forsira je iz pokreta, prekine vezu Mostara sa Konjicom i na taj način obezbedi manevar 3. udarne divizije na pravcu Prozor — Rama — Konjic.

Sredinom februara 1943. godine, u jeku operacija, formirana je u oslobođenom Imotskom 9. udarna dalmatinska divi-

zija, sastava 3, 4. i 5. brigade koje su popunjene borcima iz južne i srednje Dalmacije. Već sutradan po formiranju, 9. divizija dobila je zadatak da zatvori pravce koji izvode iz doline Neretve prema Imotskom, kao i pravac Vrgorac — Zagvozd, a zatim da obezbedi desni bok i pozadinu 2. proleTERSke divizije u dolini Neretve. Dalmatinska divizija zatvarala je i osmatrala pravce: Mostar — Široki Brijeg — Posušje — Imotski i Ljubuški — Imotski, gde su angažovane 3. i 4. brigada u duhu zapovesti Op. br. 1 od 14. II 1943. kojom su brigadama dati pravci nastupanja i zadaci: da se razoruža seoska milicija i prikupi sakriveno oružje po selima, gde je naglašen pravilan odnos partizana prema narodu.

Pošto se nalazila na napadnom pravcu 2. proleTERSke divizije, 9. udarna dalmatinska je sa 2. divizijom obrazovala jednu operativnu grupu za obezbeđivanje desnog boka osnovnih snaga ka Konjicu.

RASPORED NEPRIJATELJA U REJONU POSUŠJA I IMOTSKOG

U vremenu podilaženja 2. proleTERSke divizije Neretvi, na prostoru Posušje — Imotski nalazile su se sledeće neprijateljske snage: štab 1. domobranskog (dobrovoljačkog) puka sa 1. bataljonom, 7. i 21. ustaški bataljon, 10. i 13. pripremni ustaški bataljon i 1. bataljon ustaške odbrambene brigade, raspoređene na dva pododseka: na desnom kod Posušja, koji je obuhvatao položaje Sniježnicu (k. 1191) — Radovan (k. 1636) — Rudeži — s. Šušnjari — s. Jovići (zaključno), a branili ga 1. bataljon 1. dobrovoljačkog puka bez štabske čete, 5. četa 1. bataljona ustaške odbrambene brigade i deo 13. pripremnog ustaškog bataljona; na levom kod Imotskog, koji je obuhvatao položaje s. Jovići — s. Džizeli — s. Pavlovići — s. Tomići — Proložac — s. Kamen Most — r. Matica (Vrlika) — s. M. Ploča (isključno), a branile ga snage 7. i 21. ustaškog bataljona, 1. bataljon ustaške odbrambene brigade (bez 1. i 5. čete) i 10. pripremni bataljon.

U odbrani uporišta Imotski — Posušje neprijatelj je obrazovao rezervu sastava: štabna četa 1. domobranskog dobrovoljačkog puka i 1. četa 1. bataljona ustaške odbrambene brigade. Rezerva je razmeštena u rejonu s. Gorica — s. Sovići,³ u gotovosti za upotrebu prema Posušju, odnosno Imotskom.³

³ Arhiv VII, reg. br. 20/5—1, kutija 83.

Položaji za odbranu Imotskog i Posušja bili su organizovani po načelima poljske fortifikacije, sa streljačkim zaklonima u grupnom sistemu, delimično opasani bodljikavom žicom i manjim brojem lakih bunkera. Snabdevanje je funkcionisalo normalno. Moral kod vojske nije bio na visini, a po borbenosti nije bilo razlike između domobrana i ustaša, iako je ovo područje dalo prve ustaške dželatske jedinice koje su služile Paveliću i za telesnu gardu.

Narod u pozadini bio je bez osnovnih sredstava za život, a uz to je maltretiran i zlostavljan, mobilisan u ustašku vojsku i prisilno odvođen na rad u Nemačku, pa je bio sit ustaške »nezavisne« vladavine. Zbog takvog stanja, posle prvih granata partizanske artiljerije na položaje Posušje — Imotski, ustaše su počele da beže sa položaja, pa je vlast bila prinuđena da u pozadini organizuje policijske jedinice, da traže begunce i vraćaju ih na položaj.

NAPAD NA POSUŠJE I IMOTSKI

Stab 2. proleterske divizije izdao je, 8. februara 1943. godine, zapovest za napad na Posušje i Imotski. Posle izvedene pripreme, napad je izvršen sa dve napadne grupe — istočnom i zapadnom.

a) *Istočna grupa*, za napad na Posušje, nastupala je u dve kolone: severoistočna, sastava: 2. proleterska brigada sa pratećom četom, pravcem ka Posušju opet u dve potkolone i to: severnom, jačine tri bataljona i prateća četa, pod komandom komandanta severoistočne kolone, pravcem s. Trebistovo — s. Snežnica — Radovan (k. 1134) — Posušje i jugoistočnom, sastava dva bataljona, koja zatvara pravac od Širokog Brijega, sa zadatkom da zauzmu Posušje; severozapadna kolona sastava: 2. dalmatinska brigada sa jednim protivtenkovskim topom, pravcem s. Vučipolje — Orlov kuk — s. Jukići — Posušje sa zadatkom da zauzme Posušje; severozapadna kolona sastava:

b) *Zapadna grupa*, za napad na Imotski, takođe je nastupala u dve kolone: severna, sastava: 4. crnogorska proleterska brigada, jedna brdska baterija, jedan protivtenkovski top i jedna baterija minobacača, pravcem Vir — s. Mali Tasići — s. Milardovići — Imotski; zapadna, sastava: 4. dalmatinska brigada (bez jednog bataljona) i jedan protivtenkovski top sa dva bataljona opštim pravcem s. Postranje — s. Proložac — s. Su-

šići — s. Glavnina — Imotski, a sa jednim bataljonom pravcem s. Podbablje — s. Kamen Most, sa zadatkom da u sadejstvu sa severnom kolonom zauzme Imotski.

c) *Artiljerija*, podeljena u dve grupe: istočna, sastava: jedna haubička baterija (svega dve haubice 100 mm), na vatrenim položajima s. Mrvolji — s. Biske — s. Čitluk, sa zadatkom da podržava napad na Posušje i Imotski artiljerijskom pripremom od pola časa; zapadna, sastava: jedna brdska baterija i jedno haubičko odeljenje (dva brdska topa 75 mm i jedna haubica 100 mm), na vatrenim položajima s. Milardovići — s. Zivanovići, sa zadatkom da podržava napad zapadne grupe na Imotski artiljerijskom pripremom od pola časa.

Početak napada divizije u 18 časova.

Pored osnovnih pitanja predviđenih za napad na Posušje i Imotski, zapovešću su regulisani: zaštita od napada iz vazduha i motorizovanih jedinica neprijatelja, mere za održavanje veze između napadnih grupa i kolona u toku podilaženja napadnim objektima, veza između pešadije i artiljerije; mesto, pravac kretanja i zadaci saniteta, zaštita artiljerije, organizacija reda i obezbeđenja imovine u naseljenim mestima, evakuacija plena, borbeni znaci, znaci raspoznavanja i komandno mesto štaba 2. proleTERSKE divizije.⁴

U vezi sa dobivenim zadatkom, štabovi brigada preduzeli su potrebne mere da se zapovest štaba divizije što potpunije i u predviđenom roku izvrši, pa su u tom smislu obavili potrebne vojno-političke pripreme, izvršili smotru i razvođenje jedinica za predstojeću borbu, izdali potrebne zapovesti i preduzeli druge mere za što uspešnije izvršenje dobivenih zadataka. Moral jedinica bio je na zavidnoj visini. Pored artiljerije u sastavu 2. divizije, pridodat joj je za napad na Posušje i Imotski Haubički divizion Vrhovnog štaba od tri baterije (prva i druga od po dve, a treća od tri haubice) sa volovskom vučom. Posluga na oruđima i komandni kadar bili su slušaoci artiljerijskog kursa iz Bosanskog Petrovca koji je rasformiran u toku neprijateljske ofanzive.

Za napad na Posušje i Imotski naređena je artiljerijska priprema od pola časa. Planirani napad počeo je u 18.00 časova, a artiljerijska priprema pola časa ranije. S obzirom na stanje municije, artiljerijska priprema nije vršena u klasičnom smislu, kada se raspolože sa dovoljno municije, već se svodila na povremene vatrene udare po ciljevima koje su označili istaknuti

⁴ Zbornik, IV, 10, dok. br.41.

artiljerijski osmatrači ili na zahtev komandanta i komandira pešadijskih jedinica s kojima je bila obezbeđena dobra veza.

Pod zaštitom artiljerijske i minobacačke vatre, jedinice istočne grupe su u određeno vreme počele podilaženje položajima neprijatelja. Napad na Posušje počeo je odmah posle artiljerijske pripreme. Izviđački delovi ušli su u s. Trebistovo odakle je neprijatelj odstupio u pravcu Posušja. On je sa dve »satnije« iz Posušja pokušao da povрати Trebistovo ali je razbijen i u neredu je odstupio ka Posušju. Pod vatrom artiljerije i minobacača, povukao se u neredu i sa položaja Radovan (k. 1134) — s. Jovići, kojim je ovladala severoistočna kolona istočne grupe (2. proleterska brigada). Nastupajući ka Posušju, istočna grupa ga je oslobodila 9. februara oko 19 časova.

Neprijatelj sa pravca Imotskog koji je pokušao da odbrani Posušje, razbila je jugoistočna potkolona istočne grupe (dva bataljona 2. proleterske brigade) te je u neredu odstupio ka s. Kočerina. Kamion sa oružjem i municijom, još ranije upućen iz Mostara, uleteo je u Posušje koje je već bilo u rukama 2. proleterske brigade, što je samo uvećalo uspeh istočne grupe.

U toku 10. februara, ustaše i domobrani pokušavaju da povrate Posušje, ali su odbačeni na polazne položaje uz gubitke od 6 mrtvih i više ranjenih ustaša. Komandant 6. domobranske divizije, kao komandant šire zone Posušje — Široki Brijeg — Ljubuški, pošto nije imao snaga da interveniše protiv 2. proleterske divizije, obavestio je italijansku komandu u Mostaru o predstojećoj opasnosti od partizana i zahtevao da se bombarduju naše snage u rejonu Trebistovo — Posušje. U borbama za Posušje, 2. proleterska brigada imala je 5 mrtvih i 7 ranjenih i to sve od avijacije. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih i 4 zarobljena vojnika, a zaplenjeno je jedno slagalište životnih namirnica, jedan kamion sa 25 sanduka puščane municije i drugom opremom.⁵

Pre početka napada naših snaga na Imotski, komandant 6. domobranske divizije intervenisao je kod ustaške i nemačke vlasti u Zagrebu, stavljajući im do znanja da odnosi između ustaško-domobranskih snaga i Italijana nisu na visini; da su Italijani neaktivni i da nedovoljno saraduju na pravcu Duvno — Mostar. Zbog kritične situacije na frontu kod Imotskog, komandant 6. domobranske divizije tražio je podršku italijanske avijacije protiv partizanskih snaga koje nastupaju pravcem

⁵ Arhiv VII, reg. br. 1/9a, K. 736.

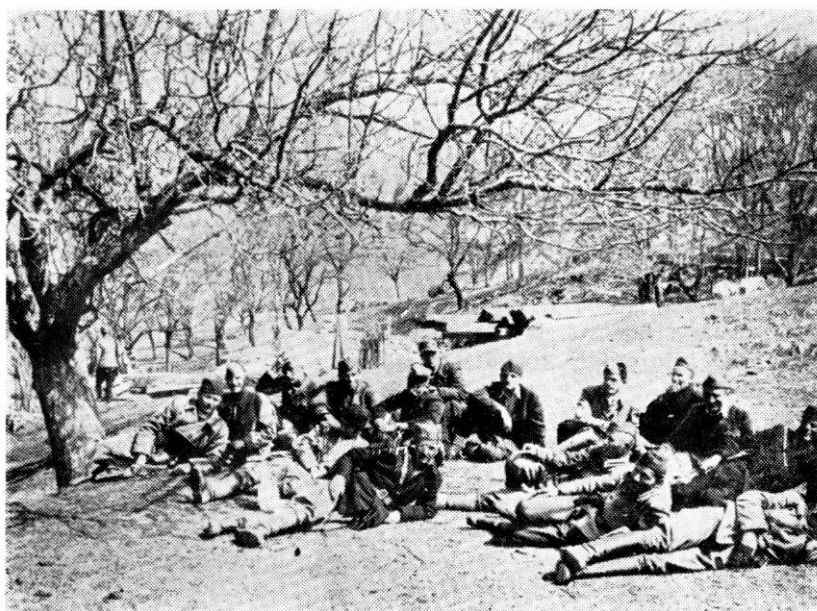
Duvno — Imotski. Međutim, pod utiskom demoralisane posade iz Posušja koja se u neredu povukla ka Širokom Brijegu, komandant te divizije, i sam sklon demoralisanju, naredio je evakuaciju Imotskog još pre početka napada 4. proleterske brigade na ovo mesto. Prvo je povučena spoljna odbrana sa linije s. Gornji Proložac — s. Kutleš u Imotski, a na liniji Gradina. — Stražbenica — Gradina (k. 816) — Klačica gomila (k. 774) — Greda kod Oreščevca (k. 705) postavljeno je obezbeđenje za izvlačenje iz Imotskog.⁶ U međuvremenu, dok se izvodilo povlačenje posada Imotskog dobila je zadatak da evakuiše sav materijal ka Ljubuškom i da u tu svrhu rekvirira prevozna i prenosna sredstva od naroda, kako partizanima ne bi ostalo ništa što bi im moglo koristiti za borbu.

Glavne snage neprijatelja iz Imotskog povukle su se na položaje u visini s. Grude, gde je trebalo uhvatiti vezu sa Italijanima i domobranskom milicijom u s. Drinovci. Napuštanje Imotskog nije se odvijalo po planu komandanta 6. domobranske divizije, već neorganizovano. Usled jake artiljerijske i minobacačke vatre naše severne grupe, neprijatelju je sprečeno izvlačenje i evakuisanje ratnog i drugog materijala koji je sav pao u ruke 4. proleterske brigade.

Oslobađanjem Posušja i Imotskog, naše jedinice su zadobile između ostalog: 140 pušaka, 2 teška mitraljeza sa mnogo municije, dva vagona nafte i benzina, 20 vagona kukuruza, 23 vagona duvana, nekoliko kamiona, velike količine šećera, namimica i druge razne opreme. Ratni plen u kamionima i pogonskom gorivu došao je u najbolji čas za prevoz teških ranjenika od Duvna ka Prozoru i Jablanici. Neprijatelj je pretrpeo teže gubitke i u ljudstvu: poginulih vojnika, podoficira i oficira 20, ranjenih 36, a nestalih 407. Prema zvaničnom izveštaju »glavnog stožera«, moralno stanje ustaša i domobrana palo je na vrlo nizak stupanj, o čemu svedoči i izveštaj pukovnika Šimića od 10. II 1942. gde između ostalog javlja: »9. II oko 18.00 Posušje — Radovan — Jovići tučeni topovskom i bacačkom vatrom sa pravca Studeno Vrelo. U 19.30 postava Radovan bila je zauzeta i sa jugoistočne strane stvorili paniku oko 22.00 časova, kada se odbrana Posušja dala u bjekstvo ...«

U vezi s padom Imotskog, komandant ustaško-domobranske divizije iz Mostara javlja komandantu italijanske divizije »Murde«: »Tokom 10. II partizani su jakim snagama napali Imotski, tukući ga neprekidno jakim bacačkom i topovskom

⁴ Zbornik, IV, 10, dok. br.41.

Sa savetovanja štabova Druge proleterske divizije

vatrom. Između 21 i 22 sata Imotski je pao u ruke partizana«. Kao posledica neuspeha neprijatelja na prostoru Posušje — Imotski, u bojnoj relaciji III domobranskog zbora za februar 1943. kaže se pored ostalog i ovo: »Neprijatelj je napadao velikim snagama i često stvarao zabunu i metež kod naše momčadi a ovo osobito zbog toga što redovno napada noću. Neprijatelj je bio dobro vođen i dobro naoružan i ako su naše snage uložile sav potreban trud u borbi, ipak *bez nemačkih snaga* teško bi bio savladan . . .« (Podvukao J. V.).⁷

Mi smo pri napadu na Posušje i Imotski mogli izvući ozbiljna iskustva. Moglo bi se primetiti da su VP artiljerije zapadne grupe pri napadu na Imotski mogli biti nešto bliže ciljevima u rejonu Imotskog. U ovom smislu izvršene su potrebne korekture na zemljištu i VP zapadne grupe promenjeni su i određeni u rejonu groblja sv. Ante. Sadejstvo između pe-

⁷ Zbornik IV, 10, dok. 363.

šadije i artiljerije uspešno je izvedeno, te ima i veći značaj, s obzirom na to da je u napadu na Posušje i Imotski prvi put planski upotrebljena artiljerija kako u pripremi, tako i u podršci napada. Neprijatelj u rejonima Posušja i Imotskog nije raspolagao artiljerijom, te je i to uticalo na uspešno dejstvo naše artiljerije.

Divizijska artiljerija i ona za podršku uspešno su izvršile zadatak. Jako vatreno dejstvo izazvalo je opštu paniku i rasulo kod neprijatelja koji je u neredu i bez komande napuštao položaje pa se više nije ni mogao prikupiti za otpor na nekoj drugoj liniji u pozadini. Haubički divizion Vrhovnog štaba je, 13. februara, izašao iz sastava 2. proleTERSKE divizije i upućen preko pl. Pakline u sastav 3. udarne divizije koja je pripremala napad na italijanski garnizon u Prozoru.

Iz dejstava 2. proleTERSKE divizije na pravcu Duvno — Posušje — Imotski mogu se izvući sledeća iskustva:

- moralni faktor i politička svest boraca i rukovodilaca bili su osnovni pokretač kako u dotadanjim tako i u ovim borbenim dejstvima divizije;

- formacija divizije sa unutrašnjom organizacijom odgovarala je postavljenim zadacima, taktici i zemljištu za brz manevar s jednog područja na drugo;

- starešine nisu bile dovoljno iskusne u iskorišćavanju početnih uspeha, zadobivene inicijative, upravi vatrom i vatrenoj disciplini u borbi;

- specifičnost u borbenim dejstvima divizije predstavljale su noćne borbe, u prvom redu u naseljenim mestima;

- sadržaj izviđačke i obaveštajne službe još nije bio kompleksno usvojen, kao ni tesna saradnja sa ilegalnom partijskom organizacijom i organima narodne vlasti na okupiranoj teritoriji u pružanju potrebnih podataka o neprijatelju;

- nedovoljno je bilo razvijeno osećanje boraca i starešina o zaštiti od napada iz vazduha, od čega je bilo suvišnih gubitaka pri napadu na Imotski i Posušje.

S vremena na vreme, na četnim i bataljonskim konferencijama, ili na posebnim časovima iz vojnostručne i političke nastave starešine su ukazivale na propuste i nedostatke u toku borbe. Tamo gde je bilo krupnijih nedostataka i težih posledica, Partijska organizacija jedinice ukazivala je potrebnu pomoć.

U borbama 2. proleTERSKE divizije za Posušje i Imotski učestvovao je i deo snaga 9. dalmatinske (4. brigada) sa zadatkom da razbije i uništi neprijatelja na pravcu nastupanja prema

Imotskom i bočno obezbedi severnu kolonu (4. proletersku brigadu) od iznenadnog napada neprijatelja sa linije G. Proložac — D. Proložac i na taj način sadejstvuje u napadu na Imotski. Ovo je bio početak uzajamnog sadejstva između 2. proleterske i 9. dalmatinske divizije kao celine u daljem nastupanju i borbama ka Neretvi, pri čemu je obezbeđivana glavnina operativne grupe sa bolnicom i ranjenicima na pravcu Prozor — Konjic.

*

Posle oslobađanja Posušja i Imotskog, štab 2. proleterske divizije naredio je kraći odmor, sređivanje jedinica, a istovremeno i pripremu za dalje nastupanje u pravcu Neretve u duhu direktive druga Tita.

PRIPREME I NAPAD NA DREZNICU

S obzirom na to da se neprijateljsko uporište Drežnica nalazi u neposrednoj blizini Mostara s kojim je vezana drumom i železničkom prugom i na mogućnost brzog intervenisanja od Mostara, treba imati u vidu neprijateljske snage u užem rejonu Mostara.

a) *Italijanske snage*: komanda divizije »Murde«, 110. i 119. sekcija kraljevskih karabinjera, komanda i komandna četa 259. pešadijskog puka, 3. bataljon 260. pešadijskog puka, komanda 154. artiljerijskog puka, 154. mitraljeski divizijski bataljon sa 1, 2. i 3. četom, komanda 154. mešovitog inženjerskog bataljona sa 154. pionirskom četom i 254. telegrafsko-telefonskom četom; 2. i 4. eskadron grupe lakih tenkova »S. Marko«, 1. i 2. četa 342. teritorijalno-mitraljeskog bataljona.

b) *Vazduhoplovne jedinice i ustanove*: 39. grupa za bombardovanje, 120. eskadrila za osmatranje (7 aviona) i 69. eskadrila za bombardovanje (7 aviona).

c) *Domobranske snage*: komanda 6. pešadijske domobranske divizije, jezgro dopunskog bataljona 13. pešadijskog puka sa jednom četom, posadna četa, pomoćna četa, 6. vozarska i 3. auto-bataljona; zatim, snabdevačko-pozadinski delovi 1. domobranskog dopunskog puka sa jednom četom.⁸

Plan upotrebe 2. proleterske divizije u dolini Neretve zasnovao se na sledećoj zamisli: posle kraćih priprema energično

⁸ Arhiv VII, reg. br. 2/1, K. 57, reg. br. 3/3, K. 96.

nastupati iz rejonu Posušje — Imotski dolinom Drežanke i izbiti u rejon železničke stanice Drežnica, gde forsirati Neretvu i preseci veze Mostara sa Sarajevom, odnosno Konjicom.

U prethodnicu divizije određena je 2. proleterska brigada sa zadatkom da nastupa dolinom r. Drežanke i stvori uslove za brzo ovladavanje železničkom stanicom Drežnica, a potom da forsira Neretvu i na njenoj levoj obali organizuje mostobran, čime bi istovremeno bile i prekinute sve veze Mostara sa Konjicom; 4. crnogorska i 2. dalmatinska bile su glavnina divizije, s tim da 2. dalmatinska brigada ima i ulogu zaštitnice, a 4. crnogorska da nastupa za prethodnicom, sadejstvujući joj po potrebi delom snaga za ovladavanje Drežnicom; potom da nastupa uzvodno Neretvom, likvidira uporišta neprijatelja prema Konjicu i sadejstvuje 3. udarnoj diviziji u napadu na Konjic.

2. dalmatinska brigada, kao zaštitnica divizije, imala je zadatak da delom snaga obezbedi glavninu divizije od uznemiravanja neprijatelja sa pravca s. Rakitna i iz pozadine uopšte, pa je privremeno raspoređena glavninom na prostoru s. Striževa — s. Zlijeb dok je jedan njen bataljon postavljen u s. Vrđi da osmatra i zatvara pravac od Mostara preko s. Goranci i s. Bogodol.

Nastupni marš 2. proleterske divizije prema Neretvi izveden je preko visokoplaninskog zemljišta pod izuzetno teškim zemljišnim i atmosferskim uslovima. Divizija je imala na raspolaganju samo jednu pešačku stazu koja se protezala ograncima planina Čabulje i Čvrsnice, od s. Raskršća preko Karimanova klanca do u kanjonsku dolinu r. Drežanke. Pomenuta staza od s. Raskršća do s. Striževa bila je pokrivena snežnim nametima, što je još više otežavalo kretanje marševske kolone. Zemljište nije dozvoljavalo bilo kakva krilna ili bočna obezbeđenja sve do doline Neretve. Pored ovakve besputnosti, kao osobenosti hercegovačkog krša, marševanje divizije pratilo su velike provale oblaka, što je izazvalo otapanje snega i naraštanje planinskih potoka koji su se slivali u vidu planinskih bujica i razarali ionako slabu planinsku stazu kojom je divizija nastupala, što se odrazilo na brzinu kretanja, naročito artiljerije. Prtina na stazi bila je toliko razlokana da su tovarna grla sa artiljerijskim oruđima stalno padala, često i bez mogućnosti da produže kretanje. Starešine baterija su donele odluku da se tovarna grla rastovare, pa da ih starešine i posluga baterija po delovima prenose. Teški delovi oruđa i sanduci municije vučeni su po snežnoj prtini dok je to bilo moguće. Razlokana

staza tesnacem Drežanke takođe je usporavala kretanje, naročito brdske artiljerije. Jedan konj sa kolevkom topa survao se u nabujalu Drežanku, pa je brdska baterija ostala samo sa jednim topom i nešto granata.⁹

2. proleTERSka divizija je ovim manevrom iznenadila Italijane i ustaše, što je pored toliko snaga i tehnike u Mostaru, izbila na Neretvu i prekinula sve veze na pravcu Mostar — Sarajevo, čime je prekinuta i taktička veza između jedinica unutar italijanske divizije »Murde«. To je bio jedan od uslova da se ona razbije i uništi.

*

Samo mesto Drežnicu čini železnička stanica sa nekoliko kamenih zgrada za potrebe službe i činovničke porodice koje su tu bile nastanjene. Drežnica je dosta slabim seoskim putem povezana sa selima u dolini r. Drežanke, a u samoj Drežnici postoji skela na čeličnom užetu za prevoženje ljudi i stoke s jedne obale na drugu. Drežnica je bila otporna tačka za odbranu sa nekoliko pravaca, organizovana iz kamenih i betonskih bunkera i jedne kamene zgrade, obezbeđena sa priličnim brojem automatskog oružja i municije. Kamena zgrada sa bunkerima, na kosi južno od železničke stanice, kontroliše stanicu, prilaze njoj, deo pruge na desnoj obali i put koji vodi levom obalom Neretve. Prema tome, svi prilazi ka stanici, sa leve i desne obale, bili su izloženi jakoj vatri automatskog oružja sa kose južno od železničke stanice i iz nje same.

Napad na Drežnicu odvijao se iz tesnaca r. Drežanke koji je ograničavao razvijanje 2. proleTERSke brigade za borbu. U toku podilaženja železničkoj stanici, prethodnica divizije nije nailazila na otpor izviđačko-zaštitničkih delova neprijatelja. Ovakav postupak u odbrani Drežnice odgovarao je italijanskoj taktici i odbrani naseljenih mesta koja se svodila na unutrašnju organizaciju otpornih tačaka i vatrenu vezu elemenata plana vatre, bez neke spoljne odbrane na koju su Italijani načelno slali kvislinške jedinice (četnike, ustaše i domobrane) i podržavali je vatrom artiljerije i avijacije iz samog naseljenog mesta. Ovakva organizacija odbrane Drežnice je i usloвила da se iznenade Italijani u železničkoj stanici, jer spoljnog obezbeđenja i izviđačkih delova u pravcu s. Rakitno nije bilo.

⁹ Podaci Vuka Brajovića, komandira brdske baterije (sada je pukovnik JNA).

Napad na Drežnicu izveden je noću 15/16. februara, oko 24 časa i to sa tri borbene grupe: prva, sastava 2. i 3. bataljon, za napad na samu železničku stanicu, druga, sastava 1. i 4. bataljon sa dve čete 5. bataljona i jednim minerskim odeljenjem; treća, sastava jedna četa (verovatno) iz 5. bataljona, sa jednim pionirskim odeljenjem i sredstvima potrebnim za rušenje železničke pruge Drežnica — Mostar čiji je zadatak bio čisto diverzantskog karaktera.

Iznenadnim napadom prve borbene grupe neprijatelj je bez jačeg otpora napustio žel. stanicu i povukao se u sastav utvrđene tačke na kosi južno od stanice. Time je ova tačka poprimila još veći značaj, jer se sa nje dobro osmatrao i tukao uzdužnom i unakrsnom vatrom sav predteren, naročito mesto prelaza Neretve (skela), predviđeno za forsiranje druge borbene grupe. Utvrđena tačka na kosi južno od železničke stanice postala je problem ne samo za 2. proletersku, već i za 2. dalmatinsku i 4. crnogorsku brigadu, jer je otežavala izlazak iz tesnaca Drežanke, odakle je 4. crnogorska po zamisli štaba divizije trebalo da dejstvuje uzvodno Neretvom prema Jablanici, odnosno Konjicu.

Noću 15/16. i tokom dana 16. februara posada neprijatelja je pružala jak otpor, odolevajući u kamenoj zgradi i betonskim bunkerima vatri minobacača i protivkolskog topa 2. proleterske brigade. U međuvremenu, dok se vodila borba za Drežnicu, pojavila se jedna motorizovana kolona sa pravca Mostara. (Prema naknadno dobivenim podacima, ovo je bilo pojačanje iz Nevesinja, namenjeno italijanskim garnizonima u Prozoru i Konjicu). U toj situaciji, 2. proleterska brigada nastavila je pritisak na kosi južno od Drežnice, dok je vatrom protivtenkovske artiljerije (2. i 4. brigada) tukla po motorizovanoj koloni na levoj obali Neretve, oštetiši mnoga vozila koja su postala prepreka sopstvenim snagama kako za pokret prema Konjicu, tako i za povlačenje prema Mostaru. Vojnici iz motorizovane kolone sišli su sa vozila, zauzeli položaje pored puta uz kamione i počeli da otvaraju vatru na jedinice 2. proleterske brigade na desnoj obali Neretve.

4. crnogorska brigada izašla je iz tesnaca Drežanke i po delovima produžila kretanje uzvodno Neretvom u pravcu železničke stanice Grabovica. Tu je savladala posadu Grabovice i obezbeđenje visećeg mosta, gde je i prešla Neretvu. Glavnom snagom je produžila nastupanje u pravcu Jablanice, a deo snaga (oko jednog bataljona) orijentisala je nizvodno levom obalom,

radi sadejstva snagama 2. proleterske brigade u uništavanju motorizovane kolone neprijatelja, zaustavljene preko puta željezničke stanice Drežnica, i radi olakšavanja forsiranja Neretve na određenom odseku Drežnice.

Uspesima 2. proleterske i 9. dalmatinske divizije na širem rejonu Imotski — Drežnica stvoreni su povoljniji uslovi za tešnju vezu sa srednjom i južnom Dalmacijom, čime su uspostavljeni kanali za izlazak novih boraca što ih je partijska organizacija Dalmacije upućivala u sastav 9. dalmatinske divizije i drugih naših jedinica. Prilivom novih boraca u sastav 9. dalmatinske stvoren je problem, jer je u ovoj diviziji sada bilo oko 40% nenaoružanih. Naročito se osećao nedostatak u automatskom i teškom oružju, bez kojeg divizija nije mogla poći na neki složeniji zadatak, npr. u napad na naseljena mesta koja su bila izgrađena od kamena i dobro naoružana. Zbog nedostatka naoružanja, jedan procenat novomobilisanog ljudstva upućen je iz 9. divizije za popunu 2. proleterske i 3. udarne divizije. Likvidacijom neprijateljskog uporišta u Drežnici i uništenjem 1./260. pp, 2. divizija je zaplenila dosta oružja i municije pa je njen komandant obavestio štab 9. dalmatinske divizije, preko Vrhovnog štaba, da uputi potreban broj ljudi sa komorom za oružje i municiju.¹⁰

Prisustvo 9. dalmatinske divizije na pravcu Mostar — Imotski i Široki Brijeg — Imotski nije dozvoljavalo neprijatelju da sa ovih pravaca odvoji potrebne snage i manevruje prema 2. proleterskoj diviziji, jer bi time pomenuti pravci prema Mostaru bili otvoreni sa zapada i jugozapada. To je u pogledu sadejstva bilo od velikog taktičko-operativnog značaja za 2. proletersku diviziju.

PRVO FORSIRANJE NERETVE

U prvi sumrak 16. februara, jedinice prve borbene grupe 2. proleterske brigade izvršile su zadnji pritisak na utvrđenu tačku na kosi južno od s. Drežnice. Istovremeno, druga borbena grupa počela je da forsira Neretvu, trpeći vatru neprijatelja sa kose južno od s. Drežnice i motorizovane kolone na levoj obali reke. Prvi delovi druge borbene grupe, pod komandom zamenika komandanta 2. proleterske brigade Luneta Milovanovića, a u sadejstvu sa delovima 4. crnogorske brigade, produžili su napad na motorizovanu kolonu neprijatelja.

¹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. br. 99.

Prva borbena grupa (2. bataljon 2. proleterske brigade) je oko 22 časa 16. februara savladala otpornu tačku na kosi južno od Drežnice i to pošto je posada neprijatelja utrošila svu municiju. Zbog nepoznavanja prilika kod posade u Drežnici, s kojom je prekinuta svaka veza, kao i nemanja veze sa motorizovanom kolonom koja je upućena prema Prozoru i Konjicu, štab italijanske divizije »Murde« je pokušao da uspostavi vezu i sazna pravo stanje na odseku Drežnice. Za ovaj zadatak je angažovao jedan oklopni voz prema Drežnici. Međutim, treća borbena grupa 2. proleterske brigade već je bila na više mesta porušila železničku prugu prema Mostaru, tako da se oklopni voz jedva izvukao u pravcu Mostara, ne izvršivši zadatak. Uporedo sa angažovanjem oklopnog voza, drumom Mostar — Drežnica upućena su dva oklopna automobila da provere situaciju kod motorizovane kolone koja je već bila blokirana od 2. proleterske i delova 4. proleterske brigade, razbijena, a delom uništena i zarobljena. Oklopni automobili uspeali su da se povuku prema Mostaru, izbegavši uništenje od zasede 2. proleterske brigade na pravcu Drežnica — Bijelo Polje.

Železničku stanicu Drežnica branila je jedna nepotpuna četa iz 1./259. puka divizije »Murde«, koja je u odbrani Drežnice gotovo cela uništena: ubijeno je 39 oficira, a zarobljeno 13 sa oružjem i drugom opremom koja se nalazila u otpornoj tački Drežnica. U ovim borbama 2. proleterska brigada imala je 7 ranjenih boraca i starešina.

NAPAD NA MOTORIZOVANU KOLONU

S obzirom na nepovoljnu situaciju u rejonu Prozor — Jablanica — Konjic, komanda italijanskog VI armijskog korpusa donela je odluku da delom snaga pojača pomenuto područje. U vezi s tom odlukom, štab divizije »Murde« naredio je da se 1-/260. puka iz Nevesinja prebaci u Mostar, gde će se pripremiti i snabdeti potrebnim ratnim materijalom, oružjem, municijom i drugom opremom, a zatim auto-transportom prebaciti u rejon Konjica. Po svemu sudeći, ni komandant korpusa ni komandant divizije nisu bili u toku događaja, niti su poznavali situaciju na svom operativnom prostoru, pa čak ni neposredno na vratima Mostara.

U toku pokreta od Mostara za Prozor, motorizovana kolona je bez isturenog obezbeđenja naišla na zasedu 2. proleterske brigade iz železničke stanice Drežnice koju je ova već bila

zauzela. Kolona kamiona napadnuta je vatrom protivkolske artiljerije 2. brigade, od koje su prednji i zadnji kamioni zapaljeni te su postali ozbiljna prepreka za samu motorizovanu kolonu koja nije više mogla ni da nastavi pokret ni da se vrati. U ovakvoj situaciji, 1./260. puka napustio je kamione i zauzeo položaj pored samog puta, koristeći za zaklone i same kamione. Borbu protiv motorizovane kolone prvi su počeli delovi druge borbene grupe (1. i 4. bataljon) koji su forsirali Neretvu skelom, a zatim i delovi 4. crnogorske brigade koji su prešli Neretvu kod Grabovice i nizvodno Neretvom podišli motorizovanoj koloni sa čela.

Dok je prva borbena grupa (2. i 3. bataljon) dovršavala likvidiranje otporne tačke na kosi južno od železničke stanice (na desnoj obali Neretve), ostale snage su sa prvim jurišnim grupama, noćnim napadom, razbile 1./260. puka i u njega unele pravo rasulo. Druga borbena grupa je širila mostobran ka liniji Gornje Selo — s. Jasenjani sa zadatkom da obezbedi glavninu od pravca Mostar — Konjic jer su jedinice 2. proleTERSke brigade tokom cele noći 16/17. ujutru 17. februara hvatale ostatke razbijene motorizovane kolone, namenjene kao pomoć Prozoru i Konjicu.

Posle forsiranja Neretve kod Drežnice i Grabovice (noću 16/17. februara), 2. proleTERSka brigada obrazovala je mostobran na liniji: s. Ravne — s. Jasenjani — Gornje Selo sa zadatkom da, u sadejstvu sa 2. dalmatinskom brigadom na desnoj obali Neretve, zatvori pravac Mostar — Konjic i ne dozvoli neprijatelju ma kakvu intervenciju od Mostara u pravcu Konjica; da ruši drum i železničku prugu Mostar — Drežnica, da izviđa i prikuplja podatke o jačini i rasporedu neprijatelja u širem rejonu Mostara, kao i o raspoloženju naroda u samom Mostaru. U rejonu Drežnice Italijani su pretrpeli osetne gubitke u ljudstvu i tehnici. Pored mnogo ranjenih i nestalih, neprijatelj je imao: poginulih 86, zarobljenih 230, što je činilo glavninu 1./260. puka, čija je i sva motorizacija uništena, a ratna oprema zaplenjena. Između ostalog, zaplenjeno je: 10 mitraljeza, 14 puško-mitraljeza, nekoliko bacača i mnogo pešadijske i druge municije.¹¹

2. proleTERSka brigada imala je u borbama kod Drežnice 14 ranjenih boraca i starešina. Uspeši naših snaga na Posušju, Imotskom i Drežnici i njihova pojava na vratima Mostara i na domak Primorja, predstavljali su za italijansko-kvislinško ko-

⁴ Zbornik, IV, 10, dok. br.41.

mandovanje veliki vojnički i politički poraz. S druge strane, naš uspeh u očima naroda poljuljao je inače slabe pozicije i okupatora, i ustaša i domobrana, koji su masovno bacali oružje i bežali iz kvislinške vojske svojim kućama. Koliko je panika bila zavladała u vrhovima italijanskog komandovanja najbolje govori ubeđenje generala Marija Robotija da su partizanske snage u dolini Neretve, kod Drežnice i na prostoru Ljubuški — Posušje orijentisane ka moru, pri čemu misli da je nužno koncentrirati još i diviziju »Mesina« u rejon Mostara, a da treba držati što širi mostobran u rejonu Metkovića. Sa ovakvom ocenom glavnog italijanskog komandanta iz zone: Dubrovnik — Mostar — Prozor podudara se i stav komandanta 6. domobranske divizije iz Mostara, koji je blagovremeno naredio da se sva oprema, oružje i municija iz mostarskih skladišta unište, kako partizani ništa ne bi iskoristili.

Raspadanje ustaško-domobranskih jedinica u rejonu Imotskog i Posušja, masovno bekstvo iz borbe i brzo raspadanje italijanskih jedinica u dolini Neretve, izazvali su kolebanje naroda u stabilnost »NDH« i Italijana, bez obzira na to što naši uspesi nisu imali nekog jačeg odraza na mobilizaciju ljudi sa ovog područja za narodnooslobodilački pokret.¹² Tako npr. pri prolazu kroz Rakitno, narod je bio izbegao, nešto od bombardovanja, a nešto i iz straha od naše prisilne mobilizacije iako je ona bila na dobrovoljnoj osnovi. Bilo nam je teško da na ovom području nađemo vodiča koji su pored malo karti i busola predstavljali pomoćnu orijentaciju, naročito na planinskom zemljištu i po nevremenu za vreme noćnih marševa prema Drežnici.

Prošlost je na ove ljude ostavila dubok trag međusobnog razdora i nesloge. Oni nisu bili svesni da će sutra Neretvom teći krv naših boraca baš za njihovu slobodu i bolju sutrašnjicu i da na tom teškom putu i zadatku ne bi trebalo da nam stvaraju prepreke i priređuju iznenađenja. Samo desetinu kilometara od Rakitna, u donjem toku Drežanke (u s. Striževu), žive muslimani i Srbi koji se dobro slažu i štite. Među njima nije bilo pogroma kao po drugim mestima Hercegovine. U Striževu i okolnim selima takođe nije bilo mnogo muških glava, ali smo primljeni pod krov da se ogrejemo i sklonimo od ne-

¹² Posle ispadanja Italije iz osovinske ratne mašine, na ovom području Komunistička partija počinje da postepeno hvata čvršće pozicije i da politički radi na mobilizaciji naroda u borbu, na stvaranju revolucionarnih organa narodne vlasti, čemu su mnogo doprineli upravo naši uspesi u bici na Neretvi.

vremena, da dobijemo i nešto hrane u kojoj su i domaćini osku-
devali. Mogli smo o nama i o našem pokretu čuti nenametljivo
i lepih reči. U ovim selima nije bilo popova kao što je slučaj
oko Rakitna. Svuda na pravcima kretanja, u borbi i posle nje,
pa i ovde smo, koliko nam je vreme dozvoljavalo, govorili o ci-
ljevima naše borbe, o novom životu posle oslobođenja, o brat-
stvu i jedinstvu naših naroda. Koliko su nas shvatili i od
ustaškog terora smeli shvatiti, teško je znati, ali je u svakom
slučaju to bilo od koristi.

Dok je 2. proleterska divizija vršila napad na Drežnicu
i obezbeđivala manevar naših snaga na sever, 3. udarna je na-
padala utvrđeno italijansko uporište Prozor. Prema raspoloživim
podacima, u sistemu odbrane Prozora bilo je oko 90 što be-
tonskih, što kameno-drvenih bunkera koji su kao vatrene tačke
bili povezani bodljikavom žicom i nagaznim minama, a uz to
podržani jakim vatrenim sistemom, naročito artiljerije. Prozor
je bio vrlo jak otporni bastion koji je ometao dalje nastupanje
naših snaga sa bolnicom i ranjenicima prema Neretvi. Kad se
ovom doda i otkriveno zemljište na pravcima nastupanja, kao
i nejednoven napad brigada, eto razloga zašto napad na
Prozor u prvom pokušaju nije uspeo. Operativni obziri, a po-
sebno prisustvo bolnice sa ranjenicima, diktirali su da se Pro-
zor svakako oslobodi, jer je to bio jedan od osnovnih uslova
za dalje nastupanje operativne grupe u pravcu Neretve. Sa
krajnjeg severnog područja operativne zone 1. proleterske divi-
zije, sa Ivan-planine, stizale su povoljnije vesti. Na ovaj pravac
bila je orijentisana 1. proleterska brigada sa zadatkom da za-
uzme određene tačke, zatvori pravac Sarajevo — Konjic i ne-
dozvoli neprijatelju da se probije u pravcu Konjica. Usiljenim
maršem, bez najnužnijeg odmora, izbila je 1. proleterska bri-
gada na Ivan-planinu, izvršila izviđanje i u 17.00 časova 17.
februara počela napad na neprijateljska uporišta Bradinu, Ivan-
sedlo i Raštelicu. Ova uporišta su likvidirana noću 17/18.
februara, čime su naše snage na pravcu Prozor — Konjic obez-
beđene sa pravca Sarajeva.

Izbijanjem delova 2. proleterske divizije na liniju s. Vrđi
—s. Jasenjani prema Mostaru i delova 1. proleterske divizije
na liniju Ivan-sedlo — Raštelica, izvršen je bliži operativni
cilj i obezbeđena operacija naših osnovnih snaga sa severa i
juga na pravcu Prozor — Konjic, za forsiranje s. Neretve u
zoni Konjic — Jablanica. Prema tome, dalji zadatak obezbeđu-
jućih delova 1. i 2. proleterske divizije na pomenutim linijama

bio je: konsolidovati odbranu na određenim položajima, ne dozvoliti preko njih prodor neprijatelju u pravcu Konjica dok glavnina sa bolnicom i ranjenicima ne forsira Neretvu, razvijajući jednovremeno svestranu izviđačko-obaveštajnu delatnost u cilju prikupljanja podataka o namerama neprijatelja iz rejona Sarajeva i Mostara, u kom smislu održavati stalnu vezu sa snagama prema Konjicu.

Posle uništenja 1./260. puka divizije »Murde«, cela 2. proleterska brigada forsirala je Neretvu na odseku Drežnice i nastavila nastupanje pravcem Bijelo Polje — Mostar, čisteći pred sobom još preostale delove uništenog italijanskog bataljona. Desnom obalom Neretve nastupala je 2. dalmatinska brigada u pravcu s. Goranci — s. Bogodol — Mostar, dok je 4. crnogorska produžila nastupanje uzvodno Neretvom, pravcem Drežnica — Jablanica, sa zadatkom da napadne i uništi sva neprijateljska uporišta na pomenutom pravcu u dolini Nereve, oslobodi Jablanicu i sadejstvuje 3. udarnoj diviziji u napadu na Konjic. U daljem nastupanju prema Mostaru, glavnina 2. divizije zadržala se na liniji: s. Ravni — Vasin dolac — Jastrebinica (k. 928) — Golo brdo — Vranjičko brdo (k. 1055) sa naslonom na planinu Čabulju. Sa ove linije su brigade isturile potrebne izviđačko-zaštitničke delove i to: 2. dalmatinska u pravcu s. Goranci, a 2. proleterska brigada u pravcu s. Bijelo Polje, da prikupljaju podatke o neprijatelju ispred sebe i sa područja Mostara.

*

Posle završenih borbi na prilazima Mostaru, a pošto je brigada na brzu ruku konsolidovala svoje položaje, štab 2. proleterske brigade uputio je po zarobljenom italijanskom oficiru pismo italijanskoj komandi u Mostar, upoznavši je sa »vrlo teškim položajem italijanskih zarobljenika«, posebno ranjenika. Teško smo izlazili na kraj sa snabdevanjem i naših jedinica, a sada smo došli u položaj da hranimo i čuvamo neprijatelje. U pismu je traženo da italijanska komanda što pre pošalje potrebnu hranu za zarobljenike, posebno lekove i sanitetski materijal za ranjenike. Pored ovog. od Italijana je traženo da prestanu sa bombardovanjem iz vazduha nezaštićenih sela u kojima su naše bolnice sa ranjenicima. Najzad, pismom je ponuđena Italijanima razmena naših interniraca sa područja Hercegovine i Crne Gore za zarobljene italijanske vojnike i oficire.

Italijanska komanda iz Mostara bila je prinuđena da delimično prihvati naše zahteve. Pristala je da pošalje nešto hrane za zarobljene vojnike i oficire i to za tri umesto za pet dana za koliko je tražena, izgovarajući se »međunarodnim zakonima« da se o snabdevanju i lečenju ratnih zarobljenika brinu one vlasti u čije su ropstvo pali zarobljenici. Na našu intervenciju da se ranjenici kao i neboraćko stanovništvo po selima i zaseocima poštede od bombardovanja, italijanska komanda nije htela da zna za »međunarodne zakone«, već preporučuje da se bolnice ne razmeštaju po naseljima gde živi civilno stanovništvo. Zahtev za razmenu zarobljenih vojnika i oficira za naše internirce momentalno nije prihvaćen, jer po tim pitanjima odluku donose nadležni upravni organi te je potrebno njima učiniti predlog.

Stav italijanske komande iz Mostara po pitanju obezbeđenja njenih pripadnika u našem zarobljeništvu hranom i lekovima makar i u ograničenoj količini, proizilazio je iz slabosti italijanske vojske na području Mostara, a ne iz humanosti koju ne poznaju karakter i ideologija fašističkih armija uopšte, pa i italijanska.¹³

U cilju što veće sigurnosti i obezbeđenja samog Mostara, italijanska komanda preduzela je još opsežnije mere i angažovala preostale saradnike — četnike sa užeg područja Hercegovine i Crne Gore, kao poslednju rezervu italijanske armije i domaće reakcije koju su oni (Italijani) nazivali protivkomunističkom dobrovoljačkom milicijom (Milicia Volontaria Anti Comunista). Radi raščišćavanja situacije u neposrednoj zoni Mostara, Italijani su organizovali izviđanje i u tom pravcu uputili iz Mostara, 18. februara, jednu četničku jedinicu (jačine oko 200 četnika) levom Obalom Neretve pravcem s. Bijelo Polje — s. Prigrađani, a drugu (jačine oko 800 četnika) zajedno sa 1/55. puka, desnom obalom Neretve pravcem Mostar — s. Goranci, sa zadatkom da izvide jačinu i raspored naših snaga severno od Mostara. Te snage su izbile tokom 18. februara na liniju: s. Prigrađani — s. Domazeti — s. Goranci. a da nisu došle u kontakt sa partizanskim snagama i na navedenoj liniji stvorile su spoljno obezbeđenje Mostara.

Komanda italijanske II armije u vezi sa događajima u okolini Mostara, obavestila je 19. februara italijansku Vrhovnu komandu da su Mostar i rudarska zona neposredno ugroženi, a da se opasnost od partizanske vojske proteže i prema donjem

¹³ Arhiv VII, reg. br. 10 10a — 1. K. 98.

toku Neretve (misli se na 9. dalmatinsku diviziju. Prim, pisca), kao i da je naređeno komandantu VI armijskog korpusa da upotrebi svu dobrovoljačku miliciju sa ovog područja (uključujući četnike Draže Mihailovića i još 2.000 crnogorskih četnika), kako bi se što uspješnije suprotstavilo pritisku partizanskih snaga.¹⁴

Sve ove mere neprijatelja u odbrani Mostara ubedljivo govore o opštoj situaciji posle izbijanja 2. proleterske divizije u rejon Drežnice i 9. dalmatinske u rejon Ljubuški — Posušje — Imotski. Iako je Mostar bio u italijanskoj okupacionoj zoni, interesovanje nemačke komande u Zagrebu nije prestajalo, pa je ova povremeno obaveštavana o nastupanju partizanskih snaga prema Mostaru. Značaj Mostara u očima Nemaca bio je više zbog njegove okoline kao sirovinske baze za ratnu industriju (boksitski rudnici Široki Brijeg) nego zbog nekog taktičko-operativnog značaja Mostara.

Nemački oficir za vezu u Mostaru major Lahman (Lachman) obavestio je nemačku komandu u Zagrebu da je u Drežnici uništen jedan kompletan italijanski bataljon, da na području Imotski — Drežnica — Ljubuški operišu partizanske snage jačine oko 12.000 boraca, da italijanska divizija »Murde« nije preduzela nikakve mere u pogledu bezbednosti mostarskog područja, kao i da su Prozor, Jablanicu i Konjic potpuno odseklili i blokirali partizani.¹⁵ Zbog značaja boksita kao strategijske sirovine za nemačku ratnu industriju, u navedenom izveštaju komandantu nemačkih trupa u Hrvatskoj i nemačkom štabu za vezu kod Super Slode govori se da je situacija posve ozbiljna i da je opkoljavanje Mostara od komunista očigledno. U daljem izlaganju major Lahman obaveštava da se po prelasku Neretve komunisti nalaze na 10—15 km od Mostara.

Boksitski rudnici prestali su da rade za nemačku ratnu industriju. Neprijatelj je počeo sa evakuacijom Mostara.

UZ NERETVU

Ono što se odigravalo u štabovima italijanskog i ustaško-domobranskog komandovanja u Mostaru, stvar je šire analize i studije. Uglavnom, odbrana Mostara bila je dovedena u pitanje, kako u očima Italijana, tako i kod predstavnika »Nezavisne Države Hrvatske«. Komandant 6. domobranske divizije

¹⁴ Arhiv VII. reg. br. 29/10a — 2. K. 98.

¹⁵ Arhiv VII. X — 307—479, London — H-14.

dao je avizo-naređenje o postupku sa vojno-državnom imovinom u slučaju napuštanja Mostara. I nemački predstavnik kod italijanske komande u Mostaru bio je posve pesimistički raspoložen kada je govorio o bezizlaznoj situaciji na ovom području, o napuštanju boksitskih rudnika, aerodroma Jasenice kod Mostara, o delimičnoj evakuaciji Mostara i njegovom okruženju od komunista.

Moral okupatora i kvislinga u gradu bio je na vrlo niskom nivou, što bi se negativno odrazilo na odbranu Mostara u slučaju eventualnog napada naših snaga na ovaj grad, koji bi verovatno bio obilato potpomognut patriotskim i antifašističkim snagama iznutra, naročito od revolucionarne omladine Mostara. Da li je bilo uslova za napad na Mostar? Van svake je sumnje — da smo raspolagali potrebnim podacima o rasporedu, jačini i stanju neprijatelja u gradu i okolini, verovatno bismo doneli i odgovarajuću odluku za napad na Mostar. Naša obaveštajna služba i partijska organizacija iz Mostara nisu na vreme prikupile potrebne podatke o situaciji u samom gradu.

Snage kojima je neprijatelj raspolagao bile su van Mostara, na prostoru Ljubuški — Široki Brijeg i zatvarale pravce koji su izvodili od Duvna (Tomislav Grad) prema Mostaru. Na ove pravce bila je orijentisana 9. dalmatinska divizija. Može se zameriti štabu 2. proleTERSke divizije i ilegalnoj partijskoj organizaciji Mostara što u ovom pravcu nisu inicijativno preduzeli potrebne mere da dostave potrebne podatke na osnovu kojih bi i vrhovni štab NOV i POJ imao jasniju sliku o situaciji u Mostaru i donjem toku Neretve. Naša neaktivnost u pogledu Mostara išla je u prilog italijanskom komandovanju koje je dobilo u vremenu da bi pregrupisalo svoje snage i mobilisalo četnike iz Hercegovine i Crne Gore za ojačavanje odbrane Mostara.

2. proleTERSka divizija (bez 4. crnogorske brigade) nalazila se na oko 12 km severno od Mostara. To su bile suviše jake snage za zatvaranje pravca Mostar — Konjic. Ovaj zadatak mogla je uspešno izvršiti bilo koja brigada iz sastava divizije, dok bi eventualni manevar 2. divizije uzvodno Neretvom prema Konjicu, bio mnogo korisniji za operativnu grupu u celini. Položaji 2. proleTERSke divizije, koje su posele 2. proleTERSka i 2. dalmatinska brigada na desnoj i levoj obali Neretve, bili su na brzu ruku utvrđeni, sa tu-i-tamo izgrađenim rovovima i po gde kojim prirodnim skloništem za zaštitu od artiljerije i avijacije.

Avijacija i artiljerija podržavale su četnike koji su držali položaj s. Ravni — s. Bijelo Polje, prema 2. proleterskoj diviziji. Međutim, dok su se predstavnici oružanih snaga Nemačke i Italije prepirali oko toga da li da dozvole saradnju četnika (stav Italijana) ili ne (stav Nemaca), pa su i jedni i drugi ostali na svojim gledištima, Draža Mihailović je, u svojstvu komandanta četničkih snaga u zemlji, dao četničkim jedinicama uputstva za rad.¹⁶ Već 20. februara 1943. njegovi četnici, podržani od italijanske artiljerije i avijacije, učestvuju u odbrani Mostara i obezbeđuju širu mobilizaciju četnika iz Hercegovine i Crne Gore za bitku na Neretvi.

Dok se užurbano vrši mobilizacija i prevoženje četnika sa šire teritorije Crne Gore ka Neretvi, za odbranu Mostara, četnici sa uže teritorije Hercegovine odmah se uključuju i posedaju spoljnu liniju odbrane Mostara. Rukovodilac ove neprijateljske operacije, sa O. broj 1 od 20. februara 1943, dao je sledeće zadatke svojim jedinicama koje su imale da sa prostora s. Prigrađani — s. Otoleža — s. Ledenica i s. Zukova Lokva operišu protiv 2. proleterske brigade na liniji s. Bijela — s. Ravni:

— Mostarska četnička brigada, pod komandom poručnika Marka Lojovića, poseda i brani položaj od leve obale Neretve dok. 360;

— četnička Nevesinjska brigada, pod komandom kapetana Zečevića, poseda i brani položaj k. 360 — Porim — Obalj (k. 1641), sa zadatkom da zatvori put koji izvodi od Klenove drage i sve prolaze od položaja 2. proleterske brigade prema Bijelom Polju;

— opšta rezerva, oko 300 četnika pod komandom poručnika Milana Kureša, postavljena je u rejon istočno od Porima (k. 1170) da se angažuje gde se ukaže potreba.

Pored ovoga, predviđen je i niz drugih mera, kao npr: održavanje veze, izviđanje, pravci izvlačenja i dr.

Pošto je 2. proleterska divizija izbila na Neretvu u rejon železničke stanice Drežnica, likvidirala njenu posadu, prekinula sve veze Mostara sa garnizonima u dolini Neretve i Rame i ostavila jače snage prema Mostaru, orijentisala je 4. proletersku brigadu uzvodno Neretvom, prema Jablanici, koja je,

¹⁵ Instrukcijom »Vrhovne komande« od 23. februara 1943. upoznate su sve četničke starešine sa šifrom, po kojoj su Nemci označeni brojem 11, Italijani sa 22. ustaše sa 33, domobrani sa 44. a muslimani sa 55.

pored Rame, bila kočnica 3. udarnoj diviziji pri nastupanju od Prozora prema Konjicu, kao i snagama 2. divizije od Drežnice prema Konjicu.

Prema planu dejstva 2. divizije, 4. proleterska brigada dobila je zadatak da produži nastupanje uzvodno Neretvom i da uništi sve otporne tačke koje su obezbeđivale saobraćaj u dolini te reke, kao i sve objekte na ovoj saobraćajnici (putne i železničke mostove, tunele i dr.). Dolina Neretve od Drežnice prema Jablanici otežavala je nastupanje 4. brigadi, jer nije pružala nikakve uslove za razvoj u borbi. Pošto se tesnac Neretve nije mogao obići, brigada je orijentisana uglavnom na automobilski drum i železničku prugu, s kojih je iz marševske kolone prelazila u direktan napad na otporne tačke neprijatelja u dolini Neretve prema Jablanici, a njih je bilo uglavnom na železničkim stanicama: Gornja i Donja Grabovica, Prenj i Karaula.

Opšta karakteristika odbrane pomenutih otpornih tačaka je bila to što je bio razvijen sistem streljačkih zaklona, bunkera i skloništa izgrađenih u kamenu i od betona, sa posadom i naoružanjem. Sve otporne tačke u okviru železničkih stanica bile su sa Mostarom ili Jablanicom povezane telefonom, a neke i radio-stanicom (Prenj). Međutim, sve ove veze ostale su neiskorišćene od onog časa kada je Drežnica zauzeta i u njenom rejonu forsirana Neretva.

Pripreme 4. proleterske brigade za napad na pomenuta uporišta bile su kratke i jednostavne. Napad je izvršen noću, posle najnužnijeg izviđanja i blokiranja neprijatelja i kratke vatrene pripreme koja je imala više moralno nego materijalno dejstvo, iako ni ono nije bilo nezapaženo. To se odnosi naročito na vatru iz protivkolskih i automatskih oruđa kojom je direktnim pogocima uništavana posada neprijatelja po bunkerima. Bez jačeg otpora, 18. februara 1943. oslobođene su Donja i Gornja Grabovica. Nastupanje prema Grabovici bilo je vrlo teško i ograničeno na samu železničku prugu. Desno je usečeno korito Neretve, a levo strme stene hercegovačkog krša koje nisu dozvoljavale nastupanje širim frontom, sem kolonom po jedan i sporim podilaženjem Grabovici koja je bila organizovana za odbranu sa nekoliko streljačkih zaklona severno i južno od stanice.

Preko Neretve, na drugoj strani stanice Grabovica, nalazila se italijanska posada u utvrđenim kućama, zaklonima i bunkerima koja je zajedno sa posadom stanice Grabovica predstav-

ljala celinu i s njom bila povezana visećim mostom. Pojavom izviđačkih delova 1/4. crnogorske brigade prema stanici Grabovica posada stanice bila je iznenađena, ali joj je pošlo za rukom da se ukrca u oklopni voz i izvuče prema Jablanici, dok su Italijani na levoj obali ostali u svojim skloništim; nisu mogli koristiti viseći most, jer je bio pod vatrom zasede 1. bataljona 4. brigade. Pošto nije našla drugi izlaz, italijanska posada iz utvrđenja na levoj obali Neretve posle kraće borbe i pretrpljenih gubitaka predala se sa svom opremom i sredstvima za život. Sva postrojenja na železničkoj stanici Grabovica neprijatelj je ostavio neoštećena, ali ih je 1/4. brigade naknadno uništio, pa je stanica onesposobljena za duži period vremena.

U nastupanju prema Jablanici, 4. brigada je pod izuzetno teškim zemljišnim uslovima i čestim udarima italijanske avijacije sa Mostarskog aerodroma likvidirala sva italijanska uporišta na putu i železničkoj pruzi Mostar — Jablanica, podišla samoj Jablanici i počela pripreme za napad na ovo uporište. Pripreme su bile kratke i izvođene su uglavnom u toku podilaženja samoj Jablanici. Pored gubitaka što ih je neprijatelj pretrpeo u mrtvim, ranjenim i zarobljenim, 4. brigada je uništila dve železničke stanice i u njima tehnička postrojenja, počev od Donje Grabovice pa zaključno sa Jablanicom.

Napad na Jablanicu počeo je noću 20/21. februara, a izvodila ga je 4. proleterska brigada uz podršku brdske baterije koja je imala samo jedno oruđe sa neznatnim brojem granata. Objektu napada se podilazilo uz podršku ovog artiljerijskog oruđa sa VP južno od Jablanice koje je s vremena na vreme otvaralo vatru sa po nekoliko granata na neprijateljsku artiljeriju ispred kasarne (na platou iznad sela Jablanice). Pošto se posada spoljne odbrane Jablanice koju su razbili prednji delovi 4. brigade, delimično povukla u Jablanicu, brigada je još iste noći ovladala selom izuzev hotela u centru i kasarne na platou koju je branio 1/259. puka sa artiljerijom i minobacačima.

Odbrana kasarne i hotela bila je organizovana na brzu ruku i utvrđena na načelima odbrane kamenih zgrada u naseljenom mestu. U toku blokade Jablanice grupa od pet aviona, pošto je bombardovala naše položaje, bacila je pismo komandantu odbrane Jablanice, kojim ga komandant divizije iz Mostara hrabri da izdrži do dolaska pojačanja, jer »za vašu hrabrost otadžbina vam je zahvalna«. Ovo pismo je dospelo u ruke bo-

Ruševine stare austrijske tvrđave u Jablanici, iz koje su se branili Italijani — deo zaplenjenog materijala i opreme

raca 4. crnogorske brigade, a komandant Jablanice je za zlostavljanje nevinog i golorukog naroda iskusio zasluženu kaznu.

U toku borbi za oslobađanje Jablanice neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke u ljudstvu i tehnici. U Jablanici i otpornim tačkama Karauli, Prenju izginuo je ili zarobljen 1/259. puka sa celom ratnom opremom. Od zaplenjene artiljerije naša divizijska baterija je popunjena sa još dva oruđa, tako da je sada imala tri topa sa dovoljno municije; dve zaplenjene haubice su uništene zbog slabih uslova za njenu dalju upotrebu preko Neretve.

Da bi se oslobodila prisustva 2. proleterske i 9. dalmatinske divizije koje su ugrožavale Mostar i rudnik u Širokom Brijegu (eksploatisali su ga Nemci), komanda italijanskog VI korpusa je preduzela, u sadejstvu sa četnicima iz Hercegovine i Crne Gore, da naše divizije odbaci što dalje od Mostara. Na

intervenciju nemačkog oficira za vezu pri italijanskoj komandi u Mostaru, komandant jugoistoka general-pukovnik Ler odobrio je upotrebu nemačke avijacije za bombardovanje jedinica 2. proleterske i 9. dalmatinske divizije u neposrednoj blizini Mostara, pa je u ovom smislu naređeno italijanskim trupama da po predviđenom ključu održavaju vezu sa nemačkom avijacijom.¹⁷

U duhu ovih mera italijanska Vrhovna komanda obavestila je preko generala Ambrozija komandu VI korpusa da će Nemci preduzeti potrebne mere i intervenisati preko demarkacione linije sa svoje dve borbene grupe, kao i to da je već dato naređenje da se iz rejon Donji Vakuf prebaci jedna takva borbena grupa u rejon Sarajeva, odakle će se upotrebiti na pravcu Sarajevo — Konjic protiv Narodnooslobodilačke vojske u dolini Neretve i na taj način olakšati težak položaj italijanskih snaga na prostoru Mostar — Konjic. Koliko je položaj Italijana na užem području Mostara bio težak može se zaključiti iz daljih reči generala Ambrozija koji upozorava komandanta VI korpusa da, pored četnika Draže Mihailovića, angažuje i ostale snage sa teritorije korpusa u dolini Neretve.

Po ovlašćenju Draže Mihailovića, četničkim snagama na Neretvi komandovao je major bivše jugoslovenske vojske Zaharije Ostojić zvani Branko. Četničke snage, angažovane na Neretvi, imale su mešoviti sastav: ili su bile samo od četnika, ili su bile ojačane specijalnim italijanskim (mitraljeskim, minobacačkim ili artiljerijskim) jedinicama. Pre upotrebe crnogorskih četnika na Neretvi, guverner Crne Gore Pircio Biroli, u duhu direktive italijanske Vrhovne komande i komande Slovenija — Dalmacija, preduzeo je niz mera u pogledu materijalnog obezbeđenja četnika u bici na Neretvi. U izveštaju, upućenom radio-telegrafskim putem komandi Slovenija — Dalmacija od 18. februara general Pircio Biroli javlja:

»Poznate crnogorske formacije koje polaze, broje 4.000 ljudi od kojih 2.000 naoružano jugoslovenskim puškama »mauzer« kalibra 7,9 i 500 naoružanih italijanskim puškama.

Molim tu intendanturu da naredi izdavanje još 1.500 pušaka, 50 mitraljeza i 10 bacača od 81 mm sa odgovarajućom municijom.

Potrebno je takođe pripremiti i snabdevanje municijom za 2.500 pušaka koje su već raspodeljene.

¹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 10. dok. br. 242.

Ukazujem »Superslodi«, osim toga, na potrebu artiljerijske potpore, čija intervencija osetno utiče na borbenu sposobnost nacionalističkih formacija.

Potrebno je dalje pobrinuti se za trebovanje materijala radi dodeljivanja signalnih pištolja, platna za signalizaciju, 20 serija topografskih karata 1 : 100.000 operativne zone.

Kuhinjski materijal koji će od strane te intendanture biti liferovan zajedno sa onim koji je određen od strane komande trupa Crne Gore, dovoljan je za potrebe tih formacija. Potrebno je međutim da intendantura »Superslode« pošalje i 2.000 vojničkih porcija i 3.000 čaturica, pošto trupe Crne Gore ne raspolazu tim materijalom.

Crnogorski nacionalisti polaze sa po jednim pokrivačem i sa po jednim šatorskim krilom za svakog čoveka i najpotrebnijim sanitetskim materijalom.

Formacije ne raspolazu transportnim sredstvima i nemaju, kao posledica izuzetno teških prilika, potrebni kuhinjski materijal.

Potrebno je zbog toga obezbediti u Jablanici stvaranje baze za snabdevanje životnim namirnicama, drvima, municijom i pobrinuti se za transportna sredstva u odnosu prema projektovanim operacijama.

Očekujem odobrenje pre započinjanja pokreta da bi se izbegla kriza u snabdevanju.

General Pircio Biroli¹⁸

U ovako teškoj i složenoj situaciji, Vrhovni štab NOV i POJ doneo je odluku da se, pre izvršenja protivudara na pravcu Prozor — Gornji Vakuf, poruše svi mostovi na Neretvi od Rame do zaključno Karaule, jer su svi prelazi nizvodno već bili uništeni. Neretva je predstavljala vrlo ozbiljnu prepreku pozadini našim glavnim snagama na pravcu Prozor — Gornji Vakuf. Rušenjem mostova ona je postala još ozbiljnija prepreka. Čini mi se da je i ovde naša obaveštajna služba podbacila u oceni jačine i sastava neprijatelja na levoj obali Neretve. Po svemu sudeći, smatralo se da levu obalu Neretve brane jake nemačko-ustaške i italijat.-ko-četničke snage kojima je trebalo usporiti nastupanje ka pozadini onih naših snaga koje vrše protivudar. Pored naših snaga na Neretvi koje su obezbeđivale pozadinu glavnine operativne grupe kod Prozora, kao mera sigurnosti preduzeto

¹⁸ Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knjiga I, str. 333, Beograd 1945. godine.

je i rušenje mostova na Neretvi. To, a ne taktička varka, bio je po mom mišljenju razlog naređenja vrhovnog komandanta da se poruši i železnički most kod Jablanice.¹⁹

NAS PROTIVUDAR I PRELAZAK PREKO NERETVE

U vezi sa protivudarom kod Gornjeg Vakufa, 2. proleterska divizija koncentrisana je, u okviru opšteg manevra operativne grupe, za sprečavanje neprijateljskog prodora prema Prozorskoj kotlini u kojoj se nalazila bolnica sa ranjenicima, izložena eventualnom napadu Nemaca, ustaša i domobrana sa pravca Bugojno — Gornji Vakuf, a od pravca Mostara — Italijana i četnika.

Situacija operativne grupe sa ranjenicima pogoršavala se iz dana u dan. Neprijatelj je iz operativnog okruženja počeo prelaziti u taktičko stezanje. Broj ranjenih boraca stalno se povećavao. Opšta ofanziva četnika protiv naših snaga u dolini Neretve zamišljena je da se izvede u tri naporedne kolone i to:

1. *desna kolona*, sa linije: Zlatar — Gođevac — Bjelašnica — Veliko brdo, napada opštim pravcem: Gođevac — Crni vrh — Rečice — Jablanica;

2. *srednja kolona*, sa linije: Harač (2019) — Planinica (1623) — Bukovi breg — Grabovčići — Dolovi — s. Ravne — Bijela — Mandić, napada pravcem: Dolovi — Zabrđe — Kup — Glogovo — Grabovica, sa zonom širenja: leva obala Neretve i leva granica desne kolone;

3. *leva kolona*, sa linije: Vilenjak — Tomina kosa — Dobra draga — s. Goranci, napada pravcem: s. Goranci — Golo brdo — s. Vrđi — s. Drežnica.

Prema 2. proleterskoj diviziji orijentisane su snage srednje i leve kolone neprijatelja i to: srednja u čijem su sastavu bile Nevesinjska i Kombinovana brigada, a leva, u čijem je sastavu bila Nikšićka brigada. Početak napada predviđen je za 27. februar posle artiljerijske i avio-pripreme i to: *srednja kolona* napada u tri potkolone: u desnoj, Nevesinjska brigada, pravcem: Planinica — Osredak — Zelena glava na 2. proletersku brigadu, isturajući jednu četvu na Veliki Prenj kao stalnu pobočnicu za vezu sa četničkim snagama orijentisanim prema Jablanici; srednja potkolona, jačine jedan bataljon, pravcem: Dolovi —

¹⁹ U našoj vojnoj literaturi postoji mišljenje da je Vrhovni štab NOV i POJ, rušenjem mostova na Neretvi, izvršio operativno maskiranje. Ovakvo mišljenje teško se može održati.

Obotine (627) — Kup — Varda — Donja Grabovica, sadejstvujući desnoj i levoj potkoloni; u levoj je Kombinovana brigada, pravcem: Lucina — s. Jasenjani — s. Gornje Selo — Krecelj, sadejstvujući srednjoj potkoloni za uništenje partizanskih snaga u rejonu s. Jasenjani — s. Gornje Selo, a zatim da produži nastupanje uzvodno Neretvom, održavajući vezu sa srednjom potkolonom srednje kolone i levom kolonom na desnoj obali Neretve; rezerva, nepoznate jačine i sastava, kretala bi se na levom krilu, pozadi desne potkolone, spremna za dejstvo po naređenju komandanta kolone, gde to bude situacija nalagala.

Početak napada srednje kolone predviđen je za 8.30 časova.

Leva kolona, crnogorski četnici na desnoj obali Neretve takođe sa rasporedom u tri potkolone: desna, jačine oko 400 boraca, 2 bacača, 3 mitraljeza i 15 puškomitraljeza, na odseku: Pometenik — Papratnik; srednja, jačine 400 boraca sa 8 puškomitraljeza, na odseku: Papratnik — Tetrnjača (zaključno); leva, jačine oko 350 boraca sa 2 bacača, 2 mitraljeza i puškomitraljeza, na odseku: Tetrnjača — Umac (zaključno) — rezerva, jačine oko 500 četnika sa 6 bacača i 12 puškomitraljeza, na prostoru Marjanova — Bobukva; pobočnica, jačine oko 300 četnika, sa 2 bacača i 6 puškomitraljeza, postavlja se u rejon k. 842.

Dok su četničkim snagama na pravcu Mostar — Konjic podrobno davane direktive, onima sa prostora Konjic — s. Bijela naređeno je da zatvore prelaze istočno od Neretve, preko Prenja i na taj način sadejstvuju u uništavanju snaga 2. proleterske divizije u rejonu: s. Ravne — s. Jasenjani — s. Grabovčići.

Napad Italijana i četnika počeo je utvrđenog dana 27. februara, posle artiljerijske i avio-pripreme koja je trajala od 6 do 8.30 časova. Po vremenu njenog trajanja, kao da se radilo o napadu na utvrđene položaje jedinica 2. proleterske divizije, pa i major Radulović obaveštava »čika-Branka« (majora Ostojića) depešom br. 282 od 27. februara 1943. u 22.30 časova, gde između ostalog kaže:

»Artiljerijska i avio-priprema bila je savršena. Napad pešadije slab i očajan. Borbe tako reći nije ni bilo. Kolone nisu postigle dnevni cilj. Slabo radi leva kolona, potpuno podbacila i srednja. Srednja nije prešla Beli potok... Napad Bajin lepo pripremljen i zamišljen ali slabo izveden«.

Dakle, dosta je utrošeno artiljerijske municije ali bez uspeha, pa i tzv. vojvoda Dobrosav Jevđević, svojom depešom br. 287. od 27. februara u 18.15 časova, obaveštava »čika-Branka« o neuspehu i kaže:

»Da naše snage od oko 5.000 ljudi sa 18 topova i 18 bacača, protiv 500 partizana i nekoliko automatskih oruđa, danas nisu ni koraka napredovale... Oprostite, meni se čini da su Bajovi više ararzeri (frazeri — Prim. J. V.) nego borci, jer imaju preko 100 oficira i podoficira aktivnih ...«

Dugo zadržavanje naših ranjenika na jednom mestu i svakodneвно bombardovanje od jutra do mraka stvorili su probleme psihološke prirode. Uopšte uzev, položaj je bio težak, ako ne i kritičan. Dok je neprijatelj nastupao jačim snagama i tehnikom, podržavan preko celog dana od artiljerije i avijacije, sa pravca od Bugojna i Gornjeg Vakufa, s druge strane se isprečila Neretva (kanjonska i bez prilaznih puteva i prelaza), koju je trebalo prvo taktički, a zatim tehnički savladati i nastupati prema Drini.

PROTIVUDAR KOD GORNJEG VAKUFA

Vrhovno komandovanje na čelu sa drugom Titom, donelo je odluku za ofanzivna dejstva glavnim snagama na pravcu Prozor — Gornji Vakuf u cilju razbijanja i uništenja neprijatelja na prostoru Gornji Vakuf i stvaranja povoljnijih uslova za izlazak iz ovako teške situacije. Pre početka protivudara, raspored 2. proleterske divizije bio je sledeći:

2. proleterska brigada je usiljenim maršem 2. marta ujutro stigla u Jablanicu, odakle je produžila marševanje delom peške, a delom se prevezla kamionima do rejona Prozora, spremna da se nakon upoznavanja sa situacijom i prijema zadatka angažuje prema Gornjem Vakufu u duhu naređenja Vrhovnog štaba.

4. proleterska brigada je u toku 2. marta, od ranih jutarnjih časova bila na maršu prema s. Draževu, za odbranu bolnica sa ranjenicima od nemačkog prodora iz doline Vrbasa, sa pravca KobiJn — Karaulica — Vilića gumno.

2. dalmatinska brigada, raspoređena u širem rejonu Jablanice, osmatra i zatvara pravce koji izvode dolinom Neretve od Konjica i Mostara prema Jablanici.

Na pravcima Imotski — Ljubuški i Imotski — Mostar, sa kraćim prekidom, 9. dalmatinska divizija je u drugoj polovini

februara vodila izviđačko-zaštitničke borbe. Na pravcu Imotski — Ljubuški neprijatelj, jačine sedam satnija, držao je glavnim snagama položaje: pl. Ljubeć — s. Tihaljina — pl. Malić sa prednjim delovima na liniji: s. Puteševica — s. Peć Mlinovi — s. Mala Ploča — s. Ružići. Na pravcu Imotski — Mostar neprijatelj je imao glavne snage kod Širokog Brijega, sa prednjim delovima na liniji Kočerin — Crne Lokve.

Prema odluci štaba 9. dalmatinske divizije, njene glavne snage (dve brigade bez jednog bataljona) usmerene su na pravac Imotski — Ljubuški, dok je sa jednim bataljonom 3. brigade zatvaran i osmatran pravac Mostar — Imotski.

U borbama od 21. do 24. februara, 3. i 4. brigada 9. divizije zauzele su Ljubeć i Malić i te su položaje držale sve do početka operacija Italijana dolinom Tihaljine od Ljubuškog. Pod pritiskom nadmoćnijih snaga neprijatelja, a naročito zbog jake vatre artiljerije i avijacije, jedinice 9. divizije povukle su se na liniju: Glavica — Otarište — Kelavići, držeći u svojim rukama i vrh pl. Ljubeć.

Bez teškog naoružanja i municije, položaj 9. divizije bio je otežan, jer su neke brigade (3. i 4) pretrpele osetne gubitke. Možda je bilo uslova da se deo teškog naoružanja iz 2. proleterske divizije da 9. dalmatinskoj diviziji, što bi pomoglo Dalmatincima da koliko-toliko povećaju udarnu i vatrenu snagu divizije, a snaga manevra 2. proleterske divizije ne bi time izgubila. Prema podacima obaveštajne službe sa terena, neprijatelj se pripremao sa nekoliko pravaca za napad na slobodnu teritoriju Imotskog: sa područja Makarska — Podgora, od Sinja preko Vagnja za Livno i od Trilja preko Aržana. Napad na slobodnu teritoriju 9. divizije imao je svakako odraza na položaj 2. divizije u dolini Neretve koji je postajao sve osetljiviji; 9. divizija nije se mogla uspešno odupreti jačim snagama neprijatelja, podržanog mnogobrojnom tehnikom sa zemlje i iz vazduha.

9. dalmatinska divizija imala je značaj za operativnu grupu divizija u celini, a za 2. proletersku diviziju posebno. Ona je, komplikovanjem situacije u dolini Rame i u laktu Neretve, dobila još veći značaj za zatvaranje pravaca koji iz donjeg toka Neretve izvode prema Konjicu. Ovi su razlozi nalagali šire ispomaganje 9. dalmatinske divizije.

Napredovanje nemačke 718. divizije prema Konjicu i Jablanici i prodor borbene grupe »Anaker« sa pravca Sarajeva u Konjic i dalje napredovanje ka Jablanici. kao i jednovremeno nastupanje nemačke 717. divizije sa borbenom grupom »Fogel« i 5. ustaškom brigadom na pravcu Gornji Vakuf — Prozor, odnosno pravcem: Kobila — Karaulica — Vilića gumno ka našoj bolnici sa ranjenicima, ukazali su na nameru Nemaca da u sadejstvu sa italijansko-četničkim snagama sa pravca Mostar — Jablanica pređu konačno na uništenje naših snaga u dolini Rame i Neretve. Da bi se sprečila ta namera neprijatelja, drug Tito je 28. februara doneo odluku da se sa osnovnim snagama izvrši protivudar pravcem Prozor — Gornji Vakuf, da se razbiju nemačko-ustaške snage i odbace dolinom Vrbasa u pravcu Bugojna, obezbeđujući se istovremeno od Mostara i Konjica, a zatim da se forsira Neretva na odseku Konjic — Jablanica.

Nemci su u operaciji nazvanoj »Vajs II« nameravali da jednovremeno unište našu operativnu grupu i ranjenike u dolini Rame i Neretve. Ali taj plan nisu realizovali. Oni su izgubili bitku u borbama na Vilića gumnu, a potom kod Gornjeg Vakufa. Nemcima je bilo mnogo stalo da se primaknu ranjenicima, da ih masakriraju i potpuno unište. Ovakvim aktom oni nisu mislili da rešavaju određen vojnički problem koji bi bio prepreka na putu njihovog daljeg nastupanja, koliko da se varvarskim metodom nehumano obračunaju sa ranjenicima, kako bi na taj način moralno pokolebale ostale partizanske borbe u stroju i otupeli njihovu borbenu i revolucionarnu snagu, sa opomenom da slična sudbina i njih čeka.

Posle prodora Nemaca od Karaule i s. Pidriša u pravcu Vilića gumna, upotrebljena je 4. crnogorska proleTERSka brigada sa zadatkom da u sadejstvu sa dva bataljona 3. krajiške brigade, koji su do tada vodili neravnu borbu sa Nemcima i pokazali veliku hrabrost i izdržljivost, po svaku cenu zadrže dalje nastupanje Nemaca preko Vilića gumna u pravcu Prozorske kotline, a zatim da ih napadnu, unište ili odbace ka s. Voljice. U susretnoj borbi na Vilića gumnu, posle nekoliko obostranih juriša, 4. proleTERSka brigada je sa Krajišnicima zaustavila Nemce na Vilića gumnu, nanela im osetne gubitke, odbacila ih preko Karaulice, sa dva bataljona 3. krajiške brigade izbila na pl. Kobilu sjurila Nemce u pravcu s. Voljice i dalje prema dolini Vrbasa.

Vrhovni štab NOV i POJ izdao je zapovest za protivudar 3. marta u 4 časa, usmeravajući osnovne snage grupe divizija na neprijatelja u širem rejonu Gornjeg Vakufa.²⁰

²⁰ Arh. VII, br. reg. 36, I A, k. 7.

U ovom manevru, 2. proleterska divizija (bez 2. dalmatinske brigade), ojačana 7. banijskom brigadom i sa dva bataljona 3. krajiške, obrazovala je srednju grupu i sa odseka Vilića gumno — s. Pidriš napadala pravcem: Vilića gumno — Kobila — s. Podovi — s. Paloč sa zadatkom da u sadejstvu sa desnom napadnom grupom odbaci neprijatelja ka Bugojnu.

U borbama koje su se vodile na pravcima s. Pidriš — Gornji Vakuf i Vilića gumno — Kobila — s. Voljice, uz podršku tenkovske čete Vrhovnog štaba i artiljerije sa VP Makljena, srednja grupa je u sadejstvu sa 1. dalmatinskom i 3. krajiškom brigadom, po cenu teških gubitaka, razbila odbranu neprijatelja na pravcu s. Pidriš — s. Mačkovac — Gornji Vakuf. Neprijatelj se uz osetne gubitke i pod zaštitom tenkova i avijacije povukao prema Bugojnu.

DRUGO FORSIRANJE NERETVE

Pojava naše tenkovske čete u rejonu s. Pidriša u borbenom poretku 2. proleterske brigade iznenadila je Nemce. Prvo su mislili da se radi o njihovim tenkovima, ali kada su osetili vatru tenkova uhvatila ih je panika. Podrškom tenkova i artiljerije, 2. brigada je produžila napad na položaje u visini s. Mačkovca, sa kojih su se Nemci u neredu povukli prema Gornjem Vakufu, a istovremeno su se povlačili i na pravcima napada desne i leve napadne grupe u pravcu Bugojna.

Posle uspešnog protivudara na pravcu Prozor — Gornji Vakuf počelo je brzo izvlačenje jedinica prema Neretvi u cilju njenog forsiranja. Vrhovni štab je brzo reagovao sa potrebnim direktivama da se Neretva što pre forsira na odseku Jablanice sa sledećim rasporedom jedinica:

Prva proleterska divizija (bez 1. brigade) određena je u zaštitnicu glavnih snaga, sa zadatkom da zatvara i najodsudnije brani pravac: Gornji Vakuf — Prozor — Jablanica, stvarajući vreme glavnini snaga i bolnici sa ranjenicima da forsiraju Neretvu kod Jablanice. Pri ovome se imalo u vidu korišćenje svih vrsta prepreka kombinujući ih sa zasedama na odgovarajućim mestima. Nakon prelaska glavnih snaga preko Neretve, 1. divizija obrazuje opštu zaštitnicu, sa zadatkom da obezbedi nesmetano kretanje ranjenika.

Druga proleterska divizija, ojačana 1. proleterskom brigadom, dobila je zadatak da forsira Neretvu na odseku Jablanice, razbije i uništi četničke i italijanske snage na levoj obali

Neretve, obezbedi potreban mostobran, a zatim produži nastupanje pravcem Boračko Jezero— Glavatičevo — Kalinovik.

Treća udarna divizija dobila je zadatak da zatvara pravac Ostrožac — Jablanica i ne dozvoli prodor snagama nemačke 718. divizije preko Ostrošca, a po prebacivanju 2. proleterske divizije da delom snaga forsira Neretvu kod Ostrošca i obezbedi ovaj levi bok sa pravca Konjica. Zbog osetljivosti pravca od Konjica, drug Tito je izričito naredio da se na tom pravcu za prvo vreme angažuju 1. proleterska brigada i dva bataljona iz 2. proleterske brigade.

Sedma banijska divizija dobila je zadatak da se prebaci preko Neretve na odseku Glogošnica — Gornja Bijela, zatvori pravce koji izvode preko Prenja, obezbeđujući desni bok glavnih snaga na pravcu Jablanica — Konjic — Borci.

Deveta dalmatinska divizija dobila je naređenje da se što pre prebaci preko Cvrsnice — u dolinu reke Doljanke, uništi četničke snage na tom pravcu i obezbedi desni bok glavnih snaga sa pravca Mostar — Jablanica.

U vreme priprema operativne grupe za protivudar u pravcu Gornjeg Vakufa, Italijani, ustaše i četnici su početkom marta otpočeli ofanzivu od Trilja i potisli 4. dalmatinsku brigadu sa pl. Ljubeč. U to vreme je 369. legionarska divizija zauzela Livno, čime je slobodna teritorija 9. divizije bila ozbiljno ugrožena i od Trilja i od Livna. Nemajući potrebne snage da održi svoj operativni prostor, ona se po sugestiji Vrhovnog štaba NOV i POJ pod borbom povlačila pravcem: Imotski — Posušje — s. Rakitno — Prozor.

Vodeći borbe sa četnicima po obroncima Cvrsnice, Ljubuše i pl. Plasa, 9. divizija je izbila na prostor: D. Jablanica, severni ogranci pl. Plasa, dolina Doljanke i tu pristupila izvršenju postavljenog zadatka — obezbeđenja rejona Jablanice od Mostara i dolinom Doljanke. Posle prelaska naših snaga preko Neretve kod Jablanice, 9. dalmatinska divizija dobila je zadatak od Vrhovnog štaba da organizuje prenos ranjenika pravcem Boračko jezero — s. Glavatičevo. Nešto kasnije, pošto je 7. banijska divizija primila obezbeđenje ranjenika, 9. divizija je orijentisana u pravcu Nevesinja sadejstvujući u oslobađanju ovog mesta 3. udarnoj diviziji.

Zbog koncentracije osnovnih snaga i bolnica sa ranjenicima na užem prostoru Jablanice i opasnosti sa pravaca koji izvode ka Jablanici, Vrhovni štab je težio da forsiranje Neretve počne još 5. marta 1943. Međutim, pošto još nisu bile izvršene

potrebne pripreme i stvoreni uslovi za podizanje i osposobljavanje mosta u Jablanici, u vezi sa izveštajem komandanta 2. dalmatinske brigade odgođen je početak forsiranja Neretve za 6. mart, do kog vremena su se prikupili i potrebni podaci o neprijatelju na levoj obali Neretve.

Neposredno na levoj obali Neretve od Konjica do Jablanice i nizvodno od ovog mesta, odbranu na Neretvi organizovali su uglavnom četnici, potpomognuti od Italijana. Položaje na levoj obali četnici su poseli linijski i slabijim snagama, dok su glavne snage držali u dubini, na ograncima Prenja. Odbranu na Neretvi podržavala je italijanska artiljerija sa VP severoistočno od Konjica i avijacija koja je od svitanja do mraka bombardovala prelaze Neretve i mesto prelaza u Jablanici.

Četnici su bili mobilisani sa teritorije: Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne. U široj zoni Mostara, Nevesinja, Kalinovika i Konjica, jačina četničkih snaga se kretala od 12.000 do 15.000 formiranih u brigade, bataljone i čete. A kako je tekla mobilizacija četnika potvrđuje i ovo pismo Baja Stanišića.²¹

»Gospodinu armijskom deneralu Draži Mihailoviću, Ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva.

Položaj

Gospodine Ministre, Prema vašem naređenju, sa teritorije moga reona, sa jednom neverovatnom brzinom, sakupio sam i doveo u Mostar oko 2.200 Crnogoraca, cvet žive ljudske snage onoga kraja. Elan i oduševljenje svih koji su sa mnom pošli, kao i onih koji su ih poslali i ispratili prevazišao je sve ono što sam do danas kao vojnik i ratnik video. Sa bolom u srcu njihovi dragi su ih šiljali da priteknu u pomoć braći u Herceg-Bosni, u borbi protiv komunista ...

Komandant, pukovnik,
Bajo Stanišić, s. r.«

Snabdevanje četnika naoružanjem, municijom, hranom, novcem i ostalim potrebama obezbeđivala je italijanska komanda, preko delegata »vrhovne komande vojske u otadžbini«, vojvode Dobrosava Jevđevića, koji je bio pri štabu italijanske armije na Sušaku.

²¹ Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knjiga I, str. 115, Beograd 1945. godine.

2. proleterska divizija je otpočela forsiranje Neretve noću 6/7. marta 1943. preko porušenog železničkog mosta na odseku Jablanice. U prvom ešelonu bila je 2. dalmatinska brigada koja je dobila zadatak da po forsiranju razbije neprijatelja na levoj obali Neretve i obrazuje mostobran za prelazak ostalih jedinica, kao i da stvori uslove Inženjerskoj četi Vrhovnog štaba za podizanje mosta radi prelaska bolnice sa ranjenicima i ostalih ustanova. Zaštitu forsiranja Neretve od Konjica vršila je 3. udarna divizija. Haubički divizion Vrhovnog štaba je za vreme forsiranja Neretve bio pridodat 2. proleterskoj diviziji i sa delom snaga 2. dalmatinske brigade raspoređen je na samoj obali, po grupama i to: jedna baterija u rejonu Rame, a dve u rejonu Jablanice gde se nalazio i štab Haubičkog diviziona.

Prvi je počeo forsiranje 3. bataljon 2. dalmatinske brigade. Zadatak mu je bio da likvidira posadu neprijatelja na suprotnoj obali i tako obezbedi uži mostobran za prelazak ostalih snaga brigade i izgradnju novog, na mesto starog porušenog železničkog mosta. Prva borbena grupa ovog bataljona kojom je komandovao desetar Stevo Opačić, uspuzala se uz hladnu gvozdenu konstrukciju, podišla četničkom položaju, bacila bombe među četnike koji su, ostavivši trojicu mrtvih i uz kuknjavu ranjenih, iznenađeni napustili položaj i pobešli u noć.

Prelaskom prvih borbenih grupa na levu obalu Neretve stvoreni su potrebni uslovi Inženjerskoj četi Vrhovnog štaba da počne sa izgradnjom za prelazak ranjenika i ostalih jedinica i ustanova. Za forsiranje Neretve i izgradnju prelaza na odseku Jablanice iskorišćeni su konstrukcija porušenog mosta i mesna sredstva: železničke šine, telefonski stubovi, žica, daske, ekseri i dr. koja je prikupila Inženjerska četa u Jablanici i prebacila na gradilište kod samog mosta. Radovima na izgradnji prelaza rukovodio je inženjer Vladimir Smirnov Voloda.

Po prelasku prvih delova 2. dalmatinske brigade inženjerci su pristupili izgradnji improvizovanog mosta, kao i prilaznih i izlaznih puteva iz doline Neretve, a to im je otežavalo nedostatak tehnike. Radovi su izvođeni pri neprekidnom dejstvu neprijatelja sa zemlje i iz vazduha, ali to nije obeshabrilo Inženjersku četvu da i u takvim uslovima izvrši zadatak u rekordnom vremenu. Oborena konstrukcija starog mosta ostala je jednim krajem koso naslonjena na levu obalu Neretve, a

drugim u samoj reci. Taj deo u reci je poslužio da se na njemu pričvrste telefonski stubovi, a na ove su kasnije pričvršćene daske u vidu patosa, kojima je, pored vojske, ranjenika i komore mogla da pređe čak i artiljerija manjeg kalibra.

2. proleterska divizija je ovim dva puta forsirala Neretvu (prvi put 16/17. februara kod Drežnice), čime je zabeležila značajna iskustva sa gledišta brzine forsiranja, bez savremene tehnike, a uz široko korišćenje mesnih sredstava.

Posle proboja četničkih položaja na levoj obali Neretve i razbijanja »brigada« Lukačevića, Kosalovića, Bojovića i Ružića koje su u panici odstupile u pravcu Glavatičeva, vrhovna komanda četnika je naredila da se četnički komandant Vidačić prebaci sa svojom grupom preko Nevesinja i Kule u rejon s. Bijele, a major Vesković iz Bijelog Polja, preko Prenja u rejon s. Borci, ne bi li se zaustavilo nadiranje partizanskih snaga u pravcu Kalinovika. Međutim, major Vesković nije ni pošao na ovaj zadatak, izgovarajući se da mu vojska nije »obučena i nahranjena«.

U toku 8. marta prešla je preko Neretve 4. crnogorska brigada i posle odbacivanja četnika prema s. Čelebiću zaposela položaj Krstac — Javorik sa zadatkom da obezbedi mostobran od protivnapada neprijatelja sa pravca koji izvodi od s. Lisičića i s. Čelebića prema Javoriku i Idbaru. Istog dana prešla je Neretvu i 1. proleterska brigada koja je naredjenjem Vrhovnog štaba od 7. marta privremeno stavljena pod komandu 2. proleterske divizije i postavljena na prostor s. Bunari — s. Zekić — s. Idbar, sa zadatkom: da zatvori pravce koji izvode od s. Čelebića, s. Orahovice i Konjica; da razbije neprijatelja koji drži položaje na liniji s. Čelebić — s. Orahovica i neutrališe njegovu artiljeriju kod s. Čelebića. Prelaskom 1. proleterske brigade preko Neretve 8. marta, prešla je cela 2. proleterska divizija na levu obalu, dok su na desnoj ostale još Haubički divizion i Tenkovska četa, kao pridodate jedinice 2. diviziji za podršku na odseku Jablanice.

PREMA DRINI

Posle forsiranja Neretve, pred naše glavne snage i ranjenike isprečila se Drina, opet jedna od vrlo ozbiljnih prepreka. Iako su glavne četničke snage pretrpele na Neretvi potpun politički i vojnički poraz, naše su snage produžile nastupanje međurečjem Neretva — Drina, goneći pred sobom ostatke raz-

bijenih četnika sa Neretve. Nastupalo se na širokom frontu, da bi se što pre izbilo u širi prostor Nevesinjskog polja na Kalinovачke visoravni. Ovo su diktirali ne samo operativni obziri nego i postojeći problemi u vezi sa smeštajem, i ishranom hiljada ranjenika i bolesnika. Prostor između Neretve i Drine morali smo savladati sopstvenim snagama i pored mnogih prepreka.

2. proleterska divizija je posle razbijanja četnika na levoj obali Neretve obrazovala mostobran na liniji: Jablanica — s. Krstac — s. Javorik — s. Bunari — s. Idbar — pl. Ljubina — s. Vihidi — s. Memeja i uz pomoć Inženjerske čete Vrhovnog štaba stvorila potrebne uslove da 9. marta otpočne prelazak ranjenika. Nakon toga je dobila zadatak da kao prethodnica grupe divizija nastupa pravcem: Boračko Jezero — s. Glavatičevo — Kalinovik i uništi ostatke neprijatelja na tom pravcu. Pomoćne snage grupe divizija nastupale su pravcem: Jablanica — Nevesinje — Gacko. Razbijene četničke brigade u mostobranu nisu se mogle više prikupiti niti srediti za pružanje ozbiljnijeg otpora. One više nisu predstavljale neku organizovanu vojsku ni po unutrašnjoj organizaciji ni po spoljnom izgledu. Razbijena rulja bežala je neznanu kud, a za njom su trčali oficiri Draže Mihailovića da je povrate na položaje.²²

Neprijatelj je u ovim borbama imao preko 130 mrtvih i ranjenih i 105 zarobljenih četnika; zaplenjeno je — 63 puške sa oko 8.000 metaka i 1 teški minobacač sa neznatnim brojem granata.²³

Da bi stabilizovala front i zaustavila partizanske snage na pravcu Jablanica — Boračko jezero, četnička vrhovna komanda je naredila pregrupisanje snaga i to: da se major Vesković pokrene sa svojom četničkom grupom 10. marta iz s. Bijelo Polje (sev. od Mostara), najpogodnijim pravcem preko Prenja do na prostor s. Borci — s. Gornja Bijela, gde će pod svoju komandu primiti tzv. Durmitorski korpus i da zajedno sa Vojom Lukačevićem pripremi protivnapad na snage 2. divizije u mostobranu, pravcem: pl. Ljubina — s. Dobrigošće — Jablanica; major Bačović da vrši dalju mobilizaciju Hercegovaca, da ih prikupi i do daljeg naređenja drži na prostoru s. Bijelo Polje; njihova je upotreba predviđena na pravcu s. Bijelo Polje —

²² Arh. VII JNA, arh. neprijatelj, jedinica reg. br. 128/2, K. D. M-III

²³ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 43, iz izveštaja 2. proleterske divizije o borbama sa četnicima.

Gornje Zimlje — Glavatičevo u desni bok 2. divizije koja nastupa uzvodno Neretvom prema Kalinoviku; Dobrosav Jevđević da preko Italijana obezbedi za sve trupe potrebnu hranu, oružje, municiju i transportna sredstva za prebacivanje 3.000—5.000 četnika Pavia Durišića koji treba da se prebace iz Kolašina u Mostar. Do dolaska Pavia Durišića — naređuje dalje četnička komanda — mora se po svaku cenu držati linija položaja: pl. Ljubina — Crni vrh (k. 1037) — Gola gl. (k. 1661) — Veliki Prenj (k. 1916) — Bjelašnica (k. 1745) — Ploča (k. 1655). Prema mišljenju četničke vrhovne komande, pomenuti položaji su toliko jaki, a posednuti sa snagama od oko 11.000 ljudi, da se mogu braniti od »celog sveta« (podvukao J. V.). Podvlači se nužnost blagovremenog snabdevanja četničkih snaga hranom i municijom i to vazdušnim putem onih u rejonu Konjica i s. Borci, uključujući i snabdevanje komorom od Nevesinja ili Kalinovika preko s. Glavatičeva u pravcu s. Borci.

Međutim, pomenuta linija položaja o kojoj govori četnička vrhovna komanda, nije došla do izražaja, jer je četničke snage nisu ni posedale, a još manje su vršile protivnapade. Zamisljeni manevar četnika omela je 2. proleterska divizija koja je energičnim radom kao prethodnica grupe divizija na pravcu Boračko jezero — Kalinovik brzo lomila svaki otpor četnika, ne dajući im ni vremena ni mogućnosti da se srede i pruže neki ozbiljniji otpor sve do Kalinovika. Kombinacije četničke »vrhovne komande« nisu imale materijalnu osnovu s koje bi pošla na realizovanje svojih planova. U gotovo svim njihovim proračunima bilo je osnovno da se preduzmu »sve mere«, a koje, o tome nema ni reči; da se unište »boljševici«, kako, čime i kada, to redovno izostaje. Stalno se predviđaju opkoljavanja, uništenja, odsecanje i si. Međutim, sva ta četnička predviđanja redovno ostaju bez rezultata, a za neuspehe okrivljuju se niže starešine da nemaju smelosti, hrabrosti i inicijative, ili da su neodlučni u čišćenju svojih jedinica od »crvenih« elemenata koje treba čistiti kao »gubu iz torine«.

Ovu smušenost i zbrku u komandovanju »vojske u otadžbini« iskoristila je 2. proleterska divizija za brži manevar prema Glavatičevu i Kalinoviku. Zbog osetljivosti levog boka operativne grupe i bolnice sa ranjenicima, na pravcu Jablanica — Boračko jezero, štab 2. divizije je naredio štabu 1. proleterske brigade da odmah uputi jedan bataljon pravcem s. Javorik — Vis — s. Medasković, da se postavi na položajima s. Medasković — Pakleno (k. 661), poruši put u rejonu s. Meda-

sković i spreči svaki pokušaj prodora neprijatelja od Konjica ka s. Gornja Bijela i Boračkom jezeru.

U vezi sa opštom direktivom Vrhovnog štaba NOV i POJ, sve snage operativne grupe divizija na levoj obali Neretve ofanzivno djeluju u određenim pravcima. Opštu karakteristiku i situaciju na frontu odbrane četnika, 10. marta u 20.00 časova, opisuje major Radulović u svom izveštaju pod šifrom »800«:

»... partizani nastupaju u ogromnim masama, glavninom u s. Javoriku, a prethodnica u s. Gornja Bijela. Biće skoro Kalinovik ugrožen. Prebaci hitno snage iz Gacka u Kalinovik ... Andrija da zatvori pravac Konjic — Borci — Glavatičevo, na liniji: Oštra (k. 1055) — Stražine — Jezero — Grede«.

I pored dotadašnjih uspeha, operativna osetljivost naših snaga u dolini Neretve još je trajala; bolnica sa ranjenicima usporavala je tempo nastupanja naših osnovnih snaga, čime je i položaj operativne grupe u dolini Neretve i na ograncima Prenja bio nepovoljan. Konjic je bio na boku naših glavnih snaga i bolnice, a u rejonu Konjica nalazili su se vatreni položaji NERR artiljerije koja je mogla da nam oteža dalji pokret prema Kalinoviku. Pored artiljerije, u rejonu Konjica se nalazilo i nekoliko nemačkih tenkova iz grupe »Anaker« koji su mogli blagovremeno intervenisati u pravcu Gornje Bijeje ili Boračkog jezera. Oni bi nam kao ukopane vatrene tačke mogli otežati izvođenje manevra ka Kalinoviku. Relativno dobri putevi od Konjica prema Gornjoj Bijeloj i Boračkom jezeru mogli su poslužiti za brži manevar živom silom i tehnikom i da se za najkraće vreme nađe na jakim položajima: Bodilj (k. 818) — Tamara (k. 823) — pl. Ljubina — Lisina (k. 1340) — Bjelašnica (k. 1745); i Razorče (k. 1148) — Vis (k. 1152) — Siljevača — Ploča (k. 1655) koji se mogu uspešno braniti i relativno slabijim snagama.

Navedeni razlozi, a u prvom redu osetljivost našeg boka sa pravca Konjica, prisiljavali su 2. proletersku diviziju, da u duhu direktive vrhovnog komandanta što energičnije nastupa u pravcu Kalinovika i time obezbedi što brži i slobodniji pokret i manevar snaga operativne grupe sa bolnicom. Ni mi nismo^a vreme ocenili vojno-politički značaj Konjica, kako sa gledišta daljeg plana i programa operativne grupe divizija, tako ni sa stanovišta i bezbednosti bolnice sa ogromnim brojem ranjenika i bolesnika. Potcenili smo pravac Sarajevo — Konjic, odakle je pretela najbrža intervencija neprijatelja u sliv Ne-

Stab 2. proleterske divizije na maršu prema Drini posle bitke na Neretvi

retve i Rame. Posebna greška je bila što nismo na vreme ocenili jačinu neprijatelja u Konjicu i odredili respektivne snage za napad na ovo uporište dok se još nije pripremilo za odbranu. Naše nedovoljne snage koje smo upućivali pojedinačno, neprijatelj je uspešno odbijao, a kad su mu prispela pojačanja od Sarajeva, više nismo ni mogli zauzeti Konjic.

Naš neuspeh u pogledu Konjica mogao je imati nedogledne posledice, kako u pogledu ranjenika, tako i u pogledu naše operacije u pravcu Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. Usled iznenadne pojave 2. proleterske divizije kod Boračkog jezera, četnicima Baja Stanišića je naređeno da se po delovima prebacuju iz s. Drežnice u s. Bijelo Polje i time stvore potrebne rezerve u rejonima: s. Glavatičevo, HANSKO Polje i Bijelo Polje; da se četnički komandanti što pre prebace i to, pukovnik Bajo Stanišić u s. Kruševljane, major Radulović u Nevesinje, a major Petar Bačović u s. Bijelo Polje. U novonastaloj situaciji promenjena je marš-ruta četnicima iz Vasojevića. Sad je nare-

đeno da krenu pravcem: Nikšić — Gacko — Nevesinje — s. Glavatičevo, umesto ka Mostaru kako je prvobitno bilo planirano.

Zbog neprekidne opasnosti iz doline Neretve, naročito od Konjica, Vrhovni štab je naredio 2. proleterskoj i 3. udarnoj diviziji da što energičnije nastupaju u pravcu Kalinovika i Nevesinja, u cilju proširivanja operativnog prostora i stvaranja povoljnijih uslova za smeštaj i negu ranjenika i bolesnika.

2. proleterska divizija dobila je zadatak da što pre izbije na liniju: s. Grajsalići — s. Obalj — s. Ulog. Posle prvih sukoba sa prethodničkim delovima 2. divizije, četnici iz grupe Vidačića koji su posedali i branili položaje Vitoš — Lukavište, odstupili su preko s. Kule u pravcu Glavatičeva. Četničke snage, prikupljene u trouglu s. Čičevo — s. Glavatičevo — s. Banjdo, imale su zadatak da zatvore pravac s. Glavatičevo — Kalinovik i da upornom odbranom na pomenutom prostoru stvore potrebno vreme do pristizanja četnika iz Vašojevića. Za uništenje četnika na ovom prostoru, štab 2. proleterske divizije je naredio napadnim kolonama da što pre izbiju na liniju: s. Grajsalić — s. Obalj — s. Ulog.

Zamišljeni manevar 2. divizije ogledao se u organizovanju napadnih kolona koje treba da nastupaju prema određenim ciljevima, sadejstvujući jedna drugoj u cilju što bržeg i uspešnijeg izvršenja zadataka. Težište napada nalazilo se na pravcu srednje napadne kolone:²⁴

Desna napadna kolona (4. proleterska brigada sa minobacačkom četom od 6 oruđa) nastupa pravcem: s. Borci — s. Čičevo — s. Seljani — s. Vilišta — s. Uzrečje — s. Jezero — s. Ulog. S obzirom da desno nije bilo naših snaga, naređeno je da se kolona naročito obezbedi od pravca s. Kruševljani, a levo da održava tesnu vezu sa kolonom koja napada preko s. Zabrdana. Posle izbijanja kod s. Uloga, desna napadna kolona će se jednim bataljonom obezbediti od pravca Nevesinje — s. Ulog i Gacko — s. Ulog, posedajući položaje u rejonu Pandurice (k. 1322) koji su pružali povoljne uslove za osmatranje i izvođenje.

Srednja (glavna) kolona (1. proleterska brigada bez 1. i 2. bataljona, 2. dalmatinska brigada, divizijska brdska baterija, dve čete minobacača (10 oruđa) i tri protivtenkovska topa) nastupa pravcem: s. Borci — s. Čičevo — s. Glavatičevo — s. Lađanica — s. Zabrdani — s. Doljani — s. Ocrkavlje — s. Lju-

²⁴ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. br. 70. Iz zapovesti 2. proleterske divizije za napad na Glavatičevo.

bača — s. Obalj, sa zadatkom da dovrši uništenje razbijenih četničkih brigada koje su sa položaja Vitoša i Lukavišta odstupile u pravcu s. Čičeva i s. Glavatičeva. Glavnoj napadnoj koloni podvučena je važnost održavanja veze u toku nastupanja prema s. Obiju sa desnom i levom napadnom kolonom, pa joj je čak i vremenski precizirano da u rejon s. Obija izbije 17/18. marta i preseče vezu Kalinovika sa Obljem, Nevesinjem i Gackom. Glavna kolona je bila ovako jaka zbog toga što je pretila opasnost da Nemci sa ustašama izvedu manevar od Sarajeva, preko Trnova i Kalinovika, a Italijani i četnici od Mostara i Nevesinja.

Leva kolona (2. proleterska brigada, jedna četa minobacača sa 3. oruđa i jedan protivtenkovski top) nastupa pravcem s. Borci — s. Glavatičevo — s. Bjelemić (Odžaci) — s. Dindo — s. Polje — s. Bojici — s. Humac sa zadatkom da što pre izbije na prostoriju s. Kuta s. Grajsalići, obezbeđujući svoj levi bok delom snaga od Kalinovika, a desno održava vezu sa srednjom kolonom.

Pored iznetih zadataka, komandantima kolona je naređeno da izvrše borbenu i moralno-političku pripremu, organizuju službu izvidanja i neposrednog obezbeđenja u mestu i kretanju i preduzmu sve mere za zaštitu od neprijateljske avijacije koja je bila stalno aktivna.

Glavnina četnika (koji su odstupili od Jablanice ili pristigli od Mostara, Nevesinja i Kalinovika) postavljena je na prostor: s. Čičevo — s. Kruševljani — s. Umoljani — s. Glavatičevo, sa naslonom na masive planina: Crne Gore, Crvnja i Visočice u cilju sprečavanja nastupanja naših snaga uzvodno Neretvom prema Kalinoviku. Vrhovna komanda četnika naredila je komandantu ove odbrane Baju Stanišiću da sa naslonom na pomenute masive, a u sadejstvu sa Italijanima, označenim šifrom br. 22 koji vrši napad od Konjica desnom obalom Neretve, u zoru 15. marta izvrši protivnapad sa tri kolone na 2. proletersku diviziju u rejonu Boračkog jezera i izbije na liniju: Vrtače — Ubiholje (k. 864) — Ključići (k. 963) — s. Borci — Poslušnik (k. 1741) — Velike bare, sa ciljem da se po svaku cenu spreči prodor »crvenim« u pravcu Kalinovika. Desna kolona neprijatelja, sastava: ojačana četnička Pribojska brigada, nastupa desnom obalom Neretve, pravcem Dudoljski k. — Veliki kamen — s. Dubočani — Golo brdo, šireći se levo od Neretve, i ima zadatak da udari u levi bok 2. proleterske divizije; srednja kolona, sastavljena od četničkih grupa Veskovića, Vida-

čiča i Petričevića, nastupa levom obalom Neretve, pravcem: s. Lipeta — s. Kula — s. Borci — Gođevac; leva kolona (četnička Trebinjska brigada) nastupa pravcem: Crno Polje — Poslušnik — Borašriica, preko Boračke drage, sa zadatkom da u sadejstvu sa srednjom kolonom razbije i odbaci snage 2. proleterske divizije sa prostora Boračko jezero; rezerva, jačine oko 1.000 ljudi, postavlja se na prostor Cičevo, Glavatičevo, spremna za upotrebu u prvom redu na pravcu dejstva srednje kolone.

Zbog značaja Kalinovačke visoravni za operativnu grupu divizija NOVJ i neposredne blizine Crne Gore i Sandžaka, četnička Vrhovna komanda četnika stalno je upozoravala Baja Stanišića na vojno-politički značaj pravca Glavatičevo — Kalinovik, pa ga je i prekorevala što je pasivan »iako je bio triput jači od partizanskih snaga«, pri čemu ga je upozorila da 15. i 16. marta mora zatvoriti pravce Glavatičevo — Kalinovik i Glavatičevo — Nevesinje i izvršiti udar u bok i pozadinu partizanskih snaga koje nastupaju prema Kalinoviku. Za četničku Vrhovnu komandu bilo je najvažnije da se 2. proleterska divizija odbaci prema Jablanici i zadrži masiv Crne Gore i Visočice. Vojvodi Jevđeviću je naređeno da traži od »br. 22« (Italijana) pojačanje od dva bataljona pešadije sa potrebnom artiljerijom, koje treba postaviti na prostor Gornje Zimlje — Glavatičevo kao rezervu, za eventualnu upotrebu prema Nevesinju ili Kalinoviku.

Prema zapovesti štaba 2. proleterske divizije od 14. marta, 1. proleterska, sa 2. dalmatinskom brigadom, izvršila je pokret noću, da bi u zoru 15. marta otpočela napad na neprijatelja koji je držao liniju položaja Cičevo — Glavatičevo, sa zadatkom da stvori slobodan operativni prostor u koji će ući desna i leva kolona divizije. Napad 2. proleterske divizije, za debušovanje iz tesnaca Neretve i oslobađanje šire zone Boračkog jezera, morao je biti i po cenu najvećih žrtava vrlo brz i energičan, da bi se došlo do što šireg prostora kako za operativnu grupu, tako i za ranjenike. Divizija je ovim i ovakvim napadom preduhitrila protivnapad četnika koji su nameravali da odbace 2. diviziju prema Neretvi i zatvore pravac Boračko jezero — s. Glavatičevo — Kalinovik.

Protivnapad četnika, koji je trebalo da počne 15. marta u zoru, poklapao se po vremenu sa napadom 2. proleterske divizije, usled čega je trebalo očekivati da će doći do borbe u susretu. Još iste noći, 14. marta, osiguravajući delovi 1. prole-

terske brigade došli su u dodir sa izviđačko-zaštitničkim delovima neprijatelja. Posle kraće borbe, četnici su iz zaseda severno od s. Cičeva odbačeni uz gubitke od 12 mrtvih i 17 zarobljenih, te su odstupili na liniju Presjeka — Lipeta — Gračanica.

Glavne snage 1. proleterske brigade nastupale su levom obalom Neretve uzvodno prema Glavatičevu i iznenadile neprijatelja koji je u panici odstupio ka s. Lađanica i preko s. Međe u pravcu Kvanja. U Glavatičevu je zarobljen četnički preki sud i tzv. omladinski komitet.²³ Ovlađivanjem Glavatičevom 1. proleterska brigada je ovladala obema obalama Neretve, čime su stvoreni uslovi za uvođenje ostalih snaga 2. divizije preko Kalinovika. Kao prethodnica divizije, 1. proleterska brigada bila je momentalno raspoređena na prostoru: Ribari — Glavatičevo — Lađanica — Zabrdani, a 10. hercegovačka, sa 1/4. crnogorske brigade, zadržala se na prostoru s. Kula — Cičevo.

I posle ovlađivanja Glavatičevom, neprijatelj je držao dosta jake snage na položajima Presjeka — Lipete, sa kojih je ugrožavao desni bok naših snaga koje su nastupale od Cičeva prema Gračanici. Pojava ovog neprijatelja došla je kao posledica nedovoljne saradnje 10. hercegovačke (koja je držala s. Kulu sa snagama 4. crnogorske brigade, pa će nešto kasnije, u sadejstvu sa dva bataljona 2. dalmatinske brigade, neprijatelj biti proteran sa položaja Presjeka — Lipeta.

Pored prekog suda i omladinskog komiteta u Glavatičevu je zarobljeno još 23 milicionara i četnika, a zaplenjeno je: 2 mitraljeza »fiat«, 15 pušaka, 2.000 puščanih metaka i druga oprema. Četničke snage povukle su se iz Glavatičeva na liniju: Banjdo — Tjeme — Kvanj — Čestoborje — s. Seljani, a zatim se povukle na prostor s. Zaborani — s. Kruševljani. Prema podacima dobivenim od zarobljenih četnika, položaje Lipeta — Glavatičevo — Gračanica branile su četiri četničke brigade sa jednim odredom crnogorskih i nešto hercegovačkih četnika iz rejona Nevesinja. Četnički položaji predstavljali su jaku taktičko-topografsku celinu koju su mogli uspešno braniti i manjim snagama. Pokriveno zemljište pružalo je uslove za maskiranje, a veliki međuprostori u četničkom rasporedu omogućavali su ubacivanje manjih delova za udar u bok i pozadinu branioca. Ali do infiltracije nije dolazilo zbog nedovoljnog poznavanja

²³ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. br. 81.

zemljišta, što nije bilo sigurnih vodiča, zbog velike širine fronta i najzad što jedinice nisu imale dovoljno iskustva za ovakav manevar.

Zapovešću od 16. marta 2. proleterska divizija produžila je borbe protiv četnika i Italijana na prostoru: Glavatičevo — Zaborani — Kruševljani. Neprijatelju u Kalinoviku nije išlo u račun približavanje Narodnooslobodilačke vojske Drini, odnosno Crnoj Gori i Sandžaku, gde je oslobodilački pokret još uvek imao jake političke pozicije. Jedinice 2. proleterske divizije (1. proleterska brigada i delovi 10. hercegovačke, 4. crnogorske i 2. dalmatinske) otvorili su put prema Kalinoviku. Međutim, ostaviti jake četničke snage na ograncima pl. Crvnja i Crne Gore, značilo bi pružiti neprijatelju mogućnost da se sredi, ojača i pripremi za izvođenje protivnapada, što ne bi odgovaralo opštoj zamisli naših glavnih snaga i položaju ranjenika koje je trebalo što pre izvući iz kanjona Neretve na Kalinovačku visoravan i dalje prema Drini.

Da bi se opkolila i uništila glavnina četničkih snaga na prostoru Kvanj — Banjdo — Lipeta, a zatim produžila nastupanja prema Kalinoviku, odnosno Nevesinju, 2. divizija je 16. marta u 15.00 časova formirala poredak za napad na ove četnike:

Leva kolona, sastava: 2. proleterska brigada (sa pet bataljona, 5 bacača i 1 protivtenkovski top) nastupa glavninom snaga pravcem: s. Glavatičevo — s. Krupac — s. Biskup — k. 458 — s. Borovi Do — s. Seljani — s. Kruševljani, a pomoćnim: s. Čestoborje — Krnji Do — s. Dramiševo sa zadatkom da, u sadejstvu sa srednjom kolonom i obezbeđujući svoj levi bok, razbije četnike u širem rejonu s. Seljani, Dramiševo, Kruševljani, a potom da se postavi na liniju s. Luka — Štedim (k. 1203) i zatvori pravac koji izvodi iz Nevesinjskog polja preko s. Kljuni, a ako situacija dozvoli, da se pomeri do na liniju s. Kljuni — s. Presjeka.

Desna kolona, sastava: 1 proleterska brigada (bez dva bataljona), tj. tri njena bataljona, 3 minobacača i 1 protivkolski top, nastupa pravcem: s. Glavatičevo — Međe — Tjeme — Kvanj, da u sadejstvu sa srednjom kolonom razbije i uništi četničke snage na prostoru Tjeme — Kvanj, a u sadejstvu sa 10. hercegovačkom četničke snage na prostoru s. Čemerno — Planinica. Po izvršenom zadatku postaviti se na prostor Glavatičevo, Zabrdani i izviđati dolinu Neretve u pravcu Kalinovika.

2. dalmatinska brigada postavljena je u širi rejon Glavatičeva i to: jednim bataljonom u rejon s. Dušani da zatvara i izviđa pravac Glavatičevo — Umoljani; drugim bataljonom u s. Lađanica (jednu četvu će postaviti na Kuk (k. 704) da izviđa i zatvara pravac koji izvodi od s. Zabrađani ka Glavatičevu; trećim bataljonom u s. Razići da zatvori i izviđa pravac od s. Blaca i s. Umoljani i četvrtim bataljonom u užu rejon Glavatičeva za obezbeđenje divizijske baterije i pozadinskih delova.

Srednja kolona, sastava: 4. proleterska brigada (sa četiri bataljona, 6 bacača i 1 protivkolskim topom) nastupa pravcem: s. Biskup — Krstac — Ravno brdo — Devojački kuk i u sadejstvu sa snagama leve kolone uništava neprijatelja na prostoru: Krstac, Devojački kuk, Čestoborje — Ravno brdo.

Napadne kolone 2. proleterske divizije produžile su noću 16/17. marta nastupanje određenim pravcima. Četnike je očigledno iznenadio napad po slaboj vidljivosti i izuzetno teško prohodnom zemljištu. Naše jedinice (1. proleterska brigada) koristile su međuprostore u rasporedu neprijatelja sa više iskustava, izmanevrovale Kvanj sa jugoistočne strane i time olakšale nastupanje snagama koje su se kretale od Međe u pravcu s. Tjeme. Prodor desne kolone, između Kvanja i Krstača, olakšao je nastupanje srednjoj preko Krstača u pravcu Ravnog brda.

Uporedo sa 1. proleterskom nastupala je levo od nje 4. crnogorska kao srednja, a na krajnjem levom krilu 2. proleterska brigada kao leva kolona. Otpor četnika bio je neznatan, čemu je, ponavljamo, dosta doprinela iznenadna pojava jednog bataljona (400 ljudi) desne kolone u pozadini četnika na Kvanju, što se brzo odrazilo na uspeh 4. proleterske prema Krstaču. Neprijatelj se povlačio prema Nevesinju, ostavljajući za sobom mnogo mrtvih i ranjenih, bacajući sa sebe gunjeve, opanke, šatorska krila i dr.

Posle razbijanja neprijatelja na položaju Tjeme — Kvanj naša desna kolona napredovala je do s. Česima i našla se na boku i u pozadini četničkih snaga koje su nastupale prema s. Lipeti, gde je odstupala 10. hercegovačka brigada. Pojava naše desne kolone u rejonu s. Česima i organizovana vatra celokupnog automatskog oružja iz pozadine i sa desnog boka, naterala je četnike da se u neredu povuku preko Bahtijevice ka Hanskome polju i Gornjem Zimlju. Kada su četničke snage na pravcu s. Čičevo — s. Glavatičevo — s. Zaborani — s. Kruševljani — s. Zabrađani proterane u pravcu Nevesinjskog polja, prestala je potreba daljeg zadržavanja 2. proleterske divizije na ovom

području, pa je ona orijentisana prema Kalinoviku, a na pravcu ka Nevesinju usmerena je 3. udarna divizija.

U borbama na području s. Glavatičevo — Crvanj — Crna Gora neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke.

Samo na pravcu Glavatičevo — Kvanj četnici su imali oko 100 mrtvih, više ranjenih i 51 zarobljenog; od zarobljenih je bilo i 6 Italijana, specijalista na minobacačima. Desna kolona je zaplenila 7 teških minobacača, 1 teški mitraljez, 3 puškomitraljeza, mnogo pušaka i oko 5.000 pušanih metaka. Ostaci četnika su se povukli prema Nevesinju, a delom prema Kalinoviku, sa namerom da tu sačekaju pojačanje iz Mostara i Gacka za odbranu Nevesinja i od Foče (grupa Durišića) za odbranu Kalinovika.

Iz šireg rejona Glavatičeva, 2. proleTERSka divizija produžila je nastupanje u duhu zapovesti od 14. marta u 15.30 časova, prema liniji s. Grajselići — s. Obalj — s. Ulog.²⁶ Prvobitno zamišljeni manevar je u izvesnoj meri izmenjen: za pokret prema liniji s. Grajselići — s. Obalj — s. Ulog, 2. divizija je formirala dve umesto tri napadne kolone; 4. crnogorska proleTERSka brigada, koja je bila predviđena kao desna kolona prema s. Ulogu, prepotčinjava se štabu 3. udarne divizije, gde obrazuje borbenu grupu za operacije u pravcu Nevesinja; 1. proleTERSka i 2. dalmatinska brigada obrazuju levu kolonu sa pravcem kretanja predviđenim za 2. proleTERSku, a ova nastupa oravcem koji su zapovešću od 14. marta dobile 1. proleTERSka i 2. dalmatinska brigada.

Prema naređenju Vrhovnog štaba od 19. marta u 8 časova, štab 2. divizije izdao je svoju zapovest:

Desna kolona (2. proleTERSka brigada) nastupa pravcem: Vilišta — s. Uzrečje — s. Jezero, sa zadatkom da zauzme četničko uporište Ulog, obezbeđujući se od Nevesinja snagama do jednog bataljona u rejonu Pandurice koji, prekidajući vezu Nevesinje — Kalinovik, treba da organizuje izviđanje u pravcu Vrgorca (k. 1286) i Kopanog groblja (k. 1213). Posle likvidacije s. Uloga, izvršiti napad na četničko uporište Obalj, preko kojeg uspostaviti vezu sa levom kolonom.

Leva kolona (1. proleTERSka i 2. dalmatinska brigada) ima zadatak da 20/21. marta izbije na liniju: s. Kuta — s. Grajselići, odakle će 1. proleTERSka zatvoriti pravac Kalinovik — s. Kuta — s. Odžaci, a 2. dalmatinska da zatvori pravac Kalinovik —

²⁶ Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. br. 70 i 89.

Ulog. Komandant leve kolone dobio je posebno naređenje da izvidi jačinu, sastav i raspored neprijatelja u Kalinoviku i te podatke što pre dostavi štabu 2. proleterske divizije u s. Daganj.

Nastupanje leve kolone prema liniji s. Kuta — s. Grajselići izvršeno je u jednoj koloni, što se odrazilo na brzinu kretanja i razvoj za borbu, pa je i odluka komandanta kolone da je podeli na dve uporedne potkolone bila pravilna, jer se nastupalo u široj operativnoj zoni ka Kalinoviku. Kretanje u više kolona diktirala je i priroda zemljišta (srednje i visoke planine, mestimično pokrivene snegom) koje je stvaralo povoljne uslove da se neprijatelj iznenadi. Pokretom u više kolona manevar je dobijao u brzini, dok bi sporost u našem pokretu omogućila četnicima da preduhitre naš manevar i ugroze bok i pozadinu leve kolone. Ta okolnost je čak nametala potrebu da se između dve naporedne kolone kreće i treća, kao rezerva, koja bi se angažovala gde se ukaže potreba. Ovakav borbeni poredak bi olakšao sadejstvo snaga unutar borbenog poretka.

Za odbranu Kalinovika, četnička Vrhovna komanda raspolagala je sledećim snagama: jurišni odred, jačine 1.500—2.000 četnika iz Crne Gore (Vasojevići), raspoređen zapadno od grada, sa izviđačkim delovima na levoj obali r. Zavale; ostale snage (nepoznate jačine i sastava) držale su položaje: V. Gložac (k. 1460) — Oštrikovac (k. 1425) — Rudnik (k. 1392), a jači njihov deo bio je na južnim ograncima Treskavice, na prostoru: Cestajjevo — Siljevac (k. 1447) — k. 1403 — Lukavac (k. 1774) — Orla kuk (k. 1721) — Kutski grad (k. 1552). Sa ovih položaja neprijatelju su se nudili povoljni pravci za udar u levi bok naših snaga -i to: od k. 1403 preko s. Bojića; od k. 1403 preko Kovačeve gl. na s. Daganj; i od Oštrikovca preko Rudnika u pravcu s. Grajselići. Tzv. 2. durmitorska brigada, verovatno slabijeg sastava, branila je položaj od s. Grajselići do s. Stube, sa komandnim mestom u s. Romani; Stolačka i Bilečka četnička brigada (ukupne jačine oko 700 četnika) branile su položaje na liniji s. Ulog — s. Obalj;

Tzv. Kalinovički odred i 2. durmitorska brigada bili su odranije na ovim položajima i odmorni, dok su snage Đurišićevog tzv. »jurišnog odreda« uvedene u borbu iz marša, posle kraćeg noćnog odmora.

Odbrana Kalinovika imala je za četnike odsudan karakter. Njome je trebalo stvoriti potrebno vreme Vrhovnoj komandi da organizuje odbranu na r. Drini i spreči prodor operativnoj grupi divizija NOVJ u Crnu Goru i Sandžak. Položaji u odbrani Ka-

linovika bili su prirodno jaki, te ih nije trebalo posebno utvrđivati, a pored toga, mi nismo imali teško naoružanje ni dovoljno municije. Ukoliko su položaji i utvrđivani, to se izvodilo na brzu ruku. Zemljište na prilazima Kalinovika teško je prolazno i otkriveno, što je pogodovalo braniocu koji je raspolagao italijansko-nemačkom avijacijom za izviđanje i bombardovanje. Stvoren je džak čiji je severni krak predstavljao težište odbrane, posednut Vasojevičkom brigadom, dok je na južnom kraku, na liniji s. Obalj — s. Grajselići, bila 2. durmitorska brigada koja je već u susretu sa našim snagama na Neretvi preživela poraz i čije se ljudstvo smatralo manje borbenim od Vašojevića.

Odbranu Kalinovika podržavala je jedna haubička baterija 100 mm sa dva oruđa iz rejona s. Jelašća.

Napad 2. proleterske divizije na položaje za odbranu Kalinovika počeo je 21. marta pre podne. Inicijativu su imale četničke snage koje su napale 2. dalmatinsku brigadu koja se posle snažnog otpora, pod pritiskom svežih četničkih snaga, počela povlačiti. Da je 2. dalmatinska imala rezervu koja bi lokalizovala uspeh neprijatelja na levom krilu, do povlačenja ne bi došlo. Intervencijom 1. proleterske brigade, jurišem prsa u prsa, neprijatelj je oteran na polazne položaje, kojom prilikom je pretrpeo gubitke, dok je 1. brigada imala 7 mrtvih i 8 ranjenih boraca.

Neprijatelj je u toku noći nekoliko puta jurišao, upotrebivši ručne bombe, ali bez značajnijih rezultata, jer su snage 1. proleterske i 2. dalmatinske brigade pokazale svu rešenost da istraju na dostignutim položajima (k. 1403 — k. 1447 — k. 1334) koji su bili potpuno otkriveni i izloženi jakoj vatri četnika sa Orla Kuka (k. 1721) i Kuskog grada (k. 1552).

Uočavajući taktičku slabost naših položaja, neprijatelj je zorom 22. marta počeo pregrupisanje svojih snaga od Lukavca (k. 774) u pravcu s. Vrhovina, da bi izmanevrovao levo krilo naših snaga na položajima k. 1334 — k. 1447 i direktno ugrozio pozadinu 2. proleterske divizije. Da bi izbegao iznenađenja, komandant leve kolone, u saglasnosti sa štabom 2. divizije, povukao je svoje snage na desnu obalu r. Vrhovine, da se srede, a zatim da produže sa napadom u duhu prvobitnog zadatka. Međutim, do napada nije došlo jer su se četnici na brzu ruku povukli preko Kalinovika, s. Vlaholja i s. Boriju u pravcu Foče. Neprijateljska uporišta Obalj i Ulog pala su bez velikih napora. Posade ovih uporišta nisu ni sačekale napad naših

snaga, nego su odstupile delom preko Studenih voda i šume Kačune u pravcu s. Jeleča i dalje prema Drini, a delom preko s. Plužina u pravcu Kifina Sela (Bilećka i Stolačka brigada).

Posle likvidacije s. Uloga i s. Obija, a da bi olakšala položaj 1. proleterske i 2. dalmatinske brigade, 2. proleterska brigada inicijativno je prešla u obuhvatni manevar Kalinovika, preko s. Jelašća sa jugoistočne strane. Ovim manevrom prema Kalinoviku olakšan je položaj leve kolone, jer su četnici, iz bojazni od okruženja, naglo napustili svoje položaje i odstupili u pravcu Foče. Udarci koje su 1. proleterska i 2. dalmatinska brigada zadale četnicima Pavia Durišića bili su presudni u razbijanju njihove odbrane, ali je i obuhvatni manevar Kalinovika koji je izvršila 2. proleterska brigada doprineo bržem povlačenju četnika istočno od Kalinovika prema Foči.

Stab 2. proleterske brigade doneo je odluku da napadne Kalinovic od Obija i od Jelašća. Sa dva bataljona razbijena je jedna četnička kolona koja je nastupala istočno od Obija. Brigada je izbila u rejon Jelašća i prekinula vezu između Kalinovika i Foče, gde se svakodnevno odvijalo snabdevanje četnika hranom i municijom. Nastupajući prema Kalinoviku i pripremajući napad na južne padine Treskavice, 2. proleterska brigada je stvorila utisak kod četnika da su opkoljeni. U pripremanju napada na južne padine Treskavice predviđen je i jači pritisak 1. proleterske i 2. dalmatinske brigade na njihovim pravcima.

Pojavom dela snaga 2. proleterske brigade u rejonu Jelašća zavladao je panika kod neprijatelja u Kalinoviku. Kidanjem veze Kalinovika sa Fočom, njegova odbrana postala je bespredmetna. U s. Borija zaplenjene su 2 haubice 100 mm sa 60 granata. Razbijanjem četnika na položaju Ljubino brdo prestao je svaki otpor kod Kalinovika u koji su 23. marta ujutro ušli prvi naši delovi.²⁷

U borbama za Kalinovic neprijatelj je imao 60 mrtvih, preko 100 ranjenika i 20 zarobljenih četnika; zaplenjeno je: 2 haubice 100 mm, 4 puškomitraljeza, 30 pušaka, 2 revolvera, nešto ručnih bombi i bombi za minobacače. Postojeće magacine sa hranom i opremom u Kalinoviku četnici su uspeli da evakušu. Padom Kalinovika razbijene su i zadnje, najmnogobrojnije četničke snage (grupa Durišića) u koje je vrhovna komanda Draže Mihailovića polagala velike nade.

²⁷ Arh. VII, reg. br. 1/9a, k. 736 A, Iz ratnog dnevnika, str. 3, 74.

Naši gubici u borbama za Kalinovik bili su: 12 mrtvih, 27 ranjenih i manji broj nestalih.

Posle oslobođenja Kalinovika, štab 2. proleterske divizije izvršio je sledeći raspored jedinica: 1. proleterska brigada (bez 1. i 6. bataljona), na prostoru Krbaljine, zatvara pravac Sarajevo — Kalinovik i po mogućstvu onesposobljava put za motorna vozila; njen 1. i 6. bataljon postavljeni su privremeno u rejon s. Uloga; 2. dalmatinska brigada, na prostoru s. Jelašće — s. Borijska, zatvara i osmatra pravac Foča — Kalinovik; 2. proleterska brigada, delom snaga u Kalinoviku, a ostale u neposrednoj okolini.

2. proleterska divizija, na užem području Kalinovika, bila je u borbenoj gotovosti, da posle kraćeg odmora i sređivanja produži nastupanje prema Drini.

ZAKLJUČAK

— 2. proleterska, u sadejstvu sa 9. dalmatinskom divizijom, obrazovala je taktičko-operativnu grupu za obezbeđivanje desnog boka glavnih snaga od neprijateljskih dejstava iz šireg rejona Mostara; zadatak je uspešno izvršila, stičući nova iskustva koja su uspešno korišćena u narednim operacijama protiv okupatora i njegovih saradnika; učestvovala je u realizovanju operativnog plana Vrhovnog štaba NOVJ u bici na Neretvi i u međurečju Neretva — Drina, na razbijanju i uništavanju okupatora i četnika. U ovoj bici zadat je odlučujući politički i vojnički udar domaćoj i međunarodnoj reakciji, a 2. proleterska divizija dala mu je značajan prilog. U vremenu pre drugog forsiranja Neretve operativnu krizu, u kojoj se našla grupa divizija sa ranjenicima, Vrhovni štab je rešio protivudarom osnovnih snaga, u odsustvu sadejstva naših snaga spolja (1. bosanskog korpusa) koje je bilo tako nužno, nikad nužnije.

Obaveštajna služba u 2. diviziji nije bila na nivou njene manevarske moći i udara, usled čega njene snage nisu racionalno iskorišćene posle prvog forsiranja Neretve, prema Mostaru, odnosno Konjicu.

— Za vreme od 20 dana, 2. divizija je dvaput u rekordnom vremenu forsirala Neretvu, kao ozbiljnu prepreku organizovanu za odbranu i to iz pokreta, bez stručnih kadrova i tehnike, nepohodne za savlađivanje ovako jakih prirodnih prepreka. Ona

je svojom organizacijom i formacijom, vatrom i udarom u toku nastupanja ka Neretvi i na Neretvi, uspešno lomila sve prepreke neprijatelja, do odsudnog angažovanja tamo gde je to situacija iziskivala. (Npr. protivudar na pravcu Prozor — Gornji Vakuf.)

— Da bi izbegla suvišne gubitke od bombardovanja sa zemlje, a naročito iz vazduha, divizija je načelno koristila noć za napad, čime je stvarala iznenađenje kod neprijatelja. Infiltriranje manjih partizanskih jedinica u pozadinu ili kroz međuprostore u borbenom poretku neprijatelja, rede je korišćeno, izuzev nešto u borbama oko Glavatičeva i Kalinovika (manevar 2. proleterske brigade u pozadinu neprijatelja).

— 2. divizija je racionalno koristila rodove vojske i tehniku po načelima partizanskog ratovanja dok su za to postojali potrebni uslovi, a kada su oni prestali, sva je tehnika uništavana (slučaj artiljerije i tenkova na Neretvi).

— Borački sastav, koji je vaspitavan u ofanzivnom duhu, teško se zadržavao na položaju i teško je isti fortifikacijski uređivao za bolju upotrebu vatre i zaštitu od neprijatelja, usled čega je po neki put bilo i suvišnih gubitaka od artiljerijske vatre i bombardovanja iz vazduha. Najmnogobrojnija i najjača bombardovanja iz vazduha vršena su od 15. februara do 5. marta, tj. od oslobođenja Drežnice, Prozora i Jablanice, pa do izbijanja operativne grupe u rejon Boračkog jezera. Po nekim podacima, za ovo vreme, nemačko-ustaška avijacija utrošila je oko 45 vagona bombi razne težine, sa proračunom da je dnevno naprezanje bilo 50 avio-poleta, a nosivost jednog aviona oko 400 kg bombi.

— Snabdevanje 2. divizije vršeno je uglavnom plenom od neprijatelja, od čega je veći deo životnih namirnica upućivan Ekonomskom odseku Vrhovnog štaba za ranjenike. Snabdevanje je predstavljalo jedan od najsloženijih problema, naročito na ekonomski slabo razvijenom području između Neretve i Drine.

— U toku nastupanja i borbi, veza između jedinica 2. proleterske divizije i jedinica za podršku ležala je na kuririma; unutar artiljerije za podršku veza je bila telefonska, signalna i kurirska, sa Vrhovnim štabom održavana je redovno radio-telegrafskim putem i bila bez prekida u najtežim časovima borbe. To se može pripisati u zaslugu Pavlu Bojčeviću koji je sa puno inicijative i samopregora znao samo jedno; da radio-stanica mora biti uvek ispravna! Veza divizije sa par-

tijskom organizacijom sa terena i organima narodne vlasti nije bila redovna, što se odražavalo na operativni plan i snabdevanje jedinica.

— Na pravcu nastupanja divizije organizovali smo na nekim područjima političke zborove i konferencije (Livanjsko polje), što se pozitivno odrazilo na mobilizaciju novog ljudstva u redove NOVJ.

— Duh, moral i disciplina boraca i rukovodilaca bili su na visini. To je bio odraz svesti i moralno-političkog vaspitanja kojim je KPJ pripremala jedinice da prebrode i najteže krize i da se žrtvuju na izvršavanju postavljenih zadataka. To se naročito osetilo u bici za ranjenike koja se može uvrstiti u red najhumanijih bitki u istoriji ratova.

Jovo VUKOTIC

TREĆA UDARNA DIVIZIJA

U sklopu planiranih dejstava Glavne operativne grupe* na početku naše protivofanzive, Treća udarna divizija dobila je zadatak da, uporedo sa dejstvima Prve proleterske divizije na severu i severoistoku i Druge proleterske divizije na jugu, nizom uzastopnih napada na osnovnom pravcu protivofanzive (dolina Rame i Neretve) likvidira neprijateljska uporišta: Gornji Vakuf, Prozor, Ramu, Ostrožac i najzad Konjic. Oslobođenje Konjica trebalo je da obezbedi potrebne operativne uslove za prebacivanje ranjenika i prenošenje operacija u Hercegovinu i dalje na istok.

Kada se, nakon uspešnog prodora na Neretvu, neuspehom kod Konjica, protivofanziva privremeno ugasila na toj za nas najvažnijoj i najosetljivijoj tački, operativna situacija bitno se izmenila u korist neprijatelja. Nametnuta bitka u okruženju i u vezi sa tim kritična situacija u kojoj se nalazila Glavna operativna grupa sa ranjenicima nalagala je da se traže i nađu druga rešenja.

U tim kritičnim obrtima bitke Treća udarna divizija imala je sticajem okolnosti, u odnosu na glavne snage Glavne operativne grupe, posebnu ulogu i zadatke. Velika je šteta što je divizija docnije, na Sutjesci, izgubila svoju arhivu. Zbog toga se za obradu njenih dejstava, zaključno sa Petom ofanzivom, može služiti samo fragmentarnim dokumentima, pojedinačnim izveštajima Vrhovnom štabu ili izveštajima susednih jedinica ukoliko su i oni sačuvani. To je sigurno i glavni razlog zbog kojeg dosadnji pisci u svojim obradama i analizama bitke na Neretvi i Sutjesci, dejstva Treće divizije i obrađuju fragmentarno

* Za jedinice koje su u bici na Neretvi dejstvovale pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba uobičajen je naziv »Glavna operativna grupa« pa ćemo taj naziv u daljem izlaganju i upotrebljavati.

ukazujući pri tome uglavnom na postignute rezultate, što je naravno nedovoljno. Ne samo stoga što su dejstva jedne od elitnih divizija Narodnooslobodilačke vojske ostala nedovoljno obrađena i proučena, nego naročito zbog toga što je Treća divizija i u jednoj i u drugoj bici dobijala i rešavala složene zadatke, koji su i vremenski i prostorno bili u tesnoj vezi sa dejstvima osnovnih snaga Glavne operativne grupe i kao takva imala određen uticaj na postignute uspehe u celini. Zbog toga se može reći da se bez detaljne obrade i analize dejstava Treće divizije u bici na Neretvi, naročito u njenoj za nas najtežoj, ali i najveštije rukovodenoj fazi — borbama u operativnom okruženju i za izlazak iz okruženja — ne mogu potpuno sagledati, objasniti pa i razumeti tok i rezultati dejstava Glavne operativne grupe u celini.

IZLAZAK NA KONCENTRACIJSKU PROSTORIJU I OSLOBOĐENJE GORNJEG VAKUFA

Naređenje Vrhovnog komandanta o koncentraciji Prve i druge proleterske i Treće udarne divizije na -prostoriji G. Vakuf — Prozor — Duvno zateklo je Treću diviziju u ofanzivnim dejstvima na neprijateljske komunikacije u dolini r. Bosne, na delu: Busovača — Zenica — Zavidovići.

Raspored divizije u to vreme bio je, uglavnom, sledeći: Peta crnogorska brigada na prostoriji: Zepče — Novi Seher — Manjača; Deseta hercegovačka brigada severno i južno od komunikacije Travnik — Zenica — Lašva; Prva dalmatinska brigada jugozapadno od Travnika (prostorija Zjemet).

Severno od nas nalazile su se jedinice Prve proleterske divizije na prostoriji Prnjavor — Teslić — Banja Luka; južno, na prostoriji Duvno — Bosansko Grahovo, jedinice Druge proleterske divizije.

Brigade Treće divizije, još od svog formiranja novembra 1942. godine, nalazile su se u neprekidnom pokretu i borbama. Posle zauzimanja Jajca i teških borbi sa nemačkom 718. divizijom za njegovu odbranu, divizija je po napuštanju Jajca usmerila svoja dejstva ka dolini r. Bosne. Razbivši na delu Busovača — Zenica — Zavidovići neprijateljske posade za zaštitu komunikacija, naše brigade porušile su železničku prugu na više mesta, likvidirale jako ustaško uporište u Gučjoj Gori i zauzele Zepče i Novi Seher. U toku ovih dejstava jedinice su, pored

gubitaka nanetih neprijatelju, zaplenile veće količine oružja, nastupanja ka Neretvi i na Neretvi, uspešno lomila sve prehrane.

Jačina divizije bila je oko 4.000, za naše prilike dobro naoružanih i opremljenih boraca.

Postupajući po naređenju o izlasku na koncentracijsku prostoriju, divizija je izvršila pokret po sledećem rasporedu:

Prva dalmatinska brigada, najbliža komunikaciji G. Vakuf, dobila je zadatak da u toku pokreta oslobodi G. Vakuf (ovaj zadatak postavljen je diviziji naređenjem Vrhovnog komandanta o izlasku na koncentracijsku prostoriju);

Peta crnogorska brigada i štab divizije prešli su komunikaciju Travnik — Donji Vakuf kod Bjelobučja, odakle su preko Komar planine produžili prema G. Vakufu radi eventualnog pojačanja Prve dalmatinske brigade u napadu na G. Vakuf;

Deseta hercegovačka brigada vršila je pokret s obe strane komunikacije Travnik — G. Vakuf;

Prva dalmatinska brigada u svom pokretu podišla je 29. januara Gornjem Vakufu sa istoka, odbacivši slabije neprijateljske delove, a u zoru 30. januara krenula celim borbenim poretom na varoš. Ustaški garnizon osetivši prisustvo naših snaga i severozapadno od varoši pružio je slab otpor, a zatim se dao u panično bekstvo.

Ovako »lako« oslobodenje G. Vakufa iznenadilo je štab divizije, koji je očekivao jači otpor i eventualno dejstvo delova Pete crnogorske brigade. Izbivši 30. januara zorom sa Petom crnogorskom brigadom severozapadno od varoši, štab divizije je bio očevidac neprijateljevog paničnog bekstva. Sve je bezglavo jurilo, najvećim delom drumom prema Bugojnu. Bili smo daleko od druma, pa nismo mogli koristiti pogodan raspored Pete crnogorske brigade za presretanje i uništenje neprijatelja u odstupanju.

Nismo raspolagali podacima o jačini ovog neprijateljskog garnizona. Prema kasnije dobivenim podacima garnizon se sastojao od nekih delova 5. ustaškog zdruga i dve čete domobrana sa nešto bacača i automatskog oružja.

U varoši je zaplenjena veća količina lakog naoružanja, municije, hrane i ostale opreme.

U direktivi Vrhovnog komandanta od 2. februara naročito je bilo podvučeno da dolaskom na koncentracijsku prostoriju ne privučemo pažnju neprijatelja i ne otkrijemo naše namere.

S tim u vezi divizija je dobila zadatak da čvrsto drži Gornji Vakuf, Makljen i Crni vrh, ali da se ne zatvara dolina Rame.

Na osnovu ovoga, divizija je posle petodnevnog zadržavanja na široj prostoriji G. Vakufa rasporedila brigade na prostoriji: Prvu dalmatinsku: Raduša planina — Pidriš — G. Vakuf; Petu crnogorsku s obe strane drumu G. Vakuf — Prozor; Desetu hercegovačku istočno od drumu na prostoriji: Crni vrh — Debelo brdo — s. Mejnik.

Vrhovni komandant održao je u Duvnu 8. februara sastanak sa komandantima Prve, Druge i Treće divizije na kojem je izložio osnovnu operativnu ideju protivofanzive i zadatke u njenoj prvoj etapi. Trebalo je razbiti neprijateljska uporišta u trouglu Mostar — Prozor — Ivan-sedlo i izbiti na Neretvu uz istovremeno bočno obezbeđenje prema Sarajevu i Mostaru.

U tom cilju, divizijama su postavljeni sledeći zadaci:

Druga proleterska divizija nastupa pravcem: Livno — Duvno — Imotski — Posušje — Drežnica sa zadatkom da zauzme neprijateljska uporišta između Mostara i Jablanice i da obezbedi južni bok naših snaga od pravca Mostara;

Treća udarna divizija ima zadatak da nastupa osnovnim pravcem protivofanzive: Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic, zauzima ova neprijateljska uporišta, osigurava prelaze na Neretvi i time otvara put za prebacivanje ranjenika i prenošenje operacija u Hercegovinu;

Prva proleterska divizija nadire pravcem: Vakuf — Selakova Kula — Bradina sa zadatkom da zauzme neprijateljska uporišta na delu železničke pruge Konjic — Ivan sedlo, obezbeđujući na Ivan-sedlu severni bok naših snaga od pravca Sarajeva.

Za obezbeđenje operacije sa zapada i jugoistoka određene su:

Sedma banijska divizija koja obrazuje zaštitnicu pravcem: Bihać — Bosanski Petrovac — Drvar — Glamoč — Šujica — Prozor i dalje za Trećom divizijom;

Deveta dalmatinska divizija na prostoru: Imotski — planina Bioč — Ljubuški obezbeđuje nadiranje Druge proleterske divizije sa juga a zatim kreće za Drugom divizijom.

Početak protivofanzive zavisio je od dolaska Prve proleterske divizije na prostoriju G. Vakuf, privlačenja ešelona ranjenika što bliže grupaciji (prostorija Livno — Duvno) kao i od izbijanja Druge proleterske divizije na Neretvu.

Prva proleterska divizija, koju je direktiva Vrhovnog štaba zatekla najdalje od koncentracijske prostorije, stigla je svojim prvim delovima već 7. februara na prostoriju G. Vakuf, Druga proleterska divizija, posle niza borbi izbila je 15. februara na Neretvu i 19. februara blokirala Jablanicu. Time su bili stvoreni uslovi za uvođenje Treće divizije koja je, obezbeđena na severu i severoistoku delovima Prve divizije a na jugu Drugom divizijom, trebalo na svom opštem pravcu dejstava da pristupi izvršenju svog prvog zadatka — zauzimanju Prozora.

Divizija se za ovaj zadatak pripremala solidno. Blagovremeni izlazak pred prozorsku kotlinu omogućio je jedinicama odmor i sređivanje, vršenje potrebnih osmatranja i izviđanja, a obaveštajnoj službi prikupljanje potrebnih podataka.

OSLOBOĐENJE PROZORA I PRODOR NA NERETVU

U Prozoru nisu bile bročano jake neprijateljske snage (jedan bataljon 259. italijanskog puka, baterija haubica 100 mm, četa protivtenkovskih topova 47 mm, četa lakih tenkova, velik broj lakih minobacača i automatskih oruđa) ali je bio naročito i planski solidno utvrđen. Oko cele varoši bio je izrađen niz bunkera, vešto raspoređenih na pogodnim tačkama u dva pojasa. Međuprostori su bili povezani bodljikavom žicom u dva reda kolja i pregrađeni žičanim prenosnim sredstvima i nagaznim minama. Varoš je bila potpuno uređena za kružnu odbranu; nije bilo neutvrđenih međuprostora između bunkera, koji bi se mogli koristiti za pokret i iznenađenje. Kao što smo docnije utvrdili, prilikom našeg napada, za ovakav sistem utvrđivanja bio je potpuno razrađen plan vatrenog dejstva celokupnog naoružanja, do tančina prilagođen preprekama i zemljištu. Kao takav, Prozor je predstavljao jedinstveno fortifikacijski utvrđenu varoš, kakvu do tada naše jedinice nisu imale prilike da savlađuju.

Mi smo osmatranjem, izviđanjem i preko obaveštajne službe prikupili podatke o fortifikacijskom uređenju varoši i njenom naoružanju. Na osnovu ovih podataka izradili smo i skicu sa obeleženim bunkerima i ostalim preprekama, umnožili je i dali brigadama. Ova skica, iako nepotpuna, dala nam je približnu sliku otpora na koji ćemo naići, ali su sistem utvrđivanja i vatreno dejstvo neprijatelja prilikom našeg napada prevazišli naša predviđanja.

Imajući u vidu teškoće na koje ćemo naići, komandant divizije Pero Četković naročito je vodio računa da se starešine i borci u toku priprema obuču dejstvu protiv tenkova (našli smo nešto benzina u G. Vakufu i napunili flaše), napadu na bunkere i savlađivanju žičanih prepreka. U tom smislu štab divizije izdao je i jedno kratko uputstvo. Pošto nikakvih priručnih sredstava nismo imali, celo se uputstvo svodilo na ličnu snalažljivost, hrabrost, izdržljivost i požrtvovanje boraca i starešina. Sećam se, na primer, da smo u nedostatku ručnih makaza za sečenje žice preporučivali sekire, prebacivanje čebadi, dasaka, pa i lične opreme, šinjela preko žičanih prepreka u cilju njihovog savlađivanja.

Diviziji je za izvršenje ovog zadatka bio pridani haubički divizion Vrhovnog štaba.

Napad na Prozor bio je predviđen za noć 15/16. februara. Zapovest za ovaj napad nije sačuvana, pa ću je po sadašnjoj rekonstrukciji izneti u glavnim crtama.

Brigade su dan ranije, u toku noći 14/15. februara privučene na prostoriju prikupljanja, i to:

Prva dalmatinska brigada na prostoriju s. Lapsunj — s. Podbor; Peta crnogorska brigada: Koštica (k. 1285) — Makljen — s. Čifluk; Deseta hercegovačka brigada: Debelo brdo — s. Blace — Krmska gl. (k. 772) — Kumbat (k. 850). Sve brigade su u zoru 15. februara imale izviđačko-osmatračke delove prema predviđenim odsecima napada. Na taj način brigade su imale na raspolaganju ceo dan za potrebna izviđanja, osmatranja i detaljno upoznavanje komandanata bataljona sa dobivenim zadacima.

Napad je planiran u tri kolone:

desna kolona: Prva dalmatinska brigada, sa prostorije prikupljanja izlazi po padu mraka na polazne položaje na liniji: k. 1059 — k. 754 zaključno i napada opštim pravcem: Mlake — k. 703 — Prozor. Zona širenja desno po potrebi, a levo drum Rumboci — Prozor zaključno.

srednja kolona: Peta crnogorska brigada izlazi na polazni položaj za napad na liniji: s. Gmići — k. 946 i napada opštim pravcem s obe strane komunikacije Makljen — Prozor.

leva kolona: Deseta hercegovačka brigada, sa polaznih položaja za napad: k. 869 — Krmska gl. (k. 772) napada sa tri bataljona opštim pravcem preko severnih padina Kumbata na Prozor, tesno sadejstvujući srednjoj koloni, istočno od komunikacije Makljen — Prozor.

Za zatvaranje pravca Prozor — Rama Deseta hercegovačka brigada uputila je dva bataljona na prostoriju s. Klek — Parcani.

Haubički divizion postavio se u zoru 15. februara severozapadno od s. Gmići, odakle je u toku dana uzeo potrebne elemente za gađanje. Divizion je prema zapovesti, pre početka napada, trebalo da izvrši artiljerijsku pripremu u trajanju od 20 minuta, da bi porušio neprijateljske bunkere i otvorio breše u žičanim preprekama.

Naročito je bila naglašena potreba tajnosti, kako u pripremama na prostorijama prikupljanja tako i u izlaženju na polazne položaje da bi se postiglo što sigurnije iznenađenje. Zbog toga su brigade trebalo da završe prikupljanje u zoru 15. februara, a izlazak na polazne položaje tek u noć istoga dana. Iz istog razloga nije bilo predviđeno da haubički divizion vrši gađanja u toku dana.

Težište napada bilo je na pravcu srednje kolone, Pete crnogorske brigade, a početak napada predviđen za 21 čas.

Brigade su dovele svoje jedinice tačno prema zapovesti. Interesantno da Italijani u toku dana nisu otvarali artiljerijsku vatru, ili nisu primetili naša prikupljanja ili po planu vatre nisu predvideli gađanje na udaljenije rastresite ciljeve.

U 20 časova štab divizije se već nalazio na osmatračnici kod jedne usamljene kuće, jugoistočno od k. 946. U 20,40 haubički divizion izvršio je snažnu artiljerijsku pripremu, koja je besumnije imala psihološko a i razorno dejstvo u samoj varoši. Međutim, u pogledu rušenja bunkera i žičanih prepreka preciznost gađanja potpuno je izostala. Izgleda da instrumenti za uzimanje elemenata a i sama municija nisu bili potpuno ispravni da bi obezbedili punu preciznost gađanja. Na taj način bunker i žičane prepreke ostali su skoro netaknuti, što je umnogome otežalo izvođenje napada i izložilo jedinice velikim gubicima.

Napad je počeo, kako je i predviđeno, u 21. čas. Skoro, jednovremeno sa polaskom naših jedinica sa polaznih položaja, koje su u trku krenule, neprijatelj je otvorio uragansku vatru iz svih raspoloživih oruđa po unapred precizno izrađenom planu. Artiljerijska oruđa tukla su unapred određene zone na prilazima varoši, a bacači isturene neprijateljske bunkere i prepreke između njih. Vatra automatskih oruđa brisala je predteren bočnom i unakrsnom vatrom svetlećim mecima. Rakete, koje je neprijatelj obilno upotrebljavao, osvetljavale su svaki među--

prostor, svaki ugib zemljišta. Videlo se skoro kao po danu, a netučenih prostora nije bilo. Time je i naše preimućstvo iznenađenja u noćnom napadu i veštog korišćenja međuprostora i ugiba zemljišta za izbegavanje neprijateljske vatre bilo svedeno na minimum.

Naše jedinice, iznenađene i zbunjene ovako preciznom i jakom vatrom, bile su prisiljene da se zaustave uz velike gubitke. Nizali su se pokušaji za pokušajem, ali uspeha nije bilo. Jedino je Prva dalmatinska brigada, po cenu teških gubitaka, uspela da zauzme nekoliko bunkera na neposrednim prilazima varoši. Međutim, ovaj njen uspeh nije mogao dati veće rezultate, jer uspeha kod ostalih brigada nije bilo. Naš napad, zasnovan na iznenađenju i silini udara, postepeno se gasio pred jako utvrđenim i snažno branjenim neprijateljem.

Bilo je jasno da bi svako produžavanje napada samo povećalo naše gubitke. Komandant divizije je zbog toga naredio da se napad obustavi, jedinice vrata na polazne položaje a odatle, još pod zaštitom mraka, srede i izvuku od ugleda i dejstva neprijateljske vatre.

Štab divizije zadržao se u jednoj kući nedaleko od osmatračnice, gde je u zoru primio detaljne izveštaje brigada o toku napada i pretrpljenim gubicima. Naročito je osetne gubitke imala Prva dalmatinska brigada, čiji su borci te noći ispoljili izuzetnu hrabrost, borbenost i požrtvovanje. Na žičanim preprekama, koje su bez obzira na žrtve na nekoliko mesta savladali i uspeli da zauzmu nekoliko bunkera, ostali su, preko svojih šinjela nabačenih preko žice, mnogi poginuli borci ove brigade. Zauzete bunkere borci su teško napustili tek na ponovno naređenje. Komandant divizije je na tome insistirao, jer bi borci u njima u toku dana, od neprijateljske vatre bili uništeni.

Bilo je jasno da je Prozor ozbiljna prepreka našem nadiranju ka Neretvi, koja će morati da se savlada po cenu većih gubitaka.

U svom izveštaju Vrhovnom komandantu o toku i neuspehu napada, štab divizije izvestio je da je prema izveštajima štabova brigada opšta želja i spremnost svih boraca i starešina da se napad još iste noći ponovi i da Prozor ovoga puta bude oslobođen.

U toku dana stigao je u štab divizije pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, koga je Vrhovni komandant uputio da bi se obavestio o situaciji.

Istog dana, 16. februara pre podne, štab divizije izdao je zapovest o ponovnom napadu na Prozor. Zapovest je bila kratka i u stvari nije ništa menjala u pogledu načina i pravca dejstva naših jedinica, jer se tu nije imalo šta menjati. Jedino je haubičkom divizionu naređeno da u toku dana vrši uznemiravajuća gađanja i tuče varoš u nekoliko navrata.

S obzirom na zabrinutost Vrhovnog komandanta da se zbog eventualnog otezanja u zauzimanju Prozora ne stvore komplikacije koje bi se negativno odrazile na dalja dejstva Glavne operativne grupe, naređeno je da se jedinicama i borcima na položaju ponovo objasni politički i vojni značaj zauzimanja Prozora, naročito u odnosu na ranjenike. Izražavajući želju Vrhovnog komandanta, boraca i rukovodilaca svih jedinica u diviziji, komandant divizije je naredio da se na početku zapovesti stavi: »Prozor mora noćas pasti«.

Predviđeno je da napad ove noći počne ranije; u 20 časova.

U toku dana haubički divizion je u dva navrata tukao varoš, pri čemu se štedelo sa municijom, jer je nije bilo dovoljno. Italijani su odgovorili snažnom vatrom, tukući okolinu, ali od te vatre nismo imali gubitaka.

Istog dana predveče štab divizije uputio se prema osmatračnici. Razgovarajući usput o nemogućnosti upotrebe haubica kao prateće artiljerije na planinskom zemljištu, a posebno u ovom napadu, komandant divizije je izrazio mišljenje da bi bilo korisno da jedna haubica sa poslugom krene drumom pravcem pravo ka Prozoru i da u toku napada neposredno tuče bunkere s obe strane drumu, i time olakša pokret jedinica u napadu. U vezi s tim naredio mi je da izdam naređenje komandantu haubičkog divizona da se jedna haubica izdvoji za ovu svrhu.

Haubica je izdvojena sa položaja i upregnuta a zatim smo krenuli do poslednje okuke pred Prozorom, otprilike na 1 km od varoši. Tu smo ispregli konje i u zaklonu sačekali početak napada.

Napad je uz prethodnu artiljerijsku pripremu počeo u 23 časa. Počela je hladna kiša. Osetivši pokret naših jedinica neprijatelj je odgovorio snažnom vatrom. Ponovila se slika od prošle noći, ali su naši borci, bez obzira na žrtve, išli napred.

Gurali smo našu haubicu, zaustavljali se ispred ciljeva i otvarali vatru. Levo i desno od nas, i pored zaglušne neprijateljske vatre, prolamali su se uzvici boraca Pete crnogorske brigade: »Naprijed«. O nekoj preciznosti gađanja naše haubice

nije moglo biti ni govora. Nišani su kroz cev, prema blesku neprijateljskih oruđa, ali moralni efekat verovatno nije izostao. Dogurali smo haubicu skoro do pred sam ulaz u Prozor. Dvadesetak metara ispred nas drum je bio prekopan i prekriven prenosnom Brinovom žicom, a prepreka tučena mitraljeskom vatrom iz bunkera, koji su se nalazili s obe strane druma. Dalje se sa haubicom nije moglo, pa smo je povukli nešto unazad, van jačeg dejstva neprijateljske vatre i nastavili sa gađanjem. Kiša je padala sve jače; bila je potpuna pomrčina pa je i dejstvo raketa koje je neprijatelj i ove noći obilno koristio bilo donekle umanjeno. Ovo je znatno olakšalo pokret naših boraca, koji su se ovog puta mnogo veštije, u kratkim prekidima neprijateljske vatre i raketa za osvetljavanje, korak po korak, približavali neprijateljskim bunkerima i preprekama. Nešto oko pola noći iz jednog bataljona Pete crnogorske brigade, koji je napadao desno od druma, došao je do nas kurir i preneo nam poruku komandanta bataljona (ne sećam se kojeg) da su njihovi borci na tri mesta prešli prepreke, obišli bunkere i upali u varoš. Tražio je da prekinemo sa gađanjem, jer bi to samo ometalo dalji upad boraca u varoš. Povukli smo haubicu još nešto unazad i naredio sam komandiru odeljenja da tu sačeka završetak napada. Zatim sam krenuo ka osmatračnici divizije da izvestim o uspehu Pete crnogorske brigade. Stigao sam po pomrčini i kiši tek oko 2 sata izjutra. Do toga vremena, kako sam saznao, na osmatračnici i delovi ostalih brigada upali su u varoš. Likvidacija neprijateljskog garnizona bila je sada samo pitanje vremena. Neprijateljski vojnici napuštali su bunkere i u panici jurili kroz varoš, dok su ih naši borci uništavali ili zarobljavali.

17. februara u 4 časa ujutro Prozor je bio u našim rukama.

Delovi italijanskih jedinica koji su pre zauzimanja varoši uspeli da se izvuku, bežali su drumom prema Rami, ali su pod Klečkom stenom, ispod Gračanice, dočekani od bataljona Dese hercegovačke brigade i potpuno uništeni.

U svanuće spustio se štab divizije sa osmatračnice u Prozor. Sa nama je bio i komandant Prve proleterske divizije, koji je pred početak napada stigao na našu osmatračnicu.

Prizor uništenog neprijateljskog garnizona bio je zaista strašan. Zapaljene i porušene kuće od naših granata još su se dimile, a ulice zakrčene poginulim neprijateljskim vojnicima, opremom i naoružanjem.

Treća divizija potpuno je izvršila svoj prvi teški zadatak u ovoj bici. Vrhovni komandant je po zauzimanju Prozora ista-

kao da su »borci Treće divizije izvršili zadatak sa zadivljujućim junaštvom«.

18. februara, posle jednodnevnog odmora, Deseta hercegovačka brigada upućena je niz r. Ramu sa zadatkom da oslobodi varošicu Ramu, a Peta crnogorska brigada istočno od drumu Prozor — Rama da oslobodi Ostrožac. Prva dalmatinska brigada ostala je na prostorijski oko Prozora kao rezerva koja bi trebalo da se upotrebi u pravcu G. Vakuf — Bugojno.

Sećam se da sam 19. februara ujutru krenuo iz štaba divizije (s. Mandići, 3 km jugozapadno od Prozora) prema štabu Desete hercegovačke brigade u Gračanici. Pošto je štab brigade krenuo prema Rami za jedinicama, produžio sam iz Gračanice prema Rami u nadi da ću negde pred Ramom naići na štab brigade. Od Gračanice, nekoliko kilometara niz r. Ramu, još su se pored puta nalazili leševi poginulih italijanskih vojnika i gomile opreme i naoružanja, koji su tu ostali posle borbe ispod Klečke stene. Delovi Desete brigade, posebno ostavljeni za raščišćavanje, još nisu uspeli da sve ovo srede. Približavajući se poslepodne Rami, sve jače se čula jaka vatra — borba za Ramu bila je u punom jeku. Jedinice Desete brigade na juriš su odbacile neprijatelja sa Majana (k. 500) koji dominira varošicom i u tročasovnoj borbi razbile italijansku posadu, koja je pružala ogorčeni otpor. Kad sam oko 16 časova stigao pred Ramu, borba je već bila završena i varošica oslobođena.

Peta crnogorska brigada u svom pokretu istočno od drumu Prozor — Rama izbila je istog dana na r. Neretvicu i u mrak ušla u Ostrožac, iz koga su se Italijani povukli bez borbe. Zajedno sa njima povukle su se i sve manje posade za obezbeđenje pruge. Dva italijanska tenka, koja su valjda zbog kvara zadocnila da se na vreme povuku iz Rame, ušla su u Ostrožac u zoru sledećeg dana, ne znajući da je varoš evakuisana. Komandant brigade Sava Kovačević skočio je na tenk, otvorio poklopac i ubio vozača. Drugi tenk se posle toga predao.

U ovim borbama skoro su potpuno uništeni delovi italijanske divizije »Murde«. Prema njihovim izveštajima, na delu Prozor — Rama — Ostrožac, oko 300 ih je poginulo a preko 300 vojnika i oficira palo je u naše zarobljeništvo. Zaplenjena je velika količina oružja i municije, između ostalog: 8 tenkova, nekoliko haubica, veći broj kamiona, čitava skladišta oruđa, municije, odela i hrane i razne opreme. Ovo je bilo od velikog značaja za naše jedinice a posebno za ranjenike.

Štabovi 10. hercegovačke, 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade

Naši gubici nisu tačno poznati, ali se sećam da je Prva dalmatinska brigada u borbama za Prozor imala preko 50 mrtvih i oko 100 ranjenih. Slične gubitke, možda nešto manje, imale su Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada.

Najveći deo zaplenjenog naoružanja i opreme ostavljen je za Devetu dalmatinsku diviziju, koja je tek završila svoje formiranje i bila samo delimično naoružana. Preostali deo razdijeljen je našim brigadama; haubice i municija artiljerijskom divizionu Vrhovnog štaba, a hrana i ostala potrebna oprema bolnicama.

Od zaplenjenih tenkova (laki tenkovi) formirali smo tenkovsku četvu divizije, jačine dva voda od po tri tenka. Ljudstvo smo prikupili iz brigada (šofere, mehaničare, bravare, a bilo ih je i nekoliko koji su ranije služili u tenkovskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske). Četa je odmah pristupila obuci u voženju, održavanju i taktičkoj upotrebi tenkova.

20. februara divizija je imala sledeći raspored:

Peta crnogorska brigada u pokretu prema Konjicu; Deseta hercegovačka prebacila se pred zoru na levu obalu Ne-

retve, preko mosta kod Ostrošca i produžila opštim pravcem: Orahovica — Zabrđe — Turija, sa zadatkom da se na pogodnim položajima južno od Konjica prikupi i sačeka zapovest za predstojeći napad na Konjic; Prva dalmatinska brigada zadržana je i dalje na prostoriji oko Prozora.

Stab divizije prešao je u Ostrožac, gde nas je 20. februara obišao Vrhovni komandant, interesujući se za situaciju i stanje jedinica i pripreme za predstojeći napad na Konjic.

U međuvremenu, jedinice Prve proleterske divizije savladale su sva neprijateljska uporišta na delu železničke pruge Ivan-sedlo — Konjic i ovladale Ivan-sedlom, najvažnijom tačkom na ovom pravcu. Jedinice Druge proleterske divizije delom snaga čvrsto su ovladale levom i desnom obalom Neretve, duboko na jug prema Mostaru, a njena Četvrta crnogorska proleterska brigada bila je pred napadom na Jablanicu.

Sedma banijska divizija približavala se Gornjem Vakufu.

Na taj način na Neretvu su izbile sve jedinice Glavne operativne grupe. Predstojalo je još oslobodjenje Konjica i Jablanice.

NAPADI NA KONJIC

Kao što je poznato, naš izlazak na Neretvu stvorio je pravu uzbunu kod Italijana, ustaša i četnika. Italijani odmah po padu Prozora predlažu Nemcima koncentrično dejstvo nemačke 717. i 718. divizije njihovog 6. korpusa i četnika na naše snage u dolini Rame i Neretve. Posle kraćeg oklevanja, a s obzirom na naše dalje širenje prema Konjicu i Mostaru, general Liters naređuje 718. diviziji da 21. februara krene jednom kolonom (grupa »Fogk«) iz Bugojna prema Prozoru, a drugom (sa kojom se docnije borila Treća divizija — grupa »Anaker«) sa demarkacione linije prema Italijanima (južno od Sarajeva), preko Konjica i Jablanice za Mostar. Jačina ove grupe: dva bataljona 750 pešadijskog puka, jedan ustaški bataljon, 7. domobranski pešadijski puk i dve brdske baterije. Grupa je oformljena 19. februara u Donjem Vakufu, odakle je vozom prebačena u Sarajevo.

Draž Mihailović, pod zaštitom Italijana, vrši masovnu mobilizaciju četnika u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Već 20. februara stižu na ovu prostoriju nove četničke snage, kompletno naoružane italijanskim naoružanjem. Svim ovim

četničkim snagama lično je rukovodio Draža Mihailović, preko svog načelnika štaba majora Ostojića.

Pored jakih četničkih snaga, upućenih iz Mostara prema Drugoj proleterskoj diviziji, već 22. februara iz gornjeg toka Neretve silazila je prema Konjicu jača grupa crnogorskih četnika Baja Stanišića.

Napad Treće divizije na Konjic predviđen je za noć 22/23. februara. Napad je trebalo da izvedu Deseta hercegovačka sa leve i Peta crnogorska brigada sa desne obale Neretve.

Međutim, na pravcu Sarajevo — Konjic učinjen je propust, koji je, pored ostalih okolnosti u novonastaloj situaciji, imao teških posledica u pogledu nameravanog zauzimanja Konjica. Prva proleterska brigada, koja je po zadatku dobivenom od štaba Prve proleterske divizije posle zauzimanja Ivan-sedla sa osloncem na njega, trebalo da produži napad na sever prema Tarčinu i da uporedo s tim poruši drum i železničku prugu prema Konjicu, preduzela je noću 19/20. februara, samoinicijativno, napad na Konjic. Ovaj napad, izvršen sa tri bataljona, od kojih jedan u rezervi, i pored delimičnog uspeha, završio se neuspešno. Osnovni zadatak brigade, napad na Tarčin, preuzela su preostala dva bataljona ove brigade, koji su u svom pokretu prema Tarčinu naišli na kolone grupe »Anaker«. Ovi bataljoni izvršili su noću 20/21. februara napad na Tarčin bez uspeha, a u toku 21. odbačeni su na Ivan-sedlo. Kako Ivan-sedlo nije bilo organizovano za odbranu, bataljoni su odbačeni i odavde, a Nemci su krenuli prema Konjicu. Intervencija štaba Prve proleterske divizije da se situacija popravi vraćanjem bataljona Prve proleterske brigade sa Konjica na Ivan-sedlo i upućivanjem delova Treće sandžačke brigade u istom pravcu — nije donela željene rezultate. Iako je ovom prilikom glavnina grupe »Anaker« odbačena ka Ivan-sedlu, Nemci su ipak uz jaku podršku avijacije i tenkova uspeli da se 22. februara probiju u Konjic sa delom svojih snaga, jednim domobranskim bataljonom i dve čete ustaša i time da ojačaju italijansko-četnički garnizon. Spajanje ovih neprijateljskih snaga izvršeno je, dakle, istog dana kad je Treća divizija preduzela svoj prvi napad na Konjic.

Ivan-sedlo ostalo je od tada, u toku čitave bitke na Neretvi, čvrsto u nemačkim rukama.

Situacija se, međutim, pogoršala i na levoj obali Neretve. Deseta hercegovačka brigada izbila je 21. februara, u zoru, usiljenim maršem na prostoriju Zabrdje, gde je naišla na neke

četničke delove, napala ih i odbacila prema Gornjoj Bijeli, navršši im veće gubitke. Verovatno je da je jedan deo ovih četnika ubačen u Konjic noću 21/22. februara, jer su za to imali povoljne mogućnosti. 22. februara brigada izveštava da je odbila napade jakih četničkih snaga (oko 2.000 četnika Lukačevića) jugoistočno od Konjica. Prema istom izveštaju jake četničke snage i dalje su pristizale iz Gornje Bijele. Brigada je prema tome ovoga dana bila prisiljena da pređe u odbranu.

Situacija se, dakle, ovoga dana za Treću diviziju osetno pogoršala severno i južno od Konjica, kao i u samom Konjicu.

Peta crnogorska brigada u svom pokretu prema Konjicu izbila je 20. februara, bez otpora, na liniju: k. 490 — s. Vinište — Križ (k. 818) na kojoj se, po dobivenom zadatku za pokret, zaustavila u očekivanju zapovesti za napad. U toku 21. brigada je ostala na dostignutoj liniji, vršeći potrebna izviđanja i osmatranja.

Zapovest za napad na Konjic izdao je štab divizije tek 21. februara. Ovo zbog toga što se očekivao prvi izveštaj Desete hercegovačke brigade o njenom dolasku na određenu prostoriju, kako bi jednovremeno počeo napad obe brigade.

Zapovest je bila vrlo kratka; predviđala je početak napada 22. februara u 22 časa. Određen je polazni položaj samo za Petu crnogorsku, i to na liniji: Gredina — Repovica, dok je Desetoj hercegovačkoj brigadi prepušteno da sama o tome odluči.

Peta crnogorska brigada privukla je, po padu mraka, svoje bataljone na polazne položaje i u 22 časa krenula u napad. Dočekana je jakim neprijateljskom vatrom i jedinice su bile prisiljene da se zaustave. Izvršeno je još nekoliko napada, ali bez uspeha. Brigada je za relativno kratko vreme imala veće gubitke, naročito u ranjenim. Bilo je jasno da su snage predviđene za izvršenje zadatka bile nedovoljne. Zbog toga je oko 1 čas ujutro napad prekinut, jedinice na polaznom položaju sređene a zatim povučene nešto unazad, da u toku sledećeg dana ne bi trpele od artiljerijske vatre.

Deseta hercegovačka brigada, koliko se sećam, učestvovala je u ovom napadu samo delom svojih snaga. Prema izveštaju ove brigade od 22. februara, koji je štab divizije primio sledećeg dana ujutro, brigada je ovog dana prešla u odbranu na liniji: Vis (k. 1152) — Turija (k. 775) — D. Bijela, prema nadmoćnim četničkim snagama koje su je u toku dana u dva navrata napale ali su bile odbijene. U ovakvoj situaciji uloga i

zadatak brigade bitno su se izmijenili; sada se pred njom postavio novi i to vrlo težak zadatak, s obzirom na nadmoćnost neprijateljskih snaga. Trebalo je sprečiti upad četnika u Konjic, kao i njihovo nadiranje levom obalom Neretve u bok i pozadinu naših snaga na Neretvi.

Time se, u novostvorenoj situaciji, napad Treće divizije noću 22/23. praktično sveo na napad Pete crnogorske brigade, bez obzira što je u tom cilju zapovješću bila predviđena i Deseta hercegovačka brigada. Delimičan napad ove brigade sveo se na demonstraciju i kao takav nije mogao imati nekih rezultata.

Iste noći Prva proleterska divizija sa dve brigade izvršila je napad na grupu »Anaker«, sa ciljem ponovnog zauzimanja Ivan-sedla i nabacivanja neprijatelja prema Tarčinu. Borbom prsa u prsa, neprijatelj je bio zbačen sa Ivan-sedla, ali su ga Nemci u zoru uz jaku podršku avijacije, ponovo zauzeli. Pokušaji Prve divizije na ovom pravcu nastavili su se sve do obustavljanja napada na Konjic, ali bez uspeha.

Situacija se oko Konjica, za nas, sve više pogoršavala i komplikovala. Deseta hercegovačka brigada bila je u toku 23. februara ponovo napadnuta od znatno nadmoćnijih četničkih snaga, koje su iz rejona Boraca neprestano pridolazile. Žilavom odbranom ove brigade sprečen je upad ovih četničkih snaga u Konjic, ali se brigada padom mraka morala povući iz Donje Bijele. Brigada je u vezi s tim dobila zadatak da po svaku cenu spreči dalji prodor četnika; na njeno dalje učesće u napadima na Konjic nije se više moglo računati.

Do našeg izbijanja pred Konjic italijanska avijacija ograničila se uglavnom na izviđačke letove i mitraljiranja. Međutim, sada je stupila u dejstvo i nemačka avijacija, koja je u toku dana po nekoliko puta nailazila, ne štedeći municiju, obasipajući prostoriju bombama i mitraljirajući.

23. februara predveče išao sam sa komandantom divizije u Vrhovni štab, koji se nalazio u Ostrošcu. Pošto smo Vrhovnom komandantu izložili nepovoljnu situaciju, drug Tito nam je saopštio da se Četvrta crnogorska proleterska brigada, koja je prošlog dana zauzela Jablanicu, i jedna baterija haubičkog divizion-a već nalaze u pokretu radi zajedničkog učestvovanja u napadu na Konjic. Donesena je odluka da se napad ponovi noću 24/25. februara.

Iako Konjic nije bio tako jako utvrđen kao Prozor, on je bio posednut znatno jačim snagama, naročito artiljerijom. Ne-

mačka avijacija pojačavala je svoje dejstvo iz dana u dan. Držanje Ivan-sedla i pritisak jakih četničkih snaga sa jugoistoka pružali su neprijatelju velike prednosti u aktivnoj odbrani varoši, naročito u korišćenju ispada na krila i bokove, što je neprijatelj prilikom našeg drugog i trećeg napada vrlo vešto koristio. Konjic, u ovakvoj situaciji, za razliku od Prozora, nije bio opkoljen ni odsečen; bili smo prisiljeni da ga napadamo frontalno.

Iste večeri štab divizije izdao je zapovest za ponovan napad na Konjic. Zapovest je bila kratka: Četvrta crnogorska brigada kao desna kolona u svom pokretu da izbije levom obalom Neretve na prostoriju Zabrdje (jugozapadno od Konjica), odakle da napada čvrsto se oslanjajući na Desetu hercegovačku brigadu, sa kojom je trebalo uspostaviti vezu na Pomolu (tr. 423). Peta crnogorska brigada, na desnoj obali, trebala je da napada istim pravcem kao i ranije.

Deseta hercegovačka brigada, koja se toga dana nalazila u odbrani na liniji: Vis (k. 1152) — Turjak (k. 775) — Tuščica, dobila je zadatak da se po svaku cenu održi na ovoj liniji i time obezbedi napad Četvrte crnogorske brigade. Ukoliko joj situacija dozvoli, brigada je trebala da izdvoji jedan bataljon i postavi ga na Pomol (tr. 423), gde će uspostaviti vezu sa Četvrtom crnogorskom brigadom i sadejstvovati joj u napadu.

Baterija haubičkog divizion postavljena je na levu obalu Neretve, u blizini drumu istočno od Orahovice, sa zadatkom da odmah po završetku priprema vrši uznemiravajuća gađanja varoši, a pred napad artiljerijsku pripremu u trajanju od 20 minuta.

Početak napada predviđen je u 22 časa.

U toku popodneva Konjic je tučen artiljerijskom vatrom haubičke baterije. Na ovu vatru neprijatelj je odgovorio, tu kući uglavnom usku prostoriju s obe strane Neretve. Nemačka avijacija bombardovala je u toku dana prostoriju Zabrdje, Orahovica i Vinište, od koje smo imali veći broj ranjenih.

Pred mrak štab divizije prebacio se na osmatračnicu kod k. 273 (leva obala Neretve, 1,5 km severozapadno od Konjica), gde je u blizini bila privučena i tenkovska četa divizije. Pogodnih uslova za njenu upotrebu nije bilo, ali je komandant divizije rešio da je tu prikupi i prema svojoj oceni u toku napada uputi drumom prema varoši.

Napad kojemu je prethodila artiljerijska priprema počeo je tačno u 22 časa. Jaka artiljerijska, naročito minobacačka

vatra prikovala je neko vreme jedinice na polaznim položajima. Posle kraćeg zadržavanja jedinice su ponovo krenule napred i s obe strane Neretve prišle periferiji varoši, ali su pred neprijateljskim utvrđenjima odbijene brišućom vatrom automatskih oruđa. Pokušano je još nekoliko puta, ali su frontalni napadi naših jedinica dočekivani snažnom bočnom i unakrsnom vatrom i odbijeni. Na desnoj obali, prema Petoj crnogorskoj brigadi, Nemci su izvršili nekoliko ispada prema Repovici i Gredini, ali iako su bili prinuđeni da se povuku, napadnutim jedinicama trebalo je duže vremena da se srede na održanim položajima i ponovo krenu u napad. Oko 2 časa ujutru komandant divizije je naredio da se vod tenkova uputi u napad, drumom, pravo prema varoši. Tenkovi su dočekani neposrednom topovskom vatrom, od kojih je jedan bio uništen; ostali su bili prisiljeni da se vrate.

Posle višečasovne borbe, napad Četvrte i Pete crnogorske brigade, i pored punog angažovanja, završio se neuspehom.

Posle i ovog neuspelog napada trebalo je da bude jasno da se u ovakvoj situaciji i sa ovim raspoloživim snagama ne može zauzeti Konjic, a snaga koje bi nas osetno pojačale nije bilo niti su se mogle, s obzirom na opštu situaciju, u tu svrhu odvojiti.

Međutim, borci, jedinice, štabovi brigada a i sam štab divizije teško su se mirili sa ovim neuspehom, pa je odlučeno da se napad ponovi iste noći 25/26. februara.

Napad je počeo u 23 časa. I pored ubitačne vatre, borci obeju crnogorskih brigada međusobno su se, s obe strane Neretve, dovikivali »Naprijed Crnogorci« i bez obzira na gubitke približavali se neprijateljskim položajima. Oko 1 čas ujutru borci jednog bataljona Pete crnogorske brigade uspjeli su po cenu velikih gubitaka da zauzmu nekoliko perifernih bunkera. Skoro u isto vreme dva bataljona Četvrte crnogorske brigade uspjela su da se probiju u samu varoš. Očekujući da se ovaj uspeh proširi, komandant divizije uputio je celu tenkovsku četu drumom, kao i prošle noći, ali su tenkovi i ovoga puta zaustavljeni jakom topovskom vatrom, i posle gubitka od dva tenka bili prisiljeni da se vrate.

Proširenja delimičnih uspeha nije bilo. Oko 3 časa Nemci su izvršili žestoki protivnapad prema levom krilu Pete crnogorske brigade i uspjeli da se uklone duboko, nastojeći da ovladaju k. 490 i nateraju naše jedinice u Neretvu. Posle duže

borbe Nemci su odbijeni. U toku ove borbe, vođene prsa u prsa, obostrani gubici bili su veliki.

Neprijatelj je preneo svu artiljerijsku vatru, prema Četvrtoj crnogorskoj brigadi, čija su se dva bataljona nalazili u varoši nastojeći da ih odseče vatrom i spreči dalji prodor naših jedinica, u čemu je i uspeo. Napad se produžio i u zoru, ali se postepeno gasio na levoj i desnoj obali. Na osmatračnici štaba divizije primili smo izveštaj Desete hercegovačke brigade da je u toku noći, pred nadmoćnim neprijateljskim snagama, bila prisiljena na povlačenje. Brigada je toga dana za sebe vezivala oko 4.000 četnika.

Pošto je ovim povlačenjem naš desni bok bio potpuno otkriven, pretila je opasnost da bataljoni koji su nekoliko časova vodili borbe u samoj varoši budu odsečeni. Zbog toga je naređeno hitno izvlačenje, koje su bataljoni ove brigade vrlo vešto i pod borbom sa uspehom izvršili.

Daljih izgleda za uspeh nije bilo, pa je komandant divizije naredio da se prekine napad. Još na osmatračnici napisan je izveštaj Vrhovnom komandantu o toku i neuspehu i ovog, trećeg napada naše divizije na Konjic.

Pojava nemačke 717. divizije na pravcu G. Vakufa, neuspesi oko Konjica, sve jače gomilanje četnika i njihov pritisak na levoj obali Neretve nagoveštavali su bitnu promenu situacije na našu štetu, pa je Vrhovni komandant u vezi sa tim naredio da se obustave dalji napadi na Konjic. Istim naređenjem Četvrta crnogorska brigada vraćena je u sastav svoje divizije. Sa njom su, prema Jablanici, krenuli haubička baterija i tenkovska četa divizije, koji su bili pridati Drugoj proletherskoj diviziji.

U ovim borbama sve tri brigade (Četvrta i Peta crnogorska i Deseta hercegovačka), imale su osetne gubitke, naročito je bilo ranjenih. Dosta iscrpljene neprekidnim borbama od Prozora i Jablanice do Konjica, slabo hranjene i bez odmora, one su se bližile granicama svojih mogućnosti.

ODBRAMBENA DEJSTVA NA NERETVI I NAS PROTIVUDAR

Pogoršanje čitave naše operativne situacije, posebno na pravcu Gornjeg Vakufa, imalo je za posledicu dalje slabljenje naših snaga na Neretvi. Već po obustavljanju napada na Konjic, jedinice Prve proletherske divizije napuštaju odbranu pravca

Ivan-sedlo — Konjic i pomeraju se na zapad, prema planini Bitovnji. Odavde su, u smislu naređenja Vrhovnog komandanta za izvršenje protivudara prema G. Vakufu, već 28. februara krenuli prema ovoj prostoriji. Istog dana ujutru delovi nemačke 718. divizije sa štabom divizije ušli su u Konjic.

Četničke snage, koje su učestvovala u odbrani Konjica, pridružile su se četničkoj grupaciji koja je, potiskujući Desetu hercegovačku brigadu, levom obalom Neretve nadirala ka Jablanici i Rami.

Očekujući u takvoj situaciji skoro nadiranje 718. divizije na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, štab divizije je naredio Desetoj hercegovačkoj brigadi da se kod Ostrošca prebaci na desnu obalu Neretve. Posle jednodnevnog neophodnog odmora brigada je upućena na prostoriju Solakova Kula, sa zadatkom zatvaranja pravca Ivan-sedlo — Solakova Kula — Prozor. Za izvršenje ovog zadatka brigada je, prema naređenju, imala odmah uputiti dva bataljona na južne padine planine Bitovnje, a štab i dva bataljona brigade trebalo je da ostanu na prostoriji Solakova Kula, radi odmora i sređivanja. Peta crnogorska brigada, ojačana jednim bataljonom Desete hercegovačke brigade, posle izvesnih rokiranja, zauzela je prema Konjicu položaje na liniji: s. Pokojište — Lovno (k. 855) — s. Ugošće — Koznik (tr. 1244) — Križ (k. 1208), sa zadatkom da zatvori pravac Konjic — Rama. Uporedo sa ovim, brigada je do početka neprijateljskih dejstava radila na rušenju i prekopavanju železničke pruge i drumu na ovom pravcu, tako da su ove komunikacije bile prekinute na više mesta.

Obe brigade dobile su zadatak da aktivnom odbranom, uz česte protivnapade, ispade i demonstracije na krila i bokove neprijatelja, zadrže i usporavaju njegovo nadiranje. S obzirom na važnost odbrane ovih pravaca i male snage kojima je ovo stavljeno u zadatak, štabovima brigada je bilo naređeno da svim borcima i rukovodiocima objasne da su potrebni krajnja upornost i zalaganje u izvršavanju postavljenih zadataka, radi olakšanja situacije naših jedinica kod G. Vakufa i spasavanja ranjenika.

Pored slabljenja pravca prema Rami, znatno je oslabljen i pravac prema Jablanici; odbrana ovog pravca poverena je Drugoj dalmatinskoj brigadi Druge proleterske divizije.

U žestokoj borbi sa Desetom hercegovačkom brigadom, četnici na levoj obali Neretve ušli su 26. februara u Orahovicu i Čelebić. a po prelazu ove brigade na desnu obalu, manjim sna-

gama 1. marta u deo Ostrošca na levoj obali Neretve, 2. marta u Jablanicu a 3. marta u Ramu. Glavne njihove snage produžile su nadiranje ka okuci Neretve, sa ciljem da na levoj obali zativore pravac preko Prenja.

Druga dalmatinska brigada protivnapadom je izbacila četnike iz Rame i Jablanice, dok su se četnici iz dela Ostrošca sami povukli. Prema tome, jačina gore navedenih napadnih kolona bila je od po dva do tri nemačko-domobransko-ustaška bataljona, sa odgovarajućim artiljerijskim, inžinjerijskim i ostalim delovima.

Ocenivši napad nemačke desne kolone kao vrlo opasan za pravac Prozor (Deseta hercegovačka brigada se 2. marta tek prikupljala na prostoriji Solakova Kula), štab divizije naredio je Petoj crnogorskoj brigadi da sa dva bataljona izvrši protivnapad na neprijateljske snage na prostoriji: Bradina — s. Repovci. Pod ličnom komandom komandanta brigade Save Kovačevića, dva levokrilna bataljona napala su noću 2/3. marta neprijatelja i odbacila ga prema Bradini. Ovi su bataljoni po izvršenju zadatka povučeni prema s. Trešnjevica, sa zadatkom da zadržavaju neprijateljski napad na ovom pravcu.

U duhu dobijenog naređenja, Deseta hercegovačka brigada uputila je u toku noći 2/3. marta dva bataljona na prostoriju Oštre stijene (pl. Bitovnja) sa zadatkom da zatvori splet staza koji izvodi prema Solakovoj Kuli. Na ovoj taktički i topografski jakoj liniji bila je predviđena da dejstvuje cela Deseta hercegovačka brigada, ukoliko neprijatelj preduzme nadiranje na ovom pravcu jačim snagama. Dok se namere neprijatelja više ne ispolje, štab brigade i dva bataljona trebalo je i dalje da ostanu na prostoriji Solakova Kula. komandant divizije je odlučio da se definitivna upotreba ove brigade reši tek kad neprijatelj jasno ispolji svoje namere i dejstva.

Neprijatelj je nadirao na širokom frontu od preko 15 km, u tri kolone, od kojih je desna zbog topografske konfiguracije zemljišta dejstvovala kao odvojena. Planinsko zemljište, veliki međuprostori i razvučenost neprijateljskih snaga omogućili su Petoj crnogorskoj brigadi (šest bataljona) aktivnu, elastičnu i žilavu manevarsku odbranu. I pored jake aktivnosti, neprijateljska avijacija nije, iz navedenih razloga, mogla da bude efikasna, utoliko pre što su Nemci najčešće bombardovali naseljena, ali sad skoro napuštena mesta. U prilog ovome navešćemo da su 1. marta bombardovali s. Lisičice sa preko 20 aviona, s.

Barmiš sa 10 aviona, a 4. marta bacili na Ostrožac i okolinu ogromnu količinu bombi.

Peta crnogorska brigada uspešno je odolevala neprijateljskim napadima i nanoseći mu gubitke aktivnim dejstvima, postepeno se povlačila pod borbom. Nemci su zbog toga bili isuviše oprezni; svaki dalji pokret solidno su pripremali, duže se zadržavajući na dostignutim linijama. Pokreti su bili potpomognuti jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Upornost naše odbrane i neprijateljsku sporost najbolje ilustruje činjenica da je njihova srednja i leva kolona u toku trodnevnog napada tek 4. marta uspjela da izbije na liniju: s. Trešnjevica — s. Lisičići, a 5. marta: Podhum (k. 525) — leva obala Neretvice do ušća u Neretvu. O detaljnom neprijateljskom nadiranju i našem reagovanju na njegova dejstva govorićemo opširnije nešto kasnije.

Zorom 6. marta neprijatelj je prema Trećoj diviziji držao liniju: Ivan-sedlo — Lisin (tr. 1744) — s. Repovci — s. Trešnjevica — Kvok (k. 1345) — s. Višnjevica — s. Seonica — s. Podhum i dalje levom obalom Neretvice do njenog ušća u Neretvu.

Iz ovoga se vidi da je neprijateljsko nadiranje prema zapadu bilo usmereno preko relativno komunikativne prostorije južnih padina pl. Bitovnje, sa težištem na desnoj obali Neretve — prema Ostrošcu. Ovo mu je obezbeđivalo najudobniji pokret, naslanjanje na četničke snage na levoj obali Neretve i vodilo neposredno ka cilju njegovih dejstava — Rami, na kom prostoru je trebalo da se sretne sa snagama 717. divizije, koje su od G. Vakufa također trebalo da nadiru prema Rami.

Na pravcu koji od Ivan-sedla preko pl. Bitovnje izvodi na prostoriju: Solakova Kula — s. Podhum, koja bi mu pružila mogućnosti dejstva bilo prema Prozoru bilo prema Rami, neprijatelj se (njegova desna kolona) zadovoljio držanjem linije: Lisin (tr. 1744) — Vranjača (k. 1310), što mu je obezbeđivalo sigurno držanje Ivan-sedla. Daljih pretenzija, kako se docnije pokazalo, na ovom pravcu neprijatelj nije imao.

Može se sada postaviti pitanje: zašto štab Treće divizije na ovom pravcu drži neangažovanu Desetu hercegovačku brigadu (četiri bataljona; jedan bataljon je bio pridano Petoj crnogorskoj brigadi) kad se mogao korisno upotrebiti za pojačanje Pete crnogorske brigade, koja je sa šest bataljona četiri dana sama zadržavala napade nadmoćnog neprijatelja?

Na ovom pitanju, koje je tesno povezano sa kasnijim protivudarom Treće divizije i nabacivanjem neprijatelja ka Ko-

njicu, zadržaćemo se nešto opširnije, jer ova dejstva, kako sam na početku naveo, nisu temeljitije nigde obrađena.

Posle odlaska Prve proleterske divizije sa pravca prema Ivan-sedlu, zatvaranje pravca: Konjic — Ostrožac — Rama povereno je Trećoj diviziji. U vezi s tim, a naročito na naše male snage koje su za izvršenje ovog zadatka stajale na raspoložanju (svega dve brigade), štab divizije uzeo je detaljno da proceni eventualne pravce predstojećeg neprijateljskog nadiranja na ovom pravcu. Došlo se do zaključka da je za nas najopasniji, a za neprijatelja (iako terenski teži i duži) najkorisniji pravac koji od Ivan-sedla, preko pl. Bitovnje i gornjeg toka Neretvice (prostorija Solakova Kula), izvodi na komunikaciji Prozor — Rama. Izbijanjem na ovu prostoriju, tj. u pozadinu naših glavnih snaga na pravcu G. Vakuf, moglo bi dovesti ne samo do izmanevrisanja odbrane Treće divizije na desnoj obali Neretve nego i do cepanja naših snaga na okuci Neretve, sa nedoglednim posledicama za ranjenike i Glavnu operativnu grupu u celini. Krajnji cilj nadiranja snaga 718. divizije bio bi, i samo u tom slučaju potpuno ostvaren.

Na osnovu takove procene došlo se do zaključka da se ovaj pravac, u prvo vreme, dok se namere neprijatelja potpuno ne ispolje, zatvori sa dva bataljona Desete hercegovačke brigade. Ovi bataljoni na položajima Oštre stijene, kako smo ranije naveli, trebalo su ujedno da zaštite levi bok Pete crnogorske brigade. Što se ostatka brigade tiče, smatralo se da prostorija Solakova Kula najbolje odgovara svim eventualnostima: bilo za pojačanje odbrane pravca od Ivan-sedla, bilo za aktivna bočna dejstva prema neprijateljskim snagama na Neretvi. Dalja neprijateljska dejstva i naša protivdejstva dokazala su pravilnost odluke štaba divizije o upotrebi Desete hercegovačke brigade na ovom pravcu.

U početku neprijateljskih dejstava prema zapadu, izgledalo je da će neprijatelj zaista i dati prednost desnoj koloni. On je već prvog dana, 2. marta, izbio na Lišin (tr. 1744) — s. Repovci — Vranjača (k. 1310) i time obezbedio solidnu osnovicu za dalje nadiranje u ovom pravcu. Protivnapadom dva bataljona Pete crnogorske brigade u toku noći 2/3. marta, odbačen je sa ove linije, kako je ranije navedeno, ali pošto su ovi bataljoni po izvršenju zadatka morali biti povučeni, neprijatelj je u toku 3. marta ponovo zaposeo izgubljene položaje.

Ni u toku 3. marta namere neprijatelja nisu se potpuno ispoljile. Pored ponovnog posedanja svojih položaja, on je u

toku ovog dana pred mrak, prema Petoj crnogorskoj brigadi izbio na liniju: s. Barmiš — s. Kralupi — Bikova Kosa, i tu se zadržao u toku noći.

Na ofanzivna dejstva 718. nemačke divizije nismo dugo čekali. Već 2. marta (u vreme ogorčenih borbi naših jedinica na pravcu G. Vakuf) ova divizija preduzela je pokret na zapad u tri kolone: *desnom* sa Ivan-sedla prema s. Repovci — Lisin (tr. 1744); *srednjom* prema s. Trešnjevica i *levom* preko s. Repovice i Gredine, desnom obalom Neretve prema s. Pokojište.

Jačina ovih kolona nije tačno poznata. Grupa »Anaker«, jačine 5—6 bataljona, u vreme naših napada na Konjic, imala je ograničen zadatak: probijanje u Konjic u cilju pojačanja italijansko-četničkog garnizona. Kao takva ona nije mogla, uz neznatno pojačanje, primiti novi zadatak 718. divizije na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, kako se to navodi u nekim raspravama o bici na Neretvi.

28. februara, posle napuštanja pravca prema Ivan-sedlu od strane Prve proleterske divizije, delovi 718. divizije na čelu sa štabom divizije ušli su u Konjic bez otpora. Dolazak štaba divizije ukazuje da su uloga i zadatak grupe »Anaker« završeni i da otada na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama dejstvuju snage nemačke 718. divizije, pod komandom svog štaba. Zbog toga se, skoro sa sigurnošću, može pretpostaviti da su na ovom pravcu dejstvovala, sem grupe »Fogl« koja se nalazila na pravcu G. Vakuf, i ostale snage 718. divizije. Uostalom, nemačka dokumenta, koja govore o dejstvima na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, spominju 718. diviziju, a ne grupu »Anaker«. U sastavu ovih snaga bili su: 750. pešadijski puk i jedan bataljon 738. pešadijskog puka kao i ranije prisutne ustaško-domobranske snage: 7. domobranski puk 4. brdske brigade i jedan ustaški bataljon. Po nekim podacima na ovom pravcu dejstvovala je i 1, a verovatno i 2. bataljon 724. nemačkog pešadijskog puka. Možemo, dakle, bez bojazni da računamo, a da ne pogrešimo, da je na ovom pravcu bilo angažovano najmanje osam do devet bataljona.

Tek 4. marta, kada je neprijatelj i pored naše uporne odbrane izbio na liniju: s. Lisičići — s. Trešnjevica i produžio u pravcu Ostrošca, dok je na pravcu Ivan-sedlo — pl. Bitovnja ostao na ranijim položajima, bilo je jasno da je grupisao osnovne snage i sredstva na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, prema Petoj crnogorskoj brigadi.

Uočivši težište neprijateljskog napada na ovom pravcu, koje se u stvari svodilo na potiskivanje naših snaga prema Rami, kao i jak pritisak neprijatelja sa ciljem da što pre izbije na Neretvicu, štab divizije, radi izbegavanja gubitaka i zauzimanja pogodnijih položaja za izvršenje protivnapada, naređuje Petoj crnogorskoj brigadi da se u toku noći 4/5. marta izvuče iz borbe i posedne desnu obalu Neretvice. Štab divizije je nameravao da 5. ili 6. marta, prema daljem razvoju situacije, sa Desetom hercegovačkom brigadom (tri bataljona) izvrši protivnapad opštim pravcem s. Seonica — Lisičići sa ciljem odbacivanja neprijatelja sa Neretvice, dobitka u vremenu i olakšanja situacije Petoj crnogorskoj brigadi. Jednovremeno, u duhu naređenja Vrhovnog štaba od istog dana, sužen je front Pete crnogorske brigade na desnoj obali Neretvice, od ušća do s. Gorana gde se nalazio i štab divizije. Težište odbrane Pete brigade ostalo je prema Ostrošcu.

Ograničenost cilja planiranog protivnapada bila je uslovljena našim slabim snagama. Nije se smelo izložiti riziku i povući dva bataljona Desete hercegovačke brigade sa Bitovnje na Neretvicu, jer su oni imali i zadatak bočnog obezbeđenja.

U toku 5. marta, Deseta hercegovačka brigada (tri bataljona) prikupljena je na prostori s. Gorani — s. Oteležani, sa koje je trebalo da izvrši predviđeni protivnapad, kada neprijatelj otpočne napad na Petu crnogorsku brigadu. Međutim, u toku 6. marta, sem dejstva avijacije, neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost i zadržao se na posednutim položajima.

U takvoj situaciji zatekla nas je direktiva Vrhovnog komandanta od 5. marta, kojom se u novostvorenoj situaciji pred diviziju stavlja novi zadatak.

Ovog dana kritična situacija kod Gornjeg Vakufa znatno je poboljšana. Protivudarom osnovnih snaga Glavne operativne grupe (Prva, Druga i Sedma divizija) neprijatelj je odbačen prema Bugojnu uz velike gubitke, ali nije bio razbijen. Obuhvatna dejstva na neprijateljske bokove, koja su znatno doprinela njegovoj odluci da bez borbe napusti Gornji Vakuf, nisu donela vidnijih rezultata u pogledu uništenja njegove žive sile i materijala. Neprijatelj je imao mogućnosti da se brzo pojača i ponovo preduzme napad. Trebalo je raditi brzo i energično i postignutu slobodu manevra iskoristiti što pre, jer je vreme bilo jako ograničeno.

Zbog toga Vrhovni komandant, odmah po odbacivanju neprijatelja prema Bugojnu, u smislu odluke od 28. februara,

izdaje 5. marta direktivu o forsiranju Neretve na delu Jablanica — Ostrožac, sa zadatkom da se razbiju četnici na okuci Neretve i energično nadire padinama Prenja i Bjelašnice do linije: Nevesinje — Ulog — Kalinovik.

U cilju izvršenja ovog zadatka naređeno je:

Druga proleterska divizija, ojačana Prvom proleterskom brigadom, forsira Neretvu kod Jablanice, razbija četnike na levoj obali Neretve i nastavlja energično nadiranje pravcem: Borci — Boračko jezero — Glavatičevo — Kalinovik;

Treća udarna divizija, odbacuje neprijatelja prema Konjicu, zatim forsira Neretvu kod Ostrošca i postavlja se kao stalna pobočnica na sektoru Ostrožac — Konjic, sa zadatkom da obezbedi severni bok naših snaga u njihovom nadiranju tesnacem Neretve. Za izvršenje ovih zadataka vraća joj se u sastav njena Prva dalmatinska brigada, koja je do tada bila angažovana na pravcu G. Vakuf. Po forsiranju Neretve Desetu hercegovačku brigadu odmah uputiti kao pojačanje Sedmoj banijskoj diviziji;

Sedma banijska divizija, ojačana Desetom hercegovačkom brigadom, postavlja se kao stalna pobočnica na severnim padinama Prenja na sektoru: Glogošnica — G. Bijela, obezbeđujući južni bok naših snaga;

Deveta dalmatinska divizija obrazuje stalnu pobočnicu na pl. Čvrsnici, zatvarajući na desnoj obali Neretve pravce prema Jablanici;

Prva proleterska divizija, obrazuje opštu zaštitnicu pravcem: G. Vakuf — Prozor — Rama — Jablanica i dalje pozadi začelja ranjenika.

Kako se iz iznetog vidi zadatak Treće divizije, u situaciji u kojoj se nalazila u vreme primanja direktive, ne samo da je bio težak nego i veoma složen, jer je bio vremenski i prostorno vezan za dejstva Druge proleterske divizije. Forsiranje Neretve od strane Druge proleterske divizije trebalo je da otpočne u toku noći 6/7. marta, ali pošto pripreme nisu bile završene ovo je odloženo za noć 7/8. marta. Da bi Treća divizija forsirala Neretvu kod Ostrošca (koji je bio u neprijateljskim rukama), obrazovala stalnu pobočnicu radi obezbeđenja od Konjica, trebalo je prethodno odbaciti neprijatelja prema Konjicu, a taj zadatak sa dve brigade nije se mogao jednostavno resiti. Istina, da bismo izvršili ovaj zadatak vraćala nam se Prva dalmatinska brigada, ali s obzirom na njenu udaljenost bilo je veliko pitanje da li će ona stići na vreme.

Težina i složenost ovog zadatka mogu se jedino objasniti još uvek kritičnom situacijom, potrebom hitnog forsiranja Neretve i činjenicom da Vrhovni komandant, sem Prve dalmatinske brigade, nije mogao izdvojiti ni jednu brigadu za pojačanje Treće divizije i time obezbediti sigurnije izvršenje našeg zadatka. Uostalom iz same direktive jasno se vidi težina zadatka svih jedinica Glavne operativne grupe, da bi se iz ove, još uvek kritične situacije, što pre izvukli.

Stab divizije bio je potpuno svestan situacije i potrebe da se dobiveni zadatak potpuno izvrši. Pitanje je bilo, samo, na koji način rešiti izvršenje ovog zadatka, da bi se obezbedili, i u ovako vrlo nepovoljnoj situaciji, maksimalni izgledi na uspeh.

Sećam se dobro dskusije koja se o ovom pitanju, duboko u noć, vodila u štabu divizije. Naš ranije planirani protivnapad na Neretvici otpao je, jer je imao ograničen cilj i s njim se nije mogao rešiti novodobiveni zadatak. Odmah smo zaključili da se na dolazak Prve dalmatinske brigade ne sme čekati.¹ Pretpostavljali smo da nadmoćne nemačke snage na Neretvici svakako neće čekati da im se inicijativa istragne iz ruku. Neuspeh 717. divizije na pravcu G. Vakufa logički je nametao komandantu 718. divizije misao da ne ispušta inicijativu da bez odlaganja produži nadiranje prema Rami, ili da bar to pokuša, čime bi, u slučaju uspeha, rezultate našeg protivudara kod G. Vakufa sveo na minimum.

Dakle, kao i ostale jedinice Glavne operativne grupe, Treća divizija morala je raditi vrlo brzo, a u prvom redu preoteti inicijativu od neprijatelja. Pošto nismo mogli ostvariti osnovno načelo svakog protivudara: nadmoćnost snaga na izabranom pravcu, smatrali smo da se možemo koristiti neprijateljskim greškama u osnovnom grupisanju snaga, pasivnosti na pravcu: Ivan-sedlo — Bitovnja — Solakova Kula, velikoj razvučenosti njegovih snaga i neposednutim međuprostorima, te

¹ Prva dalmatinska brigada, od koje smo, iako je od Prozora bila izdvojena iz našeg sastava, primali povremene izveštaje, bila je od 21. februara u neprekidnim borbama na pravcu G. Vakufa. U ovim borbama brigada je pretrpela teške gubitke, naročito u rukovodećem kadru — oko polovine rukovodećeg sastava četa i bataljona bilo je izbačeno iz stroja. 5. marta, ona se, goneći neprijatelja, nalazila, severno od Crnog vrha, udaljena od njega više od jednog dana marša. Računajući potrebno vreme za prijem naređenja, sređivanje i minimalan odmor, pretpostavljali smo da ona na prostoriju Solakova Kula može stići najranje 8. marta, što se pokazalo kao tačno.

preko pl. Bitovnje ka Konjicu, izvršiti dubok prodor u njegov desni bok i pozadinu. Pod uslovom da se ovaj prodor izvrši brzo i energično, moglo se očekivati da će potpuno iznenaditi neprijatelja, što bi, uporedo sa pritiskom sa fronta, moglo dovesti do lomljenja njegovog poretka i povlačenja ka Konjicu. Rizik je na prvi pogled zaista bio veliki: oslabljeni front na Neretvici mogao je neprijatelj u međuvremenu probiti i krenuti prema Rami, od koje ga je odvajalo desetak kilometara. Ovaj rizik umnogome je smanjivao predviđeni dolazak Prve dalmatinske brigade, koja ako ne stigne na vreme za pojačanje dejstava Pete crnogorske brigade na Neretvici, trebalo je svakako blagovremeno da stigne za izvršenje protivnapada. Predviđali smo da, ukoliko neprijatelj i uspe da probije našu odbranu na Neretvici, sa Prvom dalmatinskom brigadom koja je trebalo da stigne na prostoriju Solakova Kula, izvršimo neposredan napad na bok neprijateljskih snaga u nadiranjju, što je, uporedo sa dejstvima u dubokoj pozadini neprijatelja pravcem: Solakova Kula •— Bitovnja — Konjic, moralo dovesti do uspeha.

Na osnovu ovakve procene i zaključaka izdata su brigadama, još u toku noći, kratka posebna naređenja, i to:

Petoj crnogorskoj, ojačanoj jednim bataljonom Desete hercegovačke brigade, ponovo je proširen front na Neretvici do s. Oteležani, s tim da deo fronta: ušće Neretvice — s. Podhum drži sa četiri bataljona, sa težištem odbrane prema Ostrošcu. Dva bataljona trebalo je da prikupi na prostoriju: s. Gorani — s. Oteležani, radi izvođenja protivnapada pravcem: Seonica — Lisičići, ali za to treba da dobije naknadno naređenje od komandanta divizije. Na celom frontu brigada je u toku 6. i noću 6/7. marta trebalo da izvodi demonstrativne napade, kako bi neprijatelj dobio utisak da pripremamo napad širih razmera.

Desetoj hercegovačkoj brigadi, da sa četiri bataljona, od kojih su se dva već nalazila na Bitovnji, za najkraće vreme, izvrši pokret preko južnih padina Bitovnje, opštim pravcem: s. Trešnjevica — s. Ugošće — Konjic, i na taj način dubokim obilaznim manevrom izbije u bok i pozadinu neprijateljskih snaga na Neretvici. Pri ovome je trebalo posebno voditi računa o neprijateljskim snagama na našem levom boku (Lisin — Vranjača — Bradina).

Prvoj dalmatinskoj brigadi, izneta je ukratko situacija i zadatak divizije i podvučena potreba što hitnijeg dolaska na prostoriju Solakova Kula. Dalja njena dejstva biće regulisana po njenom dolasku, naređenjem štaba divizije.

Stab divizije prebacio se predveče 6. marta iz s. Gorana u s. Zuglići kod Mrakova (k. 688), na težište odbrane Pete crnogorske brigade.

Dalji razvoj događaja tekao je otprilike ovako:

U toku 6, a naročito noću 6/7. marta izvršen je niz demonstrativnih napada na celom frontu na Neretvici. Neprijatelj se zadovoljio odbijanjem ovih napada i konsolidacijom dostignutih položaja na levoj obali Neretvice. U zoru 7. marta predviđena dva bataljona Pete brigade izvršila su protivnapad preko Neretvice pravcem s. Oteležani— s. Seonica. Ostale snage ove brigade vršile su i dalje u toku dana manje demonstrativne napade. Protivnapad na levom krilu, i pored žestokog otpora neprijatelja, uspešno se razvijao; posle žestokih borbi prsa u prsa bataljoni su prešli Neretvicu i u toku dana zauzeli s. Gostoviće i s. Seonica. U toku noći 7/8. i ceo dan 8. marta delovi ove brigade uspeli su da se održe na dostignutim položajima, uprkos jake artiljerijske vatre i bombardovanja avijacije. Neprijatelj ni u toku ovog dana nije preduzimao nikakva aktivna dejstva.

Deseta hercegovačka brigada u svom pokretu određenim pravcem vodila je u toku 8. marta jače borbe sa neprijateljem kod s. Bulatović i odbacila ga prema s. Repovci. Ostavivši prema ovim nemačkim snagama jedan bataljon, brigada je bez zadržavanja produžila nadiranje i pred mrak, istog dana, izbila na liniju: Kvak (k. 1345) — s. Trešnjevica. Zauzećem Kvoka neposredno je ugrožen bok neprijateljskih snaga na Neretvici, što se odmah osetilo na frontu Pete crnogorske brigade. Neprijatelj je u prvi mrak počeo izvlačenje iz dodira i postepeno povlačenje. Bio je to siguran znak da je Deseta hercegovačka dobro izvršila svoj zadatak, iako njen izveštaj još nismo primili. Po naređenju komandanta divizije, Peta crnogorska brigada, nešto posle pola noći, 9. marta je prešla u opšti napad, potiskujući pred sobom neprijatelja u povlačenju.

Ujutru 9. marta Peta crnogorska nastavlja potiskivanje neprijatelja, a Deseta hercegovačka brigada nastavlja nadiranje prema liniji: s. Kralupi — s. Ugošće. Potpuno iznenađen u dubokoj pozadini i pritisnut sa fronta i boka neprijatelj je u neredu napustio Ostrožac i Lisičice a zatim se dao u panično bekstvo prema Konjicu, gonjen od strane naših jedinica koje su mu tom prilikom nanele velike gubitke.

Žestinu gonjenja najbolje pokazuje činjenica što je neprijatelj 9. marta vrlo malo koristio artiljeriju i avijaciju za

zaštitu svojih trupa u povlačenju, bojeći se verovatno, da pri tom ne nanese gubitke sopstvenim trupama.²

9. marta u večer komandant divizije izvestio je Vrhovnog komandanta da je neprijatelj odbačen prema Konjicu.

Prva dalmatinska brigada nije stigla na vreme, kako smo i predviđali. Jedan njen bataljon, koji je 9. marta prvi stigao na prostoriju južno od Solakove Kule, u blizini s. Oteležana, verovatno je ovoga dana u sastavu Pete crnogorske brigade učestvovao u gonjenju neprijatelja. Ostali bataljoni, koji su kasnije stigli, nisu u ovome učestvovali. Odličan razvoj protivudara u toku 9. marta omogućio je kratak predah i odmor ovoj premorenoj i u teškim borbama dosta istrošenoj brigadi. Dva dana docnije, brigada je preuzela položaje Pete crnogorske brigade pred Konjicom, kada se ova prebacivala na levu obalu Neretve.

PRELAZ PREKO NERETVE, DEJSTVA NA LEVOJ OBALI, BORBA U SUSRETU KOD KLJUNA I OSLOBOĐENJE NEVESINJA

Povlačeći se prema Konjicu neprijatelj se zadržao na položajima koji sa zapada neposredno štite komunikaciju Ivan-sedlo — Konjic (Križ (k. 818) — Pleševac k. 1092) — Koznik (k. 1244) — Križ (k. 1288) — Bikova Kosa (k. 1387)). Prema njemu, na liniji: Vinište — Crjep (k. 1204) — s. Trešnjevice, držala je položaje Peta crnogorska brigada.

Prema naređenju Vrhovnog štaba, Deseta hercegovačka brigada prikupljena je u toku noći 9/10. marta, na prostoriji s. Kralupi — s. Lističići, odakle je u mrak istog dana prešla na

² Nekoliko dana docnije, pred borbenu liniju jednog bataljona Pete crnogorske brigade, na levoj obali Neretve, stigao je jedan nemački oficir-parlamentarac i molio da bude odveden komandantu, radi pregovora o skupljanju leševa nemačkih vojnika, poginulih dan ranije u borbi na tim položajima. Odveden je u štab Pete crnogorske brigade, gde sam se toga dana i ja nalazio. Komandant brigade bio je negde na položaju, pa je s parlamentarcem razgovarao Veselin Masleša, koji se u to vreme nalazio pri štabu ove brigade. Nemač je, pored ostalog, izjavio je da je bio prisutan razgovoru viših oficira u štabu 718. divizije, u kojem su oni izražavali čuđenje zbog smelosti i veštine u izvođenju našeg protivudara, kao i brzini kojom su naše jedinice izbile u njihov bok i pozadinu. Posebno se interesovao za ime komandanta koji je ovaj protivudar planirao i njime rukovodio, što mu naravno nije rečeno.

levu obalu Neretve, preko opravljenog mosta kod Ostrošca.³ Odavde je prema istom naređenju krenula prema Glogošnici, ka Sedmoj banijskoj diviziji. Međutim, 11. marta ova brigada, u smislu novog naređenja Vrhovnog štaba, promenila je pravac i krenula prema Boračkom jezeru, radi pojačanja Druge proleTERSke divizije na tom (pravcu.

Naređenjem od 5. marta regulisano je da glavnina Treće divizije ostane na desnoj obali Neretve, sve dok začelje ranjenika ne pređe Neretvu.

U toku 11. i 12. marta na frontu prema Konjicu nije bilo veće aktivnosti. Neprijatelj se ograničio na izviđačko-osmatračka dejstva i bombardovanja iz vazduha.

Noću 11/12. marta izvučena je sa položaja prema Konjicu Peta crnogorska, a njene položaje zaposela je Prva dalmatinska brigada. Peta brigada se do mraka istog dana prikupila kod Ostrošca, gde je preko mosta prešla na levu obalu. U toku 13. marta zauzela je položaje prema Konjicu, na liniji: D. Bijela — Turija — Vis (k. 1152) — Idbar. Na ovim položajima do tada su se nalazila tri bataljona Prve proleTERSke brigade, koji su zatim krenuli u sastav svoje brigade.

Čim su osetili slabljenje naših snaga prema Konjicu, delovi 718. divizije prešli su u napad, potiskujući Prvu dalmatinsku brigadu (koja se po zadatku, pod borbom, postepeno povlačila) i do mraka 12. marta dostigla liniju: s. Kralupi — s. Grabovci — s. Višnjevica, gde su se zadržali do 14. marta ujutro.

Pošto je prebacivanje ranjenika kod Jablanice bilo pri kraju, Vrhovni komandant je 13. marta naredio da se i Prva dalmatinska brigada prebaci preko Neretve. Prelaz je izvršen noću 13/14. marta. Sa ovom brigadom prešao je štab divizije i smestio se u s. Čosići.

Dolaskom ove brigade nešto je sužen front Pete crnogorske brigade, tako da je odbranu i zatvaranje Idbarske doline primila Prva dalmatinska brigada, koja je raspoređena levo od Pete brigade zauzela položaje: Bodilj (k. 818) — Idbar — Pri-soje (k. 949) — Javorik. Time je bio potpuno obezbeđen levi bok naših snaga u njihovom nadiranjju prema Borcima i Glavatičevu. Desni bok prema Prenju i njegovim prelazima, obezbeđivala je Sedma banijska divizija.

³ Drveni most kod Ostrošca bio je prekinut samo na kratkom zajednjem delu, prema levoj obali reke. Da bi se moglo prelaziti most je popravljen na taj način što su preko prekinutog dela prebačene dugačke grede, nađene u Ostrošcu, dobro učvršćene na levoj obali, a preko greda je pričvršćen patos od dasaka.

U toku noći 14/15. marta prebačeni su i poslednji ranjenici, a u toku 15. marta sve jedinice Glavne operativne grupe prešle su na levu obalu Neretve.

Delovi 718. divizije produžili su u toku 15. marta nastupanje prema Rami, prešli Neretvicu i kod s. Oteležane došli u dodir sa delovima 717. divizije, i na taj način ovladali komunikacijom Konjic — Rama — Gornji Vakuf. Istog dana manji delovi 718. divizije prešli su na levu obalu Neretve i pored jakog otpora jednog bataljona Prve dalmatinske brigade zauzeli Orlenicu (južno od s. Čelebića). Posle ovoga se nisu upuštali u veća ofanzivna dejstva na levoj obali. Ograničili su se, uglavnom, na aktivna dejstva manjih jedinica, koja su svakodnevno preduzimali u cilju uznemiravanja. Međutim, neprekidno su, danju i noću, tukli artiljerijskom vatrom kako naše položaje, tako i celu prostoriju južno od komunikacije Rama — Konjic, i time jako otežavali pokrete jedinica, naročito ešelona ranjenika i bolesnika.⁴ Istu prostoriju tukla je u toku dana, i

⁴ Ovdje bih se ukratko osvrnuo na ešelone ranjenika i bolesnika. Do tada nismo imali prilike da se s njima srećemo; u našim dejstvima oni su se uvek nalazili iza nas. Iako smo često na njih mislili, jer je bitka u prvom redu vođena za njihov spas, kao i na teškoće u kojima su se nalazili, ipak pravu predstavu o njihovom teškom stanju nismo imali. Sada su se kretali u zahvatu odbrambenih položaja naših jedinica, jedinom boljom stazom koja iz Jablanice preko Krstača, Idbarske doline i Gornje Biješe vodi prema Borcima. Tu smo videli sa kolikim su se teškoćama borili ranjenici, tifusari, sanitetsko osoblje i jedinice koje su ih prenosile i rukovodile njihovim pokretom.

Ešeloni su se kretali upravo prostorijom koja je bila u snažnom zahvatu neprijateljske artiljerijske vatre sa desne obale Neretve i avijacije. Sneg i led na padinama Prenja, ogolele šume, u ono doba godine, nisu mogle sakriti ni najmanji pokret od nemačkih »štuka«, koje su pri pojavi i najmanjih ciljeva obasipale celu prostoriju malim bombama. Grupno i sporo kretanje naročito su bili pogodna meta, usled čega su ešeloni imali veće gubitke.

Naročito su upečatljivo delovali ešeloni teških ranjenika, koji nisu mogli jahati već su ih nosili njihovi drugovi iz Devete dalmatinske divizije. Uvijeni u čebad, koja nisu mogla sačuvati toplotu na onoj hladnoći, promrzli i gladni, ležali su na nosilima, a pod nosilima na snegu i poleđici, svaki čas postali isto tako promrzli i gladni oni koji su ih nosili. Pa ipak, i pored svih teškoća, moral ranjenika, nosilaca i sanitetskog osoblja bio je na visini.

Tifusari su predstavljali posebnu teškoću: ispijeni i izmučeni ovom teškom bolešću, neki i umno poremećeni, u neredu su se kretali i vrlo teško podnosili nalete neprijateljskih aviona.

Naročito teško je bilo ranjenicima i njihovim nosiocima da pređu Idbarsku dolinu, koja je bila tučena artiljerijskom vatrom, u kratkim vremenskim intervalima od 5—10 minuta, neprekidno i danju i noću.

to dosta često, i snažno nemačka avijacija. Težnja im je bila da nas na ovoj prostoriji što više uznemiravaju, nanose gubitke i što pre uspostave železnički saobraćaj na pruzi: Sarajevo — Konjic — Mostar.

Druga proleterska divizija, ojačana Prvom proleterskom brigadom posle razbijanja četnika kod Boraca, produžila je, prema naređenju Vrhovnog komandanta od 13. marta, pokret iz rejona Boračkog jezera prema Glavatičevu.

Treća divizija dobila je istog dana uputstva Vrhovnog štaba za svoj dalji rad. Ona je po meri nastupanja Druge divizije trebalo da postepeno smenjuje sa položaja na levoj obali Neretve najpre Petu crnogorsku, a zatim i Prvu dalmatinsku brigadu. Po izvlačenju Pete crnogorske brigade štab divizije je trebalo da vrši pokret za Drugom divizijom, do njenog izbijanja na liniju: Cičevo — Glavatičevo — Zaborani i razbijanja crnogorskih četnika na ovoj prostoriji. Sa ove prostiorije Druga divizija produžuje nadiranje prema Ulogu i Kalinoviku, a Treća divizija, ojačana Četvrtom crnogorskom proleterskom brigadom, preduzima nadiranje ka jugu i jugoistoku sa zadatkom da zauzme Nevesinje, Gacko i dublje prodre na istok, prema Crnoj Gori. Zadatak obe divizije: ovladavanje linijom Nevesinje — Ulog — Kalinovic, čime bi se stvorili uslovi za prebacivanje ranjenika na prostoriju Rakitnica, Bjelimić, Obalj, na kojoj bi imali relativno dobre uslove za zaštitu, smeštaj i zbrinjavanje. Time bi bili stvoreni i dobri uslovi za naše dalje prodiranje na istok.

Prema ovom uputstvu štab divizije rokira 15. marta Prvu dalmatinsku brigadu na dotadanje položaje Pete crnogorske brigade, a sa Petom brigadom 16. marta predugima pokret pravcem: G. Bijela — s. Medasković — Boračko jezero — Kula — Grabovica. Posle razbijanja četnika kod Glavatičeva, a u vezi s naređenjem Vrhovnog štaba, naređeno je 17. marta i Prvoj dalmatinskoj brigadi da krene za nama.

Dotadanje položaje naših dveju brigada prema Konjicu preuzele su Treća sandžačka i Treća krajiška brigada.

Da bi im olakšali pokret na takvim mestima, naše pozadinske jedinice organizovale su prihvatilišta, na kojima su naši borci odmenjivali njihove nosioce i sami prenosili ranjenike preko opasnih mesta, koja su dobro poznavali i koristeći intervale u neprijateljskoj vatri smanjivali gubitke i zadržavanje na opasnim mestima. Na pojedinim raskrscima staza, da bi se izbegla lutanja, bile su određene putovođe, koje su ranjenike na konjima i tifusare provodili najpogodnijim i koliko-toliko skrivenim stazama.

Na prostoriji oko Nevesinja već su se nalazile jake četničke snage. Koncentracija ovih snaga počela je još ranije. Posle uspešnog forsiranja Neretve od strane naših snaga, sva pažnja Italijana i četnika bila je upravljena na zatvaranje pravca koji između Prenja i Neretve izvode prema istoku i jugoistoku. Posle poraza kod Boraca, Čičeva i Glavatičeva četničke snage povukle su se delom prema Kalinoviku, delom prema Nevesinju. Na prostoriju Kalinovika i Nevesinja stigle su i nove snage do tada neangažovanih četnika iz Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Pripremaju se velike operacije za razbijanje naših snaga na ovoj prostoriji. Draža Mihailović organizuje kod Kalinovika zatvaranje pravca prema Foči, a Italijani, najvećim delom četničkim snagama, prema Mostaru, Nevesinju i Gacku.

Treća divizija izašla je 18. marta sa Petom crnogorskom na prostoriju Čičevo, Banjdo, gde je uhvatila vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom.³ Na ovoj prostoriji planirana su naša dejstva prema Nevesinjskom polju. Istog dana izdata je zapovest, koja je otprilike obuhvatala:

— *Desna kolona*: Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska brigada, kreće opštim pravcem: Bahtijevice — Hansko polje — Gornje Zimlje — Donje Zimlje — Mlječevac (k. 1210) — Badne — severoistočne padine Veleža — Nevesinje. Radi održavanja veze sa levom kolonom, Petom crnogorskom brigadom i obezbeđenja boka, uputiće jedan bataljon grebenom Crne gore.

Zadatak: u toku pokreta napasti italijansko četničke položaje u Zastolju (pravac Gornje Zimlje — Bijelo Polje) ovladati ovim utvrđenjima i posesti ih odgovarajućim snagama da bi se Sigurno zatvorili pravci prema Bijelom Polju i Mostaru. Sa ostalim snagama produžiti označenim pravcem pokret prema Nevesinju.

— *Srednja kolona*: Peta crnogorska brigada, kreće opštim pravcem: Banjdo — Zaborani — Luka — Kljuni — Pridvorci — Nevesinje koje napada sa severa. Težište dejstva zapadno od komunikacije, na kome grupisati jače snage.

³ Deseta hercegovačka brigada nalazila se na prostoriji Glavatičevo, gde je pod komandom Druge proleterske divizije učestvovala u razbijanju četnika kod Kule, Grabovice, Lipeta, Banjdola, Ratkamena i Bahtijevice. Na ovoj prostoriji ušla je u sastav svoje divizije i produžila dejstva kao njena desna kolona u nadiranju prema Nevesinju.

— *Leva kolona*: Četvrta crnogorska proleterska brigada⁶ kreće opštim pravcem: Kruševljani — V. Borovac (k. 1471) — Pješčata Gomila (k. 1493) — Postoljani — Batkovići — Nevesinje, koje u tesnoj vezi sa srednjom kolonom napada sa severoistoka.

Zapovest je uglavnom regulisala podelu snaga, opšti pravac kretanja i krajnji cilj. Njome nisu bili određeni dnevni ciljevi, niti dan i početak napada na Nevesinje (izuzetak je desna kolona u odnosu na pomenute pravce prema Mostaru, koja je pomenute zadatke trebalo da izvrši da bi obezbedila naš desni bok u operaciji prema Nevesinju). Sve je ostalo trebalo regulisati naknadnim naređenjima prema datoj situaciji. Pretpostavljalo se da će sve tri kolone na pravcima svog kretanja nailaziti na otpor italijansko-četničkih snaga, koje će ih, s obzirom na jačinu i pruženi otpor, duže ili kraće zadržavati. Trebalo je da kolone u toku pokreta šalju redovne izveštaje o otporu na koji nailaze i liniju koju su u vreme pisanja izveštaja dostigle. Štab divizije, koji se kretao sa srednjom kolonom, odnosno Petom crnogorskom brigadom, trebalo je da za vreme pokreta usklađuje rad i pokret kolona po vremenu i prostoru. Očekivalo se da će nam italijansko-četničke snage na ulazu u Nevesinjsko polje pružiti ozbiljan otpor, a zatim sa osloncem na Velež odsudno braniti Nevesinje.

Međutim, njihovi su planovi bili, kako se docnije videlo, daleko ambiciozniji. Pošto su u okolini Nevesinja prikupili velike snage četnika, obilno ih naoružali, snabdeli municijom i opremom, Italijani su projektovali i pripremili operaciju za »presretanje i uništenje« naših snaga koje nadiru prema Nevesinju. Glavna udarna snaga trebalo je da budu četnici; italijansko sade'jstvo svodilo se na zatvaranje pravaca prema Mostaru, za što su bili mnogo zainteresovani. Pored toga, dali su punu podršku u artiljeriji i avijaciji, kao i jednu kolonu koja je trebalo da napada prema severu, sigurno zaštićena četničkim kolonama na bokovima i u pozadini.

Docnije, u biei kod Kljuna, zaplenjena je originalna četnička zapovest za izvođenje ove operacije. Zapovest je sačuvana

⁶ Četvrta crnogorska proleterska brigada bila je desna kolona Druge proleterske divizije u njenim operacijama prema Ulogu. Daljim razvojem situacije učestvovala je zajedno sa Desetom hercegovačkom u razbijanju četnika na prostoriji: Glavatičevo, Lipeta, Banjdo. Sa ove prostorije ušla je, kao leva kolona, u sastav marševskog poretka naše divizije.

i iz nje se jasno vide ciljevi koji se žele postići, način dejstva i snage koje su u operaciji učestvovala. Pošto je došlo do borbe u susretu (obe strane vršile su nastupnu operaciju), biće interesantno da se ova zapovest u kraćim crtama ovde navede.

Ovom zapovešću postavljen je opšti cilj — presretanje i irazbijanje naših snaga koje kreću ka Nevesinju. U tom cilju koncentrisane četničko-italijanske snage trebalo je da 19. marta u 6 časova⁷ preduzmu pokret sa linije: Gornje Zimlje — Donje Zimlje — Nevesinjsko polje — Galić — Prenj (pl. Crvanj) i nastupaju sledećim snagama:

desna kolona (Trebinjski korpus, Rogatička brigada, Bosanski bataljon — najvećim delom hercegovački četnici pod komandom Vidačića) pravcem: Kifino Selo — planina Crvanj — Glavatičevo;

srednja kolona (italijanska borbena grupa »Škoti« — tri bataljona, dve baterije, četa tenkova) pravcem: Pridvorci — Kljuni — Zaborani;

leva kolona (Zetski četnički odred pod komandom Gojnića), pravcem: Hrušta — Lakat — Crna gora — Rat Kamen — Bahtijeveca.

Za bočno dejstvo preko Crne gore i nabacivanje naših snaga na levu četničku kolonu bile su predviđene:

prva zasebna kolona (kombinovani odred hercegovačkih četnika pod komandom Petričevića), pravcem: Bijelo Polje — Prijedorac — D. Zimlje;

druga zasebna kolona (italijanska borbena grupa, jačine dva bataljona i dve baterije) pomaže dejstvo prve zasebne kolone na pravcima: D. Zimlje — Crna gora i G. Zimlje — Bahtijeveca.

Opšta rezerva (delovi Durmitorske, Rogatičke i Druge sarajevske brigade) kreće pozadi srednje kolone — italijanske grupe »Škoti«.

Kako se iz zapovesti vidi ova operacija je stvarno četnička. Njihove kolone obilno naoružane italijanskim oružjem trebalo je da reše osnovni zadatak operacije. Italijani sadejstvuju na pravcu Kljuni i G. i D. Zimlje i pružaju jaku podršku

⁷ Izgleda da je ovo nastupanje počelo kasnije, jer je susret usledio tek 20. marta oko 8 časova.

u svojoj avijaciji. Jačina četnika nije tačno poznata, ali s obzirom na jedinice koje su u njoj učestvovala bilo ih je oko 5.000.

Pokret naših snaga počeo je zorom 19. marta i odvijao se uglavnom po sledećem:

Deseta hercegovačka brigada u svom pokretu određenim pravcem napala je noću 19/20. marta italijansko utvrđenje na sedlu Zastolje (k. 1170)⁸, koje je branila italijanska borbena grupa jačine dva bataljona sa dve brdske baterije (ove italijanske snage trebalo je prema iznetoj zapovesti da sadejstvuju u opštem napadu kao druga zasebna kolona).

Napad koji su izvršili dva bataljona ove brigade nije uspeo. Odlučeno je da se napad iduće noći ponovi sa dva bataljona Desete hercegovačke i dva bataljona Prve dalmatinske brigade, koja je pristizala. U toku ovog drugog napada, naši delovi uspeli su da prodru u utvrđenje, ali se nisu mogli održati pod žestokom neprijateljskom vatrom, pa su bili prisiljeni da se povuku uz osetne gubitke. Italijani su u oba ova naša napada, prema sopstvenim izveštajima, imali oko 100 poginulih, među njima i 7 oficira. Posle ovog neuspeha komandant divizije naredio je da cela Prva dalmatinska brigada ostane na prostoriji Gornje — Donje Zimlje, sa zadatkom obezbeđenja desnog boka divizije od Bijelog Polja i Mostara. Deseta hercegovačka brigada već je bila produžila pokret određenim pravcem.

U toku pokreta srednja i leva kolona vodile su u toku 19. marta nekoliko manjih borbi sa odvojenim četničkim grupama, koje su se tu zadržale posle razbijanja kod Glavatičeva i često zadržavane dejstvom neprijateljske avijacije, koja je bila vrlo aktivna, pred mrak dostigle liniju — Peta crnogorska: V. Kita (s. 1308) — s. Luka; Četvrta crnogorska — s. Kruševljani — s. Seljani. Na dostignutoj liniji obe kolone zadržale su se u toku noći radi odmora.

U zoru 20. marta kolone su produžile pokret ka jugu.

Već u 8 časova obezbeđujući delovi Pete crnogorske brigade naišli su na jače četničke snage u pokretu ka pravcu. Osredak (k. 1064) — Strajište (k. 1107) — Pašina gomila. Na ovoj liniji razvila se borba u susretu. Četničke i italijanske snage, potpomognute snažnom artiljerijskom vatrom i tenkovima s obe strane drumu kod Pašine Gomile, odbacile su pristigle bataljone Pete crnogorske brigade na liniju: Jovički rat (k. 1196) — Du-

⁸ Ovo utvrđenje izradili su Italijani, još ranije, za zaštitu Mostara. Topografski vrlo jako i podesno za odbranu bilo je utvrđenje po sistema četnih otpornih tačaka, međusobno povezanih žičanim preprekama.

brava (k. 1127) — zapadno padine Tople strane (k. 1379). Na ovoj liniji odbijena su dva jaka uzastopna italijansko-četnička napada.

U međuvremenu, Četvrta crnogorska brigada razbila je jake četničke snage kod Morisovca i produžila nadiranje preko V. Borovca prema Zimomoru.

Oko 11 časova dobili smo izveštaj da je desnokrilni bataljon Pete crnogorske brigade prešao u napad i razbio četnike. Četnici sa Osredka i Dubrave u neredu su odstupili prema Gradcu (k. 893) i time ogolili levo krilo italijanske grupe »Škoti«, koja je zbog toga bila prinuđena da se povuče prema Kljunima.

Komandant divizije koristi ovaj uspeh i naređuje protivnapad celom brigadom, opštim pravcem prema Kljunima, sa težištem na desnom krilu. Sa linije Osredak — Strajište trebalo je udariti u bok neprijatelja i uporedo ga pritiskujući i sa fronta razbiti i odbaciti što dalje prema Nevesinju.

Četvrtoj crnogorskoj brigadi naređeno je da izdvoji jedan bataljon i uputi ga u napad pravcem: Presjeka — Kljuni.

Početak protivnapada bio je predviđen za 13 časova. Težilo se da se postignuti uspeh neposredno iskoristi i ne dozvoli neprijatelju da se pribere. Zbog toga je i vreme za neophodnu pripremu jedinica i izdavanje kratkih naređenja bilo svedeno na minimum — nešto Više od jednog časa.

Dan je bio lep i sunčan; štab divizije izašao je na osmatračnicu severno od Pašine gomile. Neprijateljska avijacija nije dejstvovala. Nad nama su kružili samo izviđački avioni, verovatno da bi utvrdili nove linije položaja.

Protivnapad je počeo tačno u 13 časova. Snažan udar bataljona Pete crnogorske brigade četnici nisu izdržali. Posle kraćeg otpora njih je zahvatila panika i bez obzira na Italijane kod Kljuna u najvećem neredu su odstupili prema Pridvorcima.

Italijanska borbena grupa »Škoti« našla se na taj način sama prema borbama Pete brigade. Iznenađeni i zbunjeni bekstvom četnika i ostavljeni sami sebi, italijanski vojnici ogorčeno su se borili. Koliko se sećam, bataljon 4. crnogorske brigade upućen preko Presjeke, nije stigao do Kljuna, ali je verovatno bio osmotren u pokretu, što je moralo povećati njihovu zabunu. Posle dvočasovne borbe, grupa »Škoti« bila je dobrim delom uništena. Razbijeni ostaci povukli su se prema Nevesinju, a u toku 21. produžili prema Mostaru i zadržali se oko Blagaja.

Zaplenjeni materijal od italijanske divizije »Murde«

Prema italijanskim izveštajima u borbama kod Kljuna oni su imali: poginulih 184 vojnika i oficira, a izgubili su 18 minobacača, 9 teških mitraljeza i 30 puškomitraljeza. Ostale gubitke italijanski izveštaj ne pominje, ali je grupa s obzirom na poginule morala imati veći broj ranjenih. Pored toga, ovom prilikom smo zarobili oko 200 italijanskih vojnika, i zaplenili 2 brdska topa. Četnici su imali preko 150 poginulih i oko 300 zarobljenih, a izgubili su 20 teških mitraljeza i preko 200 pušaka.

Gubici Pete crnogorske brigade iznosili su 35 mrtvih i 40 ranjenih.

I pored ovog velikog uspeha smatralo se da će italijansko-četničke snage na prilazima Nevesinju pružiti ogorčen otpor. Odlučeno je da se sačeka desna i leva kolona koje su također imale ozbiljne borbe sa četnicima i još nisu bile stigle na prostoriju Nevesinje. U vezi sa tim napad na Nevesinje odložen je za noć 21/22. marta.

U međuvremenu Četvrta crnogorska proleterska brigada razbila je desnu četničku kolonu Vidačića na pl. Crvnju i goneći pred sobom neprijatelja 21. marta zauzela Kifino Selo. Četnici su se povukli prema Nevesinju.

Deseta hercegovačka brigada u svom nadiranju Crnom gorom odbacila je 20. marta četničku grupu Petričevića kod Donjeg Zimlja prema Bijelom Polju. U toku 2. marta nadirući određenim pravcem duže se zadržala vodeći oštre borbe sa levom četničkom kolonom Gojnića na prostoriji Smrčanj, Mlječevac, Lakat, i pred mrak ih odbacila prema Veležu. Brigada je u toku noći izašla pred Nevesinje.

U toku ovih borbi zasebna italijanska kolona predviđena za bočno dejstvo prema D. i G. Zimlju nalažila se prema Prvoj dalmatinskoj brigadi, pa se uopšte nije ni pomerila sa mesta.

Četnici su se u toku 21. marta prikupili i organizovali odbranu Nevesinja na liniji: s. Batkovići — Dugo Polje — Selište — Gradina (k. 1138). Jedinice Treće divizije (4. i Peta crnogorska brigada) izašle su noću 21/22. marta pred ovu liniju i posle tročasovne borbe u zoru ušle u Nevesinje.

Otpor četnika bio je ispod očekivanja. Pokazalo se da je pitanje Nevesinja dobrim delom bilo rešeno u susretnom boju kod Kljuna.

Kada se uporede obe zapovesti i obostrana dejstva vidi se da je koncentrično nadiranje naših snaga najbolje odgovaralo postavljenom cilju i raspoloživim snagama kao i davalo mogućnost pariranja neprijateljskih dejstava na bokovima.

Jedinice Četvrtе i Pete crnogorske i Desete hercegovačke brigade, koje su se našle u bližoj okolini Nevesinja, prodefilovale su 23. marta, prema naređenju komandanta divizije, u punoj opremi kroz varoš.

Po zauzeću Nevesinja brigade su bile raspoređene na široj prostoriji Nevesinjskog polja: Četvrta crnogorska oko Kifinog Sela, za zatvaranje pravca prema Gacku; Peta crnogorska u Nevesinju i neposrednoj okolini; Deseta hercegovačka južno, oko s. Odžaka, zatvarajući pravce prema Stocu i Bileći.

Prva dalmatinska brigada ostala je i dalje da zatvara pravac prema Bijelom Polju i Mostaru.

Međutim Peta crnogorska brigada, koja je kod Kljuna najviše doprinela razbijanju četnika i oslobodenju Nevesinja napravila je propust baš onda kada je skoro bilo sve završeno. Brigada je po zadatku, u svom podilaženju Nevesinju trebala da ovlada Malim Veležom (k. 1469) koji predstavlja ključni po-

ložaj odbrane Nevesinja i zatvara pravac prema Mostaru. Pošto se bez držanja Veleža ne može držati ni Nevesinje, nameravali smo da odmah po ulasku u varoš tamo uputimo odgovarajuće snage i na taj način sigurno zatvorimo pravac Nevesinje — Blagaj — Mostar. Peta brigada propustila je da ovlada Malim Veležom; usled premorenosti boraca i opijenosti uspehom na to se zaboravilo. Docnije je bilo kasno; već 22 posle podne četnici su osmotreni na M. Veležu. Upravo njihova pojava i podsetila nas je da je to propušteno.

Posle četrdesetodnevni borbi, pokreta, gladi, bolesti, i svega što je s time dolazilo, jedinice su u Nevesinju i okolini predahnule. U varoši su nađene veće količine hrane, odeće i razne opreme. Opšta težnja je bila da se borci odmore, nahrane i pripreme za predstojeće zadatke. Popunjavale su se i kompletirale brigadne i bataljonske komore, odvajala hrana za ranjenike, razna oprema i naoružanje za jedinice Devete dalmatinske divizije, čiji nam je dolazak na ovu prostoriju bio najavljen.

Nije čudo što je posle toliko izdržanih teškoća i napora bilo težnje za odmorom a i samozadovoljstva postignutim uspesima. Međutim, razloga za samozadovoljstvo zaista nije bilo.

Oslobođenje Nevesinja izazvalo je veliku zabunu kod Italijana, koji su se plašili za Mostar. Oni su brzo prikupljali razbijene četnike (u okolini Blagaja bilo ih je preko 3.500), ponovo ih obilno naoružavali i pripremali za napad na Nevesinje.

Bilo je jasno da se postojanjem jačeg neprijatelja na Veležu Nevesinje ne može duže držati, jer desni bok i pozadina divizije nisu bili sigurni. Držeći Zastolje i Prijedorac, Italijani su mogli u svako doba privući iz Mostara veće snage i usmeriti napad ka severnom delu Nevesinjskog Polja, u kom slučaju snage Prve dalmatinske brigade koje su zatvorile ove pravce, ne bi bile dovoljne. Zbog toga je Vrhovni komandant već 23. marta ukazao štabu divizije na potrebu jačeg zatvaranja ovih pravaca, posebno pravca Mostar — Nevesinje. Međutim, zbog prisustva jakih neprijateljskih snaga na Veležu mi za to nismo imali dovoljno snaga. Trebalo je, u vezi sa predstojećim zadacima divizije, prema Gacku i Avtovcu sačekati dolazak Devete dalmatinske divizije i tada jačim snagama rešiti sve ove zadatke i time obezbediti Sigurnije držanje Nevesinja u našim rukama.

U međuvremenu, 24. marta, dva dana posle oslobođenja Nevesinja, teško je ranjen komandant divizije Pero Četković,

koji je posle nekoliko dana podlegao ranama. Ovaj događaj duboko i teško se dojmio svih boraca i rukovodilaca u diviziji utoliko više što do smrti možda i ne bi bilo došlo da se zbog pada Nevesinja nije posle operacije morao prenositi, što je izazvalo komplikacije i smrt.⁹

⁹ Bio sam zajedno sa Perom Cetkovićem prilikom njegovog ranjavanja, pa želim da ovom prilikom ovo detaljnije izložim.

Pero je imao običaj da posle svake veće borbe, kad god je to bilo moguće, sa pojedinim štabom brigade, prodiskutuje i analizira dejstva, izvuče zaključke i iznese ih štabu brigade. Ovoga puta, želeo je da koristi predah u oslobođenom Nevesinju i obide štab Desete hercegovačke brigade, koja je posle prelaska na levu obalu Neretve bila duže vremena van sastava divizije, a u toku operacije za zauzimanje Nevesinja dejstvovala na terenski dosta odvojenom pravcu.

Nas dvojica krenuli smo 24. marta, posle podne, ka štabu brigade, koji se nalazio u s. Odžak (5 km jugoistočno od Nevesinja), gde smo stigli oko 15 časova. Komandant brigade sa načelnikom štaba nalazio se dve do tri stotine metara izvan sela, na jednom prilično otkrivenom proplanku, pored seoskog groblja. Tih dana italijanska avijacija besomučno je mitraljirala i bacala male zapaljive bombe po celom Neve-sinjskom polju. Jedinice, pa i starešine toliko su se na ovo privikle da nisu mnogo vodile računa o prikrivanju od ugleda, utoliko pre što su Italijani obasipali prostorije i od tog dejstva nismo imali većih gubitaka.

U vreme našeg dolaska dva italijanska aviona nadletala su ovu prostoriju, praveći široke krugove, ali nisu mitraljirali. Interesantno da Pero, koji je u svakoj prilici oštro reagovao na slabo prikrivanje jedinica od ugleda aviona i u tom smislu davao uputstva i naređenja, ovoga puta nije rekao ni reči. Verovatno zbog toga što sada nisu bili u pitanju borci i jedinice, već nas nekolicina.

Posle pozdrava sa drugovima počeli smo da radimo, ne obraćajući uopšte pažnju na avione. Nije valjda prošlo ni desetak minuta, iznenada je nisko pikirao jedan avion i sručio na nas dugačak mitraljeski rafal. Polegasmo na zemlju, rafal nas je sve pokrio, ali je ranjen bio samo Pero, i to teško. Sa pet metaka prosto je bio proštepovan od pluća do stomaka. Uzeli smo ga na ruke i u najvećoj brzini preneli u najbližu kuću.

Položili smo ga na običan sto i u brzini mu pod glavu stavili njegovu torbu. Brigada nije imala lekara; jedan bolničar očistio je i privremeno previo rane. Divizija je imala hiruršku ekipu, kojom je rukovodio dr Izidor Papo. U onoj pometnji, nismo bili sigurni da li se dr Papo nalazi kod ekipe ili je otišao u obilazak neke jedinice. Zbog toga smo uputili kurire na konjima u tri pravca, da bi doktora što sigurnije i brže pronašli.

Pero je bio samrtnički bled; na licu mu se videlo da mnogo trpi. Čvrsto je stezao zube, ali ni jednom nije jauknuo niti se požalio. Na mahove je gubio svest i opet se povraćao. Odjednom je malo okrenuo glavu ka meni i sa naporom rekao: »Treba da se vratiš u štab«. Meni se nije išlo; hteo sam da sačekam dr Papa da bih se obavestio o prirodni rana i izgledima lečenja. Kako lekar još nije dolazio, Pero je još dva puta rekao da se vratim; poslednji put oštro: »Ima tamo posla, naredujem da se vratiš«. U to se setih da u štabu imamo svega jednu sekciju

26. marta jake četničke kolone, pod zaštitom italijanske artiljerije, tenkova i avijacije, počele su se spuštati sa Veleža prema Nevesinju.

S obzirom na taktičko-topografska preimućstva neprijatelja, koja smo ranije izložili, odbrana same varoši iziskivala bi veće gubitke i nepotrebne žrtve. Zbog toga je štab divizije doneo odluku da se uz slabiji otpor, ne izlažući jedinice većim gubicima, napusti Nevesinje, u koje su četnici ušli pred mrak istog dana.

Istoga dana stigla je Deveta dalmatinska divizija na širu prostoriju Nevesinja. Vrhovni komandant naredio je da se i ona angažuje na ovom sektoru, s tim da rukovođenje operacijama obe divizije preuzme štab Treće divizije.

Štab divizije, pripremajući ponovan napad na Nevesinje, upotrebio je ovu diviziju za zatvaranje pravca od Gacka, Stoca i Bileće (Četvrta dalmatinska) i pojačanje Prve dalmatinske brigade u zatvaranju pravca G. - D. Zimlje — Bijelo Polje (Peta dalmatinska). Treća dalmatinska brigada bila je predviđena da učestvuje u predstojećem napadu, pa je prikupljena severno od Nevesinja.

Na taj način čvrsto su bili obezbeđeni bok i pozadina divizije i zatvorene komunikacije koje sa severa, juga i istoka izvode u Nevesinjsko Polje. Ostao je samo otvoren pravac prema Mostaru, koji je neprijatelju i omogućio zauzimanje Nevesinja.

Osetnim pojačanjem naših snaga na ovom sektoru, stvoreni su svi uslovi za ponovno zauzimanje varoši i uništenje četnika. Već 27. marta u 19 časova štab divizije izdao je zapovest za ponovan napad. Zapovest je sačuvana i iz nje se vidi

Nevesinja, a ona se nalazila u njegovoj torbi, koja mu je bila pod glavom. I nehotice sam pogledao na torbu. Pero je uhvatio moj pogled i rekao: »Pridignite me malo da Rudi izvadi sekciju iz torbe«. Jako uzbuđen uzeo sam sekciju, grlo mi se bilo steglo a suze navrnule na oči. Promućao sam nekoliko reči pozdrava i da Pero ne bi primetio moje uzbuđenje, brzo izašao iz sobe i uputio se u štab.

Drugovi u štabu već su saznali za ovo; obavestili su me da je Papo otišao i da je sigurno već tamo stigao. Radiogramom smo izvestili Vrhovnog komandanta.

Pero Cetković je iste večeri operisan, pod svetlošću petrolejske lampe. Operacija je izvršena bez narkoze, samo sa lokalnom anestezijom. Podneo ju je hrabro i bez jauka. Ranē u stomaku i na plućima (gde mu je bio ostao metak) bile su vrlo teške i opasnost od komplikacija velika. Operacija je uspela, ranjenik se osećao relativno dobro. Po mišljenju dr Papa možda bi i ostao u životu da se zbog pada Nevesinja nije morao premeštati, što je izazvalo komplikacije i 29. marta — smrt.

Pokopan je svečano, ali je iste noći, po naređenju druga Tita, premešten i pokopan tajno da neprijatelj ne bi saznao za njegov grob.

da je napad bio obezbeđen dovoljnim snagama. Pri ovome se naročito vodilo računa o ovladivanju Veležom i zatvaranju pravca prema Mostaru na Bišini (južne padine Veleža, na drumu Nevesinje — Blagaj — Mostar) zbog kojeg smo propustom u prvom napadu, Nevesinje i izgubili. Računajući ovom prilikom na ozbiljan otpor četnika, predviđali smo da ćemo ih potpuno razbiti, ali smo se u tome prevarili.

Napad je počeo 28. marta u 22 časa. Četnici su odmah, čim su osetili naš jaki pritisak sa svih strana, pobjegli iz varoši, napustili odbranu Veleža pre dolaska naših jedinica i raspršali se u raznim pravcima, većinom prema Blagaju. Na taj način su izbegli uništenje, ostavivši za sobom oko 50 poginulih. Naši gubici bili su minimalni: tri poginula i nekoliko ranjenih.

Nevesinje je ponovo bilo u našim rukama 29. marta.

S obzirom da su četnici napustili borbu i povukli se pre nego što se naš napad potpuno razvio, smatram da nema potrebe da se njegovom organizacijom i izvođenjem opširnije bavim, utoliko pre što je ovaj napad, u stvari, predstavljao logičan nastavak i završetak preduzetih dejstava Treće divizije u njenoj nastavnoj operaciji prema Nevesinju, po zapovesti od 18. marta.

Porazom četničko-italijanskih snaga u gornjem toku Neretve i oslobođenjem Kalinovika i Nevesinja završena je bitka na Neretvi. Posle dugih i teških borbi i nečuvanih napora Glavna operativna grupa izašla je na širi manevarski prostor, joj je, pored zbrinjavanja ranjenika, obezbedio i pogodne uslove za njene dalje operacije u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Posle ponovnog oslobođenja Nevesinja, na ovoj prostoriji ostala je Deveta dalmatinska divizija. Treća je divizija sa Četvrtom crnogorskom proleterskom brigadom, prema naredenju Vrhovnog komandanta, preduzela dalje nadiranje prema istoku. Naše jedinice oslobodile su noću 2/3. aprila Gacko i Av'tovac, zatim Kulu Fazlagić i glavnim snagama produžile prema hercegovačko-crnogorskoj granici. Posebno formirana udarna grupa Desete hercegovačke brigade duboko je prodrla na jug, prema Lukavačkom, Dabarskom i Popovom Polju ugrožavajući i uznemiravajući neprijateljske garnizone u Stocu, Ljubinju, Fatnici i Bileću.

Stvorena je nova slobodna teritorija na kojoj se razvio obiman rad na organizovanju narodne vlasti, mobilizaciji novog ljudstva, kao i širok političko-propagandni rad među narodom koga je okupator tako dugo bio potpuno prepustio četničkom teroru i dominaciji.

NEŠTO O ISKUSTVIMA I NAŠIM SLABOSTIMA

Dejstvujući u ovoj do tada najvećoj bici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, Glavna operativna grupa imala je da rešava teške i složene zadatke. Sticaj novih, nepredviđenih okolnosti nametao nam je — posebno u vezi sa ranjenicima — sve složeniju i opasniju situaciju. Sve je to zahtevalo ogromne napore, zalaganje i požrtvovanje boraca, jedinica i štabova, kao i veliku umešnost u pravilnoj i celishodnoj upotrebi raspoloživih snaga da se savlada ovakva, skoro bezizlazna situacija. I to ne samo da se što pre izade iz operativnog okruženja, koje je pretilo da se pretvori u taktičko stezanje, nego i da se uporedo s tim obezbede najneophodniji uslovi i izvrše potrebne pripreme za forsiranje Neretve, prenos ranjenika i razvoj operacija dalje na istok.

I onda, kada se neprijatelj uporednim dejstvima na pravcima Gornji Vakuf — Prozor — Rama i Konjic — Ostrožac — Rama bližio svom cilju i dobio mogućnost da reši bitku u svoju korist bilo na kojem od ova dva pravca, bio je odbačen najpre na prvom a zatim i na drugom pravcu. A nemačka 717. i 718. divizija, nosioci bitke za uništenje naših snaga na Neretvi, u svom nadiranju na oba pravca, srele su se na Neretvici tek 15. marta, kada su sve naše snage i ranjenici već bili na levoj obali Neretve.

Naša dejstva u cilju forsiranja i debušovanja iz kanjona Neretve završena su potpunim razbijanjem velike grupacije četnika u izvornom delu Neretve i oslobođenjem Kalinovika i Nevesinja dovela bitku do njenog pobedonosnog završetka.

Ova pobeda, izvojevana u izvanredno teškim uslovima, predstavlja svakako najveću, najveštije vođenu i po iskustvima najznačajniju bitku, koju je do tada vodila Narodnooslobodilačka vojska.

Dejstva jedinica, koje su pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba učestvovala u ovoj bici, nose pečat do tada u surovnoj školi rata stečenih iskustava, primenjenih u za nas novim, veoma teškim i komplikovanim uslovima. Može se slobodno reći da je bitka na Neretvi, po krvavo stečenim iskustvima, bila velika škola boraca i rukovodilaca koji su u njoj učestvovali, škola koja ih je pripremala za predstojeće, još teže zadatke.

U početnim dejstvima naših snaga, Treća udarna divizija je, na osnovnom pravcu protivofanzive u dolini Rame i Neretve,

nizom uzastopnih udara uspešno rešavala dobivene zadatke. Docnije, kada se posle neuspelih napada na Konjic situacija na celom prostoru izmenila na našu štetu i neprijatelj uspeo da nam nametne bitku u okruženju, divizija je na pravcu Konjic — Rama oslabljenim snagama uspešno rešavala postavljene zadatke i onda, kada je njihovo izvršenje bilo na granici njenih mogućnosti. Razbijanjem velike četničke grupacije i oslobodjenjem Nevesinja na kraju bitke, ona je učestvovala i u pobedonosnom završetku.

Time je, opštim naporima svih jedinica Glavne operativne grupe u ovoj bici, Treća divizija dala svoj puni prilog.

Za kritičku ocenu njenih dejstava bila bi potrebna šira obrada. Ipak, smatram da će biti korisno da se ovom prilikom, bar ukratko, osvrnem na dva najinteresantnija momenta iz dejstava divizija u ovoj bici. To su, svakako, neuspeli napadi na Konjic i odbrambena dejstva na desnoj obali Neretve, kao i protivudar kojim je neprijatelj ponovo odbačen u Konjic.

Za neuspeh kod Konjica postoji više razloga. Nema sumnje da je samoinicijativni postupak Prve proleterske brigade ne samo omogućio neprijatelju da pojača do tada relativno slabe italijansko-četničke snage u garnizonu u Konjicu, nego je imao za posledicu i gubitak Ivan-sedla, najvažnije tačke za obezbeđenje severnog boka i pozadine naših snaga u operacijama oko Konjica i na Neretvi uopšte. Ivan-sedlo ostalo je od tada čvrsto u nemačkim rukama, i pored svih pokušaja Prve proleterske divizije da ga povрати. Ovo je imalo negativnih posledica, a moglo je imati još i težih da neprijatelj u svojim kasnijim dejstvima, u pravcu Rame, nije pravio grube greške.

Pada u oči, skoro nikakva koordinacija rada štabova Prve i Treće divizije i njihovih jedinica na prostoru Ivan-sedlo — Konjic. Da su bila usklađena dejstva Prve proleterske i Pete crnogorske brigade, možda do neuspeha ne bi došlo. S druge strane, izgleda, da važnost Ivan-sedla nije bila dovoljno uočena i od štaba Prve proleterske divizije. Čvrsto držanje Ivan-sedla potpuno bi zatvaralo pravac od Sarajeva i obezbeđivalo napad na Konjic. Prvu proletersku brigadu trebalo je angažovati samo na ovom zadatku; njeno nadiranje na sever i napad na Tarčin Mali su sporedni značaj.

Ali uporedo sa ovim, situacija se za nas nepredviđeno ozbiljno pogoršala i južno od Konjica. Deseta hercegovačka brigada, upućena levom obalom Neretve sa osnovnim zadatkom da učestvuje u napadu na Konjic sa juga, naišla je odmah po

svom dolasku na određenu prostoriju na jake četničke snage. Sa ovom četničkom grupacijom, koja se iz dana u dan povećavala novim snagama crnogorskih četnika i dostigla, u vreme naših ponovljenih napada na Konjic, jačinu od preko 4.000 dobro naoružanih četnika, brigada se dobro nosila za sve vreme naših napada na Konjic, angažujući se do krajnjih mogućnosti. Time nam je za ovo vreme obezbedila desni bok i pozadinu, ali se od nje nije moglo više očekivati.

Kada je 22. februara preduzet prvi napad na Konjic, štabu Treće divizije nije bila poznata jačina neprijateljske kolone, koja se tog dana uspjela probiti u Konjic, niti tačna situacija kod Desete hercegovačke brigade, zbog koje se ovaj napad praktično sveo samo na napad Pete crnogorske brigade. Tek naknadno dobiveni izveštaji pokazali su pravo stanje — ozbiljno pogoršanje situacije severno i južno od Konjica dovelo je do neuspeha.

Kada drugi napad, izvršen noću 24/25. februara, iako pojačan Četvrtom crnogorskom proleterskom brigadom i jednom baterijom haubičkog divizionara Vrhovnog štaba, nije uspeo bilo je više-manje jasno da se situacija na ovom prostoru za nas ozbiljno pogoršala.

Dalji napadi na Konjic nisu mnogo obećavali. Čak i da smo ga bili zauzeli on se u takvoj situaciji nije mogao sigurno držati. Za zauzimanje i sigurno držanje Konjica bilo je potrebno angažovati znatno jače snage i uporedo sa napadom na Konjic raščistiti situaciju na Ivan-sedlu i južno od Konjica. A raspoloživih snaga za ovo Vrhovni štab nije imao.

Sto je ipak noću 25/26. februara preduzet i treći napad, razloge treba tražiti u opštoj težnji koja je dominirala dejstvima svih jedinica Glavne operativne grupe, da se učini i pokuša sve da se našim ranjenicima stvore što povoljniji uslovi. Pri tome je svakako i ponesenost dotadanjim uspesima doprinela da su se borci i starešine, štabovi brigada i štab divizije teško mirili sa nedoglednim posledicama ovog neuspeha na naša dalja dejstva uopšte.

Kasnija odbrambena dejstva divizije u zatvaranju pravca Konjic — Ostrožac — Rama, kada su zbog teške i kritične situacije kod Gornjeg Vakufa bile angažovane sve ostale snage Glavne operativne grupe (sem Druge dalmatinske brigade, koja je sama zatvarala pravac prema Jablanici), vrlo su interesantna j poučna kako po načinu dejstva i slabim snagama koje su ih

izvodile, tako i po krupnim rezultatima koji su ovim dejstvima postignuti.

Samo sa dve brigade, koje su u dotadanjim borbama bile znatno izmorene i istrošene, stajala je Treća udarna divizija u onim kritičnim danima iza Glavne operativne grupe i ranjenika, prema nadmoćnim snagama nemačke 718. divizije. Pri tome ne samo da je po cenu izrazite hrabrosti, požrtvovanja, energije i upornosti njenih boraca i starešina uspjela da uspori i zaustavi neprijateljsko nadiranje nego i da umešnim korišćenjem tih istih snaga, veštim izborom pravca protivudara nabaci neprijatelja u Konjic.

Nema sumnje, da su ovome uspehu znatno doprinele i greške neprijatelja u osnovnoj podeli i grupisanju snaga za postizanje cilja operacije: nabacivanje Treće divizije na Ramu i ugrožavanje boka i pozadine naših glavnih snaga prema Gornjem Vakufu, kao i opreznost, sporost i suvišna metodičnost u njenom sprovođenju. Ali ove njegove greške ne samo da su sa naše strane blagovremeno uočene, nego i vešto protiv njega iskorišćene.

Smelost i spremnost za primanje odgovornosti za izvršenje protivudara na način koji je uključivao i izvestan rizik — premda je ovaj rizik s obzirom na očekivani dolazak Prve dalmatinske brigade bio sveden na najmanju meru (kao i hrabrost, energija i zalaganje dveju brigada koje su ga izvršile — predstavljaju zaista interesantan primer našeg načina ratovanja u to vreme.

U borbama brigada Treće divizije (Prva dalmatinska, Peta crnogorska i Deseta hercegovačka — sve tri kasnije proglašene proleterskim brigadama) kao i Četvrte crnogorske proleterske brigade, koja im je u dva navrata sadejstvovala, došle su do punog izražaja sve osobine koje su krasile Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Osnova uspeha divizije kod Gornjeg Vakufa, Prozora, Rame, Ostrošca, odbrambenim dejstvima i protivudaru na Neretvi, susretnom boju kod Kljuna i oslobođenju Nevesinja leži na ovim osobinama.

Komandujući ovakvim brigadama, došao je do izražaja i snažan vojnički talenat komandanta divizije Pera Četkovića. Na čelu Treće udarne divizije od njenog formiranja, novembra 1942. god., do konca bitke na Neretvi, on je upornosti, energiji i žrtvama svojih jedinica u izvršavanju dobivenih zadataka — položio i svoj život.

Rudolf PRIMORAC

SEDMA UDARNA BANIJSKA DIVIZIJA

STVARANJE DIVIZIJE I PRIPREMA ČETVRTE OFANZIVE

Razvoj oružanog ustanka na Baniji — uslovljen nacionalnim i socijalnim momentima, subjektivnim i objektivnim faktorima — omogućio je da 1942. godine nastanu brojne organizaciono čvrste i dobro naoružane partizanske jedinice, da se svugde formiraju i prošire narodnooslobodilački odbori kao stvarni nosioci vlasti na Baniji, da se uspostave i vojno-teritorijalni organi, i tako stvori baza za formiranje većih i bolje organizovanih vojnih jedinica, za njihov opstanak i uspešnu borbu.

Politička i vojna zbivanja na Baniji bila su tada deo istorijskih događaja na području takozvane »partizanske države«, koja se protezala od Neretve na jugoistoku do Kapele na zapadu, od Zagreba na severu do Biokova na jugu i zapremala površinu skoro tri puta veću od Belgije. Ova zbivanja tesno su povezana sa velikom partizanskom letnjom ofanzivnom kampanjom koja obuhvata pohod proleterskih brigada iz Crne Gore u zapadnu Bosnu i ofanzivna dejstva krajiških, ličkih, kordunaških i banijskih odreda i brigada čija je kulminacija bila oslobođenje Bihaća i doline Une. Vojni i politički događaji na Baniji odvijali su se u sklopu reorganizacije partizanske vojske i stvaranja divizija i korpusa NOVJ. Na ta zbivanja snažno je uticalo i formiranje AVNOJ-a kao političkog predstavništva svih naroda Jugoslavije.

Svi ti događaji vojne i političkorevolucionarne prirode, od izvanredno velikog značaja za sudbinu Jugoslavije, nametali su krupne obaveze svim našim nacionalnooslobodilačkim revolucionarnim snagama, a posebno onima koje su se našle na teritoriji »bosansko-ličko-kordunaško-banijske partizanske republike«. Trebalo je ovu slobodnu teritoriju obezbediti od udara

okupatorovih i kvislinških jedinica, kojima je postala trn u oku, i omogućiti da ona postane oslonac oslobodilačkoj borbi u drugim krajevima.

To su bili opšti okviri i faktori koji su uslovljavali delovanje političkih i vojnih snaga Banije i koji su doveli do nastajanja banijske divizije, koja u nizu od 53 divizije NOV Jugoslavije nosi redni broj 7. Taj broj sam za sebe mnogo govori o snazi ustaničke Banije.

To su oni uslovi koji su Baniju, njene borce i narod uvrstili u istaknute aktere najsudbonosnijih istorijskih zbivanja oslobodilačkog rata, poznatih pod nazivom četvrta i peta protivpartizanska okupatorsko-kvislinška ofanziva. Banija je u tim ofanzivama mnogo stradala, ali stekla i veliku slavu.

Sedma banijska (kasnije prozvana udarna) divizija formirana je naredbom komandata NOV i POJ broj 95 od 22. novembra 1942. godine kao jedna od divizija 4. korpusa NOVJ (i on je formiran istom naredbom). U sastav divizije ušle su tada 7. i 8. banijska i 13. brigada (kasnije proglašena za proletersku). U decembru 1942. godine 13. brigada, dislocirana jugozapadno od Zagreba, u Zumberku, sa specifičnim zadacima, izdvojena je iz sastava Sedme divizije. Na njeno mesto došla je 16. brigada (formirana 26. decembra), u čiji sastav su ušli: 4. bataljon 7. brigade, 2. bataljon 8. brigade i 2. banijski bataljon 15. kordunaške brigade (ranije je ovaj bataljon bio u sastavu 1. hrvatske brigade, u Lici).

Krajem decembra 1942. završen je organizacioni proces stvaranja divizije. Tada su u njenom sastavu bile 7, 8. i 16. brigada, inženjerijska četa, četa za vezu, četa lovaca tenkova, divizijska sanitetska četa, za obezbeđenje itd. Brojno stanje divizije bilo je između 3.500 i 4.000 boraca, u zavisnosti od raspoložive ratne tehnike.

Divizija se oslanjala na kompaktnu oslobođenu teritoriju Banije, povezanu sa oslobođenom teritorijom zapadne Bosne, i bila je orijentisana prema graničnim okupatorsko-kvislinškim garnizonima u Dvoru, Kostajnici, Sunji, Sisku, Petrinji i Glini, čija se jačina kretala od bataljona do puka. Budući da je najpodesnije područje za vojne operacije bilo u zahvatu železničke pruge Zagreb — Sisak — Novska i Sunja — Kostajnica — Dvor, glavnina divizijskih snaga, tj. 7. i 8. brigada, bila je usmerena

u tom pravcu, dok je 16. brigada, odmah posle formiranja, bila orijentisana prema Glini, tada jedinom neprijateljevom uporištu u okviru slobodne teritorije, koje je ometalo još čvršće povezivanje slobodnih teritorija Banije i Korduna. Isturene diverzantske grupe divizije dopirale su preko Pokuplja i do južnih predgrađa Zagreba, na desnoj obali Save.

Pored divizije, kao operativne jedinice, na Baniji je u to vreme delovao i Banijski partizanski odred, kao teritorijalna vojna jedinica. Uz to su delovale komande mesta i komanda banijskog vojnog područja, kao teritorijalne vojne komande, sa svojim stražama.

Pored vojno-teritorijalne i operativne organizacije u ono vreme učvršćena je i narodna revolucionarna vlast: od mesnih narodnooslobodilačkih odbora, preko opštinskih i kotarskih, do Okružnog NOO-a Banije (formiran u proleće 1942). Na čelu partijske organizacije bio je Okružni komitet KPJ za Baniju (formiran u novembru 1941) — organizator i rukovodilac oružane narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe naroda Banije.

Narod Banije bio je jedinstven i u ogromnom je procentu učestvovao u oslobodilačkoj borbi: s puškom u ruci ili kao snabdevač partizanske vojske hranom, odećom i obućom. Saradnja naroda s političkim i vojnim rukovodstvom bila je veoma tesna i uspešna. Temeljila se na jasnim ipolitičkim i vojnim ciljevima narodnooslobodilačkog pokretca, na jedinstvu parola i akcija, reči i dela i na ličnoj povezanosti rukovodilaca s narodom.

Usled nedostatka teže ratne tehnike Sedmoj diviziji nije bilo celishodno da napada velike neprijateljeve garnizone. Stoga su njena dejstva bila pretežno usmerena na krak železničke magistrale Zagreb — Beograd koji vodi preko Siska i na posade koje su obezbeđivale prugu Sunja — Kostajnica — Dvor.

Slobodno se može utvrditi da je na tim prugama vladalo dvovlašće: vlast partizana ispoljavala se u sistematskom prekidanju saobraćaja, a okupatora i kvislinga u njegovom povremenom i kratkotrajnom uspostavljanju. Vojnički posmatrano, to je bila poluoslobodena teritorija ili »ničija zemlja«, za koju se biju protivničke strane na višem stadiju razvitka partizanskog rata.¹

¹ Priroda partizanskog rata, zasnovanog na unutaranjem razgrizanju nadmoćnijih snaga protivnika, dovodi do nastajanja »oslobodjenih teritorija« ili manjih i većih »partizanskih baza« na onim mestima gde

Sedma divizija nalazila je u malim posadama i u vojnim železničkim okupatorsko-kvislinškim transportima podesne objekte za svoje napade. Okupatori i domaći izdajnici morali su se uz velike rizike boriti u veoma nepovoljnim uslovima i po svaku cenu braniti saobraćajne arterije od životne važnosti.

Činjenica je da su pruga Karlovac — Rijeka i Karlovac — Split držale partizanske jedinice, da je pruga Brod — Sarajevo — Mostar opsedana i da su se ovde na ušću Une i Kupe u Savu — na raskršnici važnih saobraćajnih magistrala — pojavile snažne partizanske vojne jedinice koje su vodile otvorene bojeve za savsku dolinu, stratejski značajnu za evro-azijske relacije. Bilo je očito ne samo da je ustaška tvorevina NDH svedena na nekoliko izolovanih okupatorsko-kvislinških garnizona već i da raspoložive nemačko-italijanske jedinice nisu u stanju da se iole uspešno suprotstavljaju ofanzivnom zahvatu brojne partizanske vojske na području zapadne Bosne i južne Hrvatske.

Takva krajnje nepovoljna situacija na balkanskom području, kao južnom boku fašističke »Evropske tvrđave«, izložene mogućim savezničkim udarima sa Sredozemlja, prisilila je nemačku Vrhovnu komandu, u vreme kad je staljingradaska katastrofa postala očigledna, da planira zamašnu ofanzivu s ciljem da likvidira »partizansku državu« i njene oružane snage.

O važnosti koja je pridavana planiranim operacijama nemačko-italijansko-kvislinške vojske govore i brojni nemačko-italijanski sastanci na visokom vojnom nivou, na kojima su pripremane operacije poznate u nas pod nazivom četvrta ofanziva.

*

Prema osnovnoj operativnoj zamisli nemačke Vrhovne komande bilo je predviđeno da se u prvoj fazi (Vajs I) koncentričnim nastupanjem ostvari operativno okruženje naših snaga

su lokalne partizanske oružane snage dostigle takav stepen razvitka da se mogu upuštati u otvorene zamašnije sukobe i u njima odnositi pobjede. Nastojanje nadmoćnije strane (okupatora) da »oslobođene teritorije« (baze) likvidira ili da ih oslabi i suzi, s jedne strane, i nastojanje partizana da svoje oslobođene teritorije ili baze prošire, ujedine i učvrste politički i ekonomski, s druge strane, uslovljava partizanski vid ratovanja višega tipa. Takav rat vode krupnije partizanske i protivpartizanske grupacije vojske oko partizanskih oslobođenih teritorija i okupatorskih uporišta u vidu pohoda i kontrapohoda i svojevrsnih taktičkih i operativno-stratejskih manevara.

na prostoriji Karlovac — Ogulin — Gospić — Knin — Bosanski Petrovac, a u drugoj (Vajs II) okruži glavnina snaga u Bosanskoj krajini i centralnoj Bosni. Pretvaranjem operativnog okruženja u taktičko trebalo je na ovoj prostoriji uništiti partizanske snage ili ih prisiliti na kapitulaciju. U slučaju eventualnog njihovog proboja ka jugoistoku, bio je predviđen novi zastor u dolini reka Rame i Neretve.

Koncentracija neprijateljskih snaga za ostvarenje toga plana počela je krajem decembra 1942. godine. Među njima trebalo je da učestvuje i 369. (»Vražja«) divizija,² nazvana tako po istoimenoj diviziji uništenoj na istočnom frontu. Ta je divizija bila sastavljena od mobilisanih Hrvata, obučeni u Štokerau pod komandom nemačkih oficira i podoficira. 25. decembra učestvovala je na paradi u Zagrebu. Odmah posle parade počela se po ešelonima prebacivati na prostoriju Sisak — Sunja — Dubica — Kostajnica, upravo na prostoriju koja je bila izložena stalnim udarima Sedme divizije.

Poslednjih dana decembra 1942. godine prvi ešelon 369. divizije, u jačini ojačanog bataljona, iskrcao se u selu Majuru (5 km severozapadno od Kostajnice) i tu zanoćio.

Sedma i 8. brigada, uvek spremne za napad na prugu, napale su neprijatelja još prve noći njegova boravka u selu. Iznenadivši ga umornog posle marša, žestokim udarom nanele su mu znatne gubitke (ubijeno oko 70, ranjeno 35 i zarobljeno 14 vojnika i oficira; zaplenjeno je, među ostalim, i 5 protivtenkovskih topova 57 mm, ali su 3 preoteli nemački tenkovi što su iz Kostajnice pristigli u pomoć bataljonu u Majuru, dok su 2 izvučena na slobodnu teritoriju). Prodor tenkova, omogućen neizvršenjem zadataka našeg bočnog obezbeđenja, spasio je u poslednjem času neprijateljski bataljon od uništenja.

Neprijatelj je nastavio s koncentracijom 369. divizije, a Sedma divizija je nastojala da je razbije. Osnovna zamisao komande Sedme divizije bila je: koristiti se povoljnim uslovima za počesno uništavanje neprijateljskih snaga, nanositi im gubitke, otimati materijal kojim su obilovale i demoralisati njihove vojnike puštajući ih kućama (osim oficira i ustaša).

Naročito podesni objekti za naš napad bili su vozovi koji su prevozili vojsku i materijal iz Zagreba. Jedne noći, u prvoj

² »Vražja« divizija bila je, takođe, određena za istočni front, ali su Nemci bili prisiljeni da je upotrebe u NDH. Komandni sastav i specijaliste činili su Nemci. U sastavu je imala dva pešadijska puka sa po tri bataljona, artiljerijski puk i druge divizijske delove.

polovini januara, uništena je železnička kompozicija. U njoj su, među ostalim, bila i dva vagona puna neprijateljskih oficira, koji su — radi učešća u četvrtoj ofanzivi — išli na raspored u svoje jedinice. Drugom prilikom miniran je voz u kojem je bilo pola vojske, a pola civila. U kratkoj noćnoj borbi svi su neprijateljski vojnici likvidirani, a civili, uglavnom stranci — Francuzi, Bugari, Rumuni, Grci i drugi — pušteni pošto su im objašnjeni ciljevi naše borbe. Tom prilikom zarobljeno je nekoliko ustaških oficira — agenata, preobučениh u civilna odela. Skoro svake noći uništavana je poneka vojna kompozicija. Prostor oko sela Brđana (između Sunje i Siska) bio je, tako reći, zatrpan uništenim lokomotivama i vagonima.

U želji da se napadaju samo neprijateljska vojska i transporti u kojima je bilo važnog materijala, a nipošto vozovi u kojima je bio narod, napadi su organizovani na sledeći način: isture se osmatrači i jaka bočna osiguranja tik do Sunje i Siska. Oni uspostave telefonsku vezu sa komandom divizije i postave na prugu mine bez upaljača. To isto uradi glavnina snaga divizije na sredini komunikacije Sisak — Sunja. Noć je omogućavala potpunu tajnost. Istureni osmatrači javljali su komandi divizije kakvi vozovi nailaze. Ako nisu bili »interesantni«, puštani su a da njihovo osoblje nije ni znalo da je sva pruga opsednuta našom vojskom. Kada bi komanda odlučila da se neka kompozicija napadne, naređivala je da se aktivira mina na sredini zasede. Pošto bi voz naleteo na minu, borci bi odmah jurišali i u kratkom vremenu, uz minimalne gubitke, bila bi uništena i kompozicija i sve u njoj.

Odmah posle eksplozije mine kretali su oklopni vozovi iz Siska i Sunje u pomoć napadnutom vozu. Međutim, čim bi izašli iz stanice, nailazili su na mine koje je posle prve eksplozije aktiviralo bočno obezbeđenje. Pošto nisu mogli da se dalje kreću, sipali su vatru na sve strane i tako do zore ostajali u odbrani, a njihova posada je gledala kako se dimi voz koji je trebalo da zaštiti. Nakon što smo zaplenili protivtenkovske topove, gađali smo s uspehom i oklopne vozove.

Stalnim napadima Sedma divizija je vrlo usporila koncentraciju 369. divizije i nanela joj velike gubitke pre nego što se ova i prikupila. Poslednjih dana koncentracije neprijatelj je, zbog opasnosti koja mu je pretila, počeo da prikuplja diviziju na levoj obali Save, iako je to bilo vrlo daleko od prostorije predviđene za koncentraciju.

Jedinice Sedme divizije na maršu

OFANZIVA JE POČELA

Po završenoj koncentraciji, u prvoj polovini januara 1943. godine, 369. divizija počela je polako da napreduje sa polazne' osnovice Kostajnica — Sunja — Petrinja — Glina opštim pravcima: Petrinja — s. Zirovac — Bos. Krupa i Glina — Cazin — Bihać. Cilj joj je bio da, nastupajući tim pravcima, pregazi Baniju, izbije u dolinu Une i tu se spoji sa 7. SS divizijom »Princ Eugen«. Ova neprijateljska divizija nastupala je sa severa pravcem Karlovac — Slunj — Bihać — Bosanski Petrovac; kod Bosanskog Petrovca trebalo je da se spoji sa nemačkom 717. divizijom, koja je nastupala od Ključa prema Bosanskom Petrovcu. Tako je trebalo ostvariti operativno okruženje naših snaga u rejonu Grmeča i doline Une. No, kako je=

369. divizija već bila pretrpela osetne gubitke, njen moral je znatno opao. To je toliko uzdiglo borbeni duh Sedme divizije da su se naše brigade osećale jače od snaga koje su ih napadale, iako je 369. divizija brojila 12.000 do 14.000 ljudi³ a Sedma oko 3.500. Treba imati u vidu i nesrazmeru u naoružanju. Sedma divizija imala je samo pešadijsko, lako naoružanje, a neprijatelj vrlo jaku artiljeriju, tenkove, čak i protivtenkovske puške (iako je dobro znao da mi nemamo tenkova).

Sedma divizija je sprovodila taktiku vrlo aktivne manevarske odbrane. Danju je manjim snagama držala zastor pred protivnikom, izviđala ga i zamarala, a noću prikupljenim snagama udarala na pojedine njegove izolovane delove i uništavala ih. To je dovelo do vrlo opreznog i laganog nastupanja neprijatelja širokim neprekidnim frontom, uz plansku podršku artiljerije. I pored toga, na pravcu Sunja — Gradusa — Blinja 369. divizija je pretrpela nekoliko snažnih udara u kojima je imala velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Tako je samo prilikom napada 7. brigade na selo Blinju neprijatelj imao 30—40 mrtvih i 35 zarobljenih vojnika, a u naše ruke su pala dva topa, nekoliko minobacača, dosta mitraljeza i pušaka. No, za nas su bile najvažnije 3 zaplenjene protivtenkovske puške (verovatno prve u našoj vojsci), koje su bile dragocene u četvrtoj ofanzivi.

Neprijatelj je posle tih poraza počeo još više da razvlači svoj front i traži naše bokove na pravcima Kostajnica — Komogovina — Jabukovac i Sisak — Petrinja — Hrastovica — Jabukovac. Cilj mu je bio da kleštima obuhvati glavninu Sedme divizije na prostoriji Sisak — Jabukovac — Kostajnica — Sunja. U tu svrhu preduzeo je energičan napad pravcem Petrinja — Jabukovac. Ubacuje čak i tenkove duboko u našu pozadinu u nadi da će je oni, bez opasnosti po sebe, dezorganizovati i pomoći napredovanje pešadijskih jedinica s fronta. Međutim, jedna naša četa (u kojoj su se nalazile zaplenjene protivtenkovske puške, osim toga zasićena automatskim oružjem, ručnim, bombama i minama), nazvana »lovci tenkova«, s uspehom im se suprotstavila. Pošto je nekoliko tenkova oštećeno kod sela Cuntića i Budičine, tenkovska kolona se morala povući; tako je propao pokušaj okružavanja Sedme divizije. Napad s fronta sa istoka, iako potpomognut teškom artiljerijom, takođe je

³ Prema P. Tomcu 369. divizija imala je ukupnu jačinu od oko 16.000—17.000 ljudi (Petar Tomac: »IV neprijateljska ofanziva«, izdanje časopisa »Vojno delo«, Mala vojna biblioteka, Beograd, 1951. str. 18).

propao. Taj uspeh još više je podigao moral Sedme divizije jer su borci osetili da se i tenkovima mogu s uspehom suprotstaviti. Posle razbijanja neprijateljskog desnokrilnog kraka klešta. Sedma divizija je nastavila sa noćnim napadima, što je dovelo do potpunog zastoja neprijateljskog nastupanja na liniji Komogovina — Blinja — Hrastovica.

Oko 20. januara 1943. godine, kada počinju operacije po planu Vajs I i na ostalim sektorima, neprijatelj preduzima manevar svojim desnim krilom pravcem Petrinja — Gora — Glina, spaja se sa svojim snagama u Glini i odatle usmerava udar na naš levi bok i pozadinu pravcima Glina — Klasnić i Glina — Obijaj — Vranograč.

Snage Sedme divizije povijaju svoje levo krilo malo na jug i manevrom u pravcu zapada zauzimaju šumovite grebene Samarice (Zrinjske gore) i Orlove, podesne za odbranu i sprečavanje prodora u dolinu Une, u pravcu Bihaća.

Neobjašnjivo je zašto neprijatelj nije preduzeo ozbiljne napade pravcem Bosanski Novi — Žirovac, što bi neposredno s leđa ugrozilo naše snage. Ovaj pravac bio je otvoren. Jedino objašnjenje bilo bi da su neprijateljeve jedinice dejstvovalе po tačno utvrđenom i vremenski sinhronizovanom planu dejstva po kojem ovaj pravac nije bio uzet u obzir.

Naša taktika ostala je i dalje ista: danju izvidati i uznemiravati neprijatelja i napadati ga na komunikacijama iz zaseda, a noću prikupljenim snagama udariti na njegove isturene jedinice.

Neprijatelj je posle nekoliko dana preduzeo nastupanje iz Gline opštim pravcem prema Bosanskoj Krupi i Bihaću. U toku 23. januara razbijena je neprijateljska kolona koja je pokušala da se probije ka selu Balincu i druga kolona kod sela Bijelih Voda; tom prilikom oštećen je i jedan tenk. Kolona koja je 24. januara pošla u nastupanje od Klasnića ka Zirovcu razbijena je kod sela Brubnja. Neprijatelj je imao preko 80 mrtvih, a 10 vojnika je zarobljeno. Zaplenjena su 4 teška mitraljeza, 2 laka bacača i uništen jedan tenk.⁴ Time je zaustavljeno nastupanje neprijatelja ka selu Zirovcu, odakle bi lako izbio u Bosansku Krupu. Također je doživela poraz i nemačka kolona koja je (istovremeno sa prethodnom) krenula iz Gline ka Vranograču s ciljem da što pre uspostavi taktičku vezu sa 7. SS divizijom u rejonu Bihaća. Pošto je kod sela Hajtića i Balinca imala oko

⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA (VII JNA), dok. 27/1, k. 8.

130 što mrtvih, što ranjenih,⁵ 369. divizija je nastavila s veoma opreznim i sporim nastupanjem. Usled toga poremećen je čitav plan neprijatelja. To priznaje i fon Ler posle završetka rata, navodeći da je lično morao intervenisati da bi se to stanje popravilo i promenila situacija u korist Nemaca.

Međutim situacija na pravcu Karlovac — Slunj za nas je bila veoma ozbiljna. Sedma SS divizija »Princ Eugen« uspela je da snažnim udarom na neke jedinice naše Osme divizije i na Primorsko-goransku grupu (koja joj je došla u pomoć) izbije u Slunj i neposredno ugrozi Bihać i celu oslobođenu teritoriju u Bosni, gde su se nalazili mnogobrojni ranjenici naše vojske.

U toj situaciji Vrhovni štab (oko 24. januara) naređuje komandi Sedme divizije da 6. brigada ostavi na prostoriji Velika Kladuša — Vranograč⁶ kao zastor pred neprijateljem koji je nastupao s istoka, da pod svoju komandu prikupi sve naše snage severno od Une i da njima udari iz pravca Kladuše i Pećigrada u bok nemačke kolone koja je nastupala od Slunja ka Bihaću.

Naređenje je primljeno kad se 8. brigada nalazila u selu Žirovcu, 7. brigada u selu Hajtiću (blizu Gline) i kad se 5. brigada Osme divizije povlačila sa severa od Vojnića prema Kladuši. Napad je trebalo izvršiti što pre jer se na pravcu Slunj — Bihać naše snage nisu mogle ozbiljno suprotstaviti Nemcima koji su nastupali od Slunja.

Sedma i 8. brigada dobile su naređenje da krenu usiljenim maršem: 8. brigada pravcem Zirovac — Pećigrad — Tržac, 7. brigada pravcem Bojna — Vranograč — Tržac. Peta brigada Osme divizije trebalo je da krene pravcem Kladuša — Sturlić, odakle će sve tri brigade da pređu u napad u pravcu sela Rakovice, gde se do našeg dolaska neprijatelj mogao da pojavi.

Uz ogromno naprezanje, maršujući neprekidno 24 časa, brigade su 26. januara stigle na određenu prostoriju i odmah se počele angažovati u borbi.⁷ Međutim, neprijatelj je u međuvremenu naglo potisnuo snage Osme divizije i Primorsko-goranske grupe na pravcu Slunj — Bihać, zauzeo Rakovicu, Drežnik-Grad i ušao u Vaganac. 7. SS divizija nastupala je iz Slunja desnom obalom reke Korane ugrožavajući bok i pozadinu Sedme divizije, koja je bila u rejonu sela Tršca, usme-

⁵ Arhiv VII JNA, dok. 25/1, k. 8.

⁶ Arhiv VII JNA, dok. 40/1, k. 8.

⁷ Arhiv VII JNA, dok. 30/1, k. 8.

rena preko mosta na Korani na odsek Rakovica — Drežnik-Grad. Iako u ozbiljnoj opasnosti od okruženja i nabacivanja na Koranu u slučaju da neprijatelj zauzme most u selu Tršiću, divizija se razvija za borbu u nameri da noćnim napadom izvrši svoj zadatak.

Vrhovni štab je, međutim, ocenio da više nema uslova za ozbiljan otpor neprijatelju severno od reke Une, pa je komandi Sedme divizije poslao naređenje (primljeno predveče 28. januara) da se divizija što pre prebaci na desnu obalu Une i zatvori pravac Bihać — Petrovac. 5. brigadu Osme divizije trebalo je uputiti u Liku.

Opet je predstojao naporan noćni marš prema Bihaću, a sutradan odbrambena borba.

Bilo je verovatno da će Nemci energično nastupati prema Bihaću. Trebalo je zato sprečiti im pristup gradu bar tokom sledećeg dana, kako bi se, potom, noću prešlo preko mosta u Bihaću; danju to nije bilo moguće jer je avijacija u talasima neprekidno bombardovala grad.

8. brigada je dobila zadatak da posedne položaje u rejonu sela Izačića i spreči dalje nastupanje Nemaca u pravcu Bihaća; 7. brigada, sa divizijskim prištapskim delovima, trebalo je da krene pravcem s. Tržac — s. Gata — s. Pokoj; 5. brigada Osme divizije imala je da obrazuje zaštitnicu na pravcu Tržac — Gata, a 16. brigada Sedme divizije, koja je izvršila nekoliko uspešnih protivnapada u rejonu Kladuše, dobila je naređenje da se povlači pravcem Kladuša — Cazin — Ostrožac. Za njom je nastupala 369. legionarska divizija.

Posle napornog noćnog marša brigade su dostigle svoje marševske ciljeve: 8. brigada je zaposela selo Izačić, a 7. brigada i štab divizije stigli su prema selu Pokoju (jedan bataljon 7. brigade upućen je na most u Bihaću); 5. brigada Osme divizije prikupila se u selu Gati, održavajući slab kontakt s Nemcima kod sela Tršća.

Rano ujutro nemačke jedinice, podržane artiljerijom i snažnom avijacijom, napale su 8. brigadu i izbacile je iz Izačića u pravcu sela Pokoja. Put u Bihać bio je otvoren i nije bilo izgleda da se tokom dana Nemcima spreči prodor u grad.

Imajući u vidu osnovni zadatak dobiven od Vrhovnog štaba, zatvaranje pravca Bihać — Petrovac, komanda Sedme divizije naredila je da se odmah poruši most na Uni u Bihaću i tako uspori napredovanje Nemaca i umanjí mogućnost njihovog naglog prodora u Petrovac.

Sve snage divizije, osim jednog bataljona 7. brigade, bile «u na levoj oDali Une. Na relativno malom prostoru između **Gate**, Pokoja i Bihaća našle su se tri brigade sa prištapskim delovima divizije i mnogobrojnim narodom koji se povlačio sa Banije i Korduna pred neprijateljem. Pred njima je bila Una **bez** mostova i gazova, a za njima znatno nadmoćniji Nemci, čija je avijacija stalno držala reku pod kontrolom i sprečavala **da** saobraća jedina skela koja nam je u selu Pokoju stajala na raspolaganju.

Izgledalo je da će doći do žestoke borbe u kojoj bi naše snage mogle biti uništene ili bi, u najmanju ruku, mogle pretrpeti teške gubitke ako bi pokušale da se probiju u neprijateljsku pozadinu.

Iz neobjašnjivih razloga, međutim, Nemci su nastupali veoma sporo tako da do večeri 29. januara nije došlo do odsudne borbe. A kad je pala noć, počelo je prebacivanje skelom preko Une u selo Pokoj. U noći 29/30. januara prebačene su tri brigade i mnogobrojni narod na desnu obalu Une.

Prošli smo kroz razrušeni, pusti Bihać. Una nas je razdvajala od Nemaca koji su propustili priliku da nam nanesu teške gubitke. Čini se da je rušenje mosta na Uni odigralo izvanrednu ulogu. Nemci su, verovatno, računali da smo se još prošle noći prebacili preko reke, a zatim za sobom porušili most. Stoga su smatrali da je energično nastupanje besmisleno jer i tako ne mogu produžiti dalje. Ozbiljnim borbenim izviđanjem (koje, na našu sreću, nisu izvršili) mogli su lako ustanoviti pravo stanje.

Pred Sedmom divizijom stajao je zadatak da zatvori pravac Bihać — Petrovac i ne dozvoli Nemcima nagli prodor u unutrašnjost oslobođene teritorije.

U BOSANSKOJ KRAJINI

Po odluci komande divizije izvršen je sledeći raspored naših snaga:

Sedma brigada sa dva bataljona smestila se u selu V. Račiću, a s jednim u selu Gorijevcu. Bataljon u Gorijevcu imao je zadatak da zaustavi neprijatelja pred Ripačkim klancem. Tako **bi** ostale snage brigade dobile vremena i prostora da se razviju za borbu i napadnu neprijatelja s boka niz reku Unu.

Osma brigada našla se na prostoru sela Hrgara i sela Velebit sa zadatkom da manjim snagama posedne kotu 485 istočno

od sela Bijelog Brda, a glavnim snagama da napadne neprijateljsku pobočnicu. Pretpostavljalo se da će se ta pobočnica kretati pravcem Bijelo Brdo — s. Tihotina. Trebalo je da je brigada odbaci i preseče odstupnicu neprijateljskoj glavnini kada ovu napadne 7. brigada.

Šesnaesta brigada ostavila je jedan bataljon u selu Jezeru da spreči popravku mosta kod Ostrošca i da kontroliše dolinu Une. Jedan bataljon je raspoređen u selu Grabežu. U slučaju nailaska neprijatelja trebalo je da posedne položaje na Visu Kosa (k. 739 i k. 747) i da tu primi borbu. Treći bataljon raspoređen je u s. Tihotini sa zadatkom da pri nailasku neprijatelja posedne položaj na visu Turski kozjan i odatle napadne u bok neprijatelja koji bi se kretao putem Bihać — Bosanska Krupa i vodio borbu protiv naših snaga na Kosi.

Peta brigada Osme divizije, koja je zauzela položaje u s. Zavalju i s. Skočaju sa zadatkom da u sadejstvu s našim snagama u Lici zatvori pravac prema Donjem Lapcu, izašla je iz sastava Sedme divizije.

Štab Sedme divizije nalazio se u selu Hrgaru.

U rejonu Bosanske Krupe dejstvovali su 8. krajiška brigada (dva bataljona) i Banijski partizanski odred sa zadatkom da zatvore pravac Bosanska Krupa — s. Krnjeuša — Bosanski Petrovac. Levo, u dolini Une, dejstvovao je novoformirani Bihački bataljon.

Nemci su nekoliko dana imali zastoj u nastupanju, verovatno zbog porušenih mostova i pregrupacije snaga. Ali su vršili intenzivna borbena izviđanja.

U međuvremenu bio je ugrožen Bosanski Petrovac s istoka, od Ključa. Zbog toga je Vrhovni štab naredio komandi Sedme divizije da jednu svoju brigadu hitno uputi u Bosanski Petrovac. Odmah je upućena 8. brigada, a plan odbrane je saobražen novim uslovima. Šesnaesta brigada ostavila je slabije snage u dolini Une i glavninom je posela položaje 8. brigade na padinama Grmeča, u rejonu sela Hrgara. Sedma brigada zaposela je Ripački klanac. Dolinu Une držao je Bihački bataljon. Tako je naš borbeni poredak izgubio u svojoj dubini.

Sedma divizija je već ovde dobila avizo-naređenje da će krenuti u sastavu Operativne grupe divizija na jugoistok i da se spremi za duge marševe. Centralni problem, koji je iskrsnuo u svoj oštini, bilo je pitanje komore i transporta. Dejstvujući do tada na ravničarskom terenu, Sedma divizija je imala vozeći kolski transport, a sada je, ulaskom u planinske predele,

bio nužan noseći, tovarni transport. Preorijentisati se s vozećeg na noseći transport bilo je vrlo teško. Nigde se nisu mogli naći tovarni konji ni samari jer su ih već uzele naše druge jedinice ili je narod na njima spašavao svoju imovinu bežeći ispred neprijatelja.

Zbog nemogućnosti da se ovo pitanje brzo reši i zbog bežanja naroda ispred neprijatelja borci su se već ovde vrlo slabo hranili; poljske komore su se držale drumova i nisu mogle da borcima doture hranu na položaje. Nagli prelaz sa manevarskog na planinski teren izazvao je ogromne teškoće u životu i borbenom dejstvu Sedme divizije.

Posle nekoliko dana predaha i svestranih priprema Nemci su prvih dana februara nastavili da nastupaju iz Bihaća. Najpre su usmerili udar u pravcu istoka. Potisli su slabije delove 16. brigade, Banijski PO i Osmu krajišku brigadu i ovladali komunikacijom Bihać — Bosanska Krupa, a zatim pokrenuli ceo svoj borbeni poredak od Bosanske Krupe do Bihaća u pravcu juga.

Glavni udar usmerili su na Ripački klanac i selo Gorijevac. U isto vreme, manevrom svojih krila uz unsku prugu i pravcem s. V. Radić — s. Hrgar, težili su da obuhvate naše snage na prostori Hrgar — Gorijevac. U napadu je učestvovala snažna artiljerija, tenkovi i avijacija.

Sedma brigada je pružila vrlo žestok otpor Nemcima u Ripačkom klancu. (Među mnogim našim žrtvama nalazi se i narodni heroj Zivko Bronzić, koji je junački pao na čelu svoga 1. bataljona). Ali Nemci su izmanevrisali ove moćne položaje potiskujući slabi Bihaćki bataljon uz dolinu Une, što im je omogućilo da dođu iza leđa 7. brigade, koja je branila serpentine. Posle borbe, koja je trajala ceo dan, Nemci su u sumrak 2. februara ušli u selo Gorijevac.

Na našem desnom krilu neprijatelj je raspolagao velikim snagama (divizija »Princ Eugen« i 369. divizija) pa je podržao svoj frontalni udar na selo Hrgar i bočnim manevrom kroz šume Grmeča (sa odseka Bosanska Krupa) na selo Radić.

Nemci su presekli put između Hrgara i Gorijevca i odbacili deo snaga Sedme divizije drumom prema Petrovcu, a veći deo u besputni Grmeč, istočno od sela Hrgara do brda Jadovika. Bilo je nužno savladati kamenjare, ispresečane oborenim drvećem i pokrivene dubokim snegom, da bismo što pre izbili na drum Bihać — Petrovac u rejonu sela Dubovskog i Lipe. Ovo je bilo neophodno iz dva razloga: to je diktirao osnovni zadatak

divizije (da se spreči nagli prodor Nemaca u Bosanski Petrovac), a pretela je i opasnost potpunog iznurenja boraca od zime i gladi u šumi.

Ulažući krajnje napore, orijentišući se samo pomoću karte i busole, maršujući celu noć, naše su jedinice u zoru izbile na drum Bihać — Bosanski Petrovac, u rejon sela Lipe. Odmah su posele nove položaje, a o situaciji je izvešten Vrhovni štab, koji je naredio da se Nemci tu zadrže i da im se na drumu Bihać — Bosanski Petrovac, iz pravca Grmeča, zada udarac u bok. Kao pojačanje uputio nam je iz Bosanskog Petrovca našu Osmu brigadu. Ona je marševala ka selu Vrtoču, u koje je stigla 3. februara u 22 časa, a 4. februara u 5 časova u selo Teočak.⁸

Sedma brigada držala je položaje na brdu Lisini (k. 1172) i na drumu, a levo od nje bila je 16. brigada.

Ceo dan 4. februara Nemci su pokušavali da se tenkovima probiju drumom, ali su ih zadržali »lovci tenkova«. Isto tako, odbijeni su i svi njihovi juriši na brdo Lisinu i tu su im nanoseni veliki gubici. Tom prilikom opet je došla do izražaja njihova brojna nadmoćnost. Stazom koju smo prokrčili kroz urvine Grmeča oni su došli na Lisinu, iza leđa 7. brigadi. Prodorom uz dolinu Une potisnuli su Bihački bataljon, ušli u selo Doljane i došli iza leđa 16. brigade. Usled uporne odbrane snage Sedme divizije došle su u operativno okruženje. Ali su ga u toku noći razbile, izišle iz okruženja i, prema odluci Vrhovnog štaba, preduzele odstupni manevar u cilju posedanja linije Drinić — Oštrelj — Kolunić.⁹

Pošto je 8. brigadu ostavila kao zaštitnicu, divizija se svila u kolone i 6. februara posela nove položaje. Borci su već bili prilično zamoreni neprekidnim borbama i marševima. Zbog nadmoćnosti neprijatelja, koji je stalno nastupao, poljske komore divizije izmicale su drumovima, daleko od borbenih položaja, a to je mnogo otežavalo snabdevanje. Neprijateljski elementi na terenu širili su šovinističke parole o diviziji i tako joj još više otežavali snabdevanje i rad.

Zaštitnica divizije, 8. brigada, vodila je u toku 5, 6. i 7. februara žestoke borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja. U 12 časova 7. februara stigla je sa 2. d 3. bataljonom u Drinić i posela položaje Bukovačko brdo (k. 832) i Đurinovaču (k. 910) sa zadatkom da štiti pravac od Bosanskog Petrovca i osmatra

⁸ Iz dnevnika Stanka Bjelajca.

⁹ Arhiv VII JNA, dok. 1/2, k. 8.

drum Bosanski Petrovac — Ključ. Treći bataljon, koji je kasno dobio naređenje za pokret, bio je odsečen i nabačen u planinu Osječenicu, te je tek 9. februara u 16 časova, posle puna dva dana probijanja kroz gudure, stigao u Oštrelj.¹⁰

U Drvaru je štab divizije primio zapovest za pokret u pravcu Sandžaka, u sastavu Operativne grupe Vrhovnog štaba (Prva, Druga, Treća, Sedma i Deveta divizija), u ulozi opšte zaštitnice grupe divizija.

U isto vreme krajiške jedinice 1. bosanskog korpusa dobile su naređenje da što pre smene Sedmu diviziju sa položaja južno od Bosanskog Petrovca i da je oslobode za pokret prema jugoistoku. Ali, Bosanski korpus, angažovan u borbama u Grmeču, nije mogao blagovremeno stići da izvrši ovaj zadatak. Tako Operativnoj grupi nije bilo moguće da se odvoji od neprijatelja koji je nastupao sa severa, da izvrši odstupni manevar i da pređe u protivudar u pravcu Sandžaka.

Ova situacija uslovila je zadržavanje Sedme divizije dosta dugo u rejonu Bosanski Petrovac — Drvar.

U međuvremenu su četnici prodrli od Knina u pravcu Srba¹¹, a Nemci uz dolinu Une prema Drvaru. Šesnaesta brigada dobila je zadatak da se angažuje na tom odseku. Neprijateljske snage koncentrisale su se 8. februara u Bosanskom Petrovcu, a 9. februara izvršile pokret prema Oštrelju i Driniću, ali, bile su vraćene. Jačim snagama neprijatelj je krenuo u pravcu Ključa i u toku dana spojio se sa snagama koje su odande napadale.

Kad su pristigle krajiške brigade, Sedma divizija krenula je u pravcu Gornjeg Vakufa sa novim zadatkom: da u ulozi stalne pobočnice osigurava komunikaciju Livno — Duvno — Prozor zatvaranjem pravca Duvno — Kupres i Prozor — Donji Vakuf.

Zbog gubitka u vremenu divizija je izvršila ubrzani marš. Prelaz 8. brigade iz rejona Glamoča preko planine Hrbaljine, Cincara i Malovana bio je vrlo naporan. Usled jake snežne vejavice, koja je obarala konje sa mitraljezima, brigada se još na početku marša morala vratiti u sela Isakovce i Potkraj. Ali idućeg dana, 14. februara, dobivši naređenje da zadatak mora izvršiti po svaku cenu, uspela je da savlada planinske masive i stigne na marševski cilj pretrpevši orilične gubitke u ljudstvu i materijalu.

¹⁰ Iz dnevnika Stanka Bjelajca.

¹¹ Arhiv VII JNA, dok. 9/2, k. 8.

Za vreme marša u diviziju su stigle vesti da su prethodnice Operativne grupe zauzele Prozor, razbile italijansku diviziju »Murde« i zaplenile njenu opremu i naoružanje sa topovima i tenkovima.

BITKA ZA RANJENIKE

Po završenom maršu, 21. februara, komanda divizije nalazila se u selu Pidrišu; 8. brigada na prostoriji sela Planinica — Tihomišlje — Paloč, sa zadatkom da zatvori pravac Bugojno — Gornji Vakuf; 7. brigada (u rezervi) na prostoriji sela Pidriš — Mačkovac — Mračaj; 16. brigada, posle napornog marša, stigla je tek 23. februara na prostoriju sela Zanoljine — Donje Vukovsko — Ravno, sa zadatkom da zatvori pravce Kupres — Šujica — Duvno i Kupres — Ravno; 3. krajiška brigada nalazila se na desnoj obali Vrbasa, na prostoriji sela Bojska — Lužani — Hrastnica — Bistrica, sa zadatkom da zatvori pravce od Bugojna i Travnika.¹²

Poslednji ranjenici pristizali su u dolinu reke Rame, dok je Prva divizija izbila na Ivan-sedlo, Druga divizija prodirala prema Mostaru, a Treća divizija vodila borbe oko Konjica.

Nemci su, međutim, otkrili naše namere da se probijemo u pravcu jugoistoka i preduzeli energične mere da onemoguće realizovanje planova Vrhovnog štaba. Oni su stoga hitno prebacili svoje snage uz dolinu Vrbasa u Bugojno i počeli nastupanje u pravcu Gornjeg Vakufa (u koji su ušli 23. februara 1943. godine).¹³ Tako će uskoro doći do velike partizansko-okupatorske defanzivno-ofanzivne bitke na prostoriji Bugojno — planina Bitovnja — Prozor — planina Kobilica — planina Ogļavak, do »bitke za ranjenike«, koja je odlučila sudbinu četvrte okupatorske ofanzive.

»Pozadi vas je 4000 ranjenika i bolesnika naše vojske. Neprijatelj ne sme prodrati u Prozor« — glasilo je naređenje Vrhovnog štaba komandi Sedme divizije, u početku za nas defanzivne etape bitke.

Nemcima su se pridružile ustaše iz Bugojna, dobri poznavaoći ovog terena, i zahvaljujući njima, Nemci su iznenadili 8. brigadu. Zbog obuhvata preko sela Planinice brigadi je pretila opasnost od okruženja pa se 21. februara povukla na polo-

¹² Arhiv VII JNA, dok. 6/2, 8/2, k. 812 i dok. 23/2, k. 8.

¹³ Iz dnevnika Stanka Bjelajca.

žaje selo Kuti — selo Uzričje. Ovog dana 3. krajiška brigada Prve divizije odbila je neprijateljske juriše. (Ova brigada je bila na desnoj obali Vrbasa u pripremi da po pristizanju Sedme divizije krene na Ivan sedlo u sastav Prve divizije, ali je zadržavanje Sedme divizije na Oštrelju uslovalo i njeno zadržavanje severno od Gornjeg Vakufa). Ponovljenim napadima i 3. brigada je potisnuta u pravcu Gornjeg Vakufa. Tako su osvojeni prvi naši položaji između Gornjeg Vakufa i Bugojna, a po padu mraka neprijatelj je produžio nastupanje. Nemci su 23. februara ušli u Gornji Vakuf i dohvatili se platoa Pidriš u momentu kada je na položaje pristizala 7. brigada sa štabom divizije.

Prozor je bio ozbiljno ugrožen.

U suton su naše snage prešle u protivnapad; svi su štabovi učestvovali u jurišu. Istakao se štab 7. brigade sa komandantom Ninom Marakovićem i političkim komesarom Urošem Krunićem na čelu.

Neprijatelj je izgubio dominantne položaje južno od Gornjeg Vakufa i povukao se severno od grada. Obrazovan je stabilan, neprekidni front. Desno od Sedme divizije, istočno od komunikacije Gornji Vakuf — Prozor, držala je položaj 3. krajiška brigada.

Nemci su uporno, bez obzira na gubitke, pokušavali da novim snagama prodru u Prozor, ali nisu uspeli. Njihova ofanzivna moć postepeno je jenjavala te su prešli u odbranu. 25. februara počeli su da dovlače nova pojačanja uz dolinu Vrbasa, ali je i Sedmoj diviziji stigla u pomoć 1. dalmatinska brigada i artiljerija zaplenjena od Italijana u dolini Rame.

Osma brigada dobila je zadatak da dubokim bočnim manevrom izbije na planine Oglavak i Kobilu, što je u određeno vreme i izvršila; 1. dalmatinska brigada i 7. brigada zatvarale su glavnu komunikaciju Gornji Vakuf — Prozor; 3. krajiška brigada branila se jugoistočno od Gornjeg Vakufa, a 16. brigada na pravcu Kupres — Duvno.

U artiljerijskom dvoboju naša artiljerija, koristeći se razgranatom telefonskom mrežom Sedme divizije,¹⁴ uspela je da suzbije neprijateljsku artiljeriju i juriše neprijateljske pešadije.

Manevarska odbrana, koju je Sedma divizija vodila od Slunja preko Bihaća i Bosanskog Petrovca, pretvorila se u po-

¹⁴ Četa za vezu Sedme divizije raspolagala je sa oko 50 km poljskog telefonskog kabla i znatnim brojem telefonskih aparata, što je, pored 3 protivtenkovske puške, u ono doba predstavljalo retkost u naoružanju i opremi jedinica NOVJ.

zicijonu; položaji i jedne i druge strane bili su na dometu ručnih bombi.

Nemci su artiljerijom i avijacijom žestoko bombardovali naše položaje i pod zaštitom vatre pokušavali da se tenkovima probiju duž drumova. Ali protivtenkovske puške Sedme divizije i ovde su odigrale izvanrednu ulogu u odbijanju tenkovskih napada. Neki položaji (kao »osmatračnica kod kruške«) tokom dana su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke.

Na ovim položajima u višednevnim borbama jedinice Sedme divizije ispoljile su besprimeran heroizam, upornost i izdržljivost, kao i jedinice s kojima su sadejstvovale.

Do koje mere su upornost i heroizam išli može se videti i iz primera jednog iznurenog borca 8. brigade koji nije hteo da posluša savet starešina da ode u bolnicu, nego je ostao na planini Oglavku i u snežnom rovu umro od zime naslonjen na svoju pušku. Mnogi su borci umirali, doslovno, stojeći. O junaštvu boraca i starešina govori i izveštaj komande Sedme divizije Vrhovnom štabu od 25. februara 1943. godine, u kojem se, između ostalog, kaže: »... Veliki gubici u poslednjim borbama u nižem rukovodećem kadru. U jednom bataljONU Sedme brigade ostao samo jedan komandir i komesar čete«.

U međuvremenu se komplikovala situacija u dolini reke Neretve. Prethodnica nemačke divizije koja je nastupala iz Sarajeva u pravcu Konjica uspela je da se — uprkos jakom otporu 1. proleterske brigade — probije u Konjic. Istovremeno su četnici Draže Mihailovića, dolazeći iz Crne Gore, pritekli s juga u pomoć okruženom neprijateljskom garnizonu u Konjicu. Oko 4.000 naših ranjenika, koji su pristigli u dolinu reke Rame, bili su u opasnosti sa severa, a put na jugoistok nije bio otvoren.

Vrhovni komandant drug Tito doneo je sledeću odluku:

Porušiti mostove na Neretvi, ostaviti tamo slabije snage i tako neprijatelju nametnuti misao da smo promenili pravac pokreta; Prvu diviziju s Ivan-planine i Drugu diviziju iz doline Neretve prebaciti hitno prema Gornjem Vakufu i sa tri divizije (Prvom, Drugom i Sedmom) preći u nastupanje, razbiti Nemce koji su nastupali sa severa, osloboditi ugrožene ranjenika i, ako se ukaže mogućnost, eventualno se probiti na sever; Treću diviziju angažovati u aktivnoj odbrani na odseku Jablanica — Konjic. Potom (ako ne bude uslova za proboj na sever) iznenada opet se pojaviti u Jablanici, preći Neretvu i preko Prenja probiti se prema Kalinoviku.

Ovaj plan bio je u potpunosti ostvaren. Delovi Prve i Druge divizije stigli su u poslednjem času u pomoć Sedmoj diviziji, koja je, na granicama svojih mogućnosti, sa 1. dalmatinskom i 3. krajiškom brigadom, posle 11 dana pozicione odbrane, još uvek zadržala Nemce.

Manevrom svojeg desnog krila preko planine Raduše, koju su pod vrlo teškim uslovima zime i gladi držale slabije snage Sedme divizije, Nemci su se probili duž komunikacije Gornji Vakuf — Prozor na Vilića guvno, u blizinu ranjenika. Četvrta crnogorska brigada, koja je upravo pristigla s juga, 2. marta prešla je u protivnapad i po cenu velikih žrtava zadržala neprijatelja.

Kad su pristigle Prva i Druga divizija, obrazovane su tri napadne kolone: na desnom krilu Prva divizija, u centru Druga divizija (u čiji sastav je ušla 7. brigada Sedme divizije) i levo Sedma divizija (u njenom sastavu je bila 3. krajiška brigada, koja je u međuvremenu bila upućena na Ivan-sedlo pa zaustavljena i prebačena s desnog krila na levo i, sa 4. crnogorskom brigadom, zadržala Nemce na Vilića guvnu). Posle višednevnih i vrlo oštrih borci Nemci su 5. marta odbačeni iz Gornjeg Vakufa, a njihova ofanzivna moć na ovom odseku bila je slomljena.

PRELAZ PREKO NERETVE

Tako su na području Vrbas — Neretva posle Italijana poraženi i Nemci; pred nama su se našli četnici na reci Neretvi.

Druga i Sedma divizija prebačene su hitno u dolinu Neretve kod Jablanice. Druga divizija forsirala je Neretvu, razbila četnike i prešla u nastupanje prema Kalinoviku. Osmo brigada Sedme divizije dobila je zadatak da nosi ranjenike i tifusare. Bilo je očevidno da će borci masovno oboleti od tifusa, ali se zadatak morao izvršiti. U noći 11, 12. i 13. marta brigada je prebacivala ranjenike i tifusne bolesnike preko Neretve, kod Jablanice, koja je usled bombardovanja neprijateljske avijacije bila pretvorena u bojno polje preplavljeno ljudskim leševima i lešinama konja.

Sedma divizija, u čiji sastav je određena 10. hercegovačka brigada, dobila je (odmah po izbijanju na Neretvu) zadatak da nastupa pravcem Gornje i Donje Zijeplje — Nevesinje i tako rzaštiti glavninu naših snaga (koja je nastupala dolinom Ne-

retve pravcem Idbar — Bijela — Glavatičevo) od neprijateljskog ispada iz Mostara i Nevesinja.

Međutim, glavna naših snaga relativno brzo je napredovala, a 10. hercegovačka brigada stigla je sa izvesnim zakašnjenjem od Konjica. Četnici, koji su poseli Prenj, u međuvremenu su odbili jedan napad Sedme divizije na visove ove surove planine. Stoga je Vrhovni štab promenio zadatak diviziji i naredio joj da posedne položaje s. Glogošnica — Trebišće (sa stalnom pobočnicom kod sela Krsca) i da sa tih položaja štiti bok Druge proleterske divizije i prolaz ranjenika pravcem Jablanica — Krstac — Idbar — Bijela — Glavatičevo.

Uz podršku nemačke i italijanske avijacije i artiljerije četnici su nekoliko puta ponovili žestoke napade u pravcu sela Krsca u nameri da preseku put ranjenicima i da ih zarobe u tunelu u Jablanici, gde su se bili sklonili od avijacije. Ovaj četnički plan sprečila je, uz velike žrtve, Sedma divizija i tako obezbedila prolaz, a zatim dala sve svoje konje i raspoloživo ljudstvo za prenos ranjenika i bolesnika. Teško naoružanje divizije nosili su sami borci. Divizija se svila u kolonu i krenula u pravcu Glavatičeva, primajući i putem ranjenike i tifusne bolesnike da ne padnu neprijatelju u ruke.

To žrtvovanje za bolesnike i ranjenike, uslovljeno kako primljenim zadatkom tako i visoko razvijenim osećanjem drugarstva, koštalo je diviziju vrlo skupo.

Izmorene i gladne borce zahvatio je tifus. Gotovo cela divizija pretvorila se, u selu Glavatičevu, u bolnicu. Mnogobrojni smrtni slučajevi proredili su jedinice, a ostatak divizijskih snaga duže vreme nije bio sposoban za borbu.

*

U dolini Neretve, oko sela Glavatičeva, divizija je dobila odmor. Međutim, posledice nošenja tifusnih bolesnika pojavile su se u punom opsegu: 7. i 8. brigadu zahvatio je pegavi tifus takvih razmera da su se obe pretvorile u ogromne bolnice. Redak je borac koji je ostao pošteđen od te teške bolesti, a mnogi su usled opšte iznurenosti podlegli. Potresna je slika ostala u sećanju svakom čoveku koji je prošao putem od Glavatičeva prema Kalinoviku. Svaki uspon predstavljao je granicu života velikom broju boraca koji su se naprezali da sa bolnicom idu napred. I dok su neki nastavljali put, drugi su zastajali pod

brdom i tu, pored vatri koje su ložili, umirali. Mnoge je u besvesnom stanju zahvatao plamen te su tako izgoreli.

Uprkos svemu, 7. i 8. brigada morale su braniti Centralnu bolnicu od napada četnika. Taj zadatak vršile su jedna do dve čete iz brigade sastavljene uglavnom od rukovodilaca. U međuvremenu je 16. brigada, koja je bila u nešto povoljnijem položaju, zauzela komunikaciju Kalinovik — Foča i u ulozi stalne pobočnice osiguravala pravac Bjelimci — Kalinovik — Foča od neprijateljskog upada iz Sarajeva.

*

Ali ovo nisu sve žrtve koje je Banija dala u četvrtoj ofanzivi. Sklanjajući se ispred neprijatelja, narod Banije masovno je napuštao svoja ognjišta i s vojskom se povlačio kroz Bosnu sve do doline Neretve. Nebrojani neznani grobovi od Sunje preko Bihaća, Bosanskog Petrovca i Livna do Prozora i Prenja, obeležili su stazu mučeništva, patnji, samopregora i heroizma naroda Banije — banijskih boraca, njihovih majki, očeva, žena i dece.

Žrtve nisu bile uzaludne. Sedma divizija je, neprekidno izvodeći skoro tri meseca manevarsku odbranu i pri tom prevladivši nekoliko stotina kilometara od Siska preko Bihaća, Livna i Prozora do Neretve i Prenja, izvršila svoj zadatak u ulozi opšte zaštitnice Operativne grupe i tako stvorila vreme i prostor da Vrhovni štab ostvari svoje planove. Težina toga zadatka bila je najviše u tome što naša vojska do tada nije vodila odbrambene borbe većih razmera. A izvršenje zadatka opšte zaštitnice bilo je vezano za izvođenje veoma složenih odbrambenih borbi protiv jakih neprijateljskih snaga koje su, koristeći se ogromnom brojnom i tehničkom nadmoćnošću, stalno energično napadale i nastupale.

U tim odbrambenim dejstvima naročito je bila teška poziciona odbrana na odseku Gornjeg Vakufa koju je Sedma divizija, sa 3. krajiškom i 1. dalmatinskom brigadom, vodila punih 11 dana i noći pod udarcima desetostruko nadmoćnijeg neprijatelja i njegove moćne avijacije i artiljerije.

Prebrodivši krizu (koja je trajala oko 15 dana), pokrenule su se, polovinom marta, 7. i 8. brigada sa komandom divizije

iz doline Neretve u rejon Kalinovika. Tu su opet osiguravale bolnicu od četničkih bandi koje su se prikupljale u tom rejonu posle prelaska glavnine partizanske Operativne grupe u dolinu Drine.

Početak aprila, iako se broj tifusnih oboljenja nešto smanjio, javljalo se za bolnicu dnevno 15—20 boraca. Smrtnost većinom zbog iznurenosti, iznosila je dnevno 5—10 ljudi. Ukupno je bilo 900 bolesnika. Zbog teškoća oko transportovanja hrane i zbog smanjenja broja konja, divizijska bolnica je premeštena na prostoriju oko sela Obija. Velik broj bolesnika koji su se nalazili po brigadnim ambulancama upućen je u bolnicu, a teški bolesnici, koji se nisu mogli kretati, predati su Centralnoj bolnici. Tako su brigade, oslobođene bolesnika, postale pokretljivije. Zahvaljujući tome i specijalnoj pomoći u hrani, koju je Vrhovni štab krajem marta uputio iz Nevesinja, borci su se počeli oporavljati. Posle odmora oko Kalinovika preživelo ljudstvo bilo je sposobno za pokret, iako uz velike napore.

Po meri napredovanja Prve, Druge i Treće divizije kroz Sandžak i Crnu Goru pomerala se i Sedma divizija u ulozu opšte zaštitnice. Ona se 9. maja 1943. nalazila u sledećem rasporedu: 16. brigada u selu Deđevu (ušće Bistrice u Drinu), 7. brigada na prostoriji sela Jeleča, Rataja, Kute (južno od komunikacije Kalinovič — Foča), 8. brigada u pokretu od Konjskih voda prema selu Vrbnici. Zdravstveno stanje u diviziji se popravilo. Brojno stanje 16. brigade iznosilo je 420 boraca, a 7. i 8. po 300 ljudi. Za vreme pokreta kroz Zelengoru u dolini Drine divizija je stupila u borbu protiv Nemaca koji su iz Foče nadirali uz dolinu reke. Tako je 16. brigada ceo dan 9. maja vodila borbe protiv delova neprijateljskih snaga koje su se već prikupile za projektovanu petu ofanzivu. Neprijatelj je vršio ispade u pravcu sela Deđeva sa desne obale Drine, preko mosta kod sela Broda, i sa leve obale Bistrice. Odbivši te nemačke napade iz pravca Foče, divizija je preko Sćepan-Polja 16. maja pošla u pravcu Čelebića sa zadatkom da posedne rejon južno od Pljevalja i zatvori pravac Pljevalja — Zabljak.

Istog dana divizija je stigla u selo Popov Do, a 18. maja 3. dalmatinska brigada stavljena je pod njenu komandu. Tog dana divizija je glavninom snaga zatvorila pravac Pljevalja — Zabljak u sledećem rasporedu: 16. brigada nalazila se na prostoriji sela Mijakovići i Korijen, 7. brigada u selu Potpeću, 3. dalmatinska brigada na prostoriji sela Kruševo, Hoćevina, Donja Brvenica, a 8. brigada u rezervi u selu Vlahovićima. Po

naređenju Vrhovnog štaba 3. dalmatinska brigada pomerena je na položaje u rejon sela Gornja Orlja, Gradac, Mrčevo (zapadno od Pljevalja), a na njene položaje došla je 8. brigada iz rezerve.

U toku pokreta iz doline Drine prema Pljevljima vratilo se iz opšte bolnice u diviziju oko 800 boraca koji su preboleli tifus. Njima je bio potreban oporavak. Predeo na koji je Vrhovni štab upućivao diviziju obećavao je da će boljom ishranom sa terena ovo ljudstvo popraviti fizičku kondiciju.

Ali, neprijatelj nije dozvolio da se to ostvari. Dok smo se mi borili protiv četnika i Italijana u Hercegovini i Crnoj Gori, Nemci su se prikupili, popunili i odmorili svoje snage koje su učestvovala u četvrtoj ofanzivi. Uočivši svoje slabosti u ranijim borbama, preduzeli su nove ofanzivne operacije.

U trenutku kad je Operativna grupa Vrhovnog štaba bila do kraja napregnuta u borbama protiv Italijana i četnika, Nemci prelaze demarkacionu liniju, koja je delila nemačke i italijanske snage, i započinju svoju petu ofanzivu.

Naše izmorene i desetkovane jedinice ulaze u nova teška iskušenja i naporne borbe.

#

Sticanjem okolnosti, koje ovde ne možemo detaljno razmatrati i oceniti, Sedma divizija je primila na sebe dobar deo tereta četvrte nemačke ofanzive u januaru 1943. godine. Ona je, u samom početku ove ofanzive, dobila prvo priznanje za svoja dotadašnja dejstva time što joj je poverena uloga nosioca glavnih udara i komanda nad svim jedinicama i štabovima severno od Une u kritičnim trenucima prodora Nemaca na oslobođenu teritoriju sa severa. Na osnovu pozitivne ocene njenog borbenog delovanja i manevara, koji su doveli do poraza 369. («Vražje») divizije na Baniji, Sedma divizija je uključena u Operativnu grupu Vrhovnog štaba umesto predviđene Šeste ličke divizije, koja se nije mogla odvojiti od posednutih položaja u Lici.

Po zamisli Vrhovnog štaba teret četvrte ofanzive imao se rasporediti i na ostale naše snage, zadužene da manevarskom odbranom na prostoru između Kupe i Une stvore vreme i prostor Operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba da se izvuče iz borbe u zapadnoj Bosni i probije ofanzivnim poduhvatima u Sandžak, Crnu Goru i dalje na jugoistok. I pored izričitog naređenja Vrhovnog štaba da zaštitničke borbe na pravcu Bihać

— Petrovac — Livno prepusti jedinicama Krajiškog korpusa i da se što pre uključi u Operativnu grupu, Sedma divizija je morala da izdrži teške borbe u Bosanskoj krajini i da ostane na položajima između Petrovca i Drvara. Desilo se tako jer nisu pristigle krajiške jedinice iz Grmeča. Tako se Sedma divizija zadržala znatno duže nego što se smelo dozvoliti s obzirom na zadatak koji joj je već bio određen u sastavu Operativne grupe. To je uslovalo da je divizija, koja se mogla u ono vreme ubrojiti među nekoliko naših najbolje organizovanih, opremljenih i najbrojnijih divizija, stigla na položaje između Gornjeg Vakufa i Prozora kasnije nego što je predviđeno i uz to desetkovana i iscrpljena, premorena glađu i zimom. Zbog toga 3. brigada Prve divizije nije uopšte otišla u sastav Prve divizije na Ivan-sedlo, što je olakšalo Nemcima da, prodorom u Konjic, poremete planove Operativne grupe Vrhovnog štaba, okruže je u dolini Rame i Neretve, nametnu nam bitku za ranjenike i prelaz preko Prenja pod neopisivo teškim uslovima. Sedma divizija je i u tim uslovima dobijala zadatke koji su zahtevali krajnje naprezanje snaga i borbu do samožrtvovanja. Njoj je na Makljenju iznad Prozora, u kojem je bio Vrhovni štab i nekoliko hiljada ranjenika, formulisan zadatak odsudne odbrane otprilike ovim dramatičnim rečima: »Situacija je takva da ni koraka više ne možete nazad. Morate se boriti do poslednjeg čoveka na mestu. O vašim gubicima više ne možemo diskutovati. Kad, i ako, ostane poslednji komandant ili politički komesar divizije, jedan može podneti izveštaj o onome što se desilo.« To predstavlja jedinstven primer zahteva da se jedna, u ono vreme vrlo krupna jedinica, žrtvuje do kraja za celinu. A to je uslovalo da se pod nebrojenim udarima nemačke avijacije, sistematske dobro organizovane artiljerijske vatre i bezbrojnih juriša Nemaca na stabilnu liniju odbrane, koju su naši borci držali skromnim sredstvima jedanaest dana i noći, divizija gotovo istopi u borbama na bajonet. U tim borbama na padinama i vrhovima planine Kobile odjednom su iz spiska brisani čitavi naši bataljoni, a u protivjurišima su učestvovali kompletni štabovi brigada.

Sedma divizija je izvela jedinstvenu manevarsku odbranu u našem oslobodilačkom ratu na dubini od oko 700 kilometara. Ona se prva u NOR-u susrela sa nužnošću da se angažuje u odsudnoj pozicionoj odbrani do samožrtvovanja, na pravcu Gornji Vakuf — Prozor, gde je sagorela u ognju nemačke artiljerijske i avijacijske vatre.

Kako je izvršila te zadatke ocenio je Vrhovni komandant drug Tito, među ostalim i u svom referatu povodom 10-godišnjice JNA, ističući tom prilikom Sedmu diviziju kao primer uspešnog delovanja u ovom periodu.¹⁵

Iako su opustela mnoga banijska ognjišta, iako su mnoga banijska deca rasla bez jednog ili bez oba roditelja, Banija je stoički primila i ova iskušenja i s novim snagama nastavila svoj borbeni put, ponosna na ono što je učinila u sudbonosnim danima najnovije istorije Jugoslavije.

Pavle JAKSIĆ

¹⁵ »... Sve hrvatske narodnooslobodilačke jedinice dobile su zadatak da brzim manevrima i noćnim prepadima zadaju neprijatelju što više gubitaka, ali da izbjegavaju frontalne borbe i da ostanu na svojoj teritoriji i ponovo je očiste od neprijatelja. Isti takav zadatak dobile su i naše divizije i odredi u zapadnoj Bosni. Jedino je 7. banijska divizija dobila naređenje da kao zaštitnica naše glavnine odstupa u pravcu Bihaća i dalje prema Prozoru i da se tu priključi proleterskim divizijama. Moram ovdje da kažem da je ona taj svoj zadatak dobro izvršila, vodeći neprekidnu borbu.« (Tito: »10 godina narodne revolucije«, str. 156, Kultura, Beograd, 1951).

SA SEDMOM BANIJSKOM DIVIZIJOM OD KUPE DO DRINE

Kad je 20. januara 1943. godine otpočela IV neprijateljska ofanziva, 7. divizija je već gotovo mesec dana bila u žestokim borbama sa delom neprijateljskih snaga određenih za učešće u ovoj do tada najzamašnijoj operaciji protiv glavnine partizanskih snaga. Zapravo, borbe su otpočele krajem decembra 1942. godine, onog momenta kad je 369. legionarska divizija otpočela sa koncentracijom na Baniji. Do početka ofanzive, 7. divizija neprekidno je napadala 369. diviziju i nanela joj osetne gubitke, pri čemu je i sama podnela dosta žrtava, a pored toga i znatno se izmorila, čemu je doprinela i jaka zima (temperatura se spuštala i do 20 stepeni ispod nule). Sta je to značilo za diviziju koja je oskudevala u odeći, a još više u obući, može se samo pretpostaviti.

Divizija je 27. januara stavljena pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba, od kojeg je dobila zadatak da se prebaci na desnu obalu Une i zatvori pravac Bihać — Bosanski Petrovac.

Nakon prebacivanja preko Une divizija se našla pred novim, odgovornim zadacima koje je trebalo izvršiti pod veoma teškim okolnostima, dejstvima na koje do tada njen sastav nije bio naučio, a i sa organizacijom koja nije odgovarala situaciji. Tako je, na primer, do tada divizija imala svu komoru na kolskom transportu, a sada je trebalo preći na brdski tovar. Velika većina boraca nije nikada ni videla samar, a sada je trebalo samariti konje i priviknuti se na takav transport. Banijski konj i bosanski samar nisu nikako jedan drugome odgovarali i dok se ta situacija malo popravila, borci divizije su se prilično nagladovali. Ova kriza sa komorom došla je u vreme kada se divizija našla na terenu koji je bio vrlo siromašan i gde je bilo vrlo teško snabdevati jedinice. Intendanti, koji na Baniji nisu imali posebnih teškoća oko snabdevanja jer je taj

kraj relativno bogat, postali su odjednom meta na koju se svaljivala sva krivica zbog nestašice hrane. Borce je naročito teško pogodila nestašica hleba, jer su ga na Baniji uvek imali u dovoljnim količinama. Tako je divizija počela već od Une da trpi oskudicu koja je teško delovala na borce nenaviknute na glad.

Ovim nevoljama pridružile su se i patnje izbeglica. Masa naroda sa Banije povlačila se pred neprijateljem i borci su neprekidno nailazili na kolone i grupe kako gladne, prozeble i iznurene traže pomoć od jedinica. Među izbeglicama nalazili su se očevi i majke, žene i deca boraca, pa je to utoliko više na njih delovalo jer su i sami bili u teškoj situaciji.

No i pored svih ovih teškoća i nevolja, 7. divizija se odlučno borila i u granicama svojih mogućnosti izvršavala zadatke zaštitnice Glavne operativne grupe na pravcu Bihać — Bosanski Petrovac — Drvar. Sama činjenica da je divizija uključena u Operativnu grupu Vrhovnog štaba značila je veliki podsticaj za sve borce, a pravilnim i upornim političkim radom razvijen je ponos boraca i starešina i njihova spremnost da se žrtvuju do krajnjih granica da bi izvršili postavljene zadatke.

Prema naređenju Vrhovnog štaba 7. divizija imala je zadatak da odbrambenim borbama zatvara pravac Bihać — Bosanski Petrovac — Drvar, dok je na Oštrelju ne smene jedinice 1. bosanskog korpusa, a potom da kao zaštitnica Glavne operativne grupe štiti povlačenje 4.000 ranjenika ka Neretvi. Međutim, došao je i februar, a krajiške jedinice još nisu smenile 7. diviziju.

Vrhovni štab ponovo 4. februara naređuje 1. bosanskom korpusu da što pre smeni 7. diviziju da bi ona krenula na svoj zadatak. No, zauzet na drugim pravcima, 1. bosanski korpus nije izvršio smenu na vreme, tako da je, na primer, 16. banij-ska brigada tek 16. februara smenjena sa položaja kod Martin-Broda, kada je bitka na Neretvi već bila u punom jeku. Zbog ovoga 7. divizija, neprekidno u borbi i na udaru najjačih neprijateljskih snaga (7. SS i 369. »vražje« divizije), nije imala ni časa predaha ni mogućnosti da se pripremi za teške zadatke koji su je očekivali u bici na Neretvi.

u ZAŠTITNICI

U rejonu Drvara primili smo od Vrhovnog štaba zadatak da divizija krene u pravcu Gornjeg Vakufa i da u ulozi stalne pobočnice osigura komunikaciju Livno — Duvno — Prozor

zatvaranjem pravaca Kupres — Duvno i Donji Vakuf — Prozor. Izvršavanjem ovog zadatka divizija je obezbeđivala evakuaciju ranjenika iz Livanjskog polja u Prozorsku kotlinu.

Pokret je izvršen po brigadama, tj. kako je koja brigada bila smenjena na položaju na Oštrelju, tako je kretala u pravcu Gornjeg Vakufa. Prvo je krenula Osmo (10. februara), za njom Sedma (12-og) i na kraju 16. brigada (16. februara). Štab divizije, sa 7. brigadom, kretao se pravcem: Drvar — Glamoč — Livno — Duvno — Donje Vukovsko — selo Pidriš, gde je stigao i smestio se 21. februara, a 7. brigada razmestila se u rejonu sela Pidriš — Mačkovac — Mračaj. Osmo brigada kretala se pravcem: Drvar — Prekaja — Isakovci — Đukića košare — Gornji Malovan — Ravno i izbila 18. februara na prostoriju sela Paloč — Tihomišlje — Planinica, a 16. brigada, na pravcu 7. brigade, stigla je u rejon sela Zanovine — Donje Vukovsko — Ravno 23. februara, gde je dobila zadatak da zatvori pravce Kupres — Šujica — Duvno i Kupres — Ravno.

Ovaj marš, iako bez borbi, izveden je pod veoma teškim uslovima surove zime i planinskih bespuća, bez stvarnog odmora jer se u kućama nije smelo noćivati zbog tifusa koji je među žiteljima i izbeglicama već harao. Borci su provodili noći u senjacima i košarama, a i van njih, uz oskudne vatre. Planinske snežne oluje uzimale su ljudima i natovarenim konjima i poslednju snagu. Vejavice su rušile konje i ljude, pa se 8. brigada prilikom marša iz Glamočkog polja preko planine Hrbljine vratila ne savladavši olujnu stihiju. Tek idućeg dana uspela je da stigne na svoj marševski cilj. Na maršu su mnogi borci promrzli, pogotovo oni bez obuće.

Dok je 7. divizija marševala ka Gornjem Vakufu, Glavna operativna grupa razbila je u dolini Neretve glavninu italijanske divizije »Murde« i izbila na Neretvu na frontu od 60 km. Time je otvorila put za prelaz preko Neretve i prodor u Hercegovinu i Crnu Goru. U dolini Neretve zaplenjena je ogromna količina hrane, oružja i druge opreme, pa je i naša divizija posle dužeg gladovanja primila prvo sledovanje belog brašna, konzervi i drugih namirnica, za koje je već bila zaboravila da postoje. Naročito su bili obradovani pušači, jer su sada posle dugog vremena dobili veće količine duvana i cigareta. Sve je ovo došlo u poslednjem trenutku pred veliku bitku kod Gornjeg Vakufa.

Povoljan razvoj dejstava u dolini Neretve otežavala je situacija sa ranjenicima. Oni su se vrlo sporo kretali i tek 19.

februara krenuo je prvi njihov ešelon iz Duvanjskog polja u Prozorsku kotlinu.

Veliki uspjesi Glavne operativne grupe imali su odjeka na jedinice 7. divizije. Naročito su bili impresionirani borci koji su išli po sledovanje u Prozor, pa su svojim očima gledali zaplenjene kamione, tenkove i topove, veliki broj zarobljenika i skladišta »svega i svačega«, kako su govorili. O svemu tome što su videli slikovito su pričali u jedinicama i to je, u toj situaciji bio najbolji politički rad. Tako reći prekonoc zavladao je ofanzivni duh. U jedinicama se neprestano postavljao zahtev da i naša divizija jednom krene u ofanzivu, da je dosta bilo odbrane i povlačenja. Naši borci prosto su zavideli proleterima na njihovim uspesima. Stab divizije trudio se da objasni da je i zadatak zaštitnice častan, težak i odgovoran, ali su svi čeznuli za ofanzivom. Ova želja još dugo neće biti ispunjena.

Kad su brigade stigle na određene prostorije, osnovni zadatak im je bio da se što bolje odmire, jer se samo sa osveženim jedinicama moglo da računa na izvršenje predstojećeg zadatka. Težnja za odmorom bila je pozitivna, ali je 8. brigada u tome i preterala, jer nije porušila komunikaciju Bugojno — Gornji Vakuf što joj je docnije pričinilo velike teškoće. To isto nije uradila ni 3. krajiška brigada koja se nalazila na prostoriji sela Lužani — Krasnica — Bistrica sa zadatkom da zatvori pravac ka Gornjem Vakufu na desnoj obali Vrbasa.

Zahvaljujući dovoljnoj količini materijala i jedinicama veze, sve jedinice povezale su se telefonskim linijama sa štabom divizije, a uspostavljena je i telefonska veza između štaba divizije i Vrhovnog štaba.

Naređenje Vrhovnog štaba da neprijatelj ne sme prodreti u Prozor gde se nalazilo oko 4.000 ranjenika, shvaćeno je sa svom ozbiljnošću od svih boraca i rukovodilaca. No i bez upozorenja, svi su znali da su ranjenici u Prozorskoj kotlini, jer su oni uglavnom sve te ranjenike videli dok su bili u zaštitnici i kretali se ka Gornjem Vakufu. Među ranjenicima i bolesnicima bio je i veliki broj boraca 7. divizije, tako da nije bilo teško obrazložiti potrebu krajnjeg zalaganja u izvršenju postavljenog zadatka. Hrana dobijena iz Prozora učinila je da premoreni i izgladneli borci malo živnu, ali to još nije bila divizija kakva je pošla sa Banije.

*

Dok je 7. divizija maršovala ka Gornjem Vakufu 718. nemačka divizija kretala se sa prostorije Derventa — Žepče —

Travnik ipreko Bugojna ka Gornjem Vakufu. Tako se dogodilo da su gotovo istovremeno izbile na određenu prostoriju. 718. divizija uputila je na pravac Bugojno — Gornji Vakuf grupu »Fogl«,¹ dok je grupa »Anaker« uputila pravcem Tarčin — Ivan-sedlo — Konjic — Jablanica.

Grupa »Fogl« krenula je u napad iz Bugojna 21. februara. Nastupala je u tri kolone: jedna u pravcu sela Planinice, druga u pravcu sela Tihomišlja i treća desnom obalom Vrbasa, prema 3. krajiškoj brigadi.

Kolona koja je nastupala ka Planinici iznenadila je jedan bataljon 8. brigade i, posle kraće borbe, znatno nadmoćnije snage neprijatelja uspele su da ovladaju selom. Nakon ovoga druga kolona je obuhvatila drugi bataljon 8. brigade u Tihomišlju i izbila mu u pozadinu. Bataljon je došao u kritičnu situaciju, ali je zahvaljujući tome što je pao mrak uspeo u toku noći da se izvuče bez gubitaka. Treća krajiška brigada zadržala je ovog dana kolonu koja je nastupala desnom obalom Vrbasa.

U toku noći 8. brigada povukla se na liniju selo Uzričje — selo Paloč — severne padine planine Kobile.

Ujutru 22. februara neprijatelj je produžio napad, a težište je usmerio duž komunikacije Bugojno — G. Vakuf, gde je uz upotrebu tenkova, artiljerije i avijacije pokušavao da se probije i odbaci naše snage od komunikacije. Do kraja dana neprijatelj je uspeo da izbije do Gornjeg Vakufa i da ga zauzme.

U ovakvoj situaciji štab divizije uveo je u borbu 7. brigadu i naredio joj da protivnapadom izbacii neprijatelja iz Gornjeg Vakufa, a 8. brigadi da napada levo od 7. brigade na pravcu Paloč — selo Podgrade. Protivnapad je počeo u 20 časova. Ogorčena borba trajala je celu noć, no 7. brigada nije uspela da izbacii neprijatelja iz Gornjeg Vakufa, ali ga je potisnula sa dominantnih položaja i prisilila da glavne snage zadrži na položajima južno od Gornjeg Vakufa. U ovom protivnapadu neprijatelj je pretrpeo ozbiljne gubitke, a zarobljeno je 84 ustaše i zaplenjeno nešto naoružanja i municije. Osmo brigada na svom pravcu nije naišla na neprijatelja i u toku noći povukla se na polazne položaje.

U toku dana u štab divizije stigao je iz Vrhovnog štaba Pavle Ilić koji je obavestio štab o situaciji i preneo naređenje

¹ Grupa »Fogl« bila je sastava: 738. puk (bez jednog bataljona), 5. ustaška brdska brigada (gorski zdruk), delovi 668. art. divizionu, dve domobranske art. baterije, dve pionirske čete i delovi 202. tenkovskog (oklopnog) bataljona.

vrhovnog komandanta da se određeni pravac mora braniti po svaku cenu. Istog dana na naš pravac stigla je i 1. dalmatinska brigada (koja je do tada bila u rezervi Vrhovnog štaba) i jedna baterija haubica, zaplenjena u Prozoru, koju je Vrhovni štab stavio pod komandu 7. divizije. Ova pojačanja značila su veoma mnogo u času kad je odbrana kod Gornjeg Vakufa bila u velikoj krizi.

Jedan bataljon 1. dalmatinske ubačen je odmah u borbu na spoju 7. banijske i 3. krajiške brigade, sa zadatkom da zatvori cestu Gornji Vakuf — Prozor. Ostatak brigade bio je u rezervi u rejonu sela Pidriš.

U toku 23. februara neprijatelj je produžio nastupanje uz podršku snažne artiljerijske vatre i avijacije. U dejstvo je stupila i naša haubička baterija koja je snažnom vatrom tukla neprijatelja. Tenkovi koje je neprijatelj imao nisu mogli doći do izražaja, jer je cesta Gornji Vakuf — Prozor zarušena. Razvile su se žestoke borbe. Pojedini položaji prelazili su nekoliko puta iz ruke u ruku. I pored neprijateljeve znatne nadmoćnosti, naši borci nisu ni pedalj zemljišta puštali bez ogorčenog otpora. Haubičku bateriju koja je snažnom vatrom podržavala naše jedinice, otkrila je neprijateljeva avijacija i snažno je bombardovala, pri čemu je baterija pretrpela gubitke u ljudstvu i oružju.

Do pada mraka neprijatelj je izbio na liniju s. Zdrimci — s. Mračaj — s. Kutí — potok Voljice — Oglavak — s. Planinica» gde je zaustavljen.

Ujutru 24. februara 7. brigada držala je položaje: s. Mačkovic — Sestaci — Kobilá; jedan bataljon 8. brigade bio je na planini Kobili, a jedan na planini Oglavku; jedan bataljon 1. dalmatinske brigade nalazio se na k. 803 (na cesti), jedan na Kobili, a jedan u rezervi u selu Pidrišu; 3. krajiška brigada držala je položaje u Zdrimcima.

Neprijatelj ovog dana nije napadao, sem manjih ispada pojedinih četa. Primećeno je da se u rejonu Strmice i Paloča ukopava, iz čega smo zaključili da i njemu ponestaje snage. No, njegova artiljerija i avijacija i dalje su ostale vrlo aktivne i neprekidno su tukle naše položaje.

Zbog stalnog bombardovanja iz vazduha, haubička baterija povukla se ka Prozoru. Da bi se jedinice zaštitile od dejstva artiljerije i avijacije, pristupile su ukopavanju, tako da i pored snažne vatre gubici nisu bili veliki.

Iako su uspele da zaustave neprijatelja, jedinice divizije bile su na izmaku snaga. Borci su bili neprekidno na položajima, a jedini odmor bio je da se pokatkad legne na sneg, pored vatre, i malo prodrema. Komora 8. brigade ostala je južno od planine Raduše, jer nije mogla da je prođe te je, pored drugih nedaća, i ishrana ove brigade bila vrlo slaba. Nešto mesa, što se s teškoćama moglo naći na terenu, ispržilo bi se na žaru i to je bio jedini obrok. Sve je ovo uticalo da su se jedinice neprekidno osipale i smanjivale i bez borbenih gubitaka. Borci su umirali na položajima od iznemoglosti i hladnoće. Uveče su legali pored vatre, a ujutru su ih nalazili mrtve. Pa i pored toga, ti isti borci nalazili su u sebi snage ne samo da se uporno brane, već i da neprekidno izvode protivnapade.

Ovoga dana Vrhovni štab je izvestio štab divizije da se situacija u dolini Neretve znatno komplikovala i da za sada ne dolazi u obzir smena divizije. Ponovo je podvučeno da se određeni položaji moraju održati po svaku cenu.

U vezi s tim štab divizije izdao je naređenje da se na položajima drže samo slabije snage, a da se gro jedinica povuče u najbliža skloništa i što bolje odmori i nahrani.

I u toku 25. i 26. februara aktivnost neprijatelja svodila se na dejstva artiljerije i avijacije.

Ovo vreme štab divizije je iskoristio da sredi jedinice i olakša komandovanje. U duhu ove odluke bataljon 1. dalmatinske brigade sa Kobile prebačen je u selo Mačkovac, tako da je sada cela brigada bila na desnom krilu divizije. U rezervi divizije ostali su jedan dalmatinski i jedan bataljon 7. brigade, oba u rejonu sela Pidriša. Sve jedinice dobile su određene sektore odbrane i precizne zadatke. Haubička baterija ponovo je izvučena na vatrene položaje i s njom je uspostavljena direktna telefonska veza. Isto tako popravljena je telefonska veza sa Vrhovnim štabom.

Nemci su 27. februara izjutra uveli u borbu 717. diviziju i sa snagama od oko 2 divizije otpočeli napad na čitavom frontu kod Gornjeg Vakufa. Pošto raniji pokušaji da prodru duž komunikacije Gornji Vakuf — Prozor nisu uspeali, sada su težište napada i glavni udar usmerili pravcem Kobilica — Karaulica — Vilića gumno — Makljen da bi izbili na dominantne položaje severozapadno od Prozora i odrezali glavninu naših snaga koje su branile prodor u dolinu Rame izbijanjem u njihovu pozadinu. Tako se težište napada neprijatelja sručilo opet na 7. diviziju. Mesto očekivane smene, divizija je dočekala još sna-

žnijeg i svežeg neprijatelja. Ogorčene borbe prsa u prsa razvile su se na celom frontu. Divizija se uporno branila pa je neprijatelj, iako mnogo nadmoćniji (na ovom pravcu dejstvovale su glavnine snaga 717. i 718. divizije), ovog dana postigao vrlo male rezultate i to po cenu velikih gubitaka.

U toku 28. februara Vrhovni štab je obavestio štab 7. divizije da je naredio 3. krajiškoj brigadi da krene u pravcu sela Draževa i stavi se na raspolaganje diviziji radi smene 8. brigade koja je bila najiscrpenija. U toku ovog dana štab divizije je pojačao 8. brigadu (kod nje je pritisak neprijatelja bio najjači) jednim bataljonom 16. brigade. No, pokazalo se da sve ovo nije bilo dovoljno.

Ujutro 1. marta neprijatelj je probio front divizije na spoju 7. i 8. brigade i ovladao vrlo važnim položajima: Velika i Mala Kobila i Karaulica.

Desno krilo 8. brigade (1. bataljon) bilo je razbijeno (bataljon se povukao u selo Jakliče) i neprijatelju je b. o otvoren put u Prozorsku kotlinu. Sedma brigada je potisnuta sa svojih položaja, ali se organizovano povlačila.

U ovom kritičnom času, oko 12 časova, stigla je 3. krajiška brigada i odmah prešla u napad na neprijatelja na Vilića gumnu. Istovremeno sa Krajišnicima stigla su i dva bataljona 4. crnogorske proleterske brigade. Udruženim snagama uspeali su da zaustave neprijatelja i potom da ga odbace ka Velikoj kobili.

Osma brigada povučena je u rezervu na prostorijsu s. Ravno — s. Vukovsko.

Uveče 1. marta neprijatelj je zanoćio na liniji Velika kobila — s. Pidriš — Crni vrh (tt. 1206).

Dok se kriza na frontu kod Gornjeg Vakufa približavala vrhuncu, Vrhovni štab je užurbano prebacio nove jedinice na front 7. divizije. Pored 3. krajiške i 4. crnogorske, u pokretu je bila i 2. proleterska brigada. Vest o dolasku ovih jedinica ulila je nove snage borcima 7. divizije da izdrže još neko vreme.

U ovim borbama naročito se istakla 7. brigada, pod komandom Nine Marakovića, koja je i pored vrlo velikih teškoća uspevala da održi svoj front i ne dozvoli nadmoćnijem neprijatelju da je razbije. Isto tako izvanrednu pomoć diviziji pružila je artiljerija koja je, pošto je imala dosta municije, neprekidno obasipala neprijatelja i nanosila mu znatne gubitke.

Ujutro 2. marta neprijatelj je jakim grupacijama produžio napade duž puta Gornji Vakuf — Prozor, preko Vilića gumna, Orlovače i Crnog vrha.

Okolo 13 časova na Vilića gumnu došlo je do žestoke borbe za susretu 4. crnogorske brigade i neprijatelja, u kojoj su Nemci bili strahovito potučeni i odbačeni ka Velikoj kobili.

U toku noći 2/3. marta 2. proleterska brigada vodila je ogorčene borbe na Crnom vrhu u kojima je uspela da neprijatelja potuče i potisne.

Uveče 2. marta 7. divizija našla se u sledećem rasporedu: 7. brigada na položajima na Makljenu i u Palskoj šumi; 8. i 16. brigada na prostoriji s. Rumboci — s. Ravno — s. Vukovsko, u rezervi. Osmo brigada bila je u prethodnim borbama prepolovljena, pa zbog ovoga, a i ostalih teškoća, nije više imala svoju pređašnju snagu.

I komandni kadar i borci tražili su samo odmor. Međutim, njega ni ovoga puta nije bilo.

PROTIVUDAR KOD GORNJEG VAKUFA

Ujutro 3. marta štab 7. divizije dobio je od VS zapovest za protivudar. Prema tom naređenju 7. brigada je stavljena pod komandu 2. proleterske divizije. Štab 7. divizije komanduje levom napadnom kolonom u koju ulaze: 3. brigada, 3. krajiška (bez dva bataljona) i 1. bataljon 16. brigade. Zadatak ove kolone bio je: da preko Oglavka prodre na cestu Bugojno — Gornji Vakuf između sela Gračanice i Tihomišlja i zatvori ovaj pravac i da spreči eventualnu intervenciju neprijatelja iz pravca Bugojna. U vezi s ovim opštim, jedinice su dobile posebne zadatke:

8. brigada da napada pravcem Oglavak — Luče polje — s. Tihomišlje i izbije na drum G. Vakuf — Bugojno (kod zaseoka Han Ploče) i spreči odstupanje neprijatelja od G. Vakufa ka Bugojnu, odnosno dolazak eventualnog pojačanja od Bugojna ka G. Vakufu;

3. krajiška brigada (bez 2 bataljona) da napadajući na pravcu s. Planinica — s. Gračanica izbije na drum G. Vakuf — Bugojno, postavi zasedu kod Gračanice i spreči pridolazak eventualnog pojačanja od Bugojna ka G. Vakufu.

Za divizijsko komandno mesto određen je Oglavak, a potom će se premeštati na pravcu Luče polje — Tihomišlje.

Prethodnog dana štabovi 2. proleterske i 7. divizije utvrdili su na zajedničkom sastanku osnove sadejstva za predstojeći napad, jer je, prema zapovesti VS, 2. proleterska divizija napadala desno od 7. divizije.

Interesantno je ovde napomenuti da ni štab 7. divizije ni VS nisu u ovo vreme imali stvarnih podataka o jačini neprijatelja kod G. Vakufa. U zapovesti VS stoji da se kod G. Vakufa nalazi jedan neprijateljski puk sa tri bataljona, ukupno oko 3.200 vojnika. Danas bismo to cenili kao minus za komandovanje, ali mi se čini da je u tadašnjoj situaciji to možda i bilo dobro. Naime, da smo znali kolike su stvarne snage, verovatno bismo drukčije i opreznije radili, a izgleda da je u ovoj situaciji baš bilo dobro što smo potcenili neprijateljsku jačinu i što smo u vezi s tim doneli odluku za ofanzivu.

Protivudar je planiran za 3. mart u 15.00 časova.

Određen sam od štaba divizije da budem sa 7. brigadom i da u ime štaba koordiniram dejstvo na spoju 2. proletherske i 7. divizije.

Sedma brigada dejstvovala je na levom krilu 2. proletherske divizije, a desno od nje napadala je 2. proletherska brigada. Obe brigade napadale su opštim pravcem s. Mačkovac — s. Mračaj — G. Vakuf.

Do 15 časova obe brigade bile su na polaznim položajima. Na mene su naročito impresivnu sliku ostavili borci — proletari. Ne samo na mene, već na celu banijsku brigadu. Došli su veseli, raspevani i silno samopouzdana. »More, bre, Banovci, sada ćete videti šta ćemo da napravimo od Švabe«. Gledao sam ih i nisam mogao odvojiti oči od njih. Sve su to bili omladinci, a neki tako reći još deca. Nekima je puška bila do kolena. U sebi sam govorio: Teško će oni nešto napraviti protiv ovakvog neprijatelja, a u šali sam im dobacio: »Drugovi, nije to »Mur-de«. Ovo je malo tvrđi orah«.

I tako je počela borba kakvu do tada nisam video niti sam kasnije imao prilike da vidim. Počela je borba u kojoj su ručne bombe bile glavno oružje. Taktika je bila jednostavna: pod zaštitom mitraljeza i minobacača borci su se privlačili do neprijatelja na takvo odstojanje, da su mogli dejstvovati ručnim bombama i tada su, uz prasak bombi, prelazili na juriš.

Prvi juriš je odbijen, ali je za njim odmah sledio drugi i tako redom — bez prestanka. Borba je trajala celu noć i u zoru 4. marta uporni neprijatelj je bio slomljen i u neredu je odstupao ka Gornjem Vakufu. Ujutru, kada sam prolazio preko prostora gde je vođena borba, video sam razrovan teren i leševe nemačkih vojnika na svakom koraku. Gledam velikog, snažnog nemačkog vojnika, sa celokupnom opremom i šlemom na glavi

i ne mogu da verujem da su to učinili oni veseli dečaci 2. proleterske brigade.

Ovakav polet proletera poneo je sa sobom i izmorene banijske borce, te su i oni uspešno izvršili svoj zadatak.

Čelo nemačkog klina bilo je razbijeno i ranjenici spaseni.

Međutim, 8. brigada, sa dva bataljona 3. krajiške brigade, nije uspela da izvrši svoj zadatak i izbije na cestu G. Vakuf — Bugojno i time neprijatelju preseče odstupnicu. Plan dejstva je bio odlično zamišljen, ali 8. brigada nije više imala snage ni daha za izvođenje takvog delikatnog i napornog zadatka. Zbog toga u celini neprijatelj nije do kraja potučen iako su za to stvoreni vrlo povoljni uslovi.

4. marta završene su za 7. diviziju borbe kod G. Vakufa.

Divizija je u toku ovih 11 dana borbi imala oko 550 ljudi izbačenih iz stroja — što poginulih, umrlih od iznemoglosti, ranjenih, premrzlih i bolesnih. U 8. brigadi brojno stanje spalo je na 50%. Jedinice su izgubile veliki deo starešinskog kadra. Neki bataljoni ostali su samo sa po jednim komandiro i komesarom čete. Nisu više imali koga da uzdignu na upražnjeno mesto. Dešavalo se da nekoga danas postave za komandira ili komesara, a on sutradan pogine.

Međutim, i neprijatelj je pretrpeo teške gubitke. U jednom izveštaju 717. divizija stoji da je samo jedan bataljon imao 96 mrtvih, 147 ranjenih i 41 zarobljenog. U izveštaju od 2. marta 717. divizija navodi da je imala 51 mrtvog, 82 ranjena, 21 zarobljenog i 31 smrznutog.

Ovde treba uočiti da je toga dana od smrzavanja stradao 31 neprijateljski vojnik. Kada se ima u vidu da su nemački vojnici bili odlično opremljeni zimskom opremom, može se tek zamisliti kako je bilo borcima 7. divizije koji su tako reći goli i bos i izdržali deset dana u borbi na Oglavku i Kobili na visini od preko 1.000 m, u snegu koji je često bio dubok i do dva metra.

Mi smo u toku borbe kod G. Vakufa izveštavali VS o stanju u diviziji i molili da se po mogućstvu što pre smene naše jedinice. Nailazili smo na puno razumevanje, ali kad nam je objašnjena situacija u kojoj je bila Operativna grupa, i sami smo videli da drugog izlaza nema i da moramo do kraja izdržati, pa i po cenu žrtvovanja. Kako je ovaj zadatak shvatio štab divizije, tako ga je shvatio i svaki borac i zato je divizija mogla da izdrži sve ove napore.

SA RANJENICIMA

Još tako reći nije bio ni završen boj kod Gornjeg Vakufa, a divizija je već dobila novi zadatak.

VS je 5. marta poslao naređenje da se 8. brigada stavi na raspolaganje Sanitetskom odseku VŠ radi prenošenja ranjenika i bolesnika preko Neretve, a 7. i 16. brigada da se što pre prikupe u dolini Neretve kod Jablanice. Istovremeno je štab divizije upoznat sa idejom VS za proboj preko Neretve u pravcu Hercegovine.

Prelaz preko Neretve izvršila je 2. proleterska divizija u noći 6/7. marta i u toku 8. marta mostobran je bio učvršćen. Iza toga Neretvu je 8. marta prešla i 7. brigada sa štabom divizije.

Prelazak je izvršen po danu, uz strahovito bombardovanje iz vazduha. Neprijatelj je uviđao da mu Operativna grupa izmiče i da mu je sav trud do tada bio uzaludan, pa se avijacija svom snagom ustremila na naše kolone. Talijanske »savoje« smenjivale su se sa nemačkim »štukama«. Kao da su se takmičile ko će bezobzirnije i besomučnije napadati bespomoćne borce i ranjenike. U dolini Neretve vrilo je kao u loncu. Zavijanje avionskih sirena, tresak bombi, rzanje preplašenih konja, jauk ranjenika i hučanje Neretve, sve se to slivaio u jednu stravičnu buku, u simfoniju smrti. Jablanica je ličila na pravo razbojište. Srušene kuće, razbacano pokućstvo, razbegli konji, ranjenici i mrtvi borci, sve je to sačinjavalo užasan prizor koji se retko sreće i u ratu.

Pored svega, prelazak se nije prekidao. Išlo se napred, bez obzira na žrtve. Jedini zaklon u blizini mesta prelaza bile su strme obale Neretve pod koje su se sklanjali borci. Međutim, »štuke« su pikirale i na te zaklone. Rušile su obale i zatrpavale borce, a promašene bombe koje su padale u Neretvu, dizale su velike vodoskoke. Pravo je čudo kako od tog bombardovanja nije pogođen most preko kojeg se prelazilo.

Za vreme prelaska, 7. brigada pretrpela je teške gubitke: poginulo je 15 boraca, a 38 je ranjeno.

Šesnaesta brigada koja je bila na prostoriji Ravno — Vukovsko, prebacila se preko Neretve tek 11. marta.

Po prelasku Neretve divizija je dobila zadatak da sa 7. i 16. brigadom nastupa pravcem Glogošnica — G. i D. Zimlje — Kifino Selo i da svojim dejstvom obezbeđuje desni bok 2. proleterskoj diviziji koja je nastupala na glavnom pravcu

prema Kalinoviku, kuda su se kretale i kolone ranjenika. Trebalo je izbiti na Prenj i odbaciti četnike koji su bili koncentrisani za napad na ešelon ranjenika.

Međutim, zbog zakašnjanja 10. hercegovačke brigade (koja je za ovaj zadatak stavljena pod komandu 7. divizije), i čitav plan je zakasnio. Uveče smo iz doline Neretve posmatrali vrhove Prenja i na njima vatre koje su pokazivale gde se nalazi neprijatelj. Oko vatri čulo se udaljeno graktanje četnika koji su kao lešinari čekali da se dokopaju žrtava.

Brigade su 11. marta krenule na izvršenje zadatka u dve kolone. Popeti se na Prenj predstavlja podvig i za planinare, a za premorene jedinice 7. i 16. brigade on je izgledao nesavladiv. Bespuće i sneg prisiljavali su borce da se uglavnom kreću puzajući i četvoronoške. Kada su izbili pod vrh Prenja, dočekao ih je neprijatelj snažnom vatrom. Svuda na prelazima i na dominantnim položajima četnici i Italijani izgradili su položaje i mogli su tući naše borce ne vatrom već kamenjem, jer su im bili iznad glava. Tu se zaista nije moglo ništa učiniti. I da nije bilo neprijatelja, prelazak preko Prenja bio bi izvanredno težak, a u ovim uslovima postao je nemogućan.

U takvoj situaciji VS je naredio diviziji da se zadrži na položajima sela Gлогошница — Trelišće i da sa njih obezbeđuje levi bok glavne kolone.

Na ovim položajima bili smo u neposrednom kontaktu sa četnicima koji su nas neprekidno uznemiravali, ali nisu ozbiljno napadali, već su se uglavnom držali grebena Prenja. Doznali su da su ovo hrvatske jedinice i neprekidno su sipali najpogrdnije psovke. Naravno, ni naši borci nisu im ostali dužni. Posle psovki redovno je sledila puščana paljba.

Komandant 16. brigade, Vojko Hohšteter, u jednom takvom dvoboju, pošto nije mogao više da trpi njihovo izazivanje, i sam pomoli glavu iza zaklona i doviknu im: »Prokleti izdajnici, za kaj se vi borite«? Još ovo nije ni završio, a zrno mu prosvira uho. »Tebe trebamo, vikali su četnici, pomoli još tu komunističku glavu«! Posle smo zadirkivali Vojka govoreći mu da treba već jednom da govori čistim srpsko-hrvatskim jezikom, jer će mu kajkavština na ovom terenu doći glave.

Osma brigada je u toku 11, 12. i 13. marta prenosila ranjenike i bolesnike preko Neretve. Brigada je, inače, od svih jedinica 7. divizije bila najviše iscrpna i sada je opet dobila ovaj težak i odgovoran zadatak. Gledajući borce -kako nose ranjenike, pomišljali smo kako bi se mirne duše mogle prome-

niti uloge i nosioce mesto nošenih staviti na nosila. Svakih 10 minuta su stajali i odmarali se, ali su opet uzimali nosila i posrćući kretali.

U tim tragičnim trenucima dešavale su se i komične stvari. Stanko Kreća, zamenik komesara 8. brigade, ispričao mi je ovo.

Za vreme jednog odmora nosioci jednog tifusara otišli su da prime večeru, ostavivši bolesnika na nosilima u koloni gde su zastali. Bolesnik je ustao sa nosila i u bunilu sam nekuda krenuo. Uto je naišao jedan zdrav borac i, valjda u želji da se malo odmori, legao na nosila i istog časa zaspao. U međuvremenu je naređen pokret i nosioci su počeli da nose zdravog borca. »Kada su naišli pored mene, priča Kreća, vidim na nosilima borca za koga znam da je zdrav. Nasmejao sam se, postavio kolonu, zdrav je skinut sa nosila i pronađen pravi bolesnik«.

Zbog nošenja tifusnih bolesnika, i pored svih preduzetih mera, nije se moglo sprečiti da se tifus počne širiti i u brigadi. Pokazalo se docnije da je to bio najopasniji neprijatelj za 8. brigadu, pa i za celu diviziju.

Štab divizije primio je 15. marta zadatak od VS da 16. brigadu stavi pod komandu 1. proleterske divizije i da kao zaštitnica krene pravcem Strbine — Bunari — Idbar — Gornja Bijela. Pored uloge zaštitnice, brigada je imala zadatak da prikupi sve ranjenike na koje naiđe na putu, a koji nisu još evakuisani.

Štab divizije dobio je zadatak da krene u pravcu s. Bjelima i da na toj prostoriji obezbedi smeštaj Centralne bolnice. I 7. brigada imala je zadatak da usput prikuplja ranjenike i da ih evakuiše. Pored toga, štab divizije trebalo je da uputi i sve tovarne konje Centralnoj bolnici za prenošenje ranjenika, tako da su materijal i naoružanje koje su nosili konji sada morali da nose borci.

U toku ovog pokreta, punog teškoća, morale su se pojedine jedinice odvajati i voditi borbu sa četnicima koji su izvršili nekoliko prepada. Pojedini delovi puta koji je uglavnom vodio jednom konjskom stazom, bili su izloženi dejstvu artiljerijske vatre iz Konjica kao i avijacije, tako da je bilo dosta gubitaka i među borcima. Tako je put Jablanica — Idbar — Gornja Bijela, kojim su se kretale naše jedinice i ešloni ranjenika, bio obeležen telima mrtvih boraca i ranjenika, no ipak je najviše bilo četničkih leševa, za koje nije bilo vremena da se zakopaju.

Na belorn snežnom pokrivaču stravično su delovali leševi s dugim bradama i dugom kosom. Podli izdajnici skupo su plaćali svoju izdaju.

Štab divizije dobio je 20. marta od VŠ naređenje da se jedinice smeste na području Glavatičeva i to: 7. brigada u rejonu s. Grušće, 8. brigada u rejonu s. Razići, a štab divizije u s. Dudle. Na toj prostoriji trebalo je da se divizija sredi i odmori. Šesnaestoj brigadi naređeno je da krene u pravcu sela Uloga i tamo smeni 1. proletersku brigadu. Tako je posle puna dva meseca gotovo neprekidnih borbi i marša, na kojem je prevajeno oko 700 kilometara, divizija dobila prvi odmor.

Kakvo je stanje u diviziji bilo u ovo vreme najbolje se vidi iz dnevnika 8. brigade gde, između ostalog, stoji: »Našu brigadu u s. Razićima sve više i više zahvata tifus. Svaki dan ima po neki mrtav i stalno se otprema u bolnicu. Ishrana slaba. Supa i komadić mesa. Glad se oseća u dobroj meri. Osjećaj gladi prožima borce željom za Banijom. Stalno se čuje pričanje o jelu i hrani u Baniji. Ambulanta postaje brojno jača od brigade. Kriza u brigadi hvata sve većeg zamaha«.

Divizija u ono vreme gotovo da više nije predstavljala borbenu jedinicu.

U to najteže vreme za diviziju, naše jedinice oslobodile su Kalinovik i Nevesinje. U ovim mestima zaplenjeno je dosta hrane, od koje je i divizija nešto dobila. Zahvaljujući hrani i odmoru počela je postepeno da se oporavlja, ali to ipak više nije mogla biti ona divizija koja je krenula 20. januara sa Banije. U vatri bitke na Neretvi ona je prevazišla samu sebe i tu je i sagorela. Do povratka na Baniju ona je ostala samo rekonvalescent. Ipak, u V ofanzivi koja je uskoro nastupila, našla je još toliko energije da ponovo prevaziđe svoje realne snage i izvrši nove zadatke koji su pred nju postavljeni.

Pišući ova sećanja na trnovit put 7. banijske divizije u IV ofanzivi, potrebno je još jednom podvući da je divizija u ovakvu situaciju došla zbog prirode zadatka koji je dobila, a koji je bio neophodan i od ogromne važnosti — zbog zaštitničke borbe s najjačom neprijateljskom grupacijom. Karakter tog zadatka bio je takav da je diviziji potkresao krila, da joj je

izbio iz ruku njeno najjače oružje: ofanzivnost. Dok su druge jedinice Operativne grupe odlučnim i munjevitim ofanzivnim dejstvima iz dubine slobodne teritorije lomile neprijateljske snage koje bi joj se našle na putu, pri čemu su dolazile i do oružja i do hrane i stalnim uspesima uzdizale borbeni moral, 7. divizija se iz borbe u borbu, pri povlačenju s jednog odbrambenog položaja na drugi, polako i neumoljivo topila: nestajali su borci, nestajalo oružje i municija, nije bilo hrane (jer se i narod povlačio čim bi osetio naše i neprijateljevo približavanje), a užasna zima, bespuće i tegobe zbog nedostatka često i minimalne odeće i obuće, kao i nepodnošljiv zamor — doveli su jedinice u najteža iskušenja. Izdržati sve to i kao krunu svega još 11 dana neprekidnih borbi u odbrani od prodora Nemaca u dolinu Rame, na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor (što je sigurno bilo odlučujuće za spas ranjenika), stvarno su mogli samo borci inspirisani neograničenim poverenjem u svoje rukovodstvo, Partiju i ideale za koje se bore.

Tim borcima-herojima koji su ostali na Oglavku, Kobili, Idbaru i Krstaču u stojećem stavu¹, sa zamrznutim puškama i bombama u ruci, uvek su se vraćale misli nas preživelih drugova i davale nam snage da u svakoj situaciji istrajemo do kraja.

Milan PAVLOVIĆ

DEVETA UDARNA DALMATINSKA DIVIZIJA

Po dolasku Vrhovnog štaba i proleterskih brigada na području Livna, u oslobodilačkoj borbi naroda Dalmacije nastaje kvalitativno nova situacija — kako u vojnom, tako i u političkom pogledu.

Vojnički, Dalmacija je za okupatora predstavljala značajno strategijsko područje koje je on poseo i držao jakim oružanim snagama. (Naročito su jaki bili njegovi garnizoni u: Splitu, Šibeniku, Zadru, Kninu, Sinju, Dubrovniku, Makarskoj itd.). Istovremeno, mreža komunikacija omogućavala mu je široko korišćenje motoriziranih jedinica, brzinu manevra i lakšu kontrolu terena koji — po sklopu: otvoren, go i bezvodan — nije nimalo išao u prilog razvoju oružane borbe, održanju, razvoju i jačanju prvih partizanskih oružanih grupa i odreda. Ta potreba za prostorom sa povoljnijim vojno-geografskim i životnim uvjetima značajno je, u raznim vidovima, utjecala na vođenje narodnooslobodilačkog rata u Dalmaciji. Ipak se, i pored neuspjeha i ozbiljnih gubitaka u početnim pokušajima, oružana borba naroda Dalmacije uspješno razvijala, a u pojedinim fazama poprimala je snagu narodnog ustanka.

U političkom pogledu okupator se trudio da pasivizira narod u Dalmaciji. Nakon aneksije obale i otoka, Italijani su narodu (pored raznih materijalnih beneficija, »stare kulture«, zabave i si.), nudili i mogućnost da se rat »mirno« proživi. Izvjestan utjecaj na seljaštvo siromašne i zaostale Zagore nastojao se postići fikcijom da je postojanjem NDH narod dobio »svoju« državu koju treba da brani od četnika i drugih neprijatelja. U ovom dijelu Dalmacije utjecaj Partije bio je mnogo slabiji no u priobalnom pojasu, gdje je decenijama stvaran politički kapital upornom i organiziranom borbom za socijalnu pravdu i prava naroda, za nacionalnu kulturu, jezik i jedinstvo

južnih Slovena. Ovdje su i revolucionarne ideje i djelatnost imale bogatu i sadržajnu tradiciju, pa nije slučajno što je, naročito u početnom periodu rata, ovdje bio glavni izvor boraca — dobrovoljaca. Ovakvo političko stanje znatno je pogoršavalo teške prirodne i vojničke uvjete za oružanu oslobodilačku borbu, a prenebregavanje tih činjenica, po našem mišljenju, bitan je razlog (mada je bilo i drugih propusta i grešaka) za neuspjeha i poraze koje su doživjeli prvi partizanski odredi.

No, zahvaljujući političkom utjecaju KPJ i Narodnog fronta na široke narodne mase u gradovima i priobalnom pojasu (u manjoj mjeri i u Dalmatinskoj Zagori), borbenom entuzijazmu i nepokolebljivoj vjeri u opravdanost ciljeva oružanog ustanka, visokom moralu naroda i svijesti i odvažnosti njegovih boraca, najteža iskušenja i porazi u 1941. godini su prebrođeni, stvoreni su novi partizanski odredi, čete, bataljoni i brigade, a uporedo s njima rasla je i mreža narodnih odbora, začetaka nove narodne vlasti i temelja nove narodne, revolucionarne države.

Jačanju i širenju oslobodilačke borbe umnogome je doprinijela i pravilna orijentacija političkog i vojnog rukovodstva Dalmacije na čvršće povezivanje Dalmacije su dubljom pozadinom: sjeverne Dalmacije preko Velebita sa Likom, srednje preko Svilaje i Dinare sa Bosnom i južne preko Biokova i dubrovačkog primorja sa Hercegovinom i Crnom Gorom. Ove veze omogućile su odlazak i prihvatanje boraca iz Dalmacije još od avgusta 1941. do aprila 1942., njihovo uključivanje u tamošnje jedinice, sticanje borbenog iskustva i izrastanje boraca u kasnije vojne i političke rukovodioce jedinica koje su stvarane. One su bile od dalekosežnog značaja i odigrale važnu ulogu u širenju oslobodilačkog pokreta, razbijanju ustaštva i četništva na tim područjima i dale dragocjen prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda.

Do dolaska Vrhovnog štaba i proleterskih brigada jula 1942. godine postojale su u Dalmaciji mnogobrojne partizanske grupe, čete, odredi i bataljoni sa oko 1.500 naoružanih boraca. Prvi susreti sa proleterima na području Prozor — Livno i dolazak VS označavaju i završetak prve faze razvoja NOB-e u Dalmaciji. Postavljen je široki plan zajedničkih akcija, širi se i objedinjuje oslobođeni teritorij. Borbeni zadaci koje postavlja Vrhovni štab, ostvaruju se zajedničkim snagama. Prvo sadejstvo dalmatinskih partizanskih odreda i "proleterskih brigada ostvaruje se pri oslobađanju Livna. Tada Srednjodalmatinski

odred (sa svoja dva udarna bataljona) vodi petodnevne žestoke borbe na Vagnju, odbijajući sve pokušaje Italijana da se iz Sinja probiju u Livno i pruže pomoć napadnutom garnizonu. U toj borbi gine i komandant 1. bataljona Ante Jonić, prvi heroj Dalmacije. U tom periodu rasplamsava se u velikim razmjera i narodni ustanak u Dalmaciji. Dolazi do snažnog priliva novih boraca u sastave proleterskih udarnih brigada koje se njima popunjavaju i do formiranja prvih dalmatinskih brigada.

Sredinom i krajem 1942. godine stvoren je zajedničkom borbom, najveći slobodni teritorij u toku NOB-e, prvi put se neposredno i široko oživotvoruju ideje bratstva i jedinstva. Stvaraju se krupne vojne formacije — brigade, divizije i korpusi, a kao rezultat vojnog i političkog objedinjavanja svih naših snaga i njihovog uspešnog djelovanja stvoreni su uvjeti za Prvo zasijedanje AVNOJ-a u Bihaću, 26. i 27. novembra 1942. godine.

*

U govoru prigodom predaje zastave 2. proleterskoj brigadi u Bosanskom Petrovcu, 17. oktobra, drug Tito je, pored ostalog, rekao:

».. . Naš narod, koji diže ustanak, daje rezerve koje će obnoviti naše redove, povećati našu snagu, koja će dati sve više od sebe u ovoj teškoj borbi do pobjede. Pogledajte, Dalmacija gori. Četnička kama počela je klati isto kao i u Srbiji, počela je i tamo klati misleći da će pokoriti narod. Dalmatinci idu u partizanske redove. Dalmatinci su već došli u proleterske brigade. Dalmatinci stupaju u udarne brigade. Dalmatinci se dižu u borbu za slobodu i sretniju budućnost svog naroda . . .«

Po naređenju Vrhovnog štaba i druga Tita, u toku avgusta i septembra i kasnije u novembru i decembru 1942. godine, bile su popunjene sve proleterske i udarne brigade, do njihovog punog sastava, dobrovoljcima sa područja Dalmacije i IV operativne zone. Zatim slijedi formiranje dalmatinskih brigada (6. septembra — 1. dalmatinske, 3. oktobra — 2. dalmatinske, 17. novembra — 3. dalmatinske, 7. januara 1943. — 4. dalmatinske i početkom februara 5. dalmatinske brigade.¹ Konačno,

¹ Kao datum formiranja 5. dalmatinske udarne brigade uzima se 27. januar 1943. (Prim, red.)

11. februara u Imotskom je formirana 9. dalmatinska divizija, u čiji su sastav ušle 3, 4. i 5. dalmatinska brigada. Po formiranju divizija ulazi, po odluci vrhovnog komandanta, u sastav desne napadne kolone (sa 2. proleterskom divizijom) Glavne operativne grupe, sa zadatkom da ofanzivno djeluje na području Imotski — Široki Brijeg i ka Neretvi.

U to vrijeme Glavna operativna grupa, pod komandom Vrhovnog štaba, broji oko 21.000 boraca, od kojih oko 9.000 Dalmatinaca (oni se nalaze u sastavu dalmatinskih i ostalih brigada koje su njima popunjene).

Odluke Prvog zasjedanja AVNOJ-a odlučno su utjecale i na rasplamsavanje narodnog ustanka u Dalmaciji. U duhu tih odluka održana je 29. januara 1943. u Livnu I konstituirajuća skupština narodnih odbornika Dalmacije, na kojoj je izabran prvi oblasni NOO za Dalmaciju i livanjsko područje, a donijete odluke snažno su odjeknule u narodu i neposredno utjecale na daljnji razvitak i učvršćenje organa narodne vlasti na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju Dalmacije i livanjskog područja.

Značaj Prvog zasjedanja AVNOJ-a i njegovih odluka ubrzo su osjetili okupatori i njihovi domaći suradnici, te su stali ubrzano pripremati IV ofanzivu protiv našeg oslobođenog teritorija i NOVJ. Po obimu, operacijama i bitkama, te broju angažiranih snaga, ova ofanziva spada u dotad najzamašnije operacije na jugoslavenskom ratištu. Počela je 20. januara 1943. godine, u vrijeme kada su velike mase naroda pokrenute pod utiskom dalekosežnih odluka Prvog zasjedanja AVNOJ-a i naših vojnih uspjeha. Ofanziva je nastupila u vrlo nepovoljnom trenutku, jer se velike mase naroda, ponesene entuzijazmom, nisu mogle suprotstaviti jakom i do zuba naoružanom neprijatelju, a mi do tada, uz najveće napore, nismo bili u stanju da sve koji su htjeli i mogli da se bore, naoružamo i organiziramo u nove brigade. Problem naoružanja, municije, vojne obuke i komandnog kadra postavio se veoma oštro, a nije se mogao riješiti tako brzo kao što je situacija nalagala. Osim toga, veliki zbjegovi žena, djece i staraca predstavljali su ozbiljnu teškoću za naše jedinice, a pogodan cilj za neprijateljsku avijaciju i druge napade.

Baš kada se IV neprijateljska ofanziva bližila srednjoj Bosni i Dalmaciji (području Livna i Imotskog), formirana je 9. dalmatinska divizija. To je bila iznad svega nepovoljna okolnost za tek stvorenu diviziju. Jer, u njoj je oko 40% boraca

bilo bez oružja, nije bilo dovoljno komandnog kadra, većina boraca je bila bez ikakvog borbenog iskustva. U tim okolnostima divizija je dobila krupne i složene zadatke, ali ih je i pored svega uspješno izvršavala. Ona je, zajedno sa 2. proleterskom divizijom, po planu Vrhovnog štaba, ofanzivno dejstvovala kao desna kolona Glavne operativne grupe. Već 9. februara 4. dalmatinska, zajedno sa 2. proleterskom brigadom, zauzima ustaško uporište Posušje. Sutradan 3. dalmatinska brigada, sa 4. crnogorskom, zauzima Imotski, nakon čega 2. proleterska divizija brzim maršem izbija na desnu obalu Neretve. Deveta dalmatinska divizija dejstvuje sa 3. i 4. brigadom desno od 2. proleterske ka Širokom Brijegu, Vrgorcu i Ljubuškom, likvidira u toj zoni manja ustaška uporišta i razbija po selima ustašku miliciju, a 5. dalmatinska brigada preuzima obezbjeđivanje Livna, Imotskog i Posušja.

Od druge polovine februara 9. divizija prelazi u pretežno defanzivna dejstva, zatvarajući na širokom frontu pravce neprijateljskog nadiranja iz doline donjeg toka Neretve ka zapadu: Široki Brijeg — Imotski, Ljubuški — Drinovci — Imotski i Vrgorac — Imotski, kao i pravce koji od Aržana i Sinja vode ka Livnu i Imotskom.

Iako je 9. dalmatinska divizija sve do prvih dana marta dejstvovala defanzivno, vršeći jači pritisak samo ka Širokom Brijegu i Ljubuškom, njen učinak je bio vrlo značajan u sklopu općih dejstava Glavne operativne grupe. Jer, na osnovu njenog dejstva, a posebno jakog pritiska na frontu Široki Brijeg — Ljubuški gdje je vezruvaia italijansku diviziju »Mesina«, ustaše i domobrane, komandav/c italijanskog 6. korpusa došao je do zaključka da će naše snage preduzeti proboj na istoku, između Mostara i Ljubuškog. Zato on, sa težišne tačke fronta — na Neretvi, skida 2.000 četnika (Zetski odred i Nikšićku brigadu.) i svoju grupu »Škoti« (tri bataljona, četu tenkova i jednu bateriju) i uvodi ih 4. marta u napad na brigade 9. divizije na pravcu Široki Brijeg — Imotski, zatim sa hercegovačkim četnicima (Veskovića) na pravcu Ljubuški — Posušje i Bačovićevim četnicima na pravcu Vrgorac — Posušje. Tako su dejstva 9. dalmatinske divizije na sektoru Imotskog privukla na sebe jake snage i to na pomoćnom pravcu, a ne na Neretvi, gdje se rješavao ishod čitave operacije.

Zbog tih ofanzivnih dejstava italijansko-ustaško-četničkih snaga na širokom frontu odbrane divizije, kao i zbog prodora 7. ŠS divizije prema Livnu, po naređenju vrhovnog koman-

danta, 9. divizija je napustila sektor Imotskog, prebacila se preko Rakitnog i došla istočno od Duvna, gdje je obezbjeđivala dio Centralne bolnice. Zatim je krenula dalje, do planine Plaše, gdje je od juga i zapada osiguravala operacije glavnih snaga u dolini Rame i Neretve. Kasnije su navedene italijansko-ustaško-četničke snage sa područja Imotskog krenule ka Duvnu i preko Blidinjeg jezera i planine Cvrsnice izbile na Neretvu i opet se sukobile sa brigadama 9. divizije koje su obezbjeđivale mostobran kod Jablanice sa juga i zapada.

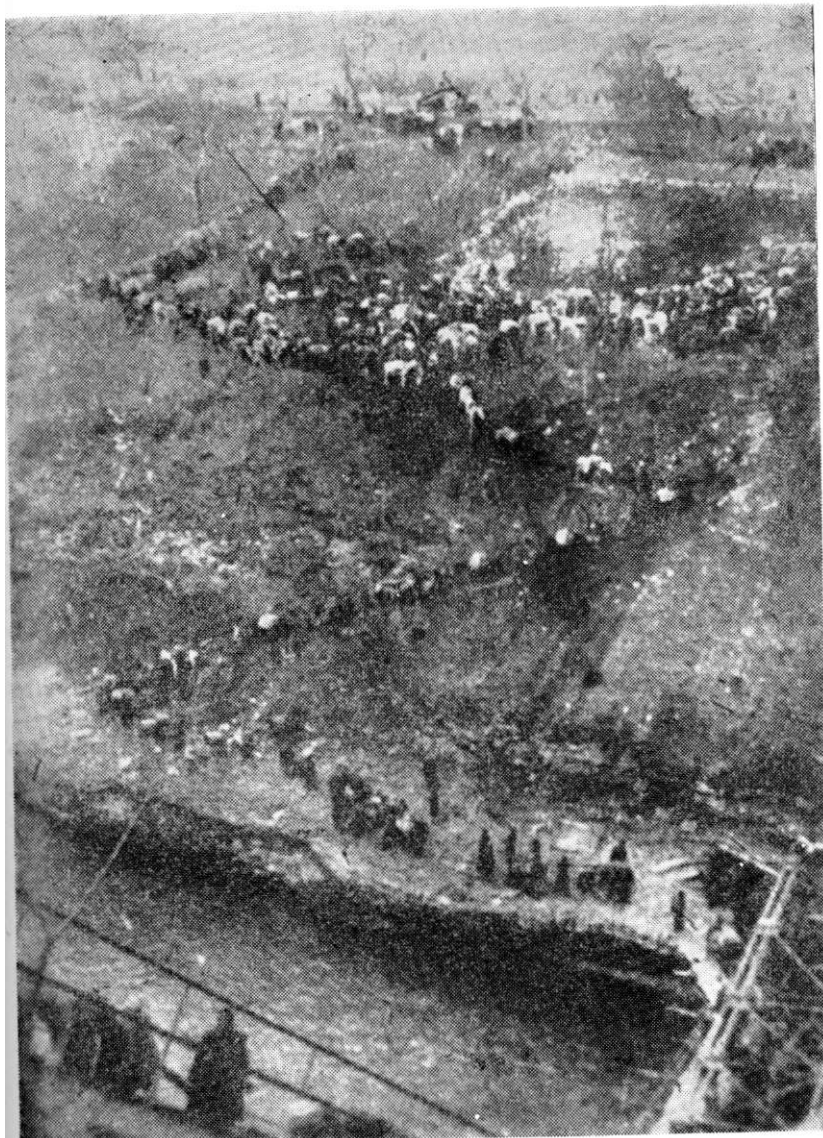
Situacija se u to vrijeme dramatično mijenjala — iz dana u dan, iz sata u sat. Vrhovni štab je morao brzo nalaziti najbolja rješenja za razbijanje neprijateljskih planova i izvlačenja iz okruženja Centralne bolnice i glavnine. Elementi za procjenu situacije na tom širokom prostoru gdje su se odvijala dejstva, često i vrlo naglo su se mijenjali. Neuspjehom napada na Konjic (20. do 26. februara) i neuspjelim kontranapadom na Ivan-sedlu, situacija se kod Glavne operativne grupe počela naglo pogoršavati. Najteže pitanje bilo je izvlačenje Centralne bolnice, sa blizu 4.000 ranjenika i tifusara ispod udara neprijatelja. Nastupajući događaji do 7. marta uvjetovali su dramatičnu bitku za ranjenike, u kojoj se nije prezalo od najvećih teškoća i žrtava. Nekoliko dana krvarile su naše jedinice između Prozora i Donjeg Vakufa odbijajući nasrtaje okupatorsko-ustaško-četničkih koljača, čiji se nož dizao nad glavama nemoćnih boraca po ešelonima Centralne bolnice, razmještenim u selima oko Prozora.

Zbog izvanredno teške situacije u kojoj se našla Glavna operativna grupa sa Centralnom bolnicom, u selu Gračanici (dolina Rame) održan je 28. februara sastanak Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, pa je nakon razmatranja situacije odlučeno da se izvrši protivudar prema Gornjem Vakufu i razbije najopasnija njemačko-ustaška grupacija. Pored ove i drugih mjera, predviđeno je da 9. dalmatinska divizija ispita mogućnost prebacivanja jednog dijela (od oko 700) ranjenika i bolesnika Centralne bolnice na planine Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Ova grupa se nalazila na prostoru Duvna, odsječena od glavnine Centralne bolnice prodorom grupe »Fogl« od Vakufa ka Prozoru. (Isti taj zadatak dobio je i 1. bosanski korpus, s tim da ispita mogućnost da ranjenike prebaci u Liku preko Bosanskog Grahova.)

Ovaj zadatak je štab 9. divizije dobio od Vrhovnog štaba 2. marta. U to vrijeme jake neprijateljske snage, u punom za-

mahu, usmjeravaju napade ka Livnu i Imotskom. Podaci o neprijatelju kojima je raspolagao štab divizije i poslao o tome izvještaj Vrhovnom štabu još 26. februara («Italijani, ustaše i četnici sa teritorije polukružne osnovice: donji tok Neretve, Makarska, Omiš, Zadvarje, Trilj, Sinj, pripremaju ofanzivu na sektor koga drži IX. dalmatinska divizija« ...), govorili su da ne postoje mogućnosti da se dio ranjenika prebaci na Biokovo ili Dinaru. To bi bio zaista preveliki rizik, jer je neprijatelj u to vrijeme svakog časa mogao otpočeti ofanzivu s mnogo jačim snagama. Kada je štab divizije, 2. marta, dobio ovo naređenje, te su mogućnosti bile još manje, bolje reći — nisu uopće postojale: situacija i na frontu 9. divizije, i uopće, postala je mnogo teža. Već narednog dana Italijani, ustaše i četnici preduzimaju ofanzivu na čitavom frontu koji su držale brigade 9. divizije. Isto tako 3. marta 369. legionarska divizija izbija u Glamoč, a 7. SS divizija napušta blokadu Šator-planine i njene motorizirane snage (prethodnica) upućuju se preko Bosanskog Grahova ka Livnu.

Oko prijenosa ranjenika pred diviziju bi se isprijedio još niz problema. Prije svega, sve njene jedinice nalazile su se u upornim borbama vezane za front, pa bi se postavilo pitanje kako da se odvoje od neprijatelja, odnosno kome bi predale dijelove fronta koje su branile, a koji su bili značajni kako za slobodu dejstva glavnine Operativne grupe, tako i za bezbjednost ranjениčkih ešelona. Zatim, kako bi prenijela oko 400 nepokretnih i povela još toliko manje-više teško pokretnih ranjenika i bolesnika, kada je za prijenos 400 ranjenika potrebno oko 3.200 ljudi (uzevši na jedna nosila 8 nosilaca, tj. dvije smjene — što je minimalno), a divizija je tada imala oko 2.200 boraca. Kako bi, uz to, mogla odbraniti ranjenike od mnogo nadmoćnijih neprijatelja koji su, nastupajući, presijecali puteve kuda je trebalo probijati se s ranjenicima. Zar se moglo i jednog trenutka pretpostaviti, poznavajući lešinarstvo neprijatelja (primjer Kozare, zatim zvjerstva koja je u toku ove ofanzive počinio po selima Podgrmeča kada je varvarski pobio 3.370 lica — jedni su živi zakopani, drugima su odsječene glave, mnogi su oslijepljeni, djeca su nabijana na bajonete, ubacivano je po nekoliko desetina, pa i do stotinu ljudi u jednu kuću ili staju koja je zatim polijevana benzinom i zapaljena itd; nekoliko stotina ranjenika uhvaćenih na Šator-planini takođe je zvjerski ubijeno), da bi on ostavio na miru 9. diviziju s ranjenicima?

Deveta dalmatinska divizija prenosi ranjenike preko Neretve kod Jablavlce

U danima oštarih borbi i našeg odstupanja pod pritiskom jakih okupatorskih snaga, kada su i za oslobođeni Imotski časovi bili odbrojani, Vrhovni je štab bio donio odluku da 9. dalmatinska divizija, sa dijelom Centralne bolnice, ostane na desnoj strani rijeke Neretve i da se probije, zajedno sa ranjenicima i tifusarima, do planina Kamešnice, Dinare i Biokova. U skladu s tom odlukom već je bilo pristiglo nekoliko autobusa i kamiona iz Duvna u Imotski koji je već bio spreman za evakuaciju, jer su se borbeni položaji bili približili prvim selima oko grada. Ta situacija prisilila je štab divizije i Oblasni komitet da donesu svoju odluku koja je bila suprotna onoj Vrhovnog štaba. Razmotrivši cjelokupnu situaciju, odlučili smo da se dio Oblasnog komiteta, glavnina Oblasnog NOO-a za Dalmaciju, sa političkim i drugim kadrovima, te zbjegom iz imotskog kraja, što prije — dok je to još bilo moguće — prebaci na Biokovo. Donijeli smo odluku da se štab divizije, sa 3. 4. i 5. brigadom, Jerkom Radmilovićem i Matom Jakšićem — članovima Oblasnog NOO-a — kao i sa svim drugim dijelovima koji se nisu uspjeli prebaciti na Biokovo, pod borbom povuče preko Posušja ka duvanjskom području, u pravcu glavnine naših snaga.

Kada je 9. divizija sa područja Imotskog, pod vrlo teškim okolnostima stigla negdje 8. ili 9. marta preko Rakitna, zaleđenih masiva Cvrsnice i Blidinjeg jezera, u selo Soviće (u dolinu rijeke Doljanke), opet se od strane Vrhovnog štaba postavilo pred njen štab da se sa dijelom teških ranjenika i bolesnika Centralne bolnice pokuša probiti natrag i prebaciti do Kamešnice i Biokova. Zbog ove odluke Vrhovnog štaba, kao i zbog općenito vrlo teške situacije, sazvao sam sastanak štaba divizije, na koji su pozvani pojedini rukovodioci brigada, da bismo zrelo razmotrili i zajednički odlučili što je trebalo uraditi. Koliko se sjećam, na sastanku su bili prisutni (pored mene) Ivica Kukoč Jordan — komesar divizije, Josip Škorpik — načelnik štaba, Ljubiša Urošević — zamjenik načelnika štaba, Ante Banina — zamjenik komandanta, Ante Roje i Mate Ujević — zamjenici komesara 3. i 4. brigade; mislim da je od strane štaba 5. brigade bio prisutan Hribar, a ne sjećam se tko je još prisustvovao.

Imajući u vidu svu težinu situacije u kojoj smo se nalazili, sudbinu nekoliko hiljada teških i lakih ranjenika, tifusara i drugih bolesnika — dakle, našu veliku odgovornost prema njima — s jedne strane, i težinu zadatka, koji nam je bio dat kao zaštitnici glavnine i obezbjeđenju mostobrana preko Ne-

retve — s druge strane, odlučno sam se zalagao (pored vojno-strateških i Zbog nacionalno-političkih razloga), iako protivno odluci Vrhovnog štaba, da divizija pođe sa Centralnom bolnicom pravcem kuda se probija glavčina. Nakon temeljite analize svih varijanti i pravaca pokazalo se kao jedino realno i moguće da se prebacimo sa čitavom divizijom i bolnicom preko Neretve i podijelimo ratnu sudbinu sa našom glavčinom i Vrhovnim štabom. Na osnovu ovakvog stava odlučeno je da, kao komandant divizije, lično pođem do druga Tita i podnesem mu raport, sa potpunim izvještajem o našoj konačnoj odluci. Vrhovnom komandantu bila je cjelokupna situacija u kojoj su se nalazile naše snage, mnogo bolje poznata, ali je ipak tražio da ga detaljno upoznam sa situacijom na našem dijelu fronta i sa eventualnim mogućnostima da se divizija, sa Centralnom bolnicom, ipak uputi u suprotnom pravcu — prema terenima Biokova, Kamešnice i Dinare.

Iscrpio sam sve argumente kojima sam raspolagao, da bih ga uvjerio kako mi nismo ni fizički u stanju, a i sa slabo naoružanom 4. i 5. brigadom, da zaštitimo i odbranimo Centralnu bolnicu i prebacimo se s njom na Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Na kraju, drug Tito se složio sa stavom i odlukom štaba naše divizije i odlučio da 9. dalmatinska i 7. banijska divizija budu zaštitnica glavčine i da prenesu ranjenike i sprovedu tifusare preko Neretve, Prenja i Boračkog jezera do Glavatičeva.

Stav i odluka štaba 9. divizije, koje su Vrhovni štab i drug Tito prihvatili, nisu bili posljedica linije manjeg otpora niti su značili bježanje od teškoća u Dalmaciji, već naprotiv, bili su dokaz da su borci i rukovodioci divizije, bez obzira na velike žrtve koje su ih čekale, spremni da daju sve od sebe u borbi za spas ranjenika. To je bio jedino pravilan i opravdan stav sa vojnog, nacionalnog i političkog gledišta.

Treba imati u vidu i činjenicu da je 1. bosanski korpus bio neuporedivo snažniji od 9. dalmatinske divizije, pa je ipak imao i te kako teške i krvave borbe u pozadini naše glavčine, da bi se izvukao iz obruča, uz vrlo velike žrtve. Na istom je pravcu također strašno stradao banijski zbjeg pri svom povratku.

Uz ovo bih napomenuo da je put od Neretve do Biokova, Kamešnice i Dinare, do kojih je trebalo da se probija divizija s teškim ranjenicima i bolesnicima, iznosio od 110 do 160 ki-

lometara. Da pređe taj put, u stvari stazu po surovim planinama i brdima, gdje se sa nosilima nije moglo kretati brže od dva kilometra na sat, diviziji bi bilo potrebno oko 5—8 dana, s tim da se dnevno maršuje po 10 sati i to bez borbe i drugih smetnji.

To što je najbolja njemačka jedinica u ovoj ofanzivi, 7. SS divizija »Princ Eugen«, sa 20.000 fašista, 6. februara iz Livna izbijala u Duvno, a u isto vrijeme jedinice italijanskog 6. korpusa, sa četnicima, ustašama i domobranima, sa prostora Imotskog također nastupale ka Duvnu (kasnije su krenule preko Cvrsnice za 9. divizijom), dovoljno govori kakve su bile mogućnosti divizije da se u to vrijeme, sa ranjenicima, prebaci na područje navedenih planina.

I u toj nadasve teškoj situaciji, poslije neuspjeha da se zauzme Konjic, drug Tito je, sa izvanrednim osjećajem stratega, izradio plan koji je obuhvatao: protivudar na pravcu Prozor — Gornji Vakuf; rušenje mostova na Neretvi kod Jablanice i uništenje sveg teškog naoružanja, tenkova i topova, izrada improviziranih prijelaza na porušenim mostovima; forsiranje Neretve i razbijanje utvrđenih četničkih snaga na lijevoj obali, ovladavanje masivima Prenja i ofanzivni pokret na istok. Ovo je bio jedino mogućan izlaz za našu glavninu i Centralnu bolnicu.

Plan druga Tita izvršen je u potpunosti. Glavnina sa Centralnom bolnicom probila se iz okruženja, prešla Neretvu i planinu Prenj i razvila snažnu ofanzivu u Hercegovini, a okupatorski i kvislinški generali sa oko 70.000 vojnika, stajali su pred Neretvom nemoćni, primorani da bespomoćno promatraju izvlačenje Glavne operativne grupe preko Prenja.

*

Velike su žrtve koje su borci i rukovodioci 9. dalmatinske divizije podnijeli od njezina stvaranja u februaru do rasformiranja sredinom aprila 1943. godine. Ovo su odlučili Vrhovni štab i drug Tito, u selu Govzi, kod Jeleča. Koliko je ova odluka bila opravdana (kao i ona početkom jula da se rasformira 3. dalmatinska brigada, u kojoj su bile spojene sve preostale snage 9. divizije) u jeku V neprijateljske ofanzive, pred sam prijelaz Sutjeske, nisam u stanju da dajem ocjenu, ali sam u vrijeme kada se o tome odlučivalo, bio suprotnog mišljenja.

Uz sve žrtve, iskušenja i natčovječanske patnje, 9. dalmatinska divizija dala je u IV i V neprijateljskoj ofanzivi ogroman prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda, jačanju naše oružane snage i time, u ime naroda revolucionarne i patriotske Dalmacije, dokazala da su joj na srcu ležale žrtve koje su dali sinovi i kćeri Srbije, Sandžaka, Crne Gore, Bosne i Hercegovine kao svoju dragocjenu pomoć u zajedničkim borbama tokom druge polovine 1942. godine na području Dalmacije.

Stoga ona koja se u toku 1943. godine dva puta rađala i u teškim borbama za spas ranjenika neustrašivo borila i žrtvovala, neosporno može sa ponosom da nosi naziv Divizije bratstva i jedinstva.

Vicko KRSTULOVIC

OD IMOTSKOG DO NEVESINJA

FORMIRANJE DIVIZIJE

Dok su u Beogradu fašistički okupacioni komandanti za Jugoslaviju donosili odluke o nastavljanju tek završene prve faze IV ofanzive, operacijom Vajs II, a Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba pobjedonosno nadirala ka Neretvi, odlukom vrhovnog komandanta formirana je 11. februara 1943. na području Imotskog (koji je oslobođen dan prije), 9. dalmatinska NOU divizija i odmah potom ušla u sastav Glavne operativne grupe. U njen sastav ušle su: 3, 4. i 5. dalmatinska brigada.

Do tog vremena, a od dolaska Vrhovnog štaba i proleter-skih brigada na područje Livna, u ljeto 1942. godine, ustanak u Dalmaciji uzeo je veoma široke razmjere. Nakon prvih zajedničkih akcija proleter-skih brigada i dalmatinskih odreda, razvoj oružanog ustanka nisu više mogle da spriječe nikakve vojne i političke mjere okupatora, nikakav teror crnokošuljaša i četnika, dovedenih iz Hercegovine i Crne Gore. Stvara se zajedničkim koordiniranim akcijama kompaktna, velika slobodna teritorija od Kupe do mora i od Kapele do Vrbasa. Hiljade Dalmatinaca stupaju u redove NOV, pod zastavu Partije. U Dalmaciji niču brigade.

Šestog septembra 1942. u selu Dobro, kod Livna, formirana je 1. dalmatinska brigada. Desetog septembra u Podgori se osniva 1. partizanski mornarički odred. Trećeg oktobra u dinarskom selu Uništima formirana je 2. dalmatinska brigada, 12. novembra u selu Vrbi, na Muću, 3. brigada. 7. januara 1943. u selu Sošićima na Biokovu 4. brigada, a 27. januara kod Aržana i 5. dalmatinska brigada. Oko 10.000 boraca — Dalmatinaca popunilo je proleter-ske i novoformirane dalmatinske brigade. To je bio rezultat petomjesečnih vojno-političkih uspjeha od

dolaska Vrhovnog štaba i proleterskih brigada na područje 4. operativne zone.

Brigade koje su ušle u sastav 9. dalmatinske divizije formirane su od postojećih odreda. Treća udarna brigada okupila je borce srednje Dalmacije: Mosorski, Svilajsko-mosečki i Primorski (Šibenski) partizanski odred, koji su formirani u tri bataljona.¹ U decembru, u sastav brigade ulazi Kninski odred, kao 4. bataljon i tada brigada ima preko 800 boraca. Operativno-područje brigade nalazi se u četvorokutu Knin — Sinj — Split — Šibenik, gdje s uspjehom sprovodi niz akcija i bitki protiv Italijana, ustaša i četnika, oslobađa znatnu teritoriju srednje Dalmacije i povezuje je sa slobodnom teritorijom zapadne Bosne i Like. Ona, po ulasku u sastav divizije, čini njenu najснаžniju i borbenu najspremniju udarnu brigadu.

Četvrta NOV brigada formirana je od prekaljenih partizana Biogradskog odreda, kao i od novopristiglih i boraca sa otoka.² Peta dalmatinska brigada formirana je od Kninskog i Dinarskog odreda i, do tada u četvoromjesečnim borbama proslavljenog 1. primorskog bataljona, (u njemu su se uglavnom nalazili borci sjeverne Dalmacije i Primorja).⁵

Na dan formiranja, 11. februara, divizija broji 2.119 boraca, sa 1.582 puške, 32 puškomitraljeza, 14 mitraljeza i 2 minobacača da bi se već nakon sedam dana brojno stanje popelo na preko 3.000 boraca, što odmah izaziva i značajan problem — preko 1.000 ljudi je bez oružja. Ovo štab divizije⁴ nije u mogućnosti da riješi, jer operativno-taktički položaj i situacija nisu omogućavali ni brigadama, ni diviziji da aktivnim dejstvima otme to oružje od neprijatelja. Stoga svaki izvještaj ili depeša upućeni tih dana Vrhovnom štabu sadrži pored ostalog i:

¹ Štab 3. brigade: komandant Branko Dude, politkomesar Mate Ujević, zamenik komandanta Stanko Parmać, zamjenik komesara Ante Roje. Nakon formiranja 4. brigade Mate Ujević odlazi za komesara ove brigade, a na njegovo mjesto dolazi Miro Višić.

² Komandant 4. brigade Savo Drljević, politkomesar Mate Ujević, zamjenik komandanta Bogdan Peko. Po dolasku u Imotski za politkomesara je postavljen Duško Ristić, a za zamjenika komesara Mate Ujević (on je ujedno i sekretar divizijskog Komiteta); rukovodilac politodjela Tanasije Mladenović.

³ Komandant 5. brigade Vojo Popović, politkomesar Milija Stanišić, načelnik štaba Mileta Đukić, zamjenik komesara Zarija Škerović, rukovodilac politodjela Pero Lalović.

⁴ Sastav štaba divizije bio je: Vicko Krstulović — komandant, Ivica Kukoč — politkomesar, Ante Banina — zamjenik komandanta, Josip Skorpić — načelnik štaba, Ljubiša Urošević — zamjenik načelnika štaba.

»Molimo šaljite oružje«. I onda kad je, po nalogu Vrhovnog štaba, 1. proleTERSka divizija uputila izvjesnu količinu oružja, ovo nije stiglo do nenaoružanih dalmatinskih boraca, već mu se izgubio trag u nekim drugim jedinicama.

U ODBRANI NA PODRUČJU IMOTSKOG

Dok su štabovi angažovanih okupatorovih formacija, prema operaciji Vajs II, pristupali operativnom razvoju svojih jedinica, 9. divizija dobila je od Vrhovnog štaba zadatak da iz rejona Imotskog aktivno djeluje ka Širokom Brijegu, Ljubuškom i Vrgorcu i da štiti desni bok i pozadinu Glavne operativne grupe, u čijem je sastavu. Ovo je za novoformiranu diviziju, bez borbenog iskustva, a sem toga i slabo naoružanu (posebno u automatskom i teškom oružju) bio krupan i složen zadatak.

Neposredno pred formiranje divizije, 9. februara, 4. dalmatinska brigada sadejstvuje 2. proleTERSkoj diviziji u likvidaciji ustaškog garnizona u Posušju, a sutradan u oslobođanju Imotskog. U isto vrijeme 3. dalmatinska brigada iz rejona Vrljike, a 5. dalmatinska sa područja Podinarja, usiljenim maršem kreću ka prostoriji Aržano, Imotski u sastav novoformirane divizije. Marš od preko 100 km brigade su izvele disciplinovano i u punom redu, iako su borci naišli na nepredviđene teškoće, na dosta veliku hladnoću i snijeg.

Ove nedaće posebno su pratile kolonu 5. dalmatinske brigade, čija se marš-ruta kretala od zapadnog do istočnog oboda izduženog Livanjskog polja, ispod sjevernih padina stjenovitih grebena Dinare. Put je bio zaleđen. Borci iz Primorja, prvi put u životu, susreću se s takvom hladnoćom, a mnogi prvi put vide snijeg. Posreću i padaju i ljudi i natovareni konji komore. Poneki borac već je promrzao, jer tanka odjeća slabo štiti, a opanci samo što se nisu raspali. Na putu se borci 5. brigade susreću i s tragičnom slikom zbjega. Razvučene izmučene kolone naroda sa Banije, Like i Korduna, bježe pred fašističkim palikućama i koljačima. Uz brigadu prolaze tužne povorke iznemogle, gladne i smrznute djece, žena i staraca. Sve to ostavlja težak utisak na borce.

Brigade su se približile cilju. Štab 9. divizije nalazi se u oslobođenom Imotskom. Proučava primljeni zadatak, procje-

njuje situaciju. Prva ratna divizijska zapovest, označena brojem, 1 i datirana 14. februara 1943. godine, napisana je. Iz nje se čita:

»Neprijatelj, poslije pretrpjelog poraza u Posušju i Imotskom, odstupio je pravcem ka Ljubuškom. U mjestima Gradac, Vrgorac, Ljubuški, Široki Brijeg i u dolini Neretve drži jače garnizone.

Zadatak je naše divizije da zatvori pravce neprijateljskog nadiranja iz doline Neretve ka zapadu... razoružavajući sva sela u zahvatu tih pravaca i vršeći napadne akcije na neprijatelja sve do u dolinu Neretve.«

Čeka se 3. brigada, pa da se u cjelini otpočne sa realizacijom prve borbene zapovijesti.

Neposredno po likvidaciji garnizona u Posušju i Imotskom 4. dalmatinska brigada, zajedno s jedinicama 2. proleter-ske divizije, prebacuje se prema Aržanu i Zagvozdu (zapadno od Imotskog) i obezbjeđuje sa tog pravca oslobođenu teritoriju. Nakon toga kreće po zapovijesti svoje divizije, kao desna divizijska kolona, dvema kolonama pravcem Podbablje — Tihaljina i Zagvozd — Vrgorac, sa zadatkom da u svojoj zoni energičnim akcijama uništi što više neprijateljskih snaga i očisti sva sela od ustaške milicije.

Poslije prevaljenih više od 120 kilometara stiže u rejon Posušje 18. februara i 3. dalmatinska brigada. Odmah dobija zadatak da kao lijeva divizijska kolona djeluje ka Širokom Brijegu. Glavne snage brigade izbile su u rejon sela Kočerina, orijentisane ka Širokom Brijegu, a pomoćne preko sela Grude ka selu Ružićima. Pored zadatka da djeluje u svojoj zoni, 3. brigada treba i da neposredno obezbjeđuje desni bok i pozadinu 2. proleter-ske divizije koja je razvijala ofanzivna dejstva preko Drežnice u dolinu Neretve.

5. brigada prikupljena je na prostorijski Lovreć — Aržano s namjerom da posluži kao divizijska rezerva, no situacija zahtijeva da se odmah razvije prema talijansko-ustaškim garnizonima: Sinju, Trilju, Blatu na Cetini i Zadvarju i da usmjeri aktivnost ka tim neprijateljskim garnizonima. Pod takvim taktičkim uslovima brigada je izgubila svojstvo divizijske rezerve i prinuđena je da prihvati, za sebe i diviziju u cjelini, nepovoljniji zadatak: da zatvori pravce koji sa zapada i jugozapada izvode ka rejonu Imotskog.

Čim su kolone 3. i 4. brigade počele da nastupaju imale su prve, ne naročito snažne okršaje sa ustaškom milicijom, no

to je usporilo nastupanje. Veći dio ustaške milicije povlačio se prema utvrđenim garnizonima: Vrgorcu, Ljubuškom i Širokom Brijegu, a manji je razoružan. Što su se brigade više približavale tim garnizonima, otpor je postajao sve snažniji.

Tako su se prvih dana druge polovine februara jedinice 3. i 4. brigade našle razvijene na oko 50 km širokom frontu ka istoku, a 5. brigade na oko 30 km prema zapadu. Time je borbeni razvoj divizija dobio oblik kružne osnovice sa promjerom 45—60 kilometara. Ovakav operativno-taktički položaj divizije bio je vrlo nepogodan. Sputavao je svaku mogućnost da divizija ofanzivnije djeluje u svojoj zoni. Zbog toga je aktivnost bila vrlo ograničena i svedena na nivo brigade i bataljona.

Još dok sve snage divizije nisu bile razvijene, dolazi 18. februara do ozbiljnijeg okršaja sa ustašama jačine tri satnije. Ustaše su, sa pravca Ljubuškog, napale na odsek 4. brigade, potisle njene dijelove ka selu Grudama i ovladale dominantnim objektom, brdom Malić. U Međuvremenu je stigla 3. brigada čiji se 1. bataljon, upućen na zatvaranje pravca Ljubuški — Imotski, već 19. februara sudario s neprijateljem u rejonu sela Grude. Ustaše su pružile žilav otpor, ali su koordinacijom dejstava dijelova obeju brigada odbačene na polazne položaje. Sada kada se front divizije stabilizirao, dejstva se prvih dana ograničavaju na obostrano patroliranje i aktivnost neprijateljske artiljerije iz utvrđenog rejona Širokog Brijega. Vremenom sukobi postaju sve žešći. Neprijatelj, da bi održao brdo Malić dovodi svježije snage iz Ljubuškog, čime neposredno ugrožava rejon Imotskog, a ujedno bokove i pozadinu na spoju 3. i 4. brigade.

Ustaše preduzimaju 20. februara snažan napad preko Malića ka selima Ružići i Grade u desni bok 3. brigade, a preko sela Tihaljine u lijevi bok 4. brigade. Za protivdejstvo angažuju se po dva bataljona 3. i 4. brigade. Noću 21/22. i čitav dan 22. februara, do kasno u noć, vode se žestoke borbe, a najoštrija za brdo Malić, na koje napadaju snage 3. brigade. Brdo nekoliko puta prelazi iz ruku u ruke, a nakon što je osvojen vis Mačknovac (k. 505), upornim dejstvom jedinice 3. i 4. brigade potpuno ovladaju selom Ružići i Cerov Dolac i potiskuju ustaše iz većeg dijela sela Tihaljine. Ustaše su u ovoj borbi pretrpjele osjetne gubitke. Naredna dva-tri dana dijelovi 3. i 4. brigade razoružavaju ustašku miliciju i odbijaju slabije neprijateljske napade sa pravca Ljubuškog, dok neprijateljeva artiljerija intenzivno

dejstvuje na pravcu Široki Brijeg — Kočerin i od Ljubuškog ka Maliću. Povremeno položaje brigada bombarduje i avijacija.

Pošto se osjetilo da su talijanske jedinice na ovom području neaktivne, u štabu divizije je odlučeno da se 3. brigada jače angažuje prema Širokom Brijegu i da ga, po mogućstvu i zauzme. Ovakav manevar zahtijevala je i opća situacija, zbog dejstva 2. proleterske divizije u dolini Neretve, na odsjeku Drežnica — Jablanica. Međutim, zbog pojačanog ustaškog dejstva, naročito prema odsjeku desnog krila 3. brigade na pravcu sela Tihaljina i Ružići, gdje su bila angažovana njena dva bataljona, nije se moglo odvojiti više snaga za dejstvo na Široki Brijeg. Stoga preduzeti napadi ne daju rezultate.

27. februara poslije podne, uz podršku artiljerije i avijacije, ustaše preduzimaju do tada najsnažnije napade na pravcu Ljubuški — Imotski, u čijem se odbijanju potpuno angažuju 1. i 3. bataljon 3. brigade. Neprijatelj u napadu premjenjuje do tada neuobičajene manevre i postupke. Naime, koristi ustašedomoroce koji poznaju svaku stopu zemljišta i, predvođeni njima, vrši iznenadne krilne i bočne napade. U 3. bataljonu, gdje je novomobilisano ljudstvo bilo pokolebano nakon izvjesnih gubitaka uslijed dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije (poginuo je i komesar bataljona, Zvonko Lelas), za izvjesno vrijeme nastala je panika, pa se bataljon u neredu povukao ka selu Grude. Ovo je otežalo situaciju i kod 1. bataljona koji je s fronta već bio snažno pritisnut. U odbijanju jednog od niza neprijateljskih juriša poginuo je i komandant bataljona, Stevo Opačić, kao i nekoliko boraca, pa se i ovaj bataljon pokolebao i u neredu povukao. Neprijatelj je uspio da zauzme selo Tihaljinu i brdo Malić. U toku noći ovi bataljoni 3. brigade su se sredili, u zoru je izvršen protivnapad i ponovo posjednuto brdo Malić, pa je odbrana stabilizovana.

Drugi bataljon 3. brigade dejstvovao je noćnim napadima ka Širokom Brijegu, u kojima je pokušavao da probije spoljnu odbranu i neposredno napadne sam garnizon; bilo je planirano da se u napad na sam garnizon uvede i 4. bataljon.⁵ No, pokušaji su ostali bez rezultata: bez teškog naoružanja (bataljon je imao samo jedan teški mitraljez, 4 puškomitraljeza i vrlo ograničen broj ručnih bombi) nije se mogao postići značajniji uspjeh

⁵ Ovaj bataljon bio je formiran od novopridošlog ljudstva, nakon što je Kninski bataljon, kao 4. bataljon ove brigade, po dolasku u Posušje izašao iz njenog i ušao u sastav 5. brigade. Novoformirani 4. bataljon imao je veliki broj boraca bez oružja.

protiv jako utvrđene spoljne odbrane Širokog Brijega. Nije bilo realno očekivati ni da bi uvođenje 4. bataljona na ovom pravcu mnogo doprinijelo uspjehu. Iako je ovaj bataljon bio borbeno pripremljen (upućivan je da iza linije fronta razoružava ustašku miliciju), njegovo slabo naoružanje i veliki broj nenaoružanih boraca nisu bili preporuka da se šalje u teške okršaje, u napad na solidno utvrđene položaje.

Cijeneći situaciju štab brigade je došao do zaključka da se u postojećim uslovima i odnosu snaga produžavanjem napadnih dejstava ne može postići uspjeh, pa je odlučio da se na dostignutoj liniji (Malić — Kočerin) pređe u odbranu.

Na odsjeku 4. brigade neprijatelj nije ispoljavao tako snažna dejstva (pravac Ljubuški — Vrgorac bio je i za njega manje važan, a brigada se oslanjala i na topografski jače, pretežno planinsko zemljište, nepodesno za napadna dejstva). I pored toga vode se svakodnevne borbe; posebno neprijatelj preduzima napade preko brda Ljubeća ka selu Tihaljini pri čemu 28. februara odbacuje dijelove brigade sa Ljubeća i priprema se da produži ka Tihaljini. Međutim, već sutradan su ti položaji snažnim protunapadom brigade povraćeni, a neprijatelj je uz osjetne gubitke odbačen prema selu Vitini. Drugog marta neprijatelj ponavlja napad, ali je odbijen.

Za ovaj dan bilo je planirano i rokiranje 3. brigade ka rejonu sela Kočerina radi snažnijeg napada na Široki Brijeg, ali je zbog novonastale situacije napad obustavljen. (3. marta štab divizije dobio je od Vrhovnog štaba naređenje da se divizija povuče sa sektora Imotskog).

Na sektoru brigade sve do 1. marta Talijani iz garnizona šestanovca, Zadvarja, Blata na Cetini, Trilja i Sinja ne preduzimaju ofanzivna dejstva, sem izviđačke i aktivnosti patrola kao i povremenog dejstva artiljerije. Ali brigada je ipak morala biti razvijena na tom odsjeku. Međutim, po dolasku četnika u Trolj i Blato na Cetini (1. marta)⁶ i ovaj dio fronta 9. divizije oživljava. Odmah prvog dana četnici preduzimaju napad, ali ih bataljoni 5. brigade odbijaju uz gubitke. Sutradan, 2. marta, četnici obnavljaju napad koji im takođe ne donosi uspjeh, već trpe osjetne gubitke i gube nešto opreme.

Krajem februara i početkom marta Vrhovni štab je morao da brzo pronađe najbolje rješenje da bi se Centralna bol-

⁶ Četnici Petra Bačevića koji poslije aktivnosti na području Like ponovo dolaze u Dalmaciju i pojavljuju se pred frontom 5. dalmatinske brigade.

nica i Glavna operativna grupa izvukle iz okruženja. Napad na Konjic, nije uspio, kao ni kontranapad na Ivan-sedlo, pa je na prostoru između Donjeg Vakufa i Prozora došlo do dramatične borbe za ranjenike koja je trajala do 7. marta.

U jeku te borbe odlučeno je na sastanku Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, pored drugih mjera, da se ispita mogućnost da se 9. dalmatinska divizija sa dijelom ranjenika i bolesnika (oko 700) iz Centralne bolnice prebaci na planine Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Prvi bosanski korpus trebalo je da ispita mogućnost da ranjenike prebaci preko Bosanskog Grahova u Liku.

Ovaj zadatak je primljen 2. marta. U to vrijeme jake neprijateljske snage prodiru ka Livnu i Imotskom, pa je štab divizije došao do zaključka da ne postoje mogućnosti da se ranjenici prebace u Dalmaciju i o tome je izvijestio Vrhovni štab. Već 3. marta Italijani, ustaše i četnici preduzimaju ofanzivu na odbrambene položaje brigada 9. divizije. Istovremeno 369. legionarska divizija izbija u Glamoč, njen izviđački bataljon u Livno, a 7. SS divizija kreće od Bosanskog Grahova ka Livnu. No, osim ovih postojao je i niz drugih teškoća. Brigade su bile u tijesnom kontaktu s neprijateljima i rizično ih je bilo izvlačiti i ostaviti nebranjeni front, a sem toga divizija nije ni fizički mogla da pokrene toliki broj ranjenika (od kojih je najmanje polovina bila nepokretna). Ona nije imala ni dovoljno boraca koji bi stali pod nosila, a utoliko manje je mogla odvojiti one koji bi štitili kolonu sa ranjenicima. U svakom slučaju to su, u ovom trenutku, bile nepremostive teškoće za ostvarenje ovog zadatka. Ranjenici se nisu smjeli dovesti pod udar mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja, bez ikakvih izgleda da se zadatak izvrši i oni prebace na odredišta. Pravci nadiranja neprijatelja sekli su se s pravcima kojima bi divizija morala nastupati, a to bi značilo odvesti ranjenike ravno pod nož brutalnih fašista.

Sve ovo prisililo je štab 9. divizije i Oblasni komitet KP za Dalmaciju da vrhovnom komandantu predlože da se izmijeni prvobitna odluka i da se štab divizije, sa 3, 4. i 5. brigadom, povuče pod borbom preko Posušja ka duvanjskom području, u pravcu glavnine naših snaga. Ovu izmjenu Vrhovni štab je prihvatio i u depeši od 4. marta odredio nove zadatke diviziji.

Na osnovu ovog naređenja štab divizije odmah je izdao zapovijest svojim brigadama da se pod borbom i sopstvenim prihvatom povlače i to: 5. brigada pravcem Aržano — Posušje

Četnici i Italijani u zajedničkoj borbi

— Duvno; 4. brigada, u prvoj fazi, izbija na prostoriju Imotski — Posušje, gdje organizuje odbranu i obezbjeđuje evakuaciju Imotskog i izvlačenje 3. brigade, koja se povlači pravcem Rakitno — planina Cvrsnica.

Ujutro 3. marta neprijatelj je na zapadnom odsjeku odbrane 5. brigade preduzeo napad širih razmjera. Uz podršku talijanske artiljerije, preko 1.500 četnika iz Trlja, Blata na Cetini i Zadvarja, pod komandom zloglasnog Petra Baćevića, krenulo je u snažan napad prema Aržanu i Lovćenu, na položaje brigade. Četnici su napadali u više kolona, svim pogodnim pravcima i upadali u položaje brigade. U oštrom sukobu sa 3. bataljonom odsjekli su jednu njegovu četu i nabacili je prema Biokovu.⁸ Ovim je ostalo otkriveno lijevo krilo i bok 5. brigade, što su četnici iskoristili i nesmetano nastupali prema Imotskom. U zoni kroz koju su prodirali, poznate palikuće i

⁸ Ova četa više se nije vratila u sastav bataljona i ostala je na Biokovu.

koljači Bačevića nisu poštedjeli mnoga sela i zaseoke — u prvim dopodnevним časovima ovog vedrog dana nebo se naoblačilo od dima i gara zapaljenih domova.

Zbog opće situacije na frontu, po zapovijesti divizije, 5. brigada je preduzela odstupanje prema Duvnu sa zadatkom da zatvori pravac Livno — Duvno. Njen 2. bataljon odstupio je ka Buškom Blatu i u rejonu sela Miši zatvorio pravac Livno — Duvno.⁹ Treći bataljon je izbio 4. marta usiljenim maršem (pravcem Imotski — Posušje — Duvanjsko polje) u rejon Sujice, zatvarajući pravac koji od Kupresa preko Šujice vodi ka Duvnu. Ostale snage 5. brigade povukle su se u rejon Duvna, gdje su pomagale u evakuaciji ranjenika i bolesnika iz tog rejona, zaostalih iz ešelona Centralne bolnice, u kolibe na pl. Ljubušu. Ovaj marš-manevar 5. brigade odigrao je značajnu ulogu u spasavanju tog dijela ranjenika, jer su Nijemci, ustaše i četnici sa pravca Livna i Kupresa hitali ka prostoriји razmještaja ranjenika u Duvanjskom polju.

Četvrta brigada se iz rejona Vrgorca noću 3/4. marta povukla preko sela Podbablja i posjela položaje na grebenu neposredno iznad Imotskog, u svojstvu zaštitnice divizije od nadiranja četnika sa zapada ka Imotskom i Posušju. U prvim popodnevним časovima četnici su potisnuli osiguravajuće dijelove brigade koji su držali položaje na jugozapadnoj ivici mjesta i bez borbe zauzeli Imotski. Neposredno iza toga krenuli su u napad na položaje brigade. Poslije slabijeg otpora, bez naređenja i bez ikakvog reda, jedinice brigade povukle su se prema Posušju, napadane od neprijateljske avijacije, i do mraka se prikupile u rejonu sela Čitluk (oko 4 km zapadno od Posušja).

Treća brigada otpočela je s povlačenjem 4. marta izjutra. Zbog nekoordiniranog povlačenja 3. i 4. brigade, u stvari zbog kasno dostavljenog naređenja za povlačenje 3. brigadi, njeno desno krilo našlo se tog dana izjutra u vrlo teškoј situaciji. Ustaše su primijetile povlačenje 4. brigade, pa su preduzele napad od sela Tihaljine, preko brda Malić, u bok 3. brigade. U zahvatu tog snažnog napada našli su se 1. i 3. bataljon pa su bili prisiljeni da prime borbu angažujući sve snage. Pritisnuti s fronta i bokova, izloženi dejstvu snažne talijanske artiljerije i avijacije, povlačili su se do sela Grude pod vrlo teškim okolnostima, uz osjetne gubitke. Na grebenu iznad Gruda uspjeli

⁹ Izviđački bataljon 369. legionarske divizije u 10.40 časova 3. marta ušao je u Livno bez otpora, a sljedećeg dana produžio ka Duvnu, napadajući ovaj bataljon ...

su da se odvoje od neprijatelja tek u poslijepodnevnim časovima. Daljnje izvlačenje ovih bataljona nije bilo otežano, jer je neprijatelj svoja dejstva usmjerio ka selu Bobanova Draga — Imotski. U tim časovima otpočelo je povlačenje svih jedinica 3. brigade, odnosno i onih bataljona koji su bili orijentisani ka Širokom Brijegu. U toku noći 4/5. marta brigada se potpuno odvojila od neprijatelja i prikupila u rejonu sela Rakitno.

Neprijateljska avijacija u zoni povlačenja brigada 9. divizije bila je u dnevnim časovima vrlo aktivna i nanijela je brigadama izvjesne gubitke.

U dvadesetodnevnim borbama na sektoru šireg područja Imotskog 9. dalmatinska divizija izvodila je uglavnom odbrambena dejstva, što je negativno utjecalo na moral i borbenu sposobnost jedinica koje su, na manje-više statičkim položajima, bile cijelo vrijeme izložene snažnim napadima neprijatelja i dejstvu njegove artiljerije i avijacije. To se posebno negativno odrazilo na novopridošlo ljudstvo koje je činilo pretežan dio jedinica, tim prije što u tim borbama nije neposredno vidjelo neke značajnije uspjehe, a broj ranjenih i poginulih boraca u jedinicama bio je znatan. Ovakav, partizanima manje prihvatljiv vid dejstva nije se mogao izmijeniti. Divizija je morala biti na toj prostoriji da štiti desni bok Glavne operativne grupe i Centralne bolnice koje su se nalazile i dejstvovale u zahvatu prostorije Prozor, Konjic, Drežnica. Pored toga, prostranstvo područja i širina fronta odbrane divizije, a s obzirom na odnos snaga,¹⁰ činili su položaj divizije krajnje nepovoljnim. Divizija zbog ovalikog fronta nije mogla ni da izdvoji bar minimalne snage u rezervu, bila je vrlo lako naoružana, sa neznatnim brojem teških mitraljeza i samo dva minobacača. Sve su to bili odlučujući faktori koji su prisiljavali diviziju da bude pasivna, sputavali je da preduzme aktivnija dejstva. Iz istih razloga i aktivnost br'gada svedena je na neznakačan stepen. Ipak, da je postojala bolja koordinacija između 3. i 4. brigade, na njihovim

¹⁰ Prema 3. i 4. brigadi nalazili su se: satnija »Crne legije«, dvije satnije »žutih ustaša«, dvije satnije »dobrovoljačke pukovnije« ustaškog pukovnika Simića i jedna pripremna ustaška bojna, u svemu blizu 2.000 vojnika. U Vrgorcu, Ljubuškom i Širokom Brijegu nalazile su se jače talijanske posade koje su potpomagale ustaške napade artiljerijom i avijacijom. U garnizonima Sinj, Trilj, Zadvarje i Šestanovac bile su jače snage Talijana i ustaša, a u kasnijim danima i preko 1500 Bačevićih četnika. Uz to svi navedeni neprijateljevi garnizoni bili su dobro utvrđeni i ojačani nizom bunkera, bodljikavom žicom i minama.

unutrašnjim krilima, moglo se nešto više uraditi u ofanzivnom smislu na odsjeku Ružići — Malić — Tihaljina.

Ipak i ovakva dejstva divizije bila su, u sklopu opće situacije i dejstava Glavne operativne grupe, vrlo značajne.

Zbog njenog dejstva, a posebno pritiska na odsjeku Široki Brijeg — Vrgorac, komandant talijanskog 6. armijskog korpusa stavio je pod svoju komandu oko 2.000 ustaša i domobrana i uklopio ih u odbranu Mostara, isturivši ih na liniju Široki Brijeg — Ljubuški — Vrgorac, ispred svojih snaga, kao prvu liniju prema brigadama 9. divizije. General Sonto (komandant ovog korpusa), a po sugestiji svog pretpostavljenog komandanta-general Robotija, cijenio je da će naše snage sa prostorije Imotskog da prodru ka Mostaru i ušću Neretve. Stoga, dok mu se divizija »Murđe« topi i nestaje pod udarcima naših jedinica kod Prozora i u srednjem toku Neretve, ne interveniše s divizijom »Mesina« koja je bila na području Metkovića. (Ona je po njegovoj procjeni trebalo da čuva mostobranu u zoni Metkovića). U to se vrijeme pred Bokom kotorskom pojavila jedna engleska podmornica,¹¹ što je za talijanske generale bio nepobitan dokaz i prilog procjeni da će naše snage nadirati ka donjem toku Neretve. Da bi raščistio situaciju od »opasnosti uperene prema Mostaru i Metkoviću«, komandant 6. korpusa je sa težišne tačke fronta, na Neretvi, skinuo 2.000 četnika (Zetski odred i Nikšićku brigadu), svoju grupu »Škoti« (tri bataljona, četnu tenkova i jednu bateriju) i uveo ih 4. marta u napad na brigade 9. divizije, na pravcu Mostar — Široki Brijeg — Imotski.

Ovo su, ujedno, borbeni rezultati dejstava 9. dalmatinske divizije u dvadesetodnevnim odbrambenim borbama na širem području Imotskog.

*

Prema zapovijesti štaba divizije 3. brigada, po izbijanju u selo Rakitno, trebalo je da kao desna pobočnica produži stazom koja iz Rakitna vodi preko planine Čvrstice (pravcem Bare — Pločno (tt. 2228) — Crna glava — Trinača) i izbije na

¹¹ Ova engleska podmornica nije imala nikakve veze s našim dejstvima. Naprotiv, u jadranskim vodama bavila se stvarima obavještajno-političkog značaja. Između ostalog i slanjem novih instruktora i emisara izdajniku Draži Mihailoviću.

liniju Branisavac — greben Plasa — Gumenac (na planini Plaše) i ne dozvoli neprijatelju prodor iz Drežnice ka Jablanici i preko pl. Plaše u dolini Doljanke.

Na Čvrsnici je napadao visok snijeg, po kojem se od vrlo niske temperature, uhvatila debela ledena kora. U tim uslovima savladati kozju stazu koja grebenom izvodi na planinu, po procjeni štaba brigade, bilo je nemoguće. Zbog toga je samoinicijativno promijenio pravac kretanja i poveo jedinice pravcem: Rakitno — Blidinje jezero — Dugo polje — selo Doljani — selo Zlate, odakle je trebalo stazom se uspeti na planinu Plasu. Ovaj pravac je bio obilazan i mnogo dulji, ali i mnogo povoljniji za kretanje jedinice. S obzirom na važnost zadatka koji je brigadi postavljen, a za slučaj da je neprijatelj već izbio na greben pl. Plaše, štab je uputio jedan bataljon pravcem određenim divizijskom zapovijješću. Za slučaj da je neprijatelj već izbio na greben planine, ovaj bataljon bi, napadom i udarom u bok tim neprijateljskim snagama, koordinirao rad sa izlaskom i dejstvom brigade sa pravca sela Zlate i olakšao brigadi izlazak na greben planine.

Bataljon se iz Rakitna pred zoru 5. marta uputio pomenutom stazom. Vrlo težak uspon u početku marša trošio je fizičku snagu boraca, a još više natovarenih konja. Što se više odmicalo i izbijalo na veće visine bivalo je sve teže. Snijeg sve veći, a ledena kora sve deblja. Kad se izbilo pred Pločnu (tt. 2228), posrtali su ljudi i konji — dalje se nije moglo. Sva nastojanja boraca i rukovodilaca, na čelu sa komesarom brigade Mirom Nižićem i zamjenikom komandanta Stankom Parmačem, da se savlada uspon Pločne, bila su uzaludna. Bataljon je u tome izgubio veliki broj konja koji su se uz nesavladive uspone survavali niz zaleđene strane i litice. Od hladnoće je izvjestan broj boraca promrzao. U nemogućnosti da nastavi određenom stazom, bataljon se vratio i uputio za brigadom, pri čemu je izgubio dva dana. Primjer ovog bataljona jasno je pokazao sve posljedice koje bi snašle brigadu da je i ona krenula naređenim pravcem, a koje bi sigurno veoma teško pogodile ne samo 9. dalmatinsku diviziju, već i sve naše jedinice koje su se nalazile u dolini Neretve kod Jablanice i u dolini Rame — u prvom redu ešelone Centralne bolnice Štab divizije je prihvatio odluku 3. brigade o izmjeni pravca kretanja, a po stizanju u dolinu Doljanke, u selo Zlate, zbog premorenosti njenih boraca promijenio je prvobitnu odluku i na greben Čvrsnice uputio dijelove 4. brigade (ona je ranije stigla u rejon

Jablanice i bila odmornija. Treća brigada je ostala dva dana na odmoru u rejonu sela Zlate. Treći bataljon se pri povratku s Cvrsnice, sukobio 8. marta sa četničkom kolonom u rejonu Koprivnika (2 km južno od Blidinjeg jezera) koja je nastupala od Rakitna za jedinicama 9. divizije. Bataljon je prihvatio borbu, zadržao četnike, a zatim se pod borbom povlačio preko Dugog polja. Pred mrak su ga prihvatili dijelovi 5. brigade na položajima Vrata (k. 1264), zatim je nastavio dolinom Doljanke i 9. marta stigao u sastav brigade.

BORBE NA NERETVANSKOM MOSTOBRANU

Kada se 9. dalmatinska divizija, po odluci Vrhovnog štaba, povukla sa područja Imotskog, našla se 8. marta sa brigadama u rejonima planine Cvrsnice, doline Doljanke, pl. Ljubuše i oko Duvna. Odstupni marš je izvršen po teškim uslovima — potiskivana s fronta, tučena od artiljerije i avijacije, divizija se povlačila usiljenim maršem, često po vrlo teškom, uglavnom planinskom zemljištu, pokrivenom visokim snijegom. Nevični snijegu i hladnoći, borci su se teško kretali. Već na prvom maršu, veliki broj boraca ostao je potpuno bos ili samo sa vunanim čarapama na nogama, što je izazvalo teška smrzavanja nogu. Posljedice toga odrazile su se na borbenu sposobnost i moral jedinica.

Odmah po pristizanju na nove sektore, jedinice su se sukobile s neprijateljem, i to prvo 5. brigada s Nijemcima u rejonu Sujice i sela Miša, a zatim dijelovi 3. brigade kod Blidinjeg jezera.

Ovih dana vođena je dramatična bitka za spas ranjenika. Bile su angažovane sve snage Glavne operativne grupe, a događaji su pokazali svu opravdanost izbijanja i prisustva 9. dalmatinske divizije na pomenutom području. Njenim dolaskom zatvoren je prostrani vakuum između naših i neprijateljskih snaga i to na vrlo opasnim pravcima kojima je neprijatelj usmjeravao svoja dejstva i nadirao u bok i pozadinu Glavne operativne grupe i rejona razmještaja Centralne bolnice.

I u toj nadasve teškoj situaciji, poslije neuspjeha da se zauzme Konjic. Tito je našao smjeli i jedino mogućan izlaz: zavarati neprijatelja o namjeravanom pravcu prodora, porušiti mostove na Neretvi i prije no što se ista formira, izvršiti protivudar kod Gornjeg Vakufa, a zatim munjevito preći na lijevu obalu, razbiti četnike na Prenju i prodrijeti prema istoku.

Depešom Vrhovnog štaba postavljen je 6. marta orien- timi zadatak 9. diviziji za dejstvo u zoni Neretve: braniti i odr- žati zadostobran u trouglu Neretva — planina Čvrstica — izvorni dio Doljanke, da bi se obezbijedili desni bok i pozadina naših glavnih snaga i time omogućili prelazak preko Neretve i eva- kuacija ranjenika i bolesnika Centralne bolnice.

Shvatajući svu ozbiljnost situacije i postavljeni zadatak, u štabu divizije odlučeno je da se težište dejstava postavi na čvrstom držanju grebena planine Plaše, gdje su usmjerene 3. i 4. brigada, a 5. brigada određena je da brani pravac koji iz rejonu Rakitna, preko Dugog polja, izvodi u izvorni dio Do- ljanke i dalje njenom dolinom ka Neretvi.

Četvrta brigada koja je prva stigla, krenula je već 8. marta izjutra u dolinu Neretve ka Aleksinog hana i na pl. Plasu sa zadatkom da izvrši pritisak na neprijateljske snage ka selu Diva — Grabovica i u dolini Neretve.

Izlaženje jedinica na položaje planine Plaše bilo je vrlo naporno: uspon je mestimično iznosio i do 30 stepeni. Posebne su nedaće nastale kad je pao mrak: dovoljno je bilo da borac siđe sa utrte ledene staze pa da se otkotrlja po nekoliko desetina pa i stotinak, metara niz strmi nagib, sve dok ne bi zapeo o neko deblo. Zato je 3. bataljon 4. brigade izbio na greben Plaše tek u smeni dana 8/9. marta. (Iste te nedaće kasnije je doživlja- vala i 3. brigada prilikom uspona stazom iz sela Zlate.) Ostale jedinice 4. brigade izbile su na predviđene položaje na desnoj obali kanjona Neretve kod Aleksinog hana, prema Karauli. Pri tom su naišle na slabije delove četnika i proterale ih ka Diva - Grabovici i Gornjoj Grabovici.

Treći bataljon 4. brigade, kad je izbio na planinu Plaše ponio se do kraja neodgovorno i nevojnički. Vjerovatno zbog prevelike hladnoće koja je te noći vladala na planini i nemo- gućnosti da se borci zagreju. kao i što nije imao veze s ostalim bataljonima i štabom brigade, samovoljno je napustio položaj ga grebenu Plaše i povukao se ka dolini Neretve. Stab brigade naredio je bataljonu da se odmah vrati na napuštene položaje. On je krenuo, ali je već bilo kasno: vidjevši da su se naše snage povukle, četnici su krenuli jačim snagama, posjeli greben Pla- še (tt. 1483) i Branisavac (k. 1721), dominantne tačke na planini. I sva sreća što su se na toj liniji zaustavili, jer da su krenuli još samo kilometar naprijed, ka sjeveru, i posjeli rejon glave Pla- še (tt. 1577), naše jedinice nikad ne bi ovladale tim objektima ili bi to morale da učine pod veoma nepovoljnim uslovima i uz

teške žrtve. Nije uopće dolazilo u pitanje da li bi bilo dopustivo da divizija ne izvrši zadatak koji joj je postavljen. Prepušta- nje grebena Plaše značilo bi dozvoliti neprijatelju da sa sjevei*- nih padina neposredno drži pod vatrom rejon Jablanice, a time i prelaz preko Neretve, na kojem su se još punih pet dana pre- bacivale naše snage i ešeloni ranjenika Centralne bolnice. Ovo bi bio tragičan neuspjeh 9. dalmatinske divizije.

Nešto kasnije, nakon što se sa Plaše povukao 3. bataljon, povukle su se, pod pritiskom četnika, i ostale snage 4. brigade sa položaja u selu Donjoj Jablanici. U selu se našao štab bri- gade koji je odmah prikupio oko 80 boraca od onih koji su se u neredu povlačili i poveo ih u napad dolinom Neretve. U ne tako snažnom okršaju odbačeni su četnici iz rejonu željezničke stanice Prenj, pa se nakon toga front odbrane brigade stabi- lizirao.

U toj kritičnoj situaciji u rejonu Donje Jablanice našao se i štab 7. banijske divizije čije su se jedinice u to vrijeme pre- bacivale preko Neretve. Uočivši opasnost na tom dijelu fronta, intervenisao je kod štaba 4. brigade postavljajući zahtjev da brigada odmah krene prema napuštenim položajima. Pri tom je ukazao na potrebu da jedan član štaba 9. divizije dođe na ovaj odsjek da bi preuzeo komandu i rukovodio borbenim dej- stvima, o čemu je upućen izvještaj štabu Devete dalmatinske divizije.

U ovo vrijeme štab 9. divizije nalazio se u selu Sovićima, angažiran na organizaciji evakuacije ranjenika iz koliba Zlo- polja, na Ljubuši u pravcu Neretve, kao i na zatvaranju pravaca koji sa zapada i jugozapada izvode u dolinu Doljanke, u poza- dinu ešelona ranjenika i naših snaga na Neretvi, prema kojima su već nadirale neprijateljske snage.

Zbog situacije kod 4. brigade štab divizije odmah je upu- tio na taj dio fronta 3. brigadu koja se odmarala u rejonu sela Zlate. Dva bataljona brigade krenula su istim zaleđenim uspo- nom kojim se penjao na Plasu i bataljon 4. brigade i pri tom su naišla na iste teškoće. Po izbivanju na glavu Plaše bataljoni su se razvili i odmah krenuli u napad prema Branimirovcu i grebenu Plaše koje su četnici dan ranije uredili za odbranu i sada sa njih otvorili jaku vatru i prisilili ove snage 3. brigade da se vrate na polazni položaj, na glavu Plaše. Tako nije uspio pokušaj da se neprijatelj odbaci napadom iz pokreta i zauzmu objekti. Po odluci štaba brigade, bataljoni su se razvili na li- niji: planinska kuća Drijenač — glava Plaše — k. 1302 — Gu-

manci (k. 1259). Posjednuti položaji predstavljali su posljednju pogodnu moguću liniju za odbranu na Piasi. I svako napuštanje ili gubljenje tih položaja bilo bi isto što i gubljenje prelaza na Neretvi kod Jablanice. Štab brigade, da bi što direktnije rukovodio dejstvima na ovim izuzetno važnim položajima, nalazi se neposredno iza borbenog poretka svojih jedinica, u rejonu Gumanaca. Neposredno približavanje komande brigade borbenom poretku jedinica ocijenjeno je kao neophodno u datoj situaciji, kako zbog važnosti zadatka, tako i zbog morala jedinica. Jer moral boraca, i u vezi s tim, borbena sposobnost, nisu bili adekvatni stepenu važnosti zadatka. Protekle petnaestodnevne defanzivne borbe i marš pod nepovoljnim uvjetima znatno su potkopali moral boraca. Predstojeće odbrambene borbe na planinskom grebenu visine od oko 1.500 metara, prekrivenom visokim snijegom, uz veoma niske temperature i nemogućnosti da se borci zagriju i redovno hrane, realno su navodile na zaključak da će moral kod boraca a time i borbena sposobnost još više oslabiti. Stoga je ocjena štaba brigade da se u eventualnim krizama nađe neposredno na mjestu događaja, bila sasvim ispravna.

Neprijatelj se pred 3. dalmatinskom brigadom solidno utvrdio. U svojim rukama držao je dominirajuće topografske objekte: Ostrovaču (k. 1865), Branisavac i greben Plaše (tt. 1483). U štabu divizije strahovalo se da neprijatelj ne potisne sa položaja brigadu i ugrozi prelaz na Neretvi. Stoga je svakodnevno upućivao naređenja brigadi da napadom odbaci neprijatelja sa Ostrovače, Branisavca i grebena Plaše ka Diva — Grabovici. Ovakav zadatak u postojećim uslovima nije bio realan: neprijatelj utvrđen, predteran na dubini od oko 1.000 metara (zapravo od polaznog položaja do neprijateljskih rovova) jako otkriven, pri čemu je trebalo savladati veliki uspon pokriven mjestimično i do metra visokim snijegom sa ledenom korom; teškog naoružanja koje bi podržalo juriš nije bilo, a i ručnih bombi bilo je u ograničenom broju, dok se neprijateljska avijacija neprekidno smjenjivala po eskadrilama iznad položaja brigade, što je sve onemogućavalo da se, pogotovo danju, pokuša napad. I pored svega brigada je svih 6 noći, koliko se nalazila na tim položajima, pokušavala jurišima da zbaci neprijatelja, ali u tome nije uspjela.

Štab divizije preduzimao je mjere da se zadatak izvrši koordinacijom dejstava 3. i 4. brigadae. PoKušaj 4. origaue aa iz doline Neretve preko Ravnog bora udari u bok neprijatelja

na Plaše i da ga u sadejstvu sa 3. brigadom odbaci, ostali su uzaludni: 4. brigada bila je prikovana vatrom neprijatelja s fronta, a posebno bočnom vatrom sa četničkih položaja sa lijeve obale Neretve koji su natkriljavali položaje brigade. Iako je bila noć kad je preduzet napad, neprijateljska vatra dolazila je snažno do izražaja jer su četnici noću neprekidno osvjetljavali predteren, pa je vidljivost na sniježnoj ledini bila veoma dobra. Uz to, teren na pravcu predviđenog manevra 4. brigade bio je vrlo težak, ali je ujedno bio i jedini iz kanjona Neretve.

Iako 3. i 4. brigada nisu uspjele da odbace neprijatelja sa planine Plaše, prisilile su četnike da se drže defanzivno, a to je bilo dovoljno da se sa ovog pravca obezbijedi slobodan put dolinom Doljanke i prelazak preko Neretve kod Jablanice. I neprijatelj je tih dana pokušavao, u nekoliko navrata, da zbaci naše snage u dolinu Neretve i Doljanke, ali je snažnim otporom, naročito 3. brigade (prema čijim je položajima ispoljavao snažniju aktivnost), uz osjetne gubitke odbacivan.

Čitavo ovo vrijeme 5. brigada se nalazila na položajima u rejonu Vrata, sela Sovića i Oblanica i štitila ne samo pozadinu divizije, već i opšti pravac koji dolinom Doljanke izvodi u rejon Jablanice; tim pravcem trebalo je evakuisati još oko 1.500 ranjenika. Jače neprekidne borbe vodila je sa Bačevićim četnicima, podržanim dijelovima italijanske grupe »Škoti« u rejonu Vrata, koji su napadali s pravca Blidinjeg jezera. Jedan vrlo oštar sukob imali su 1. i 3. bataljon u rejonu koliba Zlopolja. Naime, u Zlopolju je ostala grupa teških ranjenika, neki dijelovi zbjega i dječjeg doma, pa je štab divizije odredio ove dijelove brigade da hitno izvrše taj zadatak.

Pred samo izbijanje bataljona 5. dalmatinske brigade iz rejona Zlopolja začula se paljba pušaka i mašinki oko koliba. Čuli su se i vapaji. Situacija je bila jasna. Bataljoni su odmah intervenisali i brzo se našli pred grupama izbjeglica i koliko-toliko pokretnih ranjenika koji su bježali tražeći zaštitu. Ona im je došla u pravi čas. Ali, na žalost, ne za sve. Grupu od oko desetak najtežih ranjenika već su poklali ostrvljeni pripadnici izviđačke grupe 369. legionarske divizije i četnici. Jedinice brigade najprije su odbacile zlikovce ka selu Ravno,^a zatim pokrenule zbjeg i, silom prilika, pokretne ranjenike poturili pod nosila i preko Ljubuše i pl. Vran, prenijeli do Sovića najteže ranjenike.

Dok se 9. divizija nalazila u odbrani mostobrana na Plaši i u rejonu Sovica, Vrhovni štab je 9. marta ponova pokrenuo pitanje da divizija sa nekoliko stotina ranjenika odstupi ka zapadu, u pravcu srednjedalmatinskih planina.

Da bi se svestranije i podrobnije razmotrila situacija i mogućnost da divizija prihvati takav zadatak, u štabu je održan sastanak kome su prisustvovali i pojedini članovi štabova brigada. Detaljno je razmotrena operativno-taktička situacija, kako na frontu divizije tako i na eventualnim pravcima proboja, kao i borbena i fizička sposobnost divizije za izvršenje ovakvog zadatka. Mišljenja su se podijelila — jedni su bili za to da divizija prihvati zadatak i da sa ranjenicima krene prema Dalmaciji, a drugi da ranjenici i divizija krenu preko Neretve, sa ostalim snagama Glavne operativne grupe i Vrhovnim štabom.

Možda tada, u onim uslovima, situacija nije bila potpuno jasna — obavještajna služba nije imala sve potrebne podatke, nije bila ažurna, pa je i moglo biti pretpostavki da se divizija sa ranjenicima može probiti u naznačenom pravcu. Ali bilo je poznato da je neprijatelj zauzeo Livno, Duvno i Imotski, da napada na front divizije na Piasi i od Rakitna u pravcu Sovića. (Kasnije je razvoj događaja pokazao da je s pravca Kupresa ka Jablanici nastupala 369. legionarska divizija, a 7. SS divizija sa prostorijske Livna glavnim snagama prema Imotskom i dalje ka Mostaru, a pomoćnim prema Duvnu; iz Imotskog prema Duvnu i iz Rakitna i Sovića nastupali su italijanska grupa »Škoti« i Bačevići četnici, a dolinom Neretve i preko Plaše četnici i Talijani. Sve te snage koncentrično su nastupale na pravcu eventualnog proboja 9. divizije sa ranjenicima.

Na sastanku u štabu divizije ipak je prevagnulo mišljenje i zaključeno da divizija ne krene u Dalmaciju, već da sa grupom teških ranjenika pređe Neretvu. Posle sastanka komandant divizije, Vicko Krstulović, otišao je do Vrhovnog štaba i drugu Titu izložio situaciju na frontu i u diviziji, kao i mišljenje da divizija nije u stanju da se sa teškim ranjenicima probije ka Dalmaciji. Drug Tito je ovo prihvatio i donio odluku da i 9. dalmatinska divizija krene sa Glavnom operativnom grupom preko Neretve.

Tada su se svi ranjenici Centralne bolnice, zbjeg i sve ostale jedinice prebacili preko Neretve. Deveta divizija dobila

je zadatak da napusti neretvanski mostobran. Stab divizije izdao je naređenje brigadama da po padu mraka 14. marta napuste položaje i da se kod Jablanice, preko improviziranog mosta, prebace preko Neretve i dalje zapadnim padinama Prenja ka selu Krstac.

Povlačenje je prva otpočela 5. brigada sa odsjeka Sovici — Vrata. Ona je ujedno bila i najudaljenija od mjesta prelaza. Za njom je napustila položaje 4. brigada, a posljednja se povukla i prebacila preko Neretve 3. dalmatinska brigada, ostavljajući na sjevernim padinama Plaše, u rejonu sela Zlate i u dolini Neretve, u rejonu željezničke stanice Prenj, zaštitničke dijelove koji su se kasno u noć povukli i prebacili preko Neretve za brigadom.

IZVAN ČOVJEKOVE MOČI

Još onog dana kad je drug Tito usvojio prijedlog Vicka Krstulovića da se i 9. divizija prebaci preko Neretve, donijeta je odluka da baš ona prenese teške ranjenike preko Prenja.

U toku noći 14/15. marta divizija je prešla Neretvu i prikupila se u rejonu Krstača. Brigade su se u dnevnim časovima 15. marta, zbog dejstva neprijateljske avijacije, sklanjale po vrljetnim padinama Prenja, odmarale i pripremale za predstojeći zadatak. Tog dana, poslije duljeg vremena, borcima su podijeljena dva obroka hrane. Obavljene su, koliko se moglo u to kratko vrijeme, vojne i političke pripreme; počelo je u jutarnjim časovima 15. marta sa sastankom u štabu divizije, na kojem su bili i svi članovi štabova brigada. Zadatak je glasio: našoj diviziji, vrhovni komandant je povjerio vrlo odgovornu i časnu dužnost; ona iz rejona Krstac — Poljana prihvata teške ranjenike i nosi ih preko Prenja. Zadatak zahtijeva krajnje napore, visoku svijest i upornost svih boraca i rukovodilaca divizije. Pravac kretanja: Javorik — Idbar — Ljubina — Gornja Bijela — Borci — Boračko jezero — Grabovice. Sastanci -su održani i u svim štabovima brigada i bataljona.

Približavao se kraj dana 15. marta. Borci su primali drugi obrok hrane. Zapravo, kašu su odmah pojeli, a parče mesa bilo je namijenjeno za rezervni obrok. Mali je bio broj boraca čije je parče mesa poslužilo namijenjenoj svrsi: gladni, sve su pojeli još iste večeri.

Mrak iz kanjona Neretve počeo se širiti i dopirati do rejona razmještaja brigada. Nešto prije toga iščezla je i neprijateljska avijacija koja je bez ometanja i ovoga dana istresala

tovare bombi. Partizanska »protivavionska oružja« — puške i mitraljezi, nisu je mogla dohvatiti; tek ih je noć rastjerala.

U ovo vrijeme su se po četiri borca postrojavala duž staze uz jedna nosila s teškim ranjenikom. Na čelu divizijske kolone njena naj snažnija, 3. brigada; za njom 5. pa 4. brigada. Iza dalmatinskih bila je 8. banijska brigada, također određena za nošenje ranjenika.

Komanda za pokret prenijeta je sa čela divizije, 1. bataljona 3. brigade, do 4. bataljona 4. brigade. I kolona je krenula. Ali ne sva odjednom. Najprije prva desetina na čelu, pa vod, četa i bataljon; zatim jedna pa druga brigada. I dok se cijela divizijska kolona izdužila, bila je potrebna cijela noć. Staza nije bila potpuno slobodna. Dan-dva prije tuda su prošli mnogobrojni ranjenici Centralne bolnice, zbijeg žena, djece i staraca. Mnogobrojni ešloni nemoćnih. I mnoge jedinice prošle su tom stazom. Sve je to ostavilo traga i ometalo koloni 9. divizije da krene ujednačenim korakom. Svud po stazi i unaokolo bili su zaostali iz prethodnih ešelona.

Teškim koracima krenula je kolona. Čitava jedna divizija. Ali to nije više bila borbena, udarna, već operativno sputana divizijska kolona, čiji su borci poturili svoja ramena pod preko 250 nosila na kojima su u ranama i krvi ležali, obavijeni i uvijeni u primitivnim zavojima, opruženi i zgrčeni njihovi ranjeni drugovi. To su bili oni ranjeni bombaši i mitraljesci što su još u januaru u Baniji stali pred 369. legionarsku, a kasnije i 7. SS diviziju i u dvomjesečnim zaštitničkim borbama sprečavali im prodore na oslobođenu teritoriju; bili su tu i oni što su se u Kninskoj krajini obračunavali sa četnicima popa Dujića i Baćevića, a kasnije razbijali ustaše na sektoru Imotskog, i proleter i koji su jurišajući na bunkere i »blok-hauze« oslobađali Prozor; i oni što su jurišali prema Konjicu i odbijali napade njemačke 718. divizije od Sarajeva na Ivan-sedlu, kao i oni što su razbili u paramparčad talijansku diviziju »Murde«, a kasnije jurišali preko Neretve i otvorili put na istok. Bili su tu i oni što su, nekoliko dana ranije, krajnjim samopožrtvovanjem, hrabro stali na Pidrišu, Kobili, Crnom vrhu i Vilića gumnu pred izbezumljene fašiste iz 717. njemačke divizije koja je prodirala od Vakufa, čiji su se noževi već kovitlali iznad samih glava ešelona ranjenika u Prozorskoj kotlini. Natjerali su Švabe u paničan bijeg, ali su mnogi i sami bili žrtve veličanstvene bitke za spas ranjenika. Sada su ležali na nosilima, nepokretni, bez ponekog dijela tijela, izreše-

tani. Sve ih je trebalo sada nositi i spasti, jer su to više nego iko zaslužili. Bezbroj puta zaslužili.

Noseći svoje ranjene drugove kretala je 9. divizija uskom stazom kroz vrleti i preko ambisa Prenja. Gust mrak, uska i blatnjava staza, razgažena od rastopljenog snijega, zahtijevali su maksimalne napore da bi se ranjenici nosili bez težih potresa. Kratki zastanci često su davani, a i nosači su se mijenjali: četvorica nose jednog ranjenog druga, a smjena nosi oružje — svaki borac dve i tri puške. Kolona je prvu noć išla dobro, gotovo besprijekorno, iako uz velike napore. Borci su s punom ozbiljnošću shvatili svoj zadatak, svoju ulogu u tim teškim danima NOR-a. Sada im je izgledalo da je bilo lakše na Čvrtnici i Plaši, po snijegu i ledu, jurišati i odbijati juriše, ginuti i gladovati. Ali ovaj je zadatak još odgovorniji — i oni su ga i izvršavali.

Ispred kolone ranjenika, put ka istoku krčile su brigade 2. proleterske divizije. Nepunih 20 kilometara naprijed toga i naredna dva dana vodila se žestoka bitka. Oko Glavatičeva, Gračanice i Zaborana, na pravcu kretanja Centralne bolnice i kolone teških ranjenika, posjeli su položaje četnici pod komandom zloglasnog Baja Stanišića, dok ih 18. marta izjutra proleterti nisu potpuno razbili. Time je put za teške ranjenike bio otvoren. Neprijatelj je tih dana vršio snažan pritisak i na bokove pravca kojim su nošeni ranjenici. Od Konjica do Ostrošca, dolinom Neretve, naročito kod Čelebića, njemačka 718. divizija vršila je snažne napade, mjestimično je prelazila Neretvu i nastojala da prodorom prema Idbaru presiječe pravac evakuacije ranjenika. Na tom sektoru, brigade 1. proleterske divizije uporno su branile lijevi bok, a njena 3. krajiška brigada to je radila i u zaštitnici. Sedma banijska divizija obezbijedila je desni bok, prema samom grebenu Prenja. Prema planu Vrhovnog štaba, 3. udarna divizija prikupljena je iza 2. proleterske divizije, a zatim će razviti ofanzivna dejstva ka Nevesinju. Sve snage Glavne operativne grupe bile su angažovane. A osjećala se potreba za bar još jednom divizijom koja bi prema istoku razbila Talijane i Dražine četnike, čiji je broj daleko prelazio 10.000. Teška je to bila situacija za Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab. Sve te zadatke trebalo je izvršavati sa ograničenim brojem jedinica i snaga. Preko 4.000 hiljade ranjenika i bolesnika razvrstanih u ešelone Centralne bolnice trebalo je štititi i prenositi. Citava jedna divizija i još jedna brigada, od ionako malog broja jedinica i u teškoj operativnoj situaciji, odvojeni su za nošenje ranjenika.

Divizija sa ranjenicima kretala se sporo. Ni pun kilometar na sat nije mogla preći. A noćnih časova bilo je malo — svega 10. Danju se zbog neprekidnog dejstva neprijateljske avijacije nije moglo. Korak po korak išlo se naprijed iako su borci željeli da što brže stignu na cilj, da se i oni i njihovi ranjeni drugovi odmore. Ali se brže nije moglo. Uska strma staza, preko urvina, sa oštrim usponima i spustovima, negdje smrznuta, a negdje raskvašena i blatnjava, ne samo što je usporavala kretanje, već je zadavala velike muke borcima pod nosilima, a još veće ranjenicima. Noseći ranjene drugove, borci nisu mogli ići ukorak i ravno držati nosila. Nosila bi se naginjala, a time i tijela teških ranjenika, pa su se vrijeđale još svježije rane i krv liptala, a zatim je kroz nosila kapala na borce. Kolonu su pratili jauci i teški uzdasi ranjenih drugova. Svaki jauk, svaki uzdisaj ranjenog druga, neposredno se doimao boraca. I glad je bila u koloni. Veći broj ranjenika i po tri dana nije primio obrok. Ranjen i gladan teško je biti. Tražili su od boraca koji su ih nosili da im daju nešto jesti. To nisu bile obične riječi, običnim glasom izrečene molbe za hranu — bili su to vapaji, tužni i dirljivi. Oni su optuživali. Ali koga? Hrane nije bilo, a nije se ni mogla naći u nenapušćenim predjelima Prenja. Pa čak da je hrane i bilo, ne bi se mogla redovno pripremati. Avijacija neprijatelja uporno je pratila kolonu, bombardovala i mitraljirala. Otkud borcima koji ih nose, hrana? Ni oni je nemaju, i oni su gladni. Dobiće je sutra. Kad nastupi dan, ukoliko intendanti nešto pronađu i uspiju da se negde sa kazanima zavuku i sklone od neprijateljske avijacije. Sanitet Centralne bolnice i intendantura Vrhovnog štaba nisu se snašli da u toj situaciji organizuju neophodnu ishranu ranjenika. Na odlučnu intervenciju štaba 9. divizije, a zatim i načelnika saniteta Vrhovnog štaba, Gojka Nikoliša, preko Vrhovnog štaba je i to stanje donekle ublaženo. Intendantura divizije i brigada već drugog dana nošenja ranjenika nisu imale nikakve zalihe hrane. Ono malo sljedovanja dobivenog u Jablanici, pri prelasku Neretve, trajalo je nepuna dva dana. Posljednji obrok skuhan je i podijeljen borcima 16, a sada je već 18. mart — drugi dan kako borci ne dobijaju obroke. Intendanti tragaju za hranom, ali u onom malom broju zaselaka ničeg nije bilo. Kad su četnici, koji su ranije bili zaposjeli ta područja, protjerani, sve su opljačkali, a kuće i kolibe napustili su žitelji.

U jednoj kući u selu Gornja Bijela sastali su se intendanti brigada i divizije: Dušan Kotoraš, Karli Lenardi i drugi da se dogovore što da urade. Dok su se dogovarali, Karli gledajući drveni kućni zid, primijeti kako kroz jednu rupu između dasaka izviruje kokoš. »Evo kokoši«, uzviknu on i skoči. Ostali su ga čudno pogledali misleći da on od gladi i iscrpljenosti halucinira. No Karli priđe daščanom zidu i kroz pukotinu proturi jednu šibu. Odjednom se začu graja kokošiju. Kad su skinuli improvizirani daščani zid, nađoše nekoliko prignječenih kokoški, nekoliko vreća krompira, pšeničnog i kukuruznog brašna, dvije kante masti i nešto suhog mesa. Intendanti su bili odmah za to da se sve rekvirira i podijeli po brigadama ranjenicima i borcima, ali se umiješашe politkomesari. Nastade spor potpuno shvatljiv, jer su se intendanti u ovakvim situacijama nalazili uvijek između dvije »vatre« — političke linije i osiguranja ishrane boraca. Pošto se nastali spor nije mogao riješiti, iznijet je pred komandanta divizije. Vicko Krstulović odlučno je prekinuo spor: »Svi smo dužni voditi računa o političkoj liniji, ali u ovoj situaciji, kad glad prijeti hiljadama života naših ranjenika i boraca, linija je sekundarna. Sve da se rekvirira i pravilno rasporedi«. Tako je pripremljen obrok za sve ranjenike i borce divizije — glad je trenutno zaboravljena.

Prva etapa prenošenja ranjenika bila je pri kraju. U noći 17/18. marta divizija je nosila ranjenike na dionici Memeja Selo — Idbar — Vis (k. 1152). Noć je bila na izmaku. Siluete visokih planinskih vrhova na istoku sve su se oštrije ocrtavale kad se 3. brigada, na čelu divizije, uspinjala od Visa prema Siljevici uskom zaleđenom stazom. Teško bi bilo i zdravom, jakom i sitom čovjeku da se i bez tereta vere ovom neprohodnom stazom, kraj koje su se, s obje strane, nalazili mnogobrojni tragovi natčovječanskih napora. Još od Neretve, tamo gdje se prošlo preko improviziranog mosta, od onog prvog strmog uspona staze u kanjonu Neretve, pa sve do Visa, staza je bilježena ljudskim leševima. Bili su to najčešće naši borci umrli od stravičnog pjegavog tifusa; na početku su padali oni koje je još do Neretve crpla ta opaka bolest te nisu imali snage da savladaju težak put. Zatim su umirali teški ranjenici kojima se u tim teškim uslovima nije mogla pružiti njega kakvu je zahtijevalo njihovo stanje. Bilo je i poginulih boraca, 1er je pokret naših jedinica i ranjenika pratila neprijateljska ^avijacija. Ni iscrpljeni i izglednjeli konji nisu imali snage da Prođu tim putem — padali su i crkavali uz stazu. Sve te stra-

hote, napore i stravične prizore savladali su borci Dalmatinske divizije noseći ranjene drugove, prisiljavajući sami sebe da zatome u sebi sva ljudska osjećanja, da izdrže iskušenja koja su prijetila da im potkopaju moralnu snagu i upornost, da se naviknu na tragediju koja ih je okruživala.

I kad se tog jutra, 18. marta, 3. brigada našla na dijelu između tt. 1148 i k. 1314, u pokretu ka Siljevici, odjednom su je zasuli artiljerijski plotuni, ispaljeni sa položaja u kanjonu Neretve, od Konjica, sa daljine od nepunih pet kilometara. Talijanska i novopridošla baterija njemačke 718. divizije nisu štedjele municiju. Plotun za plotunom fijukao je vazduhom. Nišandžije su bile precizne: pogoci su presjekli kolonu 3. brigade. Od prvih granata pogodeno je nekoliko nosila. Tijela nekolicine ranjenika raznijeta su još na ramenima njihovih drugova koji takođe nisu bili pošteđeni. Poginuo je, noseći ranjenika, i hrabri komandant 3. bataljona Dušan Dumičić; malo prije smijenio je svog iznemoglog borca i poturio rame pod nosila ranjenog druga. Nastala je panika. Neki nosioci ranjenika su se razbježali, ostavivši nosila po stazi, a sami potražili sklonište. Nekoliko ranjenika na nosilima ostalo je bespomoćno na sniježnoj stazi u baraži artiljerijske vatre. No, nije se čekala komanda da se i oni sklone: odvažni vodnik Jozo Marinović pod ubistvenom vatrom artiljerije poletio je prema ostavljenim ranjenicima. Zabacivši jednog ranjenog druga na leđa, odnio ga je na sigurno mjesto u šumarak, izvan artiljerijskog baraža. Za njegovim primjerom krenuli su i mnogi drugi borci i brzo sklonili sve za trenutak ostavljene ranjenike. Tu je bio i komandant brigade, Branko Dude — i on je dohvatio nosila i sklanjao ranjenike. Tek što je posljednji ranjenik sklonjen sa staze, a i čitava kolona nosača ranjenika već skrenula u šumu, van staze, doletjela je eskadrila njemačke avijacije. Bombardovala je i mitraljirala sve unaokolo. Srećom, ranjenici su bili zamaskirani šumom i gubitaka nije bilo. Ali, tu se nije dalje smjelo ostati: rejon je otkriven, staza je otkrivena.

Kretati se dalje stazom bilo je isto što i postati otvorena meta neprijateljskim baterijama iz utvrđenog Konjica. Sa ranjenicima na nosilima tada se moglo kretati samo preko urvina van staze. Tako je bilo bar u rejonu kote 1314. Jedan mali dio otvorenog prostora trebalo je sa ranjenicima, kroz artiljerijsku vatru, pretrčavati u skokovima, a onda skretati van staze, bespućem i spuštati se padinama ka selu Gornja Bijela.

Branko Dude, stari iskusni partizan, stajao je na najkri-
tičnijem mjestu i komandovao. Njegova komanda bila je sin-
hronizovana s plotunima neprijateljskih baterija. Onog trena
kad bi izbačene granate eksplodirale na zemlji, začula bi se i
njegova komanda: »Naprijed!« Nosilo po nosilo, pa i po dva-
tri, nošeno je trčećim korakom preko te kritične tačke sve dok
se čitava brigada sa ranjenicima nije prebacila iz te opasne
zone i prikupila se, zamaskirana šumom, u rejonu Siljevice, a
zatim nastavila put u pravcu Gornje Bijele.

Poučene iskustvom, ostale brigade izbjegle su tu zonu.
One su tu dionicu prelazile pod zaštitom noći.

Tog istog dana, ali nešto kasnije (negdje oko 8—9 sati)
jedna četnička jedinica zaobišla je položaje jedinica 7. banijske
divizije i izbila na liticu iznad staze u rejon k. 1122 —
Borje, zapadno od Memeja Sela. Začelje divizijske kolone samo
što je zamaklo stazom, a četnici su iz pušaka i mitraljeza otvo-
rili iznenadnu vatru. Nastala je panika na začelju kolone 4.
brigade. Tu se našao zamjenik načelnika štaba divizije, Lju-
biša Urošević, koji je pratio i rukovodio začelnim dijelom di-
vizijske kolone i odmah reagirao. Brzo je uspostavljen red kod
boraca 4. brigade, ostavljena nosila su podignuta i ranjenici
ponijeti u pravcu Idbara. Međutim, u rejonu Memeja Sela na-
lazila se veća grupa teških i nepokretnih ranjenika i bolesnika
izostalih iz ešelona koji su ranije tuda prolazili. U ovoj situa-
ciji Urošević je naredio 8. banijskoj brigadi koja je bila iza
brigada 9. divizije, da se njeni borci uzveru uz litice, napadnu
i odbace četnike, a 4. brigada je dobila zadatak da ranjenike
kojima je zadužena prenese van zone opasnosti prema idbaru,
a zatim da izvuče i one teške ranjenike i bolesnike koji su
ostali u rejonu Memeja Sela, izloženi četničkoj vatri. Dva ba-
taljona 4. brigade, pod komandom zamjenika komandanta bri-
gade Bogdana Peke, ubrzo su krenula prema Memeja Selu.
Pod vatrom su protjerali jednu grupu četnika koja je sišla
niz litice i već bila zapalila nekoliko koliba i pobila nekoliko
ranjenika. Ispod četničkih kuršuma Dalmatinci su izvukli preko
100 ranjenika i spasli ih od već sigurne smrti. Najteže je bilo
s onim teškim ranjenicima koji nisu bili na nosilima. Trebalo
je ponijeti iz tog rejona, ali za njih nije bilo nosila, a nije
se moglo ni na leđima nositi. Izlaz se ipak našao: borci 4.
brigade položili su ih na svoje oružje i tako nosili u Idbar.
Tako je preko 30 teških ranjenika nošeno na oružju drugova
nekoliko kilometara.

Jurio je kurir iz Idbara prema čelu divizijske kolone, do 3. dalmatinske brigade. U ceduljici koju je donio opisan je događaj kod Memeja Sela i skrenuta pažnja da se ne dozvoli da se sličan prepad ponovi i u tom rejonu, preko staze koja od Borove glave (k. 1520) izvodi na stazu u rejonu Siljevice. Trebalo je riješiti problem: koga uputiti da zatvori taj pravac i spriječi mogućnu opasnost, kad u brigadi nije bilo nikakve rezerve; cjelokupni sastav bio je pod nosilima. I članovi štaba brigade poturili su svoja ramena pod kvrgave ručke nosila i zamijenili najiznemoglije borce. Ipak je nekoga trebalo poslati na pravac odakle je smrt svakog časa mogla da naiđe. Konačno, upućen je jedan puškomitraljezac sa »škomodom« i nekoliko šaržera municije; on sam činio je bočno obezbjeđenje cijele divizije i kolone ranjenika.¹²

Kad su se njemačke eskadrile izgubile, naređen je pokret. Cim su se prva nosila na čelu kolone pokrenula, ponovo su doletjele nove eskadrile i kružile duž čitave staze, tražeći žrtve. Tada se začu nova komanda, suprotna prvoj: »Stoj, lezi!« I tako je 3. brigada, na čelu divizije, bila prisiljena da sve do kasnog popodneva ostane tu, skrivena po šumarcima, na snijegu, šibana ledenim vjetrom. Ležali su izgledniji borci na mrazu — po četvero uz ranjenog druga. Obrok se pripremao u Gornjoj Bijeloj. Možda je već gotov i čeka da okrijepi iznemogle ranjenike i još iznemoglije borce koji ih nose. Nije ni daleko do Gornje Bijele — ni pet kilometara. Ali od avijacije se dalje nije moglo.

Dok je 4. brigada kod Memeja Sela izvlačila i prenosila ranjenike u rejon Idbara, a 5. brigada ispred nje donosila teške ranjenike i penjala se strmom stranom iz rejona Idbara ka planini Ljubini, prikupljajući zaostale teške ranjenike po okolnim stazama, u rejonu Visa i Siljevice, od gladi, snijega i ledenog vjetra sve se zamrzio. Istina, tu je bilo nekoliko koliba,, ali nije bilo nikakvih mogućnosti da se u njih smjeste bar teški ranjenici, da im rane ne mrznu na hladnom vjetru i snijegom pokrivenoj zemlji, jer su već bile prepune ranjenika i tifusara. koji su zaostali od svojih ešelona. Njih su uglavnom nosili zarobljeni Talijani, ili su bili na konjima koji su od iznemoglosti pocrkali. Najviše je bilo tifusara, mnogi u ropcu i tifusnoj agoniji. U prividenju razgovaraju sa svojim najbližima, dozivaju majku, sestru, oca, druge; traže hranu; prisjećaju se kućnih svjetkovina, gozbi i punih trpeza. Gledamo ih i mislimo:

¹² Mislim da je to bio Roškov iz Rogoznice, ali nisam siguran (L.R.)

kad bismo mogli da ih predamo na njegu onima koje sada dozivaju, bilo bi i nade da bi ozdravili. Dali bismo im tople sobe, krevete i hranu. I lijekove bismo našli. Ostali bi živi. A ovako — bez hrane, bez toplote kuće, bez ikakvog lijeka, stalno u pokretu — tko zna kakva im je sudbina?

Dan se gubio. Samo što mrak nije počeo da obavija visoke vrhove Bjelašnice i Visočice na istoku. Na domaku je bila noć, a čelo divizijske kolone prikovano za zemlju zbog neprijateljske avijacije još se nije zaputilo prema Gornjoj Bijeloj. Posljednje eskadrile aviona odlazile su u zadnjim časovima dana. Još jedna komanda u koloni 3. dalmatinske brigade: »Diži nosila — naprijed«! Komanda je ovog puta bila više molba nego zapovijest. Do krajnosti iznemogli borci jedva su se dizali. A i kako da podignu nosila i ranjenog druga? Kako da poture ožuljala i okrvavljena ramena ispod rapave grane improviziranog nosila? Mnogi su od iznemoglosti na granici života i smrti. Nisu mogli više nositi. Bilo je i prigovora. Čulo se: »Ubij me, ne mogu da nosim!« . . . Izgledalo je kao da su svi dospjeli na granicu svojih snaga, da se čelo divizijske kolone nikada više neće moći nikamo zaputiti. Na svu muku se krenulo. Prvi su digli nosila članovi štabova brigada; za njima politkomesari i komandanti bataljona i njihovi zamenici, pa onda i svi niži rukovodioci. Borci se na to nisu mogli oglušiti. Komanda nijema, ali snažnija od bilo koje. Svi su ranjenici dignuti sa zemlje i kolona je krenula prema Gornjoj Bijeloj. Bila je to najteža dionica. Staza se najprije penjala preko urvina, a zatim se spuštala. Bilo je i težih dionica od ove, ali su tada nosioci ranjenika bili još svježiji, odmorniji, još im nisu bila ožuljana ramena i klonule noge. A sada takvog borca više nema: sve je okrvarilo, sve je iznemoglo. Odjeća potpuno dotrajala i poderana. Veliki broj potpuno bosih gazio je smrznutim tabanima po kori zamrzlog snijega i kamenja. Išlo se dalje, ali sve teže i mučnije. Noseći ranjenog druga borci su padali, nosila se krivila, a ranjeni borac bi se otkotrljao na zemlju. Jauk i vapaj ranjenoga prodirao bi u daljine. Bilo je to veliko mučenje i boraca i ranjenika. Samo riječi koje su ranjenici upućivali svojim suborcima — nosiocima mogle su, u ovoj teškoj situaciji, da pokrenu i posljednji atom snage. U divizijskoj koloni nije bio osamljen slučaj — bilo ih je na desetke, da je borac, noseći ranjenog druga, od iscrpljenosti pod nosilima izdahnuo. To su bila najdublja uvjeravanja u odanost boraca iz Dalmacije svojim ranjenim drugovima.

L

Kasno uveče 18. marta 3. brigada je stigla do Gornje Bijele. Za njom su se kretale i do 19. marta u taj rejon stige i ostale brigade divizije. Ovdje je organizirana ishrana i odmor ranjenika i boraca divizije. Odmor je bio kratak — samo jedan dan, ali zadovoljavajući obrok hrane te večeri i sutradan, kao i noćni odmor, dali su snage borcima da izdrže još naredni dio puta, prenesu ranjenike i izvrše veliki zadatak.

NA ZADNJOJ DIONICI

Dalje se krenulo stazom ka selu Borcima. Brigada za brigadom — bolje reći ešloni teških ranjenika i iznemoglih boraca. Sve se kretalo umornim korakom. Nastavljale su se užasne muke boraca i ranjenika. Kao i ranije, od samog početka pokreta divizije sa ranjenicima, tako i sada, na ovoj dionici puta, teški i lakši ranjenici i bolesnici, izostali iz ešlona Centralne bolnice nalazili su se svuda: po stazi i oko staze. Tifusari/ izmiješani uz čitavu kolonu divizije, posebno su stravično poglavlje. Svi su izgledali jednako: iscrpljena i mršava tijela, upalnih, ugaslih očiju, u dronjcima — pravi živi leševi. Micali su se opirući se o štapove, a ići — nisu mogli. Zastajali su pa se opet dizali. Uz užasno naprezanje savlađivali bi po koji metar i opet bi zalegli. Hvatali su se za borce koji su nosili ranjenog druga. Ali, ko da ih vuče? Hvatali su se i za rep konja na kome je jahao teški ranjenik, ali samo za kratko: ruke su se brzo spuštale — ni za to nije bilo snage. Svu snagu i svijest oduzimala je zloćudna bolest praćena jakom vrućicom i neizdržljivom glađu. Najviše ih je bilo uz stazu, u tifusnoj agoniji: uzdisali su, stenjali, roptali i umirali...

Tragična slika kolone i staze po kojoj se kretala divizija postajala je sve užasnija. Što se stazom više odmicalo, patnje i mučenja postojala su sve nepodnošljivija. Stotine i hiljade njih — boraca, ranjenika, tifusara, ljekara, bolničarki, žena, djece i staraca, zamornim korakom, upalih mrtvih očiju milile su dalje. Stotine i hiljade slile su se na stazu i oko staze. Više tu nije bilo ni divizije, ni brigade, ni bataljona. Sve se slilo u jednu bezličnu gomilu, sve se kretalo, vuklo i bezbrojnim koracima i bezbrojnim očima tupo piljilo u hladne daljine... Tifusara je u divizijskoj koloni svakim danom bivalo sve više. Činilo se kao da je sva vojska oboljela od te stravične bolesti. A ona se stvarno neprimjetno uvlačila u sve jedinice divizije. To je bio najopasniji neprijatelj, a dočekan je naivno, dobro-

čudno. Divizija je blagonaklono i brižljivo sprovodila nosila, i vukla sve što se bolesno i ranjeno našlo na stazi. Neko je morao to raditi. Eto, taj zadatak je dopao 9. dalmatinskoj diviziji.

I tako su naredna dva-tri dana brigade donosile od Gornje Bijele preko sela Borci, stazom uz Boračko jezero, teške ranjenike i bolesnike u rejon sela Kule i Grabovice. Ti posljednji dani bili su najteži. Borci su bili već potpuno iscrpljeni, a još su puna 3 dana nosili ranjene drugove i vukli za sobom sve što se ranjeno i bolesno našlo na stazi. Na ovoj dionici staza je bila mnogo lakša. Nije se više lomatalo onim surovim predjelima Prenja. Uz česte zastanke i odmore ipak se savladivao kilometar po kilometar, a na tim pređenim kilometrima zauvijek su ostajali sve novi, iznemogli borci. Lista umrlih sa dijagnozom: »Fatigacio gradus gravis« (teška iznemoglost) svakodnevno se povećavala.

Posljednji dan bio je najteži. Trebalo je opet savladati strm uspon na dijelu puta od Boračkog jezera do sela Kule. Dio staze, ni dva kilometra dug, činio se beskrajnim. Sve je na njoj klonulo. Cijela divizija ostala je bez trunke snage. Trebalo je još samo taj napor savladati, pa izbiti na cilj koji je bio na domaku. Sve što je imalo i trunke fizičke snage stavilo se pod nosila. I članovi štaba divizije smijenili su, bolje reći zamijenili one kojih više nije bilo među živima. Ovdje je bio vrhunac mučenja, patnji i umiranja u kojem se cijela 9. dalmatinska divizija, bez ijednog izuzetka, pretvorila u jednog jedinog nosioca ranjenika. Oni fizički jači, ako se o jačini uopće tada i moglo govoriti, vraćali su se po nekoliko puta da bi uz strmi uspon svi ranjenici bili izvučeni i prenijeti.

Iako su mnogi borci od fizičke iscrpljenosti umirali pod nosilima, jedan neznatan broj nije mogao da i duhom izdrži te stravične napore: napuštali su ranjene drugove i potajno ostavljali jedinice: četu, bataljon, brigadu. Dezertirali su. Vraćali su se natrag, preko Neretve. Od njih koji su potražili spas van svojih jedinica ogromna većina je pala od četničkih i njemačkih zasjeda, a neznatan broj onih koji su se uspjeli probiti ipak se nije do kraja pokolebao: došavši na teren Dalmacije javili su se tamošnjim partizanskim četama i odredima i s njima nastavili borbu protiv neprijatelja.

Do večeri 23. marta 1943. godine sve tri brigade prenijele su teške ranjenike u rejon označenih sela i predali ih organima Centralne bolnice. Preko 250 teških ranjenika na nosilima i još

toliko ostalih ranjenih i bolesnih boraca donijela je i sprovela 9. divizija. Nekoliko stotina ostalih teških ranjenika prenijeto je preko Prenja na konjima i nosilima koje su nosili zarobljeni Talijani. I svi ostali pokretni ranjenici i bolesnici iz Centralne bolnice prošli su ovim putem i stigli na isto ovo područje nekoliko dana prije 9. divizije.

Tako je, pošto su ranjenici prenijeti u rejon sela Kule i Gračanice, završeni veliki, mukotrpan i jedan od najčasnijih zadataka koji je neka jedinica, u vrijeme IV neprijateljske ofanzive, mogla dobiti od svog vrhovnog komandanta. To je bio marš natčovječanskih napora, preko svih poznatih granica ljudske izdržljivosti. Historija ratova zabilježiće do tada nepoznatu činjenicu da borci, idući pod nosilima svojih ranjenih drugova, na nogama umiru. Ipak, i pored svega što je ostalo u kratkim depešama i ratnim izvještajima, što je napisano ili što će se napisati, ostaće samo blijeda slika ovih stravičnih događaja. Niko neće moći da tako vjerno i snažno uobliči i ovjekovječi one dijaloge između teških ranjenika i njihovih nosilaca; ona izražena ili nerečena osjećanja i patnje, one duboke intimne tragedije svakog pojedinog aktera te duboke drame, ona haluciniranja ili maštanja boraca koji su do zadnje iskre svijesti i atoma snage zadržali duboko povjerenje u pobjedu naše revolucije.

Nakon toga što je ovaj zadatak izvršen, brigade 9. divizije našle su se po selima na sjeverozapadnom obodu Nevesinjskog polja, gde je bio predviđen odmor i sređivanje jedinica. I mjesec dana bilo bi malo da se fizički i psihički iscrpljena i izmrcvarena tijela boraca odmore i oporave. No, vojna situacija nije omogućila ni te minimalne potrebe. Borci su se odmarali tri dana, a četvrtog, odnosno 28. marta, preko svog štaba divizije uputili su drugu Titu depešu: »Spremni smo za nove zadatke«. I već idućeg dana, zapravo u noći 28/29. marta, 3. i 5. dalmatinska brigada, sa jedinicama 3. udarne divizije, jurišale su na Nevesinje, oslobodile ga i gonile neprijatelja sve do pred Mostar.

Za određivanje zadatka 9. dalmatinskoj diviziji u IV neprijateljskoj ofanzivi bili su odlučujući procjena i stav štaba divizije u odnosu na prvobitnu ideju Vrhovnog štaba da se divizija, sa dijelom teških ranjenika Centralne bolnice, probije

u Dalmaciju. Realno procijenivši situaciju i mogućnosti jedinica, štab divizije izabrao je jedino mogućnu alternativu koju su Vrhovni štab i drug Tito prihvatili. Predloženo rješenje neminovno je zahtijevalo velike žrtve, ali se računalo i sa patriotizmom, visokom sviješću, moralom i povjerenjem boraca i starješina 9. divizije u vojno i partijsko rukovodstvo. Znalo se da će jedinice uložiti maksimalne napore u borbi za spas teških ranjenika, a i da će znati pravilno da ocijene kako sa vojnog, tako i sa nacionalnog i političkog stanovišta, sve one mjere koje će se preduzeti u vezi s ovim zadatkom. Na toj liniji bila je i odluka da se ne prihvati sugestija da se divizija probije s teškim ranjenicima u Dalmaciju, koja nije bila sračunata na bježanje od teškoća na koje bi se pri tom naišlo. Vjerovatno bi se divizija i njeni borci našli u mnogo povoljnijim okolnostima od onih koje su ih zatekle odlaskom preko Neretve, sa snagama Glavne operativne grupe.

Sama divizija, bez ranjenika, mogla se prebaciti u Dalmaciju, no to se nikad nije ni postavljalo. Takvo bi rješenje, usko gledano, diviziji odgovaralo i bilo opravdano jer onakva kakva je bila nakon formiranja (slabo naoružana i odjevena, bez dovoljno iskustva), nije po snazi predstavljala jedinicu potrebnu za borbe one žestine kakve su se mogle predvidjeti i kakve su se obistinile. Ali s opšteg gledišta, gledišta Glavne operativne grupe, potpuno je opravdano što je Vrhovni štab zadržao 9. diviziju i postavio joj zadatak da pređe Neretvu. A da to nije učinjeno, postavlja se pitanje koga bi Vrhovni štab angažovao za prenos ranjenika, kada se zna da je od 3. do 24. marta Vrhovnom štabu bila neophodna na frontu svaka i najmanja jedinica, a kamoli divizija.

Ocijenivši udio koji je 9. dalmatinska divizija dala u vrhunskej bici našeg oslobodilačkog rata, bici za ranjenike, pri čemu je podnijela ogromne žrtve, a njeni borci uložili natčovječanske napore da bi izvršili postavljeni zadatak, može se zaključiti da je udio prelazio snage mlade, neiskusne i neopremljene jedinice koja je, i pored toga, dala dragocjen prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda, jačanju naše revolucionarne armije i time pobjedi naše revolucije.

Lovro REIC

ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA I PETNAESTA MAJEVIČKA BRIGADA

Bitka na Neretvi, koja je počela sredinom februara 1943. godine, nije odjekivala samo u kanjonima ove brze i plahe rijeke. Odjeci artiljerijskog dvoboja u jutarnjim i večernjim časovima čuli su se preko Romanije, čak do Vlasenice, Birča i Majevice, gdje se nalazila 6. istočnobosanska brigada. Sa brigadom su bili već ponovo aktivirani odredi istočne Bosne — Majevički i Bircanski, kao i Sremski partizanski odred¹ koji je zimu provodio na ovim terenima.

Naređenje Vrhovnog štaba koje je prenijela »Slobodna Jugoslavija«, da sve snage NOV i POJ pređu u aktivna dejstva, izvršeno je i na teritoriji istočne Bosne. Ovim naređenjem sve pomenute jedinice još jače su se aktivirale i otpočele da danočno napadaju neprijateljska uporišta oko Tuzle: Caparde, Osmake, Kalesiju, Stupare itd. Okupator je natjeran na povlačenje u neposrednu okolinu Tuzle. Pripremani su napadi na uporišta koja su predstavljala spoljnu odbranu Tuzle, a razmišljalo se i o napadu na sam grad.

Međutim, novo naređenje Vrhovnog štaba koje je prenijela »Slobodna Jugoslavija« 22. februara da ... »drug Iso odmah sa drugovima dođe tamo gdje su se Fići smrzle noge«, učinilo je prekretnicu u tim pripremama. Trebalo je 6. brigadu odmah orijentisati prema Igmanu — Jahorini i tako rasterečiti pritisak koji su četnici sa okupatorskim snagama vršili na našu glavninu u dolini Neretve.

¹ Novembra 1942. godine iz Srema su u istočnu Bosnu prešla tri partizanska bataljona. Dva su bila u sastavu Fruškogorskog partizanskog odreda (to je bio tadašnji naziv), dok je treći (Podunavski) ušao u sastav 6. brigade kao njen 4. bataljon. Ovaj bataljon se vratio u sastav Fruškogorskog odreda januara 1943. godine.

Navršilo se dvadeset godina od tih događaja, mnogi detalji su se zamaglili i teško je, pogotovo učesniku, do kraja biti objektivan i vjerno opisati sve što se zbilo tih februarskih dana 1943. godine, kada je brigada trebalo hitno i neodložno da krene, da pomogne, da olakša situaciju glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u dolini Neretve. Radi toga je neophodno, makar i letimično, podsjetiti se na tadašnju situaciju u istočnoj Bosni, upravo na neke važnije događaje koji su pret hodili situaciji kakva je bila krajem 1942. i početkom 1943. godine, jer se samo na taj način može sagledati i položaj u kome se nalazila 6. istočnobosanska brigada.

Narodni ustanak u istočnoj Bosni koji je 1941. godine, i pored izvjesnih slabosti i kočenja od strane četnika, imao tako sjajan uspon i razvitak, preživljavao je u proljeće 1942. godine veliku krizu. Čitav splet okolnosti djelovao je u tom pravcu — četnički pučevi, glad, duga perspektiva rata i na kraju odlazak naših glavnih snaga sa Vrhovnim štabom u Bosansku krajinu.

Četnici su izvršili pučeve u gotovo svim partizanskim odredima istočne Bosne: Majevičkom, Romanijskom, Kalinovačkom, odredu »Zvijezda«, Ozrenskom i Zeničkom. Ovi pučevi su započeli, 20. februara, mučkim napadom na štab Majevičkog partizanskog odreda, a završili se u maju na Ozrenu i kod Zenice. Od šest velikih partizanskih odreda u istočnoj Bosni koji su brojali oko 6.000 boraca, ostao je svega deseti dio. Od tih hrabrih i nepokolebljivih boraca formirana je Grupa udarnih bataljona koja je 2. avgusta 1942. godine, proglašena za 6. istočnobosansku brigadu. Istina, bilo je svuda po istočnoj Bosni naših manjih grupa sastavljenih od političkih aktivista na terenu, članova Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a, koji su uglavnom ilegalno djelovali. Takođe je u znatnoj mjeri ostao sačuvan i Birčanski partizanski odred sa bazom u Šekovićima. I baš tu malu slobodnu teritoriju koristila je Grupa udarnih bataljona, odnosno 6. brigada koja je preko Konjuha došla u Sekoviće krajem maja i tu se zadržala gotovo čitavo ljeto 1942. godine. Iz šekovačke baze brigada je vršila napade u sve strane i izvela nekoliko značajnih akcija da bi održala borbeni moral kod naše malobrojne vojske i naroda, da se žiža narodnog ustanka u istočnoj Bosni ne ugasi. Taj plamičak zaista se jedva održavao. Istočna Bosna bila je preplavljena i načičkana neprijateljskim uporištima: u gradovima i većim naseljima i na raskrsnicama njemačke i ustaško-domobranske posade; u selima ustaška legija i milicija, i četnici koji su svuda sa

okupatorom sklopili sporazume o zajedničkoj borbi protiv partizana. Sve je to bilo povezano. Svaki pokret 6. brigade između tih mnogobrojnih uporišta ličio je na prolazak kroz osinjak. U drugoj polovici avgusta njemačka komanda iz Tuzle poduzela je sa 6.000—7.000 vojnika ofanzivu na slobodnu šekovačku teritoriju. Brigada je izbjegla udarac i povukla se preko Milan-planine prema Romaniji. Usput je likvidirala dva okupatorska uporišta kod Han-Pijeska, a neprijatelj je udario uprazno. Brigada se, nakon povlačenja neprijatelja, ubrzo vratila u Sekoviće. Ali, sasvim stiješnjena na ovom prostoru, a i da bi omogućila oživljavanje borbe i u drugim krajevima, brigada se 12. septembra prebacila na Majevicu. Međutim, naše snage su bile sasvim nejake da razbiju mnogobrojne četničke bataljone naslonjene na ustaško-domobranska i njemačka uporišta po Majevisi i u Semberiji. Radi toga je odlučeno da brigada pređe u Srem, poveže se sa tamošnjim partizanima i u povratku, eventualno udružena sa Sremcima, pristupi razbijanju neprijateljskih uporišta i rasplamsavanju narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni.

6. oktobra brigada je forsirala Savu i prebacila se u Srem. Odmah po prelasku uhvaćena je veza sa sremskim partizanima i od tada pa kroz cio period rata ta veza neće više nikada biti prekinuta.

U Sremu je izvršeno nekoliko zajedničkih akcija među kojima je posebno značajna ona što je izvedena u Bosutskim šumama. Borba se odigrala kod mjesta zvano Dvorac na sredokraći šumskog puta između Jamene i Morovića, 14. oktobra 1942. godine. Bataljon njemačke 718. divizije koji je vršio akciju čišćenja, upao je u našu zasjedu i posle četvoročasovne borbe bio je razbijen i do nogu potučen, pretrpevši gubitke od preko 120 mrtvih i više ranjenih. Zaplijenjena je komora, dosta oružja, municije i ostale opreme. To je bila borba koja se odvijala na odstojanju 30 metara — razdvajala nas je širina šumskog »Filipovog puta«. S jedne strane iznenađeni Nijemci, a s druge partizani. Borba je bila vrlo oštra. Tek samoinicijativan napad čete pod komandom Miljenka Cvitkovića u leđa njemačkog rasporeda i veoma uspješan udar 3. bataljona po neprijateljskoj komori odlučili su konačnu pobjedu.

To je bila prva zajednička borba bosanskih i sremskih partizana koji su se u njoj zbratimili i od tada zajednički se borili do konačnog oslobođenja zemlje.

To je bio prvi veći sudar naših bataljona sa većom njemačkom jedinicom. Ta je pobjeda unijela samopouzdanje kod naših boraca, poslije dužeg perioda neizvjesnosti i usamljenosti u kojoj se brigada nalazila.

Prelistavajući zaplijenjene neprijateljske dokumente, drug Tito će docnije saznati o toj borbi i o 6. brigadi s kojom duže vrijeme nije imao nikakve veze.

I pored čestih borbi brigada se u Sremu odmorila, sredila i popunila. Potom je, nakon dogovora sa štabom Sremskog partizanskog odreda, odlučeno da se brigada vrati zajedno sa Sremcima u istočnu Bosnu. Osnovni cilj je bio da se udruženim snagama razbiju četnici na Majevidi i stvore uslovi za dalje vođenje borbe. U isto vrijeme Sremskom partizanskom odred, koji zbog svoje brojnosti nije smio rizikovati da zimu dočeka na ogoljeloj Fruškoj gori i goloj sremskoj ravnici, biće mnogo lakše da zajedno sa brigadom opstane i održi se preko zime u istočnoj Bosni.

Noću 4/5. novembra 6. brigada se zajedno sa Sremskim odredom vratila preko Save u Bosnu. Od tada počinje nova faza razvoja narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni, period ponovne plime ustanka. Sada su naše snage značajne. One su ukupno brojale oko 1.300 boraca (4 bataljona brigade i 2 bataljona Sremskog odreda).

Odmah po prelasku, naše snage nisu gubile vrijeme nego su preduzele energične akcije čišćenja Semberije i Majevice od četnika. Za prvih 10 dana od prelaska očišćen je znatan dio teritorije, a Račićeve bande razbijene su i prebačene preko Drine. Za narednih 10 dana očišćena su ustaško-domobranska uporišta duž komunikacije Brčko — Tuzla. Sve ovo izazvalo je reakciju njemačke komande u Tuzli i ona žurno otpočinje sa pripremama ofanzive protiv partizana u kojoj bi učestvovala, pored njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica i znatne četničke snage. Naše rukovodstvo brzo je uočilo tu namjeru Nijemaca, četnika i ustaša. Odlučeno je da se neprijatelj tuče po dijelovima prije nego završi koncentraciju snaga. Prvo je trebalo udariti po četnicima koji su se u znatnom broju grupisali na Maleševcima pod komandom Đure Bižića. Radi toga sve naše snage koje su se tada nalazile u prostoru Lopare i planinski dio Majevice, iznenada su izvršile prikupljanje prema selu Trnovi. To je prividno izgledalo kao da uzmičemo od četnika. U stvari, to je bila samo ratna varka jer sve te naše snage, čim je stvoren plan napada na četničku grupaciju u Malešev-

cima, odmah su usiljenim maršem krenule u napad. To je bila izvanredna operativna ideja koja je izvršenim manevrom obezbijedila blistavu pobjedu. Njome je učinjena prekretnica u razvitku NOP u istočnoj Bosni.

Maleševci se nalaze u centralnom dijelu Majevice. U to vrijeme to je bilo najznačajnije i najbolje utvrđeno četničko uporište u kome je carevao Đuro Bižić, pod čijom se komandom nalazila jedna od najjačih i najbolje organizovanih majevičkih četničkih grupa. Okupator je radi sopstvenih interesa održavao čvrste veze sa Bižićem, materijalno ga pomagao, a on je sebe predodredio za komandanta svih četničkih snaga na ovom području. I zaista, u to vrijeme predstavljao je glavnog protivnika NOP-a na Majevici.

Treba istaći da je i bliža okolina Maleševaca bila organizovana za odbranu. Postojao je izgrađen sistem rovova, bunkera, organizovani su bili predstražni položaji itd.

Tri napadne kolone (bataljoni 6. brigade, Sremskog odreda i Jablanički partizanski bataljon) krenule su 27. novembra u podne odvojenim pravcima da bi, poslije 18 časova marša prevalivši 35—40 km, podišle Maleševcima i sutradan, 28. XI u svitanje snježnog novembarskog jutra zatvorile obruč oko četnika i otpočele silovit napad. Postignuto je potpuno iznenađenje. Plan podilaženja i napada odvijao se zadivljujuće precizno. Poslije šest časova ogorčenih borbi otpor je slomljen i četnici su do nogu potučeni. Rezultat bitke na Maleševcima bio je katastrofalan: od preko 1.150 četnika jedva ih se spasio 300. Mrtvih i ranjenih je bilo oko 250, a zarobljenih oko 600. U borbi su izginuli gotovo svi četnički komandanti sa Trebave i Majevice na čelu sa Đurom Bižićem, kao i novopostavljeni četnički štab za Slavoniju koji je na svom putu iz Srbije zastao da malo predahne na Majevici.

To jf bila prava odmazda za Vukosavce gdje je 20. februara u podmuklom napadu četnika nastradao štab Majevičkog partizanskog odreda. Ali to nije bila samo odmazda, jer posle bitke na Maleševcima počinje novi polet ustanka u istočnoj Bosni. Stvoreni su izvanredni uslovi za široku mobilizaciju snaga. Time je kriza koju je ranije preživljavao narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni konačno prebrođena. Nov priliv boraca ojačao je jedinice: 6. brigada narasla je na 5 bataljona (oko 1.000 boraca), obnovljen je Majevički partizanski odred, a tu je bio i jak Sremski odred koji je brojao oko 800 boraca. Naše snage su ukupno porasle na preko 2.500 naoružanih boraca.

Poslije uspjeha na Majevidi težište borbi prenijeto je na teritoriju Vlasenice, Birča i Romanije i od tog vremena se baza narodnog ustanka svakog dana proširivala.

Njemačka komanda u Tuzli pokušala je još u nekoliko navrata da spriječi narastanje narodnooslobodilačkog pokreta. Sredinom decembra organizovala je jednu ofanzivu protiv partizana na Majevidi. Ali ta ofanziva, kao i sve docnije, nije mogla spriječiti narastanje narodnog ustanka, jer će udružene snage istočno-bosanskih i sremskih partizana od sada biti dovoljno jake ne samo da održe plamen narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni i Sremu, nego da ga još jače rasplamsaju.

Međutim, pomenuto naređenje Vrhovnog štaba, i pored ovako povoljne situacije, zateklo je 6. brigadu nedovoljno spremnu da bi ga mogla odmah izvršiti. Baš tih februarskih dana dva njena bataljona zajedno sa Sremskim bataljonom koji se tada nalazio u sastavu 6. brigade upućena su na Majevidu. Tako su na teritoriji Birča ostala samo tri bataljona brigade, a na Majevidi su bili cio Sremski i Majevidski odred, zatim dva bataljona 6. brigade i jedan iz Birčanskog odreda.

Po svemu sudeći, i okupator je dešifrovao naređenje Vrhovnog štaba koje se sastojalo u tome da naše snage što prije krenu prema Igmanu, pa je već 25. februara počeo sa pripremanama za napad udruženih četničkih, ustaških i domobranskih jedinica na teritoriju Birča. Naravno, prikupio je snage koje su mu stajale na raspolaganju, uglavnom one koje su brigada i ostale naše jedinice satjerale u neposrednu okolinu Tuzle. No u četnicima je našao solidnog saveznika. Osnovnu snagu za napad na Birač činili su ovog puta romanijski četnici u jačini oko 2.000 ljudi.

Radi razbijanja ove četničke ofanzive, kao i ubrzavanja priprema za pokret prema Igmanu, naređeno je bataljonima 6. brigade da se sa Majevice vrata u Birač.

Borbe sa četničkim snagama trajale su od 2. do 5. marta i završile se potpunim porazom romanijskih četnika. Zbog toga izgleda ostale okupatorske snage od pravca Tuzle nisu bile naročito aktivne.

Poslije uspješnog razbijanja četnika brigada je mogla da izvrši naređenje Vrhovnog štaba i zato se odmah i pokrenula u pravcu Romanije. To je bilo 8. marta. Usput, 9. marta, napadnuto je uporište u Han-Kramu u kome su bila dva ustaška bataljona. Brigadi je nedostajalo municije pa se smatralo da

bi se likvidacijom ovog uporišta zadobio veliki plijen. Međutim, napad je samo djelimično uspio: zauzeta su samo spoljna uporišta, ali je zaplijenjeno dosta municije. Zatim je zapaljena pilana i nekoliko zgrada, no samo uporište nije potpuno likvidirano. Brigada je imala i velike gubitke. U cjelini uzev, napad je samo djelimično uspio.

Desetog marta brigada je krenula ka željezničkoj pruzi Višegrad — Sarajevo i usput razbila nekoliko četničkih i ustaških posada koje su bile razmještene oko komunikacija Sokolac — Rogatica. Trebalo je preći i ovu prepreku i uhvatiti se Jahorine. Na taj način snage brigade pojavile bi se u pozadini četničkih formacija koje su sprečavale proboj Glavne operative grupe Vrhovnog štaba iz doline Neretve u širi rejon Kalinovika. Međutim, do toga nije došlo, već je donijeta malo čudna odluka: ići u suprotnom pravcu, opet prema sjeveru u pravcu Vlasenice i Birča. Razloga za to bilo je više: našim iznenadnim odlaskom i napuštanjem teritorije koju smo poslije tolikih žrtava i napora uspjeli da donekle konsolidujemo kao bazu za širenje ustanka u istočnoj Bosni, ostavili smo nedovoljno uređenu i obezbijedenu. Osim toga, i nedovoljno poznavanje situacije na prostoriji južno od rijeke Prače bio je jedan od razloga za donošenje ovakve odluke jer su, po svemu sudeći, bile precijenjene neprijateljske snage koje su tada zaposjele komunikaciju Sarajevo — Višegrad.

I tako je 19. marta, brigada bila u pokretu prema Šekovićima. Usput su napadnuta uporišta u okolini Milića, na komunikaciji između Vlasenice i Zvornika. Likvidirana je ustaška posada, zarobljeno nešto neprijateljskih vojnika i zadobijeno plijena, i 25. marta se u Šekovićima opet prikupila cijela 6. brigada. Upravo tada je u Birač stigao i Majevički odred. Tog dana formirana je Grupa udarnih majevičkih bataljona koja je kasnije proglašena za 1. odnosno 15. majevičku brigadu.

U međuvremenu je Sremski odred neprekidno narastao jer su pristizali novi borci iz Srema pa je predstojalo i formiranje 1. sremske brigade.

Na taj način su 6. i Majevička brigada mogle da se pokrenu sa terena istočne Bosne, jer bi njihovim odlaskom ova teritorija ostala i dalje zaposjednuta i branjena znatnim našim snagama. Tako je 28. marta donijeta definitivna odluka da 6. i Majevička krenu prema Romaniji i dalje u susret glavnini. Istog dana brigade su izvršile pokret, a grupa kurira upućena je Vrhovnom štabu na vezu sa izvještajem o radu brigade od

septembra 1942. godine. To je bio u stvari prvi pisani izvještaj koji je Vrhovni štab primio od formiranja 6. brigade.²

Prvog aprila su obje brigade izbile na područje Romanije i prednjim dijelovima dostigle liniju: Sarajevo — Ozren — Visovica — Srednje, u neposrednoj okolini Sarajeva. Nijemci su brzo reagovali snagama 369. divizije. Borbe su vođene oko Ozrena, Visovice i između Srednjeg i Sarajeva. Pokušalo se preko Sarajeva uhvatiti vezu sa Vrhovnim štabom. Situacija je još bila dosta nejasna. Iz izvještaja preko »Slobodne Jugoslavije« moglo se ocijeniti da se naše snage nalaze negdje oko Kalinovika. Svakako da je bilo kasno pojavljivati se sada na prostoriji Igmana i Jahorine, jer to nije učinjeno u vrijeme kada je bilo potrebno.

Pronosile su se vijesti o porazu četnika oko Kalinovika. Prvi bjegunci iz četničkih brigada već su stizali i širili takve i još razne druge vijesti.

Međutim, neočekivano je uspostavljena veza sa Vrhovnim štabom. Prvog aprila, u jeku žestokih borbi sa »vražjacima« oko Visovice, stigao je jedan civil sa petokrakom zvijezdom na kapi i tražio od komandanta bataljona da ga odmah sprovede do štaba brigade. Poslije dugog kolebanja sproveden je u štab.

»Ja sam Vladimir Velebit. Nosim vam naređenje Vrhovnog štaba«, tako je otpočeo razgovor ovaj civil. Trenutna neodmicanost brzo je prošla čim je Iso Jovanović po nekim detaljima iz predratnog života utvrdio da je to zaista Vladimir Velebit. O čemu se radilo? Velebit je iz Kalinovika stigao u Sarajevo odakle je kao opunomoćenik Vrhovnog štaba trebalo da krene u Zagreb. Pratio ga je kurir koji je nosio naređenje Vrhovnog štaba štabu 6. brigade. Kurir je trebalo da se iz Sarajeva sam prebaci u Vlasenicu, jer se pretpostavljalo da će tamo najlakše pronaći brigadu. Međutim, Velebit je doznao da partizani vode borbu sa njemačkom 369. divizijom, pa je iz Sarajeva, i pored toga što je uputio kurira prema Vlasenici, i sam krenuo da uhvati vezu s nama.³

Naređenje koje nam je prenio glasilo je: »Odmah krenuti prema rijeci Drini, prebaciti se na desnu obalu i izbiti u rejon Čajniča radi sadejstva sa lijevim krilom Glavne operative grupe Vrhovnog štaba.⁴

² Izvještaj VII reg. broj 52—1, Vojnoistorijski arhiv.

³ Naređenje VŠ je primio Brana Savić, komesar Birčanskog partizanskog odreda. Ono nije stiglo do štaba brigade.

⁴ Istor. arhiv CK SKJ reg. br. 4285/III 3—2/43.

Velebit nam je podrobno iznio situaciju u toku bitke na Neretvi. Govorio nam je o katastrofi Italijana, o teškim gubicima njemačkih i ustaških jedinica, o sporu između Nijemaca i Italijana i najposlije o ulozi četnika. On je u Sarajevo stigao iz Kalinovika, znači u toku borbe sa četnicima i priprema za prelazak preko Drine. Sada je osnovni zadatak bio — razbiti preostale četničke formacije na Drini koje se još drže posredstvom Italijana, i na prostoriji Kalinovic—Pljevlja—Crna Gora stvoriti uslove za predah i odmor našim izmorenim divizijama, a posebno uslove za liječenje većeg broja ranjenika i oboljelih od tifusa.

Četnici su se konačno prikazali kao sluge okupatora i istina o narodnooslobodilačkom pokretu je počela da se probija i van naše zemlje, naročito kod zapadnih saveznika.

Dugo u noć razgovarali smo sa Velebitom. Poslije više od osam mjeseci to je bio prvi čovjek koji nam je donio vijest iz Vrhovnog štaba i prvo naređenje od vrhovnog komandanta. Jer veze sa Vrhovnim štabom nije bilo od dolaska druga Tempa koji je donio odluku o proglašenju brigade; a to je bilo krajem 1942. godine.

Napokon se približavao čas odlaska u sastav glavnine. Svi smo to posebno doživljavali i radovali se što ćemo se poslije tako dugog samovanja konačno uže povezati sa proleterskim jedinicama i Vrhovnim štabom. Konačno je otvoren put ka ostvarenju naših želja. Trebalo je prevaliti još koju desetinu kilometara i tako ostvariti višemjesečni san. Zato nam i zadatak da se pojavimo u rejonu Čajniča nije izgledao težak. Nama je bilo važno da što prije pređemo r. Praču, i da se uhvatimo Goraždanske Jabuke, a kada se povežemo sa Vrhovnim štabom biće lako.

Zato je odlučeno da odmah — zorom krenemo sa Romnije prema gornjem toku Drine.

Sutradan, rano zorom, Velebit se vratio u Sarajevo, a naše brigade su krenule na zadatak. U pokretu preko Glasinca ponovo su vođene borbe sa dijelovima 369. divizije, ali su »vražjaci« bili odbijeni i brigade su se približile komunikaciji Sarajevo — Višegrad u rejonu s. Gučeva.

U Gučevu su vršene posljednje pripreme za prelazak r. Prače. U sastav 6. brigade ušla je i Gučevska partizanska četa koja se nalazila u tom kraju. Trebalo je preći Praču, koja nas je prije dvadeset dana pokolebala i nismo imali smjelosti da je pređemo. Okupator je komunikaciju Sarajevo — Višegrad

budno čuvao. Zato je svaki prelazak preko Prače i komunikacija duž nje bio težak. Iz doline Drine čula se kanonada. Naši su blizu. Sada smo snažni i moramo preći i ovu posljednju prepreku. Ta želja i odlučnost obuzimale su svakog borca.

Šestog aprila, sve pripreme za pokret preko Prače bile su završene i naveče, obje brigade krenule su prema Drini. U toku noćnog marša pređena je Prača i zorom 7. aprila duga kolona naših bataljona izbila je na Goraždansku Jabuku, neposredno ispred sela Hranjen, gdje je bila domobranska posada jačine 120 ljudi. Ova posada se posle kraće borbe predala.

Brigade se još nisu bile ni prikupile iz dugačke marševske kolone, kada je cestom iz Sarajeva naišla jedna njemačka motorizovana kolona. Brzo je postavljena zasjeda i prednji dio ove kolone uhvaćen je u klopku: uništena su 4 kamiona i 3 motocikla, ubijeno je i ranjeno oko 20 Nijemaca, a zarobljeno 12, među kojima i nekoliko oficira. Ostali dio kolone pobjegao je nazad u Sarajevo.

Radilo se o njemačkoj izviđačkoj jedinici. Jedan zarobljeni oficir bio je kao obaveštajac i učestvovao je sa jedinicom u borbama na Neretvi.

Sada se osjećala još veća potreba za što bržim povezivanjem sa Vrhovnim štabom. Zbog nepoznavanja opšte situacije odbačena je varijanta da pređemo Drinu kod Goražda i da se pojavimo u rejonu Čajniča već smo odlučili da se što prije spojimo sa glavnom NOV i POJ, i da dalje djelujemo u duhu opštih planova Vrhovnog štaba.

Od Hranjena je izvršen pokret ka Drini u pravcu Ustikoline i brigade su zanočile u rejonu sela Jabuke ispod Previle. U toku cijele noći u dolini Drine vrilo je kao u kotlu. Baš te noći jedinice 1. proleterske divizije forsirale su ovu nabujalu rijeku kod Ustikoline. Tresak ručnih bombi i mina bacačkih granata kao i jeka mitraljeskih rafala stišavali su se u rasvit zore. Naše brigade su se nalazile baš na lijevom boku rasporeda Glavne operativne grupe VS. Možda je bio trenutak da se odatle pokrenu ka Goraždu, ovladaju mostom preko Drine i nastupaju prema Čajniču. Ovakav potez olakšao bi nastupanje 1. proleterske od Ustikoline preko Ifsara u pravcu Čajniča. No, uslijed nepoznavanja situacije i već navedenih razloga nije se tako postupilo. Veza sa glavnom još nije bila uspostavljena, namjere Vrhovnog štaba nisu bile poznate i situacija u cjelini bila je nejasna. Zbog toga je odlučeno: krenuti prema Ustikolini i najprije se povezati sa jedinicama naše glav-

nine kojih vjerovatno još ima u tom rejonu. I tako je 8. aprila 1943. godine uspostavljena veza sa 7. krajiškom brigadom, a preko nje i sa štabom 1. proleTERSke divizije kod Ustikoline. Napokon poslije cijele godine dana ostvaren je prvi kontakt sa našim jedinicama.

Konačno ono što je doskora izgledalo kao san, ostvareno je. Našli smo se sa proleterima. Velike jedinice, snažne i moderno naoružane; ljudi koji sve mogu. Djelovali su i pored svih teškoća prebrođenih u toku dugotrajne ofanzive samouvjereno, a tako su se i ponašali. Gledali su na nas kao partizane, mlade, neiskusnije, još nedorasle za ovako velike kolektivne poduhvate koje su oni izvršavali.

I bilo je mnogo čega što je trebalo izmijeniti, a osnovno je to što je prestala sloboda dejstva i akcije, naročito u širem — operativnom smislu. Ta sloboda bila je uvjetovana specifičnim načinom života, djelovanja i ratovanja u proteklom periodu baš kod istočnobosanskih brigada.

Trebalo je što prije se preorijentisati na nove uslove, počev od organizacije, ishrane, zatim političkog rada, razvijanja smisla za kolektivno djelovanje, smisla za poboljšavanje uslova života jedinice, a posebno u izgrađivanju taktike borbe, kolektivne obaveze u skupnim borbama u kojima se inicijativa odražavala samo u tome da se što bolje izvrši borbeni zadatak sa što manje žrtava. Bilo je to pravo otkriće za sve nas. Do tada je naša taktika zavisila od trenutnih uslova i imali smo veliku slobodu u izvršavanju složenijih borbenih zadataka. Međutim, uklapanjem u glavninu, takav odnos se u suštini mijenjao. Trebalo je znanjem i maštom iznalaziti razne taktičke puteve da se izvrši zadatak, ne mijenjajući njegov osnovni cilj, a pri tome maksimalno sačuvati ljude. Naravno da nas je to koštalo, naročito u prvim okršajima, većih žrtava.

Prvi zajednički okršaji su veoma brzo izbrisali sva podzrenja koja su se javljala u prvim susretima. Prve borbe u petoj ofanzivi pokazale su da su se i istočnobosanske brigade uspješno uklopile u cjelinu, izvršavale sve borbene zadatke i veoma brzo izrastale kroz ljute okršaje u jake borbene homogene kolektive.

Već sutradan štabovi 6. i Majevičke brigade pozvani su kod druga Tita. Naravno, drugovi su sa zebnjom očekivali taj susret zbog sporog izvršavanja naređenja VS, ali su bili i presretni što im se pružila prilika da se sretnu sa vrhovnim komandantom.

U Vrhovni štab koji se nalazio u selu Govzi krenuli smo 10. aprila prije podne. Išli smo prijekim putem od Ustikoline, preko Miljevine i Jeleča. U Govzu smo stigli predveče. Navratili smo najprije u jednu kuću gdje je bio smješten drug Marko sa još nekim članovima Vrhovnog štaba. Tu smo saznali da je drug Tito odsutan i da ga očekuju svaki čas da se vrati. Tek što smo se malo raskomotili i počeli razgovor sa drugovima iz VS, kad nam javiše da se drug Tito vratio i da nas čeka. Krenuli smo sa drugom Markom prema jednoj kući na osamku izvan sela. Kuća je bila na samom rubu šume što se uzdiže iznad Govze. U tu malu bosansku krovinjaru smjestio se vrhovni komandant NOVJ. Kad smo ušli u kuću zatekli smo u njenom prednjem dijelu, oko ognjišta na kome se rasplamsala velika vatra, nekoliko kurira i pratilaca. Tu je bio i zamjenik načelnika VS Velimir Terzić. U jednom uglu radista sa radio-stanicom primao je neku depešu.

Na sobnim vratima stajao je sredovječan čovjek preplanela lica, plave kose i plavih očiju. To je bio drug Tito.

Prilazili smo mu jedan po jedan da se pozdravimo. Bilo nas je podosta: iz dva štaba po četvorica, zatim Iso Jovanović, Uglješa Danilović i Avdo Humo iz Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH.

Prve njegove riječi koje smo čuli bile su: »Gdje ste vi, lutajući Holandezi«? Sa svakim se vrlo srdačno rukovao. Bio je nasmijan i sasvim jednostavan. A većina nas koji ga prvi put vidimo zamišljala ga je kao strogog, pa i smrknutog komandanta. Ali tu oštrinu koja je neophodna u komandovanju ubrzo ćemo osjetiti kroz borbe i bitke u kojima je neposredno komandovao od Drine preko Čelebića i Vučeva, na Šutjesci i Zelengori, kroz sve one slavne bojeve koje su vodile naše brigade u doba pete neprijateljske ofanzive.

Uveo nas je u sobu. Posjedali smo na klupe oko jednog podugačkog stola. Drug Tito je sjeo na drveni krevet i odmah nam je objasnio zašto nas je nazvao lutajućim Holandezima. Naime, 6. brigada je dugo bila odvojena od glavnine i izolovano je krstarila po istočnoj Bosni. Kada se u onoj teškoj situaciji prebacila u Srem sukobila se u Bosutskim šumama sa jednom jakom grupom Nijemaca. U toj borbi su 6. brigada i Fruškogorski bataljon do nogu potukli njemačku kolonu koja je pretresajući Bosutske šume prosto naletela na našu zasjedu. U borbi je poginulo preko 100 Nijemaca. To njemačka komanda

nije mogla prikriti u svojim izvještajima. Jedan takav izvještaj, nakon izvjesnog vremena, pao je u ruke nekih krajiških jedinica koje su vodile borbu sa dijelovima iste njemačke divizije. Taj izvještaj sa ostalim zaplijenjenim dokumentima upućen je u VŠ. U njemu je otprilike pisalo kako je ta i ta njemačka kolona u Bosutskim šumama na odsjeku Rača — Vrbanja upala u zasjedu jedne lutajuće Titove brigade i pretrpjela teške gubitke. Za to nas je drug Tito nazvao »lutajućim Holandezima«.

Poslije toga potekao je spontan razgovor, bez podnošenja izvještaja. Drug Tito je postavljao mnoga pitanja i o svemu se interesovao. Posebno ga je radovalo kad je čuo kako smo se čvrsto povezali sa sremskim partizanima i kako preko Save neprekidno struji veza iz Srema u istočnu Bosnu: stižu novi borci, prebacuje se hrana i svakojaka druga pomoć.

Drug Tito nas je detaljno obavijestio o proteklim događajima, a posebno o misiji Vladimira Velebita. Odao nam je priznanje na dosadanjem radu, a posebno da smo radili pravilno kada smo dijelom uništili njemačku kolonu kod Goražda i doveli zarobljene njemačke oficire. Preko nas je svim borbicima brigada prenio svoje pozdrave i priznanje.

Teško je sjetiti se svih detalja iz tog dugog razgovora sa drugom Titom koji je trajao skoro dva sata. Sem toga, većina nas je sada prvi put ovako izbliza gledala svog vrhovnog komandanta. I naravno, »pretvorili smo se u oko« da što bolje upamtimo njegov lik. Pošto smo bili umorni, mnogi od nas borio se sa snom. To je drug Tito primijetio pa je na neosjetan način počeo da skraćuje razgovor i onda naredio da se donese večera. A večera je bila — kuvano meso od srne koju je on toga dana ulovio. Poveliko parče mesa i sasvim mali komad ječmenog hljeba — to je bila večera. Ali ona je za nas ostala u sjećanju kao najprijatnija koju smo dotad ikad imali.

Otišli smo na konak. Smjestili su nas u kuću gdje su bili i članovi AVNOJ-a. Neke od njih zatekli smo još budne. Vidjeli smo starog Ivana Ribara i veoma iscrpljenog ali vedrog Vladimira Nazora. Razmišljali smo o ovim čestitim starcima. No najviše smo razmišljali o drugu Titu. Mnogi od nas tada je želio da vidi u njemu nešto neobično. A on nije bio neobičan. Naprotiv — sasvim jednostavan. Kako smo se brzo oslobodili pred njim i bez ikakva ustezanja razgovarali o svemu ...

Sutradan smo još jednom bili kod druga Tita. Dao nam je uputstva za dalji rad. Brigade će se rasporediti na odsjeku

'Drine od Goražda preko Ustikoline do Foče i obezbjeđivaće pozadinu i dalje nastupanje naših glavnih snaga kroz Sandžak i Crnu Goru.

Po jedan bataljon 6. i Majevičke brigade krenuće odmah u Kalinovik i javiti se drugu Janku (Moša Pijade) sa zadatkom obezbjeđenja ranjenika kod s. Bjelimića i u gornjem dijelu Neretve od četničkih napada, kao i radi prikupljanja hrane za Centralnu bolnicu.

Rastali smo se od druga Tita puni nove snage i spremni da izvršimo svaku njegovu zapovijest. Tada nismo ni slutili da ćemo kroz nepuna dva mjeseca, u bici na Sutjesci, na položajima kod Tjentišta i Košura, voditi borbu na život i smrt i osiguravati prolaz svom vrhovnom komandantu kroz uzani koridor, širok jedva dva kilometra, koji je iz Sutjeske izvodio preko Krekova na Milinkladu i dalje prema Zelengori.

Rezimirajući ulogu 6. i Majevičke brigade — bolje reći istočnobosanskih i sremskih jedinica, u bici na Neretvi treba shvatiti specifičnost situacije u kojoj su se one nalazile skoro godinu dana. Izolovane od uticaja Vrhovnog štaba, ostavljene na širokim prostranstvima istočne Bosne i Srema, one su bile primorane na primjenu posebne taktike — morale su biti neobično pokretne ali i oprezne. Zbog uslova u kojima je stvorena 6. brigada, u kojima se borila i djelovala, ona se razvila u tipičnu partizansku brigadu. Do udruživanja sa Sremcima, pa čak i poslije toga, sve do dolaska u sastav Glavne operativne grupe, 6. brigada je djelovala samostalno, stalno napadana i proganjana od svih mogućih neprijatelja NOP-a. Zato je i izgrađena odgovarajuća taktika — partizanska, samostalna, nezavisna i neobavezna za druge jedinice. Naravno, to je imalo svog odraza na procjenu situacije i način djelovanja u okviru viših taktičkih i operativnih formacija. Zato i fizionomiju i ulogu 6. i 15. majevičke brigade a posebno njihovu taktiku u ovom periodu, treba posmatrati kroz specifičnost situacije u kojoj su se nalazile. Kad danas ocjenjujemo njihov doprinos Glavnoj operativnoj grupi VŠ za vrijeme i poslije bitke na Neretvi, obavezno moramo imati u vidu te specifičnosti. Doprinos u neposrednom vojnom planu da se dejstva naših jedinica u dolini Neretve olakšaju pojavom ovih brigada na Igmanu i Jahorini, nije se u potpunom smislu izrazio. No, ne može se zanemariti njihov politički i vojni udio izražen kroz vojnu i političku stabilizaciju narodnooslobodilačkog pokreta na gotovo Cjeloj teritoriji istočne Bosne, što je u znatnoj mjeri olakšavalo

i rasterećivalo naše snage u borbama kod Neretve i dalje u pravcu Kalinovika i Drine. Jer, zahvaljujući njihovom postojanju, ne samo znatne četničke i ustaško-domobranske snage sa Romanije i ostalog dijela, istočne Bosne, već i njemačke snage koje su se nalazile na toj teritoriji bile su vezane za nju i nisu mogle da se odvoje za napad na našu Glavnu operativnu grupu. Najzad, šta je značila stabilizacija NOP-a na teritoriji istočne Bosne još jače će se osjetiti doznije, kroz dva mjeseca, kada je glavnina operativne grupe VS naišla na organizovan vojnički prihvat i na organizovanu teritoriju na kojoj su se kako-tako mogle prehraniti desetkovane i iscrpljene jedinice koje su učestvovala u bici na Sutjesci.

Već u ljeto 1943. godine, a naročito u jesen, istočna Bosna bila je potpuno oslobođena uključujući Tuzlu, a jedinice NOV i POJ kućale su na vrata Sarajeva. Svakako da su korišćeni tako povoljne situacije crpili snagu iz teških dana bitke na Neretvi.

Rudi PETOVAR
Miloš ZEKIĆ

RANJENICI NA NERETVI

I. SITUACIJA UOČI OFANZIVE

Posle napuštanja jugoistočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine, usled treće neprijateljske ofanzive, i na završetku velikog pokreta proleterskih brigada zajedno sa ranjenicima od Crne Gore na zapad, slobodna teritorija Bosanske krajine, Like i Korduna, imajući neke osnovne atribute države, pružila je nove mogućnosti za relativnu stabilizaciju naših bolnica i za reorganizaciju sanitetske službe, saglasno novom razvojnom stepenu i novim potrebama naše vojske. Tako je u Bosanskom Petrovcu 25. septembra 1942. godine održan Prvi kongres partizanskih lekara, na kome su zacrtani novi principi organizacije sanitetske službe. Ti principi su našli svoj odraz u Statutu sanitetske službe NOV i POJ, koji je bio potvrđen od Vrhovnog komandanta 10. XII 1942. godine. Statut je odgovarao potrebama naše vojske u fazi prerastanja partizanskih odreda u brigade i divizije.

Treba da bude posebno istaknut onaj faktor koji je odlučujuće uticao da se na ovoj teritoriji za kratko vreme razvije široka mreža bolničkih ustanova. To je bio nepokolebivi borbena duh i visoka politička svest naroda Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije. Samo se time može protumačiti kako je naša mlada vojska s lakoćom, razume se sa relativnom lakoćom, uspevala da rešava takve probleme koji, prema konvencionalnim shvatanjima, izgledaju nerešivi, kao što su: transport, ishrana i smeštaj velikog broja ranjenika usred okupirane Jugoslavije. Narod, posebno žene i omladina, prenosio je ranjenike na stotine kilometara daleko, skidao je sa sebe poslednju košulju i ponjavu da bi je dao ranjeniku. Šumske bolnice bile su uistinu delo narodnih masa. Tako je bolnicu Jasikovac, na području planine Klekovače, gradilo preko 200 seljaka — neka- dašnjih šumskih radnika.

Zahvaljujući ovako povoljnim vojno-političkim uslovima, a i pogodnoj konfiguraciji zemljišta (masivi Klekovače, Osječenice, Grmeča i Plješevice) nastala su na čitavoj teritoriji *četiri glavna bolnička centra*.

Prvi, u petrovačkom bazenu sa osloncem na planine Klekovaču, Osječenicu i Grmeč (grad Bosanski Petrovac, sela Dričići, Smoljane, Bjelaj, Stjenjani i Martin Brod; šumske bolnice Jasikovac, Otaševac, Slatina i Šobotovac). Geografska zatvorenost petrovačkog bazena, njegova relativna dubina u odnosu na »granicu« oslobodene teritorije omogućile su da se sela i sam grad Petrovac smelije i dugotrajnije iskoriste za bolničke svrhe, što se veoma povoljno odrazilo na brzinu izlječenja više stotina ranjenika. Ovaj centar, čiji kapacitet se krajem 1942. godine popeo do 1.200 ranjenika i bolesnika, nalazio se pod upravom jednog administrativnog aparata, koji je bio pod neposrednim rukovodstvom Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba. Odakle su dolazili ranjenici u petrovački bolnički centar? On je bio namenjen prvenstveno za zbrinjavanje ranjenika proleterskih jedinica koje, kao visoko manevarske jedinice, nisu imale »svojih« teritorija. Dejstvujući na nekom operativnom području često puta veoma udaljenom od glavne slobodne teritorije (primer Prve proleterske divizije koncem 1942. u centralnoj Bosni), ne vezujući se kruto ni za jedno područje, ove jedinice raspologale su samo sa trupnim, pokretnim sanitetom pa su stoga morale svoje ranjenike da upućuju daleko na oslobođenu teritoriju. Takvo rešenje koliko je bilo neizbežno toliko i rizično. Rizik je bio u tome, kao što ćemo kasnije videti, što ovakav postupak dovodi do velike koncentracije ranjenika, koji, uz sve ostale okolnosti, predstavlja privlačnu tačku za neprijatelja, a otežavajući elemenat za našu vojsku.

Drugi bolnički centar obrazovao se oko planine Grmeča. U Grmeču su bile podignute šumske bolnice Lukići, Korićanica i Lastva. Sela na podnožju planine (Majkići, Suvaja, Risovac i druga) bila su također zaposednuta bolnicama. Ovaj centar prihvatao je ranjenike sa Bihaća, Novog, Sanskog Mosta i Manjače. Uprava centra bila je neposredno pod Operativnim štabom za Bosansku krajinu, kasnije štabom I bosanskog korpusa.

Treći centar obrazovao se u Lici pod upravom Glavnog štaba Hrvatske, sa osloncem na planinu Plješevicu (šumska bolnica u Bijelim Potocima).

Četvrti centar nalazio se na Kordunu sa osloncem na Petrovu goru.

Pored ova četiri glavna bolnička centra iskorišćen je za bolničke svrhe i oslobođeni grad Bihać (logor u Zegaru) i to zbog vanredno povoljnih smeštajnih uslova. Ugroženost sa zemlje i iz vazduha diktirala je da se u toj bolnici zadržavaju samo laki, pokretni ranjenici.

Stepen obezbeđenja. Obezbeđenje ranjenikovog života od uništavajućih namera neprijatelja bio je prvi od mnogih teških problema naše sanitetske službe. Obezbeđenje našeg bolničkog sistema zasnivalo se:

a) Na opštoj vojno-političkoj bezbednosti čitave slobodne teritorije. Snage NOVJ s jedne strane i vezanost naroda za borbu s druge porasle su sredinom 1942. godine do tog stepena da neprijatelj nije mogao da postigne puno iznenađenje niti da nekažnjeno ili bez angažovanja većih svojih snaga prodre na oslobođenu teritoriju. Razumljivo je da je ovaj faktor bezbednosti mogao imati samo relativnu vrednost ako se ima u vidu osnovno načelo partizanske strategije po kome *čuvanje žive sile ima prvostepeni a gubitak teritorije drugostepeni značaj.*

b) Na geografskim uslovima, koji su otežavali pa čak i onemogućavali upotrebu brzih motomehaniziranih neprijateljskih jedinica izvan glavnih komunikacija. Zato su naše bolnice smeštane uglavnom po strani od komunikacija, na tzv. »nepristupačnim« mestima, i time bile dovoljno zaštićene od ovakvih iznenađenja. S druge strane, bolnice koje su bile smeštene na komunikacijama morale su da budu utoliko pokretnije, pripravnije za povlačenje u šumu ili za transport na nove, daleke slobodne teritorije.

v) Na brižljivom prikrivanju svih bolničkih objekata od ugleda iz vazduha. Iskustvo četvrte ofanzive, kao što ćemo uskoro videti, pokazalo je da se nikada ne može biti dovoljno bezbedan od bombardovanja iz vazduha. Pokazalo se da avijacija, naročito pri odsustvu aktivne odbrane sa zemlje, raspolaze sa velikim mogućnostima zapažanja i takvih pojava na zemlji za koje se računalo da su neprimetljive.

g) Na maksimalnoj dekoncentraciji ranjenika. I ovo načelo ima relativnu vrednost. Dekoncentracija koja se sprovodila u okviru oslobođene teritorije u stvari je postala *koncentracija* za posmatrača izvan oslobođene teritorije, odnosno za neprijatelja koji je težio da zauzme ovu teritoriju.

d) Na spremnosti svake bolnice za pokret (vlastita obavestajna služba, transportna sredstva, stalna klasifikacija ranjenika prema njihovoj pokretljivosti, vlastita oružana zaštita).

Svi ovi faktori bili su dovoljni da obezbede i bolnice od iznenađenja ili od neprijateljskog prodora duž komunikacija.

Međutim, neprijatelj se nije zadovoljavao prostim proseganjem teritorija po glavnim komunikacijama. Cilj neprijateljskih ofanziva bio je *uništenje* žive sile NOVJ. Za to se on bacio u potragu, ukoliko mu je to situacija dozvoljavala, i za najmanjim delovima vojske, tragao je i pronalazio bolnice, skloništa itd. Za vreme velike ofanzive na Kozaru juna 1942. godine neprijatelj je sistematski pretresao* šumu i svaki pojedini grm, samo da bi pronašao skrivene ranjenike.

Posmatran sa te tačke gledišta, naš bolnički sistem u Bosanskoj krajini i Lici imao je uoči IV ofanzive jedan ozbiljni nedostatak. Taj nedostatak nije bio samo u prevelikoj koncentraciji ranjenika. Ona je uostalom bila neizbežna posledica razvoja narodnooslobodilačke borbe i postojanja slobodne teritorije kao takve. Isto tako, mi nismo imali ni najmanje iluzije o trajnosti i neosvojivosti slobodne teritorije. Osnovni nedostatak bio je u nedovoljnoj pripravnosti u slučaju jedne masovne ofanzive, neprijateljskog napada van komunikacija, sistematskog pretresanja terena. Naše šumske bolnice, mada smeštane u dubokim šumama, na tzv. nepristupačnim mestima, bile su samo delimično zakonspirisane. Karakter narodnog ustanka u ovim krajevima, masovno učešće naroda u izgradnji bolnica učinili su da se tako krupni objekti nisu mogli da održe u punoj tajnosti. U tome je bitna razlika u odnosu na situacije u drugim krajevima, na primer u Sloveniji. To je činjenica koja je prevagnula u donošenju odluke za pokret svih bolnica. Dalje, u nekim krajevima (Petrova gora, Slavonija i Slovenija) obilno se praktički građenje tajnih zemunica za skrivanje ranjenika u slučaju da neprijatelj ugrozi nadzemne, zakonspirisane bolnice. Taj metod nije bio ostvarljiv, barem ne tako masovno koliko bi trebalo za veliki broj ranjenika na terenu Bosanske krajine. Kamenito tlo nije dozvoljavalo podzemne radove bez velikih i upadljivih minerskih priprema.

II. POČETAK OFANZIVE, KONCENTRACIJA RANJENIKA U DRVARSKOJ KOTLINI, PROCENA SITUACIJE I ODLUKA

Ofanziva je počela intenzivnim i masovnim učešćem avijacije. Pojačano izviđanje šuma širom čitave teritorije poremetilo je dnevni život bolnica (ranjenike se moralo iznositi preko dana, po mrazu, izvan zgrada u šumu) ali je istovremeno

i nagovestilo opasnost. Otpočela su bombardovanja. Bombardovanje se protegnulo na sva naselja i na sve komunikacije i to sa postepenim pomeranjem unapred, u skladu sa napredovanjem neprijatelja. Dnevno kretanje bilo je otežano.

Preduzeta je evakuacija najugroženijih bolnica.

Bihaćka bolnica, u koju su se već slile dve kolone ranjenika, iz Banije i iz Like, evakuisana je u roku od jednog dana i jedne noći (oko 800 ranjenika i bolesnika), 24. januara, i to u dva pravca: teški ranjenici uz reku Unu u Martin-Brod, a lakši u Bosanski Petrovac.

27. januara evakuisana je grmečka centralna bolnica na južnu stranu planine, u selo Marjanovića Dò.

I. februara punim pogotkom iz aviona, posred zgrade, uništena je bolnica u Bosanskom Petrovcu. Ranjenici su bili evakuisani dan ranije u Drvar.

7. februara uništena je punim pogotkom šumska bolnica »Lastve« na Grmeču. Poginulo je 40 ranjenika i bolničkog osoblja.

II. februara bombardovana je bolnica Jasikovac na Klekovači i, posle dvodnevnog neprekidnog gađanja, uništena je do temelja i ova najlepša i najveća partizanska šumska bolnica tog vremena. Dan ranije evakuisano je odavde oko 600 tifusara.

13. februara razorene su aviobombama barake na Srnetici, u koje se nameravalo smestiti ranjenike.

VELIKA DILEMA

Mnogo godina posle ovih zbivanja, jedan inostrani novinar upitao je maršala Tita koja je bila najteža odluka koju je morao doneti u toku svog života. Tito je odgovorio: »Predamnom je bila najteža odluka za vreme neprijateljskih ofanziva, kada je bilo u pitanju spasavanje ranjenika. Na primer, za vreme četvrte ofanzive morali smo spasiti ranjenike, iako je bilo jasno od početka da će to iziskivati da izgubimo najmanje još toliki broj ranjenih partizana. Bili smo opkoljeni od neprijatelja i meni je bilo sasvim jasno da je briga za ranjenike postala krupan moralni faktor za svu našu vojsku i za čitavi pokret. Odluka je glasila — s-pasiti ranjenike po svaku cenu«.

Još i pre nego što su bile evakuisane šumske bolnice petrovačkog bolničkog centra (Slatina, Otaševac i Jasikovac) došlo je do znatne koncentracije ranjenika u drvarskoj kotlini. Ovamo su bili evakuisani:

svi ranjenici i bolesnici iz petrovačkog bazena;
jedan broj ranjenika iz grmečkih bolnica;
znatan broj ranjenika iz Bihaća, Banije i Korduna;
jedan deo ranjenika iz Like, koji se prebacio preko Une
kod Kulen-Vakufa i preko s. Stjenjana izbio na Drvar.

Ukupno, u drvarskoj kotlini, koncem januara sabralo se preko 1.000 ranjenika i bolesnika. Sva sela oko Drvara bila su zaposednuta bolnicama. Tada se postavilo pitanje:

Kakvu perspektivu imaju ovi ranjenici koji su koncentrisani u Drvaru i oko Drvara?

Kakvu perspektivu imaju šumske bolnice koje još nisu evakuisane?

Trenutno je izgledalo da će se, zahvaljujući taktici elastične i aktivne odbrane uspeti sačuvati barem deo slobodne teritorije tako da će se moći održati šumske bolnice na planini Klekovači (Slatina, Jasikovac i Otaševac) kao i bolnice u selima na liniji Martin Brod — Bobuljusi — Drvar — Jadovnik planina. Na osnovu takve pretpostavke Vrhovni štab je 27. januara izdao svom sanitetskom odseku direktivu da izvidi mogućnost ne bi li se na planini Osječeni i na Jadovniku mogle na brzu ruku izgraditi barake za smeštaj ranjenika. Uz veliko zalaganje drvarskog narodnog odbora i omladine bila je odmah preduzeta izgradnja baraka na Osječeni i na Jadovniku.

Međutim, daljnji razvoj situacije dobio je sasvim drukčiji tok.

Prema konačnoj proceni Vrhovnog štaba neprijatelj se približavao ka ostvarenju svoje osnovne namere tj. da okruži slobodnu teritoriju, a potom da rastroji narodnu vlast, masakrira stanovništvo i uništi glavninu naše vojske.

Vrhovni komandant našao se tih dana u jednoj od svojih najtežih dilema: šta da se učini s ranjenicima, da li ih ostaviti u šumskim bolnicama, ili ih pokrenuti pod zaštitom i na leđima jedinica koje su vršile protivofanzivu prema jugoistoku?

Ako bi se ranjenici ostavili u bolnicama na planinama Grmeču, Klekovači, Osječeni i Jadovniku, time bi se jedinice, doduše, rasteretile i osposobile za manevar, ali bi sudbina ovih ranjenika bila sasvim neizvesna ako ne i krajnje tragična. Neprijatelj je bio nadmoćan u ljudstvu i materijalu, pa nije moglo biti nikakvih garancija da bi ga naše jedinice, ostavljene kao zaštitnica, mogle zadržati i odvratiti od namere da pročešlja šume. Ulaskom, pak, neprijatelja u šume bila bi sudbina ranjenika zapečaćena. Šumske bolnice nisu mogle ostati neotkrivene,

podzemnih skloništa nije bilo, niske temperature nisu dozvoljavale duži boravak ranjenika izvan zgrada niti manevrovanje s ranjenicima po šumama, a iskustva sa Zlatibora, Izgora i Kozare nisu dozvoljavala nikakve iluzije o postupku neprijatelja prema ranjenim partizanima.

Ako se ranjenici pokrenu s jedinicama, oni će, doduše biti spaseni od najtragičnijeg svršetka i čitava naša vojska će time izneti najlepšu svoju moralno-političku pobjedu, ali će i ranjenici i jedinice morati da se podvrgnu najtežim naporima i stradanjima i ne manjim rizicima: ranjenici da hodaju ili budu nošeni po mrazu i bespuću, borci da padaju od iznemoglosti pod nosilima, zdravi da ginu radi spasenja bolesnih, a manevarska sposobnost čitavih divizija da bude kobno sputana.

Tako se pred svakom zamisli, makar koliko izgledala u jednom trenutku prihvatljiva, isprečio već u sledećem trenutku pravi bedem neizvesnosti i sumnje.

Kao rukovodilac sanitetskog odseka Vrhovnog štaba dobio sam tih dana direktivu da pronađem bilo kakav smeštaj za ranjenike u masivu Osječenice. Tada se računalo još i na mogućnost da će ofanziva probijati samo drumovima a da će međuprostori po strani komunikacija ostati pošteđeni. U planini Osječenici, iznad sela Torbići, pronašao sam nedovršenu zgradu, brvnaru, koja je još početkom 1942. godine bila predviđena za bolnicu. Tu se moglo smestiti najviše 50 ranjenika. Nešto podalje našao sam i jednu napuštenu pojatu — to je bilo sve. Vrativši se u Drvar, već po sumraku, zatekao sem impresivnu atmosferu očaja i zanosa u isto vreme: raskaljanim cestama kuljale su kolone izbeglica, vojske, ranjenika i tifusara čak iz Banije i Korduna, a ženska omladina, nenadmašna omladina drvarskog kraja, ispačena i promrzla, u ritama nakvašenim sušnežicom, pod teškim nosilima sa ranjenicima, pevala je borbene pesme! Potišten osećanjem neizvesnosti uputio sam se direktno u Vrhovni štab da podnesem izveštaj. Druga Tita sam našao u kući podno pećine, u toploj sobici. Sedeo je u čistoj beloj košulji i deljao nožem nekakav štap. Ova izvanredna scena, u oštrom kontrastu sa svim onim što se događalo vani i u meni, delovalo je na mene toliko umirujuće da sam istog trenutka shvatio da naša situacija ipak nije toliko loša i da vrhovni komandant već drži glavne niti naše sudbine u svojim rukama.

Posle mog izveštaja o brojnom stanju i razmeštaju ranjenika, drug Tito mi je saopštio svoju, već ranije donetu odlu-

ku, koju je odmah zatim zamenik načelnika Vrhovnog štaba drug Terzić ovako precizirao:

— staviti u pokret sve ranjenike i bolesnike koji ne boluju od zaraznih bolesti, a one koji boluju zadržati u bolnici Jasi-kovac do eventualno nove odluke. Pokret će se izvoditi pravcem nastupanja naše glavne operativne grupe tj. u pravcu Hercegovine;

— obaviti odmah što temeljnije organizacione pripreme za pokret;

— kao kritičnu fazu pokreta smatrati čitavu marš-rutu do prelaska Neretve, a po prelasku Neretve može se očekivati relativna stabilizacija.

Bilo je to kasno u noć 30. januara 1943. u Drvaru.

OSVRT NA RAD SANITETA U PROTEKLOM PERIODU

Od sredine 1942. godine pa do početka IV ofanzive partizanski sanitet je obilno iskoristio vrlo povoljne uslove koje je pružila slobodna teritorija za lečenje ranjenika i bolesnika. Pokazala se kao pravilna orijentacija na smelije iskorišćavanje i većih naseljenih mesta za smeštaj bolnica, na dobrim komunikacijama, a ne samo šumskih bolnica na tzv. nepristupačnim mestima. U tom pogledu naročito je poučan primer Bosanskog Petrovca, Drvara i Bihaća (logor Zegar).

Pa ipak, može se reći da se sanitet nije opčinio ni uspavao relativnom stabilnošću slobodne teritorije. Poučen ranijim iskustvima sanitet je bio na stalnoj oprezi, uvek spreman da se rastavi od udobnosti i mirovanja. Intenzivan partijsko-politički rad u bolnicama i stalna spremnost za pokret učinili su da sanitet nije dočekao IV ofanzivu nespripreman. Na ofanzivu se uvek računalo skoro kao na »normalno« stanje. Ovo, kao i nepodeljena podrška čitavog naroda slobodne teritorije, uz dobru organizaciju narodne vlasti i vojnopozadinskih organa, može nam objasniti zašto je sanitet uspeo da brzo i uglavnom celishodno reaguje od samog početka ofanzive. U roku od jedne sedmice bio je ispražnjen od ranjenika čitav prostor severno od masiva Osječenica — Klekovača. Karakteristično je za ovaj period da je Vrhovni štab davao sanitetu zadatke vrlo postupno, zavisno od razvoja situacije zapadno od Une, što je umnogome olakšavalo evakuaciju koja je tekla bez pometnje i panike. Sve do konca januara bilo je nade da će se bolnice moći održati na teritoriji južno od Osječenice i Klekovače. Samo takva pret-

postavka mogla je opravdati jedan potez koji se kasnije pokazao sasvim necelishodnim: evakuaciju jedne grupe težih ranjenika iz Bihaća uz Unu do Martin-Broda, umesto komunikacijom Bosanski Petrovac — Drvar. Sve do kraja januara izgledalo je da će se Martin-Brod održati, ali se ispostavilo da te iste ranjenike mora omladina izvlačiti na rukama preko Bobljušaka u Drvar.

III. POKRET OD DRVARA DO NERETVE

(Od 6. II do 8. III 1943. god.)

Evakuacija šumskih bolnica petrovačkog bolničkog centra izvršena je u potpunom redu delom u Drvar, a delom železnicom u Mlinište. Iz Martin-Broda (nadmorska visina 322 m) je izvučeno 240 teških ranjenika, uz ogromne napore, preko platoa Bobuljske (oko 800 m) u Drvar (500 m). Zahvaljujući otporu sedme banijske divizije, zaštitnice naše glavnine, koji je ona pružila u Ripačkom klancu i na sedlu Oštrelju, stvorena je u drvarskoj kotlini vremenska mogućnost za organizaciju svih ranjenika, prema postavljenom zadatku. Treba, naime, imati u vidu da su ranjenici sa teritorije Like i Banije, iz razumljivih razloga, stizali u dosta slabom poretku, bez čvrstog vojničkog rukovodstva i sa slabim medicinskim i intendantskim obezbeđenjem. U Drvaru su ranjenici organizovani po pravom vojnom poretku: svrstani su u desetine, vodove, čete, ešelone i grupe ešelona, sa odgovarajućim komandnim sastavom; na čelu grupa ešelona bili su potpuni štabovi; centralno rukovodstvo bilo je u rukama Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba.¹ Razume se, ranjenici su bili odvojeni od bolesnika i bili su klasificirani prema mogućnosti njihovog kretanja; u pešake, konjanike i nepokretne

¹ Sanitetski odsek (SOVS) je prema ondašnjoj formaciji (Statut sanitetske službe NOV i POJ od 10. XII 1942) imao pored šefa još 2 referenta, za trupni sanitet i za bolnice, jednog epidemiologa i jednog apotekara. U stvari, krajem 1942, pa tokom čitave IV i V ofanzive u SOVS su bili: dr Gojko Nikoliš, dr Herbert Kraus (pomoćnik), dr Miroslav Šlezinger (epidemiolog), mr ph Jela Zunjić i Radmila Ivković (sekretar). SOVS je raspolagao sa 4 kurira. Za vreme pokreta SOVS je vodio trajnu evidenciju brojnog stanja, transportne sposobnosti i dislokacije ranjenika i bolesnika, održavao vezu sa Vrhovnim štabom, šaljući mu izveštaje i primajući direktive, planirao transport i snabdevao Centralnu bolnicu sanitetskim materijalom.

Sredinom februara, drug Aleksandar Ranković saopštio mi je u Livnu da su Vladimir Dedijer i Božo Ljumović određeni da u Centralnoj bolnici organizuju *partijski* rad i da time potpomognu evakuaciju.

na nosilima. Prema ovoj formaciji raspoređeno je i sanitetsko osoblje i materijal. Na taj način postignuta je prilična manevarska gotovost. Za pokret je bilo pripremljeno oko 2.200 ranjenika i bolesnika, 21 lekar (od toga 4 hirurga koji su obrazovali dve hirurške ekipe) i oko 30 srednje medicinskog osoblja i bolničarki. Transportna sredstva bila su najrazličitija: od konjskog samara i volovskih kola do železnice i kamiona. Za prenos nosila stajalo je na raspolaganju nekoliko stotina omladinki. Za ishranu se starao Ekonomski odsek Vrhovnog štaba (šef Mitar Vujović). Po čitavoj liniji pokreta bila je uspostavljena telefonska veza, što je znatno olakšavalo rukovođenje. Problem smeštaja komplikovao se prisustvom više desetina hiljada gladnih i iznurenih izbeglica. Stoga su bile predviđene konačarske ekipe, koje su se isturale ispred svakog ešelona za jednu etapu unapred. Epidemiološka situacija unutar samih ešelona bila je povoljna, dobro obezbeđena buradima za dezinfekciju. Međutim, mešanje sa izbeglicama nalagalo je veliku budnost.

Pošto su sve organizacione pripreme bile završene, krenulo se napred 6. februara s velikim optimizmom, koji je poticao iz jasne perspektive dobivene od druga Tita.

Pod teškim atmosferskim prilikama (sneg i mraz) izveden je pokret preko Prekaje, Crnog vrha i Rora u Glamočko polje, gde su poslednji ešeloni s pravca Drvara stigli oko 12. februara. U Glamočkom polju je iskrsnuo novi problem: šta će biti sa zaraznim bolesnicima u bolnici Jasikovac? Neprijatelj je 7. februara zauzeo Bosanski Petrovac, tj. stigao na domak ove bolnice. Vrhovni komandant, iako svestan epidemioloških posledica, odlučio je 12. februara da i zarazni bolesnici krenu u Glamočko polje.

700 zaraznih bolesnika iz Jasikovca su evakuisani do Mliništa željeznicom, a zatim kolima i konjima kroz snežne meće u Glamočko polje. Bili su izloženi velikim stradanjima.

Bolnica Prve proleterske divizije, dobivši naređenje za pokret iz centralne Bosne, uputila je lakše ranjenike zajedno sa hirurškom ekipom u sastav glavnine divizije, pravcem Travnik — Gornji Vakuf, dok je 150 teških ranjenika uputila u Bosansku krajinu, ne znajući da tamo više ne postoji slobodna teritorija. Depešom od 3. februara štabu Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant je skrenuo ove ranjenike u Glamočko polje, gde su stigli u pratnji Kragujevačkog bataljona, savlađujući velike vremenske nepogode i reke Ugar i Vrbas.

Tako je brojno stanje bolnica u Glamočkom polju polovinom februara iznosilo:

ranjenika	2.000
internih bolesnika	400
zaraznih bolesnika	700
Svega oko	3.100

ranjenika i bolesnika. Među njima bilo ih je na nosilima 700.

U selima Glamočkog polja završena je organizacija bolničkih ešelona. Sve dovde bilo je pojedinih grupa ranjenika, naročito iz Like i Banije, koje su se kretale neorganizovano, bez starešina, bez lekara i bez intendanture. Međutim, i sam »drvarski« ešelon morao se reorganizovati. U Drvaru smo formirali grupe ešelona koje su bile sastavljene od ešelona: ranjenika na nosilima, ranjenika na konjima i ranjenika pešaka. Ovakav različit sastav nije mogao nikada da se pokrene jednovremeno, što je mnogo produžavalo marševske kolone. U Glamoču smo formirali grupu na nosilima, grupu na konjima i grupu pešaka, a svaka je bila podeljena u ešelone, čete i vodove. Na taj način bio je olakšan rad i medicinskoj službi i organizaciji transporta. U taktičkom pogledu je ovakva podela također imala prednosti. Dok su ranije svi ranjenici, — pokretni i nepokretni — pošto su bili organizaciono vezani, bili prikovani za drumove (prevoz teških ranjenika na kolima), dotle smo sada mogli sa pešacima i konjancima, u slučaju kakve nevolje, manevrovati i van drumova, po planinskim stazama.

Sredinom februara pokret se nastavlja od Glamoča u Livanjsko polje. Iskorišćeni su odlični smeštajni uslovi u selima: Prilika, Pothum, Prisoje, Letka, Stipanići, Sarajlije, Mokronoge i Eminovo Selo. Ova etapa pokreta izvršena je u savršenom poretku, tačno i u roku koji je odredio Vrhovni štab. I pored aktivne neprijateljske avijacije nama je ipak išlo na ruku izvanredno blago, sunčano vreme u ovome kraju. I sneg beše sasvim okopnio. Uz to je oslobođenje Imotskog, od Druge proleterske divizije i kasnije Prozora od Treće udarne divizije, imalo ogroman značaj za sudbinu više stotina teških bolesnika i ranjenika jer su u tim garnizonima zatečene velike zalihe hrane, naročito podesne za bolnice u pokretu (šećer i konzerve).

19. februara, tačno po rasporedu koji je razradio Sanitetski odsek, marš je produžen prema Prozoru, preko Duvna i Zvirnjače. Došavši u Prozorsku kotlinu naši čelni bolnički ešloni su odmah prihvatili znatan broj ranjenika Druge i Treće divizije, iz borbi na Neretvi i iz borbe za Prozor. Samo iz borbe za Prozor hirurška ekipa Treće divizije, nalazeći se u s. Podbor, obradila je 170 ranjenika; izvršeno je 19 laparatomija i 27 imobilizacija gipsom. Isto tako, neprekidno su pristizali ranjenici iz borbe za Konjic i sa Ivan-Sedla. Na taj način povećali su se broj i koncentracija ranjenika na ovom uskom prostoru. Sva sela u prozorskoj kotlini (Zvirnjača, Rumboci, Jaklići, Ripci, Proslap i manastir Ščit) bila su zaposednuta bolnicama, štaviše, i istočno od Prozora, u selima Uzdol, Šcipe i D. Vast, bila je smeštena grupa od 450 ranjenika-pešaka. Daljnje oduške prema istoku u to vreme više nije bilo. Naime, sporo pristizanje teških ranjenika od Livna i Duvna (ešloni nosila trebalo je da stignu u prozorsku kotlinu tek 28. II, i to po planu, a ustvari su stigli još kasnije) zakočilo je čitavu glavnu Operativnu grupu u njenom napredovanju, pa tako ni veliki njeni uspesi postignuti na Neretvi između 16. i 23. februara nisu mogli biti iskorišćeni za produženje brzog prodora na istok. Usled toga kao i neuspeha u napadima na Konjic (20—25. februara) došlo je do sudbonosnog zastoja. U međuvremenu se naglo i bitno pogoršala celokupna operativna situacija dolaskom novih nemačkih snaga iz Bugojna ka Gornjem Vakufu (21. februara) i prikupljanjem četnika da zaposednu levu obalu Neretve. Citava glavna operativna grupa, zajedno sa 4.500 ranjenika i bolesnika (3.800 u centralnoj bolnici i oko 700 u divizijama i brigadama) našla se u operativnom okruženju.

»Faktor ranjenik« bio je stalno prisutan u našem NOR, u svim akcijama i operacijama naših jedinica. Ali ovaj put, između 20. februara i 4. marta 1943. na Neretvi, ranjenik je postao takav faktor koji je dominirao svim razmišljanjima i odlukama Vrhovnog štaba i CK KPJ, faktor koji je stavio na najtežu probu savest i hrabrost boraca i starešina, čije prisustvo je nametnulo Vrhovnom komandantu jedno rešenje, koje inače nikada ne bi doneo, naime da se nadmoćnijem neprijatelju suprotstavi frontalnom, odbrambenom bitkom. Ova »bitka za ranjenike«, koja se završila porazom Nemaca, predstavlja, sigurno, jedinstven primer u istoriji ratova.

Bitka se vodila, bukvalno, iznad glava ranjenika, na visoravni iznad prozorske kotline. Eskadrile aviona su se u nepre-

kidnom lancu preko čitavog dana obrušavale na položaje naših jedinica iznad Pidriša. Tokom noći nije prestajala grmljavina granata i ručnih bombi. Sve je to trajalo čitavu sedmicu. Kritičnog dana 2. marta 1943. godine, za vreme boja na Vilića guvnu, mitraljeski rafali već su nadletali i selo Jakliće. Pa ipak, svi učesnici i svedoci ovih sudbonosnih događaja složice se u zapažanju jednog fenomena, izuzetno interesantnog i značajnog za proučavanje morala vojnika i, posebno, ranjenika. U svim selima podno Draševa i Makljena, krcatim ranjenicima, vladalo je spokojstvo. Ne želim da tvrdim da je to bilo puno, unutarnje duševno spokojstvo tj. odsustvo zabrinutosti za svoju ličnu subinu, za sudbinu čitave vojske koja se našla u nezavidnom položaju. Takvo duševno stanje bilo bi uopšte i u osnovi nemoguće. Naprotiv, osećanje teskobe i nemir bili su manje-više u svakom ranjeniku. Međutim, ono što je najbitnije za poimanje suštine borbenog morala jeste činjenica da se *unutarnje* nespokojstvo (za čije nastajanje je bilo više nego dovoljno razloga!) nije pretvorilo u *manifestaciju* nespokojstva, u necelishodne pokrete i akcije, koje dovode do katastrofalnog pada morala ili panike. Možda će neko danas pomisliti da su naši ranjenici tada već pali u tzv. negativnu fazu, u stanje pune pasivnosti i paralize, kada su psihičke snage već toliko iscrpene da čovek nije u stanju da reaguje nikako pa čak ni nesuvišnim akcijama. Takva stanja su moguća i poznata (treba se samo setiti slučajeva kada su čitave kolone ljudi pasivno i »smireno« pristupale gubilištu u nacističkim i ustaškim logorima smrti). Ali, u našem slučaju *aktivnost* je bila u najvećoj meri *zastupljena*: ranjenici su održavali red i čistoću u svojim prostorijama, dolazili su na previjanje i klicali Titu i pobedi, ustupali su postelje i nosila svežim ranjenicima koji su dolazili s položaja i si.

Sta je to što je odredilo baš ovakav izlaz iz jedne neosporno postojeće duševne krize, što je unutrašnje nespokojstvo pretvorilo u spoljašnje, manifestovano i možda u nekim trenucima i preneglašeno, spokojstvo u konstruktivnu i celishodnu skeiju?

Nije potrebno da se ovde ulazi u one osnovne, već dobro poznate faktore borbenog morala, na opštepolutičke i unutarnje, u životu NOVJ, uslove koji su dovodili našeg borca do onog stepena vrline koji nazivamo visoki borbeni moral. Biće korisnije ako ukažem na to kako su se neki od tih opštih faktora 'ispoljili i kako su delovali baš tada za vreme bitke na Raduši.

Svest o situaciji. Razvijanje svesti o opštim ciljevima narodnooslobodilačke borbe nije moglo da se zamisli bez trajnog osveščavanja boraca u odnosu na svaku konkretnu situaciju i akciju. Tako je bilo i za vreme pokreta iz Bosanske krajine prema Neretvi. Ranjenici su bili obavestavani o ciljevima našeg pokreta, o poredama jedinica, ali i o svim tegobama i krizama u koje se s vremena na vreme zapadalo. Politički komesari ešelona i drugi izgrađeniji komunisti davali su svakodnevno informacije o razvoju bitke. Sanitetski odsek Vrhovnog štaba izdavao je džepne novine »Ranjeni drug«. Sve je to delovalo da ranjenici nisu bili iznenađeni pogoršanjem situacije.

Solidarnost ranjenika i boraca. Nešto što bi se moglo nazvati kultom ranjenika, postojalo je i ranije u našem ratu, od samog početka. »Sve za ranjenika« postalo je jedna od osnovnih normi prema kojoj se izgrađivao moral naše vojske. Osećanje sigurnosti i spokojstva pratilo je našeg ranjenika sve do poslednjeg metka i ručne bombe koju je mogao da čuje na položajima oko sebe. Već sam pokret tolikih hiljada ranjenika i bolesnika radi njihove bolje bezbednosti, ogromno je učvrstio njihov moral i poverenje u drugove borce i komandante, bez obzira što su bili itekako svesni kakve ih muke na tome putu čekaju. Taj pokret, sam po sebi, kao do tada neviđeni podvig, odjeknuo je u svesti ranjenika kao poruka od najveće humane i moralne vrednosti. A kada je Nemač onih martovskih dana već bio na domaku njihovih života i kada su uz strmine Makljenja hitali bataljoni da zaustave prodor neprijatelja, tada su iz seoskih koliba izmiledi ranjenici da pozdrave svoje drugove-borce. Jedni i drugi su u tom trenutku položili zavet: jedni da istraju na položaju, drugi da istraju u svojoj mirnoći. Jedni su ginuli, drugi su, iako i sami slomljenih udova, silazili s postelja i legali na голу zemlju da bi ustupili mesto i uzvratili samopregor onima koji dolaze ranjeni iz okršaja.

Držanje stručnog osoblja. Svi lekari, bolničarke i intendantanti bili su tih kritičkih dana na svojim radnim mestima. Jednako stari partizani kao i lekari novajlije koji su tek upali u IV ofanzivu, pa ih još nije ni dopalo da zamene svoja civilna odela bilo kakvom trofejnom uniformom. Bolničarke su dano-noćno previjale, prale i raznosile hranu. Vršena je permanentno depedikulacija pomoću buradi. Za vreme bitke, osim hirurških ekipa u divizijama, (dr Dura Mešterović u Prvoj proleterskoj diviziji, dr Olga Popović Dedijer u Drugoj proleterskoj diviziji i dr Izidor Papo u Trećoj udarnoj diviziji) radile su i dve hi-

ruske ekipe u Centralnoj bolnici: jedna u Ripcima (dr Zora Goldšmit) i druga u Jakličima (dr Drago Herlinger). Stalno prisustvo naših bolničarki, lekara i intendantata, bez obzira na vrlo oskudna sredstva, ulivalo je ranjenicima osećanje apsolutnog spokojstva.

Vrhovni komandant. Već sama fizička prisutnost druga Tita, kao Vrhovnog komandanta, usred ovog celokupnog zbivanja, njegov neposredni kontakt sa komandantima jedinica i lični uticaj na tok operacije bio je dobro poznat svakom ranjeniku. Prelistavajući danas dokumente od početka ofanzive pa nadalje, teško je naći depešu ili pismo u kojima nije bila izražena njegova briga, pa i zabrinutost za ranjenike. Ali iznad svega su na ranjenike ohrabrujuće delovale njegove direktne zapovesti: »Ni stope nazad, jer se pozadi nalaze hiljade ranjenika za čije živote snosimo mi odgovornost«.

Međutim, osim morala i ljudi, u ratu važnu ulogu ima i mnoštvo nepredviđenih slučajnosti. Znajući to, Vrhovni komandant je, svakako, računao i s mogućnošću da događaji, uprkos preduzetim merama za odbranu, zauzmu sasvim i do kraja nepovoljan tok, katastrofalan, ako ne po čitavu vojsku, a ono svakako po ranjenike. Zato je on od 27. februara do 5. marta, za čitavo vreme bitke, bio neprekidno obuzet mišlju kako bi se s ove operacijske prostorije, svedene doslovce na jedan uzavreli kazan, mogao preneti bar jedan deo ranjenika na neku drugu teritoriju. Tako su, zavisno od situacije na raznim frontovima, koja se svakog dana menjala, nicalo zamisli i smenjivale se u dramatičnim obrtima:

— 27. februara: izdato naređenje da se teški ranjenici vrate na zapad, u Prekaju. Ovo naređenje je zateklo začelje ešelona teških ranjenika u selima oko Livna i Duvna. Izvršenje otpočelo.

— 28. februara u zoru: predstavnici SOVŠ na začelju ešelona teških ranjenika samoinicijativno obustavljaju pokret na zapad, jer su doznali za pad Oštrelja i Mliništa;

— istog dana u 8,00: Vrhovni komandant obustavlja pokret na zapad:

— istoga dana u 14,00: direktiva da se teški ranjenici prebace preko Bosanskog Grahova u Liku;

— istoga dana u noć: obustavlja se pokret u Liku;

— 2. marta: zamisao da se deo ranjenika prebaci na planinu Dinaru; depeša Prvom bosanskom korpusu da jave ne li se preko Bosanskog Grahova moglo prebaciti ranjenike

u Liku; depeša IV operativnoj zoni da ispitaju mogućnosti precacivanja ranjenika na planinu Biokovo;

— 3. marta: depeša Prvom bosanskom korpusu da brane pravac Glamoč — Livno da bi se jedan deo ranjenika prebacio u Liku;

— 5. marta: zamisao da se s ranjenicima krene na sever prema centralnoj Bosni. Pripreme odmah otpočele;

— istog dana uveče: odluka da se sa svim ranjenicima i bolesnicima prelazi preko Neretve. Poslednja odluka doneta je posle pobeđe nad Nemcima, izvojevane uz velike žrtve na Raduši, Vilića guvnu i Crnom vrhu.

V. POKRET PREKO NERETVE I PRENJA DO GLAVATIČEVA (Od 8. marta do 22. marta 1943. godine)

Na ovoj etapi pokreta temeljno se izmenio međusobni položaj naših jedinica, s jedne, i Centralne bolnice s druge strane. Sve dovde, jedinice su morale da izdržavaju najveća fizička i moralna naprezanja, štiteći ranjenike u krajnje nepovoljnim uslovima za borbu — u uslovima okruženja. Ranjenici su za to vreme pune tri nedelje, uglavnom, mirovali na prostoru Duvno — Prozor, dosta dobro hranjeni iz zaplenjenih talijanskih magazina, redovno previjani i operisani. Jedini jači psihički napor morali su da izdrže onih sedam dana, za vreme »Bitke za ranjenike« kod Gornjeg Vakufa. Posle razbijanja obruča i prelaska Neretve, jedinice su se domogle nečega za čim su toliko dugo čeznule — šireg manevarskog područja na kome su mogle da pokažu svoja preimućstva. Jedinice su prosto okrilatile. U toliko težem položaju našla se bolnica. Sve što je ona dosada morala podneti, počev od Drvara, sve je to poprimalo obrise jedne idilične uspomene pred realnošću Neretve i Prenja. Na ovome pedlju zemlje, između Jablanice i Glavatičeva, u vazdužnoj liniji od svega 40 km, sabrala su se sva zla koja mogu da ugroze život bolesnog čoveka: kretanje pod pritiskom vremena, glad, studen, tifus, neprijatelj na bokovima i — zemljište. Cini mi se da je zemljište, uz krajnju oskudicu konja i ljudi za prenos ranjenika — ipak bilo naš prvi neprijatelj tih dana. Molim čitaoca da pronađe sekcije Prozor i Konjic (1 : 100.000) pa da samo pogleda stazu na koju je nabačena Centralna bolnica: od Jablanice (202 m) spuštanje u korito Neretve, pa uspon do sela Krstac (595 m), i dalje uspon preko Strbine na selo Javorik i katun Brezu (1.200 m), pa spuštanje u klisuru Idbara (Memeja selo 507 m) selo Idbar, pa opet uspon

Koča Popović, komandant I proleterske divizije, diktira zapovest svojim dedinicama za obezbeđenje i prebacivanje 4.000 ranjenika i bolesnika preko Neretve i Prenja (Medasković, 20 marta 1943.)

uz Ljubinu planinu, katun ispod k. 1314, Sijevica, Majdani (1.345 m), pa spuštao u klisuru Bjele, selo Medasković, opet uspon do sela Borci, pa opet spuštanje do Boračkog jezera, selo Kula, Čičevo i Glavatičevo.

Pred takvom stazom našlo se oko 4.000 ranjenika i bolesnika, ne računajući one u divizijskim bolnicama i brigadama. Među njima bilo je oko 1.500 za prenos konjima i 800 za prenos na nosilima. Najteže je bilo s konjima. Na dan 5. marta Centralna bolnica imala je svega 150 konja, izgadnelih, jedva sposobnih da se i sami pokrenu. SOVŠ je danima ranije ukazivao na ozbiljnost ovog pitanja. Na popunu s terena više se nije moglo računati. Preostalo je još da jedinice ustupe veći deo svojih konja. Vrhovni štab se dugo dvoumio da li da ovo učini, svestan obostrano teške situacije. Naređenje jedinicama da pošalju svoje konje Centralnoj bolnici izdato je tek 8. marta, dakle, na sam dan kada je počeo prelaz ranjenika preko Neretve. Gledajući na ovo naređenje sa stanovišta Centralne bolnice i kroz njenu daljnju sudbinu, moglo bi se reći da je ono izdato prekasno. Zakasnilo je barem za 24 sata. Evo zbog čega. SOVŠ je nekoliko dana ranije predlagao da se konji prikupe i stave pod komandu jedne naoružane čete boraca. Zamisao je bila da ova kolona s konjima prebacuje ranjenike po konvejer-sistemu, grupno, i, što je najvažnije, da bude pod stalnim nadzorom i negom zdravih boraca. Umesto toga konji su dodeljeni bolnici kad je kriza skoro dostigla kritičnu tačku na samom prelazu Neretve i pod Prenjom, kada je bolnica zapela na mestu, i našla se pod udarom avijacije i artiljerije. Konji su na brzu ruku, pojedinačno raspoređeni među ranjenike. Tako, umesto organizovane transportne jedinice, makar i s malo konja, dobismo neorganizovanu masu koja se naprosto utopila u još većoj masi ranjenika. Posledica: konji su naglo stradavali od gladi, gubili se u šikari, a bilo je slučajeva da je u toj nevolji popustio i moral pojedinaca, pa su se i lakši ranjenici dočepali konja, a teži ostali na stazi. Možda su vojni razlozi zaista onemogućavali da se konji oduzmu od jedinica dan-dva ranije, ali da su posledice njihovog zakasnelog dodeljivanja bolnici bile nesrazmerno male — i to je činjenica. U takvoj situaciji, da bi potpomogao i ubrzao transport preko Prenja, Vrhovni štab je stavio na raspolaganje bolnici i oko 800 zarobljenika Talijana. Deveta dalmatinska i Sedma banijska divizija (u početku njena Osmo brigada) — i same oslabljene i izmorene — dobiše zadatak da prikupljaju i prenose zaostale ranjenike i

tifusne bolesnike, što je značilo svesno žrtvovanje ovih jedinica epidemiji pegavca. Centralni komitet KPJ dao je grupu partijskih aktivista koji su pomagali u organizaciji prelaza preko Neretve.

U međuvremenu, dok su se vršile pripreme za prenos preko Neretve, ustaške bande napale su bolnicu tadanje IV operativne zone na visoravni Zlopolju između planine Ljubuše i Vrana. Nezavisno od glavne kolone ranjeničkih ešelona, formirala se oko bolnice IV operativne zone oveća grupa (oko 600) ranjenika i bolesnika i to delom iz borbi za Imotski i Posušje, delom od grupica zaostalih od glavne kolone kao i od jednog ešelona ranjenika iz glavne kolone, koji je pokušao, po naređenju, da se povрати ponovo u zapadnu Bosnu. Citava ova grupa, zajedno sa više stotina ljudi, žena i dece u zbegu, pokrenula se iz duvanjskog polja na Zlopolje. Već za vreme tog pokreta, usled snežne mećave, smrzlo se i umrlo 18 ranjenika. Na Zlopolju, usred dubokog snega, bilo je svega nekoliko planinskih pojata za smeštaj ovalikog ljudstva. Posle šestodnevno odmora izvršen je pokret lakših ranjenika i bolesnika u s. Soviće, u klisuri reke Doljanke prema Neretvi. Istovremeno, jedna manja grupa ustaša napada teške ranjenike koji su ostali na Zlopolju. Za dva dana izvršili su dva napada. U prvom napadu ubijeno je 9 ranjenika. Ostali teški ranjenici, uz najveće napore, preneti su na Neretvu.

Pošto su naše jedinice proširile mostobran na Neretvi i očistile grebene Prenja od četnika, otpočelo je noću 89 marta prenošenje ranjenika preko ove divlje reke. Samo savlađivanje njenog korita predstavlja, iako kratku, ali veoma tegobnu etapu čitavog pokreta. Prelaz su jako otežavale visoke i sasvim okomite obale, koje su se izdizale iznad improvizovanog mosta, položenog nisko, nad samom vodom. Izaći iz kanjona na tome mestu bilo je nemoguće. Zato se moralo produžiti levom obalom, nizvodno, oko 300 metara, do mesta odakle se izdizala od reke ka selu Lugu jedna staza, veoma strma i uska, ali ipak staza. Od mosta pa do te staze bilo je bespuće ili »staza« patnje i užasa: gromadne stene i lomovi, sve u jednom paklenom mezežu — levo litice, desno stihija Neretve, a odozgo avionske bombe i granate. Tuda su puzali ranjenici izlomljenih udova, nemogle partizanske bolničarke, lekari, izbezumljeni tifusari, zarobljeni Talijani, izgledneli konji — kosturi.

Jablanički tunel na levoj obali dobro je došao za privremeni smeštaj tifusnih bolesnika, koji su potom preneti dalje

do sela Dobrogošće. Ranjenici su privremeno smešteni u sela Lug i Krstac kao i u svim prirodnim skloništim i pećinama. Čitav ovaj prostor bio je izložen teškom bombardovanju artiljerije i avijacije. Tako je selo Lug tučeno artiljerijskom vatrom iz Grabovice, a ranjenici u selu Krstac preživili su bombardovanje od »štuka«. Bilo je među ranjenicima i sanitetskim osobljem 13 mrtvih i 10 ponovno ranjenih.

Snežne padine Siljevice, Visa i Majdana, kao brisani prostor, bile su izložene artiljeriji iz Konjica. Četničke grupice sa litica Prenja tukle su kolonu ranjenika, vrlo vidljivu na goljoj prtini. I tu je izginulo dosta boraca i teških ranjenika.

Od rana, bolesti, gladi, studeni i krajnje iscrpljenosti umirali su ranjenici, i pod njima ljudi koji su ih nosili. Ali želja za slobodom, težnja da se ide po svaku cenu samo napred, triumfovali su i tih najtežih dana naše borbe.

Ova etapa pokreta završena je koncem marta dolaskom u rejon Glavatičeva. Time je otpočeo period ponovne relativne stabilizacije Centralne bolnice, koji je trajao, sa pokretom preko Drine na visoravan Čelebića, sve do polovine maja, kada je otpočela V neprijateljska ofanziva.

Međutim, dolaskom u Glavatičevo nije se završila proba koju je imala da izdrži naša sanitetska služba. Na kraju IV ofanzive razbuktala se epidemija pegavca u Devetoj dalmatinskoj i Sedmoj banijskoj diviziji, koje su kao zaštitnice prikupljale i nosile ranjenike i tifusne bolesnike preko Neretve i Prenja. Hronično gladovanje boraca Sedme divizije i vanredno teški uslovi za smeštaj u pustom kršu planine Visočice — sve to nije dozvoljavalo da se epidemija lokalizuje: u toku meseca marta i aprila obolelo je od pegavca oko 2/3 ljudstva ovih jedinica.

Treba istaknuti da su ovaj natčovečanski pokret preko Neretve i Prenja izveli i svi lekari i čitavo sanitetsko osoblje. Niko nije zaostao, niko se nije pokolebao da izvrši svoju humanu dužnost. (Poznat je slučaj samo jednog lekara bivšeg domobrana koji je pred Kalinovikom klonuo duhom i zatražio da bude otpušten kući. Njegov zahtev je udovoljen). Ova činjenica je utoliko značajnija ako se ima u vidu da je većina lekara Centralne bolnice već bila u odmaklim godinama i (Bulajić, Mijušković, Siezinger, Vinter, Herlinger, Nojman, Gutman i drugi). Veliki broj lekara i bolničarki je oboleo od pegavca. Zato su već onda morale biti odbačene s indignacijom kritike po kojima se sanitet za vreme evakuacije izgubio, nije se osećao, pa čak da j^e

i kočio evakuaciju, da nije organizovao sahranjivanje mrtvih i si. Treba se samo podsetiti da je jednom lekaru palo na brigu 200 ranjenika, u koloni izduženoj ponekad i preko 50 km!

Vrlo težak problem koji se morao resiti u Glavatičevu bila je depedikulacija velikog broja rekonvalescenata koji su čekali na povratak u svoje jedinice. Povratak u jedinice značio je životno pitanje za ove ljude, jer Centralna bolnica u Glavatičevu nije mogla da ishrani ovoliki broj rekonvalescenata (preko 800). S druge strane, njihov povratak u jedinice predstavljao bi ogromnu opasnost za borce ako se rekonvalescenti ne bi podvrgli temeljitoj depedikulaciji. Tada je iskrsnuo problem kako da se izvrši depedikulacija ovolikog ljudstva u kraju koji je bio potpuno pust, bez ijednog kazana, bez ijednog gvozdеноg bureta. Nije bilo kazana čak ni za kuvanje jela. Sanitet je ovaj problem rešio izgradnjom tzv. suvih komora. Prvu suhu komoru izgradio je dr Stjepan Stajner u Glavatičevu. Značaj ove Stajnerove inicijative bio je ogroman. Suve komore su u potpunosti odgovorile potrebama masovne depedikulacije, ostvarljive i pod najtežim uslovima. Sistem suvih komora bio je primenjen i dalje na liniji čitavog pokreta, preko Drine do Sandžaka. Specijalno opremljene ekipe kretale su se ispred bolnica i izgrađivale ovakve komore u svim selima — etapama pokreta.

Na kraju, potrebno je još da se osvrnemo kakva je bila sudbina ranjenika u drugim krajevima, za vreme IV ofanzive, tj. u jedinicama koje su ostale na terenu kao strategijska zaštitnica glavnine operativne grupe.

Bosanska krajina. Rečeno je već da su sve bolnice u selima Podgrmeča i u šumama Grmeča bile ispražnjene. Jedan deo ranjenika i bolesnika priključio se Centralnoj bolnici, prošavši opisani put. Drugi deo probio se u Liku, a treći deo — oko 300 ranjenika i pegavičara — ostao je sa jedinicama oko sela Prekaje i Vidova Sela. Početkom marta nekoliko brigada Prvog bosanskog korpusa, zajedno sa ovim ranjenicima, okruženo je od Nemaca na planini Šator. Na ovoj planini proveli su borci i ranjenici 7. dana u neprekidnim borbama, bez sna, bez odmora i hrane, u snegu i na mrazu. Usled svih tih okolnosti došlo je do masovnih halucinacija među borcima i ranjenicima. Pretrpivši ozbiljne gubitke u ranjenicima, od hladnoće i od neprijatelja, ove jedinice su se 10. marta probile prema Ribniku. Prikupilo se i oko 100 ranjenika i bolesnika.

Značajno je da je šumska bolnica Otaševac u planini Klekovači ostala neotkrivena od neprijatelja. Nemci i četnici

su dolazili do sela Otaševac, hvatali seljake da im pokažu bolnicu, a ovi su ih vodali kojekuda po šumi, samo ne prema bolnici. Neki su za ovo platili i životom, ali bolnicu nisu pokazali. Ista bolnica je dobro poslužila posle ofanzive i spaljena je od Nemaca tek posle desanta na Drvar, maja 1944.

Lika. Još u početku ofanzive došlo je do sabijanja svih tamošnjih bolnica na uski prostor Plješevice (Bijeli Potoci). Situacija je bila kritična sve do razbijanja Talijena kod Lapca. Krajem februara i početkom marta organizovana su tri transporta ranjenih (u svemu oko 500) iz Plješevice u Gorski Kotar. Ovi transporti provlačili su se, tako reći, ispred očiju neprijateljskih posada pravcem: Frkašić — Ponor — Mihaljevac — Prijeboj — Poljanak — Saborski — kroz planinu Kapelu na Zbijeg — kraj Plaškog u s. Vukeliće.

*

Zbrinjavanje ranjenika u stabilnim uslovima slobodne teritorije i njihovo prenošenje na drugu teritoriju predstavlja dva osnovna i neizbežna načina zbrinjavanja većih masa ranjenika u partizanskom ratu. Oceniti koji je »bolji« ne može se nikako drukčije nego predviđanjem, odnosno retrospektivnom analizom, koji od njih, u datoj situaciji, obećava, odnosno pruža više sigurnosti za *živote* ranjenika. Životi ranjenika, odnosno *moralnopolitičke* konzekvence njihovog spasavanja ispred neprijatelja jesu glavno pitanje. Svi drugi kriterijumi (pokretljivost jedinica, udobnost za ranjenike, uslovi za medicinski rad) su u partizanskom ratu od drugostepenog značaja. Jedan i drugi način se međusobno upotpunjuju i sačinjavaju zapravo jednu celinu. Partizanska vojska treba uvek da računa s mogućnošću da iskoristi prvi način (slobodnu teritoriju) ili s neminovnošću da primeni i drugi način (prenošenje). Klasičan primer uspešne primene oba oblika predstavljaju bolnički centri na slobodnoj teritoriji u drugoj polovini 1942. i veliki pokret ranjenika od Une do Drine, početkom 1943. godine.

S obzirom na dužinu pokreta (oko 500 km), broj ranjenika (3.000—4.500), epidemiološke prilike (tifus), uslove zemljišta (savladano je 5 rečnih klisura i jedna visoka planina), operativnu situaciju (borba u okruženju) i vremenske prilike (zima) — ovaj pokret je bio jedinstven podvig ove vrste u istoriji narodnooslobodilačkog rata. Pokret je uspešno završen, blagoda-

reći umešnom komandovanju i besprimernom zalaganju boraca, sanitetskog kadra i samih ranjenika.

Tegobe i stradanja koje su podneli borci i ranjenici, naročito prilikom prelaza Neretve i Prenja, još jedan su dokaz koliki je značaj borbenog morala u ratu, kolike su mogućnosti čoveka da savlađuje fizičke napore i oskudicu, *pod uslovom da u njemu postoji čvrsta moralna podloga*. Pri tome treba istaći činjenicu da moral ranjenika i boraca za vreme IV ofanzive nije bio samo stavljen na probu, nego je bio danomice i učvršćivan očiglednim primerima samoodricanja, herojstva, solidarnosti i uzajamne brige svih za svakoga. Veliki broj ranjenika i bolesnika je izgubio život u koritu Neretve, na strminama Prenja i kasnije na putevima ka Drini — živi su prolazili pored mrtvih. Ali ta činjenica nije pokolebalo moral živih. Zato što su bili svesni da je za njihovo spasavanje učinjeno sve i da se više ništa ne može. Svest da je za borca i ranjenika učinjen maksimum, pa makar taj maksimum izgledao po mirnodopskim merilima krajnje bedan, takva svest u stanju je da nadvlada sve patnje i materijalna lišavanja. Ako je ta svest bilo čime dovedena u sumnju, ili ako su poremećeni pravični odnosi, onda su uzaludna i najobilnija, materijalna sredstva. U ratu nije toliko važna veličina zalogaja koliko je važna pravičnost s kojom se on deli.

Dr Gojko NIKOLIS

SUROVA ŠKOLA

DOŽIVLJAJI INŽINJERACA NA NERETVI I NA DRINI

S ticajem okolnosti, koje su navirale kao bujica u onom krvavom grču bitke na Neretvi, desilo se da je borbeni rad sićušne inženjerske jedinice od 35 boraca i rukovodilaca postao vidljiv na opštem fonu ovog, u našim razmerama, grandioznog ratnog sudara. Njihov rad je znatno doprineo spašavanju preko 4.000 ranjenika i bolesnika, a taj zadatak se u toku bitke nametnuo svim našim divizijama, koje su u odsudnom momentu napustile tek zauzete delove kanjona Neretve i Rame, na glavnom pravcu nastupanja, i pohitale na Makljen u »bitku za ranjenike«, kako ju je kasnije nazvao drug Tito. U tom momentu ovo je bila zaista borba još zdravih boraca za život svojih ranjenih drugova, za spasavanje naših pokretnih bolnica, ma kakve da su one bile, u kojima je svako mogao da se sutra nađe i sam.

Inženjerci male Inženjerske čete Vrhovnog štaba, i ja sa njima, ostavši prvih dana marta u kanjonu Neretve praktično sasvim sami na celom potezu od Ostrošca do Drežnice (oko 45 km), oštro smo osećali svoju odgovornost. Kanjon, sa potpuno neoštećenim komunikacijama, koje su direktno vodile u Konjic, ka Nemcima i četnicima, i u Mostar, gde su bili Italijani — odjednom se pretvorio u nebranjenu i neprijatelju lako pristupačnu blisku pozadinu cele naše Operativne grupe. Tu u blizini, između nas i naših divizija na Makljenu, u kanjonu Rame, bio je ceo Vrhovni štab, nešto već prispelih ranjenika, neki zbegovi, sva naša zlehuda rezerva hrane i municije, topovi i tenkovi skoro bez goriva, zaplenjeni pre nekoliko dana od Italijana u Prozoru itd.

Naš zadatak, koji je u početku bio ograničen samo na osiguranje bokova zaprečavanjem, tj. rušenjem mostova prema

Mostaru i tunela u Ivannplanini u pravcu Sarajeva, u tom momentu je postao znatno širi — značio je osiguranje novostvorene pozadine Operativne grupe na celom prostoru od Ostrošca do Drežnice, da bi kasnije, po završetku bitke na Makljenu, iznenada prerastao u nov i veoma težak zadatak izgradnje prelaza preko Neretve za izvlačenje ogromne kolone od skoro 4.000 ranjenika i bolesnika.

Takva uloga inženjerije u bici na Neretvi poznata je i spominje se u opštim potezima u istorijskim hronikama i vojnim raspravama.

Iznoseći ovde zajednička sećanja, ne samo moja nego i većine danas živih inženjeraca koji su učestvovali u bici na Neretvi u sastavu Inženjerske čete Vrhovnog štaba, želim da izrazim moje lične nezaboravne utiske, da skupim interesantnije detalje i osvežim sećanja na hrabrost i požrtvovanost onih trideset i pet mladića inženjeraca, koji su dali sve od sebe za spasavanje ranjenih drugova i time aktivno učestvovali u izvođenju čuvene ratne varke, grandiozne Titove operacije na Neretvi.

U periodu stvaranja proleterskih brigada, kao naših prvih regularnih jedinica, bio je položen temelj organizovanoj partizanskoj inženjeriji.

Sutradan po formiranju Druge proleterske brigade u Cajniču (2. marta 1942.) pozvao me je drug Tito u Foču i u dužem razgovoru, spominjući teškoće i gubitke pretrpljene prilikom povlačenja iz Užica, uslovljene baš nepostojanjem organizovane inženjerije, istakao potrebu za stvaranjem tehničkih delova kod proleterskih i uopšte kod svih budućih regularnih jedinica, da bi se pojačala njihova efikasnost u borbi. Naglasio je da se tu ne treba zanositi nekim krupnim tehničkim idejama nego izgrađivati metode upotrebe »partizanske tehnike«, koja bi pružala efikasna rešenja u okviru realnih materijalnih sredstava. Ukazao je da je odlučujući faktor u stvaranju naše inženjerije odgovarajuće vaspitanje ljudstva, razvijanje kod njega smelosti u rešavanju tehničkih borbenih zadataka i vere u svoje sposobnosti.

U duhu ovih njegovih uputstava Statutom brigada bio je predviđen pri štabu brigade, između ostalog, i

»Pionirski vod, koji sačinjavaju više specijalizovanih desetina: pionirska, minerska. Vodom rukovodi vodnik«.¹

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom II, str. 136, izd. Vojnog istorijskog instituta, Beograd 1949.

Tih dana u Foči je bila formirana Pionirska desetina u sastavu Prateće čete Vrhovnog štaba.

Ova desetina, raspolažući sa oko 300 kg eksploziva i nešto primitivnog alata, učestvovala je veoma uspešno u borbama oko Foče, u aprilu i maju 1942. Po zadacima dobivenim direktno od Vrhovnog štaba ona je srušila sve teške gvozdene mostove preko Drine od Ustiprača do Šćepan-Polja, o čemu je javila i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, spalila drvene mostove preko Čehotine, izgradila viseći most dug 56 metara preko Pive kod Kruševa i nekoliko mitraljeskih bunkera od kamena i drveta za odbranu Šćepan-Polja, a u marš-manevru za Bosansku krajinu, pri prelazu Operativne grupe preko železničke pruge Sarajevo — Mostar, srušila železnički most kod Blažua, na samom desnom krilu grupe i kasnije više puta zaprečavala put Kupres — Bugojno iza Velikih vrata u toku teških borbi oko Kupresa.

U noći 3/4 oktobra 1942. pionirska desetina je poslednja napustila Jajce i minirala staru hidrocentralu. Raspolažući sa manje od 25 kg trotila, izveli smo ponaosob oštećenje svakog od deset agregata. Iako su to na izgled bila neznatna oštećenja, hidrocentrala je u stvari bila potpuno izbačena iz pogona zato što su svi agregati bili oštećeni na istim vitalnim mestima te je tako sprečena mogućnost delimične opravke zamenom delova. I zaista, Nemci nikad nisu potpuno uspostavili njenu prvobitnu snagu.

Takva i tolika aktivnost male, ali dobro organizovane i osposobljene pionirske desetine u toku proteklih sedam meseci opravdavala je, a jačanje naše vojske i zahtevalo, stvaranje veće inženjerske jedinice. S druge strane, na našoj već velikoj i znatno razorenoj slobodnoj teritoriji osećala se potreba za tehničkim rukovodstvom u radu na uspostavljanju najnužnijih komunikacija, veze i ostalog, bez čega se nije mogla organizovati naša pozadina.

U oktobru 1942, kad je Vrhovni štab bio na Mliništu, drug Tito je odlučio da se formira Inženjersko-tehnički odsek Vrhovnog štaba, kojemu je stavio u zadatak da sve ovo ostvari.

Istog meseca u Bosanskom Petrovcu oformljen je inženjerski kurs, na koji je pozvano oko 120 boraca iz Like, pretežno sasvim mladih ljudi i u većini boraca od 1941, među kojima i nekoliko zrelijih ljudi, profesionalnih минера.

Kurs je trajao 15 dana. Stručni deo predavanja obuhvatao je, uglavnom, osnovna znanja iz rukovanja eksplozivnim sred-

stvima, kao i metode njihove upotrebe izgrađene u toku naše sedmomesečne prakse. Paja Savić² je održao nekoliko predavanja s političkim i opšteobrazovnim temama. U isto vreme bilo je organizovano prikupljanje raznog eksplozivnog i tehničkog materijala i opreme u oslobođenim gradovima, naročito u Bihaću, da bi se stvorila što kompletnija (improvizovana, ali racionalna) inženjerska oprema buduće jedinice. Na kursu je počelo i stvaranje organizovane službe veze održavanjem odgovarajućih predavanja.

Kurs je bio smešten u zgradi bivšeg sreskog načelstva, a život slušalaca organizovan na sasvim vojnički način, sa tačnim rasporedom vremena i svim elementima vojničke discipline, po ugledu na život naših proleterskih brigada.

Partijska organizacija kursa radila je intenzivno, mnogo novodošavših drugova bilo je primljeno u Partiju i ceo sastav kursa u moralno-političkom pogledu već je predstavljao čvrsto zbijenu jedinicu.

Po završetku kursa formirana je Pionirska četa, kao treća četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, jačine 50 boraca i rukovodilaca, dok su svi ostali bili upućeni u razne brigade za formiranje pionirskih vodova. Oni su u svoje jedinice poneli i nešto opreme i eksplozivnog materijala, izdvojenog iz naših skromnih rezervi.

Sve do početka IV ofanzive četa se nalazila u Bihaću u sastavu bataljona. Pored službe obezbeđenja Vrhovnog štaba, ona se stalno uvežbavala. Svi su inženjerci naučili da veslaju i uopšte da barataju sa čamcima na Uni, dobro su upoznali svoju tehničku opremu, svaki pojedinac je znao svoje mesto i ulogu u akciji miniranja mostova itd. Četa se relativno dobro hranila i ova mala jedinica, sastavljena od snažnih, sposobnih i veštih ljudi i svesnih boraca, ostavljala je zaista dobar utisak.

NERETVA

Inženjerska četa je ostala u Bihaću kao zaštitnica operativnog dela Vrhovnog štaba na čelu sa drugom Markom i poslednja je napustila grad, posle rušenja mosta preko Une u samom gradu jedinog mosta na ovom toku rijeke.

Nemačka avijacija je, da bi sprečila rušenje mosta mitraljirala njegovu okolinu, ali su inženjerci strpljivo i potpuno

² Pavle Savić, akademik i profesor univerziteta.

pribrano, između naleta »dornijea«, nastavili da ga ruše. Dok su avioni pravili zaokret, brzo su nameštali i palili mine. Rušenje je bilo dugo i naporno jer je ovu tešku armiranobetonsku konstrukciju trebalo porušiti ili sa nekoliko veoma jakih spoljnih mina ili bušenjem velikog broja minskih rupa u betonu. Mi nismo imali ni velike količine eksploziva, ni alata za bušenje, ni vremena — svega nekoliko časova. Rušenje smo izveli na »partizanski« način — uzastopnim eksplozijama malih mina od jednog-dva patrona proširili smo dilatacione fuge i u tako stvorene veće šupljine, posle šeste uzastopne eksplozije, smestili veće mine i njima oborili grednu konstrukciju prvog otvora. Na isti način, ali neuporedivo brže, bio je srušen i drugi otvor.

Jedna desetina inženjera, pod komandom Vjekoslava Spoje, zamenika komesara čete, još ranije je otišla u Ostrožac i pripremila zgradu starog dvorca za smeštaj užeg dela Vrhovnog štaba, a po odlasku druga Tita, Nazora i drugih, uništila eksplozivom drveni most preko Une ispod dvorca. Probijajući se sporednim putevima ova desetina se priključila četi tek u Bosanskom Petrovcu.

Izvršavajući usput mnogo raznih sitnih zadataka, često razbijena na vodove ili čak i desetine, četa je, u daljem povlačenju, stigla, do rudnika Tušnica kod Livna, gde se bio privremeno smestio i Vrhovni štab. Ovde je, kad smo saznali pravac našeg daljeg povlačenja, jedan deo čete (mislim 10—12 drugova) izrazio želju da se vrati natrag u svoje ličke jedinice. To su bili, uglavnom ženjeni ljudi zabrinuti za svoje porodice ostavljene u Lici, kroz koju je nadirao neprijatelj. Strah za sudbinu porodice, pojačana, kako su oni sami priznavali, izgledom i pričanjem izbeglica iz njihovog kraja, koje su se kretale našim putevima, nadjačao je njihovu rešenost da idu s nama sve dalje od svojih kuća. Oni se nisu pokolebali u svojoj borbenosti, nego su samo molili da im se dozvoli da nastave borbu u redovima ličkih jedinica. Njihovoj želji je udovoljeno, ali rastanak je bio ipak tužan. Zao im je bilo da napuste ovu malu ali dobru jedinicu, u čijem su se sastavu uspešno borili, a nešto se u njihovim glavama, valjda, i promenilo posle žarkih i oštih diskusija na četnom sastanku, koji je trajao skoro do zore.

Komesaru čete Milutinu Despotoviću-Omladincu bilo je naređeno da ih otprati do Livna, a pridružio im se i Cika Janko, koji je svojim poslom išao takođe za Livno. On je usput s njima razgovarao, a u Livnu se lepo oprostio od njih. Noseći svoje

oružje i malu zalihu hrane, oni su produžili za Martin-Brod i kasnije smo čuli da su se svi pošteno borili do kraja rata.

Brojno smanjena, ali moralno još više učvršćena, četa od 35 boraca i rukovodilaca nastavila je put, razvlačeći se i dalje na manjim zadacima, pomažući pri kretanju naših bolnica. Popravljala je neke manje mostove u Duvanjskom polju, čistila snežne nanose preko Ravnog itd.

U Sćitu, pred napad na Prozor, četa je obezbedila podstepenišni prostor u podrumu manastirske zgrade, gde se za vreme bombardovanja sklonio ceo Vrhovni štab i drug Tito. Dve bombe su pogodile zgradu, a jedna je pala pored zgrade, ali nije eksplodirala.

Do 26. februara naše divizije su oslobodile Prozor, dolinu Rame, Ostrožac i Ivan-sedlo, zgazile italijanske garnizone u Drežnici i Jablanici i ceo kanjon Neretve od Drežnice do ispred Konjica bio je u našim rukama. Na celom ovom prostoru od Ostrošca, gde je Treća divizija držala položaj prema Konjicu, u kojem su bili Nemci i četnici, do Drežnice, gde su se prikupljali četnici, kao zamena razbijenim Italijanima, ostala je, krajem februara, samo ova četa od 35 inženjera i ja sa njima, kao trideset šesti.

*

Još u Tušnici, posle prodora naših snaga u kanjon Neretve, dobio sam zadatak za Inženjerijsku četvu. Trebalo je rušenjem železničkog i drumskog mosta kod Karaule (Aleksinhan) osigurati naš desni bok u pravcu Mostara, a miniranjem tunela u Ivan-planini i puta preko Ivan-sedla zaprečiti komunikacije u pravcu Sarajeva na našem levom boku, dok je dalji pokret, pre svega naših bolnica, trebalo da bude usmeren drumom prema Konjicu i dalje prema Boračkom jezeru, koje je u ovoj fazi bilo predviđeno kao centralno mesto za privremeni smeštaj i odmor ranjenika. Kao moguća varijanta bilo je predviđeno prebacivanje bolnica od Rame do Konjica železničkim vagonima, ukoliko bi pri osvajanju Konjica u naše ruke pala bar jedna ispravna lokomotiva i bar nekoliko, ma kakvih, vagona.

Razmišljajući o ovom zadatku na putu od Tušnice, pokušavao sam da se prisetim, na osnovu mog petogodišnjeg predratnog iskustva na gradnji Ivan-tunela, slabijih mesta u njemu i tipova mostova preko Neretve, upoređujući naše zalihe ek-

isploziva sa obimom zadatka. Približan proračun pokazivao je da će onih 180 kg kamniktita što smo ih nosili iz Bihaća jedva biti dovoljni, i to pod uslovom da veoma pažljivo odmeravamo težinu mina i da ih još pažljivije nameštamo.

Kao nesigurnu rezervu kasnije smo dobili još oko 20 kg trotila, veoma nevrješto izvađenog iz italijanske avionske bombe u Šćitu.

Kad je italijanski avion iznenada zasuo bombama manastirsku zgradu u Šćitu, u čijem se podrumu sklonio Vrhovni štab, jedna od bombi, izgleda, udarila je pljoštimice u masivan kameni zid zgrade i sklznula do zemlje. Kasnije se pokazalo da je to bila tempirana bomba, kojoj je udarcem o zid iskrivljen spoljni deo primitivnog italijanskog usporenog upaljača te nije «eksplodirala. Po našem odlasku iz Šćita bombu je demontirao Ratko Djetlić, inženjerac Sedme banijske divizije, kašikom je istrugao trotil i predao ga našoj četi negde oko Prozora. Onako izmrvljen, trotil nije mogao imati brizantno dejstvo veće od običnog baruta.

#

Sutradan uveče, po padu Prozora, stigao je drug Tito u štab Treće divizije u Ostrožac. On se dovezao zaplenjenim putničkim kolima u pratnji nekoliko boraca Pratećeg bataljona, koji su se vozili u zaplenjenom italijanskom kamionetu. Tek oslobođeni Prozor pružao je tužnu ali uobičajenu sliku grada kroz koji je prohujala bitka: dimila se po koja zapaljena kuća, mnogo razbijenih prozora i izvaljenih vrata, po ulici rasuta municija, razbacana oprema, stanovništvo se još krije — ali put kroz kanjon Rame, sve do Ostrošca, pružao je zaista ubedljiv dokaz o tome u kolikoj je meri bila razbijena italijanska divizija »Murđe«. Svuda leševi italijanskih vojnika — na putu, u šipražju između puta i reke, po pličacima u reci. Put je mestimično teško prohodan od slupanih kamiona, bačenog oružja i razbijenih tanketa. Naša vozila naišla su tek nekoliko časova posle žestokog okršaja Hercegovaca sa Italijanima. Nekoliko kamiona, punih mrtvih italijanskih vojnika, još su sablasno svetlila neugašenim farovima iz duboke vode, kud su ih survali poslednji trzaji ruku šofera. Ličili su na ogromne riblje oči.

Kretali smo se dosta sporo. U sumrak, na jednom savijutku puta negde ispred Gračanice, oba naša vozila, probijajući se kroz razgaženo blato, gotovo su sasvim zastala.

Najednom su iz šume na put počeli ispadati Italijani. Prljavi, razdrljani, podignutih ruku uvis, bez oružja, oni su po svom običaju strašno galamili, tapkajući u tesno zbijenoj gomili. Drug Tito je naredio da ih dvojica-trojica boraca iz Pratećeg bataljona sprovedu (meni se učinilo u mraku da je u toj grupi bilo najmanje pedeset Italijana) natrag u Prozor. Zatim je produžio za Ostrožac.

Do kasno u noć Cetković i Primorac, vidljivo premoreni, podnosili su izveštaj drugu Titu u kući bivšeg austrougarskog žandarma u Ostrošcu, gde je bio smešten štab Treće divizije.

Već se znalo da Konjic nećemo moći zauzeti, da su nas u tome onemogućili četnici, koji su se spustili sa Prenja, da oni postepeno posedaju svu levu obalu Neretve od Konjica do Jablanice i da nemačke snage od G. Vakufa jako pritiskuju i ugrožavaju put kojim treba da prođu naše bolnice iz pravca Livna i Duvna.

Tu sam od druga Tita primio zadatak da odmah pristupimo rušenju mostova preko Neretve, počev od drumskog u Ostrošcu pa do Karaule.

*

Sutradan, u Ostrožac je stigla Inžinjerijska četa. Posle vrlo kratkog odmora u Šćitu ona je mnogo radila. Pred početak napada na Prozor uspostavila je telefonsku vezu za našu artiljeriju, posle pada Prozora opravila put Šćit — Prozor, koji su Italijani porušili, raščičavala ruševine u Prozoru, pomagala pri izvlačenju zaplenjenih haubica itd.

U Ostrošcu je ostala ceo dan i noć.

Gvozdeni most lake konstrukcije, sa tri otvora, bio je brzo pripremljen za rušenje. Rešili smo da srušimo samo jedan otvor, iznad najdublje vode. Tri mine od po 3—4 kg eksploziva uz električno paljenje bile bi sasvim dovoljne za to. Rušenje je trebalo izvesti posle prolaska Hercegovaca, kada se povuku od Konjica. Pero Cetković je predviđao da će to biti tog istog dana naveče. Četa se smestila u nekim kućama na levoj obali Neretve, a na mostu je dežurala stalna inžinjerijska patrola. Ona je čuvala pripremljene mine i bila je spremna da ih na prvi znak aktivira.

Vreme je odmicalo, neki manji delovi Treće divizije prelazili su most, ponekad čak u oba pravca, ali odobrenje za rušenje nikako da stigne. Nervozan, neispravan, gladan i promrzao na hladnom vetru, najzad sam se smestio u štabu divi-

zije i gnjavio Ćetkovića, kad bi on navratio tamo, uvek istim pitanjem: »Kad ćemo?« Bio sam naravno svestan toga da se situacija svakog časa menja ne samo u celini nego i na užem sektoru jedne brigade i da Ćetković nije zaboravio na most, nego da iz nekih razloga, koje ne mora da mi saopšti, odlaže njegovo rušenje. Ali znao sam i to da od Ostrošca do Karaule ima dan dobrog hoda (oko 30 km) i da je drug Tito rekao da treba što pre porušiti mostove na ovom odseku.

Najzad, negde oko ponoći, Ćetković se spremio da spava. Nisam imao mira. Ušao sam u njegovu sobu i opet počeo razgovor na istu temu, verovatno još nervoznijim tonom, iznoseći mu, uglavnom, da Inženjerska četa mora da ide što pre, da je pred njom hitan i krupan zadatak, od značaja za celu operativnu grupu i za sve ranjenike, da je on i njemu poznat, jer mi ga je u njegovom prisustvu postavio drug Tito i da je sve to daleko značajnije nego ovaj most u Ostrošcu, koji je, u suštini, važan samo za njega i za njegove Hercegovce. Prek, kao što je bio, Ćetković je planuo. Bio je i on, naravno i umoran i nervozan. Ovaj kratak i oštar sukob završio se time što sam rekao da ću most minirati najkasnije ujutru u sedam časova, a on mi je odgovorio da sam kukavica i da će on streljati i mene i moje inženjerce ako to učinimo bez njegovog odobrenja.

Ostali smo i dalje u istoj sobi. On je, onako u čizmama i sa pripasanim revolverom, odmah legao, a ja sam se zgurio na stolici pored peći i tu kunjao do zore.

Posle nekog vremena, kad se kod nas sve stišalo, u sobu je na prstima ušao otac Ćetkovićev, omanji, suvonjav čovek pedesetih godina. Lakim, nekako nežnim pokretima on je prebacio čebe preko sina i dugo je stajao ćuteći i gledajući ga u lice, ne obraćajući nikakve pažnje na mene. Čuo sam i ranije za njega, i ovaj tihi izliv očinske ljubavi prema sinu, već zreloom čoveku i komandantu — pomirio me sa Ćetkovićem.

U zoru je sa položaja stigao u štab komesar divizije Radomir Babić. On je, verovatno, objektivnije ocenio moje razloge i mi smo brzo našli zajednički jezik. Oko devet časova, odmah iza začelja poslednjeg hercegovačkog bataljona, minirali smo most, pojeli neku puru što je skuvao Basta³ i požurili drumom niz Neretvu.

³ Dane Basta, umro 1946. godine.

Danas je na dnu Jablaničkog jezera deo kanjona Neretve između Ostrošca i ušća Rame i sam Ostrožac, a onog dana naša mala kolona odmicala je brzo i oprezno putem koji je vijugao uskim kanjonom, prateći rečni tok levom obalom Neretve. Upozoreno od Cetkovića i Babića na mogućnost četničkih zaseda, rukovodstvo čete je isturilo napred jaču patrolu. Sve do mosta kod ušća Rame, gde je put prelazio na desnu obalu, mi smo tog dana prolazili preko terena na kojem su se koncentrisali četnici bez ikakvih smetnji, jer su se sve naše borbene jedinice već bile prebacile na Makljen. Srećom, tog dana četnici se nisu spuštali do puta i samo su pripucavali sa čuka. Ali, zato su nas celim putem nadletali avioni i žestoko mitraljirali.

Duško Novaković,⁴ komandir čete, na čelu i Milutin Despotović-Omladinac, komesar čete, na začelju stalno su požurivali kolonu. Primetio sam da su se sve inženjerci najviše brinuli da sačuvaju našu rezervu eksploziva. Rasporedili su ga na više konja i naročito dobro udesili toware, kako bi se konji lakše kretali. Najjači borci vodili su konje i celim putem gotovo trčali pored njih, a kada su nailazili avioni, uvlačili su u šumu pre svega konje natovarene eksplozivom. I komandiri i borci već su ispoljavali instinkt borca — inženjerca, svesnog efikasnosti svoje opreme i svojih metoda borbe.

Zastali smo da se odmorimo tek posle 20 kilometara forsiranog pešačenja, ispred same Jablanice, i zavukli konje sa dragocenim tovarom dalje od puta, uz korito Doljanke.

Kad smo se približavali Jablanici, čuli smo grmljavinu žestokog bombardovanja i videli avione, a kad smo ušli u samo naselje, zatekli smo strašan prizor.

Veliki stari hotel bukta u plamenu. Plamen je zahvatio i neke kuće u blizini, plamsaju drveni plotovi niz ulicu a drveće gori uspravno, kao ogromne baklje. Put je prekriven telima mrtvih partizana, i to nekako u grupama, a u dubokim jarcima pored puta, nabačeni jedni preko drugih, gore leševi ljudi i konja. Od jare i plamena leševi se grče, trzaju i srce se steže od strašne pomisli da to gore živi, koji više i ne mogu da budu spašeni. Vetar pritiskuje naniže crn, težak dim i sva Jablanica se ispunila strašnim zadahom izgorelog mesa. Dalje, prema džamiji, gotovo i nema ruševina, samo nekoliko manjih kuća. Sigurno su avioni zatekli na putu blizu hotela neku grupu ranjenika, koji nisu bili u stanju da se brzo sklone, i iskalili

⁴ Umro 1956. godine kao inženjerski potpukovnik.

na njima svoj bes. Nesumnjivo, bilo je tu i zapaljivih bombi. Ne bi se inače zapalili leševi. Ne bi goreli plotovi pored netaknutih kuća.

Nigde žive duše i niko još ne gasi požar ...

Dugo smo tražili i jedva našli neke drugove iz komande mesta. Svi koji su bili iole sposobni razišli su se da prikupe stanovništvo da bi se ugasio požar i zakopali poginuli. U komandi mesta svi su uglavnom rekonvalescenti — bleđi, ispijenih lica, kreću se tromo i teško. Među njima dva-tri aktivista iz mesta. Izgledaju nešto svežije od ostalih. Svi su zabrinuti. Četnici stalno pripucavaju iza Neretve i gađaju pojedince na našoj strani, a noću pokušavaju i da pređu preko železničkog mosta, ali ustuknu pred desetak pušaka u rukama rekonvalescenta. U Jablanici već ima novih ranjenika, meštana i naših, koji još ni stare rane nisu preboleli. Prošle noći neki železničari su pobjegli iz Jablanice preko planine Čvrsnice. Izgleda, hoće da se probiju u Mostar. Na Čvrsnici ima ustaških bandi iz Duvanjskog polja i iz Imotskog i one se ponekad spuštaju do puta. Na Prenju su četnici. Prikupljaju se sve više. Ponekad se golim okom vide njihove grupice po proplancima, a u noći svetie mnoge njihove vatre. Avijacija, tako reći, visi iznad Jablanice — evo sad i ovo strašno bombardovanje. Hrane, praktično, nema.

Pričaju nam sve to drugovi iz komande mesta i upozoravaju nas na opasnosti na našem putu za Karaulu. Ne traže ni pomoć ni zaštitu. Svesni su da je daleko važnije da se mi što pre dočepamo mostova. Ubeđeni su da će njihovo rušenje poboljšati bezbednost i kod njih. Po njihovom mišljenju ustaše i četnici ne navaljuju na Jablanicu samo zato što veruju da tu ima naših snaga a rušenje mostova još više će ih u to uveriti. Ali se pribojavaju da će pobjegli železničari obavestiti ustaše i četnike o stvarnom stanju.

Krajem dana krećemo dalje. Do Karaule je još desetak kilometara i posle 3—4 kilometra ulazimo u najuži deo klisure. Mračnije je tu zbog vertikalno odsečenih stena, koje se sa obe strane reke dižu nekoliko stotina metara uvis.

Neretva je sasvim stešnjena, nije šira od 25 do 30 metara, ali duboka i strašno brza voda zaglušujuće huči i dere preko ogromnih stena. S one strane, čini se nadohvat ruke, železnička pruga preseca jedan izbočen stenovit kuk. Zaseda u tunelu, samo sa jednim puškomitraljezom, mogla bi da zaustavi i daleko veću jedinicu od naše.

Duško upućuje napred jaču patrolu sa puškomitraljezom, a četa, razvučenom kolonom po jedan, promiče brzo i nečujno. Na jedno pet stotina metara od mosta zaustavljamo se, prikupljamo u jednoj uvali s desne strane puta i čekamo izveštaj patrole. Bila bi, zaista, neoprostiva greška ako bismo upali u zasedu baš pred ciljem.

Čekamo nestrpljivo. Nervozi povećava i to što ništa ne vidimo u ovoj klisuri do golih stena gotovo pred nosom i što ne čujemo ništa, zaglušeni snažnim i monotonim hukom vode. Hladan vetar probija do kostiju.

Najzad stiže veza. Patrola nije otkrila ništa sumnjivo. Samo je kod mosta zatekla dvojicu ljudi. Kažu da su borci neke banijske ili crnogorske brigade (ne pamtim tačno), ostavljeni ovde sa zadatkom da dignu most.

Začas se spuštamo do Karaule. Tu, na samom izlazu iz ždrele klisure, svetlije je. Želimo pre svega, da vidimo onu dvojicu. Bez kapa su i bez oznaka, ali se po svemu vidi da su zaista naši. Izgledaju uplašeni, ali se brzo razgaljuju. Priznaju da ne umeju da savladaju glomaznu konstrukciju i već su rešili da bilo kako nameste svoj eksploziv, pa šta bude. Do sad su uspeli samo da oštete beznačajno mali mostić na pruži, nekoliko stotina metara nizvodno od glavnog mosta. Njihova dva sanduka eksploziva dobro su nam došla, a njih odmah puštamo da traže svoju brigadu.

U klisuri kod Karaule ukrštaju se železnička pruga i drum. Mostom dugim 110 m pruga koso seče Neretvu i prelazi sa leve na desnu obalu; a drum sa desne na levu preko mosta postavljenog stotinak metara nizvodno, upravno na tok reke. Železnički most je dugačak i težak, dok je drumski kratak (35—40 m), lak i star. Glomazan i nov, železnički most je i relativno nizak, ne više od 8 do 10 metara iznad vode i to je, sa našeg gledišta, još jedna nepovoljna okolnost. Dugačka konstrukcija, ma kako bila presečena, nema dovoljno prostora da se uništi padom u veću dubinu, a to znači da će biti potrebno daleko više eksploziva za veći broj težih mina nego što bismo morali upotrebiti u povoljnijim prilikama.

Brzo se smračuje. Jedva imamo vremena da odaberemo Pogodne čvorove konstrukcije za nameštanje mina, da odmerimo potrebnu količinu eksploziva i da utvrdimo redosled rada.

Više od tri časa trajale su pripreme za miniranje ogromnog mosta. U mrklom mraku i po jakom, ledenom vetru, koji je neprestano hućao kroz kanjon, inženjerci su se peli po zaleđenoj, klizavoj konstrukciji, pipajući promrzlim, nabreklih rukama.

Vjekoslav Spoja i Stanko Stetić na donjim, a Nikola i Jovo Radaković na preko 8 metara visokim gornjim nosačima, montirali su teške mine i čvrsto ih pritegli kanapom uz čelik, uvukli električne upaljače i pipajući u mraku, tačno povezali tanke žice. Ostali su im pomagali dodajući iz ruke u ruku eksploziv patron za patronom. Nekolicina ljudi sklonila je konje, a trojica sa puškomitraljezom bili su u obezbeđenju skoro za kilometar prema Mostaru.

Mašinu za paljenje mina smestio je Duško Novaković u staru austrijsku stražarnicu kod samog mosta, tako da dužina kablova nije bila veća od 80 metara. Skoro 100 kilograma eksploziva namestili smo na konstrukciju.

Eksplozija, stostruko pojačana odbijanjem zvuka od stena u uskoj klisuri učinila nam se potresno jakom. Komadi čelika stvarali su čitave vatromete varnica visoko, možda i sto metara, i padali svuda oko nas.

Duška su drugovi morali da izvedu iz napukle stražarnice. I pored svih predostrožnosti vazdušni talas od eksplozije prilično ga je ošamutio.

Drumski most, sa svega oko 25 kg eksploziva i za nekih 40 minuta rada, presekli smo lako i srušili konstrukciju u dubinu od preko 30 metara.

Morali smo se odmoriti, i glavno, bar malo odspavati. U jednoj strmoj i uskoj udolini, koja je prosecala stenovitu stranu kanjona, inženjerci su pronašli poširoku, nisku pećinu, koja je služila čobanima za sklanjanje stoke po nevremenu. Razjapljen, širok ulaz u pećinu zatvoren grubim zidom od naslaganog kamena, zidovi crni od čobanskih vatri. U zavetrini postalo je toplije kada je Basta naložio vatru. Jeli smo tvrd, preslan, italijanski sir iz Prozora i spavali na smenu.

Rano ujutru došao je avion iz Mostara. Tamo se sigurno čuo, a možda čak i video onaj naš sinoćni vatromet. Avion je kružio, a posada, izgleda, samo posmatrala rezultat.

Po lepom, sunčanom, ali veoma hladnom vremenu, krenuli smo natrag prema Jablanici.

»Sta ćemo sad?« — bilo je pitanje koje je iskrslilo predamnom još ujutru, na polasku iz one pećine. Iz Ostrošca sam

požurio za Karaulu zato što je drug Tito, dajući novo naređenje za rušenje mostova, naglasio da je pravac prema Mostaru sasvim otvoren i nebranjen i da ga treba što pre zatvoriti. Sad, kad je to bilo gotovo, na Neretvi su ostala još samo dva mosta i počela me je mučiti sumnja da li pored onog kod ušća Rame treba srušiti i ovaj kod Jablanice. Bilo mi je jasno: kad već ranjenici kreću u tom pravcu, a mi smo ih mnogo videli usput, onda za njih, i ne samo za njih, nema drugog izlaza iz Kanjona nego preko železničkog mosta u Jablanici u bespuće Prenja. Kanjon, a naročito samu Neretvu, poznavali smo dobro. Visok vodostaj tih dana pretvorio je u nesavladivu prepreku, bar za ranjenike, ovu i inače veoma teško prelaznu reku. Ja se nisam mogao osloboditi shvatanja da bi rušenje i ovog mosta, zato što je to bilo naređeno još pre četiri dana, moglo biti i tragičnom greškom, ako pravac kretanja ranjenika, i svijuju nas, i daije ostane isti, tj. preko Neretve.

S druge strane, možda se situacija i promenila i Vrhovni štab računa s tim da su svi mostovi srušeni i uzima to kao siguran elemenat u svom planiranju. Koža mi se ježila pri pomisli kakve sve poteškoće, tragični gubici i muke mogu nastupiti i u jednom i u drugom slučaju, nisam se usuđivao, ne videći nikakve druge mogućnosti prelaza preko Neretve, da donesem odluku i da jablanički most porušim sad na prolazu.

Mučen teškim sumnjama, ni o čemu drugom nisam ni razgovarao sa drugovima iz rukovodstva čete, dok smo žurili tog dana prema Jablanici.

Najzad, na ulazu u Jablanicu, odlučio sam da ga ne rušimo sad odmah, nego da ja produžim put do Vrhovnog štaba, a četa da ide za mnom, svakako sporije, pošto sam ja jahao konja a svi ostali su pešačili. Ceti sam dao zadatak da pripremi za rušenje most kod ušća Rame i da me čeka.

U Jablanici smo zatekli dosta uznemireno stanje. Prošle noći, dok smo minirali mostove kod Karaule, četnici su malim snagama preko mosta prodrli u Jablanicu, ali su bili odbijeni. Izgleda da je to bila pre neka pljačkaška inicijativa nego organizovan borbeni poduhvat. U komandi mesta neko, kao da se slučajno prisetio prenosi nam naređenje da most treba rušiti, ali sve to nekako nejasno, neodređeno. Ne zna se ni kad je to naređenje stiglo, ni kome je upućeno, ni kako je preneto, a najvažnije, ne zna se u čije se ime naređuje.

Ne usuđujem se da to primim kao potvrdu starog naređenja. Sve mi to nekako liči na lokalnu inicijativu pod utica-

jem straha od četnika i neverovanja da rekonvalescenti mogu duže odolevati njihovim napadima.

Moram odmah da produžim dalje. Od Jablanice do ušća Rame ima oko 7 kilometara, a do Gračanice, ako budem morao ići dotle, još desetak. Sa povratkom do ušća Rame — skoro 25 kilometara. Crknuće moj gladni konj, ako ga budem terao toliko, ali šta mogu. Glavno je da stignem tamo što pre, a za povratak valjda ću nešto naći.

Uz put — sve više ranjenika i bolesničkih kolona. Kreću se s naporom, sporo i umorno, poneki se klata na samaru, mnogo ih je pored puta uz vatrice. Sto više odmičem, sve ih je više. Nekako se umirujem, — naravno, nisam pogrešio što sam sačuvao most. Titovo naređenje da se sruše mostovi od Ostrošca do Karaule ne znači da treba strušiti i jablanički.

Tek blizu Gračanice našao sam Vrhovni štab. Bio sam gotovo sasvim uveren u pravilnost mojih postupaka.

»I jablanički most dosad je trebalo da bude srušen. To se ne smije više odlagati« — učinilo mi se da glas druga Tita zvuči kao prekor, kad sam na brzinu izneo šta smo dosad uradili. Nisam bio ni završio kada je on to rekao.

Preneražen i ošamućen, izleteo sam napolje. Nisam shvatao šta se to radi, ali više nisam sumnjao da treba žuriti sa rušenjem jablaničkog mosta. Čuo sam to lično od druga Tita. Nervoza me opet hvatala, ali sad samo zato što sam se bojao da ne zakasnim.

Opet teram konja i ne primećujem da se on već zanosi od umora i gladi, a putem, koji se otegao u nedogled, u duši mi se sve više skupljaju crne sumnje da li ćemo imati dovoljno eksploziva za oba mosta. Pokušavao sam da utešim sebe time da je jablanički most veoma stare i dotrajale konstrukcije. Neće biti potrebno mnogo eksploziva za njega ...

Četa je već davno bila stigla kod ušća Rame kad sam izbio iza poslednje okuke. Ovi silni mladići već su hladnokrvno radili na mostu.

»Rušiti oba mosta odmah, hitno« — to je bilo sve što sam rekao i, praveći se da ne primećujem upitne poglede Duška, Omladinca i Spoje i ne odgovarajući na njihova direktna pitanja, pozvao sam ih da pregledamo rezerve eksploziva. Imali smo svega 22 kg kamniktita i oko 20 kg onog izmrvljenog trotila. Kapisla i upaljača bilo je mnogo, ali samo jedna mašina za paljenje električnim putem. Jedan od mostova trebalo je rušiti slabim trotilom i običnim kapislama i fitiljem.

Drumski most kod ušća Rame, dug oko 35 metara, bio je na uskom delu korita Neretve, tačno na mestu gde se danas uzdiže ogromna jablanička brana. Reka se tu probijala kroz granit i voda je bila duboka i brza, ali je most bio dosta nizak, ne viši od 4 do 5 metara iznad vode. I ovaj most je bio star i lak.

Jablanički most, dug oko 80 metara, bio je veoma visok, preko 35 metara, a njegova sasvim stara i staromodna konstrukcija, tzv. »riblji trbuh«, već po svojoj koncepciji bila je laka za rušenje.

Posle kraćeg računanja, odlučio sam da za ramski most ostavimo samo 12 kilograma kamniktita i da do kraja preciznim nameštanjem mina i električnim, grupnim paljenjem nadomestimo dejstvo ove male količine eksploziva, a da za jablanički most odvojimo sav trotil i ostatak kamniktita i da upotrebimo obično, pojedinačno paljenje mina. Trotil će biti glavno punjenje, a ako on ne preseče konstrukciju, nego je samo načne, onda ćemo je manjim, sekundarnim eksplozijama kamniktita dovršiti. Naročito smo se dogovarali kako ćemo trotil što više zgusnuti, da bismo povećali, koliko možemo, njegovu brizantnost. Verovao sam da će nam osobine konstrukcije mosta i njegova velika visina biti od velike pomoći i nisam se prevario.

Duško Novaković i Omladinac odmah, bez ikakvog od-mora, krenuli su natrag u Jablanicu i povelu najbolje ljude — Jovu Radakovića, Nikolu Rastovca,⁵ Luku Rađenovića,⁶ Nikolu Radakovića, Stanka Štetića, nekoliko drugova za pomoć njima i dva konja sa eksplozivom.

Jovo i Nikola Radaković s jedne, a Stanko Stetić sa Rastovcem s druge strane spustili su se na donji pojas konstrukcije i, viseći nad provalijom dubokom 35—40 metara, potpuno izloženi mogućoj četničkoj vatri, bez ikakve mogućnosti da se zaklone — stvorili su pomoću nekih cigala u šupljim, koritastim čeličnim nosačima ograđen prostor, u koji su komadima drveta nabili izmrvljeni trotil, u trotil uvukli po jedan patron kamniktita sa kapislom i šnurom, dugačkim približno 15 metara. Profesionalni miner Luka Rađenović vešto je podesio rciomenat paljenja oba šnura tako da su obe mine eksplodirale praktično u istom momentu. Eksplozija je bila tipično barutna, sa mnogo crnog dima i slabijim zvukom, ali je ipak bila do-

⁵ Poginuo 1944. godine.

⁶ Isto.

voljna da se konstrukcija prelomi i stropošta u Neretvu, koja je silinom svoga toka gurnula višetonsku konstrukciju nekoliko metara nizvodno.

Vešti Vjekoslav presekao je bez teškoća, i veoma brzo, most kod ušća Rame.

Da su i ova dva poslednja mosta preko Neretve srušena, Italijani i Nemci saznali su, verovatno, tek nešto kasnije od nas samih. Kao sad vidim glomaznu i nespretnu »savoju« kako sasvim nisko i sporo leti duž Neretve i to što nas posada ne mitraljira i ne bombarduje navodi me na misao da oni sa čuđenjem gledaju šta to rade partizani, kad se sami tako kompletno zatvaraju u ovom stravičnom kanjonu.

*

Četa se prikupila u Rami. Osećamo se kao na nekom zasluženom odmoru. Ovu noć smo spavali u toplim kućama kod Pratećeg bataljona i jeli nešto toplo.

Smiren i čak dobro raspoložen, pričam Paji Saviću i njegovoj drugarici Branki i ostalim drugovima kako sam se sekirao ovih dana i kakav je vatromet bio kod Karaule.

Bitka na Makljenu, kako čujemo, dobijena je i ranjenici su odjednom prosto pokuljali putem pored nas. Prolaze čak i neki autobusi i kamioni zaplenjeni još u Livnu, koji su sve dosad čekali negde na Ravnom da se put otvori. U njima su, natrpani teži ranjenici. Sve češće se vide grupice tifusara oko kojih se muče bolničarke da se ne bi razmileli u strane ili polegali pored usputnih vatara. Ovo kretanje na putu ne prestaje, nego se iz časa u čas pojačava. Ponekad se trgnem — pa kud sve to ide, kad je tamo ćorsokak? — ali gušim u sebi i to pitanje i samu pomisao na to. Nije moje da se opet bavim jalovim »filozofiranjem«, kao ono juče. Ako sve to ne samo ide tamo nego čak i žuri, a prolazi i pored Vrhovnog štaba, onda (izlaz postoji, i tačka.

Oko podne, kad smo svi mi koji smo bili kod Vrhovnog štaba s ogromnim uživanjem srkali vruć škrob, sklanjajući se od aviona u nekom stenjaku blizu puta i s nestrpljenjem očekujući zalazak toga dana baš toplog sunca, kad su prestajali jg^l^i avijacije — došao je Mića i rekao mi da treba da se javim u Vrhovni štab.

Požurio sam. Sigurno opet inžinjerci treba da oprave nešto što ometa kretanje ranjenika — to je bilo sve što mi je došlo u glavu tog momenta.

To je bio, međutim, početak najtežeg doživljaja u celom mom životu.

*

Već prvo što sam čuo od druga Tita toliko je delovalo na mene da jednog momenta gotovo ništa više nisam ni čuo ni video oko sebe. Ni sad, posle tolikih pokušaja u toku ovih godina, ne mogu da se prisetim detalja onoga što se oko mene zbivalo za onih nekoliko minuta dok sam stajao prema njemu. Nisam zapamtio ni ko je sve bio prisutan, niti šta je on sve govorio i da li je samo on govorio. Jedino što mi se neizbrisivo i zauvek urezalo u pamćenje: kao sad vidim njegove tako dobro poznate, blage ali jako umorne oči, koje su čvrsto uhvatile moj pogled i, kao izdaleka, čujem da on nešto govori, ali ja shvatam samo jedno, uvek isto ... izgraditi prelaz preko Neretve... prelaz preko Neretve ... Oči njegove ohrabruju, a reči nemilosrdno pritiskuju.

Sećam se da sam s mukom istisnuo iz suvog grla pitanje: »Gde?« i to mi je, valjda, pomoglo da čujem kako on kaže da je to svejedno ... »Gde je zgodnije, vidi tamo kod Jablanice. Idi odmah«.

I ja sam pošao, i to je bilo sve.

Sećam se da mi je Milutin, koji je verovatno onog momenta bio pored Tita, prišao na putu, kad sam, još uvek slep i gluv prema svemu, sem onog ... prelaz preko Neretve ... instinktivno koračao prema četi — nešto mi pričao, spominjao neke »koze« od greda, koje bi trebalo postaviti u vodu. Uopšte se ne sećam da sam mu nešto odgovarao.

Duško Novaković je samo ćutke pogledao u mene i kao da je slegao ramenima, ali se odmah užurbao dižući četvrtu za pokret.

Došao sam ipak sebi i, penjući se u sedlo, čuo sam kako neko iz čete predlaže da kupimo velikih eksera, kojih ima tu u dućanu, a koji će nam sigurno trebati. Iako danas to zvuči gotovo smešno, u Rami tih dana, u onom strašnom ambijentu, takav dućan zaista je postojao pored samog puta i neki visok, koščat, postariji musliman sa fesom prodavao je u njemu neki »espap« i njemu se, zaista, plaćalo. Za nekoliko stotina kuna sto sam ih dobio od Milutina još u Bihaću za »troškove tehničke službe«, kupili smo 80 kg odličnih, novih, dugačkih eksera

u fabričkom pakovanju. To je, praktično, ibila naša jedina priprema.

Tako smo opet krenuli za Jablanicu.

Nije me ošamutilo to što je most trebalo graditi odmah sutradan posle rušenja gvođenog mosta. Toga sam se setio znatno kasnije, kad je naš novi most bio već gotov i kad su inženjerci počeli o tome diskutovati. Mene je smlavila sama misao Titova, njegov zahtev i njegova vera da je to moguće, a on je to tako prosto izgovorio. U tom momentu ja sam se našao u strašnom procepu krajnje oprečnih misli i osećanja i to je tako snažno delovalo na mene kako još nikad u životu nisam osetio. Kao dugogodišnji profesionalni građevinar ja sam momentalno reagirao u sebi da je to apsolutno nemoguće. Nas inženjera je suviše malo, nemamo mi materijala ni alata, a, pre svega, raspoloživo vreme za izgradnju mosta preko one strašne Neretve može se meriti samo časovima, a ne čak ni danima. Nisam, naravno, nabrajao ove argumente ali u meni je progovorio stručnjak sasvim instinktivno i do kraja kategorički.

Sve drugo u meni, ono što se izgradilo u toku borbe, istog momenta se žestoko pobunilo protiv takve hladne stručnjačke reakcije. Hiljade ranjenika već se kreću prema tom našem, budućem mostu. To se ne može više ni promeniti ni zaustaviti i za njih nema drugog puta, ako to traži i sam Tito. A tehničko rešenje mora da nađe niko drugi nego baš ja.

To je nemoguće... to je neizbežno potrebno... ne znam kako ću... ne umem... → to su otprilike bile misli koje su trenutno prostrujale kroz moju glavu kad sam stajao prema Titu i one su me prosto smlavile. Našao sam u sebi snage samo da odmah krenem za Jablanicu, ali bez ikakve konkretne ideje, potpuno prazne, ošamućene glave . . .

Iz Rame smo krenuli rano po podne. Put je već izgledao kao neprekidni logor. Ranjenici i bolesnici, pešice i na konjima, svrstani u bolničke grupe, mile sporo ali neprestano. Između njih se probijaju bataljoni nekih divizija sa komorama, koji su se vraćali sa Makljena. Lica su ispijena, izborana, tamna i samo se po načinu kretanja može razlikovati zdrav borac od bolesnika, koji se kreće sporije i nesigurnim korakom, iako često i sa puškom u rukama. Naša četa, gusto zbijena oko na-

èih konja, odmiče brže od sviju. Ponegde, po nekoliko stotina metara, put je skoro prazan i svi bolesnici leže, odmaraju se, a posle opet gužva. Oko nekih kuća, usput, mnogo mršavih, izgladnelih konja, gore vatre, nešto se kuva u našim, tako dobro poznatim, počađavelim partizanskim kazanima. I pored ovog velikog broja ljudi, reč se retko čuje. Čuteći, ova spora ali nezadrživa lavina odmiče uporno prema Jablanici. I to deluje gotovo fantastično.

Vreme je mutno, toplije, promiče kiša i aviona nema, a to je veliko olakšanje.

Razgovaram sa Duškom, Omladincem i Spojom. U naš razgovor upadaju i neki inženjerci koji su nam bliže u okolini. Svi predlažu, i u tome se svi slažu, da pre svega treba stvoriti neki materijal, pronaći neku drvenu građu, i to što više, a šta ćemo graditi — videćemo. Svi smatramo da su telefonski stubovi jedini realni izvor građe, možda kakva jača greda iz krova neke kuće u Jablanici, a možda ćemo nešto naći i na železničkoj stanici.

Ova razmišljanja u toku putovanja, koje traje satima, nekako smiruju i ublažuju osećanje bespomoćnosti pred zadatkom, a u svesti, po nekoj asocijaciji, sve više iskrsava sećanje na Foču i moj prvi, nikad nezaboravljeni, razgovor sa drugom Titom: »Ne zanositi se krupnim tehničkim idejama« . . . »Tražiti efikasna rešenja u okviru realnih materijalnih sredstava«. Da, da — najpre sagledati realna materijalna sredstva. Ovi mladići inženjerci instinktivno i idu tim putem. Oni misle, pre svega, na eksere i telegrafske stubove, a za most kažu — videćemo.

Uključujem se i ja u taj tok misli i zastrašujuća, nestvarna, stručnjačka ideja mosta preko Neretve nekako bleedi. Prihvatami ja njihovo optimistično — »videćemo« . . .

Bila je već noć kad smo se primakli Jablanici.

Niski oblaci zgušnjavaju mrak. Tek gde-gde, među kućama, vidi se poneka vatra i oko svake se natiska mnogo ozeblih, izmučenih ljudi. U mraku se svaki čas sudaramo sa ljudima, nalećemo na osamarene, nevezane konje. Sve se to miče, luta, premešta od vatre do vatre ili nepokretno leži, bez obzira gde i kako. Možda su već i mrtvi. . .

Preko Neretve, po visovima i bliže reci, vide se četničke vatre. Mnogo ih je. Proleću svetleća zrna, čas u gustim rojevima, čas tek po koje. Niko ne obraća pažnju na ovo, gotovo besmisleno, četničko pripucavanje.

Čudno deluju ova dva neprijateljska tabora, koje deli samo reka. Sigurno je tako bilo u starim ratovima.

Odjednom, odnekud nama iza leđa, prolamaju se artiljerijski plotuni, a na četničkoj strani se čuju i svetlucaju eksplozije naših haubičkih granata. Gađaju dobro i vidi se lepo kako se s onu stranu reke jedna za drugom brzo gase vatre i u vazduhu nestaju svetleća zrna. Artiljerijska vatra traje neočekivano dugo i onda odjednom prestaje. Kasnije sam saznao da su to artiljerci uništavali zaplenjenu municiju. Ne možemo da je nosimo po bespuću.

U Jablanici četa je prosto pomamno navalila na telegrafske stubove duž glavne ulice i dalje, van naselja. To je, nesumnjivo, za njih već bio početak akcije, početak izvršenja zadatka. Rade složno, brzo, energično. Kruta telegrafska žica teško se skuplja, kovrča u spirale i smeta ljudima. Uznemireni našom artiljerijom, četnici zasipaju Jablanicu mitraljeskom vatrom. Inženjerci se začas sklone ili legnu, kad im se primaknu rojevi svetlećih zrna, i opet, sa sekirama u rukama skaču i obaraju stubove.

Hteo bih bolje da razgledam srušeni most. Iako niko, pa ni ja sam, još nije odredio ovo mesto za izgradnju novog mosta, podsvesno se ne mogu odvojiti od njega.

Idem iza železničkog nasipa, koji se u blagom luku savija prema mostu, u zaklonu od četničke vatre. Oko mene odjednom neko komešanje. Prikuplja se neka jedinica. Ništa ne znam o namerama naših i ne obraćam pažnju.

Dva mala bacača otvaraju tu, iza nasipa, brzu paljbu. Zainteresiran, zaustavljam se i posmatram užurban rad posluge. Ljudi oko bacača, kao crne senke na fonu udaljenih vatara. Jasno vidim borca kako klečeći, ritmičkim pokretima ubacuje u cev malenog bacača mine, koje mu dodaje borac-drugarica, s puškom preko ramena. Po ivici nasipa primećujem streljački lanac sa više puškomitraljeza. Njihova, iznenadno otvorena, žestoka vatra usmerena je nekuda preko Neretve, izgleda mi, u pravcu ogoljelog mostovskog stuba, koji se mutno nazire na levoj obali. Odjednom su tamo zapraštale ručne bombe, a istog trenutka i tu, blizu mene, jača eksplozija. Kod bacača, kud sam gledao, skupljaju se borci. Namah prestaje vatra i sa naše i sa četničke strane.

»Auu!« — čujem pored sebe glas Duška Novakovića — »jesi li video? Raznelo mu obe šake. Pogrešno je okrenuo minu«.

Od njega saznajem da sam bio sasvim nadomaku, ali neobavešten, nisam video kako se Opačićeva bombaška udarna desetina iz Druge dalmatinske probila preko srušenog mosta i likvidirala četnički mitraljez. Tražeći me, on je saznao za napad, prišao bliže i, baš u momentu nesreće kod bacača, naišao na mene.

Prema srušenom mostu žurnim koracima promiču borci u grupicama i nestaju u crnoj provaliji kanjona. Kod prvih kuća Jablanice nailazim na skupljenu veću jedinicu. Iznad grupe boraca primećujem Krcunovu glavu. Nešto im objašnjava i rukom pokazuje u pravcu mosta. Izbliza raspoznajem lica poznatih boraca Druge proleterske ...

Znači — to je mostobran, i sad se ide na njegovo proširivanje. I sad smo mi na redu ... Sad treba nešto počinjati. ~ I to brzo ...

*

Sve do svitanja četa je bila potpuno zaokupljena privlačenjem mostu posečenih telegrafskih stubova i razvaljivanjem nekih krovova, vađenjem iz njih greda, dasaka i svega što je izgledalo upotrebljivim za izgradnju mosta.

Već se sasvim razdanilo kad sam sa Duškom, Omladincom, Spojom, Stankom Stetićem i Radojicom Vukovićem (zamenik komandira čete, dodeljen četi na polasku iz Rame) sišao do vode, do srušene konstrukcije. Trebalo je doneti konačnu odluku šta i kako ćemo graditi.

Kao što je to izveo Opačić sa svojom desetinom, a posle njega i ceo Dalmatinski bataljon i kasnije bataljon Druge proleterske, pešak je samo sa ličnim oružjem, uz velike napore i veoma sporo, mogao preći Neretvu preko srušenog mosta. Duži deo konstrukcije, oko 70 metara, pao je tako da se iz vode prema stubu sa one strane ispružila džinovska kosa ravan, a železnički kolosek, koji je ostao pričvršćen na ovom delu konstrukcije, poprečno postavljenim pragovima stvorio je nešto kao ogromne strme »merdevine«. Kraći deo presečene konstrukcije, 8—10 m, u padu se odbacio i navalio na početak dužeg dela tako da je na tom mestu konstrukcija izgledala kao dvospratna. U prostor, širine 5—6 metara, između naše obale i srušene konstrukcije Dalmatinci su ubacili, sa velike visine obalnog stuba, železnički vagon i njegovim izlomljenim i ispre-savijenim kosturom stvorili vezu između obale i početka konstrukcije.

Sav ovaj gvozdeni krš podrhtavao je pod pritiskom brzog vodenog toka.

Dakle, ni govora da bi se ranjenici i teže naoružanje mogli preneti preko ovog vratolomnog prelaza. Morali bi se ostaviti i svi konji.

Gutali smo. Već na prvi pogled bilo je sasvim jasno da je nemoguća i sama pomisao na pobijanje ma kakvih šipova ili postavljanje nekih »koza«, kao oslonaca budućeg mosta. I na ovom mestu, kao i svuda gde smo ovih dana bili kod Neretve, silina vode je pomerala i zanosila i teške čelične konstrukcije, a kamoli ne bi neke naše tanke drvene stubove, dok je dno celog toka Neretve od golih stenovitih gromada, u koje se ne može ništa zabiti ni mašinama, a pogotovo golim rukama. Tu, dakle, treba nešto drugo . . .

Gledam u srušenu konstrukciju i intenzivno mislim . . . Konstrukcija je, u suštini, premostila Neretvu. I preko ovog — padom konstrukcije stvorenog »mosta« — ljudi se s mukom provlače, ali ne mogu da idu normalno . . . Treba, dakle, omogućiti slobodno hodanje ljudi, poboljšati prelaz tako da i konji mogu da prođu i da više ljudi prenesu nosila sa ranjenicima. Dakle, ne most, u tehničkom smislu samostalnu konstrukciju, koju nisam u stanju da stvorim, kako to svi zamišljaju i kako sam i ja sve dotle mislio.

Grčevito sam se uhvatio za ovu novu ideju i već osećam, ma da konkretno rešenje još ne vidim, da je to moguće.

Drveni prelaz iznad konstrukcije . . . Ne, neće ići. Suviše su veliki rasponi između pojedinih gvozdениh elemenata, a naša građa je kratka, mnoge teške gvozdene grede izukrštane su na prelazu na konstrukciju s naše strane, a mi nemamo mogućnosti da ih razmaknemo ili presečemo. Na drugoj strani uopšte je nemoguće sići na obalu . . .

Nego, možda . . . običi konstrukciju sa strane. Stvoriti kao neku terasu ili dugačak balkon oko nje. Drvene telefonske stubove zaglaviti jednim krajem u čelični krš, a drugi isturiti iznad vode . . . i preko toga patos od dasaka . . . Da, to bi išlo, i naš materijal odgovara. U glavi iskršava da je i Tito tražio prelaz, a nije rekao most. Svestan sam da on nije mislio na takvo rešenje, ali ova slučajna podudarnost izraza neobično ohrabruje.

Objašnjavam drugovima svoju odluku. Ne shvataju, sumnjičavo vrte glavama. Omladinac ipak odlazi da prenese naređenje za spuštanje telegrafskih stubova ovamo, do vode.

Nastavljam da objašnjavam, ali nailazim na sve veći otpor. Najzad, shvatajući da oni ne veruju u sistem konzola i u mogućnost dovoljno čvrstog zaglavljivanja drvenih greda— prekidam očevidno beskorisna objašnjavanja i kategorički zahtevam izvršenje.

Prvih nekoliko greda zaglavljujemo zajedno i vežemo ih telegrafskom žicom. Drugovi su iznenađeni solidnim rezultatom. Odmah među patos, tapkaju po njemu i svojem osećanju veruju više nego svim mojim tehničkim argumentima.

Zivnuli su ljudi i ja s njima. Pljušte novi predloži za nameštanje greda. Sa visokog stuba sa naše strane Omladinac dovikuje da su na stanici našli nove, debele daske. Pita da li trebaju. Nego šta, brže — vičemo u uzbuđenju svi zajedno.

Prvih deset metara mosta, dokle je bilo relativno lako zaglavljivati grede između dva dela konstrukcije, brzo su bila gotova i pobeđena.

Dalje — sve teže i teže. Grede treba vezivati samo za donji, parabolični deo koso uspravljenog dela konstrukcije i od ovog momenta to više nije bilo građenje nego krvava bitka i glavni rešavajući zadatak u celom poduhvatu. Njih trojica — Vjekoslav Spoja, bivši zidar i tunelski miner, Pajić Milan, bivši kovač i Vuković Radojica, okretan i snažan seljak iz Crne Gore — do kraja se nisu pokolebali, radeći u čelnoj grupi na glavnom poslu vezivanja konzola. Krajnjim naporima u višečasovnom neprekidnom radu, bez smene sve do kraja, često bukvalno viseći glavom nadole iznad vode, po hladnom vetru, nalazeći u neprestanom savetovanju sa mnom i među sobom gotovo za svaku konzolu drugi način vezivanja i učvršćivanja za uvek drukčiju kombinaciju čeličnih štapova konstrukcije — oni su uvezali i učvrstili 32 konzolasto postavljena telegrafska stuba. Niko više nije sumnjao u ispravnost moje koncepcije, bez obzira na neverovatne teškoće u njenom ostvarenju. Trideset druga konzola, na 48. metru mosta bila je poslednja koja se još mogla vezati za konstrukciju, zato što se ona odatle naglo dizala. Ova konzola je bila ojačana vezivanjem ujedno tri stuba i obavijanjem spiralom od telegrafske žice. Poslednjih 8 metara, koliko je još ostalo od ove konzole do suprotne obale, premostili smo starim šinama, koje smo takođe našli na železničkoj stanici.

Nikola Radaković, Stanko Stetić, Jovo Radaković, Nikola Rastovac i Ilija Zobenica završavali su za čelnom trojkom sva dopunska vezivanja i dodavali joj materijal.

Na hladnoj, kosoj, klizavoj metalnoj konstrukciji trebalo je, pre svega, dobro održavati ravnotežu. Najmanja omaška mogla je dovesti do pada u brzu, duboku i veoma hladnu vodu i tu spasa ne bi bilo. Za rad i za prenošenje materijala svakom je ostajala, često, samo jedna ruka. I ni jedna greda, ni jedna daska ili alatka, od ono malo što smo ih imali, nije bila ispuštena u vodu. Fantastično je delovalo kako su ti ljudi sabrano, pažljivo i uporno obavljali ovaj neverovatno težak posao u takvom položaju. Ni trunke spavanja u toku dve uzastopne noći, pešačenje od Rame do Jablanice, bez hrane, težak, iznuravajući rad bez prestanka i odmora — ali sve to nije moglo da slomi ove mladiće. Gotovo su svi teško izranjavili ruke krutom, debelom telegrafskom žicom, koja se morala veoma jako zatezati da bi konzole čvrsto stajale, a od alata nije bilo ništa, sem nekoliko sekira i čekića i jedna ili dvoja klešta.

Niko nije video ovaj rad pripadnika Inženjerske čete Vrhovnog štaba, sem mene, koji sam s njima proveo celo vreme rukovodeći njihovim akcijama u dolini Neretve i izgradnjom ovog mosta. Niko se nije mogao uveriti kao ja da je sve to bila najubedljivija manifestacija zaista velike hrabrosti i pojedinačnog i masovnog heroizma, svesti i odanosti, visoke vojničke i partijske discipline. Ovih 35 mladića, boraca i rukovodilaca naše prve veće inženjerske jedinice, klizili su, kao i svi naši borci u ovoj bici, po ivici između života i smrti sa potpunim samopožrtvovanjem. To nije bila radna jedinica niti radna akcija, nego inženjerska borba na položajima u punom smislu te reči.

... Mrak je počeo da se hvata kad je rad još bio u najvećem jeku. Velika vatra na našoj obali bilo je jedino osvetljenje.

Naišao je neki bataljon, čini mi se Crnogorci iz Prve proleterske brigade, sa zadatkom da se prebaci preko Neretve. Raspituju se: »Da li će biti što od ovog mosta?«, gledaju gvozdenu krš i inženjere koji se veru po njemu sa za njih, izgleda, neshvatljivim ciljem, ne uočavaju početne obrise našeg mosta. Učtivo ćute i gledaju u mene s apsolutnim nepoverenjem i pomalo sažaljivo kad im kažem da pred zoru most treba da bude gotov. Savetuju se nešto i najzad kreću Opačićevim putem preko onih grdnih »merdevina«. Ne mogu ništa da ponesu sem oružja i municije, a sve što im je momentalno manje potrebno ostavljaju negde u mraku sa svojim čuvarom. Neki su se dugo skanjivali dok se nisu odlučili na ovu vratolomiju.

Zaneti radom u ovom dubokom kanjonu ne znamo šta se dešava okolo. Od Crnogoraca saznajemo da su Nemci teško razbijeni na Makljenu i oterani čak u Bugojno. Imamo velike gubitke. Mostobran je ovde kod nas još u toku noći proširen sve do Krsca, a sad i dalje. Četnici beže, ali naši su bez hrane, bez rezerve municije i bez težeg naoružanja. A u Jablanicu se sliva sva sila ranjenika i vojske.

Nešto posle ponoći obilaze nas Peko i Plavi. Popođeno je već sve do poslednje konzole i inženjerci guraju preko patosa šine za premošćavanje poslednjih osam metara. Kažem im da će za 1—2 časa sve biti gotovo i grč neke neizrecive divlje radosti hvata mi grlo.

Inženjerci su očitó pri kraju snaga. Neki se i zanose. Pri-kucavajući poslednje daske patosa neki padaju u trenután san, čim se spuste na kolena.

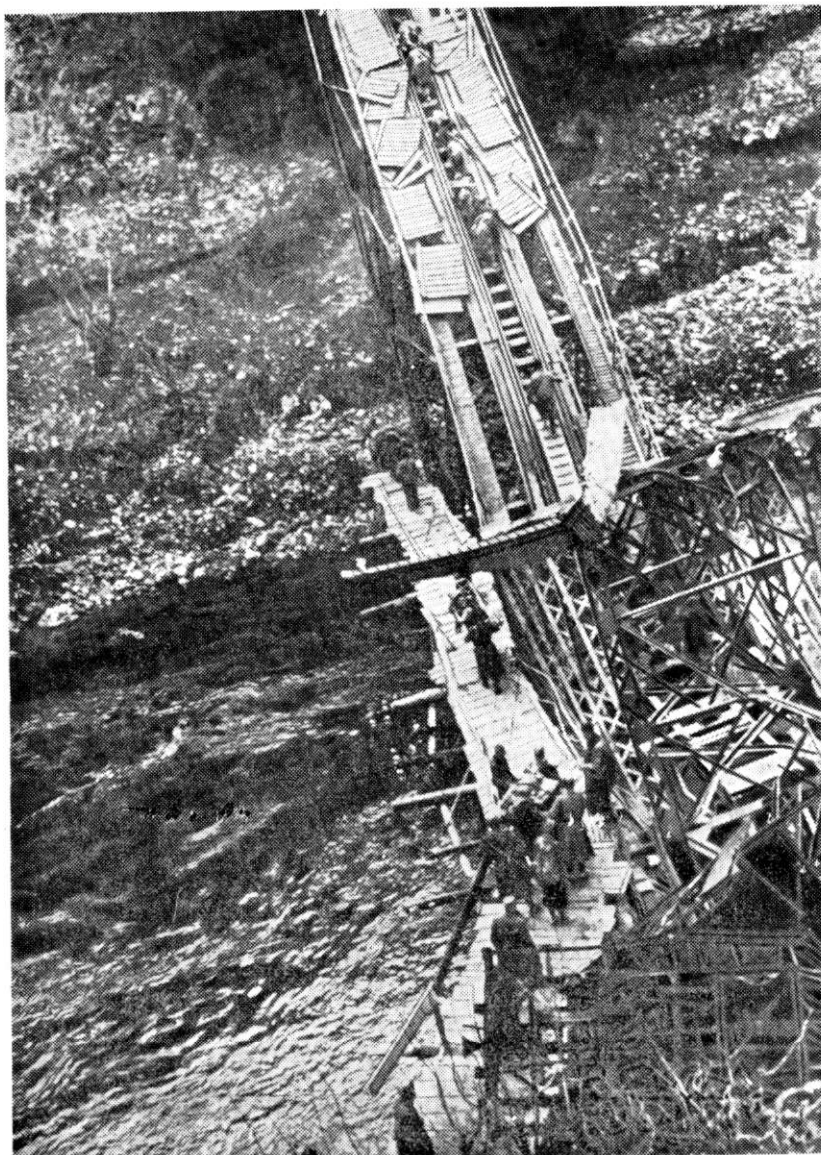
Most je bio oko 2,5 metra širok i 56 metara dug. Spoljne krajeve konzola, za svaki slučaj, prihvatili smo telegrafskom žicom za gornje delove konstrukcije, u vidu kosih zatega. Stanko Stetić, bivši stolar, začudo najsvježiji među nama, ne može da se odvoji od mosta i pravi neku ogradicu od letava.

Govorim Plavom, nešto prema svojim proračunima, a najviše iz proste opreznosti, da bi trebalo da se preko mosta prelazi u koloni po jedan, brzo i u raskorak i na odstojanju bar jedan metar čovek od čoveka, a tovarni konji sa razmakom od 4 metra. Molim ga da strogo naredi takav raspored. Obećava. I on je inženjer i shvata me.

Uskoro, stazom koju su inženjerci još po danu iskopali u strmoj padini, stadoše se spuštati bataljoni sa komorama, brdskom artiljerijom, teškim mitraljezima. Prvi redovi su se natisli do samog ulaza na naš most. Čeka se. Do sunca bi trebalo prebaciti što više jedinica.

Gledam lica boraca u prvim redovima, osvetljena odsjajem vatre koja plamsa na obali. To su ljudi koji već nede-ljama idu iz okršaja u okršaj, pešače desetine kilometara u jednom zamahu, trpe zimu, glad, spavaju koliko se može a ne koliko bi trebalo. Lica su im mršava, tamna, izborana, kao skamenjena. Samo su im oči žive, užagrene. Ne čuje se nikakav razgovor. Oni nemaju potrebe da ma šta prepričavaju od onog strašnog što su zajedno, i duboko, preživeli ovih dana, nemaju sta da pitaju — oni čvrsto veruju u pravilnost svega što se zbiva, u čemu oni aktivno i neposredno učestvuju. To je osećanje nama svima tako blisko i shvatljivo. To nosi sve nas.

Most na Neretvi preko koga su prešle jedinice NOV

Mi nismo bili zabrinuti ni u najtežim situacijama i iscrpljuju nas samo fizičke poteškoće. Zato se kod nas često i mnogo peva. Evo i sad, u mraku ovog stravičnog kanjona, pred ovim našim mostom, koji, u stvari, vodi samo u nove i možda još teže-okršaje, borci stoje, čekaju i — pevaju. Tiho, za sebe same, ne za slušaoce, a u ritmu partizanske pesme njišu se njihova tela u nečujnom maršu u mestu. Prosto fizički osećam kolika je ogromna moralna snaga što stoji tu, koncentrisana pred našim mostom . . .

Oko 8 časova izjutra 7. marta 1943. počeli smo da gradimo most, a oko 3 časa posle ponoći, pred zoru 8. marta, za nekih 19 časova zahvaljujući strahovitim naporima 35 mladića-inžinjeraca, most je završen i preko njega u punom redu i po utvrđenom rasporedu, krenuli su bataljoni.

Duško Novaković, Omladinac i još neko odmah su se prihvatili kontrole mosta i kretanja preko njega. Most se ne deformiše i dobro drži. Ali već posle pola časa niko nas više ne sluša. Na mostu je konj do konja, a između njih ljudi, koliko god ih se može natisnuti. Neka mazga se uplašila, zapela tovarom za onu Stankovu ogradu, polomila je, pokidala zatege od telegrafskih žica i stropoštala se u Neretvu. Most jezivo škripi, drhti, ali drži. . .

Svitalo je kad smo se izvukli iz kanjona. U jednom šiji—viku, zbog aviona, dalje i od mosta i od naselja, Basta je već ranije namestio četni kazan. Malo vrućeg škroba i trenutano, dubok san.

Probudio sam se od hladnoće. Već je bilo popodne. Idem sam kod mosta. Gledam sa visine, sa stuba starog mosta i vidim ceo prelaz.

Na širokoj livadi između Jablanice i ivice kanjona Neretve — more ljudi i konja. Odatle se uska staza sa tri serpentine spušta do mosta. S one strane staza ide stotinak metara pored vode preko krupnog i oštrog kamenja, ispod same visoke, stenovite, vertikalno odsečene obale, a onda se odjednom penje strmo gore, oko 30 metara, i izlazi na plato kod ulaza u železnički tunel. Opštu brzinu kretanja diktiraju mogućnosti na onoj strani, naročito penjanje na plato pred tunelom. Tu se odmiče veoma sporo, ulažu se strahoviti naponi, naročito pri iznošenju ranjenika. Zarobljenici Italijani, njih po osam na jedna nosila, pužu na kolenima uz onaj uspon i vuku nosila Po zemlji. Konji se klišu, padaju i poslednjim snagama iznose tovar na zaravan. To mnogo usporava kretanje, a nema nikakve-

mogućnosti za obilaženje na ovoj uskoj, stenovitoj stazi. Cela kolona ispred mosta i na samom mostu — kao da stoji u mestu. Opšti strahovit napor prosto kao da se oseća u vazduhu. Iscrpljuje i ovo čekanje i pomeranje korak po korak na prilazu i na mostu, a tek teška staza s one strane i onaj uspon . . .

Ništa mi tu ne možemo da pomognemo. Drugog pravca nema za izlaz iz kanjona, a nemamo ni alata da bismo poboljšali stazu.

Polako idem u Jablanicu. Hteo bih da nađem nekog rukovodioca.

Odjednom jak šum avionskih motora i sledećeg momenta iza Bitovnje, iz pravca Sarajeva leti devet »štuka«. Tri grupe po tri. To je na nas, a koliko ljudi neće moći da se skloni...

Sam sam na otvorenoj livadi. Brzo ležem na leđa i umirujem se — ne mogu da stignem do kakvog zaklona. »Štuke« se prestrojavaju, prave jedan krug nad Jablanicom i prednji avion ponire, čini mi se, pravo na mene. Vidim bombu kako se odvaja od njegovog trupa i avion sa onim poznatim zavijanjem, izlazi iz obrušavanja. Bomba udara negde usred sela. Odmah druga, treća i tako redom. U Jablanici mora da je užasno — ranjenici i bolesnici u svakoj kući i po ulicama. Gađaju džamiju, a tamo su najteži ranjenici. Vidim kako u dimu eksplozije lete crep, daske, neke krpe. Posle bombardovanja još dva kruga mitraljiranja, opet po Jablanici. Sasvim je očevidno da Nemci ne znaju za naš most, a izgleda, i ne vide ga. Ne bi inače bacali bombe u Jablanicu, nego bi sve sručili na njega. Glomazna srušena konstrukcija kao da se nadnela nad naš mostić i zaklanja ga.

*

U Gračanicu sam stigao sam, uveče. Četa je ostala u blizini mosta, da se nađe ako ustreba.

Prekoputa gračaničke crkve, kod vrata dugačke, spolja okrečene drvene barake — stražar Pratećeg bataljona. Shvatam da je drug Tito tu, što mi i stražar potvrđuje klimanjem glave. Želim samo da kažem drugu Titu da je prelaz gotov, iako on to sigurno već zna.

Poveća soba bila je puna ljudi, kako se to meni učinilo. Velika plehana peć je založena i u sobi je toplo. U polumraku vidim poznata lica svih komandanata i komesara divizija. Iza njih još mnogo poznatih, koje jedva nazirem u žmirkavoj svet-

losti karbituše bez brenera. Prvi od vrata, oslonjen ledima na zid, sedi drug Tito. Očevidno, prekinuo sam ga u govoru. Okreće se prema meni.

»Znam, dobro je. Večeras polazimo i mi tamo« — rekao mi je i malo se nasmejao kad sam mu ipak kazao da smo uspeli napraviti prelaz. Brzo sam izašao, osećajući da nije vreme za duži razgovor.

Kasnije — opet putujem za Jablanicu. Priključujem se grupi oko Vrhovnog štaba. Opet probijanje između kolona ranjenika. U Jablanicu stižemo nešto posle ponoći. Vatre na svakom koraku duž puta i u samom naselju. Kod mosta, na istom mestu gde smo je mi založili, gori velika vatra. Prelaze delovi proletherskih brigada.

Mislim da je bilo oko pola dva izjutra 9. marta kad je drug Tito, u pratnji samo nekoliko drugova iz Pratećeg bataljona, prešao naš most među borcima Prve proletherske. Pratio sam ga do tunela i tu sam našao moje inžinjerce . . .

. . . Krstac . . . Idbar . . . Boračko jezero . . . Glavatičevo . . . bespućem Prenja i gornjeg toka Neretve, odmah iza čelnih divizija, koje su čistile put razbijajući konačno i potpuno četnike, stigli smo u Kalinovik. Tu sam dobio zadatak da pođemo na Drinu kod ušća Bistrice i da obezbedimo prelaz Drugoj diviziji. Vreme i mesto prelaza odrediće štab divizije.

Grijalo je »zubato« sunce, kad smo rano izjutra krenuli putem za Foču. Oštrina doživljaja na Neretvi popustila je u toku prevaljenog puta preko Prenja. Iako je i Drina velika, snažna i teško prelazna reka, osećamo se nekako sigurnije pred ovim zadatkom. Ne može biti ništa teže od onog na Neretvi — to je naš opšti zaključak. U razgovoru i ne primećujemo kako nas prestiže grupa rukovodilaca na konjima. Drug Tito usporava svoga konja prolazeći pored čela naše male kolone i dovikuje nam:

»Sad — na Drinu, i da bude kao na Neretvi!«

To znači da na Neretvi nismo loše radili — zaključujemo mi koji smo čuli njegove reči. Prenosimo to ostalima. Svi se radoznalo raspituju šta je rekao »drug Stari«.

Uskoro, ispod jedne serpentine puta skrećemo na uski, seoski put za Govzu, a onda strmim stazama, kroz već rascvali u ono doba drinski voćnjak, koji pokriva obe obale reke, stižemo po podne u Brod — veliko slagalište građe na samoj obali Drine, udaljeno 4—5 kilometara od Foče.

Brod na Drini — to je u ono doba bila pretovarna stanica oble građe na putu od Zelengore, odakle je ona stizala šumskom železnicom preko Miljevine, do Zvornika, kuda se transportovala splavom niz Drinu.

Dosta širok prostor kod samog ušća Bistrice bio je ispunjen oblicama svih dimenzija i dužina. Tu su i stambene barake — jedna manja za stan poslovođe i dve veće za radnike, drvena remiza za šumske lokomotive, mala primitivna radionica, magacin itd. Sve skućeno, bedno — tipično za predratna privatna šumska preduzeća.

Od Broda do Sćepan-Polja položaje na levoj obali Drine držala je Druga proleterska divizija sa svoje tri brigade — Drugom proleterskom, Drugom dalmatinskom i Trećom sandžačkom — koje su bile smeštene u kućama razbacanim pobroncima Kmura i Vjetrenika.

Na desnoj obali četnici, i sa naše strane, ponekad, lepo se videlo kako se oni kreću i često skupljaju kod jedne veće, bele kuće visoko u bregu. Tamo je sigurno bio njihov štab i, naravno, kuhinja, jer je iz odžaka stalno kuljao dim. Četnici su, u stvari, osiguravali italijanski garnizon smešten u utvrđenju iznad same Foče. Imali su i brdsku artiljeriju.

Inženjerska četa se nije mogla smestiti u Brodu. Njega su četnici držali pod vatrom svojih mitraljeza, kao mesto suviše malo udaljeno od Foče i mi smo bili prinuđeni da se smestimo u selu Đeđevu, tako reći, iznad samog Broda, na obroncima Kmura. U kućama je bilo toplo, a to je bilo najvažnije. Odmarali smo se, u najboljem partizanskom smislu te reci, i hranili se sasvim dobro.

Na celom našem prostoru vladalo je potpuno zatišlje. Nije se čula nijedna puška, ni danju ni noću.

I vreme je pogodovalo ovom našem odmoru. Posle Neretve i Prenja bilo je neobično prijatno grijati se na proletnjem suncu, u zavetrini od oštrog vetra, koji se vukao sa planina, još pokrivenih snegom. Vodostaj Drine ipak je zabrinjavao nas inženjerce. Zbog topljenja snega reka je bila prilično visoka.

Posle nekoliko dana takvog potpunog odmora ja sam se rado odazvao pozivu druga Gojka Nikoliša da obidem radove na opravci nekih mostova na trasi šumske železnice u kanjonu Bistrice i da ih ubrzam. Naš Sanitet je odlučio da u slučaju potrebe prebacuje ranjenike od Miljevine do Broda vagonetima.

Tri dana koje sam proveo sa železničkim radnicima preneli su me u gotovo već zaboravljen ambijent mirnodopskih građevinskih radova. Taj rad je delovao zaista osvežavajuće.

*

Po povratku sa trase našao sam u četi kurira iz štaba Druge divizije sa porukom da se javim komandantu. U dogovoreno vreme našao sam Peka, zajedno sa komandantima brigada, na putu iznad sela Mešaje, gde su oni rešili da pređu reku. Trebalo je odrediti način prelaza preko Drine.

Spremajući se za ovo još ranije, prisetio sam se da sam negde čitao o »samoplovu« — trouglastom splavu, vezanom dugačkim užetom za obalu na podesnom mestu. Takav »samoplov«, pod uticajem rezultantne sile od dejstva vesla, učvršćenog na zadnjem delu, »sam« plovi nošen strujom od obale do obale, zavisno od položaja vesla. U našoj inženjerskoj komori nosili smo još iz Bihaća tanak, savitljiv čelični konopac, debljine oko 7 mm i dužine nešto preko 50 metara, dok smo potrebnu građu za splav mogli lako naći. Nemajući nikakvog iskustva u izgradnji, a pogotovu u krmarenju slobodno plovećim većim splavom, naročito ne na takvoj reci kakva je Drina kad nadode — predložio sam takvo rešenje, ograničavajući nosivost spiava na 5 ljudi.

Niko nije tražio most preko Drine odmah u ovoj fazi. Bilo je potrebno baš neko plovno sredstvo da bi se mogla brzo prebaciti manja jedinica sa zadatkom da stvori mostobran. Ipak, moje rešenje nikome se nije dopalo, uglavnom zbog male nosivosti spiava. Dok su Peko i ostali mirno diskutovali i tražili objašnjenje zašto to ne bi mogao biti veći splav, slažući se sa mnom da bi eventualni pokušaj sa slobodno plovećim splavom bio opasna i unapred osuđena na neuspeh avantura, komandant Druge proleterske brigade kategorički je izjavio da je »samoplov« igračka i da Drinu treba prelaziti ne ovde nego kod Broda, koristeći veliku zalihu građe. On je odmah nabacio i ideju prelaza, braneći je kao zamisao koju prihvata i odobrava ceo njegov štab.

Oni su rešili da od građe naprave uz našu obalu neku vrstu dugačkog spiava širine dve do tri oblice. Ovaj splav trebalo bi jednim krajem vezati za obalu a drugi, uzvodni, gurnuti ka matici, koja bi ga zanela tako da bi on stigao do druge

Tako nešto, nesumnjivo, realno je na tihoj i uskoj reci, a kod Broda Drina je bila tih dana široka preko 70 metara i brzina vode najmanje 4 m/sec. Meni je bilo jasno da ova, u suštini lepa ideja, koja je i meni dolazila u glavu, nije realna u konkretnoj situaciji. Uska traka povezanih balvana dužine preko 70 metara ne može da odoli pritisku vode. Baš u momentu kad se drugi kraj nasloni na suprotnu obalu nastupiće najjači pritisak i sve će se slomiti i otploviti niz Drinu. Situaciju je stostruko pogoršavalo i to što je u vodi kod Broda, na putu za Foču, ležala konstrukcija gvođenog mosta, koji smo srušili još u aprilu 1942. godine za vreme povlačenja iz Foče. Brzina vode stešnjene Drine na ovom mestu prelazila je 8 m/sec, kako smo to približno izmerili, i ovaj mlaz ubrzane vode derao je prema Foči dokle god se moglo sagledati.

Sve sam to objasnio. Strpljivo i dugo, obraćajući se uglavnom komandantu Druge proleterske, iznosio sam tehničke argumente i čak tu, pred njim, i računao. On je bio, međutim, uporan i kategorički je tvrdio da će on sam sve organizovati i izvesti i da mu nikakva pomoć, pogotovu moja, nije potrebna.

Na kraju ostalo je kako je on zamislio. Odlazeći, Peko mi je sam naredio da uputim inženjerce u pomoć proleterima.

Ostali smo nas dvojica — komandant Druge proleterske i ja. Nastavljam prekinuti razgovor. On sluša, rekao bih, s pažnjom. Mora da razume moje objašnjavanje, on je učitelj, ali odgovara uvek isto:

»Ma hajde, nemoj da pričaš!«

»Ma ne boj se, neće da se slomi!«

»Ajde, bogati, nemoj da se bojiš!«

Uporan je, ali vidi se da i sam više nije tako siguran nije tako osoran u razgovoru. Činilo mi se da bi popustio, ali, izgleda, ne da mu ponos. Najzad, postavljam mu direktno pitanje:

»Zašto bi se brukao? Šta ti to treba? Zar ne osećaš da se tu radi, možda, io teškim gubicima?«

Samo je počutao, kao da je hteo nešto da izusti, ali se uzdržao, digao se polako sa mesta gde smo ležali u zavetrini i otišao. I ja sam se vratio u četu.

*

Drugovi Aleksa Dejović i Ješa Popović bili su duša ovog podhvata, kad je ujutru buknuo živ rad na obali kod Broda. Ceo bataljon proletera, a možda i više, uz pomoć naših inži-

njeraca, na čelu s Omladincem, radio je po njihovim uputstvima. Rad je počeo bez ikakvog maskiranja, na potpuno otvorenom prostoru, odlično vidljivom sa četničke strane i oni su, naravno, vrlo brzo bili načisto s tim šta nameravaju partizani kad u tolikom broju rade sa tolikom građom. Uskoro su njihovi mitraljezi počeli da sipaju vatru po celoj našoj obali. Rad se sasvim usporio, ali se ipak, zahvaljujući neiscrpnj energiji i beskrajnoj požrtvovanosti Alekse i Ješe, nije prekidao. Proleter i su, naravno, morali odgovoriti na četničku vatru, pojavili se ranjenici pa i mrtvi. Sve je to veoma dugo trajalo, ali su proleter i najzad uspeali da naprave svoju drvenu plovnu stazu i da njen uzvodni kraj usmere u maticu. Uska drvena traka zaista je spojila obale Drine. Pritisak vode je savio u luk, ona je podrhtavala i u sredini, u matici, nagnula se ali se ipak držala. Trebalo ju je isprobati i dobrovoljno se javio niko drugi nego naš inženjerac Jovo Radaković. Mitraljeska vatra sa naše strane se pojačala da bi ugušila četničku, proleter i su se pripremili i, u onom oduševljenju, zaboravljajući na svaku opreznost, zgomilali na obali pred plovnom stazom, u nameri da jurnu preko nje, čim inženjerac pređe i time dokaže njenu nosivost.

Jovo Radaković je prešao desetak metara, koračajući oprezno po mokrim balvanima i u tom momentu . . . staza se prekinula i voda je ponela razlabavljene balvane. Četnički teški mitraljez ošinio je dugim rafalom po gomili proletera na obali. Aleksa Dejović i još nekoliko drugova pali su odmah smrtno pogodoeni. Nastala je opšta zabuna, svi su se razbežali, dok Jova Radaković i danas ne može da objasni kako je uspeo da se izvuče živ i zdrav.

Imao sam, na žalost, pravo — ali se Drina ipak morala preći.

Dobio sam obaveštenje da je štab divizije odlučio da pokušamo sa mojim »samoplovom« na sektoru Druge dalmatinske brigade.

Skoro ceo dan Duško, Spoja, ja i dva inženjerca tražili smo mesto pogodno u tehničkom pogledu i najzad smo se zaustavili ispod jedne okuke reke, nizvodno od Mešaje, gde je bila najmanja brzina vode i gde je uzajamni položaj obala pružao mogućnost za pogodno vezivanje »samoplova«. Voda je na ovom mestu bila veoma duboka, a široka oko 45 metara. Obe obale

su se strmo dizale 10—12 metara, što je omogućavalo lakšu odbranu prelaza i izvesnu prikrivenost. Ostali deo čete prikupljao je građu u selu. Sa Broda, udaljenog preko 7 kilometara, nije bilo moguće doneti građu.

Mirno stanje na našem sektoru bilo je prekinuto. Posle našeg neuspelog prelaza kod Broda četnici su pojačali budnost. Po danu su izdaleka, sa kosa, pazili na Drinu i stalno pripucavali, a čim bi pao mrak spuštali su se do same vode. Na mestima gde su oni, kao meštani koji dobro poznaju Drinu, smatrali da bi se mogao očekivati naš sledeći pokušaj prelaza — sedeli su u zasedama. Pred zoru su se opet peli gore.

Vreme se mutilo. Bilo je sve toplije i često je rominjala kiša. Drina se stalno držala na istom, visokom nivou i sve je govorilo da će još više rasti, a ukoliko negde gore padne jača kiša, pobesneće, kao što to samo ona može.

Sve pripreme smo vršili prikriveno, da ne bismo privukli pažnju četnika. Još za dana bile su srezane i istesane grede od kojih je trebalo posle, po noći, kod same vode, sastaviti kostur spiava, patosati ga raspolućenim oblicima, jer dasaka nismo imali, učvrstiti spremljeno primitivno veslo i vezati splav dugačkim čeličnim užetom za ogromnu bukvu, kod same vode na našoj obali, oko 40 metara uzvodno od mesta prelaza. Trouglast splav imao je u osnovi tri metra, a visina trokuta bila je oko 3,5 metara. Inženjerci su shvatili princip »samoplova«, radili su mirno i sa voljom, ali nisam primetio neko oduševljenje. I njima se činilo da je to nešto malo i sitno. Umirivao sam i sebe i njih da ćemo kod Broda napraviti plovni most, ako noćas prebacimo bataljon i stvorimo mostobran.

Noć je bila tiha i mračna. Niski oblaci dodirivali su okolne visove. Kad smo sišli do vode, mrak je bio toliki da su se prsti ispružene ruke jedva nazirali. Suprotna obala kao da nije postojala i mi smo se osećali kao da smo na obali mora. Ovaj mrak i huk vode biće nam dobra kamuflaža. Neće nas otkriti četnici.

Prenos i spuštanje građe na usku, jedva pet metara široku šljunčanu traku između vode i strme obale četnici nisu mogli opaziti. Sve se radilo bez ikakvog osvetljenja, pa čak se i govorilo prigušeno.

U ovoj gustoj pomrčini počelo je sklapanje spiava. Tu je šum neizbežan — treba raditi sekirom i čekićem. Građa je suva i čisto zvoni. Inženjerci omotavaju krpama čekiće i ušice sekira. Nešto kao da se prigušuje zvuk, ali se kupe brzo cepaju

i više smetaju nego pomažu. Zvekne spuštenu sekira. U onoj teskobi i mraku neko se zaboravi pa nešto glasno i dovikne.

Dalmatinci, koji su se pripremali za prelaz i razporedili gore po obale, javljaju da se sa druge obale čuje četničko dovikivanje. Izgleda da su ipak po zvuku shvatili da se kod nas nešto sprema.

Prestali smo sa radom. Okvir spiava već je sklopljen. Počeli smo prikivati patos i to grmi, kao da udaramo u bure. Ne pomaže nikakvo prigušivanje. Većina inženjera izlazi gore na obalu. Slušamo i čekamo šta će četnici.

Ovde gore zaista se čuju glasovi sa one strane i to sasvim razgovetno. Može se lepo razumeti kako se oni dovikuju međusobom i psuju nam sve na svetu. Izgleda da nisu sasvim sigurni u naše namere, ali im je sumnjivo sve što se čuje odavde. Provociraju, dovikuju svašta, pa čak i kamenje bacaju preko vode.

Mi svi, kao i Dalmatinci, disciplinirano ćutimo.

Vreme odmiče. Počinje slaba kiša. Toplo je. Neki Dalmatinci predlažu da spuste dole dva-tri puškomitraljeza i da u pravcu četničkih glasova otvore vatru. Većina se, ipak, ne slaže s tim. Samo ćemo se, konačno, otkriti i nećemo ništa postići.

Čekamo i dalje. Umiruju se i četnici. Da li su otišli ili se i oni samo pritajili? Bilo kako bilo, mi moramo nastaviti. Silazimo dole i pre svega, više osećamo nego što vidimo u onom mraku da Drina naglo nadolazi. Polovina mesta gde leži naš nedovršeni splav već je poplavljena. Huk vode je jači. Inženjerci navaljuju na splav. U radu su sve sekire i čekići, pokušavaju i većim kamenjem da zakucavaju ekseru, ali to uopšte ne ubrzava rad. U mraku su udarci netačni, ekseri se krive, treba ih vaditi. Nervoza obuhvata sve. Nema ništa od prikriivanja. Sve grmi oko nas.

I odjednom četnički mitraljeski rafali. Plamičci iz usta puškomitraljeskih cevi kao da su tu pored nas. Svetleća municija. Kratkim rafalima pipaju našu obalu. Nas ne pogađaju, ali se čuje kako meci udaraju levo i desno. Četnička vatra se usmeruje sve više udesno. Izgleda, ne mogu po zvuku tačno da odrede naše mesto, ali s vatrom ne prestaju. Rafali su sve duži. Čini se da su dovukli i treći puškomitraljez. Pucaju i iz pušaka. I Dalmatinci otvaraju vatru preko naših glava. Četnici prenose svoju vatru naviše, po Dalmatincima.

»Samoplov« je gotov. Vjekoslav sa nekoliko drugova žurno vuče čelično užo do one debele bukve.

Drina raste pred našim očima i huči sve jače. Omladinac i ja penjemo se gore. Četnički meci brišu iznad same zemlje. Pretrčavam brzo голу zaravan.

»Poginuo Jovo Potkonjaik!« — čujem uzbuđeni glas Omladinca iza sebe. — »Peo se za nama!«

Inžinjerci posle nekog vremena iznose telo našeg Jovice. tihog, skromnog i milog čoveka. Pod grlom mu je ogromna crna rana. Izgleda pogodio ga je ceo rafal dok je izlazio za nama gore na zaravan. Njegovo telo izvadili su iz vode . . .

Naslućuje se zora. Četnička vatra se namah prekida. Oni po svome običaju pred zoru napuštaju obalu Drine i penju se na čuke.

Pokušavamo da pokrenemo »samoplov«. Brzo sviće i tek sad vidimo kako izgleda Drina. Biće da je negde na Pivi ili na Tari pala je jaka kiša i val visoke vode sad je stigao do nas. Drina je mutna, nosi klade i čitava stabla sa granama. Matica široka, zapenjena, sva uzburkana i čak viša od okolne vode. Ovo nije visoki nego katastrofalni vodostaj.

Sumnjivo je da ćemo išta uspeti sa »samoplovom«, ali moramo pokušati, pogotovu kad četnika nema preko. Od obale do matice nema ni pet metara. Naš splav se ljuljuška na mirnjoj vodi i veslo nije u stanju da ga utisne u maticu, toliko je ona brza. Pokušavamo da ga gurnemo u maticu dugačkim motkama, ali se on odmah naginje i tone, a čelično uže se zateže kao struna čim matica dohvati čošak spiava. Sasvim je očevidno da bi svaki pokušaj da se takva Drina pređe pomoću ma kakvog plovnog sredstva ličio na samoubistvo.

»Samoplov« je, ipak, izgleda, dobra stvar, samo ne za takvu Drinu.

Dugo traju naši uzaludni pokušaji. Izlazim gore.

Iz grupe Dalmatinaca izdvaja se Ljubo Vučković. Bled, neispavan, nervozan kao i mi svi, ali, kao i uvek, govori mirno i ljubazno svojim baritonom.

»'Ajde Voloda,' ajde nešto da učiniš!«

»Ma Ljubo, vidiš i sam kakva je Drina« — odgovaram mu u istom tonu. — »Nije kriv naš »samoplov«, nego je Drina pobesnela. Preći će to za dan-dva, pa ćemo opet pokušati. Niko nas ne pritiskuje, kao ono na Neretvi«.

Okružuju nas Dalmatinci iz njegove brigade. Pada predlog da se Drina prepliva i da se prenese konopac. Sa dva konopca sa obe obale splav bi se mogao prevlačiti.

Ja sam protiv. Ne verujem da bi iko danas mogao preplivati Drinu. Ne veruje ni Lubo. I sami borci su podeljeni u mišljenju. Jedni navaljuju, drugi sumnjičavo vrte glavama.

»Evo, ja ću!« — iznenadno se javlja visok, crn, vižljast mladić.

»I ja!« — odmah za njim još jedan, niži i zdepast.

Obojica, praćeni svojim drugovima, idu odlučno k vodi. Svlače se u hodu.

Priskaču i moji inženjerci. Ubeđuju ih da odustanu od ovog, na kraju krajeva, nepotrebnog i besperspektivnog rizika. Ako preplivaju a ne uspeju da prevuku splav, ostaće goli i bez oružja na drugoj strani. Ništa ne pomaže. Ne da im ponos da odustanu sad kad su već skinuli odeću.

Jedva pristaju da ih vežemo dugačkim konopcima da bismo mogli da ih iščupamo, ako ustreba, iz ove besne matice. Dugački konopci se odmah sastavljaju od tankih uzica kojima se uvezuju tovari na samarima. Drugo nemamo ništa.

Kao sad vidim s leđa dva gola mladića kako stoje jedan pored drugog kod vode, koja juri ogromnom brzinom. Iza njih po nekoliko drugova, spremnih da zategnu konopce. Ona dvojica se kratko dogovaraju među sobom i odjednom skaču. Njihove crne glave skliznule su munjevito niz vodu.

Idućeg momenta galama, konopci zategnuti, mnogi priskaču u pomoć, a mnogi trče niz vodu.

Obojica su živi. Plavkasto blede, strašno cvokoću zubima. Jednome je tanki konopac široko rasekao kožu na grudima. Brzo ih uvijaju u šinjele i nose u kuću.

I opet neuspeh. I opet žrtve. Inženjerci su potišteni. Tih dana četa je doživela i prvi gubitak u svojim redovima.

Kao što je naglo naišla, voda je, tako isto, već posle dva-tri dana i splasnula.

U beskrajnim diskusijama svi se slažemo u jednom —• prebacivanje bi se najbolje izvelo sa većim, slobodno plovećim splavom, ali ne znamo da ga sigurno napravimo, a još manje da sigurno plovimo lla njemu. Zasad nije moguće ni misliti o nekom mostu. Bez mostobrana i bez mogućnosti da prebacimo deo inženjeraca ne možemo ništa. Ipak, izgleda, ne ostaje ništa drugo nego »samoplov«. Pokušavam da smislim kako bih ga učinio stabilnijim i većim, ali ne uspevam. Izgleda, mirnija voda je rešavajući faktor u celom problemu.

Dani prolaze u neizvesnosti. . .

Najzad, jednog dana pred večer, stiže kurir štaba divizije. Sutra rano ujutru sa čelom četom da budem kod sela Mašaje. Ostalo, i najinteresantnije, saznajemo, kao i uvek, od kurira, Treća sandžačka pronašla je nekog meštana, profesionalnog splavara. Prihvatio se da nas nauči kako se splav pravi i kako se vozi preko Drine.

Ujutru kod Mešaje — duži razgovor sa Radom-splavarom. On je iz nekog zaselka, tu u blizini, ima decu i ženu. Visok, koštunjav seljak, tridesetih godina, govori malo i tiho. Uzdržljiv i oprezan, ali bez trunke straha. O predstojećem prelazu govori sasvim mirno, kao o nečem svakodnevnom, i to bez namrštenih hraprosti. Za njega i njegove seljake — to je sasvim obična stvar. Idu tako u goste. Prelaze ponekad i žene same. Odmah mu prilazim sasvim otvoreno i s poverenjem, i pridobijam za takav stav Duška i Omladinca.

Neće Rade građu sa Broda. Predebela je za splav. Savetuje nam da uputimo pešadijski bataljon na ogranke Vjetrenika, tu iznad sela. Zna on da tu ima usečene građe, suve i dobre. Niz strminu građa će se lako spustiti. Traži da oblice ne budu deblje od 20 do 25 santimetara.

Prenosim to Ljubu Vučkoviću i uskoro je bataljon krenuo uzbrdo. Kasno po podne građa je tu.

U međuvremenu Rade je sa inženjercima nakupio leskovog pruća — to je materijal za vezivanje balvana u splavu. Naložio je vatru, greje leskovinu i nekim naročitim, veštima pokretima usukuje svaki prut. Po njegovom uputstvu naš Pajić, kovač, iskovao je u kovačnici mnogo malih splavarskih klamfica.

I mesto prelaza za njega je stvar o kojoj nema šta da se diskutuje. Tamo gde su on i svi njegovi vazda prelazili.

To mesto je ispod samog sela Mešaje, nekoliko stotina metara uzvodno od našeg »samoplova«. Korito reke ovde izgleda kao veliki četvrtast bazen — oko 200 metara dužine i oko 50—60 metara širine. Drina ulazi kroz tesnac u gornjem desnom uglu bazena, a izlazi u levom donjem uglu, kroz znatno širi prolaz. Uzak mlaz matice, lepo uobličen sretnom konfiguracijom dna, preseca ovaj bazen po dijagonali, a sa obe strane matice velike površine mirne vode. S naše strane obale se strmo spušta u vodu, dok se sa četničke pravolinijski uzdiže u vidu velike kose ravni, prosečene u sredini uskom, obraslom jarugom, koja se pruža sve do kuća gore u strani.

Posle podne je izvedena mala artiljerijska i minobacačka priprema. Protivkolac Druge proleterske prvim hicem od tri ispaljena metka, sa odstojanja preko 2.000 metara (kako su mi to docnije pričali artiljerci) pogodio je u otvoren prozor velike kuće gde je bio četnički štab. To je bio vanredno tačan pogodak i mi svi koji smo gledali bez dogleda, ne videći eksploziju male granate unutar kuće, mogli smo se uveriti u tačnost pogotka po tome što su iz kuće odmah počeli ispadati četnici i bežati uzbrdo, preko kose, terajući tovarne konje i noseći u rukama neke zavežljaje. Ostala dva metka i desetak bacačkih mina upućeno je tamo gde su već ranije bile primećene koncentracije četnika — to je bilo sve. Nije mnogo, ali za četnike sasvim dovoljno.

Splav smo gradili opet po mraku. Noć je bila znatno svetlija, ali i širina reke između nas i četnika znatno veća, tako da je njihova vatra bila, praktično, bez značaja. Uopšte, verovatno zbog one naše artiljerijske pripreme, ove noći četnici su bili daleko manje nasrtljivi.

Pažljivo smo pratili rad splavara Rada, jer je ovaj splav, praktično, on sam izradio. Inženjerci su mu pomagali vršeći samo nekvalifikovani deo posla. Dugo, sve do posle ponoći, trajalo je prenošenje građe po mraku jer su je Dalmatinci ostavili više od kilometra daleko od mesta prelaza.

Splav je bio dugačak nešto preko 5 metara i širok 2 metra. Sve grede bile su okrenute tankim krajem napred, tako da je splav dobio trapezast oblik. Balvani su spojeni leskovim prućem prikovanim samo sa gornje strane malim klamficama. Rade je splav sastavio i zakovao na vodi, a ne na suvu. On je na vodi sam lako rukovao građom, a udarci pri zakivanju klamfica gotovo se nisu čuli. Na prednjem delu spiava namestio je po jedno veslo sa svake strane, a pozadi jedno duže veslo, kao kormilo. Sva vesla tesao je sam i nije hteo da mu to neko drugi uradi.

Na sva moja zapitkivanja zašto se radi ovako a ne onako, samo je slegao ramenima. »Tako mi to uvek radimo« — jedino mi je odgovarao. I zaista, sve što je i kako je radio davalo je utisak nečeg veoma starog, nekog vekovnog, nesvesnog iskustva. Pitao sam ga zašto brvna u splavu ne bi mogla biti čvrsto ukovana nekim daskama, kao nekim čvrstim patosom. On je energično protestovao: »Ne, ne, splav mora da bude živ!« Nisam mogao shvatiti tehničku suštinu ovog argumenta, ali ve-zujem da to ima neki značaj u praksi splavara.

Prelaz je počeo ujutru, oko 6 časova. Sunce je obasjavalo ceo predeo i vreme je bilo neobično lepo, a sam kanjon Drine bio je do vrha ispunjen gustom, belom maglom. Nigde drugo? ni trunke magle i ovaj redak prirodni fenomen neobično nam je išao naruku. Četnici, po svome običaju, već su bili napustili zasede pored vode, a od magle nisu videli šta smo pripremili, niti su odozgo, sa čuka, išta mogli primetiti. Prelaz se mogao vršiti sasvim komotno i bezbedno.

Na splav su stali prvih sedam Dalmatinaca sa puškomi-traljezom. Toliko je Rade dozvolio. Na prednjim veslima radila su dva Dalmatinca a na krmu sam Rade. Prema tome, opšta nosivost spiava bila je deset ljudi.

Naređujući veslačima da veslaju što jače, Rade je uputio splav uzvodno, mirnom vodom pored naše obale. Na kraju onog bazena, u njegovom desnom donjem uglu, sa nekoliko jakih i veštih zamaha kormila, on je okrenuo splav i u luku ušao u maticu u gornjem desnom uglu. Dohvaćen maticom, splav je jurnuo nizvodno po dijagonali bazena i proleteo pored nas. Ništa ne shvatamo i već mislimo da ćemo doživeti nov neuspah, kad Rade, gotovo u samom donjem levom uglu bazena, snažnim trzajem kormila iščupa splav iz matice i opet ga u luku ubaci u mirnu vodu s one strane matice, vičući veslačima da grabe što jače. Splav se, opet uzvodno, polako primicao mestu pristajanja na suprotnoj obali. Izlazak Dalmatinaca nije trajao ni desetak sekundi i oni su, verovatno prema ranijim uputstvima, zamakli nekuda uzbrdo u maglu. Na povratku — isti manevar, samo u drugom pravcu. Cela tura trajala je 8 do 10 minuta. Za jedan čas moglo se prebaciti 40 do 50 ljudi.

Koliko li je stotina godina trebalo ljudima da otkriju ovaj, u tehničkom smislu, jedino opravdan način prelaska matice Drine na splavu. Da se splav ne bi prevrnuo, potrebno ga je čitavih dvesta metara postepeno pomerati sa jedne na drugu stranu matice, koja nije šira od desetak metara. To je zaista »realno tehničko rešenje na nivou raspoloživih materijalnih sredstava« — opet se prisećam reči druga Tita. I koliko li je života bilo žrtvovano u toku sticanja ovog iskustva, da bismo se mi sad mogli sasvim sigurno prebacivati preko Drine na splaviću koji i ne liči na neko solidno plovno sredstvo. Osetio sam poštovanje prema našem Radu-splavaru, nosiocu istinske narodne mudrosti, koji je svoje iskonsko umenje na tako skroman, ali i tako hrabar način, stavio u službu našeg velikog poduhvata.

Izašao sam gore iz magle. Pridružujem se Peku Dapčeviću, koji sa svojim štabom, sa puta iznad sela Mešaje, posmatra suprotnu obalu. Kod četnika nema nikakve uzbune, oni uopšte i ne znaju šta mi radimo. Lunjaju između kuća.

Komandant Druge dalmatinske brigade Ljubo Vučković oprašta se i lakim, žurnim koracima silazi dole na prelaz. On će lično rukovoditi dejstvom ove prve grupe, sa kojom će sad da pređe na drugu stranu.

Dan je blistavo sunčan i topao. Nešto posle 8 časova magla iznad Drine počela je da se komeša, da se diže u dugačkim pramenovima i da iščezava u toplom vazduhu.

Uz jarugu sa one strane penju se naši Dalmatinci. Lepo se vidi i bez dogleda — tako je to sve blizu — kako promiču sure pognute ljudske prilike između grmova. Razaznaje se i Ljubova prilika po onom njegovom kožnom kaputu. Gledamo odavde kao neki dobar film na širokom platnu.

Odjednom, pri samom vrhu jaruge, ispod kuća gde su bili četnici, zapraštaše ručne bombe. Istog momenta nekoliko teških minobacača sa naše strane izbaciše seriju mina za podršku Dalmatinaca. Okršaj bombama bio je kratak, ne verujem da je trajao više od nekoliko minuta. Posle toga — puščana vatra i mitraljeski rafali. Postepeno i to se smirilo. Četnici su pobjegli.

Na prebacivanju se radi neumorno i istim tempom. U onom kratkom okršaju sa četnicima neki zalutali metak ranio je Rada-splavara. Pogodio ga je u nogu, ali kost nije dotakao i on uopšte nije napustio rad. Obustavio je prevoženje samo dok su ga naši previli.

Dalmatinci su već shvatili suštinu krmarenja splavom ali Rade i dalje stoji na splavu i pazi. Njihove posade su se smešnjivale, a on nije napustio splav do kraja.

Oko podne prebacujemo se i mi, inženjerci. Ispod sela na drugoj obali videli smo i ranije veliku gomilu oblica. Idemo da izgradimo još jedan splav.

Poneli smo leskovo pruće i inženjerci su do u detalje ponovili sve što su naučili noćas od Rada.

Splav je bio skoro 9 metara dug i nešto preko 3,5 metra širok. Od miline inženjerci su postavili na njemu katarku sa malom crvenom zastavicom.

Još za videla na mesto prelaza stigao je i ovaj veliki splav, koji je mogao prevesti 25 ljudi ili 4 tovarna konja. Rade je isprobao njegovu manevarsku sposobnost, popravio nešto

feod krme i odobrio ga. Na splav se ukrcala dalmatinska posada, a Rade je produžio da vozi svoj mali splav.

U toku narednih 48 časova, sa oba spiava, bili su prebačeni svi borbeni delovi Druge divizije. Rade je s neprikrivenim ponosom prebacio Peka Dapčevića i Mitra Bakica i otišao hramajući kući.

Četa je sad mogla da se smesti na Brodu. Inženjerci su očistili dve veće sobe u napuštenoj radničkoj baraci, zatvorili daskama i terpapirom razbijena okna i mi smo dobili »svoju kuću«. Imali smo »palače« bez slame, dobre peći i neograničenu količinu drva i to je bilo sasvim dobro. O Radu su svi govorili s poštovanjem.

*

Preko telefonske veze sa našom hau'bičkom baterijom, koja je bila smeštena negde pored puta Foča — Miljevina, Terzić mi je poručio iz Govze da se kod Broda izgradi most preko Drine za osiguranje dejstva Druge divizije i za kretanje ranjenika. O mostu sam mislio i sam, i sad je bila prilika da pokušamo.

Na Brodu smo imali sve što je bilo potrebno za izgradnju plovnog mosta, kako sam ga ja zamislio — dugačke, debele žičane konopce, debelu suhu građu, debele daske, klamfe itd.

Mesto za most izabrao sam uzvodno od starog, srušenog mosta. Konstrukcija je zajazila rečni tok i nešto usporila vodu iznad mosta. Tu je voda postala mirnija, ali i dosta široka, dok je ispod mosta, gde su pokušavali proleterci, bila uža, ali znatno ubrzana.

Najpre je trebalo razapeti između obala glavni, noseći žičani konopac. U skladištu smo našli čelični konopac dug oko 130 metara i deo 30 mm i dovukli ga na obalu. Nekoliko inženjeraca prešlo je na drugu stranu Drine splavom kod Mešaje. Obalom su došli preko puta nas. Jedan od njih i jedan sa naše strane spustili su se preko srušene konstrukcije tako da ih je delilo svega oko 20 metara strahovito brze vode. Sa naše strane prebačen je kamen, koji je preneo kraj tankog konopca. Pomoću njega je prevučeno ono naše tanko čelično užo kojim smo vezivali »samoplov«, a užetom kraj debelog, čeličnog konopca. S velikim naporom inženjerci su uspeli da prevuku na onu stranu toliko ovog konopca da su ga mogli omotati oko

jedne veće šiljate stene, koja je štrcala vertikalno na samoj ivici suprotne obale. Težak konopac je potonuo na dno reke. Trebalo ga je nategnuti bar toliko da se podigne do površine vode, međutim napori cele čete nisu bili dovoljni. Neko od inženjera je predložio da potražimo u selu par volova u jarmu, da kraj konopca vezemo za jaram i da ga tako izvučemo. Prošlo je dosta vremena dok su se volovi pronašli, ali najzad, već posle podne, konopac je bio nategnut i vezan sa naše strane za jednu bukvu.

Za konopac, koji se pružao ispod same vode, inženjerci su počeli prikivati jednim krajem balvane na odstojanju oko 1,5 metar jedan od drugog. Svi balvani su bili orijentisani paralelno toku vode i svi su bili, naravno, sa nizvodne strane konopca. Preko balvana postavili smo mosnice od tanjih oblica, a preko njih patos od debelih dasaka. Most je rastao postepeno, balvan za balvanom, od naše prema suprotnoj obali. U celini, to je bila imitacija pontonskog mosta u kojem su ulogu pontonskih čamaca imali debeli balvani dugi 6—7 metara.

Postavljen malo ukoso, most je bio dug oko 78 metara sa širinom patosa od 2 metra. Izgledao je kao uska, mala izvijena traka i bio je veoma stabilan, zbog velike dužine nosećih balvana, i uopšte čvrst i solidan. Inženjerci su postavili i ogradu sa obe strane.

Ceo rad na isgradnji ovog mosta, sa prenosom materijala, trajao je oko 36 časova.

Iako je posle prelaska Druge divizije na našem sektoru uspostavljeno zatišje, mi smo, ipak, na desnoj obali ostavili inželjerijsku patrolu u zasedi u starom italijanskom bunkeru kod srušenog mosta, a na našoj — mitraljez u prozoru napuštene kuće za eventualnu podršku zasede. Bili smo, ipak, suviše blizu Foče.

Prema mojim proračunima trebalo je da nosivost mosta bude oko 200 kg po dužnom metru, bez primetnog tonjenja balvana. I zaista, kad su već sutradan preko njega krenule bolnice i prešla brdska artiljerija Druge divizije, most je sasvim lako izdržao ovo opterećenje i po njemu se išlo bez ikakvih predostrožnosti i sasvim normalno.

Najveći ispit položio je naš most kad su preko njega prenete rastavljene haubice. Zapravo, demontirane su bile samo cevi i, kao najteži delovi (mislim oko 1000 kg), prevučene preko mosta pomoću konopaca. Ispod cevi most se veoma elastično

ugibao i tonuo toliko da se voda prelivala preko patosa, ali se odmah vraćao u normalan položaj čim bi se cev pomerila napred.

Udobno prebacivanje ranjenika preko Drine trajalo je samo nekoliko dana. Iako je Druga divizija rasterala i potisnula četnike, ipak je na terenu ostalo dosta elemenata koji su, izgleda, obavestili italijanski garnizon o Foči o našem mostu. Sami Italijani nisu uopšte izlazili iz svog utvrđenja.

Iznad naših glava opet se pojavila nemačka avijacija, a bolnice su bile primorane da prelaze Drinu samo po noći.

Dva dana su piloti nemačkih »dornijea« potrošili u traženju našeg mosta i, po svoj prilici, u iznalaženju pogodnog pravca za njegovo nadletanje i određivanju najpovoljnije pozicije za bombardovanje. Sa okolnih kosa, gde smo se peli svako jutro da ne budemo baš na meti, lepo su se mogli primetiti ti njihovi naponi. U toku ova dva dana oni su bacali bombe svuda, pa i na Brod, samo ne na most, ali su ga bezbroj puta nadletali iz raznih pravaca i na raznim visinama.

Teškoća je, očevidno, bila u tome što je most bio u tesnacu između visokih planina i aviona nije mogao da se spusti nisko prilikom bombardovanja, a sa velike visine ova uska sivkasta tračica praktično se nije videla.

Najzad, trećeg dana, sva pažnja nemačke avijacije bila je prikovana za naš most. Od ranog jutra do pred mrak »dornijei« su se smenjivali iznad njega. Cesto su leteli u grupama po dva i tri i bez prestanka ga bombardovali, bacajući bombe svih težina sa raznih visina i iz raznih pravaca.

To je trajalo neprekidno pet dana.

Sa kosa smo videli da oni nikako ne mogu da pogode most. Bombe, naročito one teže, retko su padale bliže od dvadeset metara od mosta, a kad bi se to i desilo, on bi se samo jače zaljuljao na talasima uzburkane vode i opet bi se umirio. Svako veče po odlasku aviona inženjerci bi ga pregledali i sem ponovnog prikucavanja poneke pomerene patosnice, nikakve druge opravke nije trebalo vršiti. Međutim, u balvanima koji su nosili most bilo je sve više gelera od bombi i mitraljeskih metaka. Van svake sumnje, pravi pontonski most dosad bi sigurno bio potopljen. Njegovi čamci bili bi probušeni. Naš most na balvanima sasvim dobro se odupirao takvom ranjavanju i plivao je i dalje.

Ranjenici, prikupljeni u toku dana iznad Broda pored Bistrice, nastavljali su prelaženje Drine po noći, a ujutru —

sve iznova. Vreme je, kao za inat nama, bilo veoma pogodno za avijaciju — vedro, sunčano i gotovo bez vetra.

Bilo nam je jasno da se naš most može uništiti samo kidanjem glavnog čeličnog konopca, obaranjem bukve na našoj strani ili razbijanjem kamena na suprotnoj obali, za koje je most bio vezan. Međutim, sudeći po svemu, verovatnoća takvih preciznih podataka bila je veoma mala i mi smo sa velikim uživanjem posmatrali nemoć ove silne avijacije pred našim elastičnim i otpornim mostićem.

Mnoge tone bombi bacili su Nemci sasvim uzalud. Otišlo je i mnogo njihove mitraljeske municije. I samo jednog dana našli smo pored obale ogromnu količinu krupne mrtve ribe. To je bila jedina šteta od dugotrajnog bombardovanja.

Najzad, kasno po podne petog dana, jedan »dornije« kao poslednji napad toga dana, izvršio je vratolomno obrušavanje na most, uz očevidan ogromni rizik, jer se jedva izvukao brišući iznad same šume na kosama pored Drine. On je bacio čitav tovar malih bombi i prosto je prekrpio njima celo područje našeg mosta.

»Pogodio! Pogodio!« — povikao je neko pored mene, psujući žestoko.

Gledam u most sa visine. Ništa, dobro je. Na srednjem delu, kao da je nestalo u dužini desetak metara, ali ostalo sve stoji na mestu. Znači, konopac je čitav, a to je glavno.

Za nekoliko časova rada, ogorčeni ali i sretni, inženjerci su ubacili nekoliko novih balvana na mesto onih koje su bombe otkinule od konopca, namestili nove mosnice i patos. Izgleda da je na patosu eksplodiralo odjednom više malih bombi.

Sutradan avijacija više nije napadala naš most. Ranjenici su, ipak, i dalje prelazili preko njega samo u toku noći.

*

Situacija se menjala. Nemci su, izgleda, preduzeli nešto od Sarajeva. Terzić poručuje preko kurira da hitno izgradimo još jedan most preko Drine negde oko Sćepan-Polja, blizu mesta gde se sastaju Tara i Piva, a ovaj most kod Broda da pripremimo za rušenje. Spoja sa nekoliko drugova ostao je da izvrši taj zadatak, a svi ostali su odmah krenuli.

Tu je Drina uža, ali i neugodnija. Voda je nemirna i neujednačena. Tara i Piva još se nisu potpuno izmešale i onog dana kad smo stigli tamo, voda uz desnu obalu bila je žućkasta

zbog kiše na Tari, a voda Pive, čista i zelenkasto plava, tekla je uz našu, levu obalu. Drinska matica se stvarala na sastavu ove dve vode i odmah postajala brza i uzburkana.

Nema velikih mogućnosti za izbor mesta za most. Sa one strane kod vode raste samo jedna jedina jaka i debela bukva, kod samih Bastasa. Desno i levo, koliko god oko hvata, obala je vertikalno odsečena stena i samo na ovom mestu preseca je uska jaruga i tu je izrasla bukva. Raste na golom kamenu i ogromne debele žile ulaze u pukotine. Znali smo da i debelo stablo na golom kamenu ne stoji čvrsto kao u zemlji, ali drugog izbora nije bilo. Sa naše strane obala je plitka i obrasla dobrom šumom. Tu, malo nizvodno ušće je Sutjeske i mi smo je prešli idući sa Broda, preskačući sa jednog na drugi veliki komad stene, koje je Sutjeska dogurala ovamo iz svoje klisure. Na ušću Sutjeska je bila razlivena i onog dana nije bila dublja od pola metra, ali užasno hladna.

Zadovoljni smo što se sav potrebn materijal našao tu, na obroncima Vučeva — obla građa, debele, tesane talpe pa čak i debeli, dugački žičani konopac, ostavljen u šumi.

Prikupljajući materijal inženjerci su našli nekog starog seljaka. On im je pokazao gde je u šumi ostao čelični konopac. Pita ih:

— Šta će vam to?

— Pa most da gradimo, čiča.

— 'Ajde sinko, mnogi su to dosad pokušavali, ali kao što na ovom mestu nikad nije bilo mosta preko Drine, neće ga ni sad biti. Ne daju to Piva i Tara. 'Ajte vi drugim pravcem!

Naši se smeju. Pozivaju seljaka da se prošeta preko našeg mosta kad bude gotov. Pitaju u šali bi li on častio?

Stari menja ton. Mirna i vesela uverenost inženjeraca pokolebala ga je. U razgovoru se ispostavlja da bi on i te kako želeo da pređe Drinu i to sa ovcama.

— Evo, uzmite koju god hoćete ovcu, ako me pustite da preteram stado!

Inženjerci se pogađaju:

— Pa zar samo jedna ovca? Vredelo bi bar još jedno jagnje!

Na tome je i ostalo. Na rastanku mu kažu neka on sam pazi kad most bude gotov, jer neće imati vremena da ga traže.

Drina je tu široka oko 40 metara. S one strane stalno, u grupama i pojedinačno, prolaze naši bolesnici i ranjenici koji su prešli Drinu prošle noći preko našeg mosta kod Broda. Inži-

njerci se dovikuju sa njima i mole ih da prihvate kamen sa tankim konopcem. Jedan se nevoljko spušta do vode i, posle nekoliko pokušaja, naš kamen mu pada pred noge. On prevlači s mukom, jer mu smeta brza voda, naše tanko čelično uže i veže ga za bukvu. Za prebacivanje teškog žičanog konopca inženjerci prave mali splav, vežu ga za kraj tankog čeličnog užeta, a na splavu slažu u spiralama desetak prvih metara teškog konopca. Njihova inicijativa, posle one strašne škole na Neretvi i dosadašnjeg iskustva na Drini, toliko se razigrala da mene gotovo ni o čemu i ne pitaju, nego samo obaveštavaju o svojim dosetkama. Oni hoće, ipak, da ostvare ideju »samoplovac«. Jovan i Nikola Radaković otiskuju splav od obale i veslom na zadnjem kraju daju mu pravac. Sa naše strane debeli konopac se popušta kako se splav udaljava. Matica je dohvatila splav, on se naglo i opasno nagnuo, čujemo vrisak sa njega, ali održao je ravnotežu i preskočio maticu. Dalje je sve išlo lako i brzo.

Most — isti kao kod Broda. Dugačak oko 40 metara. Izgrađen za jednu noć. Ovi bistri mladići gradili su ga kao nešto obično i dobro poznato.

Voda je ipak prejaka. U sredini most je mnogo savijen i nagnut i stalno podrhtava i vibrira pod pritiskom vode.

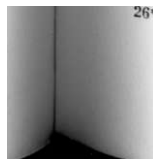
Onaj čiča došao je još prije sunca, kad su inženjerci prikucavali poslednje daske patosa. On nije bio samo iznenađen, nego zaista preneražen. Nikad se tu nije mogao postaviti most, on to već decenijama zna, i evo — sad je osvanuo prekonoc. Kaže da on uopšte nije smatrao za Zbilju onu inženjerijsku šalu sinoć, ali potreba da pretera ovce bila je tako velika da je zanoćio kod nekih seljaka u blizini, samo da bi se odmah ujutru uverio da od mosta nema ništa, pa da se više ne sekira.

Nakon dva-tri sata — evo ga sa ovcama. Basta odmah odvaja jagnje. Seljak nudi i ovcu. On je to obećao.

— Eno, uzmite onu tamo — pokazuje nam hromu, mršavu ovcu na kraju stada. Seljak je seljak.

Nismo mu je uzeli. Trebaće mesa i našim ranjenicima, a seljak tera ovce baš tamo gde i treba — prema selu Bobovu, kuda kreću ranjenici, pa i neke jedinice.

Okolo podne vraćaju se naši sa Broda. Iako sam im pričao kako nisam uspeo pre godinu dana, baš tu na Tari, da presečem eksplozivom žičane konopce mosta i savetovao da to i ne pokušavaju, nego da ih seku običnom sekirom, ipak su oni utrošili svu rezervu eksplozivu i, naravno, uzalud izgubili i eksploziv

i vreme. Već pod vatrom oni su presekli sekirom konopac i voda je u tren oka smotala i odnela sve njegove ostatke.

Sutradan, rano ujutru, pored mosta je prošao drug Tito na putu iz Govze za Kruševo. Primetili smo ga kad je preskakao one stene na ušću Sutješke.

Ceta se smestila na suvoj uzvišici pored Drine, kod samog mosta. Spavali smo na gomili suvog, lanjskog granja.

Ranjenici prelaze preko našeg novog mosta. Sad idu preko Vrbniče . . .

Vreme je najzad sasvim toplo, letnje. Odmaramo se kako možemo. Inženjerci održavaju partijski sastanak. Raspravljaju neke unutrašnje zađevice, koje nisam ni primetio, iako sam s njima neprekidno.

Posle sedam-osam dana vreme se promenilo. Ponekad padne i kratka, plaha kiša. Oko nas kao da je zatišje, puška se ne čuje ni izdaleka. Ali nekako, kao nekim šestim čulom, osećamo da smo opet na pragu teškog perioda. Neki prezdraveli proleterci, koji su zanoćili pored naše »inženjerijske« vatre, pričaju da su dobili pravac da traže svoje jedinice čak kod Sinjajevine. Neće da idu preko našeg novog mosta, nego će preko Pive kod Kruševa, preko onog visećeg mosta, koji smo izgradili u aprilu 1942. i srušili na polasku za Krajinu. Četnici su ga opravili za svoje potrebe i eto, opet se mi njime služimo.

Posle ponoći počne jaka kiša sa grmljavinom, a u zoru Drina je opet naglo pobesnula. Ovoga puta jaka kiša se sručila 11a Pivu. Znamo po tome što je sad pored naše obale voda »kao oranje« i toliko snažna i visoka da je potisnula maticu sasvim uz suprotnu obalu. Svi smo kod mosta. U sredini on se sasvim nakrenuo, daske patosa stoje skoro vertikalno, i to još više povećava pritisak vode. Bukva sa one strane sitno drhti svim grančicama. I odjednom, bez ikakvog treska, tako reći »bezglasno« — ona je klonula i naš most je nestao. Presekli smo čelični konopac i sa naše strane. Neka ide sve zajedno. Žao je inženjercima, most bi još bio koristan, ali šta ćemo?

Oko nas se prikupila grupa ranjenika, koji su nameravali da jutros nastave put za Bobovo preko našeg mosta. Posmatraju sve to bez ikakvog uzbuđenja — suviše su izmučeni da bi ih moglo ma šta uzrujati. Samo pitaju kuda sad treba da krenu. Pokazujemo im put za Kruševo i oni sasvim mirno, potpuno bezizrazna lica, kreću tamo.

Četa se sprema za pokret. Nismo tu više potrebni. I po običaju šala mora da padne:

»Dobro je što je onaj čiča već daleko odmakao. Sad bi on bio u pravu!«

Preko visećeg mosta na Pivi kod Kruševa, preko Tare kod Uzlupa, četa je stigla na Bitijsko polje, iznad Žlatne Tare. Na polasku nam je rečeno da tu treba da se odmorimo i da se okrepimo u bogatijim selima.

U dobrim kućama, na mlečnoj hrani, dobro smo se odmorili nekoliko dana, a onda, jednog jutra, kurir iz Vrhovnog štaba donese naređenje da odmah krenemo u Zabljak.

To je bio, u stvari, početak pete ofanzive.

Ing. Vladimir SMIRNOV

HAUBIČKI DIVIZION VRHOVNOG ŠTABA

OD FORMIRANJA DO BOJA NA PROZORU

Uskoro posle formiranja 1. i 2. proleTERSke i 3. udarne divizije, a posle uspešne akcije 1. i 3. divizije na grad Jajce (26. i 27. novembra 1942. godine), naredbom vrhovnog komandanta formiran je na području Glamoča Haubički divizion Vrhovnog štaba. U sastav divizionu ušle su haubice sa stočnom zapregom i celokupnim priborom koje je zaplenila 1. proleTERSka divizija u borbama oko Ključa i Snetice i one što su iz krajiških jedinica upućene 2. diviziji u oblasti Glamoča (svega 4 haubice sa punom opremom, priborom i stočnom zapregom). Od ovih haubica formiran je divizion sa 2 baterije po dva oruđa 100 mm M 14/19. Osim toga, formiran je i kompletan štab divizionu (komanda, telefonsko signalno odeljenje i popunjavajući deo divizionu sa dva odeljenja: municijskim i odeljenjem za ishranu).

Ovaj divizion, sposoban za pokret i borbu, stavljen je pod komandu 2. proleTERSke divizije čiji se štab nalazio u neposrednoj blizini Glamoča.

Divizion je u momentu formiranja imao 238 metaka i to: manji broj udarnih granata M 28 bivše jugoslovenske vojske, a ostalo su bile udarne granate nemačke ratne izrade koje su se kod eksploatiranja pokazale dosta nesigurnim.

Haubički divizion VS u sastavu 2. proleTERSke divizije i pod rukovodstvom njenog štaba, učestvuje u sledećim akcijama:

— u napadu na Livno 15. decembra 1942. godine kojom prilikom je sa 2. baterijom uspešno potpomogao zauzeće ovog utvrđenog ustaškog uporišta;

— u napadu na gradić Sujicu sa 1. baterijom (17. decembra 1942. g.);

— sa 1. baterijom 18. decembra 1942. godine u napadu na Duvno (ovaj grad su zauzele jedinice 2. proleterske divizije).

Evo kako je tekao napad na Duvno.

Štab 2. proleterske divizije dobio je podatke o snazi neprijateljske odbrane u Duvnu. Pored toga dobio je i pogrešne podatke o pojavi većeg broja neprijateljskih tenkova u oblasti Duvna koji su navodno stigli od Imotskog. Na osnovu tih podataka štab diviziona je zaključio da bi bilo potpuno pogrešno i nepreporučljivo postavljati haubice bilo na drumu Livno — Duvno, bilo na drumu Šujica — Duvno. U prvom momentu štab divizije je odlučio da izvrši noćni napad na Duvno, silovito, iznenadno i bez upotrebe artiljerije. No usvojen je predlog štaba diviziona da se jedna baterija haubica izvuče drumom Livno — Potočani — Zagoriščani, a odatle na jug brdovitim i gotovo neprolaznim planinskim stazama u oblast Jelovače (k. 1572). Haubičari su izvukli još u toku dana haubice u pomenuti rejon i izvršili pripremu po karti za tučenje grada, a naročito njegove istočne utvrđene ivice. S obzirom na to da nismo imali nikakvu vezu sa našim jedinicama koje su napadale Duvno, odlučeno je da se tačno u 20.00 časova ispali izvestan broj artiljerijskih zrna na grad. Tako smo i uradili. Pošto je bila sušezica i velika magla, zatim velika kiša i vetar, ispalili smo samo 6 zrna. Interesantno je napomenuti da su ta zrna pala na utvrđenu zapadnu ivicu Duvna, baš u momentu snažnog naleta jedne naše brigade koja je napadala od Šujice. Prema kazivanju meštana i zarobljenika, eksplozije tih nekoliko zrna povećale su paniku ustaško-domobranskog garnizona od preko 3.000 vojnika. Boj je dobijen i naš dalji pokret ka Prozoru bio je omogućen.

U napadu na Kupres, 28. decembra 1942. godine učestvovalao je kompletan divizion kome je bila pridata i brdska baterija 2. proleterske divizije. Ispaljeno je ukupno 38 zrna. Međutim, uspeh gađanja bio je dosta slab zbog teškoća u osmatranju usled snažne vejavice. Ovaj napad naših jedinica nije uspeo.

Posle neuspelog napada na Kupres, divizion se vratio i razmestio u neposrednoj okolini Livna, sa zadatkom da se što pre reorganizuje i popuni.

Divizion je u ovoj bazi popunjen stokom iz sela u Livanjskom polju i ljudstvom iz jedinica 2. proleterske divizije. U

sastav divizionu definitivno je ušla i brdska baterija 2. proleterske divizije.

U januaru 1943. Haubički divizion VS dobio je iz rasformirane Artiljerijske škole u Bosanskom Petrovcu sve slušaoce i tri kompletne haubice sa volovskom vučom i municijom. Sa ovim materijalom i ljudstvom koje je stiglo preko Oštrelja, Drvara, Grahova i Livanjskog polja, formirana je 3. haubička baterija i izvršena reorganizacija. Nakon toga divizion je imao sledeću formaciju:

- Stab divizionu,
- Stabni vod od tri odeljenja: kurirsko, izviđačko i odeljenje za vezu,
- 1. brdska baterija (2. proleterske divizije),
- 1. baterija od 3 haubice,
- 2. i 3. baterija od po 2 haubice,
- Popunjujući deo divizionu (municijski i deo za snabdevanje sa ukupno 28 dvoosovnih zaprežnih kola).

Ovako reorganizovan i popunjen divizion odlazi na pravac Duvna. Sa 1. haubičkom baterijom učestvuje u napadu na Posušje i Imotski, podržavajući jedinice 2. proleterske divizije. Odmah po zauzeću Imotskog, divizion dobija naređenje od Vrhovnog štaba: *da izađe iz sastava 2. proleterske divizije (kojoj da ostavi brdsku bateriju) i da se prebaci najhitnije na prostor s. Sćit, s. Rumboci (oko 8 km zapadno od Prozora)*. U istom naređenju je naglašeno da će divizion učestvovati u napadu na Prozor, *podržavajući jedinice 3. udarne divizije*. Tako je, 13. II 1943. u 18.00, kompletan divizion krenuo pravcem: Paklena planina — s. Ravno — s. Rumboci — Prozor. Posle napornog noćnog marša preko snegom zavejane Paklene planine divizion je stigao 14. februara 1943. (oko podne) na prostor Rumboci, s. Sćit.

NAPAD NA GRAD PROZOR

Po planu operacija Vrhovnog štaba trebalo je u prvom momentu izvršiti najteži i najvažniji zadatak od kojeg je zavisio uspeh protivofanzive naše Glavne operativne grupe: razbijanje neprijateljskog utvrđenog rejona: Mostar — Prozor — Ivan-sedlo koji je na našem operacijskom pravcu stajao kao prva i najjača barijera. Zamisao vrhovnog komandanta je bila: razbijanjem ovog utvrđenog rejona izaći što pre iz tesnaca Rame i Neretve i probiti se ka Hercegovini. U ovoj zamisli 3. udarna

divizija dobija zadatak: prikupiti se na prostoru Gornjeg Vakufa i prodreti pravcem Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic, likvidirati neprijateljska uporišta: Prozor, Rama, Ostrožac i Konjic i obezbediti prelaz preko Neretve za dalje prodiranje na jugoistok.

Štab divizion je primio u selu Šćitu od Vrhovnog štaba naređenje da potpomogne napad 3. udarne divizije na Prozor i, ako je potrebno, da utroši svu municiju, a potom da uništi haubice.

Dobijanju zadatka u Vrhovnom štabu prisustvovao je i štab 3. udarne divizije. Tom prilikom dogovorili smo se sa štabom 3. udarne divizije:

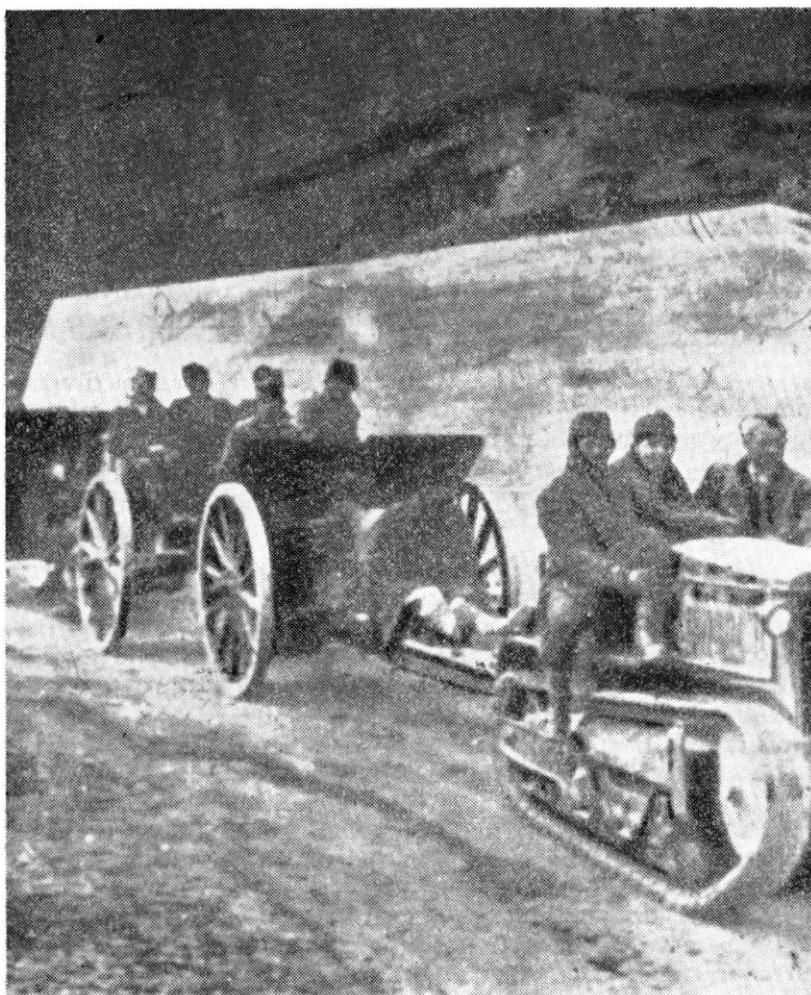
— da se sa određenih vatrenih položaja sa celim divizionom izvrši artiljerijska priprema, koja će trajati 30 minuta. Početak pripreme 15. februara 1943. godine u 21.00;

— da se osigura veza za početak pripreme po časovniku, a dalja eventualna vatra po ugovorenim znacima (ispaljivanjem signalnih metaka sa osmatračnice štaba 3. udarne divizije).

Dalja naša gađanja nisu bila planska. Komandiri baterija sami su upravljali haubice na one delove grada (»tvrđave«) odakle su čuli ili primetili svetlost dejstva neprijatelja. Prirodno, ovakva vatra docnije nije mogla biti korisna te je obustavljena u 23.30 časova.

Osmatranje gađanja i korektura vatre nisu se mogli ni zamisliti, nego su naši haubičari instinktivno upravljali cevi na neprijatelja, nanoseći mu dosta gubitaka. Tako, na primer, iako je ovo gađanje bilo u suštini neplansko u svom drugom delu, ipak je italijanska haubička baterija posle prvih naših izbačenih zrna potpuno umukla (pogođena su dva bunkera i delimično uništena posada). Pogođena je takođe jedna utvrđena kuća na zapadnoj periferiji grada u kojoj je, izgleda, bila neka manja rezerva od oko 30 Italijana. (Granata je probila kuću. Sutradan smo u kući zatekli vojnike pribijene uza zid ili pobacane po podu. Svi su bili mrtvi.)

U zoru 17. februara divizion je bio potpuno spreman da sa nekoliko haubica uđe u sam grad i pomogne našoj pešadiji zauzeće eventualnih poslednjih uporišta italijanskih fašista iz divizije »Murde«. Međutim, ovo više nije bilo potrebno, pošto su jedinice 3. divizije potpuno očistile grad od neprijatelja. Italijanski garnizon u celini bio je uništen delom još u gradu, a delom prilikom bekstva u dolini Rame.

Zaplenjena artiljerija kod Prozora

Tom prilikom smo zadobili veliki plen. Haubičari su imali velike trofeje: 4 kompletne haubice italijanske proizvodnje i oko pet hiljada kompletnih metaka za njih. Nikada do tada nismo imali veću količinu municije. Zaplenili smo takođe dva

protivavionska topa 20 mm, no bez municije, pa ih nismo mogli ni koristiti u daljim dejstvima.

Tako su jedinice 3. udarne divizije izvršile svoj prvi zadatak. Divizija je brzim pokretima produžila niz Ramu.

ULOGA HAUBICKOG DIVIZIONA U PROTIVUDARU KOD GORNJEG VAKUFA

Po zauzeću Prozora, raspored divizionu bio je ovakav: štab, 1. i 2. haubička baterija u logoru u s. Rumboci, a 3. baterija u samom gradu. Plen je bio veliki kako u naoružanju tako i u ostaloj opremi. Hrane je bilo dosta. Štab divizionu je preduzeo hitno izvlačenje velikih količina municije za naše haubice. Međutim, utvrdili smo odmah da su neke delove zatvarača zaplenjenih haubica sklonili italijanski oficiri koje smo zarobili pri zauzeću Prozora. Dovedi smo ih u štab i oni su nam pod pretnjom najstrože kazne pokazali mesto gde su sakrili pomenute delove zatvarača.

Tako je divizion ojačan i mi smo preduzeli najhitnije mere oko popune baterija hranom i municijom. Pošto se kod jedne baterije posumnjalo u kvalitet zaplenjene municije, izvršili smo tehnički pregled zrna i upaljača i utvrdili da se sa izvesnim pomeranjem jednog pokretnog točkića obezbeđuje sigurna eksplozija zrna na cilju. Izvršili smo i potrebno gađanje kojim su se potvrdila naša predviđanja. Eksplozije su bile potpuno sigurne. Pre gađanja smo obavestili rukovodstva ranjeničkih ešelona, kako ne ibi nastala zabuna.

Naša 3. haubička baterija upućena je 15. februara na sektor s. Pidriš na oko 5 km od Prozora prema Vakufu. Taj pravac su ugrožavali Nemci i pretila je opasnost za sve ranjenike koji su se u zoru 16. februara našli u rejonu Rumboci, Šćit, Prozor. Baterija je uspešno podržavala naše jedinice na tom sektoru, nanoseći neprijatelju velike gubitke. On je bio ogorčen na ovu bateriju, pa je dva dana vršio izviđanje iz vazduha. Međutim, baterija je bila tako vesto maskirana da je nemački avioni nisu mogli otkriti. No, desila se izdaja. Noću 18/19. februara, iz baterije je pobeo jedan oficir (zarobljeni domobranski poručnik koga je zahvatila panika), predao se Nemcima i pokazao im tačno po karti vatreni položaj baterije. Odmah se na nju ustremilo 12 »štuka« i napalo je teškim bombama. Baterija je tom prilikom pretrpela vrlo teške gubitke (poginuo je koman-

dir voda, komandir odeljenja i 6 boraca). No, sa malim rokiranjem ostala je i dalje na ovom važnom pravcu.

Od zaplenjenih haubica formirana je 19. februara, 4. haubička baterija i popunjena delom borcima iz diviziona, a delom iz susednih pešadijskih jedinica.

Istog dana štab diviziona se prebacio u Prozor i smestio blizu zgrade u kojoj se nalazio pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić. Tu smo dobili direktivu za dejstvo diviziona na pravcu Vakufa i na pravcu Rame i Jablanice. Odmah su izdata potrebna naređenja za pokret 1, 2. i 4. haubičke baterije na pravac Prozor — Rama.

U štabu diviziona proučili smo situaciju s kojom nas je upoznao pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba i doneli odluku da naša artiljerija dejstvuje na oba pravca, podržavajući time borbu za ranjenike koja se silovito razvijala iz časa u čas. Nemci su vršili snažan pritisak od Vakufa, a Italijani su još čvrsto držali utvrđenu Jablanicu. Jedinice 2. proleterske divizije koje su napadale Jablanicu tražile su od štaba divizije da ih podrži haubička baterija. U vezi sa takvom situacijom divizion je zauzeo 20. februara ovakav raspored:

— sektor Vakuf: 2. baterija,
— sektor Rama: štab diviziona, a 1. i 3. baterija krenule su hitno niz r. Ramu do s. Gračaca. Naša 4. haubička baterija ostala je kratko vreme u rejonu Prozor (kao neka vrsta artiljerijske rezerve), a onda je i ona upućena ka Rami.

Bitka za ranjenike bila je u jeku. Neprijateljska avijacija intenzivno je izviđala i bombardovala po vedrom vremenu. Neprijatelj je napadao jakim snagama od Vakufa i u jednom trenutku bio je ugrozio Prozor i dolinu Sćita, gde su se još nalazili ranjenici. Vrhovni štab je vršio manevar sa snagama 3. udarne divizije, dok su snage 7. banijske divizije uspešno odolevale pritisku neprijatelja sa zapada na pravcu Šujica — Ravno — Prozor. Naša 4. haubička baterija zauzela je očekujuće položaje severno od Gračaca u dolini Rame, za eventualno dejstvo na neprijatelja, ukoliko bi uspeo da zauzme Prozor i otpočne nadiranje nizvodno ka Rami.

Štab diviziona je u ovakvoj situaciji 25. februara primio sledeću direktivu od pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba:

1. — namera je Vrhovnog štaba da se forsira Neretva na širem frontu (Konjic — Jablanica) i produži realizacija njegove osnovne zamisli da se što pre izbije iz doline Rame i Neretve i prodre u severnu Hercegovinu;

2. — da se potpuno likvidiraju neprijateljska uporišta kod Jablanice i G. Grabovice;

3. — da se zauzme Konjic i time ostvari slobodan prolaz i transport železnicom od Rame do Konjica, a onda seoskim putem od Konjica preko Glavatičeva na komunikaciju Neve-sinje — Kalinovik, izbegavajući kretanje strmim padinama snežnog Prenja;

4. — da jedinice 1. divizije produže snažne napade na neprijateljska uporišta na komunikaciji Konjic — Sarajevo, sadejstvujući snagama upućenim ka Konjicu.

Ovi podaci su bili dovoljni za hitno pregrupisavanje divizionu i upućivanje baterija na određena mesta i određene zadatke.

Otpočela su snažna dejstva naših snaga na tri pravca: prema Vakufu, Konjicu i u rejonu Jablanice.

Divizion je dejstvovao u sledećem rasporedu:

— na sektoru Prozor — G. Vakuf 2. haubička baterija;

— na pravcu Konjica 1. baterija koja se već povezala sa delovima 3. udarne divizije određenim za napad na Konjic i prelaz preko Neretve kod s. Ostrošca.

— na pravcu Jablanice nalazila se 3. baterija i ona je već ušla u oslobođenu Jablanicu dejstvujući sa južne ivice ovoga mesta po padinama Prenja i na pravcu Jablanica — G. Grabovica.

— naša 4. baterija je povučena u Gračac i odatle je sa dva gađanja podržavala napad jedinica 1. proleTERSKE divizije ka Bradini na komunikaciji Konjic — Sarajevo. Ova gađanja su izvedena pod vrlo interesantnim okolnostima. Naime, izvršena su sa krajnjim dometom naših haubica (oko 10.000 m), bez direktne veze sa jedinicama, po časovniku. Delimični uspeh ove baterije saopšten je štabu divizionu preko radio-stanice VS koja je održavala vezu sa štabom 1. proleTERSKE divizije. Posle ovih gađanja, i ova je baterija upućena na pravac Jablanice. Sa baterijom je u Jablanicu stigao štab divizionu i odmah uskladio svoja dejstva prema dejstvima jedinica 2. proleTERSKE divizije, a kasnije i delova 9. dalmatinske divizije.

Ovakvo stanje je trajalo do kraja februara, kada je otpočelo pomeranje ranjenika ka Jablanici i priprema iznenadnog prelaza preko Neretve.

UČEŠĆE HAUBICKOG DIVIZIONA U BOJEVIMA KOD KONJICA I JABLANICE

Kraj februara i početak marta.

U dolini Neretve i Rame besni velika bitka. Razbijena je italijanska divizija »Murđe«. Nemci vrše jake koncentracije i udare. Ugrožen je pravac od Vakufa i Prozor se nalazi pred evakuacijom. Nemci u Konjic šalju nove snage i nastoje da po svaku cenu odbrane ovo uporište, čiju je važnost nemačka komanda ocenila potpuno pravilno. Ovo uporište na pravcu nadiranja naše Operativne grupe dobija podjednaku važnost i za nas i za neprijatelja. Propala je naša namera da se savlada ovo uporište.

Ovakva situacija za nas artiljerce bila je veoma teška jer nam je jasno bilo: prvo, da se moramo sigurno odreći one »udobne« marš-rute preko Konjica ka KalinoViku, i drugo, da nam kod eventualnog forsiranja Neretve ne ostaje ništa drugo nego da uništimo vatrom neprijateljska uporišta na levoj obali, da podržimo prelaz naših snaga i uništimo i bacimo svoje haubice u duboke virove plahovite i nabujale Neretve. U ovakvoj situaciji i pod ovakvom pretpostavkom, mi smo u štabu planirali svoj dalji rad i dejstva naših baterija.

Koncentrisali smo ceo divizion kod Jablanice, osim jedne baterije koja je još dejstvovala na pravcu Konjica i dobila naređenje da dođe u sastav divizionu čim se odustane od daljih pokušaja osvajanja Konjica. Tako se i dogodilo.

Pošto je štabu divizionu bilo već poznato da će se prelazak reke i formiranje mostobrana izvršiti u rejonu Jablanice, baterije smo rasporedili tako da se jednim delom dejstvuje na jake četničke snage na levoj obali, a drugim na pravcu Grabovica. Pošto smo imali dovoljno municije, naše baterije su bile gotovo u neprekidnom dejstvu. Neprijatelj je lako otkrivao naše vatrene položaje sa uzvišenih osmatračnica na padinama Prenja, pa je vršio pojačano dejstvo avijacijom na naše vatrene položaje. Počeo je da dejstvuje i jednom italijanskom baterijom dalekometnih topova od Grabovice. Ova baterija je bila dovučena železničkom prugom od Mostara. No, njena vatra je bila kratkotrajna i vrlo neprecizna. Pored toga, zahvatila nas je vatra jednog brdskog topa koji su Italijani dali četnicima i oni su ga izvukli na jedan pogodan greben. Ali, njega su naši haubičari vrlo brzo učukali.

Sve vri i tutnji u Neretvi.

Naši inženjerci već prilaze srušenom mostu na Neretvi, privlače materijal i otpočinju da izgrađuju prelaz, povezujući viseće krajeve porušenog mosta.

Mi pojačavamo dejstvo, pa pošto imamo municije, tučemo sve što vidimo na onoj strani mutne Neretve. Gađamo i noću sva ona neprijateljska mesta koja smo tokom dana tukli, a uznemiravamo ona mesta gde bi se primetilo svetlo i vatra. Gađamo sa elementima »po karti« i prostor oko Grabovice. Borbe za prelaz na onu stranu Neretve u punom su jeku. Na vrlo uskom pojasu su sve naše jedinice gotove za prelazak. Ranjenici su dovezeni do mesta prelaza, skriveni u podlokane obale dubokog korita plahovite Neretve i u pećine u njenim stranama.

U silovitom naletu prvi delovi se prebacuju i iznenadno savlađuju prvu liniju odbrane neprijatelja. Mostobran se širi. Formiraju se kolone za prelaz. Prenj tutnji od snažne vatre s obe strane. T'alasi »štuka« obaraju se u kanjon. Ali, naši su se već učvrstili na onoj strani i obezbedili sigurnu zaštitu mesta prelaza.

PREBACIVANJE ARTILJERIJSKE MUNICIJE

Zaplenjenu artiljerijsku municiju počeli smo prebacivati ka železničkoj stanici Rama. Ovo je bio vrlo težak i obiman posao. Štab divizionu i popunjujući deo najenergičnije su pristupili izvršenju ovog zadatka. Mobilisano je oko 50 seljačkih kola, uglavnom sa volovskom vučom. Zbog dejstva avijacije, ešloni municije kretali su se ka ž. st. Rama isključivo noću. Međutim, jedini put niz r. Ramu do železničke stanice bio je u to vreme formalno zakrčen ešelonima ranjenika i tifusara, kao i jedinicama 7. banijske divizije koje su, prema jednom manevru Vrhovnog štaba, upućene hitno ovim pravcem. Teškoće su iskrsavale na svakom koraku: lomljenje kola, premor stoke, bežanje pojedinih mobilisanih vodiča i vozača, zakrčenost puta, kvarovi na mostovima i propustima itd. Ekipa iz popunjujućeg dela divizionu na ž. st. Rama pripremila je potrebne vagone i već je otpočelo ukrcavanje municije, sa namerom da se prosiedi do Konjica, a odatle na pravac Glavatičevo — Kalinovik. No, u tom momentu nastupile su nove okolnosti. Prvi neuspeh na Konjicu i situacija na Neretvi naterali

su nas da deo municije uputimo ka Jablanici (za naše dve baterije), a deo ponovo povučemo uz Ramu do s. Orašac. I tada je nastala opšta gužva. Opet iste, pa i teže nedaće.

POSLEDNJE GRANATE I UNIŠTAVANJE HAUBICA

Neprekidno dvadeset dva dana (od 21. februara do 15. marta 1943. godine) Haubički divizion je izvršavao teške borbene zadatke, vršio naporne pokrete i transport velikih količina municije na prostori: Vakuf, Prozor, Konjic, Jablanica, i evo sada nalazi se pred podignutim prelazom, podržavajući prebacivanje jedinica i ešelona ranjenika, prenoseći svoje putanje na veće dubine strmog i snegom pokrivenog Prenja.

Štab divizona je 12. marta primio kratko i precizno naređenje Vrhovnog štaba:

»Dejstvovati do konačnog prelaza delova IX dalmatinske divizije, a onda uništiti haubice i ostatak municije. Formirati brdsku bateriju za III diviziju i odmah je prebaciti na levu obalu Neretve. Preformirati divizion na brdski sastav i dejstvovati do daljeg naređenja kao Brdski divizion III divizije«.

Ovo naređenje je predao komandantu divizona pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić.

Štab divizona je, posle jednog sastanka sa komandirima baterija razradio plan. Po njemu je regulisano:

1. — Formirati bateriju od brdskih topova 3. divizije sa kadrom iz našeg divizona i prebaciti je odmah na onu stranu Neretve. Sa baterijom da krene komesar divizona.

2. — Dejstvovati sve dok ne pređu i poslednji naši delovi a onda, pod rukovodstvom komandira baterija, uništiti haubice, nišanske sprave i preostalu municiju. (Naređeno je da svaka baterija ponese po jedan zatvarač, nišanske sprave za jednu haubicu i po 15 granata. Ovo smo učinili zato što smo imali odranije iskustvo da neprijatelj u bekstvu obično napušta artiljerijska oruđa, odnoseći zatvarače i nišanske sprave.)

3. — Sve volove koji su nam služili za vuču haubica i municije (oko 80 volova) prebaciti takođe sa ostatkom divizona na levu obalu Neretve. Mobilisane seljake-vlasnike volova takođe prebaciti na onu stranu. (Jedan deo vodiča pobegao je ostavivši svoje volove koji su nam docnije u divljem Prenju poslužili za ishranu naših ranjenika i tifusara.)

4. — Štab divizionu da se prebaci noću 14/15. marta preko mosta na Neretvi.

Ovako se sve dogodilo. Haubički divizion je rasformiran i oruđa uništena, osim brdskih topova koji su kao brdska baterija pridati 3. diviziji. Izbijanjem u rejon Kalinovika formirana je, od zaplenjenih četničkih haubica, haubička baterija sa starim nazivom — Haubički divizion Vrhovnog štaba.

Tako je završeno uspešno dejstvo ove artiljerijske jedinice u bici na Neretvi kojom je u februaru i martu 1943. neposredno rukovodio Vrhovni štab NOV i POJ.

Branko OBRADOVIC

NAŠI TENKOVI

Bio je februar 1943. godine. Neprijateljska ofanziva besnela je svom žestinom. Glavnina naših snaga sa oko 4000 ranjenika i Vrhovnim štabom približavala se sa zapada ka dolini Neretve. Čelne jedinice: Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija lomile su pred sobom, poput bujice, svaki neprijateljski otpor. Borbe su se vodile pod vrlo teškim atmosferskim i zemljišnim uslovima. Nije bilo lako savladati ogranke planinskih masiva Raduše, Vraniće, Bitovnje, Cvrsnice i drugih. Neprekidni marševi i borbe najčešće po bespuću, dubokom snegu ili golom oštrom kamenjaru, mraz, glad i veliki broj ranjenika na nosilima, sve je to iscrpljivalo snagu naših boraca. No ipak, ukoliko su priroda i svi ti uslovi bivali suroviji prema nama, utoliko su naši borci postajali nemilosrdniji, hrabriji i odlučniji u borbama sa neprijateljem.

Polovinom februara naše jedinice su zauzele Posušje, Imotski i širokim frontom izbile u dolinu Neretve. Skoro u jednom naletu oslobodili su Prozor, Ostrožac, Jablanicu i Drenjicu. Razrušena je železnička pruga u dolini Neretve od sela Jasenjani, severno od Mostara, pa do Ivan-planine. Glavnina italijanske divizije »Murde« bila je uništena ili zarobljena. U ruke naših jedinica pao je ogroman ratni plen, pored ostalog i 10 ispravnih tenkova »fijat«. Oružja, municije i hrane bilo je sada dosta. Sve jedinice su se popunile i snabdele. Zaplenjeno naoružanje odmah je upotrebljeno u borbi. Naročito su u daljim borbama na Neretvi — u bici za ranjenike — dobro iskorišćeni zaplenjeni tenkovi. Od njih je formirana pri Vrhovnom štabu tenkovska četa. Ljudstvo Tenkovske čete sačinjavali su prekaljeni borci, bombaši i mitraljesci iz Prve i Druge proleterske i 10. hercegovačke brigade. Među njima je bilo vrlo malo onih koji su pre rata bili tenkisti. To su bili

ili dobrovoljci ili naši prvi tenkisti, koji su se još 1941. godine borili na prvim zaplenjenim tenkovima u raznim krajevima naše zemlje. Nekoliko vozača tenkova bili su zarobljeni Italijani, koji su ostali u našim jedinicama kao dobrovoljci. Krajem februara i početkom marta 1943. godine Tenkovska četa Vrhovnog štaba učestvovala je sa uspehom u borbama za Konjic, Jablanicu i severno od Prozora prema G. Vakufu.

TENKOVSKA ČETA U NAPADU NA KONJIC

Napad na Konjic, u dolini Neretve, otpočeo je 22/23. februara i trajao je sve do 26. februara. U napadu su učestvovali pojedine brigade i jedinice iz sastava Prve i Druge proleterske i Treće udarne divizije.

Tenkovska četa Vrhovnog štaba napadala je pravcem Ostrožac — Konjic duž drumova. Ona je dobila zadatak da se probije u grad sa pravca Ostrošca i da, na taj način, dejstvom iznutra olakša našim jedinicama savlađivanje spoljne odbrane Konjica. To je bio prvi borbeni zadatak koji je dobila novostvorena Tenkovska četa. Zadatak nije bio nimalo lak. Zemljište u zoni glavne komunikacije Ostrožac — Konjic bilo je jako ispresecano, kamenito i strmo. Bilo je nemoguće skrenuti sa puta i izvršiti bilo kakav manevar. Četa je napadala duž komunikacije, nastupajući u jednoj koloni.

Neprijatelj se bio jako utvrdio. Svuda oko grada nalazili su se bunker, rovovi, bodljikava žica i razne druge prepreke. Naročito je bila pojačana odbrana zapadnog dela grada, tamo gde put od Ostrošca ulazi u Konjic. Tu su se nalazile jače prepreke i više pt-oruđa, jer je neprijatelj znao da mi imamo italijanske tenkove tipa »fijat« čije je naoružanje samo po dva mitraljeza. Neprijatelj je takođe bio organizovan snažan vatreni sistem. Njegova protivtenkovska oruđa bila su pripremljena za dejstvo noću i svaka važnija tačka držana je pod jakom vatrom.

Tenkovska četa izbila je pred Konjic padom mraka. Pošto su savladane razne prepreke na putu, tenkovi su se našli pred prvim bunkerima. Teško je bilo zauzeti bunkere bez topovske vatre. Vatrom iz tenkovskih mitraljeza obasipani su ustaški bunker. Vodio se međusobni dvoboj između bunkera i tenkova. Međutim, uspeha nije bilo. Beton je štitio jedne a

oklop druge. Iskusni borci proleterskih brigada primenili su drugu taktiku. Oni su počeli da likvidiraju bunkere ručnim bombama.

Još za vreme pripreme napada, tenkisti su se snabdeli ručnim bombama. Svaki tenk je imao po nekoliko desetina ručnih bombi, koje su im služile kao nadopuna vatrenoj moći mitraljeza i kao neka vrsta sopstvene artiljerijske podrške. Tenkovi su sada prilazili do samih bunkera i svojim telom i oklopom zatvarali puškarnice. Članovi posada su otvarali poklopce na tenkovima i bacali ručne bombe na bunkere i u otvore, a mitraljeskom vatrom tukli neposredne prilaze. Na taj način je zauzeto nekoliko bunkera na ulazu u Konjic. Tenkovi su mogli i dalje da napreduju, jer su se već bili dohvatili prvih kuća. Međutim, usled pristizanja neprijateljskih pojačanja iz Sarajeva preko Ivan-sedla, dalji napad morao je da se obustavi. I posle višednevnih borbi Konjic nije zauzet, a jedinice koje su ga napadale sledećih dana su vodile oštre i teške borbe na položajima oko Konjica, sprečavajući neprijatelju da se probije ka Ostrošcu i u pravcu Jablanice. Tenkovska četa se vratila u dolinu Rame kod Vrhovnog štaba.

Prva iskustva Tenkovske čete stečena u borbi za Konjic, iako nisu bila velika, imala su i te kakvog značaja za učvršćenje jedinice, sticanje poverenja u sebe i mogućnosti vođenja borbe i sa relativno slabim tenkovima protiv dobro naoružanog i solidno utvrđenog neprijatelja. Kod svih tenkista vladalo je uverenje da bi se probili u centar Konjica i da bi sa uspehom izvršili postavljeni zadatak da se nemačke snage sa tenkovima nisu probile preko Ivan-sedla u grad i to baš u momentu kada je neprijateljski garnizon u Konjicu bio pri kraju svojih mogućnosti da pruža dalji otpor.

NAPAD TENKOVA NA ČETNIKE U JABLANICI

Krajem februara kanjon Neretve izgledao je neobično. Iako zimsko doba, u njemu nije bilo snega. Neretva — valovita, brza, nabujala i mutna — tekla je skoro nečujno. Njen šum nadjačavali su potmuli odjeci topovske i mitraljeske vatre. Neprijateljska avijacija je danonoćno lebdela nad kanjonom i bombardovala pojedina mesta u dolini Neretve i položaje naših jedinica severno od Prozora, oko Konjica i prema Mostaru.

Zeleznička pruga Sarajevo — Mostar razrušena je na mnogo mesta, a veliki most kod Jablanice srušen u Neretvu. Duž puta, koji vijuga koritom Neretve i Rame, zjape razrušeni bunker i leže ostaci razasute ratne opreme potučene italijanske divizije »Murde«. Ispod drumskih krivina, na pojedinim mestima, vidi se kako štrče iz vode točkovi izvrnutih kamiona a niz reku plivaju leševi fašističkih vojnika.

Neprijatelj je svim silama nastojao da se probije sa severa preko Konjica i Prozora, a sa juga od Mostara u pravcu Jablanice i ka dolini reke Rame. Istovremeno su se vodile oštre borbe zapadno od Neretve oko Imotskog, Posušja, Duvna, Livna, Kupresa i drugih mesta. Neprijatelj je sa svih strana nastupao ka dolini Neretve. Glavne četničke snage pod komandom Draže Mihailovića usiljeno su maršovale sa istoka prema Mostaru, Nevesinju i Konjicu da bi zaposele levu obalu Neretve. Neprijatelji raznih boja, kao i uvek, bili su se i ovoga puta ujedinili i smatrali su, kao i bezbroj puta ranije i kasnije, da je došao njihov momenat kada će glavninu naše vojske na čelu sa Vrhovnim štabom i oko 4000 ranjenika konačno uništiti u kanjonu Neretve.

Početak marta borbe su dostigle vrhunac. Najjači pritisak neprijatelj je vršio od G. Vakufa ka Prozoru i od Mostara ka Drežnici. Četničke snage su zaposele levu obalu Neretve a jedan četnički bataljon uspeo je da se prebaci preko porušenog mosta i da zauzme Jablanicu.

Tog dana u malom selu Gračac, u dolini Rame, nalazio se Vrhovni štab. U jednoj kućici, nedaleko od seoske crkve, radio je drug Tito. Odatle su slate direktive i naređenja ne samo jedinicama koje su se borile u slivu Neretve već i svim ostalim našim snagama širom Jugoslavije.

U istom selu u blizini Vrhovnog štaba nalazila se u pripravnosti tenkovska četa, koja se posle prvog vatreneog krštenja u borbama za Konjic bila odmorila, popunila i pripremila za nove zadatke.

Drugog marta 1943. godine drug Tito je pozvao komandira čete. Komandir je bio uzbuđen. Nije znao zašto ga vrhovni komandant poziva. U pratnji jednog oficira popeo se uz drvene stepenice i u malom uskom mračnom hodniku, ispred jedne sobe, sačekao dok su druga Tita obavestili da je on stigao. Vrata su se otvorila. Na sredini sobice, u vojničkoj uniformi, opasan oficirskim opasačem i sa šajkačom na glavi, stajao je

Naši tenkovi kod Jablanice

drug Tito. Komandir je stao mirno, oštro pozdravio i predstavio se. Drug Tito se rukovao sa njim i odmah prišao radnom stolu na kome se nalazila radna karta 1 : 100.000 i odmah ukratko upoznao komandira sa situacijom u dolini Neretve. Na karti je pokazao gde su položaji četničkih snaga na levoj obali Neretve, naglašavajući da se jedan deo četnika prebacio preko porušenog mosta u Jablanici koju su do tada držale naše jedinice. Zatim je naredio komandiru da sa četom napadne i razbije četničke bande koje su se prebacile preko Neretve, uđe u Jablanicu i mitraljira četničke položaje na levoj obali,

kako bi se na taj način omogućilo našim jedinicama da ponovo zauzmu Jablanicu i evakušu ratni materijal koji se tamo još nalazio.

Komandir čete je rekao da je zadatak razumeo, pozdravio i brzo izašao iz sobe. Za nekoliko trenutaka već je bio u svojoj četi. Vojnici i starešine su ga za to vreme sa nestrpljenjem očekivali. I kao da su naslućivali da će četa dobiti novi zadatak, posade su stajale pored tenkova, a neke su bile u tenkovima spremne da svakog časa krenu.

Komandir je brzo svom ljudstvu saopštio zadatak. Nakon nekoliko minuta posade su bile u tenkovima, motori upaljeni i sve spremno za pokret. Vojnici su među sobom razgovarali o zadatku i duboko u srcu su osećali ponos i čast što idu na izvršenje zadatka koji im je postavio lično drug Tito. Njihove oči su sijale prepune radosti i odlučnosti da postavljeni zadatak što bolje izvrše. Obuzimao ih je čudan elan i želja da se što pre sretnu sa neprijateljem i sruče svom silinom na njega.

Dolinom Rame a zatim Neretve uputila se kolona tenkova prema Jablanici. Prolazeći neposredno pored kuće u kojoj se nalazio vrhovni komandant, vojnici su gledali u njene niske prozore i kao da je svaki hteo da kaže: »Druže Tito, tvoje naređenje biće izvršeno«.

Za nepuno pola časa tenkovska kolona je bila pred samom Jablanicom. Već na jedan kilometar ispred mesta tenkisti su sreli četničku patrolu. Nisu otvarali vatru na nju. Četnici su pozdravljali naše tenkove fašističkim pozdravom, ne znajući da su unutra partizani. Oni su se sklanjali sa puta, praveći prolaz tenkovima, veseli i ubeđeni da su to tenkovi njihovih saveznika, koji su se probili od Prozora.

Kolona tenkova neometano je ušla među četnike u Jablanicu. Još uvek tenkovi nisu otvarali vatru.

Četničkom veselju nije bilo kraja. Sa obe strane puta oko kuća i taraba sedeli su ili stajali četnici. Bili su se potpuno raskomotili. Na sve strane su gorele vatre. Grejali su se, kuvali u porcijama večeru, otvarali i pripremali za jelo konzerve ili pekli u žeravici krompire. Niko od njih nije ni slutio šta će ih kroz koji minut snaći. Veselo su gladili dugačke brade i u slast praznili italijanske konzerve i krčkali dvopek.

Pošto su tenkovi prošli pored četnika kroz Jablanicu ne otvarajući vatru, povratili su se među četnike, okrenuli se prema njima, i stali na drumu. Četnici još nisu slutili šta ih

očekuje. Verovali su da će sada iz tenkova izaći njihovi saveznici i da će im stisnuti ruku i izreći pohvale za njihove »uspehe«.

I dok se nad kanjonom Neretve lagano spuštao mrak, a četničke vatre sve jače svetlucale, najedanput kao grom iz vedra neba iz svih partizanskih tenkova prolomila se uraganska mitraljeska vatra. Mitraljesci su praznili redenik za redenikom. Po dva mitraljeza iz svakog tenka bljuvali su kišu olova. Među četnicima je nastala panika. Nisu bili svesni šta se to dešava. Padali su jedan preko drugoga kao snoplje. Bili su nemoćni, bežali bezglavo prema Neretvi i ka porušenom mostu. Uzaludno su tražili spasa. Mnogi su se podavili u ledenim valovima brze reke, pokušavajući da je preplivaju i pobegnu na drugu stranu. Međutim, malo ih je u tom uspelo. Skoro svu opremu su ostavili pored vatri u Jablanici. Dokumenti govore da su tom prilikom četnici imali 40—60 mrtvih. Međutim, verovatno je četnički bataljon pretrpeo znatno veće gubitke.

Ceo okršaj trajao je 15 minuta. Četničke snage, sa leve obale, kada su shvatile šta se zbilo, otvorile su mitraljesku i minobacačku vatru po tenkovima. Mitraljeska zrna su prštala kao pesak po tenkovima, ali bez rezultata. S vremena na vreme sevnula bi po koja varnica unutar tenka kao posledica jačeg direktnog udarca nekog puščanog ili mitraljeskog zrna u oklop. Minobacačka vatra je bila netačna.

Noć je potpuno prekrila Jablanicu i dolinu Neretve. Na levoj obali reke, dosta visoko na padinama Prenja, četnici su mnogobrojnim vatrama naloženim u jednom lancu obeležavali svoje položaje, a verovatno brojem vatara i dužinom tog lanca pokazivali kako su brojni i silni i kako je u tom pravcu nemoćne proći.

Posle ove uspešne akcije Tenkovska četa Vrhovnog štaba izašla je iz Jablanice i još jedanput sa periferije otvorila vatru po četnicima na levoj obali. Nišaniti nije bilo potrebno. Dovoljno je bilo gađati iz mitraljeza u lanac vatri da bi se na taj način stvorila pometnja među četnicima. Verovatno su oni te noći mislili da partizani nameravaju da forsiraju Neretvu i sigurno nisu cele noći smeli zaspati.

Mrak se već bio uveliko spustio na zemlju kada je Tenkovska četa, bez sopstvenih gubitaka, krenula natrag ka dolini Rame, ponosna što je uspešno izvršila zadatak. Jablanica je ponovo oslobođena i nekoliko sati posle odlaska Tenkovske čete u nju je ušao jedan bataljon Druge dalmatinske brigade.

U toku noći Tenkovska četa se vratila u selo Gračac. O postignutom uspehu bio je obavešten drug Tito. Sledećih dana radio »Slobodna Jugoslavija« javljao je o borbama i uspesima naših jedinica, a ujedno i o uspehu naših tenkova u dolini Neretve.

U ovoj akciji ispoljile su se poznate partizanske vrline: smelost, odlučnost, osećanje odgovornosti i disciplinovanost. Tenkisti su zaista bili veoma ponosni mada se nisu time hvalili. Bili su skromni i zadovoljni što se sve planski i uspešno završavalo.

UGEŠĆE TENKOVSKJE ČETE U PROTIVUDARU KOD G. VAKUFA

Tenkovska četa nije imala mnogo vremena da se sređuje i odmara u selu Gračac. Dobila je novi zadatak: da krene za Prozor i da učestvuje u borbama na Makljenu i prema G. Vakufu. Ponovo je komandir postrojio svoje tenkiste i saopštio im: »Drugovi, dobili smo zadatak da ...«. a zatim su se tenkovi uputili na izvršenje zadatka.

Četa je izašla iz kanjona Neretve i dolinom Rame glavnim putem stigla u prozorsku kotlinu. Dan je bio vedar i sunčan. U nekoliko navrata četu su nadletali nemački avioni i ona se morala sklanjati sa puta i marševati oprezno. Istog dana tenkovi su prošli kroz Prozor, koji su još 17. februara na juriš zauzele jedinice Treće udarne divizije. Nemački avioni su skoro stalno kružili nad gradom, bacajući u besu i nemoći zapaljive bombe na trošne i porušene zgrade, u znak odmazde za sopstvene neuspehe. Bez obzira na prisustvo avijacije, tenkovi se nisu zadržavali, produžili su uz strme okuke puta koji vodi od Prozora prema Makljenu. Negde na polovini puta, pre nego što je trebalo da četa izbije na gredu severno od Prozora, spustila se noć pa je dalje kretanje bilo vrlo teško. Osim toga, motori su se toliko zagrejali da više nisu vukli. Četa je zanoćila kod grupe kuća pored puta. U toku noći tenkovi su popunjeni gorivom i ljudstvo se odmorilo nekoliko sati.

Tih dana su naše jedinice, severno od Prozora, prema G. Vakufu i na ograncima planine Raduše, vodile protiv Nemaca borbe prsa u prsa, na život i smrt. Nekoliko dana ranije tenkisti su sa oduševljenjem čitali pohvalu vrhovnog komandanta, upućenu Četvrtoj crnogorskoj proleterskoj brigadi za njene herojske podvige u borbi na Vilića gumnu gde je odbila napade nemačke 718. divizije (grupa »Vogel«) koja je nastojala da se

po svaku cenu probije prema Prozoru i Sćitu u nameri da uništi ranjenike i dovede u težak položaj naše jedinice koje su se borile protiv četnika i Italijana u kanjonu Neretve.

U zoru 4. marta Tenkovska četa je produžila marš i, savlađujući strme nagibe i sneg, izbila ujutru na Makljen. Na Makljenu su se nalazili vatreni položaji naše haubičke artiljerije, koja je danonoćno dejstvovala prema G. Vakufu i selu Pidriš, pomažući naše jedinice u odbijanju krvavih juriša nemačko-ustaških hordi. Municija se ovde nije štedela — imali smo je dovoljno. Kamioni su je stalno prebacivali iz doline Neretve i Prozora sve do položaja naših jedinica. Čitave gomile topovskih čaura, rasutih po snegu, ležale su na vatrenim položajima artiljerije. U krugu prečnika nekoliko desetina metara od oruđa sneg je bio crn od dima i sagorelog baruta. I vazduh je mirisao na dim i barut. Sve je ovo govorilo o žestokoj borbi koja se vodila i odlučnosti i upornosti naših ljudi da slome neprijatelja. I artiljerci su, kao i ostali borci, bili svesni toga šta znači odbraniti prozorsku kotlinu i dolinu Neretve i odbaciti neprijatelja prema G. Vakufu. I njima je drug Tito postavio zadatak. Zato su svi bili spremni da do poslednjeg izginu pored svojih oruđa, samo da ne propuste neprijatelja prema Prozoru. Premoreni, neispavani, pocrneli od dima i premrzli, provodeći dane i noći na položajima pokrivenim snegom, bez ogrtača i tople hrane, artiljerci su se obradovali našim tenkovima i pojurili im u susret kao svojim starim prijateljima. Odmah su odredili vojnike da im pokažu put do položaja naše pešadije.

Tenkovska četa je, skoro bez zadržavanja, nastavila marš od Makljena drumom zavejanim snegom u pravcu sela Pidriš. Usput je morala na više mesta da savlađuje visoke snežne namete i da sa puta uklanja zaseke koje su postavljale naše jedinice radi sprečavanja eventualnog prolaska nemačkih tenkova. U raščišćavanju su joj pomagali i borci drugih jedinica koji su se vraćali ili odlazili na položaje. Bilo je slučajeva da su i lakše ranjeni borci, kojima je ukazana samo prva pomoć, odlazeći sa položaja u pozadinu, raščišćavali put i pomagali tenkistima da što pre stignu do pešadije.

Na položajima kod sela Pidriš Druga proleterska brigada odbijala je uzastopne napade neprijatelja. Nemci su se bili ukopali na ledini ispred samog sela. Toga dana dva juriša Druge proleterske brigade bila su odbijena. Teško je bilo proterati Nemce sa te čistine. Prići se nije moglo skriveno ni sa koje strane. Tenkovska četa je stigla blizu sela i prikupila se na

drumu nešto istočnije od Pidriša i uhvatila vezu sa štabom Druge proleTERSke brigade. Posle kratkog upoznavanja sa situacijom i izviđanja zemljišta i nemačkih položaja, komandir čete je izdao tenkistima zadatak za napad koji je otpočeo oko podne.

Nemci su bili iznenađeni pojavom tenkova. Momentalno su bili zbunjeni, jer nisu verovali da su to partizanski tenkovi. Za trenutak su prestali da otvaraju vatru. Verovatno su, kao i četnici u Jablanici, mislili da su stigli njihovi saveznici Italijani. Ali, ubrzo su se razočarali. Četa je otvorila snažnu mitraljesku vatru po nemačkim rovovima. Dejstvujući iz pokreta, ona je uništavala zbunjenog neprijatelja, koji nije znao kuda da beži. Zemljište je bilo skoro potpuno ravno tako da se malo koji neprijateljski vojnik spasao. Jedinice Druge proleTERSke brigade uz podršku tenkova i snažne artiljerijske vatre prešle su u protivnapad, koji se ubrzo pretvorio u opšti protivudar svih naših jedinica i Nemci su trpeći velike gubitke bili odbačeni prema G. Vakufu.

Kakvom je brzinom izveden ovaj protivnapad i kako su Nemci bezglavo odstupali, svedoči činjenica da su nešto kasnije nemački kuriri, ne znajući za promenu situacije, stizali na položaje koje su već zauzele naše jedinice, verujući da se tamo još uvek nalaze njihovi štabovi i komandna mesta. Tako je jedan nemački kurir došao na konju u zborni rejon Tenkovske čete, misleći da su to njihovi tenkovi. Tek pošto je na nemačkom jeziku upitao: »Koja je to jedinica?« i video da mu niko ne odgovara, setio se da su to partizani i najedanput je ošinio konja i uspeo da umakne iza okuke puta koja je bila tu u blizini. Tenkisti su ovog puta bili iznenađeni. Nisu se nadali ovakvom susretu. Svi su bili izašli iz tenkova, a po uniformi teško su mogli zaključiti da je to nemački kurir, jer je takvih uniformi bilo dosta i na našim borcima.

Uzalud su Nemci u toku protivnapada, a i docnije, pokušavali da avijacijom zaustave naše napredovanje. Njihove kolone odstupale su preko G. Vakufa u pravcu Bugojna i Travnik. Naša artiljerija je, sa novih vatrenih položaja, do kasno u noć dejstvovala po nemačkim kolonama. »Bitka za ranjenike« bila je dobivena.

Tako su i naši tenkisti vidno učestvovali u ovoj poznatoj bici. Time su oni uspešno izvršili još jedan postavljeni im zadatak.

Koliki je bio značaj zadataka koji je dobila Tenkovska četa, tenkisti su mogli u potpunosti da sagledaju tek po završetku neprijateljske ofanzive. Oni su tada uvideli da je ponovo zauzimanje Jablanice i razbijanja 718. nemačke divizije kod G. Vakufa omogućilo našim jedinicama brzo forsiranje Neretve, razbijanje četnika i evakuaciju ranjenika.

Kratka je ratna istorija Tenkovske čete formirane pri Vrhovnom štabu, u dolini Neretve u toku ove neprijateljske ofanzive. Četa se od G. Vakufa vratila ponovo u selo Gračac u dolini Rame. Posle forsiranja Neretve dalje dejstvo tenkova bilo je onemogućeno. Zemljište je bilo skoro besputno, a četa je ostala sa vrlo malom količinom benzina. Vrhovni štab je tada naredio da se tenkovi i haubice unište i bace u Neretvu. Tenkisti su i to naređenje izvršili iako teška srca. Nije im bilo lako rastati se sa tenkovima, ali drugog izlaza nije bilo. »Važni su ljudi, a tenkova i topova biće ponovo« — tesili su se međusobno tenkisti.

Noću, 8/9. marta 1943. godine, po mesečini, kolona tenkova stigla je u Jablanicu. Motori su još radili dok su tenkisti tenk po tenk strmoglavljivali sa glavnog potpornog stuba porušenog jablaničkog mosta, u duboko i strmo korito mutne i nadošle Neretve. Sve je bilo gotovo za nekoliko desetina minuta. Borci i starešine — tenkisti vratili su se u svoje ranije jedinice, uvereni da će doći dan kada će se opet okupiti i kada će imati mnogo više tenkova.

Periša GRUJIC

SA PRATEĆIM BATALJONOM VRHOVNOG ŠTABA

Početak neprijateljske ofanzive zatekao je Vrhovni štab u Bihaću i okolini, gde je bio od druge polovine novembra, 1942. godine. Bihać je bio najveći grad koji je dotle bio oslobođen, a ujedno i vojni i politički centar dotle najveće slobodne teritorije NOVJ.¹

Po dolasku iz Bos. Petrovca u Bihać Vrhovni štab se razmestio u zgradi županije, gde su na gornjim spratovima bile stambene i radne prostorije za drugove iz Vrhovnog štaba, dok je u velikoj sali u prizemlju bio deo Pratećeg bataljona.² Nešto kasnije, kad su se razgranali poslovi u vezi sa predstojećim Prvim zasjedanjem AVNOJ-a i problemima organizacije i uređenja jako uvećane slobodne teritorije, organi VS su se šire razmestili u gradu, ali je zgrada županije i dalje ostala cen-

¹ Pri obradi ovog članka koristio sam Zbornik VII, tom 2, knjiga 7 i 8, Dnevnik — V. Dedijera, a za svoja sećanja konsultovao i svoja ratne drugove Bogosava Mitrovića Šumara, komandira 1. čete, Dišu Koljkovića, komandira 2. čete, Milutina Despotovića, političkog komesara inž. čete, Rada Ristanovića, Mila Vranješa, Radonju Dodiga, Voju Bjekovića i Zivomira Jeremića Modelara, političkog komesara Pratećeg bataljona.

² Odluku za formiranje Pratećeg bataljona, VŠ je doneo na Oštrelju, početkom oktobra 1942. godine, dok je bio smešten u železničkim vagonima, u blizini razrušene stanice Oštrelj. Bataljon je formiran u Bos. Petrovcu, početkom novembra 1942. godine neposredno pred dolazak VŠ u Bihać. Sastav bataljona je bio: dve pešadijske (namenjene za neposredno osiguranje VŠ) i jedna inženjerska četa (sastavljena najvećim delom od zanatlija raznih vrsta, a u njen sastav je ušao i deo pripadnika inž. diverzantskog kursa održanog pri VŠ, polovinom novembra 1942. godine, koji je inače bio formiran za potrebe jedinica Glavnog štaba Hrvatske i brigada oko VŠ).

Inženjerska četa je izvršavala zadatke za potrebe operativne grupe VŠ, da izgrađuje i uređuje skloništa za VŠ i si.

traino sedište VŠ. U njenoj blizini se nalazila zgrada u kojoj je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Tu je izvršen i najveći deo priprema za ovo zasjedanje.

Sve dok je neprijatelj bio u defanzivi grad je bio samo povremeno bombardovan i to njegova periferija. U jeku neposrednih priprema za ofanzivu, a naročito posle poznate političke-aktivnosti po kojoj je Bihać privukao pažnju, bombardovanja Bihaća su postala sve češća, a time i uslovi za rad teži. U Bihaću VŠ je dočekaao Novu 1943. godinu, a oko 7. januara se podelio u dva dela: Drug Tito i Sreten Žujović Crni prešli su u jedan stari feudalni ali dobro očuvani dvorac u Ostrošću, nedaleko od Bihaća; Drug Marko, sa ostalim delom VŠ, i zamenik načelnika VŠ Velimir Terzić ostali su i dalje u Bihaću.

Neposredno po dolasku u Bihać Prateći bataljon je izvršavao razne, pretežno garnizonske, zadatke kojih je u tek oslobođenom gradu, na relativno nesigurnoj teritoriji, bilo dosta. Od stabilnosti situacije u gradu i njegovoj okolini, koja je stvorena pre svega nizom političkih mera, zavisila je i bezbednost VŠ. Ovi zadaci su bili naročito obimni u vreme neposrednih priprema za zasjedanje i samog zasjedanja AVNOJ-a, a isto tako i kroz ceo decembar 1942. godine. Sem užeg dela VŠ bataljon je obezbeđivao i pojedine delove, VŠ, zgradu gde je zasjedao AVNOJ, Izvršni odbor AVNOJ-a, grupe ili pojedine rukovodioce itd.

Dvorac u Ostrošću nalazio se na jednom kupastom brdu, kojem se prilazilo strmim padinama, putem sa mnogo krivina, iz doline Une sa pravca Bihaća. Sam dvorac i njegovo, iako ne

Ranije je VŠ obezbeđivala desetina boraca Valjevskog partizanskog odreda koja je davala stražu još na Stolicama, septembra 1941. godine, u zapadnoj Srbiji. Ona je u Užicu bila dopunjena grupom radnika koji su kao kuriri dolazili u VŠ i jednom desetinom Slovenaca. U pokretu od Užica ka Foči straža je pretvorena u — Prateći vod. U Foči je, u drugoj polovini marta 1942, formirana Prateća četa VŠ u koju su ušli, pored ranijih boraca, i pristigli delovi Valjevskog partizanskog odreda. Oni su zadržani uz VŠ da bi bili na okupu kako bi se lakše mogli prebaciti na ispražnjeni teren Srbije, čim se za to stvore uslovi.

U Bosanski Petrovac, krajem oktobra 1942. god. počeli su pristizati i borci iz okolnih partizanskih odreda i brigada (iz Bosne, Like, Gorskog kotara, Dalmacije, Banije i sa Korduna) odabrani po izričitom naređenju Aleksandra Rankovića za Prateću čet, koja je prerasla u Prateći bataljon. Formiranje Pratećeg bataljona bilo je uslovljeno naglim uvećavanjem slobodne teritorije, dinamičnim dejstvima, velikim i dugim pokretima kao i velikim udaljenjem jedinica i frontova od VŠ koji je zbog toga često ostajao usamljen i izložen iznenađenjima koja može da pruži tek oslobođena teritorija.

veliko dvorište, zauzimali su čitav vrh zarubljene kote. Dvorac je bio ograđen visokim zidom, a sa ostalim delom sela povezan preko jedne uske prevlake, širine običnog puta. Na tom pravcu; nalazila se i velika kapija pred koju smo postavili dva stražara sa puškomitraljezima. Ostale prilaze zgradi bilo je uglavnom, lako kontrolisati, zbog strmih padina. U jednoj prostoriji dvorca bio je, pored ostalih, i stari Nazor.

Drug Tito je iz dvorca bio povezan telefonom, preko male-centrale, sa drugovima Markom i Terzićem u Bihaću, kao i sa komandama jedinica na periferiji velike oslobođene teritorije. Ovde je u dugom noćnom proučavanju zamršenih neprijateljskih planova stvarana zamisao kako da se izdrži predstojeća neprijateljska ofanziva i pređe u ofanzivu. Ideja o velikom pokretu operativne grupe VŠ za južnu Srbiju začela se negde u decembru u Bihaću, a ovde u Ostrošcu je dobijala sadržanu sve dok nije pretvorena u Titovu odluku. Iz Ostrošca i Bihaća VŠ je rukovodio borbenim dejstvima naših jedinica u početku neprijateljske ofanzive. U dvorac su povremeno dolazili na dogovore drug Marko i ostali članovi VŠ. Odavde su i mnogi kuriri raznosili poštu prema štabovima naših jedinica na frontu. U Ostrošcu je drug Tito ostao oko 17 dana.

Prateći bataljon bio je podeljen po četama:

1. se nalazila na Ostrošcu i davala je straže i patrole oko dvorca i prema selu. Jedna desetina je čuvala most na Uni, u podnožju dvorca, na putu za Bihać. Preko dana je veći deo čete bio angažovan za politički rad u okolnim muslimanskim selima. Borci su održavali razne sastanke i ujedno sakupljali hranu za ranjenike koji su, početkom ofanzive, već počeli pristizati sa položaja.

Druga četa je bila u Bihaću i obezbeđivala je zgradu županije gde je deo VŠ sa Markom i Terzićem ostao sve do učestalijeg bombardovanja grada. Četa je pored straža i patrola po gradu, čuvala most na Uni, rejon oko Sahat-kule i druge objekte u gradu.

Inžinjerijska četa je u početku boravila u Bihaću i osposobljavala je železničku prugu u blizini grada, zatim je radila na uređivanju zamka u Ostrošcu, podizanju mosta na Uni kod Ostrošca, a pored toga davala je i obezbeđenje kod VŠ.

Otpočinjanjem ofanzive Bihać je sve češće bio meta neprijateljskih aviona. Između dva takva bombardovanja 24. januara, drug Tito je sa svojom grupom stigao sa Ostrošca i predveče prošao kroz Bihać. Noću 24/25. januara drug Tito se

nešto zadržao u Petrovcu, a zatim je, preko Oštrelja, produžio automobilom u Drvar gde je stigao u ranu zoru 25. januara. Neposredno po njegovom prolasku žestoko je bombardovan rejon železničke stanice na Oštrelju. Stari Vladimir Nazor, koji se prvi put našao u ovakvoj situaciji, tražio je od druga Tita da ne napuštaju dvorac u Ostrošcu jer je tamo bio udobno smešten i imao gotovo sve mirnodopske uslove za rad. On je, dušom pesnika, uživao u lepotama okoline, u pogledu iz dvorca, u stilu same građevine, kao i golubovima koji su bili ukras dvorca. Posebno je vodio brigu da ih borci ne hvataju. Jednom je prijetio da su neki borci zaklali dva-tri goluba i odmah je intervenisao kod druga Tita koji je posle toga zabranio da se golubovi uznemiravaju i hvataju.

U okviru priprema za evakuaciju, 24. januara, Izvršni odbor AVNOJ-a napustio je Bihać tako da se negde oko 30. januara našao u Glamoču, smešten po gradu i vilama na periferiji.

Za prebacivanje VS i Pratećeg bataljona određeno je nekoliko kamiona, dok je drug Tito raspolagao jednim putničkim automobilom. Zbog toga su jahači konji i komora, nekako u isto vreme, upućeni iz Bihaća, preko Petrovca i Oštrelja, u Glamoč. Taj pravac je 29. januara bio određen i za štampariju Borbe, pa je verovatno u pravcu Glamoča trebalo da se kreće i VŠ.

U Bihaću su i dalje ostali drugovi Marko i Terzić. Oni su se 26. januara u zoru prebacili iz zgrade županije preko Une i smestili u neku vilu, blizu železničke stanice, sa jednim delom 2. čete. Rano ujutru, u opštoj gužvi u kojoj se zatekao, sa sve većim sužavanjem fronta, bombardovan je čitav Bihać. Između ostalog, pogođeni su: zgrada županije, zgrada gde je bio AVNOJ, zgrada vojne škole i vila gde se našao ovaj deo VS.

U ovom bombardovanju ranjeni su: politički komesar Pratećeg bataljona Zivomir Jeremić Modelar i borac 2. čete Leković. Drug Marko je kroz dim bombi i prašinu uspeo da se nezleđen izvuče iz kuće u toku samog bombardovanja. Tog jutra ranjen je i drug Milentije Popović u glavu. U toj gužvi našao se i stari Nazor koji je ostao da prenoći u gradu. Dobro raspoložen rano ujutro sastavio je neki stih u stilu ode — »Bišću gradu«. Međutim, kad je počelo bombardovanje i kad su, uz to, ubačene ili prikrivene ustaše počele otvarati vatru sa nekih prozora, naljutio se i smisao stiha okrenuo u suprotnom pravcu

Ovaj deo VŠ ostao je u gradu sve do 28. januara pre podne i rukovodio dejstvima naših jedinica na pravcima koji su izvodili ka Bihaću i radio na organizovanju prihvata i evakuacije ranjenika kao i mase stanovništva koja se povlačila ispred naših jedinica ili je izlazila iz grada da se spase od bombardovanja. Oдавde je Terzić bio u neprekidnoj telefonskoj vezi, preko poznate telefonske centrale u Petrovcu, sa drugom Titom u Drvaru. Tih dana avioni su se neprekidno obrušavali na rejon županije, most na Uni, železničku stanicu i neke druge rejone u gradu, tukući naročito žestoko komunikacije koje su vodile u Bihać, a posebno kolone izbeglica na drumu Bihać — Bos. Petrovac. U gradu se našlo i nešto ubačenih ili prikrivenih ustaša koji su povremeno, iz raznih zgrada, otvarali vatru što je još više otežavalo situaciju.

Zbog ovakve situacije glavnina 2. čete VŠ štitila je od 27/28. januara prelaz preko mosta na Uni, sve dok ovaj zadatak nije preuzeo Bihački partizanski odred. Od Inžinjerijske čete: jedan vod je ostao na mostu kod Ostrošca, sa zadatkom da ga čuva do pristizanja naših jedinica i da ga posle uništi, što je učinjeno neposredno pred čelnim nemačkim tenkovima; drugi vod je radio na miniranju mosta na Uni koji je inače bio delimično oštećen u aprilskom ratu. Pripreme za rušenje su vršene pod neprekidnim bombardovanjem i sama eksplozija pri rušenju mosta pomešala se sa eksplozijama avionskih bombi u neposrednoj okolini. Tih dana obe čete su sakupljale ljudstvo u gradu za nošenje ranjenika. To je ujedno bila neka forma prinudne mobilizacije, preventivna mera, čime su se želela izbeći i neka loša iskustva stečena pri povlačenju iz Foče, maja 1942. godine.

28. januara, pošto je most porušen i odbrana na Uni organizovana, Marko i Terzić su popodne prošli kroz Ripački klanac gde su jedinice 7. banijske divizije organizovale odbranu. Oni su se zadržali neko vreme u Bosanskom Petrovcu, a zatim su preko Oštrelja produžili u Drvar. Sutradan, 29. januara, Nemci su ušli u Bihać.

POKRET IZ KRAJINE SE NASTAVLJA

U Drvaru se VŠ smestio u zgradu ispod pećine i kod pijane (pored drumu za Petrovac). Ovde su, koliko se sećam, u noći 28/29. januara ili tih dana oko 1. februara, VŠ i CK KPJ održali sastanak na kojem je razrađena i usvojena ideja o da-

ljim dejstvima. Njena je suština bila da se aktivnom odbranom snaga Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa brani slobodna teritorija i time stvori vreme potrebno glavnoj operativnoj grupi VŠ; Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija da se u međuvremenu prikupe, pošto su se nalazile izvan obruča, i pređu u protivofanzivu dolinom Neretve, a potom da se preko Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka produži u južnu Srbiju i time prenese težište ustanka i na istočne delove zemlje. Neka naređenja, u tom smislu, VŠ je izdao jedinicama na pravcu Bihaća još 27. januara, a od 29. januara izdavana su štabovima Prve i Druge divizije, već konkretnija naređenja za koncentraciju i napad na Prozor, iz čega se vidi dalja realizacija ove osnovne ideje.

U Drvaru su se sastale 1. i 2. četa VŠ dok je Inženjerska zadržana na Oštrelju tamo gde je 29/30. januara prihvatila deo pristigle štamparije »Borbe« iz Drinića, zakopala ili ga pripremila za dalji transport; drugi deo štamparije, zajedno sa nekim stvarima koje se nisu mogle nositi zakopan je na Oštrelju dobro sakriven. Inženjerska četa je u svom sastavu imala i jedno odeljenje za linijske veze, koje je tih dana radilo na uspostavljanju žičnih veza od Bihaća ka Petrovcu i od Petrovca ka Oštrelju. Bio je to mučan posao. Teška situacija na frontovima zahtevala je neprekidnu vezu koju je opet trebalo uspostavljati pod neprekidnim dejstvom neprijateljske avijacije. U Petrovcu se nalazila telefonska centrala preko koje je VŠ naročito insistirao da ima vezu sa jedinicama na položajima kod Ripačkog klanca.

Sam Drvar postao je u neku ruku relejna stanica za bolnice i zbegove. Tu je pripremana hrana za izbeglice (žene i decu), bolesnike i ranjenike. Tu se prvi put uočio i problem tifusara koji je počeo sve više uzimati maha. Jedne večeri, na drumu koji vodi iz Petrovca, drug Tito je sačekivao izgladnele i izmorene kolone. Naročito ga je dirnula nevolja promrzle dece i ranjenika. Naredio je da se iznese sve čime je intendantura Pratećeg bataljona, ujedno i Vrhovnog štaba, raspolagala od kuvane i suve hrane i da se to podeli, prisustvujući lično izvršenju toga naređenja. Intendant je naposletku izneo i nešto suvih smokava koje je drug Tito dobio nedavno iz Dalmacije. Kad više nije imao šta, intendant je pripremao i iznosio čaj. Neke iznemogle majke žalile su se da su na Oštrelju ostavile decu koju više nisu mogle nositi. Saznavši za to drug Tito je odmah poslao deo naše 2. čete na Oštrelj da decu prikupe i do-

nesu u Drvar. Radilo se o maloj deci koja su bila zavijena u prnje i ostavljena u snegu pod jelama.

Ranjenici su izvlačeni delom preko Glamoča, a delom preko Grahova. Sve napore u tom smislu su ometali sneg i hladno vreme. U Drvaru se VŠ pridružila i štamparija, ali je ona 30/31. januara preko Grahova prebačena u s. Priluke, blizu Livna.

Negde na putu Bihać — Petrovac oboren je jedan ustaški avion i tom prilikom zarobljena su dva oficira. Njih je drug Marko spasao od linčovanja ozlojeđenog naroda i doveo u Drvar radi saslušanja. Pokazujući izmučenu decu, naslaganu na slami u zgradi kraj pilane i na snegu oko nje, drug Tito se obratio ustašama: »Eto vidite kakvi ste junaci i koga tučete po našim cestama. Umesto da svoju silu pokažete protiv vojske, protiv partizana, vi svoj kukavičluk pokazujete protiv golorukih zbegova«. Jedan ozlojeđeni borac iskoristio je trenutak nepažnje i malo zatim ubio oba ustaška pilota, ne sačekavši saslušanje i uobičajeno suđenje. Teške kazne zbog ovog nedozvoljenog postupka spasla ga je činjenica da mu je kod kuće ostala samo žena sa četvoro male dece, u krovinjari koja prokišnjava i sa pola vreće kukuruza, kad je pošao u partizane. »Pomisao na nezbrinutu decu« kaže »navela me je na ovaj nepromišljeni postupak«. Oslobođen je teže kazne ali je ozbiljno ukoren i upozoren na posledice ako mu se ubuduće tako nešto dogodi.

Pošto se zadržao nekoliko dana u Drvaru, VŠ se ponovo podelio: deo sa drugom Titom produžio je, početkom februara, preko Grahova u Livno jer se težište naših napadnih dejstava prenosilo na pravac Duvno — Prozor — Neretva; deo sa drugovima Markom i Terzićem ostao je još nekoliko dana u Drvaru, u zgradi ispod pećine, sa zadatkom da rukovodi odbrambenim dejstvima na pravcima koji su izvodili ka prostoriji Drvar, Glamoč, Livno i Duvno, i da organizuje prihvat i dalje pokrete ranjenika i zbegova. Iz Drvara se ovaj deo VS prebacivao jednim putničkim kolima i sa jednim ili dva kamiona. Negde oko ponoći ova kolona se zadržala pored crkve, u nekom selu u okolini Grahova, da se malo odmori. Prva četa Pratećeg bataljona postavila je straže i uputila patrole. One su se posle sat ili dva sukobile sa četnicima koji su se privlačili selu. U noći je došlo do puškaranja. Očigledno, pokrete naših snaga četnici su shvatali kao povlačenje pa su se stoga bili osilili, usuđujući se da ne dozvole zadržavanje partizana u svom selu.

U toku noći grupa sa drugom Markom produžila je u Livno i u zoru stigla u manastir Goricu, gde je naređen odmor.

U toku dana drug Tito je posetio štab 2. proleterske divizije u s. Žabljaku, južno od Livna, radi priprema napada na Duvno. Okolina manastira je prilično otkrivena i nesigurna u pogledu bombardovanja, a i obezbeđenje u okolini bilo je dosta slabo zbog čega se drug Tito sledeće noći prebacio u rudnik Tušnice (10 do 15 km južno od Livna). Tih dana u Livnu je izvršena smena četa Pratećeg bataljona: 1. je ostala u Livnu i okolini (s. Pothum) gde se zadržao AVNOJ, čika-Janko i neki drugi delovi VŠ; 2. četa je preuzela obezbeđenje dela VŠ sa Titom.

Od Livna vodi put preko s. Vidoši i Potkraj i završava se kod rudnika Tušnice. Kolona druga Tita pristigla je u s. Potkraj (2. četa i komora) negde u zoru i tu se zadržala. Na 2 do 3 km od sela, u jednoj uskoj uvali oivičenoj, s čela i sa strane, ne mnogo visokim i retko obraslim kosama (ograncima planine Tušnice) nalazila su se rudarska okna, kod kojih se završavao put. Na oko 200 do 300 metara ispred okna sasvim usamljena u uvali, pored puta, bila je prizemna kućica sa crvenim krovom i dva povećća odeljenja. Svako od njih je imalo sa spoljne strane grube duge šaltere od dasaka. Služila je verovatno kao kantina za rudare, a i kao isplatna blagajna. U tu zgradu, u rano maglovito jutro, smestili su se drug Tito, Sreten Zujović, Pavle Ilić, stari Fjodor Mahin, Vladimir Nazor, pratioci druga Tita i komandir čete — dakle njih 10 do 12 drugova.

Uz vatru, založenu na ognjištu, pretresana je neko vreme situacija na našem i istočnom frontu. Fjodor Mahin je zabavljao ostale svojim poznavanjem geografije, procenom pojedinih pravaca i predviđanjem razvoja događaja na istočnom frontu. Uzgred je spremao svoj uobičajeni čaj bez šećera i to tako što je četuricu zapretao u pepeo. Njegove procene daljeg razvoja situacije na istočnom frontu bile su inače i ranije zapažene. Drug Tito se neko vreme grejao, a zatim se povukao u drugu sobu da privilegne, dok su ostali produžili da sede oko vatre.

Negde pred podne, kad se magla nešto podigla, začuo se jak šum avionskih motora. Činilo se da su daleko, negde u dolini Neretve, ali je cela naša grupa izišla i osluškivala. Nagadalo se da li se radi o putničkom avionu ili bombarderu. Većina je zaključila da se radi o putničkom jer bombarder ne leti sam. Neko je ipak probudio druga Tita koji je izišao iz

kuće i oslušnuo. Huk motora bio je sve bliži i jači. Tito je naredio da se cela grupa brzo prebaci do okana i tamo skloni. Krenulo se dosta sporo i oklevajući jer se nije očekivala opasnost. Okna su se nalazila na kraju uvale. Pred jednim od njih neki seljaci su tovarili ugalj na kola. Dva Titova pratioca bili su izmakli nešto napred, vodeći starog Nazora. Odjednom iza kose pojavi se, u niskom letu, »savoja« i bez ikakvog izvidanja, leteći duž uvale, istrese teški tovar raznovrsnih, uglavnom manjih bombi. Neke padoše u rejon okana, a druge oko kuće, sa obe strane male kolone koja se zatekla na ledini, a da nije ni stigla do skloništa. Dve bombe, jedna manja i druga nešto veća, eksplodirale su u neposrednoj blizini zgrade i razbacale crep, letve, grede, vrata i prozore na sve strane. Od kuće su ostali samo zidovi i nešto greda. Ostale bombe su eksplodirale u uvali, na širem prostoru oko kuće. Avion je posle toga nadleteo još jednom, opet bacio bombe, a potom se izgubio.

Grupa je čudnim slučajem prošla bez gubitaka. Trenutno nije bilo moguće objasniti kad su pre i od koga Italijani saznali da se VŠ ili neko drugi nalazi u ovoj sasvim usamljenoj i napuštenoj zgradi, utoliko pre što se u nju stiglo po noći i što napolju nije bilo čak ni straže.³

Inženjerijska četa se tih dana nalazila u selu Guber, kraj Livna. To jutro se kod VŠ zatekao i politički komesar čete gde je bio došao da primi dalje zadatke. Četa je preko Oštrelja, Mliništa i Glamoča stigla u rejon Livna gde je radila na organizovanju veza u divizionu VŠ i na zarušavanju puta Livno — Sinj, u cilju sprečavanja ispada iz Sinja. Iz s. Gubera je Inženjerijska četa prebačena u Eminovo Selo kraj Duvna (po oslobodenju ovog mesta). Ovde je popravljala most na reci Šujici i osposobljavala put Duvno — Ravno za prolaz transporta ranjenika. Osposobljavanje komunikacija, u ovom periodu, bio je jedan od naglašenih zadataka (za naše uslove malo neuobičajen, pošto smo se dotle bavili samo rušenjem komunikacija); operativna grupa VŠ je raspolagala sa nešto kamiona i artiljerije, pored mobilisanih vozila za prenos ranjenika i time bila vezana za komunikacije.

³ Kasnije se saznalo da je, navodno, neki inženjer rudnika, koji je stanovao u jednom od okolnih sela, bio u ustaškoj ili italijanskoj obavешtajnoj službi i izvestio da se u kući nalazi »neko ko zasluđuje pažnju«. Ovakvi zadaci u avijaciji se inače poveravaju veoma iskusnim i sposobnim pilotima.

Već od Bihaća veoma je učestalo bombardovanje Vrhovnog štaba. Oštrej je bio bombardovan samo što je VŠ prošao, a Drvar čim je VŠ tamo stigao. Ozbiljno se postavljalo pitanje da li je to slučajno ili je bilo nekog u okolini VŠ ko je davao obavještenja? Možda su radisti svojim nesmotrenim radom odavali rejon razmeštaja VŠ?!

Do 7. februara 1943. godine deo VŠ sa Titom proveo je na ulazu u rudnička okna koja su mu služila kao sklonište, a i kao stambene prostorije, jer je unutra bilo toplo. Drug Tito je primao izveštaje od Terzića iz Drvara i Glamoča prateći rad na evakuaciji bolnice i situaciju na frontovima. Odavde je, 4. februara, drug Tito poslao depeše 1. i 3. diviziji kojima je nagoveštavao opsežan plan na kojem se mora raditi hitno. Odatle je zakazano savetovanje u Duvnu pri štabu 2. proleTERSKE divizije. Zamisao za napad na Prozor i ovlađivanje dolinom Neretve preokupirala je druga Tita. Zbog opšteg razvoja situacije zaoštrio se problem prebacivanja ranjenika i bolesnika, posebno tifusara, čiji se broj naglo povećavao. Sem toga, opštu situaciju je otežavao i veliki broj zbegova koji su opterećivali i komunikacije i vojsku. Kamioni i autobusi su prebacivali ranjenike iz rejona Mliništa i Glamoča u pravcu Livna.

Jedne večeri kamioni sa tifusarima su zapali u sneg kod s. Korićna (na pola puta od Glamoča za Livno). Za njihovo spasavanje upućena je grupa drugova iz štamparije. Oni su promrzle i gotovo ukočene bolesnike prenosili noću na leđima preko smetova. Na ovakve zadatke obično su određivani članovi KPJ jer su se ljudi plašili zaraze. Neki od ranjenika davno nisu bili previjeni, a nekima su pojedini promrzli delovi tela bili u raspadanju i zaudarali su.

Oslobođenjem Duvna, drug Tito je (5. ili 7. februara) pozvao depešama komandanta i političkog komesara 1. proleTERSKE i 3. udarne divizije (štab 2. proleTERSKE je bio u Duvnu) da se jave u Duvnu, 8. februara, a on se 7/8. februara, u pratnji manje grupe boraca, na konju prebacio od s. Potkraj, odnosno rudnika uglja, preko planine u Duvno. Tamo je u štabu 2. proleTERSKE divizije (u zgradi samostana) 8. februara održano poznato savetovanje u vezi sa odlukom VŠ za otpočinjanje protivofanzive operativne grupe. U stvari, štabovi ovih divizija su ovde prvi put i neposredno od druga Tita saznali zamisao za dalja dejstva. U vezi s tim drug Tito je odredio i zadatke divizijama kako ovim, čiji su komandanti bili prisutni, tako i 7. banijskoj i 9. dalmatinskoj diviziji koja je bila tek u formi-

ranju. Ocenjeno je da su stvoreni potrebni uslovi za prelazak u ofanzivu svih jedinica NOV i POJ koje su se nalazile van područja odlučujuće bitke za ranjenike.

Osnovna ideja zamisli bila je da se po etapama svim snagama izbije: u dolinu Neretve, zatim na Drinu i u trećoj etapi na Lim. Međutim, bila je konkretnije razrađena zamisao za dejstva samo u okviru prve etape, odnosno do linije Neretve.

U Livno su, 6. ili 7. februara, stigli drugovi Marko i Terzić i smestili se u kuće u sev. delu Livna, ispod šume Bašajkovac. Oni su se, na putu od Drvara, zadržali nekoliko dana oko Glamoča, u s. Radaslijama. Glavna aktivnost VŠ početkom februara bila je usmerena na tri osnovna zadatka: organizovati što uporniju odbranu na svim pravcima koji su izvodili na prostoriju Drvar, Glamoč, Livno i Duvno, kako neprijatelj ne bi ugrozio veoma veliki broj ranjenika; iz Livna organizovati što hitniji i uspešniji napad na Duvno i Prozor i otvoriti prolaz ka Neretvi; i iz Drvara, Mliništa i Glamoča što hitnije prebaciti veliki broj neposredno ugroženih ranjenika u rejon Livna i Duvna. Njihov broj se, od planiranih 1.000 koje je trebalo Vrhovni štab da obezbeđuje, već bio popeo na oko 3.500.

Iz Duvna se drug Tito 12. februara, punog susnežice, prebacio putničkim automobilom preko Pakline i S. Ravno u selo Kopčići (na izvoru Rame, ispred Šćita), bliže pripremama za napad na Prozor. Sticajem okolnosti uspeo je da se probije još za dana, pre nego što je put preko Pakline i s. Ravna bio zavejan. Ostali deo VŠ ostao je i dalje u rejonu Tušnice, odnosno u samom Livnu. U s. Kopčići drug Tito je zanoćio i tu se zadržao do 14. februara, a sa njime je stiglo samo nekoliko drugova, koliko ih je moglo sesti u automobil. U selu ga je dočekala Inžinjerijska četa Pratećeg bataljona, koja je tu pristigla dan-dva ranije. Titova grupa je smeštena u jednu vodenicu na Rami, kojih je inače bilo čitav niz. Iznad vodenica uzdizala se veoma strma i visoka stena. Inače bistra i brza Rama, u ovom svom delu, obilovala je krupnom pastrmkom, ali vremena da se ona lovi nije bilo. U međuvremenu u Livnu su Marko i Terzić pored ostalog radili i na formiranju 9. dalmatinske divizije; čika-Janko i Milutin radili na sakupljanju i formiranju ešelona ranjenika i organizovanju njihove dalje evakuacije prema Duvnu.

8. februara u Livnu je izdata zajednička izjava VŠ NOV i POJ i AVNOJ-a o karakteru i ciljevima narodnooslobodilačke borbe, a 9. februara objavljen je poziv Izvršnog odbora

AVNOJ-a svim narodima Jugoslavije na sveopštu borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Ova dva dokumenta su bili značajan doprinos zamašnim predstojećim borbenim dejstvima naših jedinica.

13. februara od plotunske vatre 1. čete Pratećeg bataljona, iz rejonu Livna, i partizanske čete iz s. Pothuma oboren je nemački avion koji je bombardovao bolnicu u okolini grada. Istog dana popodne, kamionom i autobusom, prebacivao se iz rejonu rudnika Tušnice Sreten Zujović Crni sa ostatkom VŠ i Pratećeg bataljona, koji su inače bili uz druga Tita. Vozila su po noći zapala u smetove na Paklini tako da su se u toku 14. februara jedva probila do Ravanjskog polja, gde su zadržana. Tek pošto je pročišćen put za Šćit, 15. februara uveče, ovaj deo je stigao kod samostana u Šćitu i to jednim kamionom koji je drug Tito poslao u susret. Interesantno je bilo da su Ravanjsko polje i planina Paklina bili pokriveni dubokim smetovima, dok je put dalje od Ravnog prema Šćitu, pošto se pređu prve kose, prema s. Zahumu, bio slobodan, a sa kosa se čak sneg i otapao.

Iz s. Kopčića drug Tito se 14. februara popodne prebacio u Šćit (selo na oko 10 km zapadno od Prozora), u samostan gde su ga čekali Pavle Ilić, pomoćnik načelnika VŠ i komandant 3. divizije Pero Četković radi prijema poslednjih direktiva u vezi sa pripremama za predstojeći napad na Prozor. Drug Tito se smestio u samostansku zgradu koju je tek napustio štab 2. dalmatinske brigade i pomerio bliže polaznim položajima za napad.

U rejonu Šćita Pavle Ilić je boravio već od oslobođenja Duvna, a 14. februara iz Duvna je pristigao i Haubički divizion VŠ, sa zadatkom da se pripremi za podršku jedinica u napadu na Prozor.

Odmah po pristizanju, Inžinjerijska četa je pristupila pripremanju materijala za izradu skloništa u samom samostanu, koje je završila 15. februara po podne.

15/16. februara napad na Prozor nije uspeo, što je dovelo u pitanje sve dotadašnje planove. U toku 16. februara jedinice 3. divizije vršile su intenzivne pripreme za ponovni napad na Prozor, rukovodeći se Titovom devizom: Prozor mora pasti! U toku popodneva drug Tito je lično obišao polazne položaje za napad artiljerijskih i pešadijskih jedinica. Komandanti su mu pokazivali Prozor koji se kao na dlanu video u kotlini zajedno sa bunkerima i žicom na prilazima. Prethodne noći uočena

je organizacija italijanske odbrane, raspored njihovih bunkera i shvaćen sistem vatre. Pojedine starešine su iznosile drugu Titu svoje zamisli za predstojeći napad. Naređeno je da se artiljerija privuče u streljački stroj pešadije i da neposredno gađa bunkere; da štabovi brigada i bataljona budu na čelu svojih jedinica, dakle da se učini sve — ne bi li se Prozor oslobodio.

Tih dana drug Tito nije znao za odmor. Oslobođenje Prozora, gde se očekivao veliki plen, stvorilo bi nove mogućnosti za realizovanje ranije postavljenih ciljeva, u vezi sa prodorom u dolinu Neretve. Kao osnovni zadatak se postavljalo što hitnije privlačenje ranjenika kojih je bilo sve više. Problem je bio utoliko teži što je tifus harao i u nekim jedinicama, posebno u brigadama 7. banijske divizije, zbog čega je jako opala i njihova borbena vrednost. Brigade ove divizije već su bile iscrpene dugotrajnim zaštitničkim borbama od Bihaća i na zadacima oko praćenja i zaštite bolnice. Sem toga, jedinice su bile iscrpene i glađu jer su ranije bile opremljene kolima sa konjskom vučom koja su se odavno pokazala nepodesnim za planinsko zemljište na kojem su izvođena borbena dejstva.

U međuvremenu, u okviru priprema za napad na Prozor, pod rukovodstvom Pavia Ilića, inače inženjera, Inženjerijska četa Pratećeg bataljona je dobila zadatak da ruši komunikaciju koja iz Prozora vodi ka Šćitu kako bi se sprečili eventualni italijanski ispadi, i radi organizovanja veze u divizionu VŠ. Neposredno pred napad, Inženjerijska četa je te iste deonice kao i druge sporednije puteve morala opravljati kako bi mogla proći naša artiljerija i druge jedinice. Zgrada samostana, gde je bio smešten VS, bila je povelika, na sprat i zidana od kamena, sa drvenim gredama na tavanici i u međuspratnoj, odnosno podrumskoj prostoriji. U podrumu, u jednom uglu ispod stepeništa, Inženjerijska četa je u toku 15. februara napravila nešto kao sklonište od bombardovanja. Ona je ojačala podrumske grede podupiračima, a zidove balvanima. Uoči napada na Prozor (verovatno 16. februara) u Šćitu (u šumi iznad samostana) održano je savetovanje na kojem su bili prisutni, pored druga Tita, Nazora i Crnog i neki komadanti obližnjih jedinica. Razgovori su trajali do posle podne. Oko 15 ili 16 časova učesnici ovog savetovanja došli su sa drugom Titom u zgradu. Samo pola sata kasnije italijanski bombarderi sručili su bombe neposredno oko samostana i njegovog konaka. Niko iz kuće nije imao vremena da iziđe. Grupa je jedva uspela da strči u podrum, dok su starog Nazora sneli Titovi pratioci. Neki su

predlagali da se ipak izađe iz zgrade, međutim to nije bilo moguće. Od dve bombe jače snage jedna je prebacila samostansku zgradu, a druga je podbacila; obe su pale na 20 do 30 metara od zgrade i njihova snažna eksplozija je uzdrimala zidove. Treća bomba, od oko 100 kg, pogodila je gornju ivicu zgrade (sims) u kojoj se nalazio VŠ i skliznula niz spoljni zid; odbila se od njega i pljoštimice pala pored zida. Od udara gornji desni ugao zgrade raspukao se u dužini od nekoliko metara. Međutim, nekom čudnom igrom slučaja bomba nije eksplodirala. Nije jasno zbog čega. Možda udar o sims nije bio dovoljno jak da aktivira upaljač, a možda ni upaljač nije bio ispravan. Nije teško zamisliti kako bi stvar izgledala da je bomba pogodila samo kojih desetak santimetara levo ili desno, tj. neposredno u zid, pa eksplodirala ili da je probila drvenu konstrukciju i negde od krova do podruma eksplodirala ili, pak, da se to desilo u temeljima zgrade sa spoljne strane.

Posle onako preciznog bombardovanja kod rudnika Šujice, ovaj slučaj je već teško zabrinjavao. Ponovo se počelo razmišljati ko i na koji način odaje mesto boravka VŠ.⁴ Neeksplodirana bomba najpre je samo ograđena tu gde je pala, a zatim je odvučena kamionom i demontirana. Na kraju je ipak poslužila korisno. Njen eksploziv je iskorišćen za rušenje mostova na Neretvi.

U Šćitu, u zgradi samostana i okolini, deo VŠ sa drugom Titom zadržao se sve do oko 21. ili 23. februara. U Livnu su i dalje ostali drugovi Marko i Terzić sa ostalim članovima VŠ. Neposredno po oslobađanju Prozora operativni deo VŠ (da ga tako nazovemo) sa Pavlom Ilićem otišao je u Prozor gde se smestio u jednu noviju zgradu, na ulazu u grad. U Prozor su povremeno dolazili Moša Pijade i Ivan Milutinović sa svojim organima, radi prikupljanja, raspodele i evakuacije ratnog plena. U međuvremenu je i drug Marko navraćao u Šćit.

Obezbeđenje VŠ u Šćitu vršila je 2. četa, dok je 1. upućena u Prozor, čim je ovaj oslobođen, u ulozi posadne jedinice i tamo obezbeđivala istureni deo VŠ, davala straže, patrole i kurire,

⁴ U Dalmatinskoj brigadi, čiji je štab bio u ovoj zgradi neposredno pre dolaska VS, bili su i neki ranije zarobljeni domobrani. Videći gužvu oko povlačenja, nenaviknuti na takve situacije, oni su smatrali borbu izgubljenom i probitačnim da prebegnu Italijanima u Prozor. Oni su to i uspeali da učine i uz ostale podatke dali su obaveštenje da se u zgradi samostana u Šćitu nalazi štab brigade. Kako je u međuvremenu štab otišao, bombe su pale na VŠ, iako neplanirano. Domobrani su poginuli u Prozoru, u nekom bunkeru.

koji su upućivani za vezu sa bolnicom ili jedinicama na frontu. Zajedno sa inženjerskom, 1. četa je prikupljala, sređivala, evakuisala i obezbeđivala municiju i drugi ratni plen i sprovodila transporte u Glamoč, ili drugim pravcima. Od 19. do 24. februara jedan deo Inženjerske čete bio je upućen za čišćenje puta Duvno — Ravno od snega, naročito smetova preko Pakline i kroz Ravanjsko polje. Oko 20. februara bilo je planirano da se Inženjerska četa uputi u Ramu da tamo organizuje saobraćaj (drumski i železnički) za prevoz ranjenika; da se tu nađe za slučaj potrebe rušenja mostova i da uspostavi telefonsku vezu jedinica u dolini Rame i Neretve sa Prozorom. Sem toga, jedan deo čete bio je spreman da se uputi u pravcu Ivan-sedla i poruši tunel, ukoliko bi se njime ovladalo. Međutim, kako se ovo nije ostvarilo, oko 20. februara četa je angažovana na popravljajući drvenog mosta na Rami (južno od sela Kranjčići) i deonica puta prema Rami, u cilju lakšeg pokreta jedinica, evakuacije u tom pravcu i prebacivanja ranjenika.

Ovih dana borbi za oslobađanje Prozora drug Tito je bio nešto oboleo, ali je morao neprekidno raditi jer su sve naše jedinice bile u stalnim pokretima i u napadnim dejstvima, u dolini Rame i Neretve i na suprotnoj obali ovih reka. I vreme se nešto pogoršalo. Vetar je mestimično nabacivao smetove na put preko Pakline tako da je prolaz kamionima preko Ravanjskog polja povremeno bio onemogućivan. To je otežavalo dalje prebacivanje ranjenika, što je posebno brinulo druga Tita. Stoga je on, odmah po dolasku u s. Kopčiče, uputio inženjera Zivu Đorđevića sa nešto pionira, da sa partizanskom četom komande mesta u s. Ravno pristupi mobilizaciji okolnih sela za raščišćavanje snega u Ravanjskom polju, i neprekidno održava put u ispravnom stanju kako bi se mogao nesmetano obavljati automobilski saobraćaj. Za ovaj posao bilo je angažovano gotovo sve stanovništvo iz okolnih, inače popaljenih sela i od 15. do 24. februara uporno se radilo. Često se dešavalo da ono što se po danu pročisti, jaki vetrovi noću ponovo zaveju. Uznemireni povlačenjem naših jedinica, brojem ranjenika, a inače nepoverljivi, seljaci mešovitim sela složno su odbijali da »ratuju sa bogom«, tj. da svaki dan počinju čišćenje snega iz početka pa ih je trebalo gotovo silom ponovno okupljati.

Posle bombardovanja zgrade samostana u Šćitu drug Tito je morao izlaziti i raditi negde u okolini. Najpre je odlazio u okolne šume ili vodenicu na Obližnjem potoku, neposredno preko brda severno od Šćita, a kasnije niz padine, sa suprotne

strane samostana u dolinu Rame, ka s. Proslap, na kojoj se nalazio čitav niz malih vodenica. U neke od njih je odlazio, ili tačnije iznošen, i stari Nazor. Obično su dan provodili u vodenicama, a uveče se vraćali u samostan. Vodenice na Rami, šum brze zelene reke i idila seoskog života na vodenicama posebno su oduševljavali starog pesnika.

U rejonu Šćita drug Tito je primio dosta raznih poseta, po danu u okolini Šćita, a uveče u zgradi samostana. Tu se ostalo sve do borbi za Ramu i Jablanicu kada je (verovatno 21/22. februar) sa delom 2. čete Tito otišao u s. Gračac u dolinu Rame i tu se smestio kod škole, nedaleko od seoske crkve. Ovde, ili u najbližoj okolini, drug Tito, kome se uskoro pridružio i ostali deo VŠ, ostao je sve do prelaska Neretve. Po danu je izlazio u brda, oko sela. Povremeno je prelazio preko mostova na Rami i Neretvi i boravio na suprotnoj obali ili radio u nekoj vodenici u jednom potoku koji se uliva u Ramu, sa južne strane. Opet povremeno, odlazio je i u drugu vodenicu, na r. Prozorčici, na ulazu u klisuru, sa pravca Prozora. Uveče se vraćao u školu gde je produžavao rad, primao izveštaje, razgovarao sa ostalima ili se odmarao.

Iz doline Rame drug Tito je rukovodio borbama za ovladavanje Konjicom i Ivan-sedlom, odbijanjem nemačkih napada sa pravca Gornjeg Vakufa i Prozora našim ofanzivnim dejstvima u pravcu Gornjeg Vakufa, rušenjem mostova na Neretvi i podizanju novih, sa prelaskom naših jedinica i borbama za stvaranje mostobrana sa one strane Neretve i najzad prenošenjem ranjenika preko Neretve.

Oko 20. februara postojala je namera da se ranjenici prebace kamionima do Rame i dalje vozom do Konjica. Međutim, njihova evakuacija odvijala se suviše sporo i neorganizovano, a i bilo ih je mnogo. U isto vreme Nemci su počeli da vrše pritisak na pravcu Gornji Vakuf —Prozor. Od 20 do 28. februara vođene su borbe za Konjic, kao najvažniji objekt na pravcu nastupanja. On je bio glavna smetnja operativnoj grupi VŠ za dalji prodor; njegovim ovladavanjem pružala se mogućnost za lakše transportovanje ranjenika. Ivan-sedlo bilo je od posebnog značaja kao položaj za zaštitu prolaza naših jedinica, sa pravca Sarajeva. Međutim, Konjic i Ivan-sedlo služili su istovremeno udruženim nemačkim, italijanskim i četničkim snagama, kao oslonac za dejstvo protiv naših snaga. Neuspehom borbi za Konjic i Ivan-sedlo i nemačkim pritiskom od Gor-

njeg Vakufa ka Prozoru otpočela je, u užem smislu, bitka za ranjenike u Prozorskoj kotlini, najplemenitija i jedna od najtežih u našem narodnooslobodilačkom ratu.

Ostatak VS sa Zujovićem Crnim, delom 2. čete i komorom došao je noću 22/23. februara u dolinu Rame, u s. Gračanicu i razmestio se oko crkve, škole i duž drumu uz Ramu. Iste noći u Prozor je stigao čika-Janko sa svojom grupom iz Livna. Seo-ska crkva u Gračacu bila je pretvorena u magacin u koji je smeštena evakuisana hrana iz Prozora. Tada smo prvi put videli da se crkva koristi kao magacin u okolini VS, što je učinjeno pre njegovog dolaska, verovatno u nadi da Nemci i Italijani ipak neće bombardovati crkvu.

Na putu od Livna ka Šćitu i od Šćita ka Rami konji su, po izričitom naređenju druga Tita, ustupani bolnici za prenos ranjenika koji su mogli jahati, pa smo ih zvali »konjanici«. Rejon Šćita, Prozora i okolnih sela kao i doline Rame i Neretve bio je gotovo svakodnevno bombardovan. Malo kada bombardovanje nije trajalo i po ceo dan. Avioni su se smenjivali, kružeći u grupama, kao na poligonu. Borci i drugovi iz okoline VŠ već su se toliko bili uvežbali da su »uhvatili« i način gađanja aviona. Opasno je bilo samo ako avion leti pravo na posmatrača i na određenom odstojanju istrese bombe. Ako leti makar i malo levo ili desno, ili ako bombe otpusti negde pre ili »iznad« glave, nije bilo opasnosti. Da bi se opasnost na vreme sagledala, uslov je bio da se leži na leđima i prati let. Po položaju aviona i radu pilota, što se moglo osmatrati sa zemlje, mogla se, na određeni način, proceniti i opasnost od mitraljiranja.

U noći 22/23. februara VŠ je prošao kroz Prozor, u kojem su gorele kuće zapaljene bombardovanjem prethodnog dana. Duž puta bile su naslagane velike količine sanduka zapaljene pešadijske i artiljerijske municije. Mestimično sanduci su bili razbacani. Pored njih bili su naslagani i veliki koturovi žutog sira, sanduci i vreće sa drugom hranom, koji su čekali da budu evakuisani.

U Šćitu smo naučili da vlast nekako treba poštovati, bez obzira na to čija je. Negde između 19. i 22. februara intendant Pratećeg bataljona, inače veoma skroman, teško je dolazio do mesa i druge hrane putem redovnog snabdevanja jer su potrebe bolnica bile velike. Zbog toga su u Pratećem bataljonu bile učestale posne kaše, bez mesa. Kako su se i članovi VŠ, za vreme svih pokreta u ratu, hranili sa četnih kazana, ova okol-

nost nije mogla a da ne bude primećena. Zujović Crni je skrenuo pažnju komandi bataljona da predstoje teški dani kad će se inače morati gladovati, da za sada to još nije nužno, da vojska mora fizički biti pripremljena za dalje napore itd. Pri tome je pokazao na stada ovaca, na okolnim padinama i upozorio da treba biti aktivniji u nabavci hrane.

Povodom ove kritike intendant je jednostavno otišao u selo i sam odredio koliko ko od seljaka treba da mu da stoke i tako rešio problem, po najkraćem postupku. Sela su inače nacionalno mešovita i u zaseocima su vlast činili kmet ili knez, odnosno muktar. Oni su se osetili povređenim u svojim pravima, a sem toga i seljaci su se žalili na postupak jer je intendantov razrez pogodio neke siromašne seljake i poremetio neki njihov red u davanju hrane. Kad je, povodom ovih žalbi, komanda bataljona pozvana na odgovornost, branila se da je uzimanje stoke bilo dozvoljeno, da se intendantov postupak ne može smatrati nepravilnim ili čak pljačkom, ističući da u selu nema naše vlasti (narodnooslobodilačkih odbora) kojoj bi se inače moglo obratiti. Naređeno je da ipak i u takvim slučajevima treba raditi preko postojeće vlasti, iako nije naša, pa ako treba da se zameri seljacima, neka to bude ta vlast, bez obzira na to kakva mu je, a ne naš intendant kao predstavnik naše vojske. Sem toga, mesni organi vlasti u selu ipak bolje znaju kako ko u selu stoji, od koga i po kom redosledu treba nešto uzeti itd.

Od drvenog mosta na Rami (istočno od sela Kranjčići) do Gračanice i dalje nizvodno do Gračaca i Rame (sa desne strane puta) postojao je čitav niz manjih pećina usečenih u okomitu stenu, sličnih kavernama. Klisura je ovde mestimično toliko uska da jedva ima mesta za korito Rame i drum. Neke od ovih pećina uređivala je Inžinjerijska četa kao skloništa za VŠ, sužavajući njihove otvore ka drumu, naslagama kamenja, balvanima, a negde i sanducima sa plenom evakuisanim iz Prozora. Međutim, ova skloništa su uglavnom služila za smeštaj evakuisane municije i bolnica. Drug Tito nikada nije voleo ni skloništa ni pećine. Često je govorio da se čovek u njima oseća kao da živ ulazi u vlasititi grob. A ove su stvarno i bile male, više škrape, nego pećine. Tito nije voleo da se sklanja kad naiđu avioni. Zbog toga je i birao manje uočljiva mesta, kao što su usamljene seoske kuće, vodenice i slično da ne bi pri svakom naletu aviona morao biti uznemiravan.

Inače, opštu sliku u dolini Rame (od s. Kranjčići do Rame) dočaravao je tesan i uvek zakrčen put, kao i brza Rama, puna leševa koji su se naslagali gotovo na svakom većem kamenu. Pored puta je bilo mnogo prevrnutih kamiona i razbacane ratne opreme. To su bili ostaci italijanskih snaga razbijenih u Prozoru. Drveni most na Rami, ispod s. Kranjčići, bio je pripremljen za rušenje i pod stalnom stražom. Druga četa davala je obezbeđenje u Gračacu i s. Gračanici, a povremeno i patrole sa one strane Rame, jer su se razbijane četničke grupe ponekad pojavljivale na suprotnim visovima.

BITKA ZA RANJENIKE

Od 20. do 22. februara deo Inženjerske čete (sa inženjerskim vodom 7. divizije), deo 1. čete Pratećeg bataljona iz Prozora i deo zarobljenih Italijana bili su angažovani na rušenju i zaprečavanju serpentina na komunikaciji koja od Gornjeg Vakufa, preko Makljena, izvodi u Prozor. Ovo je vršeno raskopavanjem puta, skidanjem mostova, mestimično miniranjem i pripremanjem stabala drveća, radi navlačenja na drum. Glavnina 1. čete uglavnom je radila na evakuaciji plena iz Prozora i na obezbeđenju operativnog dela VS u Prozoru.

Od 24. do 27. februara deo Inženjerske čete ponovo je vraćen u dolinu Rame gde je pratio napade naših jedinica preko Rame i Neretve, osposobljavajući komunikaciju od Rame ka Jablanici i Ostrošcu. S obzirom na mnoge zadatke, četa je najčešće upotrebljavana po delovima. U okolini Livna deo VŠ sa drugovima Markom i Terzićem ostao je oko 24. februara, kada je Terzić došao u Prozor, dok je Marko stigao u dolinu Rame (u s. Gračac) dan-dva kasnije. Od tada je uži deo VŠ uglavnom bio prikupljen u rejonu Gračac — Gračanica. Njegov operativni deo ostao je u Prozoru odakle je Terzić održavao telefonsku ili kurirsku vezu sa VŠ (odnosno sa drugom Titom) sve do 5. marta, kada je došao u Gračac i radio neposredno uz vrhovnog komandanta.

Po naređenju druga Tita, u periodu od 20. do 22. februara, Pavle Ilić je povremeno odlazio na položaje, da neposredno izvidi situaciju na frontu, prikupi podatke i podnese izveštaj. U zaoštrenoј situaciji, od 27. februara, tj. od obnovljenih napada na ovom pravcu, pažnja operativnog dela VŠ bila je u tolikoj meri vezana za situaciju na tom pravcu, da je više ili

manje bio neprekidno na položajima. Do 28. februara, i pored tri uzastopna napada, naše jedinice nisu uspele da zauzmu Konjic. Uporne borbe za Ivan-sedlo nisu donele odgovarajuće rezultate. U međuvremenu su Nemci ojačali svoj garnizon u Konjicu, a privučene su i znatne četničke snage. Zbog toga je VS (26/27. februara) odlučio da odustane od daljih napada na Konjic.

Na pravcu Drvara Nemci su ovladali, posle Oštrelja i Drvara, i Grahovom i vršili snažan pritisak u pravcu Livna. Na pravcu Gornji Vakuf — Prozor neprijateljski napadi bili su zaustavljeni (do 24. februara) na položajima južno od Gornjeg Vakufa. 27. i 28. februara Nemci su privukli na ovaj pravac i celu 717. diviziju, obnavljajući napade sa mnogo više upornosti. Najzad su uspeali da ovladaju važnim položajima, na pola puta od Gornjeg Vakufa prema Prozoru, izbivši do na 12 km od bolnice u rejonu Šćita i Prozora. Ovim se operativna grupa našla u potpunom okruženju i izložena koncentričnim napadima znatno nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Operativno taktička situacija je nalagala hitan i energičan proboj iz okruženja, a put na pravcu proboja, preko Konjica, nije bilo moguće otvoriti. Bolnica, opet razvučena od Ravnog do Prozora, uslovljavala je ostajanje u mestu i uporne borbe koje su još više povećavale broj ranjenika.

U takvoj situaciji VŠ i Politbiro CK KPJ održali su 28. februara uveče u s. Gračanici savetovanje na kojem je doneta odluka da se glavnim snagama (1. i 2. proleTERSka divizija, 7. banijska divizija i 1. dalmatinska brigada 3. udarne divizije) izvrši protivudar na pravcu Prozor — Gornji Vakuf u cilju razbijanja neprijateljske grupacije kod Gornjeg Vakufa. Sem toga, 5. i 10. brigada 3. divizije i 2. dalmatinska 2. proleTERSke divizije trebalo je da se povuku sa leve obale Neretve, poruše mostove i spreče spajanje neprijateljskih snaga koje su od Mostara i Konjica nadirale ka Jablanici. Bitka za ranjenike otpočela je usmeravanjem svih snaga u pravcu severa, protiv Nemaca.

Da bi se ostvario ovaj manevar, uslov je bio da I bosanski korpus ne dozvoli prodor neprijatelju u Livanjsko polje. Koliko je situacija 26/27. februara cenjena teškom u okolini VŠ, vidi se iz toga što je crkva u Gračanici bila napuštena, što su sve stvari VŠ bile natovarene na kamione koji su bili kamuflirani i spremni za evakuaciju. Ovu tešku atmosferu dopunjavalo je neprekidno bombardovanje koje je pratilo u stopu VŠ još od

Bihaća, preko Tušnice, Sčita i Prozora. Ovde u rejonu Gračanice, Gračaca, Rame i Jablanice, sticajem okolnosti što je drum bio jedina veza između jedinica oko Prozora i Jablanice i opterećen pokretima jedinica u oba pravca, ono praktično nije ni prestajalo.

I pored operativnih razloga, ipak se sumnjalo da to nije bilo slučajno. Možda sa radom radista nešto nije bilo u redu. Bilo ih je i novih oko VŠ, sa malo tehničkog i drugog iskustva. To su bili delovi nekog radio-kursa koji je povremeno radio uz VŠ. Možda su bili nesmotreni u saobraćaju, ali ih je u svakom slučaju bilo previše.⁵ Zbog toga je tih dana naređeno da kod VŠ ostanu samo stari, iskusni vezisti, s tim da i oni sa svojim radio-stanicama budu razmešteni nešto dalje od VŠ. Sem toga, počela se više koristiti kurirska veza. Međutim, ovu odluku je bilo teško sprovesti zbog nagle izmene situacije.

Na osnovu odluke VŠ, 1. marta i noću 1/2. marta jedinice 2. divizije su usiljenim maršem prebacivane sa Neretve, preko Prozora za Makljen. Oko 10 kamiona i autobusa prebacivalo je brigade na položaj. Noću 1/2. marta u dolini Rame bio je čitav krkljanac od jedinica i kamiona koji su se okretali u uskoj dolini i brzo odlazili i dolazili. Borba se vodila za vreme, te je i naređeno: da 4. crnogorska i 2. proleterska brigada pre zore stignu na svoje položaje. U toku 2. marta vođene su one čuvene borbe 4. crnogorske brigade, jedinica 7. divizije, 3. krajiške i 1. dalmatinske brigade na poslednjim položajima prema Prozoru čiji je cilj bio slamanje neprijateljskog napada i u najbukvalnijem smislu reči odbrana ranjenika, odnosno stvaranje uslova za pristizanje ostalih jedinica i prelazak u protivudar. 2. marta uveče vrhovni komandant izdao je pismenu pohvalu 4. proleterskoj brigadi, a posebno je pohvalio njen 2. bataljon za upornost u borbi na Vilića Gumnu.

2/3. marta VŠ je izdao zapovest za protivudar čija je suština bila: dvostrukim obuhvatom sa bokova i udarom u centar nemačke grupacije kod Gornjeg Vakufa razbiti je, ne dozvoljavajući joj da se izvuče ka Bugojnu. Zapovest je pisao Terzić, u prvim kućama na putu od Prozora ka Makljenu, a iste noći potpisao je vrhovni komandant.

⁵ General Rendulic je kasnije pisao da su nemački organi veze organizovano pratili rad VŠ, prisluškivanjem i goniometrisanjem, i tako određivali njegov razmeštaj. Sem toga, bili su u stanju da dešifrovanjem otkriju sadržinu pojedinih depeša.

3. marta popodne otpočela su naša napadna dejstva na tom pravcu. U vreme najžešćih borbi, 3. marta uveče, drugovi Tito i Marko posetili su front na Makljenu. Oni su obišli položaje divizion VS, bili u borbenom poretku nekih jedinica, sastali se sa komandantima, govorili sa borcima i neposredno izdali potrebna uputstva. Naređeno je da se ne šteti municija, ni pešadijska ni artiljerijska. Na ovim položajima bila je koncentrisana gotovo sva raspoloživa artiljerija koja je uspešno podržavala pešadiju. Ovo je, posle ponovljenog napada na Prozor (16/17. februar) bio drugi put da vrhovni komandant izlazi neposredno na položaj, u borbeni poredak jedinica, u najkritičnijim momentima.

3. marta naveče jedna desetina Inženjerijske čete, sa drugovima iz štamparije i njenog obezbeđenja, zakopala je štampariju »Borbe« blizu mlina (na raskrsnici puta kod s. Duge). Zakopavanje je izvršeno u nekoj strani u tvrdoj i kamenitoj zemlji, dosta plitko, a delom i po danu (ujutro 4. marta) i na brzinu. Maskiranje je bilo slabo. To su verovatno videli neki seljaci koji su kasnije, očekujući da će naći neku veću vrednost, štampariju otkopali. Ovih dana Inženjerijska četa je radila na osposobljavanju ranije porušenog puta od Prozora ka Makljenu, kako bi obezbedila prolaz naših jedinica za položaje. U toku 4. marta veći deo čete produžio je rad na istom poslu od Makljena prema Gornjem Vakufu.

Sa položaja na Makljenu drugovi Tito i Marko su se 4. marta ujutro vratili u dolinu Rame. U toku dana drugu Titu je priveden i jedan nemački major zarobljen u borbama prethodnog dana prema Gornjem Vakufu. Njega je drug Tito primio u jednoj drugoj vodenici, na r. Prozorčici (južno od s. Duge na putu Prozor — Rama, odnosno na ulazu u Ramsku klisuru). Nemač se držao nadmeno i drsko. Zalio se na partizane što su ga negde u kući iznenadili, pa zarobili! Interesantno je da je pružio netačne podatke izjavljujući da je njegova divizija stigla pre nekoliko dana iz Grčke, a radilo se o, nama dobro poznatoj 717. diviziji. Preko ovog zarobljenika produženi su neki ranije započeti razgovori o razmeni zarobljenika za uhapšene taoce, a koji su (pregovori) bili ometeni ofanzivom. Suština ovih pregovora, kako se kasnije pokazalo, nije imala karakter samo razmene. Njima su se uspeli pasivizirati Nemci sa pravca Konjica na štetu Italijana, a naročito četničke grupacije koja se našla izolovana na levoj obali Neretve, što

se kasnije odrazilo na razbijanje glavnine četničkih snaga u rejonu Glavatičevo — Kalinovik.

U vezi sa odlukom VŠ od 1. marta, naređeno je Vladimiru Smirnovu Volodi, načelniku Tehničkog odseka VŠ, na njegovo veliko iznenađenje, da sa Inžinjerijskom četom pripremi mostove na Neretvi i Rami za rušenje, i to: drumski i železnički kod Karaule (oba gvozdena), po jedan gvozdeni kod Jablanice i Rame. Od ovih je najveći i najteži za rušenje bio onaj kod Jablanice. U pokretu ka Jablanici Inžinjerijska četa je u nekom seoskom dućanu, u Ostrošcu, nabavila oko 20 kg eksera, plativši ih u kunama. Duž puta za Jablanicu nailazila je na teške scene jer je posle bombardovanja ostajala pustoš od mrtvih i ranjenih, naših boraca i ranije pobijenih Italijana. Levu obalu Neretve već su bili poseli četnici i tukli drum, tako da se nije moglo po danu proći za Jablanicu, odnosno Karaulu. Međutim, kad je četa u toku noći stigla na mostove, komandant 3. divizije je sprečio početak radova misleći da je ove zahvatila panika, a znajući ranije namere VŠ da se preko ovih mostova nadire ka Konjicu. Zbog toga je Voloda morao ponovo ići u VŠ da uzme pismeno naređenje.

Sa rušenjem mostova počelo se od Karaule, bez mnogo priprema. Eksploziv je postavljen u toku 1/2. marta, po velikoj hladnoći i na vetru. Kad je sa ovim završeno, četa se u zoru povukla na desnu obalu u pećinu pored i na položaj iznad mosta, očekujući naređenje za rušenje. Međutim, ujutru je neočekivano naišao jedan oklopni voz iz Mostara i iz njega je otvorena vatra po rejonu mosta, nastojeći da obezbede prolaz ka Jablanici. Zbog toga je po inicijativi komandira paljenje mina izvršeno iz pećine, električnim putem, pre nego što je voz naišao na most. Posle toga, po danu 3. marta, četa se prebacila prema Jablanici gde je podeljena: jedan deo je ostao da pripremi za rušenje most kod Jablanice, dok je drugi upućen da poruši most na Rami.

Most kod Jablanice bio je podignut na strmim obalama i visoko izdignut iznad vode, a građen je od tvrdog i jakog materijala. Za njegovo rušenje trebalo je dosta eksploziva kojeg, međutim, nije bilo. Raspolagalo se malom količinom, pri čemu je delom korišćen eksploziv izvađen iz bombe bačene na VŠ u Šćitu. Posle dužeg proučavanja odlučeno je da se most poruši više pod vlastitim teretom nego eksplozivom. Izbačen iz svojih oslonih tačaka most je u stvari prelomljen na sredini i njegovi

unutrašnji krajevi su upali u Neretvu, dok su se spoljni zadržali na postolju, na obalama.

Druga grupa čete je porušila most na Rami u toku noći 2/3. marta, dok je ovaj kod Jablanice porušen 3. marta ujutru po posebnom naređenju, iako su pripreme bile završene u toku noći. Ukupne pripreme i rad na rušenju mostova na Neretvi i Rami trajali su oko dva dana i dve noći. Istog dana popodne drugovi Tito i Marko, sa štabom divizije, obišli su porušene mostove kod Jablanice.

Posle toga Inženjerska četa je prebačena na Makljen, odakle je jedan njen deo opravljao put prema Prozoru, a drugi prema Gornjem Vakufu osposobljavajući ga za prolaz naših tenkova, artiljerije i dovoz municije. Na zadacima u dolini Prozora, Rame i Neretve i na položajima prema Gornjem Vakufu, pored Inženjerske čete Pratećeg bataljona, bio je angažovan, za celo vreme, i inženjerski vod 7. divizije, nekad samostalno (u celini ili po grupama), a nekad u sadejstvu sa delovima Inženjerske čete.

Uspešan napad naših snaga (od 3. do 5. marta) na pravcu Gornji Vakuf — Bugojno doneo je očekivane rezultate. Međutim, opšta situacija se usložila utoliko što su 7. SS i 369. nemačka divizija 5. marta ušle u Livno i Kupres vršeći snažan pritisak ka Mostaru (7. SS) i Prozoru (369. divizija), a to je ugrozilo položaj ranjenika sa relativno nezaštićenog pravca koji od Kupresa i Livna vodi ka Prozorskoj Kotlini. Ova okolnost je sprečila eksploatisanje našeg prodora na pravcu Gornjeg Vakufa. U međuvremenu, delovi 718. divizije su ušli u Ostrožac, a četnici od Konjica došli su do Jablanice i poseli levu obalu Neretve. Italijanske i četničke snage sa pravca Mostara stigle su do Jablanice. Ovim su svi glavni pravci ponovo zatvoreni.

Između ostalog, u međuvremenu je jedan zarobljeni četnik iz Crne Gore (ili je sam prebegao jer je bio sin nekog rodoljuba) dao dosta tačne podatke o rasporedu neprijateljskih snaga na levoj obali Neretve. VŠ je zaključio da je nemoguće probiti se na pravcu Rama — Konjic i Jablanica — Mostar. U vezi s tim VŠ je 4/5. marta doneo novu odluku: glavnim snagama nadirati pravcem Prozor — Jablanica — Prenj i dalje na istok s tim da se Neretva forsira kod Jablanice gde bi se podigao i most. Ovim pravcem povesti i sve ranjenike.

Na osnovu ove odluke su i određeni zadaci divizijama. Načelniku Tehničkog odseka VŠ je, na naše iznenađenje, na-

redio da odmah podigne most na Neretvi, blizu srušenog železničkog mosta kod Jablanice, s tim da bude gotov sledeće noći 6/7. marta. Do tada su: organizacija evakuacije oko 3.500 ranjenika i bolesnika, napad na Konjic i Ivan-sedlo, rušenje mostova na Neretvi i podizanje novog i problemi koji su iz toga proizlazili, bili osnovna briga VŠ. Od tada, glavna njegova briga bila je usmerena na obezbeđenje boka sa pravca Mostara, Ostrošca i Konjica, izgradnja mosta, forsiranje Neretve i stvaranje mostobrana i brzo prebacivanje bolnice i jedinica sa desne obale Neretve na levu. U suštini bio bi to proboj iz okruženja i prelazak naših snaga u protivofanzivu.

Naređenje za podizanje novog mosta (svega dva dana pošto su stari porušeni) borci Inženjerske čete primili su sa čuđenjem i nerazumevanjem. Neki od njih su smatrali da su stari, dobri mostovi porušeni na brzinu, te da stoga sada moraju pod teškim uslovima i bez igde ičega praviti nove. Mislili su da je to posledica nepromišljenosti komande čete. Bilo je i gundanja na račun mladosti političkog komesara čete.

Neposredne pripreme za građenje novog mosta vršene su pod četničkom vatrom, sa kosa na levoj strani Neretve. Inženjerska četa nije mogla poći u Jablanicu pre pada mraka 5. marta. U toku noći 5/6. marta sečeni su obližnji telefonski stubovi i kidana žica. Sa hotela i nekih obližnjih kuća, porušenih bombardovanjem, nagorelih ili zapaljenih, skidana je građa, rogovi, grede, daske i slično. I sve je to u toku noći privučeno blizu mosta na desnoj strani. Vreme je bilo hladno, Neretva bučna, brza i duboka, a od boraca malo je ko znao da pliva. Pored svega, moralo se raditi noću i sasvim bez svetla. Mogućnosti za rad na samom mostu stvorene su prelaaskom prvih bombaša preko starog mosta, koji su odbacili četnike sa one strane mosta tek 6. marta izjutra.

PREKO NERETVE

U zoru 6. marta izdato je naređenje da se sve jedinice sa desne strane Neretve (iz rejona mosta) povuku nešto u stranu s tim da se sačeka dalji razvoj situacije. Zbog toga je povučena i Inženjerska četa. U međuvremenu je komandant brigade uočio pobodenu zastavu na položajima na onostranoj obali, te je naredio da se produži rad na mostu. U stvari, pod zaštitom borbi za najuži mostobran stvarana je i odluka kako

da se most gradi. Bilo je predloga da se gradi na ramovima ili šipovima, ali je ovu razmenu mišljenja često prekidalo bombardovanje neposredne okoline mosta. Na kraju je doneta odluka da se most pravi na taj način što su uz staru konstrukciju bočno privezani telefonski stubovi koji su zatim krajevima bili ponovo vezani visoko gore za konstrukciju. Preko stubova stavljene su grede, daske i sličan materijal. Tako je most pravljen metar po metar i bio je gotov za oko 17 sati. Ideja za ovakav način građenja bila je Volodina, ali i plod zajedničkih napora svih učesnika ovog velikog poduhvata.

U toku celog dana rejon mosta je tučen i minobacačkom vatrom sa četničkih položaja sa leve strane Neretve. Kad je most bio gotov Inžinjerijska četa je napravila prilazne i izlazne puteve što takođe nije bio lak posao u kamenu, a zatim je obezbeđivala sam prelaz. Pritisak na most bio je suviše veliki, a njegova konstrukcija prilično slaba pa su borci morali preko mosta prelaziti na 5 do 6 metara odstojanja. Sem toga, bilo je teškoća i sa konjima koje je bilo teško priterati na most.

6/7. marta jedinice 2. proleterske divizije su forsirale Neretvu, razbile četnike i obrazovale prvi mostobran, a 7. i 8. marta preko mosta su već prelazile ostale jedinice; 8/9. marta počelo je prenošenje ranjenika. Privlačenje ranjenika išlo je dosta sporo, ometano avijacijom koja se tih dana naročito okomila na most i tukla rejon oko njega. Zbog toga je prenošenje ranjenika danju bilo otežano, a često i nemoguće. S obzirom na uspešna dejstva naših snaga na levoj strani Neretve, glavna briga bila je usmerena na prikupljanje bolnice na prostor Gračanica, Gračac, Jablanica i prebacivanje ranjenika preko mosta.

Boravak VS i druga Tita u dolini Rame (kod sela Gračaca) vezan je mislim za najteže i najdramatičnije trenutke u narodnooslobodilačkom ratu. Ovde su pale i sudbonosne odluke vezane za proboj iz okruženja operativne grupe i spasavanje ranjenika. U vezi s tim, rad u VS (krajem februara i početkom marta) bio je intenzivniji nego ikad ranije. Kuriri su trčali čas u jednom, čas u drugom pravcu, sa narednjem jedinicama da krenu na neki zadatak, ili da se vrate. Drug Tito malo je i jeo i spavao. Primao je izveštaje i slao naredjenja. Poneo sam utisak da živi samo na kafi. Mnogo je pušio. U tim danima često ga niko nije smeo uznemiravati. Čak su ga i stariji drugovi obilazili, da mu ne smetaju. Najčešće su vođene diskusije o ranjenicima i bolesnicima. Primao je svakog ko mu je mogao dati

bilo kakav konkretniji podatak o bolnici. Pričalo se da je tih dana (početkom marta) drug Tito i osedeo.

Od 6. do 10. marta VŠ se i dalje jednim delom zadržavao u Gračacu, a drugim u Gračanici. Uveče su se oko vatre, kod mlina, ili u školi okupljali drugovi iz VŠ na dogovor. Tu su primani kuriri i komandanti jedinica. Često je drug Tito i od kurira mogao da sazna mnoge stvari koje su ga interesovale, a čega je bilo malo u primljenim izveštajima. Prostor oko mosta redovno je bio ispunjen nagomilanim jedinicama i bolnicom. U grupama ili koloni obično se dugo čekao red za prelazak. Veliki broj ranjenika i bolesnika trebalo je prenositi, što je, uz bombardovanje, otežavalo rad. Novopristigle jedinice i bolnice jednostavno su ulazile u kolonu i čekale. Avioni su povremeno bombardovali i mitraljirali. Bilo je zaista teško promašiti. Duž druma borci su teška srca survivali u Neretvu tenkove, topove i kamione; bacali u kanjon reke municiju i drugu ratnu tehniku, kojom se inače prvi put raspolagalo u toku rata u tolikom broju, da se nije mogla nositi. Sve što nije moglo biti preneseno preko lakog mostića uništavano je.

9. marta Prateći bataljon i komora VŠ su se od Gračanice i Gračaca pomerili prema Rami, a 10. marta prema Jablanici, u blizini mosta. Na izlasku iz ove klisure, iz koje se inače vide samo stene i malo neba, pružao se nešto širi vidik, ali i scene pune grozote.

10. marta, pre podne, drugovi Tito, Marko i Crni su se našli u Gračanici, dok su ostali, sa Pratećim bataljonom, čekali u koloni red za prelazak preko mosta. Tog dana je ova kolona zahvaćena žestokim bombardovanjem. Titov putnički automobil prvo je zapaljen, a potom gurnut u Neretvu. Posle podne ovog dana sa desne strane Neretve ostalo je još samo oko 700 teških ranjenika i oko 700 pegavaca. Drug Tito je sa svojim prisustvom, na ovoj obali Neretve, uslovljavao upornu borbu naših zaštitnica sa pravca Prozora i ubrzavao prenos ranjenika preko mosta. Istog dana, 10. marta, u Prozor su ušli Nemci. Pomoćnik načelnika VŠ Terzić povlačio se u zahvatu puta sa 1. četom i jednim vodom Inženjerske čete Pratećeg bataljona štiteći neposredno bolnicu u rejonu s. Kranjčići i s. Lug kuda su Nemci u streljačkim strojevima već prodirali, obuhvatajući Prozor. Oni su uz put rušili put i mostove. Drveni most južno od s. Kranjčići je spaljen.

Kolona VŠ i Pratećeg bataljona, sem 1. čete, prešla je preko mosta 10/11. marta. Drugovi Tito i Marko su tu noć pro-

veli u s. Gračacu, a preko mosta su prešli u zoru 11. marta. Po prelasku oni su pregledali stanje oko mosta i izdali naređenja da se prelaz bolje organizuje i ubrza. Posebno je naređeno da se ubrza prebacivanje ranjenika i bolesnika. »Nikako se ne sme dozvoliti, govorio je drug Tito, ako smo ih dovde nosili, spasavali, da ovde propadnu«. U tom cilju vraćene su neke jedinice na most sa zadatkom da prvo prenesu izvestar. broj ranjenika, pa tek onda da produže na svoj zadatak. U rejonu mosta, obe obale Neretve su jako strme, a putevi teško prohodni naročito za ranjenike i invalide bez nogu. Ipak kolona je tekla cele noći, korak po korak, pipavo i sporo. Kolona se nije smela nabijati; inženjerci su održavali red, jer su daske na podu bile dosta slabe.

Po prelasku Neretve VS i Prateći bataljon su se zadržali neposredno na obali Neretve očekujući da se završi prebacivanje ranjenika. Sa druge strane mosta, uz samu obalu, bilo je dosta nekih škrapa i pećina, ispunjenih ranjenicima i bolesnicima. Tu između njih na samoj obali smestio se, prema nekom rasporedu, i Prateći bataljon. U stvari on je te noći upao u kolonu da popuni prazninu. Drugovi Tito i Marko su se zadržali u tunelu u neposrednoj blizini mosta, u kojem su bili tifusari. Jedan lekar je molio druga Tita da ne ulazi u tunel; strahovao je da se i Tito ne razboli ali je ovaj to odbio. »I oni su ljudi, naši borci — govorio je Tito — »pa što bude njima neka bude i nema«. Pošto je neko vreme provela u tunelu, Titova grupa se zatim zadržala u blizini tunela, u jednom potoku.

U toku 11. marta, sa desne strane mosta bila je isto tako velika gužva kao i sa ove. Ranjenici i bolesnici bili su smešteni u pećine, pored i iznad mosta. Iznad Neretve, po kosama, naše jedinice su vodile borbu sa četnicima. Od rane zore avioni su tukli rejon oko mosta, što je ometalo prenos ranjenika. Negde pred podne drugovi Tito i Marko su osmatrali situaciju cko mosta. Kolone ranjenika i bolesnika, išle su uz brdo, prema Krstaču. U onom opštem metežu oku druga Marka nije promakla jedna grupa od pet-šest sumnjivih boraca, koji su se probijali ka mostu. Pozvao ih je da stanu i neočekivano ih upitao odakle su. Odgovorili su da su iz Grahova. »Da niste iz Savkovića (ili neko slično selo)«, pripitao je ponovo i kad su oni potvrdili, naredio im je da odlože oružje. U maloj zabuni koja je nastala usled toga što su ovi po svemu ličili na partizane, neki od njih su pokušali da pobegnu. Ono nekoliko ljudi

oko druga Tita potrčalo je za njima i dok su ih pohvatali, prošlo je izvesno vreme. Kad su se vratili drug Tito je držao dvojicu razoružanih, sa automatom na gotovs, uz jednu stenu. U stvari radilo se o jednoj grupi četnika iz okoline Grahova koji su, razbijeni negde gore na kosama i preobučeni u partizanska odela, odnosno sa partizanskim oznakama, pokušali da se preko mosta prebace na suprotnu stranu.

Oko podne istog dana drugovi Tito i Marko su se ispeli nešto više iznad mosta, u s. Krstac, gde su se zadržali očekujući ostatak VS. Ležeći na jednoj poljani, na ćebetu, nad kartom, duboko zadubljen, drug Tito je rekao (više sebi nego drugima): »Izgleda da će nam ova varka ipak uspeti«.

Na putu za Krstac, prolazeći pored kolone partizanskih ranjenika, grupa VS naišla je na scenu u kojoj dva zarobljena Italijana tuku trećeg. Drug Tito se zainteresovao za razloge. Ustanovilo se da je jedan u toku noći, kad mu je već bilo dosadilo da nosi ranjenike, iskoristio pomrčinu, presvukao se na neki način i legao među ranjenike. Tako su ga ova dvojica nosili celu noć i ovaj dan do podne, a kad su otkrili prevaru bili su više nego besni.

PREMA KALINOVIKU

Ujutro 11. marta u rejon s. Lug, na levu stranu mosta, pristigla je 1. četa. Njen poslednji zadatak, pri povlačenju iz Prozora, bio je da sa jednim vodom Inžinjerijske čete poruši mostove i put od Prozora ka Rami. Oni su zapalili drveni most na Rami (kod Gračanice). Četa je uz put uništavala sve što je zaostalo pored puta, a moglo je da koristi neprijatelju. Pređveče 11. marta, u visini s. Krstac oformila se kolona VS i Pratećeg bataljona. Tu u jednom voćnjaku, izvršena je i uobičajena smena čete, tako da je 1. preuzela pratnju druga Tita od 2. čete.

Pokret VŠ od Neretve bio je usmeren pravcem: Krstac — Strbina — Javorik — Breza — Memeja Selo — Idbar — Ljubina planina — Vis — Siljevica — Bijela — s. Borci (Boračko jezero). Put je vodio strmom padinom duž koje su se videli tragovi borbe. Ubijeni četnici sa dugim bradama ležali su sa obe strane puta. Gore, na kosama Prenja, još se vodila borba s njima. Jedan ranjeni četnik tražio je vode. Oni su bili prljavi i masni, puni vašiju koje su gmizale po dugoj kosi i

bradi. Između jedne grupe ubijenih četnika ležala je i jedna partizanka, poginula u borbi s njima. Tito je naredio da se sahrani, što je jedna grupa inženjera odmah i učinila još dok je on tu stajao.

Na Putu od Krstača VŠ je zanoćio kod koliba u Štrbinama. Tu je proveo i sutrašnji dan, 12. mart. Uz Štribine se išlo zaleđenom strminom, više na rukama nego nogama. Borci su se otiskivali, pa ponovo peli. Bilo ih je koji su gundali na teren i nevrete ali ih je drug Tito, šaleći se bodrio: »Kad se sve ovo završi idemo da živimo u Sremu, tamo nema brda većih od bundeve«. Zadržavanje 12. marta na Škrbinama bilo je uslovljeno prebacivanjem ranjenika preko Neretve (što je Tito hteo neposredno da prati) i teškom situacijom koju su stvarali Nemci napadima od Prozora. Na desnoj strani mosta bilo je, pored jedinica iz zaštitnice, još oko 600 ranjenika i bolesnika. Italijanska artiljerija sa pravca Karaule držala je pod vatrom rejon s. Lug, tukući prilaze mosta.

12/13. marta VŠ je produžio pokret preko Javorika i Memeja Sela za s. Bijelu. Ovaj noćni marš preko Prenja bio je neobično težak i za mnoge zdrave i mlade, a kamo li za bolesne i ranjene. On spada u jedan od tri najteža marša koji pamte oni što su bili uz VŠ.⁶ Put je bio veoma uzak, negde zasut kamenjem, klizav i strm, a mestimično se i gubio. Uz put je kolona VŠ sustizala jedinice i kolone nekih bolničkih ešelona. Staza je mestimično vodila grebenom Ljubinje ili njenim padinama, okrenutim prema Ostrošcu i Konjicu.

Negde oko ponoći delovi ove staze tučeni su artiljerijskom vatrom sa pravca Konjica. Zbog toga se na pojedinim odsecima moralo pretrčavati, a neki su toliko precizno tučeni da su se mogli pretrčavati u onim intervalima kad je vatra slabila. Levo u jarugama rzali su konji koji su se survali sa staze. Uz put su neki umorni ranjenici i bolesnici, zaostali iz svoje kolone, ložili vatre da se ogreju. Negde oko ponoći, za naše prilike sasvim neočekivano čuo se zvuk aviona i kolonom se prenosila komanda: »gasi vatru«, koju su apatični tifusari malo slušali.

Sa planine Ljubinje put je vodio strmom stazom, sa mnogo krivina, ka s. Bijela. Snaga je bila na izmaku i kod zdravih.

⁶ Prvi preko Treskavice u trećoj ofanzivi 1942. godine, ovaj preko Prenja u četvrtoj i preko Durmitora u petoj ofanzivi, 1943. godine, nekoliko meseci kasnije.

VŠ je stigao u selo negde pred zoru. Predviđalo se da tu pre-dammo, ali u selu nigde nije bilo žive duše. Čulo se neko pripucavanje pre našeg dolaska, ali o tome nije bilo izveštaja. Nešto kasnije pronađeni su neki seljaci, od kojih se saznalo da su u selu zanoćili Nemci nepoznate jačine, pa se stoga nisu usuđivali pojavljivati. Nisu mogli ništa da kažu kada su se i u kom pravcu Nemci povukli. Zbog toga je i naša odluka promenjena. Nekom strmom i kamenitom stazom kolona VŠ je produžila pokret ka Boračkom jezeru gde je stigla 13. marta ujutro.

Bio je vedar i sunčan dan. Kolone ranjenika i bolesnika dočekivala je vojna muzika 2. proleterske divizije. Međutim, lepo vreme je iskoristila neprijateljska avijacija. Uхватила je neke kolone i nanela im dosta gubitaka. Kolona Pratećeg bataljona imala je nekoliko mrtvih i ranjenih. To je ujedno bilo i poslednje bombardovanje VŠ na putu prema Kalinoviku.

Vrhovni štab se smestio u jednu zgradu pored jezera, dok se Prateći bataljon razmestio oko Harnovića kuća. Oko jezera, u šumi kao i na otvorenom prostoru, postepeno se formirao veliki logor od pristiglih jedinica i bolnica. Ranjenici su dobili mali odmor i mogućnost da im se malo očiste i previju davno neprevijene rane. Da izbegne gužvu, VŠ se prebacio na drugu stranu jezera, ispod visokih stena, pored nekog kamenjara odakle se još jednom, nešto kasnije, pomerao dalje uz jedan potok.

Na Boračkom jezeru VŠ se zadržao nekoliko dana, što je bilo uslovljeno sačekivanjem ranjenika. 14. i 15. marta trebalo je svu bolnicu izvući iz doline Neretve, na prostorijski Krstac, Dobrigošće i Javorik, tj. izvući je ispod artiljerijske vatre. Tek u toku 15. i 15/16. marta Neretvu su prešli i poslednji ranjenici i sve jedinice koje su bile u zaštitnici na onostranoj obali. Štabovi 2. i 3. divizije primili su (na Boračkom jezeru) od vrhovnog komandanta zadatke u vezi sa predstojećim razbijanjem četnika. Ovde je održano i neko manje savetovanje u vezi s tim. Odavde su upućeni zadaci Šestoj istočno bosanskoj i Majevičkoj brigadi. Tu se VŠ rasteretio suvišnih radio-telegrafista. Naređeno je da se ubuduće radio-stanice postavljaju na izvesnom udaljenju od VŠ, a da se međusobni saobraćaj obavlja kuririma. U kamenjaru, sa druge strane jezera, zakopani su i neki sanduci metalnog novca koji su nošeni još od Užica i nešto arhive i drugih predmeta koje je na daljem maršu bilo teško nositi.

13. marta 2. proleterska divizija je produžila nastupanje u pravcu Glavatičeva; 14/15. marta, u sadejstvu sa 1. proleterskom brigadom, razbila je četnike kod Cičeva, a dan — dva kasnije i kod Glavatičeva, gde su četnici tako razbijeni, da je malo nedostajalo pa da i neke viđenije četničke glavešine budu zarobljene. Dok su jedinice 2. i 1. proleterske divizije nastupale u pravcu Kalinovika, 3. divizija je takođe uspešno razbila četnike na svom pravcu i 18. marta oni su se u neredu povlačili ka Nevesinju i Mostaru.

Od Boračkog jezera sve naše jedinice su se nalazile u kolonama i preduzimale snažna ofanzivna dejstva, obezbeđujući se samo sa pravca Konjica. Padom Glavatičeva VŠ se iz rejonu Boračkog jezera prebacio preko s. Kula u rejon mosta kod Glavatičeva, na desnu obalu Neretve gde se zadržao do 22. marta. Kako je pravac nastupanja naših jedinica bio manje — više besputan, Inžinjerijska četa Pratećeg bataljona, sa inžinjerijskim vodom 7. divizije, proširivala je pojedine deonice puta predviđene za nošenje ranjenika, i popravljala most na Neretvi kod Glavatičeva.

U rejonu Glavatičeva VŠ se smestio u jednu šumu iznad sela. Drug Tito se uveče spuštao u jednu seosku kuću, na ivici sela, koje su inače bile pritisli ranjenici (tada su imali organizovan odmor i ishranu). Od nekih prostorija napravljene su tople komore za suhu dezinfekciju odela i uništavanje vašiju.

Selo je inače bilo veoma siromašno. Čak se i seno za konje moralo donositi sa udaljenih bačija. Na ovom prostoru su čete Pratećeg bataljona bile dosta zaposlene, jer su davale straže i patrole oko sela. Grupe razbijenih četnika vrzmale su se od Glavatičeva do Boračkog jezera i oko okolnih sela, pokušavajući da se prikriju ili negde probiju. Najviše ih je bilo iz Crne Gore. Bilo je dosta i zarobljenih četnika od kojih se moglo ponešto i saznati o prilikama u Crnoj Gori. Neki drugovi su preko ovih dobili i prve vesti o rodbini ili prijateljima, već davno tamo ostavljenim.

Od Glavatičeva put je vodio VŠ preko s. Odžaci (Bjelimići), s. Argut, s. Dindol, s. Hotovlje, na Obalj, odnosno s. Romani, a potom za Kalinovik. Jedinice 2. proleterske divizije su 21. marta zaobišle Ulog i sledećeg dana kod Obija ponovo teško razbile četnike. Narodna dva dana borbe su vođene za Kalinovik koji je oslobođen u toku 23 i 24. marta. Tu je dolazilo i do borbi prsa u prsa. Četnici su ubacili poslednje re-

zerve svoje vrhovne komande (koja se nalazila u Foči) sastavljene od podoficira, žandarma, finansa, šumara, lugara i drugih čuvara bivšeg poretka. U tim jedinicama gotovo i nije bilo seljaka.

PREMA DRINI

Na putu od Glavatičeva, prateći ove borbe, VŠ se zadržao 22/23. marta oko s. Odžaci. Sledeće noći 23/24. marta nastavio je put kroz s. Dindol, gde je kolona bila prinuđena da gazi usku, ali duboku nabujalu i veoma brzu planinsku reku, naraslu od topljenja snega. Ona je zanosila ljude i konje. Negde pred podne VŠ je stigao kod mehane u s. Romani gde se neko vreme odmarao. To su iskoristili njegovi članovi da pored vatre osuše mokru odeću. U toku popodneva, 24. marta, VŠ je, zajedno sa nekim jedinicama, stigao u s. Jelašce kod Kalinovika.

Prateći uspešne borbe protiv četnika, drug Tito se prvi put posle Prozora oraspoložio; počeo se i šaliti, dok je dotle bio stalno zamišljen. O razbijanju četnika kod Glavatičeva i Kalinovika govorio je kao o vanrednom uspehu, od značaja ne samo za trenutnu situaciju, nego i za buduću borbu uopšte. Četnici su to dobro shvatali pa su stoga i borbe oko Kalinovika imale tako oštar karakter, da je dolazilo do borbe prsa u prsa. Četnički poraz kod Kalinovika smatran je njihovom grobnicom, zbog čega se vojnički više neće moći oporaviti. U dotadašnjim borbama četnici su se po pravilu oslanjali na svoje saveznike, Nemce i Italijane, koji su im služili kao zaklon ili oslonac. Stoga i njihovi porazi nisu bili tako uočljivi. Ovde su se prvi put u toku narodnooslobodilačkog rata sreli u odlučnoj borbi narodnooslobodilačka vojska i sami četnici. Partizanske jedinice su u tom direktnom sudaru odnele potpunu pobedu.

Negde pred Kalinovikom počeo je da radi i jedan politički kurs pri VŠ, koji je zbog nedostatka drugih slušalaca, posećivala samo grupa boraca iz Pratećeg bataljona. U stvari, to je bila priprema za kurs koji je počeo desetak dana kasnije u s. Govzi. To je bio najbolji znak privremene i za ratne uslove normalizovane situacije u okolini VŠ.

Izbijanjem naših jedinica u rejon Kalinovika stvoreni su operativni uslovi za njihova šira ofanzivna dejstva ka Drini i realizovanje druge etape ranije zamisli za prodor u južnu Srbiju. Stoga je VŠ usmerio 1. i 2. proletersku diviziju ka Drini sa zadatkom da je forsiraju uzvodno i nizvodno od Foče, na

odseku od Sćeapan-polja do Ustikoline. 7. i 9. divizija su dobile zadatak da drže prostoriju Nevesinje, Kalinovik, zatvarajući pravce koji od Sarajeva i Mostara izvode na nju, i da štite bolnicu, razvučenu po selima od Glavatičeva prema Kalinoviku. 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada koje je nešto kasnije trebalo da pristignu, dobile su zadatak da forsiraju Drinu nizvodno od Ustikoline, u rejonu Gorazde.

24/25. marta ili sledećeg dana VŠ je iz rejona Kalinovika produžio u s. Drače, na putu Kalinovik — Foča, gde se zadržao nešto duže. Odatle je rukovodio pripremama za forsiranje Drine. Ovde su završeni pregovori, započeti na Neretvi, oko razmene nekoliko nemačkih inženjera i funkcionera, grupe domobranskih oficira i nekoliko drugih nemačkih zarobljenika, za grupu partizanskih rukovodilaca i talaca. Razmena je izvršena negde na putu između Kalinovika i Sarajeva, oko s. Trnovo.

Prikupljani su i proučavani dalji podaci o stanju kod četnika, njihovih jedinica i namere komandovanja. U VŠ su ponovo počeli pristizati vojno-politički rukovodioci sa raznih strana. Izvučena su izvesna iskustva u pogledu obezbeđenja VŠ, u mestu i pokretu. Došlo se do zaključka da komoru i ostalo što opterećuje štab treba odvojiti od VŠ i da su potrebe za obezbeđenjem, s obzirom na to da je VŠ najčešće radio po grupama, na međusobnom rastojanju, postale veće. Stoga je izvršeno preformiranje Pratećeg bataljona. Formirana je još jedna, kao 3. četa, a rasformirana je Inženjerijska. Namena ovih četa Pratećeg bataljona bila je: da jedna obezbeđuje i prati komoru, a druge dve da daju neposredno i šire obezbeđenje VŠ. Dotadašnja Inženjerijska četa trebalo je uskoro da bude izdvojena iz sastava bataljona s tim da posluži kao jezgro za formiranje samostalnog inženjerijskog bataljona VŠ.⁷

Već dotadašnja iskustva i angažovanje Inženjerijske čete pokazali su da zamah operacije raste, a s tim i potreba za jačom inženjerijskom jedinicom, odnosno da raste i uloga inženjerije. Jedna inženjerijska četa bila je sasvim nedovoljna da podmiri potrebe operativne grupe VŠ. Sem toga, pokazalo se da jedna inženjerijska jedinica, makar i manja, na određenim zadacima i u određenim uslovima, može da pruži često više koristi od nekih drugih, makar ove bile jačeg sastava. Sem toga, na pravcu

⁷ Neposredni zadaci na Drini, pokret za Srbiju., odnosno početak V ofanzive, omeli su ove namere. Inženjerijski bataljon je formiran po završetku V ofanzive, a dotle je četa i dalje ostala u sastavu Pratećeg bataljona kao Inženjerijska.

nastupanja operativne grupe nalazile su se velike reke, Drina i Lim, a iskustvo sa Neretve je ukazivalo da se za prelaz treba ipak bolje pripremiti.

Produžujući nastupanje ka Drini i goneći razbijene četnike, 2. i 3. proleterska divizija su nastojale da forsiraju Drinu iz pokreta i to: 2. na odseku Šćepan-polje — Foča, odnosno Brod, a 1. na odseku Foča — Ustikolina.

2. proleterska divizija uputila je: 3. sandžačku brigadu da forsira Drinu na odseku od Šćepan-polja nizvodno od ušća Sutjeske; 2. dalmatinsku u rejon s. Mješaje; a 2. proletersku brigadu u rejon s. Brod. Međutim, jedinice su izbile na Drinu bez ikakve pripreme i materijala za forsiranje ovako velike prepreke, uz to jako nabujale od topljenja prolećnog snega. Sem toga, delovi italijanske divizije »Taurinenze« i jake četničke snage pravovremeno su i dobro organizovale odbranu na desnoj obali, imajući bunkere na samoj obali i na padinama kosa. Zbog svega toga prvi pokušaji prelaska, u noći 28/29. marta, nisu uspeli.

Posle tih početnih neuspeha VŠ je uputio Inžinjerijsku četvu, kao ojačanje, štabu 2. proleterske divizije. Ona je iz rejonu s. Govze stigla u s. Đeđevo (kod Broda) u štab 2. brigade, odakle je produžila do s. Mješaje, gde se nalazio štab 2. divizije. Tamo je stigla sa jednim danom zakašnjenja, zbog čega je komanda čete ukorena. Štab 2. proleterske divizije podelio je Inžinjerijsku četvu na dva dela: jedan je vraćen u rejon Broda sa zadatkom da obezbedi formiranje 2. proleterskoj brigadi, a drugi je zadržan u s. Mješaje, sa zadatkom da obezbedi forsiranje 2. dalmatinskoj brigadi.

Inžinjerijska četa je 31. marta otpočela radove na oba mesta istovremeno, ali se našla pred teškim zadatkom: da obezbedi prelaz jedinica preko nabujale i inače plahovite Drine. Uslovi za rad su bili mnogo teži nego na Neretvi ne samo stoga što je Drina bila šira, brža i razlivena, nego i što je četa raspolagala samo sa nešto malo ručnog alata. Sem toga, i uslovi za rad bili su mnogo teži. Zbog ranijih neuspešnih pokušaja, sva izabrana mesta prelaza bila su već otkrivena. Četnici su, podržavani od Italijana, a razdvojeni rekom od partizana, ponovo bili u svom elementu. Trebalo je raditi neposredno na obali i pod četničkom vatrom, odnosno pod zaštitom svojih puškomintraljeza. Iznad glava, sa okolnih kosa, naše i neprijateljske jedinice uzajamno su se držale pod mitraljeskom i minobacačkom

vatrom. Komandanti i štabovi su bili nervozni zbog sporosti u radu, neuspelih pokušaja i nemoći pred stihijom.

Na mestu prelaza kod Broda Inženjerska četa je, produžujući napore 2. proleterske divizije nastojala da što pre podigne most. Od materijala ovaj deo čete je raspolagao samo sa nešto koturova žice, donesenih na konjima sa Neretve. U okolnim pilanama i rudniku uglja Miljevina nađeno je nekoliko čeličnih užadi. I to je praktično bilo sve. Iz okolnih popaljenih kuća moglo se naći još nešto eksera. Ovde je ranije postojao gvozdeni most, ali je bio srušen po sredini, tako da je njegove unutrašnje krajeve matica zanela i oni su bili duboko u vodi. Spoljni krajevi, još su se držali na ranijim stubovima, na obali. Tu u rejonu mosta, odnosno s. Broda, nalazilo se veliko skladište balvana. Od njih je, s teškom mukom, napravljen poduži splav na ovostranoj obali, pod zaštitom tri puškomitraljeza. Namera je bila da se ovaj splav, pored gvozdene konstrukcije, navuče na maticu i nasloni na drugu polovinu mosta sa gornje strane, te da se na taj način premosti Drina. U tom slučaju bi se na oba kraja koristili delovi starog mosta, a na sredini splav.

U noći 31. marta splav je uspešno navučen na maticu i naslonjen na stari most, prema zamisli, i pored vatre jednog četničkog puškomitraljeza koji je dejstvovao, zaklonjen za stubove mosta, na onoj obali. Dok su inženjerci pokušavali da privežu splav za gvozdenu konstrukciju, jedan bataljon se spremao da pređe preko mosta. Međutim, Drina je, uz strahovitu lomljivu i tresak, splav slomila i odnela. Buka je izazvala tako jaku četničku vatru da su se u zoru jedinice s teškom mukom izvukle iz ovog rejona, i to uz gubitke. Neki inženjerski delovi ostali su u toku celog dana u zaklonima, na samoj obali, jer nisu mogli da se povuku.

Drugi pokušaj izveden je sledeće noći, 1. aprila, nešto nizvodno. Pored skladišta građe, na samoj obali Drine napravljen je splav od balvana koji je služio kao kakav dok za spuštanje balvana u Drinu i formiranje splavova koji su otiskivani niz reku. Po dužini, ovaj splav bio je veći od širine Drine (oko 80 metara). Bilo je odlučeno da se on iskoristi kao most na taj način što bi se jedan njegov kraj oslobodio čeličnih i drugih veza od obale i nabacio na maticu, tako da ga ova zanese na suprotnu obalu. Nizvodni kraj ovog spiava ostao bi i dalje vezan za ovu obalu. U stvari ovde se pokušala iskoristiti gotova konstrukcija postojećeg spiava (doka). Kada je splav nabačen na maticu (njegov uzvodni deo), voda ga je zanela i njegov

slobodni deo prislonio se na suprotnu obalu. Tako se dobio kosi most. Međutim, njegova vrednost nije bila isprobana. Smatralo se da su napori uspeali i jedan bataljon je odmah privučen mostu radi prelaska. U međuvremenu jedan inženjerac (koji se prijavio dobrovoljno) upućen je da priveže most na onoj obali. Kada se našao blizu polovine mosta pritisak matice slomio je splav po sredini, tako da je matica po pola mosta nabacila na svaku stranu reke. Ovo je opet uznemirilo Italijane i četnike i oni su otvorili žestoku vatru po celom rejonu. Tako je i ovaj pokušaj propao.

Posle ovih neuspešnih pokušaja i ovaj deo Inženjerijske čete povučen je u sastav čete, u s. Mješaje. Tamo su, iako to nije bilo mesto pogodno za prelaz, četnici na samoj suprotnoj obali organizovali odbranu, držeći neposredno pod vatrom prilaze sa ove strane. Stoga je građa sečena 1—2 kilometra dalje, a na Drinu je dovlačena na rukama, gde je pravljn splav. Prvi pokušaj zamišljen je tako da se splav veže čeličnim užetom na jednoj izbočini reke, a zatim da se, nabacujući ga veslom na maticu, poput klatna prebacuje sa jedne obale na drugu. Međutim, brza matica je splav razbila pri prvom pokušaju.

Sledeće noći napravljen je i druge splav sa namerom da se preko reke prebaci uže sa nekom koturačom i za njega veže splav koji bi zatim, kao seoske skele, konopcima bio vučen sa jedne obale reke na drugu. Međutim, ni ovaj pokušaj nije uspio jer je ceo poduhvat izvođen na veoma jakoj matici, pa nije bilo moguće prebaciti čoveka koji bi preneo uže na suprotnu obalu. Posle ovog neuspeha preduzete su mere da se nađe neko poljnije rešenje, uzvodno prema Šćepan-polju.

U međuvremenu je 3. sandžačka brigada negde pronašla poznatog splavara sa Drine Rada iz s. Beleni. Ideja da se nađu tplavari postojala je i ranije i njih su tražili i inženjeri, ali nikoga nisu mogli pronaći jer su sva sela oko Drine četnici bili prinudno iselili. Splavar Rade je pristao da pruži uslugu, pod uslovom da mu se obezbedi građa kakvu on želi i da se slušaju njegova uputstva. On je za splav odabrao tanje oblice i u toku noći, 3/4. aprila od njih napravio prvi splav, nosivosti oko 10 ljudi. Uz njega je napravljeno jednostavno veslo i kormilo, od jedne oblice i parčeta daske. Zatim se, potezima veštog splavara, prva grupa boraca otisnula na suprotnu obalu. Po ugledu na ovaj splav ubrzo je napravljn još jedan, a zatim još četiri, ukupno šest splavova, kojima je vršen manevar, prvo uz ovu

obalu, da bi zatim bili prebačeni maticom, na suprotnu. Posle toga se manevar ponavljao, u obratnom smislu.

Do 6. aprila prebačena je cela 3. sandžačka brigada pod borbom, a u toku sledećeg dana i delovi 2. proleTERSKE divizije.

Početak aprila VS se iz Drače, preko s. Jeleč, prebacio desetak kilometara dalje u Govzu, stešnjenju između dve planine. Tu se zadržao sve do početka maja. Drug Tito, sa Terzićem smestio se u krajnje kuće u jugozapadnom delu sela, pod šumom, a drug Marko i Crni sa ostalim delom VŠ u nekoliko kuća u istočnom delu sela. Između ovih u selu se nalazio Prateći bataljon. Nešto kasnije, kad je učestalo bombardovanje i izviđanje iz vazduha, u toku borbi za forsiranje Drine, VS se pomerio u veliku bukovu šumu, južnije, iznad sela. Ovde su napravljene kolibe od granja i postavljeni šatori. U šumi se moglo živeti i stoga što je vreme već bilo otoplilo.

Iz Drače i Govze VS je rukovodio pripremanama za forsiranje Drine, a zatim borbama s one strane reke, u Sandžaku i Crnoj Gori i pratio dejstva prednjih delova usmerenih ka Limu. Za celo vreme ranjenici su i dalje ostali jedna od glavnih briga VŠ. Bolnica je dosta dugo ostala razvučena od Slavatičeva do Miljevina, a zatim i Drine, jer su naporni pokreti iscrpenih bolesnika i ranjenika za njih bili ubitačni. Predah između Neretve i Drine iskorišćen je i za početak partijskog kursa koji je intenzivno radio celog aprila. Tehnika CK KPJ je sa puno pedanterije produžila rad na izdavanju jednog dela Istorije SKB(b) na šapirografu. Sa mnogo brige, neobične za ratne uslove, pregledano je svako slovo, svaki znak interpunkcije na prekucanim stranicama jedne glave te Istorije.

U Govzi je Prateći bataljon sa 1. i 2. četom obezbeđivao VS, dok je 3. četa ostala u s. Drače kod komore na obezbeđenju arhive, radio-stanica VŠ i za prihvatanje kurira. Od ovih u Govzi jedna četa je davala neposredno osiguranje, a druga patrole i zasede, dok je po potrebi posedala i položaj. Uznemireni pojavom jakih partizanskih snaga, četnici su u to vreme vršljali po šumama oko Kalinovika i s. Vrbniče, pa su na tim pravcima čete Pratećeg bataljona pretresale šumu i postavljale zasede. One su hvatale i privodile četničke grupe, obično seljake iz okolnih sela. Neposredno pred pokret VŠ učestalo je i neko sumnjivo komešanje kod muslimanskog dela stanovništva, izazvano pripremanama za predstojeću neprijateljsku ofanzivu.

Uspešan prelazak Drine, stvaranje dubljeg mostobrana, odbijanje četničkih protivnapada i dejstvo nizvodno u pravcu

Foče jedinica 2. proleterske divizije, kao i uspešno forsiranje jedinica 1. proleterske divizije kod Ustikoline, 8. i 9. aprila, stvorili su uslove da se uspostavi i mesto prelaza kod Broda, radi prebacivanja ranjenika. Čim su četnici odbačeni sa obale reke, VS je naredio, da se podigne most i to za 48 sati. Ovaj zadatak je za inženjere koji su do tada imali iskustva samo u rušenju mostova i sličnih objekata, bio isto tako težak kao i dotadašnji pokušaji. Pored ostalog, trebalo je napraviti most preko kojeg bi mogla preći ne samo bolnica, nego i sva komora i rasklopljena artiljerijska oruđa.

Ovaj problem rešen je sa dosta dosetljivosti. Preko Drine, kod s. Mješaje, prebačeno je nekoliko inženjera. Oni su zatim kod Broda, preko kanapa, izvukli uže od konoplja, a preko ovog i čelično uže i omotali ga oko stene, sa fočanske strane. Ono je zatim zategnuto preko reke, dobro privezano i sa ove strane i vezano po sredini drugim užetom kao ojačanjem, koje je opet privezano uzvodno. Posle toga dovučeni su balvani i vezivani čeličnom žicom za čelično uže, prevučeno preko reke, na međusobnom odstojanju od oko 2 metra, tako da su lebdeli, odnosno plivali, na površini vode. Preko njih su stavljene grede, a preko ovih pod od dasaka dovučenih sa srušenih ili spaljenih okolnih kuća. Balvani su naknadno međusobno vezani žicom. Iako je reka bila brza, matica nije mogla da razbije most jer je voda imala dosta slobodnog prostora za oticanje. Ukoliko bi voda nadolazila ili se nivo vode spuštao, to na most nije imalo uticaja, jer se ovaj držao na površini. To je bilo skupo iskustvo izvučeno iz ona dva ranija pokušaja da se spiavovima premosti Drina kod Broda. Inženjerijska četa, jačine oko 35 ljudi, napravila je ovaj most za 39 časova neprekidnog rada.

Most je teško bombardovan u drugoj polovini aprila. Ponekad je po čitave dane bio meta neprijateljskih aviona. U jednom danu na njega je bacano i na stotine bombi, ali se pokazao veoma žilav. Teško ga je bilo pogoditi zbog Misuraste doline Drine. Iako bi koja bomba pala u blizini ili bi pogodila koji od članaka samog mosta, nije mogla biti načinjena neka veća šteta, jer su odbijeni članci, iako sa mnogo teškoća, ponovo postavljeni.

Kada se, u drugoj polovini aprila, zaoštrila situacija dolaskom Nemaca u Foču, neki ranjenici su bili prinuđeni da se vrate, preko istog mosta, na ovu stranu Drine. Tada je VŠ naredio da se uspostavi novi sličan most, kao rezerva, uzvodno kod s. Bastasi, na ušću Sutjeske. Deo Inženjerijske čete je ostao

kod Broda da održava most, a deo je prebačen u Bastase sa zadatkom da napravi novi. Most je posle mnogo teškoća napravljen i to preko matice veoma brze reke i pošto je jednom već bilo zaključeno da je to nemoguće, o čemu je bio izvešten i VŠ. Most je bio gotov pre 1. maja. Za praznik rada na njemu je istaknuta velika parola. Služio je sasvim uspešno neko vreme, ali ga je u drugoj nedelji maja veoma nabujala Drina polomila i odnela.

PREMA LIMU

Posle uspešnog i poslednjeg razbijanja jakih četničkih snaga u rejonu Čelebića, sredinom aprila, Druga proleterska divizija je 21. aprila, zauzela Zabljak, a nekoliko dana kasnije delovi Treće divizije ušli su u Šavnik. Početkom maja vođene su borbe na prilazima Nikšiću. Oko Goražda i Ustikoline borbu su vodile Šesta istočnobosanska i petnaesta Majevička brigada. Početkom maja, operativna grupa VŠ izbila je na liniju: Nikšić — Kolašin — Bijelo Polje — Plevlja — Čajniče — Kalinovik — Gacko, ali je bolnica jednim delom bila razvučena i sa ove strane Drine. Još oko 3.000 ranjenika otežavalo je pokret i dejstvo operativne grupe. Velika, ponovo stvorena slobodna teritorija u Crnoj Gori i Hercegovini, tražila je vreme da se organizuje i da se na njoj učvrsti sistem narodne vlasti i vojnih komandi i ustanova.

Prvi maj 1943. godine VŠ je dočeka u šumi na Govzi. Za ovu proslavu nije ništa naročito pripremano. Uveče je, po običaju, zapaljena velika vatra oko koje su borci pevali borbene pesme, svaka grupa iz svog kraja; Bosne, Like, Banije i Korduna, Dalmacije, Crne Gore, Srbije. Uskoro su se toj vatri pridružili i drugovi Tito, Marko, čika-Janko, Lola i ostali iz VŠ ili njegove okoline. Svi su bili veoma raspoloženi. U toku večeri oni su pričali ponešto iz svoga života. Čika-Janko je govorio o svom životu i radu na robiji. Neko je zamolio i druga Tita da i on nešto ispriča iz svog života: kako je postao revolucionar, član Partije i si. On se tome rado odazvao. Pričao je kako je bio u austrougarskoj vojsci, kako je dospao u zarobljeništvo i kako ga je provodio po ruskim logorima o svom prvom dodiru sa sovjetskom revolucijom i njenim teškoćama. Pri tome je pravio izvesna poređenja sa teškoćama u našoj NOB-i. Iznosio je i razne druge detalje iz svog života. Prisutne, a naročito borce, impresionirale su jednostavne reči kojima je Tito govorio o sebi,

O svom životnom i revolucionarnom putu. Većina naših boraca saznala je za radnički pokret tek negde u ustanku 1941. godine. Stoga su bili ispunjeni ponosom što su sa svojih 18 ili 19 godina već godinu ili godinu i po bili vojnici revolucije i gotovo isto toliko članovi KPJ ili Skoja.

Te večeri bilo je govora o predstojećem pokretu u pravcu Kosova i Metohije, dakle nešto obilaznom putu u Srbiju. To je posebno oduševljavalo grupu Srbijanaca koji su od marta 1942. godine zadržani uz VŠ, s tim da se vrate na svoj teren čim se ukaže prilika. Međutim, putevi VŠ su u 1942. i početkom 1943. godine vodili sve dalje od Srbije. Težnja za pokretom u Srbiju prenosila se na sve borce jer su očekivali da će se rat završiti tamo gde je i počeo, u Srbiji. Neki su iskoristili priliku da upitaju druga Tita neće li se sledeći Prvi maj slaviti negde u Srbiji ili bar bliže njenim granicama?! Drug Tito je govorio o našim uspesima. O tome da su propali neprijateljski planovi da nas unište u ovoj ofanzivi; da su četnici vojnički razbijeni, ali da je i pored toga neprijatelj još jak i u povoljnijem položaju od nas. Ipak, očekivao je da ćemo sledeći Prvi maj slaviti negde u oslobođenim gradovima, a ne u šumi.

Znali smo dosta o ciljevima narodnooslobodilačke borbe, o tome da KPJ vodi borbu za novu Jugoslaviju u kojoj će biti stvoreni uslovi za bolji život od onog u staroj. Iako smo o tim problemima često slušali naročito u Bihaću, verovatno veliki broj drugova nije mislio niti je imao neke određene, konkretnije predstave o tome kako će izgledati ta buduća zajednica i ko će to ostvariti. To večer smo, možda prvi put u ratu, slušali neposredno druga Tita o problemima posleratne izgradnje. Drug Tito je govorio o teškoćama privredne obnove razorene zemlje, ali i o njenoj perspektivi. Izgradićemo fabrike, snažnu armiju, dobro i jednoobrazno naoružanu, tešku tehniku i imaćemo mnogo bolje avione nego što su ovi neprijateljski koji nas neprekidno proganjaju.

— Kad stignemo u Beograd — govorio je drug Tito — priredićemo veliku paradu. Ali, da bi obezbedili izgradnju bolje budućnosti zemlje, mi moramo čuvati i razvijati narodnu vlast i ne smemo ispuštati oružje iz ruku. Neko će od vas biti odbornik, neko oficir, poslanik ili član nekog komiteta — govorio je drug Tito i pri tom pokazivao rukom oko sebe. — Mi nemamo boljih kadrova nego što su ovi, izrasli iz rata.

Treba zamisliti kako je to moglo zvučati između dve neprijateljske ofanzive, u tamnoj noći, u šumi, oko vatre. Bilo

je to i vizionarski, ali i kao neka sasvim razumljiva i bliska perspektiva. Za mnoge od nas sa sela, iz fabrika, Beograd, parada ili te nove dužnosti bili su nešto što je bilo veoma teško zamisliti, ali smo ipak verovali da je to neposredno tu, pred nama, mada nam nije bilo baš sasvim jasno otkud mogu doći teškoće, kad ne bude bilo okupatora, aviona, gladi i rata. Neki su primetili da mi to nećemo moći sve, da nećemo umeti, a bilo je i šala na račun naših praznih stomaka, bosih nogu i parade.

Drug Tito je zatim govorio o našoj dužnosti da po završetku rata završimo razne škole i kurseve; o tome da je i NOR velika škola itd. Tada nam je postala jasnija i potreba intenzivnog partijskog i političkog rada i partijskih kurseva koji su radili pri VŠ. Ovaj razgovor se vodio do duboko u noć i kao da je i za starije drugove bio prilika za razmišljanje o posleratnim problemima. Vratu niko nije napuštao, a oni drugovi koji su bili na straži nestrpljivo su zvali iz mraka tražeći smenu koja je, zaneta pričanjem druga Tita, odugovlačila da ode.

Kasnije, kroz naredne ofanzive, na Sutješci, u Drvaru i kad smo nailazili na druge teškoće, često smo se sećali reči druga Tita, da su sve teškoće prolazne, da će biti i boljih dana; da će biti fabrika, pa i vojnih parada na Terazijama.

Početkom maja VŠ se prebacio iz Govze, preko Ćureva, u veliku šumu u luku Pive i Drine, između Šćepan-polja i s. D. Kruševo, gde je ostao nekoliko dana. Jedan deo Pratećeg bataljona zadržan je u blizini mosta kod s. Bastasi, na ušću Sutjeske, kao obezbeđenje sa tog pravca. Deo jedne čete obezbeđivao je i most na Pivi, kod D. Kruševa. VŠ je nameravao da pređe Drinu kod Bastasa, ili Pivu kod D. Kruševa. U šumi gde se smestio bilo je veoma živo, pred veliki pokret. U VŠ se mnogo radilo. Stari Nazor doradivao je i čitao svoje prve pesme, napisane u partizanima.

8. maja, u ovoj šumi održan je sastanak sa komandantima Prve i Druge divizije, na kojem je VŠ odredio zadatke i to: Prvoj diviziji da produži dejstva u pravcu Bijelog Polja, a Drugoj preko Bioče, za Mateševo i Andrijevicu, usmeravajući obe ka Mojkovcu, Kolašinu i Beranu. Za ovo vreme drinska operativna grupa (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada) imala je zadatak da sprečava ispade Italijana i Nemaca iz Foče, prema jugu. U međuvremenu su, prilikom jednog ispada Nemaca iz Foče, inženjerci bili prinuđeni da poruše most kod Broda. Bez mnogo iskustva, oni su pokušali da sa povećom količinom eksploziva prekinu glavno

čelično užje, iako je za to mogla poslužiti mnogo manja količina eksploziva. Međutim, usled vibracije, ni ovom količinom eksploziva užje nije prekinuto. Najzad je, neposredno pred jednom grupom Nemaca, koja je nastojala da ovlada mostom, užje presečeno sekirom i tako je most prekinut. Most kod Bastasa prekinula je negde oko 10. maja nadošla Drina. Zbog toga su i inženjerci osposobili viseći most na Pivi kod D. Kruševa. Posle toga Inženjerijska četa je upućena napred da osposobljava planinske staze za prolaz bolnice i artiljerije, od Šćepan-polja ka s. Meštrovac.

Nešto kasnije VS je prešao Pivu preko mosta kod s. Kruševa, a zatim i Taru, kod Šćepan-polja, da bi se prebacio u Smdžak.

Oko 14. maja, idući desnom obalom Tare, u pravcu s. Meštrovac, negde posle s. Uzlupa, drug Tito je primetio tragove topovskih točkova, usečene u uskoj i strmoj stazi. Mestimično, staza je i proširivana. Drug Tito se iznenadio ovim otkrićem ritajući se da nisu Nemci ovuda provukli svoju artiljeriju. Nije ni pretpostavljao da se moglo raditi o našoj artiljeriji jer je bilo naređeno da se sva teška oruđa unište još na prelasku Neretve. Naročito ga je zainteresovalo to što su tragovi još bili sveži. Međutim, uskoro smo naišli na još veće iznenađenje — na jednu našu haubicu koju su borci divizion VŠ s teškom mukom izvlačili na rukama, prema s. Meštrovac. Gore na brdu Branko Obradović je dočekaio druga Tita, podneo mu raport i pokazao i drugu haubicu (obe zaplenjene kod Kalinovika). Na njih su stavljeni zatvarači koje su artiljerjerci nosili kao rezervu sa Neretve. Na ledini je bila i baterija brdskih topova koje je divizion uspeo da prenese preko Neretve, ali o tome nikog nije izveštavao. Ovaj uspeh i žaľaganje artiljeraca jako su obradovali druga Tita i to veće je provedeno u prijatnom razgovoru. Bilo je i šala na račun toga da je poneki put dobro i ne izvršiti naređjenje.

U zabačeno planinsko selo Đurđevića Tari VŠ je stigao oko 16. maja i razmestio se na padinama prema Tari. Treća i 1. četa Pratećeg bataljona davale su užje obezbeđenje, dok je 2. četa bila razmeštena na kosi, iznad sela. Inženjerijska četa se tih dana našla na Bitijskom polju, nešto severnije od Đurđevića Tare.

Tu je Prateći bataljon VŠ dočekaio sledeću neprijateljsku ofanzivu.

Milorad JANKOVIC MICA

TITOVİ PROLETERI ČASNO SU IZVRŠILI ZADATAK

Vrijeme nikada neće moći izbrisati iz mog sjećanja, događaje vezane za borbe, u toku velike bitke na Neretvi, koju je sam vrhovni komandant Tito nazvao »borbom za spasavanje četiri hiljade ranjenika«.

Sjećam se prvog susreta s Titom poslije oslobođenja Prozora, utvrđenog betonskim bunkerima, zaštitnim zidovima, mitraljeskim gnezdima i bodljikavom žicom, gdje su naši zarobili veliki broj talijanskih vojnika i oficira i zaplijenili velike količine raznovrsnog oružja, namirnica, odjeće i obuće, sanitetskog i drugog materijala. Tada me je kao predsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a upoznao sa zadacima koje treba hitno posvršavati, da bi se olakšala situacija jedinica na frontu: osobito zbrinjavanje zbjega, prije svega djece, boraca, ranjenika i bolesnika, što su u dugim kolonama prevoženi i prenošeni u nova sigurna skloništa, da bi ih zaštitili od četničke i ustaške kame.

Tada je to bila jedna od najvećih i najprećih briga druga Tita i jedan od najtećih zadataka za članove Izvršnog odbora. Po njegovim uputstvima bili smo zadućeni da pomaćemo organizacije narodnooslobodilaćkih odbora u svakom oslobođenom mjestu i kotaru i da s njima zajedno prihvatamo i snabdijevamo ranjenike, bolesnike i zbijeg. Odjeljenje za socijalno staranje, formirano pri Izvršnom odboru AVNOJ-a, već na prvoj sjednici odbora u Bihaću, stupilo je u neposrednu vezu sa narodnooslobodilaćkim odborima i organizacijama Narodnooslobodilaćkog fronta, pozadinskim vojnim vlastima i intendanturom radi snabdijevanja, a odjeljenje za zdravstvenu službu u vezi sa bolničkim ešelonima radi lijećenja i previjanja rana. Zalaganjem potpredsjednika Izvršnog vijeća Nurije Pozderca, pročelnika odjeljenja za socijalno staranje dr Mladena Ivekovića i odjeljenja za vjere popa Vlade Zećevića dobili smo pomoć od muslimanskih seljaka

u smještaju izbjegle djece, žena i staraca, i popunjavanju mjesnih i seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Da bismo lakše i savjesnije mogli obaviti zadatke, mi smo se iz Prozora primakli bliže Vrhovnom štabu i selima uz Ramu na cesti prema Jablanici i ulogorili se u selu Gračanici. Tu smo se zadržali dulje vreme i zajedno slikali prije našeg rasturanja kao kolektiva. Otuda i potječe poznati zajednički fotografski snimak svih članova Izvršnog odbora. Tu su ležale hrpe talijanskog raznovrsnog oružja, municije, bombi i druge ratne opreme što je služilo kao magazin za naoružanje ne samo novopridošlih boraca, nego i onih partizana koji dotle još nisu bili naoružani. Među ovim drugim nalazio se i naš pjesnik Ivan Goran Kovačić, kome se konačno ispunila mnogo puta ponovljena želja, da se naoruža.

Kao da ga i danas gledam kako savjesno čisti, podmazuje i iskušava na ramenu pušku, koju prije toga nikada nije imao u rukama; kako slavloljubivo urezuje na kundaku petokraku zvijezdu, kako se opasao remenjem i objesio bajonet, stavio 0 pojas bombu, a torbu punio municijom. Tako je pjesnik glasovite »Jame« postao pravi partizan. Tako se kasnije predstavljao svima našim partizanskim pozdravom. Ovako naoružan, sa puškom u ruci, još istu večer je istrčao na znak uzbune u redove straže koja je obezbjeđivala Izvršni odbor i sve ostale vijećnike AVNOJ-a.

Spomenuo sam uzbunu, a moram ispričati kako je do nje došlo. Milutinović i ja, razgledajući osvojeno oružje, našli smo 1 rakete. Moj pratilac Lazica Gabrić isprobavao ih je nekoliko i nama je palo na pamet da s njima izvedemo šalu na račun naših drugova. Po dogovoru, Lazica je najprije ispalio nekoliko raketa, a komandir straže s jednim njenim dijelom, uz povik »za kralja i otadžbinu« ispalivši nekoliko metaka u Vis, izveo je iznenadni četnički napad na kuću u koju smo svaku večer svi navraćali. Razumije se, naši drugovi koji nisu bili upoznati s ovom šalom, odmah su se sručili pod stol, puzajući do u hodnik, gdje su odmah razabrali šalu ugledavši pred sobom Lazicu i komandira, kao i prispjele drugove, predvođene naoružanim Goranom. Drugovi iz Izvršnog odbora ljutili su se na nas što smo ih »udesili«, uživajući u njihovom povlačenju. Da bi prekinuo smijeh i ljutnju, Goran je, ne puštajući pušku iz ruke, čitao svoje nove pjesme ...

Talijanska vojska bila je već razbijena. Dok se njemačka sila približavala, slušali smo grmljavinu topova i gledali prelijetanje njihovih aviona-izviđača. Već osam dana vođeni su

krvavi okršaji, a gubici na obje strane bili su ogromni. Svako-dnevno smo duboko osjećali Titovu poruku, bolje reći zapovjed da moramo prije svega poduzeti sve da spasimo ranjenike. Sa njegovim narednjima (radiogramima) o brizi za ranjenike, bili smo dobro upoznati i smatarli ih kao svoje neodgodive zadatke. Znali smo da je narednje o rušenju mostova preko Neretve, da bi se zavarao neprijatelj, a poslije njihovo ponovo dizanje, uslijedilo po Titovom usmenom narednju.

Svuda i svagdje osjećali smo Titovu brigu za ranjenike. I tako, u tim brigama, jedne tamne olujne noći u brijanici ugledasmo ga Milutinović i ja. Kada je upitao stražara da li tu spava dr Ribar prepoznao sam ga po glasu. S puškom na ramenu, sa svojim pratiocima i psom Tigrom, pri svjetlu fenjera, pozdravljajući se s nama obavijestio nas je da se vraća s fronta zadovoljan odlučnim i jedinstvenim držanjem boraca koji će sigurno izbaciti i Nijemce s položaja na kojima ugrožavaju spasavanje naših ranjenika. I ovog nam je puta stavio u dužnost da još više brige posvetimo ranjenicima, a pri tom da ne zaboravimo obilazak okolnih muslimanskih sela. Istina — to je bila veoma teška ali vrlo podesna situacija da za naš pokret i borbu, kao pomoć za prenos i prevoz ranjenika pridobijemo okolni muslimanski svijet.

Bio je to moj drugi susret s Titom u toku bitke na Neretvi. Dva dana kasnije imao sam treći susret, na njegov poziv, u Vrhovnom štabu koji se nalazio stotinu metara uzvodno uz Ramu, podalje od našeg logora. Tu, u sobici jednog mlina, Tito je radio i spavao. S njime su bili drugovi Marko, Moša, Crni, Đido i Milutin — sve članovi Vrhovnog štaba. Lola nije bio tu, jer je po dobivenom zadatku nakon završenog Omladinskog kongresa otputovao u Sloveniju i Hrvatsku. Nikada prije nisam vidio Tita tako zabrinutog kao ovog puta, dok nam je objašnjavao tešku situaciju. Rekao je da moramo računati s tim da protivnik prikuplja nove, svježije i odmorne jedinice, da njima pokrije teške gubitke, da ne napušta lako svoje položaje, ali da sve njegove napade uspješno odbijaju naše jedinice koje se bore sa puno samopouzdanja, požrtvovanja, svjesne svoje odgovornosti za sudbinu naših ranjenika.

Savjetovanje o situaciji prekinuto je bilo ulaskom njemačkog zarobljenog višeg oficira. Tito, koji vlada dobro njemačkim jezikom, upustio se s njim u razgovor, najprije o postupanju Nijemaca s našim zarobljenicima. Nijemac nas je uvjeravao da oni postupaju s našim zarobljenicima kao s vojni-

Izvršni odbor AVNOJ-a u Gračanici na Rami 5. marta 1943. god.

cima regularne vojske, a ne kao sa nekom bandom, i da se naročito s našim ranjenicima ophode kao i sa svojim u duhu priznatih međunarodnih konvencija. Tito mu nije vjerovao, pretpostavljajući da tako govori iz straha za svoj život, a imao je neoborive podatke o zlostavljanju zarobljenika. Na nagađanja zarobljenog oficira da se samo komunisti bore protiv njih, Tito je odgovorio da se protiv okupatora bore svi narodi Jugoslavije, ne samo radnici, već i seljaci, intelektualci, pristalice svih građanskih i političkih stranaka i grupa i, pokazujući rukom na svoju petokraku bez srpa i čekića, dodao da sam bio predsjednik Ustavotvorne skupštine, a sa mnom da su partizani i drugi pravci svih građanskih stranaka. Dok je Tito govorio, a ja živo povlađivao sa upadicama isto na njemačkom jeziku. Nijemac me je zamišljeno posmatrao, ostajući na kraju bez riječi i u nemogućnosti da potkrijepi svoje navode. Na Titovu primjedbu da će Nijemci konačno izgubiti rat, odgovorio je da u to ne vjeruje nijedan njemački vojnik, pozivajući se na tadanje momentane uspjehe njemačke vojne snage kod Harkova, koje će navodno

zadati Rusima odlučujući udarac. Zajedno s nama večerao je, sjećam se dobro, pržene pastrmke, pobijene bombama u Rami.

U daljem razgovoru drug Tito nas je podsjetio da je Draža Mihailović prisilno mobilizirao gotovo sve preostale snage Crne Gore, Sandžaka, istočne Bosne, zaključivši još pod kraj 1942. godine sporazum s okupatorima i ustašama za zajedničku veliku ofanzivu protiv nas, koja je i otpočela početkom 1943. godine. Dalje je rekao da smo mi riješili ujediniti sve naše snage prvenstveno za uništenje ove izdajničke četničke bande koja nam zadaje mnogo muka jer je zaposjela sve istaknute položaje s lijeve strane Neretve i da protiv četnika i ustaša moramo biti u ofanzivi kako bismo slomili njihov zajednički napad. Za to nam je potrebno vrijeme jer ne smijemo zaboraviti da vodimo odlučnu bitku za spasavanje ranjenika. Treba vještim taktiziranjem iskoristiti razmjenu zarobljenika da bismo dobili u vremenu i skoncentrirali se protiv četnika. »To bi bila jedna privremena mjera do daljnje moje naredbe«, završio je drug Tito.

Potom je Tito izdiktirao, a Moša pisao, poruku njemačkoj komandi u vezi sa razmjenom zarobljenika, koju je pomenuti njemački zarobljeni oficir trebalo da prenese nadležnom komandantu. Po njemu je njemačkoj komandi upućen i poziv da se strogo pridržava odredaba međunarodnih konvencija u pogledu tretmana zarobljenika.

Na rastanku, kasno u noć, ispratio me je Tito s riječima: »Poruči drugovima iz AVNOJ-a da je pobjeda naša. Borbeno jedinstvo, oružano bratstvo i visoki moral boraca, moraju uvijek pobijediti«. Kroz nekoliko dana sretoh se ponovo s Titom, pet kilometara dalje u pravcu Jablanice, u selu Gračac, kamo se premjestio Vrhovni štab. U istom mjestu u jednom mlinu teško bolestan ležao je i pjesnik Vladimir Nazor. Tito je bio mnogo zabrinut za njegov život. Njegova smrt ne samo što bi teško pogodila sve nas, već bi je ustaški koljači iskoristili protiv nas.

Tu sam zajedno s Titom dočekaao naše proletherske brigade koje su se vratile po izvršenom zadatku — odbacivanju neprijatelja. Sa 4. crnogorskom vratio se i moj sin Jurica. Teško mi je ispričati našu radost što smo se vidjeli i razgovarali nakon uspješnih borbi za spasavanje ranjenika. U razgovoru s Titom, kome je prisustvovao i drug Milutinović, Stari nas je upozorio da bi se kolektiv Izvršnog odbora mogao smanjiti, da bi uz nas dvoje ostali još Vlada Zečević, Nuriya Pozderac, kao jedan uži

odbor, a svi ostali članovi zajedno sa drugim vijećnicima AVNOJ-a rasporedili bi se po borbenim jedinicama. Tako smo ostali samo nas petorica, a svi drugi su već sljedećeg dana krenuli na položaj. I Goran Kovačić dobrovoljno se prijavio. Čim se naoružao — želja mu je bila da bude borac. Čini mi se da je izabrao 1. dalmatinsku brigadu sa komandantom Gligom Mandićem.

Idućeg dana i naš uži odbor stigao je u Jablancu. Milutinović je podložio vatru, jer je noć bila hladna. Zajedno sa pratiocima i stražom posjedali smo oko nje, čekajući na red za prelaz preko Neretve. Bolesnog Nazora spremio je Tito u franjevački samostan. I nas je obišao i pozvao da krenemo, a za Nazora će se on lično brinuti. Dakako, da se on pobrinuo za obezbeđenje prelaska.

Poslije teških borbi sa četnicima stvoren je mostobran s druge strane na koji su prešli svi ranjenici, bolesnici i naše jedinice. Za dalji prenos ranjenika mobilisani su konji sa konjevocima, a upotrebljeni su i zarobljeni Talijani. Silaženje ka mostu i prelaženje preko njega još je nekako išlo, ali je zato uspon uz drugu strmu i blatnjavu stranu bio veoma težak i opasan. Konji i mazge rušili su se cijelim tovarom. I pored velikih teškoća ranjenici su preko noći prebačeni na drugu obalu. Topovi, koji su do posljedjeg časa sipali u salvama granate, umuknuše. I oni su časno izvršili svoj zadatak. Čim je posljednji ranjenik prenesen preko Neretve, krenuo je sa svojim pratiocima i vrhovni komandant drug Tito.

Dr Ivan RIBAR

NERETVA — POBEDA

I osle prvog zasedanja AVNOJ-a Vrhovni štab, Izvršni odbor i neki članovi AVNOJ-a bili su stalno na radu u Bihaću. Tu smo proveli i decembar. Već u januaru 1943. godine neprijatelj počinje da sve više steže obruč oko Bihaća i da ga svakodnevno bombarduje. Uz to počеше da nam stižu i izbeglice iz Banije, Like, sa Korduna. Nova, takozvana četvrta ofanziva je počela. Zbog toga smo morali napustiti Bihać i krenuti u pravcu Bosanskog Petrovca. Zajedno sa Vrhovnim štabom i AVNOJ-em išle su i izbeglice iz raznih krajeva, bežeći ispred nemačkih i ustaških jedinica, tako da je put do Bosanskog Petrovca bio zakrčen. Uz to su i neprijateljski avioni svakodnevno bombardovali ovu dugu, otegnutu kolonu. U Bosanskom Petrovcu zadržali smo se malo, a onda smo produžili u pravcu Glamoča.

Za celo vreme ovog pokreta članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a bili su zauzeti raznim dužnostima oko učvršćivanja narodnooslobodilačkog odbora, angažovanja oko smeštaja i ishrane izbeglica, kao i oko ojačavanja pozadinskih komandi i straža i njihovog obezbeđenja od četničkih napada. Otuda su bili rastureni na zadacima po raznim naseljima u pravcu našeg kretanja.

Oko Vrhovnog štaba i Izvršnog odbora sve je više novih članova AVNOJ-a koji su se zbog bolesti i ranjavanja priključivali glavnoj koloni. Ovo je još više otežavalo pokret, smeštaj i ishranu članova AVNOJ-a. U Glamoču smo se zadržali nekoliko dana, a zatim smo produžili u pravcu Livna. U selu Vidošima kod Livna smestili smo se u katolički samostan. Tu smo se bili svi prikupili i produžili sa potpisivanjem obveznica narodnog zajma (500,000.000 kuna — dinara) koji je raspisao AVNOJ. Na svaku obveznicu potpisivao se lično svaki član Izvršnog odbora AVNOJ-a, ćirilicom ili latinicom, a kuriri su ih raznosili širom Jugoslavije.

U Vidošima su se pored članova Izvršnog odbora AVNOJ-a u to vreme nalazili još i članovi AVNOJ-a i nešto boraca. Ovi članovi primetili su da se starešina manastira (gvardijan) i drug Ribar svakog dana povlače u posebnu sobu i tamo potkrepljuju sa malo šunke i vina. Tražili su da gvardijan vino i šunku unese u kolektiv AVNOJ-a. Tada sam bio sekretar ćelije KP u AVNOJ-u i nisam znao kako da ubedim drugove da ovaj kaluđer neće hteti da deli svoju hranu i vino sa našim kolektivom. Najzad mi je na um pala originalna ideja kako da prekinem sa prigovorima drugova o posebnoj pažnji gvardijana prema Ribaru. Naime, upitao sam ga da li on zna da je Ribar isključen iz katoličke crkve — ekskomuniciran. Od tog dana prestalo je pozivanje Ribara na te male zakuske, a time i priče članova AVNOJ-a.

Jedno večer zatekao sam profesora Miloja Dobrašinovića gde čita I glavu iz Istorije SKP(b), dok su ostali članovi AVNOJ-a slušajući ga zaspali. Tada sam upozorio Dobrašinovića da lakše čita naglas, jer će probuditi slušaoce.

U to vreme je u ovaj samostan naišao i komandant 1. proleterske divizije Koča Popović. U razgovoru sa jednim od mlađih kaluđera Koča mu reče da bi katolička crkva, a naročito njihov red franjevac, trebalo da malo više pomaže Narodno-oslobodilačku vojsku i partizanske odrede, a ne da se drže po strani, jer je kroz istoriju njihov red uvek bio na strani naroda. Međutim, kaluđer se nekako izvlačio dokazujući Koči da oni stvarno stoje na strani naroda, ali da ne zna na čijoj je strani narod ... Na to se Koča nervirao i malo grublje fizički istupio. Posle toga Fića Kljajić, Koča i još neki dogovorili su se da se Koča na neki način izvini ovome kaluđeru. Koča je na to i pristao, a kaluđer je dokazivao da tu nije bilo nečega težeg, već da ga je Koča samo malo potegao za uvo. Na tom takozvanom »improvizovanom sudu« Koča je pokazao kako se desilo i ponovo ga je stegao za uvo. Najzad se sve završilo na tome što mu je Koča »za izvinjenje« dao jedne čakšire.

Bilo je i drugih ljudskih zgoda i nezgoda. U Glamoču je jedna stara muslimanka gatala u zrna pasulja Stojanu Ceroviću, profesor u članu AVNOJ-a, ranije uredniku »Slobodne misli« iz Crne Gore i rekla mu da neće dugo živeti. Stojan je to vrlo ozbiljno shvatio i sve češće, kao bolestan na plućima, uzimao noću lekove — neku tečnost. I prota Karamatijević je mislio da Stojan pije rakiju i tražio je da tu svoju »rakiju« unese, u zajedničko »pijenje« svih članova AVNOJ-a. Razume

U koloni general Fjodor Mahin i Vladimir Nazor

se, i ovo je izazvalo smeh i šalu na račun i Stojana i prote Karatijevića. Stojan je u pokretu docnije iznad Glavatičeva dobio izliv krvi u pluća i umro. Tu smo ga i sahranili.

Vladimira Nazora smo ostavili u Livnu u jednoj trgovačkoj kući naklonjenoj ustašama. Ja sam ga jednog dana obišao da vidim kako živi i on mi je ispričao da mu je soba, kada je došao, bila hladna, sa prljavim čaršavima, da nije bilo hrane, ni duvana. »I onda sam jednog dana — rekao mi je Nazor — hodajući po sobi glasno sam sa sobom razgovarao: ‚Vladimire, nećeš više momkovati. Cim se svrši rat, oženit ćeš se‘. U tom je ušla gazdarica, jedna stara devojka, moja vršnjakinja, i pitala me ko sam i da li zaista nisam ženjen, da ću se posle rata ženiti. Od toga časa stara devojka je uredila sobu, loži mi vatru, donosi mi cigarete, kuva čaj i hrani me dobro. I meni je ovde dobro, imenjače moj. Nemoj mi dolaziti, samo kad bude pokret javi mi i ja ću krenuti sa vama, ali niko da mi ne dolazi, jer je meni ovde bolje nego igde dosada na putu od Bihaća«.

Došao je pokret članova AVNOJ-a u pravcu Prozora pod veoma teškim uslovima, kroz sneg i mećavu, sa izbeglicama i ranjenicima. Od Prozora smo se zatim spustili u dolinu Rame, u selo Gračanicu, gde smo se smestili na duže vreme, produživši sa potpisivanjem obveznica narodnog zajma. Uz to smo Nurija i za gotovo svakodnevno išli u okolna muslimanska sela i »zborisali« sa narodom. Taj rad je bio vrlo pozitivan u političkom pogledu i pomaganju Narodnooslobodilačke vojske u svemu, pa i prilivu novih boraca u naše redove. U to vreme Ivan Milutinović Milutin je napravio jednu šalu — probnu uzbunu. Jedno veče su zgradu u kojoj smo mi stanovali navodno, opkolili četnici. Culi su se oko zgrade i povici »Napred braćo četnici!« i pucnjava, našto smo svi izleteli iz kuće i prihvatili borbu pucajući nasumice u noć. Kada je i s jedne i s druge strane prestala pucnjava, ispostavilo se da je Ivan pravio šalu s nama — hteo je da vidi kako ćemo se držati u sličnoj situaciji. Rekao je da ga je zadovoljilo »naše borbeno držanje«. Čini mi se da su mu drugovi Tito i Marko zamerili na ovoj šali, govoreći da je to suviše i nepotrebno u ovako teškom vremenu.

Vrhovni štab NOV i POJ i AVNOJ doneli su odluku: da se članovi Izvršnog odbora dr Sima Milošević, Mladen Iveković, kao i svi zdravi i sposobni članovi AVNOJ-a rasporede u brigade na nove dužnosti. Tako smo ostali na okupu dr Ivan Ribar, Nurija Pozderac, Ivan Milutinović Milutin i ja i bolesni i ranjeni članovi AVNOJ-a.

Pratimo izveštaje o borbama na Vilića gumnu i o stanju na Neretvi i preko nje. Bili smo opkoljeni sa svih strana i od svih neprijatelja: Nemaca, ustaša, Italijana i četnika Draže

Mihailovića (koji je lično došao na taj prostor da komanduje svojim jedinicama). Kada je kretao svoju vojsku iz Sandžaka, Crne Gore i Srbije, govorio je da je to »treći srpski ustanak« koji podiže i predvodi on — Draža Mihailović. Znači, sva sila četnika krenula je na Neretvu da pomogne svojim saveznicima Nemcima, Italijanima i ustašama — da unište Narodnooslobodilačku vojsku, njen Vrhovni štab i njenog komandanta Tita. Sama bitka na Neretvi bila je jedna od retko teških. Pošto je drug Tito naredio da se sruši most na Neretvi, snage su krenule u pravcu Vakufa tako da je neprijatelj mislio da pokušavamo da se vratimo sa svim snagama na prostor odakle smo došli. Time je neprijatelj doveden u situaciju da prebacuje svoje snage u pravcu našeg novog prodora — na prostor Bosne i Bosanske krajine. Odmah zatim drug Tito je izdao naređenje dalmatinskim divizijama da izvrše usiljeni prelaz preko srušenog mosta na Neretvi. Jedinice dalmatinskih divizija uspešno su izvršile naređenje vrhovnog komandanta. Bila je mala zabuna u pogledu rasporeda 1. proleterske brigade — trebalo je da bude na Ivan-sedlu, ali se po inicijativi svoga štaba spustila u pravcu Kojnica i napala ovaj grad. Samim tim bila su otkrivena leđa i Vrhovnog štaba i naših jedinica u dolini Rame, ali je brzim prebacivanjem snaga to na vreme otklonjeno. I to je uslovalo ubrzano kretanje ka Neretvi svih jedinica kao i mnogih ranjenika i bolesnika, među kojima velikog broja tifusara, i njihovo prebacivanje preko porušenog mosta kod Jablanice i novopodignutog provizornog visećeg pešačkog mosta koji su naše jedinice napravile po nalogu Vrhovnog štaba.

U to vreme naši borci su zarobili i jednog nemačkog višeg oficira, koji je doveden u Vrhovni štab na saslušanje. Ovaj nemački oficir koji je bio na istočnom frontu i za ratne zasluge dobio gvozdeni krst, govorio je da im je borba protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije teža nego one na istočnom frontu. Uz to je rekao da bi najbolje armije na svetu kao što su nemačka, a posle nje Crvena, bile sretne kada bi imale vrhovnog komandanta kakav je Tito. To priznanje o drugu Titu kao vojskovođi dao je i ne znajući da je i drug Tito prisutan, i to neočekivano i neuobičajeno od uobraženog Nemca.

Sa Ribarom imali smo dve prilične nezgode: prvu—kad se automobil u kome se vozio od Glamoča ka Livnu tako zaglavio u snegu da smo ga jedva izvukli i drugu — kad smo pošli od

Glavatičeva uz Neretvu. Iako mu je bilo rečeno da na ovoj kamenitoj, zaleđenoj i klizavoj stazi sjaše noću s konja, nije nas poslušao. Jednog momenta konj mu se okliznuo i poleteo u provaliju, tako da za malo nije izgubio život naš predsednik AVNOJ-a drug dr Ivan Ribar. Zahvaljujući svom urođenom instinktu konj je nekako uspeo da se prednjim nogama zakači za ivice stene i da se zadrži nad provalijom sa Ribarom u sedlu. Morali smo prvo za ruke izvući Ribara na stazu i spasti ga sigurne smrti. A onda smo nekako konopcima, uz pomoć samoga konja koji se otimao da se ne surva u provaliju, izvukli i njega.

Nazor je od Livna bio u drugoj koloni i, negde na Prenju, posle prelaska Neretve, jedne noći smo ga ponova primili u svoju kolonu. Doveo ga je Sreten Zujović Crni i rekao da je odluka Vrhovnog štaba da se Nazor priključi našoj koloni. Posle nekoliko sati u kolibu za stoku gde smo se bili smestili naišao je drug Tito, probudio me i rekao da mi ostavlja Nazora »u amanet«, da ga čuvam i da o njemu vodim računa kao o čoveku koji je od velike vrednosti za našu borbu. Ja sam to prihvatio i o Nazoru sam se, zaista, izuzetno starao. Već sutradan, ili bolje rečeno, sutra u noć Nazor me je neprijatno iznenadio. Tražio je da mu se skuva čaj. Ubeđivao sam ga da vatru ne smemo ložiti: neprijatelj je vrlo blizu, a mi sami prolazimo pored položaja koje drži 3. krajiška brigada, te bi nas loženje vatre koje inače u noći na snegu nije lako, izložilo neprijateljskom napadu i pogibijama. Međutim, on je kao malo dete uporno zahtevao »hoću čaj, hoću čaj«. Zaustavio sam kolonu i preko veze preneo da smo Nazor, ja i Muja (naš kuvar) izašli iz kolone sa priborom i tovarnim konjem. Zatim smo sišli u jednu uvalu i na jedvite jade, sa šibljem, nekako uspeali da na snegu založimo vatru i skuvamo čaj za Nazora. Posle toga krenuo je i mi smo ostali na začelju kolone, gotovo sa samom zaštitnicom. Jedva smo se pripojili glavnoj koloni u selu Bijela, između Boračkog jezera i Konjica. Za svaki slučaj obezbedio sam Nazoru u Bijeloj termos i napunio ga toplim čajem.

Od Konjica, Boračkih jezera, Glavatičeva uz Neretvu, sve do Kalinovika, naše su jedinice imale najžešće borbe sa odmor-nim, sitim, dobro odevenim i dobro naoružanim četničkim snagama koje su iz Crne Gore, Srbije, Sandžaka dovezene italijanskim kamionima. Borbe na prostoru ispred Kalinovika vodile su se na život i smrt i stajale su jednu i drugu stranu velikih žrtava. U njima su naše jedinice, u prvom redu 1. i 2. proleter-

ska koje su posle marša od 30 sati stupile u borbu sa odmornim četnicima, razbile ove snage Draže Mihailovića i nanele im takav udar na se nikad više nisu mogle organizovano vojnički suprotstaviti jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Otucja je razbijanjem Dražinih glavnih snaga i na ovom prostoru dobi-vena bitka protiv ovih izdajnika.

Dok sam išao u pravcu Kalinovika naišao sam na izginule četnike među kojima smo po negovanju brade mogli da razli-kujemo ko je intelektualac, a ko seljak. U Kalinoviku sam se smestio u kuću u kojoj je raniji bio neki Dražin štab. Kada je domaćica, jedna devojka, htela da promeni posteljne čaršave ja sam, znajući da sam vašljiv, odbijao, govoreći joj da ne mora ništa čistiti, jer ni ja nisam mnogo čist. Međutim, kad sam legao na krevet kao da sam legao u mravinjak. Vaši su toliko navalile da više nisam mogao da izdržim. Morao sam da bežim napolje, iako je bilo hladno, da bih se nekako odbranio od ga-madi. Računao sam da ću sigurno dobiti pegavi tifus. A da bi moja nevolja bila još veća, pošto je to bilo pred Uskrs, neki osetiše potrebu da služim službu u kalinovačkoj pravoslavnoj crkvi. Odbijao sam, branio se da ne mogu, ne umem više da služim, da mi nije do nikakve službe, ali zbog Srba, zbog naroda, a naročito zbog ubeđivanja druga Moše Pijade da mi je to dužnost, pristao sam i na Uskrs služio službu u kalinovačkoj crkvi. Glavni »bogomoljci« i slušaoci su bili Moša Pijade i borci iz Majevičke brigade iz istočne Bosne. Razume se, posle toga smo pravili viceve na račun moj i druga Moše, jer niko od građana Kalinovika nije poverovao da partizani imaju pra-vog popa i da on ume da služi službu. A neki nam nisu bili bog zna kako ni naklonjeni — više su naginjali četnicima.

Posle toga žurio sam na konju, da što pre stignem do sela Govze, da se tamo u »buretu srpskom« isparim i otrebim od vašiju. Računao sam da ću na taj način izbeći pegavi tifus. Sečam se da me je celo to vreme ganjao, čak i mitraljirao jedan ustaški avion. Ipak sam nekako uspeo da ostanem čitav. No, sva moja trka i jurnjava bila je uzaludna ... Kad sam došao u Govzu, presvukao se i dao odelo i veš da se pare, dr Sima Milošević, moj dobar drug i prijatelj, rekao mi je onako vrlo uvijeno da inkubacija stiže tek posle 12 dana od ujeda vašiju. Tako je ispalo da sam uzalud žurio i reskirao da poginem od aviona, jer ću u stvari tek posle 12 dana znati jesam li dobio

pegavi tifus ili ne. Međutim, izgleda da sam bio imun na ujed vašiju.

U Govzi i ostalim većim muslimanskim selima Nurija i ja smo često »zborisali« i razgovarali sa muslimanskim stanovništvom. Imali smo uspeha, ne samo u tome da nam budu prijatelji i da nas prihvataju u kuće i hrane, nego je bilo i novih boraca za našu vojsku.

Mi smo već odavno u ofanzivi i progonimo mnogobrojne neprijateljske jedinice — četnike Draže Mihailovića, Italijane, ustaše pa i Nemce — koje u panici beže ispred nas. Međutim, one su na desnoj obali Drine već organizovali takvu odbranu da je bilo pitanje kako je savladati, tim pre što je pod neprijateljskom vatrom trebalo i ovu plahovitu reku forsirati.

O načinu prelaska Drine dugo se diskutovalo. Bilo je mišljenja, naročito drugova koji su služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, i imali stručnog znanja kako se prave prelazi na ovakvim rekama, da je za pravljenje nekog improvizovanog mosta, makar i pešačkog, potrebno je nekoliko dana. Ako bi se usvojilo mišljenje ovih stručnjaka, na prelazak bi se čekalo prilično dugo. Međutim, drug Tito je i na tom savetovanju izneo svoje poznato neizmerno poverenje u snagu naroda, u ljude, i rekao da ne pravimo po vojnim nacrtima planove kako treba prelaziti Drinu, već da se zovu ovi seljaci, splavari i sa njima se dogovori kako ćemo najbrže prebaciti jedinice. U tom rejonu se zaista našlo nekoliko splavara koji su od stabla četinara napravili splav kojim su se borci kretali u pravcu desne obale, gde je ušančen neprijatelj čekao. Pošto je uspostavljen uži mostobran počelo je pod vrlo teškom borbom prebacivanje 1. i 2. proleTERSke brigade. Iako malo usporeno, prve prebačene jedinice uspele su da prošire mostobran i odbace neprijatelja. Pred nama se posle bitke na Neretvi otvorio veliki prostor sa oslobođenim selima i naseljima i sada više nismo bili u tesnacu kao u dolini Rame i na Neretvi.

Sa Nurijom Pozdercom krenuo sam među prvima u pravcu Sandžaka u društvu sa Fićom Kljajićem i Koćom Popovićem, komesarom i komandantom 1. proleTERSke divizije. Išli smo zajedno u pravcu Brodareva jedući mlad bukovi list za koji je Koća tvrdio da je hranljiv i da ima vitamina. Usput smo našli i Mila Peruničića. Nurija i ja smo iz dana u dan držali zbrove po muslimanskim i srpskim selima. Uspevali smo da pridobijemo nove borce i nešto hrane i odeće za naše jedinice.

Jednom sam posle rata na Glavatičevu sreo jednu devojku koja mi se u razgovoru otkrila da je doznala kako sam te noći kad sam sa Nazorom zaostao iza kolone zbog kuvanja čaja bio ušao u zaštitnicu boraca 10. hercegovačke brigade i onako sa bradom zamalo nisam platio glavom. Naime, kad su mi iz zaštitnice viknuli da stanem, ja sam, misleći da su četnici, skočio s konja i zaklonio se za stenu. Nekako smo ipak uspeli da se sporazumemo da sam partizan i tako sam pukim slučajem ostao živ. Zaboravio sam ovaj događaj. Rekla mi je tada: »*Neretvo*, najdraža reko moja. Kad god se penjem kroz klisuru uz tvoj tok uvek imam čudno osećanje«.

Vlada ZEČEVIC

IZ DNEVNIKA

15. februar. — U dva sata izjutra Druga brigada je krenula dalje — pravac Neretva. U sklopu opšteg ofanzivnog plana naših divizija, brigada će imati svoj zadatak na komunikaciji Mostar — Sarajevo. Preko prevoja visokog 1.400 m, između planina Čvrsnice i Čabulje, Karamanovim klancem i dolinom Drežanke, prebaciće se naša divizija na Neretvu, na kolski put i prugu, sa zadatkom diverzije velikih razmjera i uništavanja neprijateljskih garnizona duž komunikacija.

U svježje februarsko predzorje kreću se kolone jedna za drugom, kreću se komore, prateća oruđa, manje i veće jedinice. Sve se to pomiče uz strme brdske staze, bez buke, tiho, sigurno, neodoljivo. Čuje se samo topot pretovarenih konja koji se penju uz oštri kamenjar. Protivkolski top rastavljen je na dijelove i natovaren na konje. Glavni dio od 140 kg natovaren je na jednog konja koji se pod snežnim teretom ugiba. Kreću naprijed i naša i Četvrta crnogorska brigada, a Dalmatinska i štab divizije doći će za nama.

Kuriri bataljona iz prethodnice saopštavaju:

— Na planini je snijeg. Konji neće moći.

Dovraga, onda nećemo moći ni svi mi! No, ipak, ide se naprijed. Partizani sve mogu!

Počinjemo već da gazimo suvi planinski snijeg, nešto pro-mrznut. Penjemo se sve više. Svuda okolo već se širi bijeli pokrivač koji u ranom praskozorju odiše oštrom planinskom svježinom.

Prvi prevaljeni tovari zakrčuju nam sniježnu stazu. Drugovi priskaču u pomoć, podižu zavaljenog konja, brzo toware i kreću dalje. Pješaci grabe naprijed, prolaze tovarne kolone, hitaju da se što prije dočepaju vrha.

Na vrhu sam prilegao umoran pored staze. Odayde počinje spuštanje niz strme padine i klance obronaka Čvrsnice i Čabulje. Malo ću se odmoriti, da bih zatim nastavio.

Đavolski je ovo put! Sigurno nikad niko nije pomislio da će se ovuda prebacivati čitava divizija. Put, ili bolje reći kozie staze, provlači se uvalom strmog kamenitog klanca, nabijenog nanosima snijega sa obližnjih obronaka.

Umorne noge duboko upadaju, ljudi i konji spotiču se, padaju nazad i naprijed, ustranu i sjedaju; snijeg se kruni pod nogama, propada se. U sumraku klanca i još neprotekle noći ljudi ne vide duboko utrtu stazu, kotrljaju se niz sniježne brežuljke, preko panjeva i kamenja koje pogdjegdje viri između smetova.

Pored staze konj, odmah do njega samar — stoje napušteni. Malo dalje u sniježnom kanalu, kroz koji se kotrlja ogromna kolona, ispriječilo se ostavljeno, dalmatinsko magare, ravnodušno prema svemu što se događa. Ustranu je skrenulo šilježe, upalo u snijeg i cepti na jutarnjoj studeni.

— Ih, ljudi, ovakvog puta nijesam doživio još — kaže jedan komordžija, petljajući se nešto oko konja čije su prednje noge potonule u snijeg.

— Vraga! Sto si stao? Zakrčio si čitavu kolonu — ljuti se neko iza njega.

— Vezu, drži vezu, više opet neko.

— Ajme meni! jauče neki Dalmatinac koga je pritiskao konj uz sniježni obronak! Pomozite drugovi, brže.

— Ama, kako se zove ovaj klanac, ljudi božji, dokle će trajati ovo spuštanje?

— Zove se »Vražji klanac« — sjetio se neko da mu odgovori, nalazeći da je to najprikladnije.

— I jeste vražji, vrag ga odnio!

I tako neprestano sve niže i niže, spuštamo se niz strmu provaliju klanca, putem i besputicom, po snijegu i kroz snijeg, žureći da se što prije dočepamo kopna, da nogom što prije stanemo na čvrsto tle.

Već smo se dosta spustili. Snijeg je manji, ali je sad poledica. Pored puta zastali dijelovi bataljonske komore, iščekujući se.

Na putu stoji natovareni konj, a pored njega u snijegu mladi Kordunaš.

— Druže, što si stao? Ljuti se jedna drugarica koja je naišla.

- Čekam svoj bataljon, drugarice!
- Nemoj da ga čekaš tu, tvoj bataljon je zaostao.
- Nije drugarice, ide on, čekam ga.
- Zaostao je kažem ti, bježi s puta!
- Zašto da bježim? Prođi, ako ti se ide!
- Sto si tako drzak? Napravi put da prodemo.

Ljudi su se tako zamorili, postali su nervozni, spremni i da se svađaju.

Hvala bogu! Već jednom da naiđemo na tvrdi šljunak, da malo predahnemo od neprekidnog kotrljanja. U praskozorje oštri vrhovi brda s jedne i druge strane štrče put neba.

Pred nama se pojavljuju prve seoske kuće, vodenica potočara, pitome voćke, loze i smokve — znak da smo sišli u pojas u koji dopire topli dah mora. Nadomak smo sela Striževa, koje se nalazi na 200 m nadmorske visine. Ona jasno govori koliki smo napor uložili silazeći sa sniježnih vrhova.

Po kućama i šumarcima smjestile se jedinice naše i Četvrt crnogorske brigade.

Po uskom seoskom puteljku mladić tjera desetak goveda. Ekonom jedne crnogorske čete pritrčava, hoće da odvede jedno crno june koje bježi pred njim.

— Tele je moje, kažem ti! više glasno da ga svi čuju. Moje je, poznajem ga po šari na čelu.

— Nije tvoje, naše je, brani se mladić i žurno tjera goveda naprijed.

— Jest moje, jest! Sta ću skuvati danas četi za ručak?

— Sto nijesi, druškane, bolje pazio gdje je tvoje june?

— Druže komesare, otjera mi june, presudi ti.

— Neka vas đavo nosi s junetom! više komesar jedne čete. Oko čega se svađate? Goni naprijed, ti mladiću, a ti pazi drugi put bolje.

Tako je riješeno ovo važno pitanje.

Ispod sela šumi rječica i kotrlja se dubokom klisurom, tamo put Neretve. To je bistra Drežanka, koja protiče kroz Drežnicu i ulijeva se u žurnu Neretvu. Drežnicu večeras napada naša brigada. Poslije njenog likvidiranja nastavlja se akcija duž čitave pruge od sela Bijele pa sjeverno sve tamo do Jablanice, Rame i Konjica.

Po vedrom danu ulazimo u Striževo. Seljaci u fesovima i zabrađene žene presreću nas i prijateljski pozdravljaju. Prošle jeseni četnici su ovdje napravili čitav pomor. Samo u jednoj kući spalili su dvadeset pet osoba.

Neispavan, legao sam da prodrijemam malo na kukuruznoj ovršini koju sam svalio sa stoga pred kućom. Toplo sunce grije mi leđa i još više me uspavljuje. Tek što sam sklopio sanjive oči, neko iz sela glasno kriknu »Avion!«

Dolazeći preko šiljastih vrhova, nad selo je nadletjela tromotorna »savoja«, čiji je reski zvuk odjekivao strmim dubodolinama. Očigledno, bili smo otkriveni. Prije našeg dolaska, ispred patrola pobjeglo je nekoliko seljaka, »katolika«, koji su javili o primicanju naše vojske.

Jedanput, dvaput nadletio je tromotorac, tražeći cilj i smeštajući se kao kvočka kad se gnijezdi. Predosjećajući bombardovanje, skočih hitro i podoh ustranu.

— Ne tamo, bježi dolje — doviknuše mi drugovi koji na goše ka potoku.

Htjedoh se povratiti, ali je već bilo kasno. Pogledah prema avionu koji je već s juga bio uzeo pravac. U istom trenu na suncu bljesnuše kugle, jureći uz oštar zvižduk strahovitom brzinom. Mahinalno sam pao na zemlju. I ranije sam doživljavao bombardovanje, ali ovako neposrednu opasnost još nijesam nikad osjetio. Priklonivši glavu zemlji čekao sam da bombe padnu. Nijesam imao vremena ni da razmišljam, a već su se strahovitim silinom sručile u brijeg više moje glave. Odjeknu eksplozija koja mi nije izgledala tako strašna kao onaj zlokobni zvuk i neodoljiva silina s kojom padaju ove ubitačne kugle tražeći žrtve.

Zasu me prašina, a jedan kamičak lupi po glavi. Ipak, ostao sam čitav. Kada se avion spremao da ponovo ispusti smrtonosni tovar, skočio sam i brzo pošao da se sklonim.

Pade druga pa i treća bomba i avion se udalji.

Žurno se spremamo za pokret. Od bombardovanja je poginuo jedan borac iz Četvrte proleterske (crnogorske) brigade, a nekoliko ih je ranjeno.

Sunce osvetljava put i visoke sniježne vrhove koji se dižu nad našim glavama. Veličanstvene senke vrhova padaju na tamne dubodoline, zakriljujući niže vrhove i kose. Ovo su jedinstvene prirodne ljepote. Naša kolona se polako kreće naprijed. Brza Drežana šumi i pada, kao da i nas požuruje.

— Tu smo — kaže komandant, prolazeći pored kolone konja i komore.

Odjednom čuju se mitraljeski rafali. Naš 2. bataljon koji ima zadatak da likvidira stanicu, stigao je već i otpočeo napad.

— Prateća četa naprijed — prenosi se komanda. Protiv-kolac neka požuri!..

Vatra nije jaka ali ne prestaje. Sve su jedinice zastale na uskom putu u klisuri, čekajući da se likvidacijom stanice otvori prolaz.

Talijani su u bunkerima . . . Borba se nastavlja. Eksplozije bombi i bacačkih mina prolamaju kotlinu Neretve i Drežanke i privremeno zagušuju uporne mitraljeske rafale.

U iščekivanju borbe za stanicu, svratismo u seosku školu pored puta. U zagrijanoj učionici umorni drugovi poredali se na podu, naslonjeni jedan na drugog... Mitraljeski rafali i dalje vezu kroz noć, a meci-praskavci, kao po taktu, pucketaju u brdima, spuste se u rijeku, da se namah približe školi.

Kurir nas budi lupom na vratima i ukratko saopštava načelniku štaba:

— Stanica je zauzeta, ali se bunker i još drže!

— Dobro je, neće ni oni dugo — kaže načelnik.

Ostale jedinice moći će sada da se prebace preko rijeke i duž pruge sjeverno do Grabovice.

Jedan borac tumara po mraku predsoblja i pita s vrata:

— Je li ovdje štab?

— Tu je.

— Doveo sam jednog zarobljenog Talijana, uhvatili smo ga na stanici.

Pred sobom gura uplašenog čovjeka u zelenoj uniformi. Talijan brzo pređe pogledom po sobi, kao da traži pomoć.

— Sta je? — postavih mu pitanje da ga trgnem iz tog stanja izgubljenog čovjeka.

Komandanto! . . . zavapi Talijan i zakorači k meni.

— Nijesam ja komandant, evo ga — pokazah na načelnika.

Komandanto! . . . ponovi on još žalosnije, sklapajući ruke kao da se moli majci božjoj. No amacare, komandanto! . . .

— Macare mi tebe, macare — smije se načelnik.

— No amacare, mama mia! . . . Komandanto! . . . vapio je i dalje.

Počeo je nešto da objašnjava na talijanskom, što je trebalo da znači da je on komunist, da je protiv Musolinija, da nije pucao i drugo.

— Komunisto dobro, dobro — mucao je sav očajan.

Načelnik je naredio da ga odvedu.

— Sta ima novog? — pitamo druga koji dolazi sa ceste.

— Stigli su tenkovi i kamioni u pomoć Talijanima.

— Bogamu, odakle tenkovi sada?! — pita načelnik.

Noć odmiče. Sitna kiša počinje da vlaži prozore. Vatra se prenosi i na drugu stranu rijeke. Jedan mitraljez negdje visoko s desne strane Neretve neumorno ječi. To neki crnogorski bataljon zasipa pridošlu motorizaciju.

— Farovi su se pogasili, ne čuje se više buka motora — saopštava neko.

Zabrinjava nas pridolazak tenkova. Sipajući na nas vatru s druge strane rijeke, omešće brzu likvidaciju stanice, a možda će i onemogućiti prelazak preko Neretve. Bunkereri se još drže, Talijani daju žilav otpor.

Pogledao sam kroz vlažna stakla prozora u pravcu stanice. Tamo je gorjela silna vatra koja je osvetljavala okolna brda. To su naši zapalili stanicu i ostala postrojenja, žureći da ih unište dok je još noć.

16. februar. — Osvanulo je kišno, maglovito jutro. Dobro je, bar nas avijacija neće ometati. U školi vri od žurbe. Jedni dolaze mokri s položaja, drugi ih smjenjuju. Svaki borac shvata da treba dati sve od sebe kako bi se akcija izvela što uspješnije, što brže.

Mitraljeska vatra nešto je slabija. Kao da su se borci u toku noći premorili.

Lune sa položaja na lijevom krilu šalje izvještaj:

»Kolona od 23 kamiona zastala je na drumu dolazeći od Mostara. Mi ćemo sve uraditi da onemogućimo njihov dalji pokret. Talijani su popadali oko drumu, mi ih uništavamo«.

Na koti desno više bunkera djeluje mitraljez 2. bataljona. Pokisli borci gaze Drežanku i hvataju se dominirajućih čuka. Kiša neprestano lije. Kamenite vrhove obvila je gusta magla. S druge strane Neretve, na cesti, vidi se zastala kolona sa bijelim krovovima od šatorskih krila.

Naš protivkolac sa obronka prema školi neumorno djeluje. Njegovo štektanje odjekuje stranama i potresa zidove stare škole. Krov jednog kamiona zacrveni se i obvi dimom.

— Pogoden je! — kliču drugovi. Dobro gađa, alai mu vjera!

Izađoh na drum kod našeg topa. Iskupilo se još drugova, na licu im veseli osmijeh. Mladi tobdžija, sav blatnjav, neumorno se saginje oko topa, nišani, namješta granate, ispaljuje.

— Pogodio je i sada, gle, eno se puši! — više jedan drug sav ushićen.

Sa kose stiže poruka komandanta: pojavile su se tankete. Ne djeluju vatrom, treba ih uništiti protivkolcem.

Uskoro zatim, vidimo kako se od Mostara primiču tankete. Jedna, pa druga, pa treća.

— Protivkolac dejstvo! — naređuje komandir Prateće čete.

Grmljavina nam namah zagluši uši. Nad gvozdenim šarenim čudovištem koje se micalo drumom pored kamiona, zadimi se. Top opet grunu. Tanketa se povi, pokuša da se povrti natrag i stade. Protivkolac se još jednom trgnu, mi posmatramo dejstvo.

— Ura, pogodena je, stala! — vičemo svi uglas.

Iz tankete iskaču ljudi: jedan, pa drugi, pa treći, i bježe niz cestu. Sa čuke desno poče da veze mitraljez. Jedan Talijan pade. Ostali se izgubiše u jarku pored ceste.

Iza naših glava zviznuše zrna mitraljeza koji je s vremena na vrijeme djelovao negdje preko rijeke. Eksplozivna zrna zapraštaše lijevo u stijene.

— Sklonite se, drugovi! Što ste se tu poperili? — više komandir. — Gadovi još tuku ! ...

Malo se povismo ustranu da se zaklonimo ali, radoznali, opet se primičemo topu koji stalno gruva.

Jedan kamion poče da se dimi. Došli su i oni na red. Zauzavljajući iznenadnim napadom, stajali su poredani na cesti. Posada, popadala pored puta i s vremena na vrijeme otvara vatru na našu stranu. Ali naš protivkolac, pomognut mitraljeskom vatrom, ne prestaje. Na pogodnom kamionu se u početku pojavi mali dim i poče da se diže sve više, dok odjednom ne suknu ogromni plamen.

— Gori! — viknu neko, zapalio se . . .

Plamen je bivao sve veći. Prvo je obuhvatio zadnji dio kamiona, pa se onda prenio na sredinu i zahvatio motor. Svi smo gledali zadivljeno u vatru koja se rasplamsavala. Odjednom poče u kamionu da puca. Prvo, puščani meci, a zatim i bombe. Kamion je bio prepun municije. Od silne vatre koja je već obuhvatala čitav kamion počelo je da grmi. U početku rijetko, pa sve češće, kao da se vodi najžešća borba. Prasak bombi i bacačkih mina miješao se sa neprekidnim grohotom sitne municije. Na svaki prasak bacačkih mina dizao se u nebo ogroman talas plamena, a na sve strane letjeli su usijana parčad i plameni ugarci.

— Samo da obuhvati i drugi kamion ! ... uživali su borci posmatrajući prizor.

Vjetar je povijao plamen u pravcu prednjeg kamiona, ali ga nije mogao dohvatiti.

S druge strane rijetko se čula neprijateljska vatra. Mitraljez koji nas je malo prije uzeo na cilj umuknuo je. A s kamiona je neprekidno bubnjalo.

— Ala će biti prpe Talijanima! — kaže puškomitraljezac Stole. Zivi će pocrkati!

— Ako, tako im i treba! — kaže neki drug, zureći u daljinu.

Sa uzvišice desno ne prestaje paljba naših oruđa. Malo kasnije prenese se naređenje:

— Protivkolac da se prebaci na čuku kod »Grebica«.

— Kako ćemo, konji ne mogu uz kosu? — kaže jedan desetar čija je petokraka na rukavu gotovo otpala.

— Ima da se izgura po svaku cijenu! — čujemo kako prenose sa kose komandantovo naređenje.

Protivkolac se brzo okrenu, drugovi ga preneše preko rijeke, guraju uz strmu stranu.

K nama je došao u školu i komandant divizije Peko. Tu je i štab Četvrte brigade, u iščekivanju da se prebaci na sjeverni sektor, prema Grabovici. Otuda stiže izvještaj: jedan crnogorski bataljon prešao je Neretvu, likvidirao stanicu na Grabovici, zarobio oko 25 Talijana. Akcija se nastavlja.

— Drugovi, kaže komandant divizije, naš položaj je odličan. Kamioni su iznenada upali u klopku i dalji njihov pokret nije mogućan. Bunkereri koji se još drže, moraju biti likvidirani po svaku cijenu. Zatim, pod zaštitom prvog mraka izvršiti prebacivanje skelom preko vode da ih napadnemo s druge strane i onemogućimo im odstupnicu. Mora se izvršiti rušenje mostova i propusta na cesti, da bi se spriječio dolazak pojačanja od Mostara.

Spušta se prvi sumrak. Vatra se pojačava naročito u pravcu bunkera, gde se jedna četa 2. bataljona sprema na juriš, dok se druga, pod zaštitom mraka, spustila na stanicu i otpočela prebacivanje preko Neretve. Skela pod teretom poče da tone, ali je brza Neretva ipak nosi na drugu stranu. Oko glava zviznuše mitraljeska zrna, a zatim bućnuše okolo u vodu. Skela u mraku uporno i nezadrživo, prenosi borce na drugu stranu valovite rijeke, iako desno iz bunkera mitraljezi neprekidno

siju smrt po vodi. Borci se iskrcavaju na drugu obalu, brzo se razvijaju udesno, spremajući se na noćni napad.

Otpoče i napad. Hitro preskačući žbunje i kamenje, borci se privlače cesti, zasipajući je ručnim bombama. Lijevo uz cestu takođe se razvija borba. To je jedna četa iz Četvrte crnogorske brigade zašla sa sjevera i juriša. Sve su bliže i bliže. Snažni glas odjekuje kroz noć:

— Ne pucaj ovamo, Druga brigado! Ovo su Crnogorci! . . . Juriš desno!

Zatim se prolomi još snažnije: »Naprijed, ura!« . . . Zapraštaše bombe, zaciktaše puške i mitraljezi, zaječaše strane u tutnjavi i poklicima. Eksplozije bombi neprestano osvetljavaju maglovitu noć.

A zatim se začas sve utiša, neprijatelj ne daje znake života. Tu i tamo čuje se još po koja puška, to naši borci dokusuruju neprijatelja. Njegov neznatan dio kotrlja se cestom prema Mostaru. Ostaju kamioni sa opremom, ostaju gomile mrtvih i ranjenih. I oko 300 zarobljenih vojnika i oficira.

17. februar. — Nešto poslije ponoći zauzeti su preostali bunker. Bombaši su pokazali čudo od junaštva i vještine. Talijani su se branili očajnički, sve dok im nije nestalo bombi. A tada su naši bombaši izvršili juriš. Bombe su praštale, puško-mitraljezac je neumorno redao šaržere. Talijani su najzad kapitulirali, pošto ih je dvije trećine izginulo. Odjednom, mir je zavladao dolinom Neretve. Ne čuje se više ni jedan pucanj. Sanjivi i umorni borci susreću se u mraku i jedan drugom stežu ruku.

U staničnu krčmu nabila se gomila ljudi. Neki su već poспали po ćoškovima, drugi grickaju skamenjeni dvopek o koji zapinju zubi.

U sredini jedan talijanski vojnik. Naši drugovi okupili se oko njega, natučaju nešto što nije ni srpski ni talijanski, nastojeći da se sporazumeju s njim.

— Talijano, šta je?

Preplašeni vojnik zuri, ne razumije šta mu se kaže.

— Mi tebe macare, bre!

— No, amacare, vi dobro! Partidjano dobro, bono partidjano!

— More, pokazaću ja tebi »bono«. Ti sad: »Bono, bono,« a juče si pucao na nas.

— Ne razume, kaže Talijan.

— Talijano, ti fašista — dira ga jedan borac.

— Ne fašista, ne fašista — shvata Talijan o čemu se radi.
— Musolini fašista! Musolini amacare, — tu Talijan napravi pokret rukom kao da će nekoga da kolje. — Bono partidjano . . .

Borci su se smejali nesrećnom Talijanu koji se, eto, sada postao bolji partizan od njih.

— Hajd, pjevaj: Avanti, popolo ! . . .

Vojnik je brzo shvatio poslednje riječi i počeo da pjeva talijansku himnu radnog naroda, užasno se naprežući, mlatajući rukama, kao da diriguje, hvatajući utisak pjesme na licima boraca.

— Dosta, bre, nemoj da se dereš! — dobaci mu jedan u lice.

— Ne razume, no kapire! — čudi se Talijan i kao da traži značenje onoga što mu se kaže.

U prvo svitanje prevezli smo se Aleksa i ja splavom i pošli na cestu.

— Imaćeš šta da vidiš, kaže Aleksa, koji je već u toku noći prelazio rijeku. To je — talijansko Kosovo.

Kraj same podzide ceste, pored staze koja se penje, pre-priječio je put leš jednog vojnika. Lice mu se žarilo u zemlju, a ruke raširio u bespomoćnom očaju. Još nijesmo čvrsto ni stali na cestu, a već su dva ubijena Talijana ležala pred nogama. Pogledah desno i lijevo. Svuda, pored dugog reda kamiona, leže ubijeni neprijateljski vojnici, a krv boji bijeli pješčani put. Malo dalje, jednom dežmekastom bacač je odnio čitavu lobanju. Leš sa pola glave pružao je grozan prizor. Razbijenih glava, slomljenih ruku, krvavih odijela, ležale su s jedne i druge strane kamiona gomile pobijenih Talijana.

— Izrodi jedni, šta su tražili u našoj zemlji! — kaže jedan desetar, koji održava red oko kamiona.

— Svi oni koji su došli da porobljavaju našu zemlju, doživjeće istu sudbinu — dodaje borac koji skuplja zaplijenjeni materijal.

Kamioni su puni. Plijen je ogroman. Jedan kamion natovaren je bacačkom municijom, drugi je pretrpan puščanom i mitraljeskom. Crvene ručne bombe svuda su prosute oko kamiona. Čitav plijen prenosi se preko rijeke, splav neumorno klizi po vodi, čas na jednu, čas na drugu stranu Neretve.

Bataljoni su već prešli Neretvu i uputili se na nove zadatke. Prvi, sa Pionirskim vodom, rušiće cestu. Najprije će porušiti most na Bijelom potoku, zatim sve propuste, a usto će

prokopati i cestu na više mjesta — da se onemogući motorizaciji prilaz. Sa desne strane Neretve jedan bataljon će porušiti temeljito željezničku prugu u dužini od pet do šest kilometara.

U rano jutro čula se teška eksplozija nizvodno. To Ješini pioniri ruše željezničku prugu ... Oko dva sata pioniri su porušili i željeznički most na Drežanki. Prvo odjeknuše probne eksplozije koje prekidoše šine, a zatim strašni pucanj zaljulja i same kuće oko nas. Gvozdena konstrukcija očajnički zari svoj prednji dio u zamećenu Drežanku.

— Neka prođe sad — kaže Čukić koji je sve ovo aranžirao kao stari pionir.

Malo zatim Aleksa prikupi »mobu« i pogura zaostali vagon da ga sruši u rijeku. Ali šine su bile iskrenute i vagon se užljebio, pa ni da makne, iako drugovi zapinju iz petnih žila.

Tako se osiguravamo. Pred nama su još mnogi zadaci. Poslije ovoga krenućemo na sjever. Tamo u Jablanici, Rami i Prozoru nalaze se i drugi dijelovi talijanske divizije »Murde«.

Čitav dan prikupljamo zarobljenike. »Crnogorci su zarobili oko 250«, stiže nam izvještaj. Mi smo u bunkerima zarobili svega 13, zajedno sa ranjenim oficirom. Ostali su izginuli. Oko kamiona i po okolnim brdima naši borci hvataju preplašene Talijane.

— Eno ih, eno ih gore na kosi — viče jedan borac, laćajući se puškomitraljeza.

— Trojka s puškomitraljezom nek pođe gore da ih pohvata — naređuje komandir.

Malo poslije njih trojica vode 25 zarobljenih Talijana, koji uplašeno gledaju u nas.

— Dali su otpor, žali se puškomitraljezac, počeli su da bježe. Pripucali smo, dvojica su odmah pali; tek tada su ostali prišli na naš poziv.

Trojicu nađoše u propustu ispod ceste.

— Izlazite! — viče im jedan borac.

Odozdo se niko ne pojavljuje.

— Izlazite, pobićemo vas!

Opet nikoga.

Jedan proleter opali iz puške preko ulaza propusta.

Tada se pojavi jedna glava.

Talijan se sav tresao. Za njim izidoše i ostali.

— Eviva partidano! — povikaše svi skupa, kao po komandi.

A, »eviva partidano«, ne važi ti sad, gdje si bio ranije?

— No kapire. Eviva partidano! Bono partidano!

— Naprijed marš! — komanduje borac Talijanima.

Vojnici poslušno pođoše.

Zarobili smo ih ukupno oko 350. Među njima je i jedan potpukovnik i još petnaest oficira i podoficira.

18. februar. — Nastavlja se temeljno rušenje puta i pruge kako se neprijatelj ne bi mogao dugo poslužiti njima.

Dva naša bataljona popela su se u Gornje Selo i Jasenjane da osiguraju taj pravac od eventualnog nadiranja neprijatelja. Na tom sektoru pojavili su se četnici. Evo nas ponovo u kontaktu sa ovim izdajnicima. Oni drže selo Ravno koje dominira položajima, a glavne snage su im koncentrisane u selu Bijelo Polje, nekih deset kilometara od Mostara.

— Dobro bi bilo da napadnemo tu bandu i zauzmemo Ravno — kaže komandant. To je mogućan pravac našeg nastupanja pa ga treba osigurati.

Stab prihvata prijedlog i brzo izdaje naređenje 3. bataljonu da u toku noći izvrši pokret.

Stab divizije poslao je jednog zarobljenog talijanskog oficira u Mostar sa prijedlogom za razmjenu. Mi tražimo političke zatvorenike i internirane drugove za koje ćemo dati odgovarajući broj zarobljenih talijanskih vojnika i oficira. Pregovore će sa naše strane voditi Branko koji će tražiti da i sam ide u Mostar.

I mi smo se preselili na Jasenjane. Dobro sam se oznojio dok sam se sa ceste popeo u selo. Ovdje na brdu čovjek se osjeća sigurnijim. Pogled obuhvata širi vidik golih hercegovačkih brda, a jugoistočno u daljini bijele se sniježni vrhovi Veleža.

Jasenjani su siromašno hercegovačko selo, nastanjeno Hrvatima i muslimanima. Kamene kućice pribile su se uz goli kamenjar. Dok sam se još peo uz brdo avioni su bombardovali selo. Ranjeno je nekoliko naših boraca iz komore jedne čete, a i jedan sredovječni seljak pošto mu je avionska bomba provalila krov. Jedno parče mu je probilo čelo i zadržalo se. Iz rane je lopila krv i dok je bataljonska bolničarka čistila duvan zalijepljen na ranu, on je bolno ječao.

19. februar. — I danas su cijeli dan nadlijetali i bombardovali selo. Treći bataljon je očistio u noćnoj akciji Ravno od

četničkih bataljona koji su se razbjegli čim se pojavio naš bataljon. Ostavili su veliki plijen. Došli smo i do jednog minobacača. Pošto je Ravno u našim rukama, Talijani bombarduju i njega.

Mi smo još rano izašli izvan sela i našli sklonište u kamenjaru suprotnom od pravca nadlijetanja aviona. Odatle, ne baš sigurni, posmatrali smo kako pretovarene »savoje« prosipaju ubitačni teret.

I pored sve opreze, poginuo je Marko, član našeg Politodjela. Poginuo je tako brzo i nenadno da nas je sve potreslo. Naime, cio dan smo bili izvan sela, a uveče u sam sumrak vratili smo se u kuću, nadajući se da nas avioni više neće uznemiravati. Međutim, tek što smo ušli, od Mostara se začu glomazni tromotorac. Po zvuku motora smo ocijenili da nosi teške bombe.

Uđoh u izbu i legoh pored zida. Ostali drugovi brzo prilegoše gdje je ko mogao. I Marko pođe. Ali već sa vrata opazi da je već kasno sklanjati se. Povratio se, ali nije stigao ni do sredine sobe, a na krov se sruči avionska bomba. Odjeknula je strašna eksplozija. Više od 50 bombi palo je okolo. Prašina i dim zasuše mi lice. Drug koji je ležao do mene povika:

— Ranjen sam!

Odjednom kroz daske, odozgo kroz pod poče nešto da curi u izbu. Iz sobe, dok se još grmljavina nije ni stišala, krio je Aleksa:

— Drugovi, pogibe Marko ... Marko! ... Marko! ... pokušao je da ga dozove. Ali se on nije odazivao.

Krv je i dalje curila kroz pod i slijevala se na konjsko đubre.

Brzo smo se izvukli iz svojih rupa. U sobi, na podu, ležao je Marko u samrtnom ropcu. Usijano parče probilo mu je lobanju i žarilo se duboko u mozak. Izgubili smo valjanog druga.

Puniša PEROVIĆ

LIST „BORBA

Sad je trebalo izići iz Krajine u koju smo ušli s jeseni 1942. godine i koja za mene osta najbolji komad narodnooslobodilačkog rata.

Tamo još izdaleka, još od Crne Gore, preko Treskavice, slušala sam čudesne priče o borbama u Krajini. One su nas sve češće susretale od Duvna i Livna, preko Mliništa i sivih Rora, sve do Petrovca — do malog sela Drinića u kojem je trebalo da počnemo izdavati »Borbu«, i gde ćemo ostati više od četiri meseca.

I sve se priče, već od prvog susreta s Krajinom, posvedočiše.

Tu pravu Krajinu, iz partizanskih priča, videla sam u jednoj jedinoj slici, koja mi je posle našeg velikog marša od Crne Gore dosad ostala u svesti nezaboravna:

»Sva u kolonama. Maršuje. Buna se postrojila u brigade i karavane, a brigade i karavani u desetine. Karavani izvlače žito iz bogate Sanice noću, ispred samog neprijatelja, i teraju ga na konjčićima, put planine Klekovače ili Srnetice. Kraj karavana, durašnih bosanskih konjčića — devojke i starci. Devojke nose zapaljene zublje u rukama. Devojka do devojke. Kraj njihovih brigada, podeljenih u desetine kojima komanduju devojke, prolaze brigade krajiških mladića, mimoilaze se jedni pored drugih. Blistaju oči kao zublje. Nikad nisam videla lepših devojaka.

Krajina mi se stvarno i pokazala u nekim takvim simboličnim vizijama. Tako se ova ratna jesen 1942. godine po svojoj neočekivanoj lepoti izdvojila od drugih. I kad po nekoj ličnoj periodizaciji izdvajam neke vrhunske događaje i svodim ih na nekoliko, među njima je uvek i Krajina: Užice, Krajina, Beograd. Iza njih slede drugi vrhunski događaji, ali uvek tamniji

i tragičniji, zbog čega ovi i izgledaju i jesu tako svetii, tako čudesno lepi. I svi s jeseni, a među njima je i jesen 1943. godine u Jajcu, ako i ne tako sunčana i topla.

Sad je trebalo otići iz te Krajine, rasti se od tih ljudi koje smo zavoleli kao da smo rođeni u njihovim selima i rasli s njima. Trebalo je prekinuti četvoromesečni redakcijski život usred rata, koji je bio kao neko mirnodopsko odmorište u pozadini, ali u kojem smo bili neku našu bitku za vest, za bolje odštampan broj, za crtež na grubom linoleumu, za povećanje tiraža, za što kraće i efikasnije pisanje jer je hartije i slova malo, za održavanje jednog malog tigla na kojem se morala jedna stranica »Borbe« štampati dvaput, za zadovoljavanje i drugih zahteva, za štampanje drugih izdanja. U međuvremenu — po nekoliko sati odmora i slobodnog razgovora u redakciji, u kojoj smo se svi već desetinu godina poznavali i drugovali, pa se bez mnogo objašnjenja moglo govoriti o toliko prošlih događaja i toliko dragih zajedničkih drugova kojih već više nije bilo među nama.

Prvi broj »Borbe« u Drinićima izišao je 30. septembra. Sad je već sredina januara. Izdali smo već petnaest brojeva. Izlazili smo nedeljno jedanput, istog datuma. Desetog januara izišao je broj, petnaesti po redu, u Drinićima, i u njemu smo mogli doneti članak o *Sest nedelja* rada Antifašističkog veća narodnog oslobođenja stvorenog u Bihaću; o prvim slobodnim izborima u Bosni i Lici; preneti članak iz sovjetske »Crvene zvezde« od 3. januara o uspešnoj ofanzivi Crvene armije u rejonu srednjeg Dona; pisaću o borbama jedanaest partizanskih odreda u Srbiji, i donosiću neke druge fine sitne vesti koje će obradovati borce, kao na primer — da pisci Teodor Drajzer, Fojhtvanger, Tomas Man, Hemingvej izražavaju svoju zahvalnost sovjetskim ljudima na njihovoj herojskoj borbi za spas sveta od varvarstva.

Uspeli smo bili da jedan broj »Borbe« odštampano i u dve boje, naslov i crtež crveno, što smo smatrali velikim svojim uspehom. Upravo smo bili odštampani broj »Proleter«, a već je stigao rukopis za »Omladinsku borbu«. Ugrabila sam vreme pa je izišao i prvi broj ratnog izdanja »Žene danas« u kojem je data Prva zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena, održana u Petrovcu. Naslovna strana bio je crtež Piva Karamatijevića — Žena s puškom. Čak smo ga ilustrovali i crtežima unutra koje je izrezivao na grubom linoleumu slikar Mujezinović po likovima drugarica s konferencije. Svi su se

smejali mojoj ženskoj sujeti što se ljutim zbog tako grubih likova, jer će neprijatelj na tome graditi svoju propagandu protiv partizanki. A možda su likovi zaista tako grubi i bili, zbog svih napora i rata. Radili smo tako kao da ćemo još celu večnost ostati u malim Drinićima s njihovim divnim ljudima i ženama. Čak smo se domišljali kako bismo »Borbu« počeli izdavati dvaput nedeljno, a da ne oštetimo druga izdanja, jer je značajnih događaja i vesti bilo tako mnogo svakog dana.

Poslednji broj u Drinićima izišao je 24. januara. Ali mi smo još pre izlaska prethodnog broja, od 17. januara, negde oko 14. ili 15. januara, doznali da predstoji neprijateljska ofanziva, jer smo iz Vrhovnog štaba i CK dobili poruku da požurimo sa štampanjem »Osnova lenjinizma«, kako nam se ne bi dogodilo isto što u Užicu sa Istorijom SKP(b), da nam ostanu odštampani tabaci.

U broj od 17. januara, tek koliko za jedan dan, nije mogla ući tako dugo očekivana vest da je Lenjingrad, grad-junak kako ga je već znao sav svet, posle 15 meseci blokade oslobođen. Da li ćemo više uopšte i uspeti da tu vest pružimo našoj vojsci i štampanom reči? Jer, Nemci su već krenuli iz Gline i Kostajnice, iz Like, od Gračaca, iz Prijedora, od Knina; s njima su i ustaše iz Sanskog Mosta; već su prvi ranjenici u Driniću; putevima kreću izbeglice i tifus.

Svejedno spremamo novi broj koji treba da izađe 24. januara, kao da se ništa ne događa i raduje nas pomisao da će borci na već otvorenim frontovima dobiti opet svoju »Borbu« s tako značajnim vestima u ovom broju. Još je, uostalom, neprijatelj od Drinića daleko nekoliko desetina kilometara, a naše im se jedinice snažno odupiru.

Zabeležili smo oslobođenje Lenjingrada u broju od 24. januara. Bolje nego kao »poslednju vest« (redakcija je uvek bila ponosna ako neku značajnu vest uspe na takav način da ubaci u list), jer je sam drug Tito napisao uvodnik o ovom gradu revolucije i značaju njegovog oslobođenja.

Izišla je i nota Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, koju su potpisali drug Tito — u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ, a dr Ivan Ribar — u ime Izvršnog odbora AVNOJ-a. U noti se zahtevalo od saveznika da učine kraj strašnoj prevari i zabludi svetske javnosti o jugoslovenskoj vladi i njenom izdajničkom generalu Draži Mihailoviću, koji ratuje na strani okupatora protiv Narodnooslobodilačke vojske. Zahtevala se i komisija saveznika koja bi ovde, u Jugoslaviji, ispitala stvarno stanje. U kome-

taru note, za koji se ne sećam da li je došao iz Vrhovnog štaba ili je sastavljen u redakciji, rečeno je da ova nota predstavlja prvi zvanični akt vojnog i političkog rukovodstva narodnooslobodilačke borbe naših naroda savezničkim vladama ... »U toj činjenici leži istorijski značaj ove note ... Naši narodi su u toku narodnooslobodilačke borbe stvorili vojno i političko rukovodstvo svoje narodnooslobodilačke borbe i oni imaju puno poverenje u ta svoja borbena rukovodstva — u Vrhovni štab NOV i POJ i u Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije. Međunarodnopravni propisi, koji omogućuju još postojanje izbegličke vlade de jure, ne mogu ništa izmeniti činjenicu da ona de facto ne postoji u našoj zemlji kao vlada i da je naši narodi ne smatraju više svojom vladom.«

U istom ovom broju od 24. januara doneli smo i govor Manuilskog održan Crvenoj armiji 18. januara, koji je, osim nekoliko rečenica, odlična radio-služba Vrhovnog štaba precizno uhvatila. Prevod je u redakciji s posebnom pažnjom doterivan, jer nam se govor neobično svideo — oštar, delovao je kao kletva nad nemačkim osvajačima:

»Kao čopor preplašenih zveri bežaće oni kroz opustošene zemlje ... Ješće oni kod nas, nitkovi, pacove ... I ni jedna ruka neće im pružiti mrvicu hleba, neće im pružiti čašu vode. Čađ popaljenih sela i naselja izjedaće im oči. Vetrovi će ih udarati u lice omčama vešala, koja su podigli u okupiranim zemljama. Ljudi će im pljuvati u lice, a osirotela deca bacaće se kamenicama na njih ...

... Prokletu pokoljenje izroda iz kojeg veju smrt i raspadanje ... Hitlerovski vojnik hrabar je kad ima automat u rukama, a pred njim se nalazi nenaoružan čovek. On je spreman da učini najgnusniji zločin od koga se ledi krv ... On je drzak kao vojnik, ali je plašljiva kukavica kao čovek i građanin ... On je pun oholosti ... Ali, kad ga dobro tresneš, postaje odjednom potpuni idiot... Ne veruj mu, družo borče! Goni ga, družo borče! Teraj ih da bi... «

Eto, dobro je, doneli smo u broju, koji će možda, biti poslednji u Driniću, i članak o oslobođenju Lenjingrada. Mi smo doneli i saopštenje Vrhovnog štaba o početku neprijateljske ofanzive koja će dobiti svoj istorijski broj četvrti. Saopštenje je počinjalo:

»Neprijatelj je 20. januara otpočeo sa svih strana ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju ... «

U Driniću više nismo pripremali ni jedan broj. Moglo se dogoditi da koliko ujutru krenemo, jer se na oko 20 kilometara od nas borbe vode oko Majkića Japre. No, i pored toga, vremena ima još, jer Peta krajiška junački zaustavlja neprijatelja, čiji su avioni nadletali i Petrovac, a pre nekoliko dana žestoko bombardovali Bihać. Naša štamparija još može da radi, zaustavljamo je samo na nekoliko sati 29. januara dok produ avioni.

Pa ipak mora početi pakovanje. Niko nam izričito ne naređuje, ali mi smo sami dali predlog da pokušamo evakuisati štampariju s nama i u prvoj mogućnoj prilici odštampati još neki broj. Predlog je prihvaćen, razume se, i sad smo samo očekivali naređenje kad treba krenuti, odnosno dolazak kamiona.¹

Drugovi grafičari obećavaju i uveravaju nas da će naš mali tigl za najkraće moguće vreme montirati, isto tako brzo kako su ga i demontirali, da bi do poslednjeg momenta radio. Drugi, veći, koji smo dobili iz Bihaća nećemo daleko evakuisati sa sobom. Kao decu nas raduje pomisao da će se »Borba« neočekivano pojaviti na frontu, pa će i ona svojim izlaskom biti još jedna potvrda o našoj organizovanosti i neuništivosti.

Inače bi pakovanje i demontiranje mašina bilo još tužnije.

Već nekoliko dana seljaci, osobito stari naš prijatelj Đida, najslobodniji da uđe kad hoće u redakciju, dolaze češće da slušaju vesti. Mi im ništa ne govorimo o pripremama za odlazak, već ostajemo mirno da pišemo ili čitamo kao da se ništa ne događa. Ali oni to svakako naslućuju.

U ranu zoru 31. januara u grubo zimsko praskozorje, odlazili smo iz Drinića. Da li su im naša obećanja da ćemo posle rata iz zahvalnosti prema njihovoj pažnji sagraditi ovde dom kulture izgledala detinjasta? Ne, nisu, oni su već bili stari ratnici i znali su za tolike evakuacije i tolike povratke vojske. I, mi, takođe. Ali je ovaj odlazak užasno bolno podsetio na odlaske iz Beograda i Užica, jer Drinići su nam bili postali kao naše rodno mesto.

Seljanke koje su nas pratile u tu zoru, zavukle su ruke u rukave. Svi su se bili nekako zgrčili, ali smo se ipak pozdrav-

¹ Kad se govori o driničkoj »Borbi« obično postoji jedna mala zabuna kao da je evakuacijom iz Drin'ća »Borba« i prestala izlaziti u četvrtoj ofanzivi. Tako čak nejasno stoji zapisano i u Belešci na kraju I toma 2 knjige Istorijskog arhiva KPJ (1949) u kojem su preštampani svi brojevi driničke »Borbe«, sa ona četiri koja su izišla van Drinića, a o kojima želim takođe da napišem nekoliko stranica.

ljali kao da ćemo se koliko sutra ponovo videti. Svi su bili zabrinuti za nas, kako ćemo i kud ćemo? A oni? O, neka se mi ne brinemo za njih. Oni će, rekli su, kao uvek, malo tu gore, u Klekovaču ili Srneticu, ili još bliže tu, iznad kuća, u bravske šume, pa će se vratiti čim ofanziva mine. Nije im to prvina — kažu. I posle toliko godina, uvek mi zazvuče tonovi njihovih malo podignutih grlenih glasova kojima su nas uveravali u to. Svima je njima to jasno, oni su već politički obrazovani, oni će u planinu, i opet će paljevine, i opet će kuće ponovo da podižu. Ali kud ćemo mi? Đuja, »moja gazdarica«, kako sam je u šali zvala, miluje me po ruci i vajka se kud ću ja tako mršava, bez njenog debelog belog »biljca« kojim sam se pokrivala, a poslednjih dana, očekujući pokret po ovim mrazevima, još više se uvijala u njega.

Kad smo pošli put Oštrelja znala sam da se nisam smela okrenuti, od silne tuge, da ne vidim ponovo gomilicu dragih ljudi ispred naše redakcije. Posle su nam pričali da ni seljaci nekoliko dana nisu mogli proći pored redakcije. Kad su se vratili iz zbega, kuće u kojoj je bila štamparija i redakcija nije više bilo, ostalo je samo zgarište.

Koliko je lep bio Oštrelj u jesen kad smo njime prolazili. Sad smo se peli nekim prečicama i nije se mogao prepoznati. Izrazbijana četinarska šuma, krš i lom, volovska kola sa nasumce nabacanim stvarima koje je poneko, u nadi da će negde stići, natrpao u poslednjem momentu. Onamo dete zatutuljeno u nekakve krpe, kraj njega drugo, skoro golo ...

Idu u razmacima a ni glas im se ne čuje. Potpuna, mukla tišina. Odzvoni samo onaj glas kome je dopušteno da vikne. Izbeglice ništa i ne pitaju, niti šta traže. Mi svi imamo neki svoj pravac, a izbeglice, uvijene u ponjave ili i bez njih, idu za vojskom, uporno, seljački, ćutke, da u gladi i hodu prođu ovu ofanzivu i potom da se vrate na zgarišta. Mislim da od njih u ratu nema ništa strašnije. Cini mi se da je rat zbog izbeglica najstrašniji. Grozno je i to što se ovaj divni narod pretvara svaki čas pred naletom čopora podivljalih zveri u nesrećne beskućnike. Ali doći će još strašnije — ranjenici i tifusari. I ta tišina, taj bezglasni hod, u razmacima! S tom tišinom ću, negde do pred samu Jablanicu, da prođem četvrtu ofanzivu, s tišinom izbeglica i ranjenika. S njihovom patničkom ćutnjom. I kako se samo smenjuju, dole u Rami i Neretvi, u dolinama, paklena tutnjava haubica sa teškom tišinom hoda hiljada ranjenika. Ne zna se šta je strašnije, tutnjava ili tišina.

»... Samo da krenemo što pre i sa Oštrelja, iz te jutros prenaseljene planine, pune očiju, lepih, crnih, plavih dečjih, smirenih i pametnih. — Da ratujemo ali da ne vidim decu u ratu, da ne gledam ovu milu malu crnku — takve svoje misli beležim u sećanju sa Oštrelja. — Možda je baš ona pričala kako razlikuje četnika od partizana. Četnik kad dođe pita: mala, mala, gde je zlato... a partizan kaže: igraj se, mala, igraj... Ne mogu da joj kažem — igraj se, nema dvorišta, a i ona se žuri, šljapka napred, mi odmičemo, ona ostaje, sve manja... «

Da sam u jedinici videla bih drugo, ali ne bih ovo!

Naš je pravac bio Priluke u Livanjskom polju. Istim putevima natrag kojima smo pre pet meseci ušli u Krajinu.

Trideset kilometara za pet-šest sati pustim glamočkim poljem, pa golim brdom ispred Priluka. U napuštenoj hladnoj i praznoj kući na samom putu, dok hladnoća bije kroz polurazbijene prozore, nekako se smeštamo, grafičari montiraju mašinu, nesrećni mali tigl koji se vraća u Livno. Pripremili smo brzo »Borbu« da bi izišla 8. februara, jedan smo samo broj, koji je trebalo da izide 1. februara, propustili. Bili smo na putu.

Koliko toga ima da se saopšti? Nalet neprijatelja je žestok, borbe se vode oko Sanice, još uvek oko Majkića Japre, krajiške jedinice brane svoja sela, na pravcu Sanski Most — Ključ neprijatelj se jedva pomera. Dali smo opširan, prema prostoru kojim raspoložemo, pregled s naših frontova prema saopštenjima Vrhovnog štaba, pod naslovom: „Svuda primeri neviđenog junaštva. Ponovo gore naše kuće«. Ali naslov uvodniku, ipak, stavljamo: »Njihovi planovi će propasti«. U ovom broju štampano prvi put i Nazorove pesme napisane u partizanima »Sve što bilo pod pepelom«, »S Dona s Volge i Urala«, »Mi dižemo čelo, mi kročimo smjelo — i čvrsto stiskamo pest« koje su uskoro postale koračnice. Objavljujemo crtež Detonija: »Izbeglice«, rađen na samom Oštrelju, stravični dokument samog tog trenutka. I radujemo se borbenim Nazorovim stihovima i njegovoj veri u pobeđu, i dokumentu koji ostavljaju naši borci-slikari, i što to »Borba« donosi, jer je i ona sama sva dokument teškog i velikog trenutka naše borbe.

U broju donosimo i da je bitka kod Staljingrada svršena, i to rečima Hitlerovim. Moram da ga citiram: »Šesta armija se morala žrtvovati usled nadmoćnosti neprijatelja i drugih nesrećnih okolnosti.« A 30. septembra je govorio: »Staljingrad će biti zauzet. I više ga nikakva sila neće preoteti iz nemačkih ruku!«

Sastanak u Kazablanki između Ruzvelta i Cerčila daje više nade da će drugi front biti jednom otvoren. Sigurnije pišemo o skoroj propasti »rimske imperije« posle ulaska savezničkih trupa u Tripolis. I u međunarodnom pregledu naš smeli komentator, Masleša, doslovce ispisuje ovakav pasus, u februaru 1943. godine:

»Lakrdija je završena. Počinje tragedija. Samo lakrdijaš nikad ne može postati tragična ličnost. Zabačeno čelo »rinskog imperatora Benita, teatralna poza krvavog i zločinačkog lakrdijaša, ostaće to i onda kada je bude zagrlila omča smrti«.

Moglo je ličiti na novinarsku figuru, a ipak je izabrana baš reč: omča smrti! Tako je to čudno sad pročitati.

Još je jedna vest u tim danima bila dragocena za nas — naša je borba bila postala predmet međunarodnih razgovora. Tadašnji britanski ministar spoljnih poslova Antoni Iden dao je u parlamentu izjavu da se između Velike Britanije i Sovjetskog Saveza vode razgovori o tome kako da se »ujedine sve grupe koje se bore u Jugoslaviji protiv okupatora za nova pregnuća ...« Naravno, komentar, i svakako ne samo redakcijski, s jedne strane je pozdravljao što je naša borba najzad postala predmet međunarodnih razgovora, ali je, s druge, upozoravao da je to jedinstvo, uglavnom, već postignuto, a »ako g. Iden misli da »snage« izbegličke vlade vode borbu protiv okupatora i da se s njima treba »ujedinjavati«, onda je on u zabludi. ...« S pravom smo bili osetljivi, posebice u tim danima, kad smo uz tolike žrtve vojske i naroda nosili tolike neprijateljske snage na svojim leđima, na sve nedorečenosti koje nisu, posle izjave Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, nedvosmisleno govorile pravu istinu o nama.

Broj je bio završen i mogao je otići na tolike naše frontove. Do Drinića više nije mogao stići, jer je Petrovac ponovo porobljen. Naši su toliko usporili nadiranje neprijatelja, da smo već bili uvereni da ćemo izdati i idući broj, 15. februara.

A treba da pišem brošuru o Osmom martu . . .

»Putem teče razmaknuta, spora kolona izbeglica, za njima se već pomaljaju i ranjenici, iz Centralne bolnice i svih krajeva doskora slobodne teritorije. Između njih žene, same, polusmrznute, s bošćama i torbama na leđima. U ponekoj torbi dste. Idu jako pognute napred. One sa Oštrelja, koje su došle tim pravcem, poznajem. Vire dečje glavice iz torbi. Na brdu Korićanima, pustari na kojoj ludo fijuče vetar, sačekuje ih vojska

i narodnooslobodilački odbor sa kazanima topla čaja, kao što su one dočekivale vojsku i ranjenike«.

Previše je tih ljudskih muka i izdržljivosti na tom pustom brdu. Pristižu i pegavci. Same kosti na licu, zažarene oči, povišeni na samarima, ako i imaju konja, kao starci.

Pišemo, u broju od 15. februara, a tako je stvarno i bilo, da nas je ofanziva ojačala. Traje već gotovo mesec dana i neprijatelju je nametnuta sporost koju nije očekivao; spašće se što više naroda, evakuisati svi ranjenici, ima ih nekoliko hiljada, ofanziva je otvorila mogućnosti mobilizacije novih boraca. Objavili smo u »Borbi« da je za vreme priprema neprijateljske ofanzive u Dalmaciji formirana nova, Peta dalmatinska brigada, a od nje i još dveju Deveta dalmatinska divizija. U Bosanskoj krajini formirane su tri nove brigade, Osmi, Deveta i Deseta, a stare su samo na području Podgrmeča, gde se vode neprekidne borbe, ojačale za broj veći od dveju brigada. Mogli smo zabeležiti i da su jedinice Druge proleterske divizije oslobodile Imotski i Posušje, da krajiške jedinice vode žestoke borbe na Bravskom, i da je potučen bataljon Hitlerove telesne straže . . . I da branimo svaku stopu zemlje, i da je ponovo pola Korduna oslobođeno, i mnogo još drugih vesti s frontova, za tu nedelju dana između izlaska dva broja »Borbe«.

Vesti smo dobijali od Vrhovnog štaba, prema depešama komandanata jedinica, a ako ih je bilo malo, okačili bismo se svojim telefonom o glavnu telefonsku žicu i nedozvoljeno hvatali do detalja sve vesti koje su se davale sa obližnjih frontova.

Zabeležili smo dragu vest da su u Los Andelosu naši iseljenici sa književnikom Lujem Adamičem na čelu, izdali brošuru »Istina o Jugoslaviji«. I ne samo oni, već i jedan od velikih američkih sindikata — Ujedinjeni savez mornara, pomoraca i lučkih radnika u Los Andelosu uputio je predsedniku Ruzveltu rezoluciju u kojoj između ostalog traži da on, na osnovu Zakona o zajmu i najmu, hitno uputi našoj vojsci potrebne količine oružja.

Voleli smo sve ove dobre vesti, ali smo morali objaviti bar i jednu od mnogobrojnih o strašnim zločinima:

»U ofanzivu na Grmeč četnici služe Nemicima i ustašama kao vodiči. Oni im pokazuju naše bolnice, otkrivaju naše zbegove. Nemci i ustaše, vođeni četnicima Milom Gagićem i Lazarom Marčetićem počinili su strašne zločine. U Eminovcima oni su zaklali Milu Stojanović, staricu Smiljku Davidović, izbeglicu Duju Garakalo, a Stanu Ciguru su zaklali s troje dece od 5 do 12 godina. Drugaricu Ostoju Dinić zaklali su sa

sestrom i jednim detetom, a njenom dojenčetu od tri meseca odrekli su prste i izboli ga na više mesta. Dete se mučilo čitavu noć kraj mrtve majke. Ostoji Stuparu iz Eminovaca zaklali su dvoje dece, kćerku od 16 godina silovali, pa onda ubili. Otac je to morao da gleda pa su zatim i njega zaklali«.

U prošlom broju pisao nam je Jovan Popović o borbama Prve proleterske divizije u srednjoj Bosni, o »paktu« vojvode Radića i ustaških vlasti, i padu zloglasne »rezidencije« četničkog štaba, Jošavke.

»Otpaci razbijenih četničkih bandi, — piše Jovan — nesposobnih za organizovanu borbu protiv narodno-oslobodilačke vojske, nastavljaju svoju mučnu delatnost. Danju su to tobože bezazleni ljudi koji ni o čemu pojma nemaju. Kada neka naša patrola obrati pažnju na grupe okupljene u nekoj kući, oni brže bolje dohvate tamburicu, pevaju i pocupkuju ili se tobože zabavljaju sa curama. A gotovo svake noći grupa od petorice ili deseterice bandita mučki napadne naše kurire ili transport ranjenika, a potom iščezne.«

Još smo u Prilukama, ali se redakcija polako rastura. Novi broj »Borbe« izišao je 22. februara. Ostavili smo dobar komad slobodnog prostora za poslednje vesti i gotovo sav petit, da bi ih što više stalo. U poslednjem momentu pred zaključivanje lista, dok sve druge stranice budu štampane, složiće se vesti od 21. februara. Dostavićemo zbilja najsvežije vesti na front. Vesti su uglavnom iz Moskve i Londona. Iz Moskve su o oslobođenju gradova: Slavjanska, Rovenikija, Bogoduhova, Zmijeva, Grajvorona, Krasnodara i drugih; iz Londona — o velikom bombardovanju industrijskih i saobraćajnih centara u Nemačkoj, zapadnoj Francuskoj i južnoj Italiji. I još jedna iz Londona o proslavi 25-godišnjice Crvene armije koja se održava u mnogim engleskim gradovima, a na jednoj od njih govorio je ministar Aleksander, koji je izjavio da su Engleska i Amerika isporučile dosad SSSR-u 5.600 aviona i 6.200 tenkova, i da će do juna isporučiti tenkove za više divizija i nekoliko stotina eskadrila aviona. Tako stoji u vesti i mi je rado prenosimo.

I naš broj »Borbe« od 22. februara ima uvodnik u čast 25-godišnjice Crvene armije. Tu se govori i o značaju oslobođenja Staljingrada, Krasnodara, Tihorecka, Voronježa, Kurska, Vorošilovgrada, Rostova, Harkova. Ona je oslobodila neke gradove koje su hitlerovci osvojili u prvoj godini rata.

Ali kakvu vest donosimo s naših frontova: osvojen utvrđeni Prozor! Pred njom za trenutak blede sve druge velike pobede na frontovima; naša vojska je sposobna da razbije jako utvr-

đeni garnizon u gradu, naši ranjenici imaju pred sobom otvoren prolaz, od 15. februara mi smo prešli u ofanzivu. U ovom broju uspevamo da o tome donesemo samo zvanično saopštenje Vrhovnog štaba. Nadamo se da ćemo u idućem, ako ga budemo mogli izdati, doneti opširniji izveštaj o toj velikoj pobedi. Vrhovni štab saopštava:

»Jedinice III divizije oslobodile su Prozor. Uporne borbe trajale su od 16-tog uveče do 18-tog izjutra, kada je konačno razbijen italijanski garnizon koji se bio jako utvrdio u gradu. Naše jedinice dejstvom artilerije i odlučnim udarcima razbile su betonska utvrđenja i žičane ograde i na juriš zauzele grad. U borbama se naročito istakla 1. dalmatinska brigada. Neprijatelj je imao velike gubitke: 400 neprijateljskih vojnika i oficira nađeno je mrtvih u gradu, 50 je nađeno u blizini grada.«

Neposredno s fronta imamo i dopis Cede Minderovića o oslobađanju Posušja i Imotskog i teškim borbama koje su jedinice Druge proleterske divizije, uz sadejstvo Četvrte dalmatinske brigade, vodile oko ova dva grada. I o oduševljenju kojim je Imotski pozdravio oslobodilačku vojsku. Sad će Druga divizija moći da se Drežničkim klancem probije u dolinu Neretve. Sve jedinice na ovom frontu dejstvuju tako da zauzmu dolinu Rame i Neretve. Kakve će to borbe biti! Kakve će to žrtve biti!

Ali se Nemci trude da se probiju u Prozor. Počinju novu ofanzivu u Krajini.

Kakav vetar duva! Izgleda da i poslednji ranjenici prolaze.

I mi moramo evakuisati našu štampariju iz Livanjskog polja. Idemo put Rame i Neretve. Ali ni sad ne napuštamo ideju da sve dok možemo izdajemo »Borbu«. Cim se negde zaustavimo gde možemo ostati makar jedan dan, izdaćemo novi broj. To je jedinstvena situacija da neposredno u samoj ofanzivi, i to jednoj od najjačih od svih dosadašnjih, izdajemo našu »Borbu«.

Zaustavljamo se u dolini Rame, na poljani. Nema smisla da čekamo onaj pravi datum kad »Borba« treba da izide. To bi bilo 1. marta. Bolje je ugrabiti ovaj dan. Poslednji broj »Borbe« izlazi 27. februara.

Dok na poljani kraj puta štampamo list, nad nama su neprekidno avioni koji ustopice prate ranjenike. Izbeglica je sve manje, sa vojskom su ili su se negde rasturili po putevima i selima. Samo je dolina Rame slobodna, uzani pojas za prolaz ranjenika. Nemci napadaju od Vakufa, zajedno sa četnicima od Konjica, s legionarima od Ravnog, Italijanima i četnicima od Duvna. Probijamo se ka Neretvi. Prva proleterska je u zaštiti-

nici. Treba prevesti četiri hiljade ranjenika. I tifusare. Njih je najteže prevesti. Oni idu sporo, vuku se još nemoćnije od ranjenika, lutaju oko puta, lako se izgube, ne pamte iz koje su desetine, jer je i bolnica podeljena po vojnički. I tifus je užasno gladan, ne može da trpi glad. Uvek je gladan.

Broj nije teško napraviti, iako nemamo vremena ni za pisanje. Dajemo saopštenje Vrhovnog štaba o zauzimanju Ostrošca, Rame i Jablanice, o borbama za železničku prugu Sarajevo — Mostar, o krvavim bojevima koji se upravo vode na Ivan-sedlu, kod Mostara i Bugojna. Donosimo dnevnu zapovest i parole povodom 25-godišnjice Crvene armije.

Svi su se iz redakcije već razišli, ostajem sama, sama sređujem vesti s frontova, o oslobađanju Rame i o tome da 2. bataljon 259. puka divizije »Murde« više ne postoji, o borbama za Drežnicu, munjevitom naletu na železničku stanicu Drežnica i uništenju njene posade.

Poslednji redovi tog poslednjeg broja »Borbe« od 27. februara glase:

»U noći između 25. i 26. o. m. jedinice Druge divizije potpuno su uništile dva mosta kod Karaule: železnički — od 96 m i automobilski — od 80 m. U najpogodnijim prilikama ovi mostovi bi se mogli opraviti tek za šest meseci.«

Ostajem s nekoliko radnika na poslednjem teškom redakcijskom zadatku. Treba konačno demontirati naš mali tigl, zapakovati druge štamparske materijale i negde sakriti ili zakopati tigl.

Tražim ceo dan neko ubogo mesto kraj puta za naše mašine. Milušić i Ante, drugovi iz štamparije, nisu se vratili. Otišli su da traže preko Dalmatinaca neko dalje mesto gde možemo sakriti naše dragocene stvari. Koje je to dalje mesto? Ništa se ne zna. A ni oni se nikad više neće vratiti, poginuli su. Ostala sam sama to veče, 1. ili 2. ili 3. marta — ne bih znala tačno kad, da čuvam mašine i da ih zakopam. Iz redakcije su već svi otišli na nove zadatke. Odlaze i drugovi i drugarice iz štamparije: i Pavle, i Solomon, Bajica, Albert, Dušan, Jaša, Mara, Mira, Sofija, Sabljić, svi. I ja ću negde odmah, samo da mi neko pomogne da pokopamo našu mašinu.

Na brzinu, jer koliko još do ponoći možemo ostati tu, iskopaćemo veliku jamu kraj puta, jer ljudi nema više da bi se

moglo ići nekud dalje. Nećemo duboko kopati, nema ni dobrog alata. Zar kraj samog puta? Nema vozila, mora se. Možda, tešim sama sebe i drugove iz štamparije, neprijatelj neće naći mašine kad su tako blizu puta, neće ih tako blizu tražiti.

Presadićemo i neko drvo.

Proleće tek što nije tu, pomalja se: u travčici kraj potoka, u stopi koja upada u meku vlažnu stazu, i suncu na kome se već malo može ogrejati, kraj vodenice na Rami. Unutra, u toj vodenici, drug Tito i komandanti, svaki čas drugi, odlučuju i nalaze rešenja za sudbinu hiljade ranjenika.

A kad sve ozeleni, samo će drveta nad našim mašinama ostati suva ... Sta će sve biti do proleća.

Ponoć je, treba krenuti. Posadili smo drveće. Kao nad humkama. Zadatak sam izvršila. Zao mi je mašine.

Idem sama. Mrak je gust, samo se ponekad nazre fosforni sjaj u očima zaprega koje vuku našu municiju i teško oružje do Neretve.

Kraj praznih razbacanih sanduka čekamo jedan po jedan prelaz preko mosta na Neretvi, našeg tek sagrađenog mosta, na mestu onog koji smo tek srušili — čudesnog mosta, podignutog, čini mi se, kad odozdo gledam i kad treba uz njega da se penjem — do na planinu, do samog neba.

To bi negde oko osmog marta.

Iza toga dođe Prenj.

Mitra MITROVIC

IZ RATNOG DNEVNIKA

3. februar 1943. — Već više od dve nedelje navaljuje neprijatelj svom žestinom na našu slobodnu teritoriju. Krajišnici ogorčeno brane svaki pedalj svoje zemlje. Opet počinje ofanziva. Napustili smo Prnjavor. Vraćamo se. Spasojevići, Karač, manastir Lipljane, Maslovare, Šiprage, Meline. U selu Dobretiću bili smo ponovo kod fra Željka, našeg starog poznanika. Razorio nas je dobroćudni fra Željko.

Posle povratka u Teslić i slučajnog ispetljavanja iz situacije u kojoj sam mogla biti zarobljena (Vlada Sekulić je spasio čitavu grupu koju je predvodio) učinila sam drugu, još veću grešku — otišla sam u Prnjavor i zadržala se, umesto dva, četiri dana. A zatim, što je najgore, otišla sam bez dozvole čak put Doboja. Politički komesar 1. proleterske divizije Fića Kljajić dozvolio mi je da idem u Prnjavor. Danka¹ i ja provele smo tri dana u Prnjavoru. Bile smo gosti stare apotekarice Finkelštajn. Starica je srdačno dočekala borce 1. proleterske brigade. Gostila ih je domaćinski. Mnogi su drugovi iz štaba brigade i bataljona svraćali u apoteku na razgovor i ljubaznu gozbu. Kada smo nas dve došle, zatekle smo kod nje drugarice iz naše Centralne apoteke i Miku Đorđevića. Stara je stavila proleterima na raspolaganje celu svoju apoteku koja je bila dobro snabdevena lekovima i zavojnim materijalom. Nas dve smo za sanitet 1. proleterske divizije uzele lekova i zavoja, koliko smo smatrale da nam je trenutno potrebno. Drugarice iz Centralne apoteke saniteta pri Vrhovnom štabu odnele su veći deo sanitetskog materijala, a ostavile koliko je bilo neophodno da bi apoteka mogla i dalje po malo da radi. Apotekarica je zamolila

¹ Danica Rosić, student prve godine medicine, moja sekretarica.

drugove iz štaba 1. proleterske brigade da povedu sa sobom i njenog sina Bruna, mladog apotekara, koga je majka nudila da bi ga zaštitila od pogroma hitlerovskih zveri. Stara je bila bosanska Jevrejka, a njen muž, poljski Jevrejin nastanjen u Bosni, naturalizovani Bosanac, koga nismo upoznali. Majka i sin govorili su pravilno, čistim bosanskim akcentom i osećali se Bosancima.

— Vodite sa sobom i moga Bruna, ponavljala je. Teška su vremena nastala i za nas i za vas Srbe i komuniste... Ja sam stara. Možda mene i neće, ali moga sina sigurno će streljati... A rat je rat. Mnogi će poginuti, a neko će i ostati živ... Neka bog da da pobeđe komunisti... Moj će sin, u to verujem, ako pođe sa vama — ostati živ.

Bruno je bespomoćno stajao kraj majke sa rukama spuštenim niz telo, dok mu je stara spremala toplo odelo, vunenu potkošulju, debeli džemper, vunene čarape i zimsku obuću.

Pošle smo u štab 1. proleterske divizije, u operativnu jedinicu, dok je Bruno otišao u Centralnu apoteku saniteta pri Vrhovnom štabu u »pozadinu« — daleko od borbenih jedinica.

Uz put kad smo pošli prema Spasojevićama neki drug iz 1. crnogorskog bataljona saopštio nam je u poverenju da se priprema napad na Doboju. Htele smo i tamo da pođemo da bismo u divizijsku bolnicu ponele što više sanitetskog materijala. Ali, nije samo to razlog što smo pošli prema Doboju, već više zbog toga što je interesantnije biti bliže borbenim jedinicama nego u štabu divizije koji je donekle udaljen od položaja i događaja. Ponesene uspehom 1. proleterske brigade popesmo se uz put u neki mali luksuzni automobil, koji je vozio jedan kurir 1. proleterske brigade. Mala kola jurila su cestom put Doboja kad iz jedne kuće kraj puta izađe neka grupa proletera i dade znak vozaču da stane. Crnogorci su iz daleka poznali Danku i zaustavili kola.

— Po naređenju druga komandanta divizije, drugarica Julka hitno da se vrati u štab divizije — glasilo je naređenje.

Od njih smo čule da su Nemci kod Doboja žestoko dočekali naše jedinice i da Doboju neće lako pasti.

Žurile smo se u Spasojeviće. Pravać smo dobile od crnogorskog bataljona. Išle smo pešice nekoliko sati. Kad smo stigle blizu sela gde je bio štab divizije, videle smo iz daleka da su svi spremni za pokret i da tovarni konji polako odmiču. Odjednom, Danka primeti:

— Koča se vraća ... eno ga pred kućom ... Silazi s konja.
— Biće nama!

Gutala sam, spremna da dočekam uragan, jer sam svesna svoje krivice. Žurimo se nizbrdo. Gotovo trčimo. Približavamo se kući u kojoj me čeka Koča. Videle smo ga kad je sišao s konja i ušao žurno u kućicu. Kuća mala, niska. Prozori mali, neugledni ... Kad smo došle blizu kuriri nam šapatom saopštavaju:

— Drug komandant je strašno ljut. Poslao je po drugaricu Julku već dva kurira koji se još nisu vratili... Prolazim kraj njih i ulazim u kuću. Soba mala. Plafon gotovo da ga rukom dotaknem ... Koča sedi za stolom i gleda kroz prozor.

— Druže komandante, došla sam, kažem dovoljno glasno i stojim ležerno kraj vrata.

— Sta ovo znači, poče Koča umerenim glasom. Tebe stalno treba juriti. Vratila si se u Teslić — da te čovek pita zašto!

— Zbog instrumenata, upadam neoprezno.

— Zar nisi mogla da pošalješ kurira po instrumente? A da si bila zarobljena? — upita povišenim tonom.

Ćutim i gledam mu pravo u lice.

— Otišla si u Prnjavor po sanitetski materijal, nastavlja on ironično, jel tako? ... A šta si tražila prema Doboju? upita jačim, prodornim glasom.

— Htela sam da nabavim što više medikamenata i zavojnog materijala za divizijsku bolnicu, odgovaram nesigurno.

— Neću da čujem nikakve izgovore... Jesi li razumela!

Klimam glavom u znak odobravanja, a on skoči sa stolice i zagrme ...

— Hoću li ja da evakuišem teške ranjenike za Centralnu bolnicu ili ti?

Učinilo mi se da od jačine njegovog glasa mala prozorska okna podrhtavaju u drvenim okvirima. Zar Koča može ovako da viče, pomislih i zagledah se u njega zapanjeno.

— Kad treba da počne evakuacija ranjenika iz divizijske bolnice tebe nigde nema. Zakasnila si više od 48 sati. Jel' jasno? — upita onim prodornim glasom, ali za nijansu niže.

— Jasno mi je, odgovaram, a obrazi mi gore.

On me pogleda, zastade za trenutak pa poče da se šeta po sobi. Tišina nekoliko sekundi. Zatim nastavi sasvim mirnim glasom:

— Pritisak nije na nas, već na druge jedinice ... Pođi za nama i još noćas pripremi sve ranjenike za evakuaciju u Cen-

"tralnu bolnicu ... Mi produžavamo bez ranjenika, samo sa osobljem bolnice — reče Koča i naglo izade iz sobe. Pred kućom ga je čekao njegov pratilac. Koča skoči na konja i odjuri u galopu prema štabu 1. divizije.

— Dobro smo prošle, šapuće mi Danka kroz prigušen smeh ... Moglo je biti gore ... Zakasnile smo ... Mogli su i da odu. ..

— Išle bismo za njima, nastavljam zamišljeno. Zar ti je prvi put da tražiš štab divizije ili neku jedinicu?

Pri povlačenju iz Lipljana primetili smo da nam je iz divizijske bolnice nestao doktor Benčina koji je sa nama pošao iz Jajca. Verovatno se sakrio. Neće da produži s nama. Zmajević i Sefik, oba domobranski lekari, zarobljeni u Tesliću, ovde su u divizijskoj bolnici. Tu je i Jup zarobljeni Nemač — bolničar. Veoma vešt i sposoban čovek. Odličan previjač. Zna da stavlja udlage i postavlja Kramerove šine. Da stavlja gips ... Kvalifikovani sanitetlija. Od naših je tu dr Radoš Vilotijević, lekar Sandžačke brigade i cela hirurška ekipa sa Đurom na čelu ... Otpremili smo ranjenike u Centralnu bolnicu. Produžujemo samo sa lakim ranjenicima — pešacima, koji će uskoro u svoje jedinice. Idemo na specijalni zadatak.

Kod fra Zeljka u selu Dobretiću našli su kuriri štaba 1. proleterske divizije na tavanu jednu pušku. Fra Zeljku je bilo neprijatno kada ga je Koča prekoreo jer smo mi »stari znanci iz skorašnjih dana«.

— Nije mi prvi put da vas primam u svoju kuću, kaže dobroćudno fra Zeljko. Ali istina je, sakrio sam pušku ... Ne znam ni sam zašto će mi ta puška ... Dobio sam je od mojih pretpostavljenih (verovatno katoličkog klera ili drugih autoritativnih ličnosti — ustaša, od kojih se fra Zeljko često ograđuje ...) Uхватili smo ga. Slagao nas je. Fra Zeljko je sada skrušen, neprijatno mu je.

Večera je kod fra Zeljka protekla bez šale. Ovaj put on nas je gostio, ali to nije bilo srdačno usluživanje kao pre izvesnog vremena. Naši su odnosi odjednom zahladneli. Razgovaramo zvanično. Kratko. Posle večere dižemo se i odlazimo na počinak. Ujutru, fra Zeljko je ustao rano. Ide po kući, smeška se — ali kiselo. Ispraćajući nas obraća se Koči:

— Hvala vam, gospodine komandante, bili ste čovečni prema meni. Uverićete se i ubuduće da vam nisam neprija-

telj . . . govori fra Zeljko na kapiji svoga doma, izvinjavajući se zbog sakrivene puške.

— Videćemo, fra Zeljko . . . A ako ustaše prevagnu u vašoj duši? dobaci mu Koča pri rastanku. Fra Zeljko ćuti, smeši se. Gleda preda se pa u daljinu, pa opet u Koču i na kraju u sve nas . . .

— Neće, neće odgovara fra Zeljko nesigurno, neubedljivo.

— Doviđenja po treći put, dovikujemo mu, a on, stojeći pred kapijom svoje kuće, gleda za našom dugačkom kolonom sve dok nismo zašli za okuku.

8. februar. Prešli smo naglo veliki put. Prispeli smo u okolinu gornjeg Vakufa. Sela Jagodići, Bistrica, Vrsi. Juče sam bila u Gornjem Vakufu. Odsela sam kod stare Nikolićke. Pričala mi je da ima sina lekara i da je interniran u Jasenovac. Oni su Hrvati, ali Pavelić nema milosti prema komunistima.

Sedeći u sobi setila sam se moga Miše. Godinu je dana kako smo se rastali. Godina je dana kako te nema. Tuga i suze ne pomažu. Plačem retko. Još se nadam. Stalno mi se čini da ću te opet negde naći. Ukoliko vreme odmiče, utoliko više verujem da si živ . . .

17. februar. — Pre dve večeri napala je 3. divizija Prozor. Gruvali su topovi celu noć. Naši su ušli u grad. Zauzeli neke bunkere. Noćas nismo napadali. Nalazimo se u Pidrišu, jedan sat od Gornjeg Vakufa. Veče. Stab Prve proletherske divizije završio je večeru. Koča reda šahovske figure. Napolju se hvata mrak. U sobi gori petrolejka. Svi se zadubili u šahovsku tablu. Ja sam podalje i čitam »Rat i mir« od Tolstoja. Odjednom se vrata otvoriše i pojavi se visok, koščat čovek u dugom šinjelu. Crn, sa crnim dugim brcima. Na glavi mu crna šubara, a na usnama vedar osmejak. Učini mi se da ga ne poznajem. Zakoračio je u sobu. Odjednom, svi ostaviše šahovsku tablu, a Fića skoči sa stolice i pođe u susret pridošlici:

— Savo sokole! viknu Fića. Dva ratnika se zagriše i izljubiše. Ostali se sa Savom srdačno rukovaše. Meni sinu kroz glavu: Sava Kovačević! Radosno su ga dočekali i Koča, i Fića, i svi ostali. Nude ga našom siromašnom večerom. On odbija. Ponudiše ga da igra šaha, a on se smeška i priča o situaciji oko Prozora. Ostavila sam »Rat i mir« i slušam Savu Kovačevića koji svojim lepim crnogorskim jezikom pesnički izlaže trenutnu situaciju naših jedinica. Razabrala sam iz njegovog izla-

ganja da traži naš brdski top, da njime udari na bunkere oko Prozora. Obećao mu ga. Rukovao se ponovo s njim i on ode zadovoljan. Kako je duhovit i vedar komandant 5. crnogorske brigade. Videla sam ga još jednom ranije . . . Sećam se . . . u Drvaru . . . On je sa svojim jedinicama u III ofanzivi ostao u Vrbnici kao zaštitnica teškim ranjenicima. Kada je neprijatelj navalio na Vrbnicu, Sava se sa svojom brigadom i teškim ranjenicima probijao do Krajine. Uz put su imali mnogo žrtava . . . Crnogorci i Hercegovci skupo platiše evakuaciju teških ranjenika do Bosanske krajine . . . Tada je poginuo Safet Mujić (hirurg Hercegovačkog odreda). Tada je ranjen u nogu Vojo Dukanović. Tada su mi u Drvaru doneli na nosilima junaka iz Nikšića — teško ranjenog Cerovića, sa prelomom butne kosti. . . I tada je u Drvaru Sava pričao potanko, isto ovako gotovo pesnički, ceo tok probijanja. Ali mi se učinilo da je bio mršaviji i mnogo stariji nego danas. Večeras je Sava vedar. Nasmijan. Duhovit, a prostodušan. Podseća na Capajeva . . . Meni je svaki naš partizanski komandant, kada je ovako hrabar i junak u naletu, Capajev. I Dugalić je bio sličan! . . .

Naša 1. proleterska brigada je na Solakovoj Kuli. Zatvaraju prolaz od Konjica. Sprečavaju neprijatelju prodor.

Rusi napadaju. Pre dva dana pao je Rostov, a 16. februara i Harkov. »Rusi u ludačkom naletu uleću u Harkov i biju se. Naši će ih odbiti« — vele Nemci u svom izveštaju. U štabu naše divizije radost. Naša je pobjeda. Veliki dan slobode bliži se. Radost obuzima celu narodnu vojsku. Rusi pobeđuju. Mi se junački po Bosni borimo. Neprijatelju su dani izbrojani.

20 februar. — Proizor je pao 17. februara 1943. godine. Velikom žestinom navalili su Dalmatinci prve noći a iduće je naš brdski top razorio kulu i jako utvrđene bunkere. Sava je lično tukao topom . . . Capajev crnogorski. Grad je bio opasan bunkerima, a bunker žicama u 4 do 5 redi. Sa topom 1. proleterske divizije Sava je gađao sa 100 metara. Osim njega grad su tukle i naše haubice (divizion Vrhovnog štaba). Zauzeli smo Prozor — 900 Talijana nije moglo da ga odbrani, a nisu mogli ni da se povuku.

Iz Pidriša smo došli u Sokakovu Kulu. Popaljene kuće svedoče o zločinima Talijana. Nećemo ih žaliti, govore vojnici prolazeći preko zgarišta razrušenih i popaljenih domova razbežalih seljaka. Muko naša, ne ostade ništa — ni bravče, ni pše-

nica, ni hieb ...« šapuću žene ojađene i u crne marame zabrađene. Hodaju po zgarištu i traže može li se što spasti. .. »Jadi moji«, odjekuje kroz noć.

Prva brigada zauzela je Bradinu. Meštani su zauzeli Ostrožac. Idemo na Konjic. Haubice su tukle celu noć 19. februara, a 20. ujutru bombarderi su počeli da tuku naše položaje. Ceo dan bili smo izloženi žestokom bombardovanju, ali neprijatelju to ništa nije pomoglo.

Prozor je krcat hranom, magacini su prepuni. Pao je veliki plen. Talijani su se bili snabdeli profijantom za 3 do 4 meseca. Bili su uvereni da su se tako dobro utvrdili, da im naša vojska neće moći ništa, čak da navaljujemo i sa 40.000 ljudi. A pobeđeni su. Gladni su pobeđili site. Porobljeni porobljivače. Sada imamo hrane u izobilju. Videla sam velike kolutove sira od 40 kg. Makarone, konzerve mleka, šećer, brašno, ulje. Brda džakova ... Sada će bolnice biti šabdevene hranom i odelom. Dobiće i jadni Banijski za svoje izgladnele, rekonvalescentne tifusare.

21. februar. — Mi smo u Golubićima, a bolnica 1. proleterske u Trešnjevici. Tri »štuke« iznenada doleteše i otpoče strašno bombardovanje bolnice. Jedan izviđač kružio je dok su »štuke« tukle posred kuća gde su bili smešteni ranjenici. Posmatrali smo iz Golubića ovaj strašan prizor. Izbrojali smo, 15 bombi je palo. Tri nisu eksplodirale. Sve su kuće razrušene. Kuća u kojoj je bio pionirski vod srušena je potpuno sa zemljom.

Dotrčali smo iz Golubića Fića, ja, Danka i Aleksa, pratilac. Bilo je 6 sati uveče. Slabo se videlo. Spuštao se mrak. Prizor je bio strašan. Gazili smo preko razrušenih kuća, hrpa dasaka, razbijenih crepova, gomile cigala, polupanog posuđa. Naši ljudi su izvlačili ispod greda i razvalina ranjene drugove, dok su Čarna i bolničarke previjale ranjenike. Ispred jedne kuće sedeli su Talijani. U neposrednoj blizini padale su bombe, a oni nisu hteli da se sklone. Bombe su kuljale iz njihovih aviona, a oni kao u ludilu nisu verovali da će im talijanski bombarderi doneti smrt. Poginulo ih je tada mnogo. Videli smo 9 unakaženih i proburaženih leševa van kuće. Jedan leš odleteo je čak na susedni krov. Jeziv prizor... Poginula su i 2 civila, a 3 su ranjena, dok su od naših boraca 2 mrtva, a 3 su nestala. Poginuli su ali i mi u ovom kršu od krvavih dasaka, maltera i mesa

ne možemo da raspoznamo. Imamo 14 lakše i 3 teže ranjena. Bura je fotografisao jeziv prizor. Ruševine, leševe, razvaline. Noćas smo radili celu noć. 22. februara u 3 časa ujutru bolnica 1. proleterske otišla je u Višnjevicu. Hirurška ekipa prošla je u 6 sati kroz Trešnjevicu. A štab 1. proleterske za sada se nalazi u Golubićima. Fića se još sinoć vratio. Ja sam ostala do kraja evakuacije.

Moj kum Velebit — Antončić oboleo od pegavca, ima visoku temperaturu. Sve meningalne simptome. Strašno je uznemiren. Govori bez veze. Cvrčak — njegova drugarica — neguje ga. Nju sam odredila da mu bude pratilac i bolničarka. Našla sam mu konja. On je težak slučaj. Ko zna da li će preboleti?

Štab divizije nas je obavestio preko kurira da bolnica krene u Višnjevicu, a ja i Danka, kada svršimo posao, da dođemo ponovo u Golubiće. U 6.30 spuštali smo se niz veliku stranu. Morali smo da pregazimo reku. Nije bilo hladno. Kad smo prešle na drugu stranu penjale smo se da bismo stigle do kuće gde je ostao štab divizije. U kući nismo nikog našle. Ni kurira, ni komoru, ni domaćine kod kojih smo odsele. Stekla sam utisak da su se ovi seljaci ustaški nastrojeni sakrili. Zurile smo ponovo niz kosu. Opet gazimo reku i vraćamo se na drugu stranu. Lutamo bez pravca. Tražimo naše. Nigde nikog ne vidimo. Lutamo evo već jedan sat. Tu u blizini mora da su negde... Konačno, evo intendanture 1. proleterske brigade. Pridružili smo joj se. »Spasle ste se, kažu oni. Eno tamo na 1 km vazdušne linije nalazi se neprijatelj.«

22. februar 1943. — Ostale smo od jutros od 8 sati sa komorom 1. brigade. Avioni su došli oko 10 sati. Bombardovali su neposrednu okolinu. Bacili su 7 bombi. Tri bombardera kružila su neprestano. Dve »štuke« bombardovale su čitavih 3/4 sata. Istovremeno su okolo letele još dve eskadrile sa po 3 aviona. Danas je prošlo 9 eskadrila i sve idu na naše položaje. Bombarduju nas jer misle da smo tu svi sa slobodne teritorije: i ranjenici, i Vrhovni štab i vojska. Ranjenici 1. proleterske divizije su u Višnjevici. Brinem se. Tamo je intendantura 1. brigade i Pionirski vod, i bolnica, a rekonvalescenti 3. brigade i hirurška ekipa. Strašno mnogo vojske je nagomilano u jednom selu.

U 14.30 časova šest »štuka« bombarduje Repovce i okolinu. Pola sata prolama se nebo od zuke aviona i detonacije.

Gledamo — pikuju na selo i spravuju ga sa zemljom. Sedimo pod bukvom na strmoj strani jednog potoka. Gledamo besomućni let aviona. Slušamo detonaciju i stravičan fijuk »štuka«. Neprijatelj brani prugu. Mi smo razorili most kod Bradine. Zarobili smo 60 Talijana. Pobili 160, zaplenili ratnu opremu. Već treći dan bombarduju nas da bi nas oterali odavde.

Smirilo se nebo. Tišina. Ptice pevaju. Sunce greje. Kao da ništa nije bilo.

Danas smo spavali na suncu u tri maha, a u međuvremenu kad »štuke« naiđu mi se probudimo. One su se vraćale svaka dva sata i bombardovale Repovce.

Opet se čuje zujanje motora. Idu proklete »štuke«. Ovo je danas peto bombardovanje. U našoj neposrednoj okolini popucala su stakla na prozorima. Jedna bomba pala je blizu nas ali srećom nije eksplodirala.

U 4.10 sedmo a u 5.05 osmo bombardovanje. Užas. Kamen na kamenu nije ostao u Repovcima.

23. februar. — Na Ivan-sedlu nezapamćene borbe. Kraljevački bataljon pod komandom Zivana Maričića jurišao noćas na nemačke položaje. Naši se probili borbom prsa u prsa. Uz užasnu kišu kuršuma i fijuk mitraljeskih rafala, Ivan sedlo nekoliko puta prelazilo iz ruke u ruke. Nemci su u besu otpočeli besomućno bombardovanje. Odzvanjala je planina od podmukle detonacije. Čas su Nemci jurišem vraćali svoje položaje, ali pre nego što su stigli da se utvrde, već su naši protivjurišem osvajali izgubljene pozicije. Nemci su hteli da namame naše u tunel i da ih nabiju u mišolovku. Proleter i se nisu dali prevariti.

Neprijatelj je navalio velikim snagama. Posle duge borbe osvojio je Ivan sedlo, a naši su produžili po zadatku.

28. februar. — Izgleda da nećemo preko pruge. Govori se da se Centralna bolnica vraća u Krajinu. Razrušili smo most na Neretvi. U Krajini stvari stoje dobro. Čuju se glasovi da će bolnica na levokrug i natrag. Ranjenici će ići u Liku, a mi na jug . . .

1. mart. — Sa svih strana pritiskuju nas. S leđa od Krajine Nemci, bočno od Sarajeva Nemci, ispred nas od Konjica

Nemci, Talijani i četnici. Čini mi se da je najjači pritisak na 1. proletersku diviziju. Naši treba da izdrže najveći teret.

— Bitka sa neprijateljem nije gozba, ali bitka s Nemcima borba na život i smrt — kaže jedan partizan koji se vraća s položaja.

Juče do 9 časova evakuisali smo divizijsku bolnicu: 35 nosila, 70 konjanika, 60 pešaka, 16 pegavaca, 50 iznemoglih i rekonvalescenata.

Za nepuna 22 sata evakuisali smo sve. Za 35 nosila trebalo je 210 ljudi. Išlo je teško. Zičini ljudi su mobilisali konje, muškarce, žene, pa i decu. Izvršili smo zadatak. Laknulo nam je.

Avioni stalno kruže. Dok je bolnica bila u Budišnjoj Ravni iznosili smo i unosili, svako jutro i svako veče ranjenike na nosilima. Dugo je trajala ta procedura. Čuvali smo se bombardovanja. Personal koji nije zaposlen oko ranjenika peo se visoko u stenje. Avioni su kružili blizu nas. Po jednom dnevno izviđač je preletao iznad naših glava. Ipak smo dobro prošli. Nije bombardovao. Samo je mitraljirao. Ali, nikom nije bilo ništa.

Repovci su do temelja uništeni još pre četiri dana. Sinoć su bombardovali Gobelovinu. Danas oko dva sata bombardovali su opet blizu nas. Bili smo u Grepčanima. Neka crnogorska jedinica prolazila je mimo nas. Pored svojih boraca ide komandant Savo Burić. Smeši se. Hoda svojim sigurnim korakom, a kapa mu obešenjački stoji na vrh glave. Pričaju da je na položaju, u onoj kiši od tuča i olova imao vremena da se našali sa jednim nedovoljno hrabrim borcem. Izgleda da je Savo primetio za vreme borbe i bombardovanja da je moral u ovoga popustio. Posmatrajući ga, a znajući da njegovo držanje može da nanese štete jedinici, Savo uze kamen i u toku borbe kada je sa svih strana letelo gvožđe, kamenje i busenje, udari ovog u leđa.

— Druže komandante, ranjen sam . . . druže komandante, vikao je partizan.

— Drugovi, izvucite ranjenika, povika Savo kada je borba već jenjavala.

Neka jedinica, verovatno Kragujevčani, smenjivala je Crnogorce na položaju. Savo je pošao za borcima koji su na čebetu izvlačili »ranjenog« druga. U zaklonu, gde zrna ne biju, bolničarka je rasekla šav na odelu »ranjenog«. Digli su mu košulju. Zagledaju. Rane nigde nema.

— A gde si ranjen, zapita Savo ozbiljno.

— Tu, evo tu. . . Evo teče. . . . I ne dovrši, jer je pipajući mesto gde je mislio da je ranjen, opipao nepovređenu kožu.

— To si se ti oznojio, družo! Nije ni čudo — reče Savo i ode dalje.

Razišli su se i ostali, a bolničarka je ostala da zašije šav. Borac se žalio:

— Neću više u jedinicu. . . Moliću Fiću da me prebaci u drugu brigadu . . . Ne mogu od stida . . .

Bolničarka je pokušala da ga uteši, ali nije uspela. . . On se uputio u Stab divizije s molbom za premeštaj.

Nalazimo se u Sćipu. Naređen je pokret. Divizijsku bolnicu evakuišemo. Idemo ne znam ni ja kuda.

Srbiju su Bugari okupirali. Nemci nadiru sa svih strana — od Konjica, Ivan planine, Bitovnje. Naši su zaplenili tenk. Bar tako pričaju borci iz 1. proleterske. Kažu da je 5. bataljon 3. sandžačke brigade bio junak dana. Videla sam nemačku zabavnu literaturu. I dnevnik u kome piše: »16. II bio sam u Valjevu . . . Ozbiljno smo rešili da uništimo patrizane. U Rusiji je stvar vrlo mučna. . . Stala je ofanziva . . . Skupljamo sve svoje snage u bazenu Dnjepra. Biće velikih bojeva. Teška situacija na našem frontu.«

3. mart. — Napustili smo okolinu Konjica. Po noći i otopljenom snegu idemo velikim kolonama put Prozora. Konji upadaju u dubok sneg. Teško se izvlače pod tovarom. Idemo niz litice, niz i uz brda. Oko reke Neretvice penjemo se u beskonačnoj koloni — bolnica, ranjenici i rekonvalescenti. Sela Košpe, Lokve, Kruščica, Solakova Kula. Stižemo u ponoć, a u 7 sati ujutro krećemo dalje. Danas smo osvanuli u selu. Produžavamo za Košpe. Naše jedinice idu ka Vakufu. Došla je i 2. divizija. Putuje kamionima. Zaplenila ih je od neprijatelja. Na terenu gde je operisala pao je bogat plen. Pored ostalog zaplenili su i mnogo municije. Ratuju protiv Talijana i četnika, a 1. proleterska bježe sa Nemcima. Tvrđi orah!

Pred nama u Uzdolu nalazi se Centralna bolnica. Imam utisak da su svi hteli preko pruge u istočnu Bosnu. Nije nam uspelo. Sada smo u trouglu. Treba razbiti Bugojno . . .

Košare. 12 aviona bombarduje našu blizinu. Stalno kruže iznad naših glava. »Štuke« zavijaju, mitraljiraju i bombarduju. Grokću kao svinje. Još jedan sunčan dan pun nerveze i neiz-

vesnosti. Stab divizije je tu. Samo nema Fiće i Koče ... Ostali članovi štaba rasporedili se na izvesnom odstojanju. Razišli smo se po šumi i potoku. Opet avioni besomučno kruže. Ranjenici su daleko. Ostavila sam ih u Solakovoj Kuli i Kruščici... Samo njih da ne bombarduju. Imam 199 ranjenika. Od 36 nosila sada imam 28, 76 konjanika, a svi ostali su pešaci.

Živimo u šumi. Februarski i martovski dani puni su sunca. Toplo je. Samo noću spavamo po kućama. Suma je gola. Po stranama kosa sneg, koji je na sunčanoj strani okopnio ... Sedimo rastureni i kamuflirani da nas ne primete iz aviona.

Okolina Prozora je zaražena pegavcem. Svaku kuću u koju ulazi vojska da prenoći ribamo, a pod parimo. Zaštićujemo se da nas ne pokosi zaraza. Pegavac je postao saveznik fašizma ... Kod nas u 1. diviziji nema ga mnogo ...

4. mart. — Bližimo se G. Vakufu. U Ljubuncima je hirurška ekipa. Mi smo u Mračaju blizu Laništa. 9 »štuka« u dva maha bombarduje naše položaje. Odbili smo neprijatelja. Sada se oslanjaju svega na dva uporišta. Sa dva tenka izašli su na put Prozor — G. Vakuf. Naš protivkolac bije.

Sada je 2.30 popodne. Borba je žestoka. Kada avioni kruže borba prestaje. Sinoć smo prošli kroz selo Cvrče. Ono gori u opštem požaru — 20 kuća gori istovremeno (20 požara sam. izbrojala), 20 porodica ostalo je bez krova. Neprijatelj je bombardovao 3 dana ovo malo mesto, a juče po podne oko 4 sata bombarderi su ga zapalili. Tu je bila bolnica 1. proleTERSKE divizije i deo Centralne bolnice. Ali su svi bolesnici i ranjenici još od ranog jutra izašli u šumu i brda. I seljaci. U selu je ostalo svega 12 konja dalmatinske brigade i svi su pobijeni.

Seljacima je propala sva hrana. Ambari sa žitom i kukuruzom gore. Noć tamna. Ostavljamo zapaljeno selo. Okrećem, se još jednom. Jeziva slika. Idemo ... Pred nama u daljini opet svetlost, opet požar. Gori drugo selo. Gore sena, štale, staje. Zene nariču, kroz mrak se čuju bolni glasovi. Idu senke žena i dece prema vatrama. Deca pište. Ljudi skamenjeni tužno gledaju kako dogorevaju ostaci domova. »Dušmani pustoše po našoj Bosni! Kukavna Bosno«, tuži jedna udovica.

5. mart. — 9 »štuka« bombarduje Lanište i put prema Prozoru. Čuje se strašna detonacija. Zavijaju besomučne sirene »štuka« a naši borci na položaju sede kao ukopani i ne daju

neprijatelju napred. Iako su bombardovanja uporna, imamo malo žrtava. Borbe se stalno vode. Čuju se laki i teški mitraljezi. Čujem »brede« i »švarcloze«, a negde malo dalje eksploziju bacačkih mina. Noćas su se čule haubice celu noć. Jutros isto. Ona dva neprijateljska tenka tuku iz mitraljeza i malog topa. »Štuke« neprestano nadleću i zasipaju bombama.

6. mart. — U Seocima smo proveli 2 dana. Noću u selu, danju u šumi, u jednoj pećini. Sva sela oko Gornjeg Vakufa, a donekle i oko Bugojna, bombardovana su iz dana u dan. Juče je 18 aviona (9 »štuka« i 9 »dornijera«) sejalo užas po ovim selima. Palili su kuće, rušili i ubijali kako koga stignu. Ko se blagovremeno sklonio u zaklon i pećinu, spasao se ... Sada sam sa štabom divizije. Naš kuvar Stupar poginuo je juče u Seocima ložeći vatru za večeru. Bolnica iz Solakove Kule došla je u Voljevac. Vraćena je zbog teške situacije prema Prozoru. Mi smo dobili naređenje za pokret i stigli u Mejnik. Dobrošin i Mračaj su porušeni i popaljeni. Narod unezveren beži od kuća. Katolici proklinju ustaše.

— Insan vrda tamo amo, dok mu ne zapale kuću, veli jedna seljanka. Sada je sve gotovo ... Ode sve do vruga ... Sada idemo svi sa vama.

11. mart. — Pre tri dana tenkovi su iznenadili naše i došli blizu sela Voljevca. Most na 500—600 metara pred tim selom bio je srušen, pa je izgledalo da neprijatelj neće moći u selo. Bolnica 1. divizije se lakšim ranjenicima bila je smeštena u Voljevcu. Kad su se pojavili tenkovi, kroz selo se munjevitom brzinom proneo glas i svi partizani, ranjenici i seljaci poleteše glavom bezobzirce iz sela u brda. Tamo su našli spas. Niko nije zarobljen.

Ja sam tada išla Veljku² u Vrhovni štab da tražim kamione za brži transport ranjenika. Kada sam se vratila u Mejnik čula sam za ovu vest pa smo Danka i ja odmah krenule u bolnicu u selu Valjevac. Ranjenici i borci objašnjavali su mi kako i dokle su došli tenkovi. Divila sam se proleterima kako su uspeali da umaknu. Bolnicu smo evakuisali prema Dugama. Ovde su borci na položaju, a Danka i ja vraćale smo se same. Trebalo je stići ponovo u Ljubunce, ali okolnim putem preko jaruga.

Predveče smo stigle u selo Here i tamo našle sanitet 3. sandžačke brigade. Odsele smo kod Radoša Vilotijevića le-

² Pavle Ilić.

kara ove brigade. Danka je ostala u Herama, a ja sam na konju otišla u Ljubunce. Kada sam svršila obilazak bolnice vraćala sam se sama. Noć se već bila spustila. Jašem na konju. Konj po mraku bira gde će kozjom stazom da stane. Sigurna sam u svoga konja. I u put kojim idem.

Zora ... Sviće ... Danka i ja ustajemo i krećemo u Duge ... Prethodne noći bila sam u Dugama. Tamo smo skupile sve ranjenike Prve divizije da bismo ih uputile u Lug... Opet prolazimo kroz Duge. Moji ranjenici i bolnica 1. divizije — svi su na okupu u Dugama. Tražim od štaba da ih uputi odmah u Lug. Posle dužeg ubeđivanja sporazumeli smo se i bolnica je krenula. Avioni nadleću nad Duge. Na trgu je oko 120 do 150 ljudi sa fesovima na glavi. Izašli i stoje kao da očekuju nekakav zbor. Izviđač izvida. Ovde je veliki krkljanac. Tumaraju i partizani tamo-amo ... prolaze ranjenici, skuplja se zbeg. Ubrzavam evakuaciju bolnice.

Odlazimo iz Duga ... Udaljujemo se ... Posmatramo okolinu ... Neposredno oko Duga, divna su skloništa ... Pećine ... Šuplje stene ... Ali se niko ne sklanja. .. Čudni ljudi. ...

Odmakli smo daleko. Čujemo kako avioni mitraljiraju Duge ... Da li će bar partizani koristiti pećine? Ili će nam ovo mitraljiranje doneti nove teške ranjenike!

Došli smo u podne u Lug. Ovde je puno ranjenika. Tu je sada bolnica 1. i 2. divizije i delovi Centralne bolnice. Sve je puno.

Pošto smo prezagajili, pošla sam da razgledam okolinu. Proleće osvaja prirodu. Drveće pupi. ... Trava počinje da zeleni. Voćke samo što se nisu probudile ... Dolazi proleće ... Idem prema reci. Rama srdito huči. Gledam. Prskaju penušavi valovi. Stotine miliona valova. Stotine miliona vodene energije odlaze u nepovrat. Čudne su ove planinske reke. Opasne i stravične, a ipak tako divne. Gledam belu penu i sitne kapljice razbijenih i rasprskanih valova koji užasnom snagom udaraju o obalu i podvodno stenje. Gledam i odmaram se. Nebo je čisto. Aviona nema. Nekoliko minuta zaboravljam da je rat.

Nema nama mira ni odmora. Evo izviđača ... Evo dolaze bombarderi... Opet užas ... A kako je našima na položaju? Sada njih bombarduju ... Biju Nemci... biju i položaje i prostor kojim se povlače nepregledne kolone ranjenika i bolesnika ... Trčim natrag svojoj bolnici. Avioni bombarduju cestu i

našu okolinu. Sunce je visoko ... »Štuke« pikiraju. Bombe prašte ... a noć brzo neće doći. Avioni kruže. Odlazimo pod Ramu, upućujem ranjenike i bolničarke u pećine na obali Rame da tamo čekaju dalje naređenje za pokret. Gledamo iz Luga. Avioni bombarduju Duge i cestu oko Prozora. Dugo nam je vreme ... Jedva čekamo da naiđu kamioni koje mi je obećao Veljko... Jedan deo konjanika — ranjenika odlazi natrag u Ščipe. To je prvobitna direktiva. A nosila Centralne bolnice idu u Jablanicu. Pada večer. Još se oko 200 ljudi — ranjenika nalazi u Lugu ... Krećem ponovo sa Dankom u Prozor Veljku zbog kamiona. Prozor je potpuno razrušen još pre dva dana. Videla sam ga prvi put prekjuče. Bio je sunčan dan. Bombarderi su nemilosrdno bombardovali grad i sistematski razarali kuću po kuću. Kada smo išli kroz grad videli smo gole zidove razrušenih kuća i požar. Danas su opet nemački bombarderi bacili nekoliko zapaljivih bombi. Večeras u prvi suton, približavajući se gradu gledam kako gori Prozor i Duge. Opet prolazimo kroz popaljeno i razorenu varoš. Tražimo Veljka. Vrhovni štab se smestio negde na periferiji. Našli smo ga. Kada sam prišla Veljku saslušao me je i reče:

— Odmah će doći kamioni, drugarice Julka ... Ali, greška je što nismo sve ranjenike uputili u Jablanicu... Od Ščipa preti opasnost...

Opet promena marš-rute ... Na to smo navikli... To tako često biva u ovoj vrsti ratovanja, kada se situacija iz časa u čas menja.

Vraćamo se iz Prozora opet u Lug. Šaljem dva kurira da što hitnije vrate ranjenike iz Ščipa u Jablanicu. Ali, na sreću još kuriri nisu daleko odmakli, a Zića i ja već smo saznali da su se svi konjanici — ranjenici pridružili Sofiji Pekić koja je krenula u Gračanicu prema Jablanici.

Kamioni, konjanici, pešaci, sve je u pokretu. Od juče, 10. marta, više nikog nije bilo u selu. Poručili su nam iz Vrhovnog štaba da će štab 1. proleTERSKE divizije proći kroz Lug. Mogli bismo da ih sačekamo ...

Gledam kolonu izbeglica iz Banije koja prolazi kroz selo. To je 16. banijska divizija. Imam utisak da su borci premoreni i iscrpeni. Jedva se vuku ... Neorganizovana jedinica ... Ne, nije tačno! Oni su samo bolesni ili rekonvalescenti od tifusa, izgledneli, apatični. To nije vojska za ratovanje. Njima treba

oporavak. Ali, mi ovoga puta nismo u stanju da im pružimo uslove za odmor. Teško banijcima!...

Avioni kruže. Ne ostaje nam drugo nego da krenemo i mi. Otišli su ranjenici. Otcepljeni smo od naših. Sami da ostanemo u Lugu... Zašto? Krenuli smo. Idemo cestom. Nailazimo na 6 ranjenika koji leže u nosilima u jarku kraj puta, a sa njima 8 Talijana i jedan naš borac čuvar. Suve, bolesne, žute ruke pružaju se put nas.

— Julka! povedi nas .. Mi smo iz tvoje divizije ..

— Julka, i mi smo tvoji.

A nisu bili iz 1. divizije. Od njih 6 četvoro je bilo iz Druge, jedan Banijac, a svega jedan iz 1. divizije. Jeziva slika... Zmarci me podilaze. Prilazim im. Umirujem ih. Obećavam da ću se vratiti s kamionima i prebaciti ih u Jablanicu. U ušima su mi promukli nemoćni glasovi.

— Julka, ne ostavljaj nas ... Vрати se ... Održi reč!

Suze samo što mi ne grunu. Savlađujem se. Produžujem put. Mašem im rukom ... Okrećem se ... Dovikujem:

— Vратиću se, vратиću se.

Idemo pešice. Širokim drumom jure kamioni sa ranjenicima Centralne bolnice. Prošla su do sada tri, jedan za drugim. Kraj puta u šumarcima leže bolesnici i ranjenici. Prolazimo kraj njih. Čujemo opet glasove.

— Julka, ne možemo dalje.

To su oni koji su došli iz Ščipa pešice, a ima ih koji su došli na konju ali su im i konji iznemogli od gladi i umora.

Zurimo se da pronađemo nekog iz Vrhovnog štaba i tražimo kamione ... Kraj ceste u jednoj kući nailazimo na Crnog ... Ispričala sam situaciju sa ranjenicima na nosilima. Bez jedne reči dao mi je veliki kamion. Kroz nekoliko minuta sakupila sam sve svoje invalide kojima sam pre nekoliko meseci u Ataševcu amputirala noge. Natrpala sam pun kamion. Tu su bili Dorde Roković, Mile Šobot, Mali Mrgud, Sakan, Halid, Midrag Brka i dr. U putu prema Jablanici pevali su mi moju pesmu: »Po Bosni se podignula raja« ... Vratila sam se ponovo kamionima. Spasla sam one na nosilima. Slučajno su naišli drugovi iz komande Prozora. Jedva sam izmolila 16 ljudi da prenesu preko mosta svih 6 nosila. Juče su avioni bombardovali most i oštetili ga. Danas ćemo mi i taj most i još neke pre njega da razrušimo i popalimo.

U Jablanicu sam odvela 2 kamiona ranjenika. One sa amputiranim nogama i teške sa 6 nosila. Jedan od njih umro je na putu.

Naš Vrhovni štab ulaže mnogo truda da spase sve ranjenike. Daju sve od sebe ... Jutros su svi iz Gračanice otišli u Jablanicu. Od jutros aviona nema. Sada je 8,45 časova. Sandžaklije su sinoć iznenađene, a Jakić za malo nije nastradao. A i ja, da nemam onoliko sreće otišla bih pogrešno. Fića me već po drugi put upućuje baš u pravcu neprijatelja. Sprečena poslovima, ostala sam kraj ranjenika. Kurir Grubiša otišao je u pravcu štaba, a ja sam ostala sa kamionima i ranjenicima. I štab naše divizije zamalo nije nastradao. Bilo je jurnjave. Hirurška ekipa i divizijska komora bile su u s. Donje Vasti. I za njih je situacija bila kritična. Pisala sam Đuri i tražila odgovor. U ovakvim probijanjima ljudi najviše propadaju.

Zorom rano ili kada padne mrak prebacujemo ranjenike preko Neretve. Duboko u kanjonu leži improviziran viseći most — stari su naši porušili i na istom mestu podigli su žičani sa daskama... Po danu kruže avioni, bombarduju Jablanicu i traže most. Pada mrak. Nebo je puno zvezda, ali bez mesečine ... Čuju se kamioni. Kroz noćnu tišinu odjekuje huka motora. Soferi već koju noć ne spavaju. Prebacuju teške ranjenike. Oko Neretve, u Konjicu i okolini, i put Prenja, svuda su četnički i nemački položaji. S leđa, od Prozora, nadiru Nemci. .. Jablanica je kazan u kojem ključa i vri. Talijani su potučeni i najureni. Mnogi su zarobljeni. Sada nose naše teške ranjenike. Još smo u Jablanici. Duž Rame i Neretve doskora su se nalazile naše bolnice. Najveća i najmnogobrojnija je Centralna. Tu su i pozadinski radnici. I narod: zbeg iz Krajine, Livna i Prozora. Idu uz bolnicu, s nama.

Noću gore stotine vatri oko Jablanice. Ljudi šćućureni leže uvijeni u čebad, šatorska krila ili prosto skupljeni u klupče u svojim šinjelima, sede na goloj zemlji ili kamenu. Ranjenici na nosilima dobro su upakovani. Većina nosila je u kućama. Poneka, manja grupa ostala je pod vedrim nebom. Inače, sve kuće duž drumova na 2 km od varošice Jablanice bile su pune najtežih ranjenika i tifusara. Kroz noć se povremeno čuju glasovi.

— Drugarice podigni me ... Daj vode ... Pokri me, zima mi je ... Kad će pokret...

Bolničarke neumorno trče oko ranjenika. Za njih je i noć dan ... Odmora nema ... Tek što zadremaju — neko zove. Teška noć primiče se kraju. Počinje priprema za previjanje ranjenika. Jedna grupa donosi zavojni materijal, druga steriliše i kuva instrumente, treća pere i iskuvava zavoje i gazu.

Lekari i bolničarke pregli su na posao. Ekipe za previjanje ranjenika žurno rade. Sve su bolničarke ozbiljne i umorne, ali su ostale marljive i hrabro izdržavaju napore.

Uz put sam čula od Bose da je Milesa³ danas odgovorna bolničarka u jednom konjaničkom ešelonu Centralne bolnice. Ostavila sam je u Otaševcu oktobra 1942. godine, a posle izvesnog vremena postala je glavna sestra — bolničarka i upravnik bolnice u Slatini. Usred šume u okolini Drinića, u drvenim kućama koje su sagradili seljaci Krajišnici za naše ranjenike, bilo je smešteno 100 do 120 ljudi. To su bili uglavnom lakši ranjenici i rekonvalescenti kojima je bio potreban oporavak. Dvaput nedeljno dolazio bi u obilazak lekar, a Milesa bi mu referisala o svakom ranjeniku ponaosob. To je bilo onda ... A sada?

Prešli smo Neretvu. Desno je Krstac, a levo Dobrigošće. Levo su smešteni teški ranjenici, a desno pegavci. U brdu, u sitnoj šumi, svuda su razmeštene bolnice raznih jedinica. Sa svih strana čuju se borbe. Dan je vedar, nigde oblaka. Zaštekću mitraljezi pa se pritaje. Zatim opet pojedinačni pucnji. Čuje se zuka avionskih motora. Pokret... Avioni su počeli da napadaju...

— Rastojanje, drugovi... Nosimo ranjenike u šumu — čujem glas koji mi se učini poznat. Kraj jednog drveta stoji devojka u plavoj majici okrenuta leđima. Poznat mi je stas. Konture tela... Gledam. Prilazim joj.

— Milesa, viknem. Ona se okreće i potrča mi u susret. Zagrnila sam je, a i ona mene. Moja Milesa! Oči joj zasvetleše. Nasmeha se kroz suze. Steže mi se srce.

— Dugo se nismo videle, Julka!

— Dugo... četiri — pet meseci.

— Uželega sam te se, prošapta umiljato.

— Da... I, ne završi...

— Da popričamo?

Nad našim glavama stravično zahukta bombarder. Trnci prolaze kroz telo. Fijuk vazduha i šuštanje grana bukve pod kojom smo stajale. Bombarder je dodirnuo krošnje drveća...

— Lezi... Lezi tu kraj mene, viknu Milesa i povuče me, kao da želi da me zaštiti svojim telom. Avioni izručišu tovar nekoliko stotina metara dalje od nas. I odoše.

³ Milesa Stanojević, iz Družetića kraj Valjeva.

— Navikla si da se staraš o ranjenicima, pa čuvaš i mene, kao da si starija od mene, dobacujem joj kad je prošla opasnost.

— Sada si ti u mojoj bolnici, reče Milesa i smeši se. Do-
sta si ti mene čuvala!

Avioni odoše u pravcu Krsca. Gledamo, bombarduju kuće u kojima su ranjenici. Padaju bombe teške 500 kg. Vidi se posle eksplozije veliki dim. Čuje se detonacija. Vrisak i jauk. Milesa bleđa, sa užasom na licu, gleda u pravcu sela.

— Opet su stradali naši najteži ranjenici... Idem... Moram da vidim šta je bilo... I, polete trkom niza stranu. Sedeli smo na tom mestu još 10—15 minuta, a zatim krenusmo sa bolnicom 1. proleterske divizije. Dok se udaljujemo stazom čujem izdaleka: »Milesa... previ me, Milesa... Opet sam ranjen...«

17. mart. — Naši su napustili Jablanicu i onu stranu Neretve. Ranjenici su evakuisani iz Jablanice u Krstac, odakle se preko velikih krševa povlače prema Jasenovcu, Ingradu i Visu. More bolesnika i još više ranjenika. Teških ranjenika na nosilima ima oko 250, konjanika preko 1000. tifusara i pegavaca više od 2.000, pešaka mnogo. Na putu od Neretve prema Krsclu nailazimo na mnoge leševe. Poumirali su mnogi ranjenici i tifusari od teškog napora. Ali, srećemo još više bradatih četnika koji su hteli da nam se ispreče na putu i ne dozvole prelaz preko Neretve. Gadno su se tukli, ali su uglavnom najureni. A mnogi su ostali uz Neretvu »na večnoj straži«.

U Krsclu je poginulo 9, a ranjeno 15 ranjenika. Danas su nas ponovo bombardovali, ali niko nije poginuo. Bombardovane su Brezne. Tamo su ostali teški ranjenici naše divizijske bolnice i hirurška ekipa. Štab divizije povukao se malo uz stranu, zato nas bombarderi nisu pronašli.

Koča, Đido i Vlatko otišli su pre pet dana na pregovore o razmeni zarobljenika. Naši su na položajima na jedan sat, a negde i na pola sata od Konjica. Neki dan sahranjivali su u Konjicu satnika poginulog kod Ostrošca. Naši su gledali sprovod. Top. Na njemu lafet. Prasnja — tenkovi. Pešadija. Parada. Oni ne pokušavaju da pođu van grada. Naši uporno čute. Ali, ako bi neprijatelj pokušao da prodre iz grada, osvetili bi mu se.

Harkov je pao ponovo neprijatelju u ruke. Izginulo je 60.000 Nemaca. Na severu Sovjeti napreduju. 90 km su od Smolenska.

30. mart. — Put kojim smo se evakuisali strašan je. Pred nama je bila ogromna neprohodna planina Prenj. Prelaz preko njega zapamtili su i ranjenici i zdravi. Penjali smo se i upadali u sneg. Jedva smo se izvlačili. Izgledalo je da ovom bespuću kraja nema. Kolona je odmicala polako. Padamo, dižemo se. Sanjivi i umorni jedva odmičemo. Čekamo da se smrkne, ier ćemo se samo noću malo odmoriti. Po danu ljudi pretrčavaju čistinu i to na velikom rastojanju. Teške haubice tuku već nekoliko sati put koji moramo svi da prođemo. Preko čistine pretrčavaju ljudi, mazge, tovarni konji. .. Najgore su postradali apotekari Centralne apoteke. Namučili su se, ali je najstrašnije bilo kada je jedna topovska granata pogodila i u paramparčad raznela tovore sa sanitetskim materijalom. Nema pozadine u partizanskom ratovanju.

U Bijelu su nam jednog dana došli parlamentari — Švabe {oficir gestapovac i dva vojnika), a kod škole, gde je poginuo »španac« Sarić, ostalo je još 12 Nemaca — njihova pratnja. Ovih 12 došlo je da nosi nekog ranjenog Nemca koji je pao u naše ropstvo. Uz put od škole do kuće, gde je bio štab 1. divizije, niko ih nije zadržao. Izgleda da ih niko nije ni primetio dok su dolazili prema štabu. Noć. Imali smo partijski sastanak. Bio je prisutan Đido. Iznenada, u sobu banu Dalmatinac Tonči. Išao u patrolu i sav zadihan dotrčao natrag.

— Idu Nijemci... Idu ... i pivaju. Svi skočismo kao opareni i izletesmo iz sobe. Đido se doseti. Očekivao je njihov dolazak. Priđe Tončiju i zapita:

— A šta pjevaju Nijemci?

— Pivaju, družo Đido ... Pivaju ... ovaj ... par-la-rnen-tar ... Par-la-par-la-menta-metar ... Tako će biti nekako.

— A ti? upita Đido.

— Ja doša da javim štabu — kaže Tonči i razrogači oči. Svi prsnuše u smeh.

Đido i Koča se povukoše da nešto razgovaraju povodom dolaska ovih Nemaca. U to stigoše Nemci. A mi, kao da smo ih očekivali. Svi smo bili pred kućom. Onaj oficir od 22 do 23 godine, gestapovac, približi se i otpoče razgovor. Đido mu je govorio, a prevodilac prevodio: »Ovo je pukovnik i pokaza na

Savu Orovića, a ovo je inženjer i pokaza na Plavog (Mijalka Todorovića). A ovo je profesor univerziteta, i pokaza na Pavia Savića. Ovo je lekar, pokaza prstom na mene.

— Ovde ima i žena, upita gestapovac smešeći se. A Vi, šta ste po zanimanju, pita me oficir na nemačkom.

— Ja lekar — odgovaram.

— Dajte mi vaš znak sa kape za uspomenu, zatraži Nemaac moju petokraku sa srpom i čekićem.

— Ne, ne mogu da vam dam. To pripada meni, a ne mom neprijatelju, dok sam živa. A vaše je ono, nacional-socijalističko. Hakenkrojc.

— Da. Hoćete da menjamo? . . .

— Ne, nikada, odgovaram ljuta.

— Molim lepo . . . Šteta što se mi bijemo, obrati se Nemaac Koči. . . Što ratujemo . . . Vi ste svi tako fini, kulturni ljudi. . . Đido je ostao s njim da razgovara. Svi se povukosmo. Sutra u noć spavala sam kod hirurške ekipe. Oko ponoći probudila nas je pucnjava. Sa svih strana čujemo puške, negde dalje čuje se bacač.

— Đuro! viknem — pucaju blizu. Svi skočismo i pođosmo put štaba divizije. Tamo su svi bili na nogama i vrlo nervozni.

Dobili smo pravac. Idemo. Đura mi je dao svog konja. Dva dana imala sam temperaturu 39,5. Bila sam žedna, a vode nigde nije bilo. Jela sam sneg kada smo prelazili preko Prenja. Bio je naoko beo, ali zagađen. Dok su nas »štuke« vijale na jednoj ravni legla sam i zaspala, tada sam se prehladila. Nos mi je zapušen, krajnici otekli, temperatura visoka, ali se ipak mičem. Idem pešice. Sve dalje. Svi štapški konji dati su za ranjenike. Zato sam došla kod Đure. Jedva sam se vukla. Koča me jemputio u hiruršku ekipu, a Đura me naterao da uzjašem konj. Sada sam manje umorna. U s. Borci savladala sam grip i kljavicu i ponovo sam zdrava . . . Više nas ne gone »štuke« ni »savojè'«.

Kod Bijele su naši potukli Nemce. Gajovi bombaši naneli su im velike gubitke. Pali su Nevesinje sa četničkim magacinima i Ulog i Kalinovik. Sve smo to čuli kod Boračkog jezera. Biće hrane za naše gladne i iznurene tifusare. Kod jezera mi je Fića saopštio da smo mi zaštitnica i da mi je dužnost da se pobrinem da se pokupe svi tifusari i rekonvalescenti koji su zaošli iza Centralne bolnice. U školi kod jezera dobili smo nešto

brašna od Sandžačke brigade i nešto mesa od intendantata, pa su kuvari počeli da spremaju cicvaru. Danka je otišla u potragu za hranom.

Nekoliko partizana iz bolničarske čete, dve bolničarke i ja otpočesmo da skupljamo tifusare. Grdne smo muke videli. Ova suluda gomila ljudi razmlela se po šumama, zavukla se pod borove. Odmakli se od puta pa ih je teško naći. Pretražili smo okolinu u neposrednoj blizini ove škole, planinske kuće (ni sama ne znam šta je ovo gde smo se smestili). Pomažu nam naše jedinice 1. proleterske brigade. Svi šalju ove nesvesne ljude, koji lutaju gladni i traže što za jelo, u ovu bolnicu koja je uz samo jezero. Prozori na ovoj kući svi su polupani. Vrata iščupana. Demolirana. Ali je ovo ipak nekakav zaklon. Tifusarima su bolničarke upalile vatru i oni se greju. Jutro. Napolju hladno. Ulazim u prvu prostoriju i slušam mlade ljude kako u sumračnom stanju vode ovakve razgovore:

— Bježi, daj da se ogrijem i najedem, vidiš da propadam od gladi. Oni jedu . . . Video si trpezu punu đakonija . . . Zaklali moje jare što sam vezao konju za rep.

— Ti si lud, beži, ti si tifusar . . . Ljudi, ovaj bunca! . . .

— Ovaj nije za nas . . . Beži, čoveče . . . Drugarice, došao neki tifusar . . . Teraj ga . . . Zaraziće nas.

Guraju se. Tiskaju jedan drugog. Svaki je svet za sebe.

— Mir drugovi, viču bolničarke. Ne svadajte se.

— Ne može ovaj tifusar ovde . . . Tamo je za one što su u bunilu . . . Mi smo rekonvalescenti . . . On ima vatru . . . Zaraziće nas . . .

— Smiri se, i on je rekonvalescent — umiruju bolničarke.

— Nije. On je u bunilu . . . Gde mu je jare. Kakvo jare . . . Nemaju ni intendanti jariće, a kamo li tifusari. Beži[^]čorače (i otpoče istiskivanje došljaka).

— Drugovi, napravite mesta kod ove vatre da st^Tiu-još
2—3 nova — obraćaju se opet bolničarke bolesnim drugovima.

— Drugarice, ovaj turio noge u vatru i popekao prste . . .
Smrdi . . . Gori.

— Peče se, a ne oseća.

— Živ li je? . . . E, majku vani ludu, izgoreše čoveku noge, a oni ne vide, luđaci jedni, više jedan Banijac.

U ugao sobe smešteni su najteži pegavičari sa temperaturom. Gledam, izgorele cipele jednom Banijcu, a ovaj što je naišao traži svoju sestru.

— Ja došao da vidim gde mi je sestra Mara, kad ugledah peku ljudi svoje sopstvene noge, a ne osećaju.

— Gotovo je, drugarice Julka... Ovaj umre, govori mi tiho jedna mlada bolničarka pokazujući na čoveka koji je opekao noge.

— Izadite u hodnik, drugovi. Obraćam im se.

— Nećemo! Neka idu ovi, a oni ako su mrtvi — iznesite ih, ali mi od vatre nećemo dalje. Zima nam je. Nećemo da napuštamo lepo mesto.

Bolničarska četa donela je šatorska krila. Napravili smo nosila i izneli dva mrtva.

Podeljena je cicvara. Čuje se zveket kašika i porcija. Galame ljudi. Mumljaju, mljackaju. Zadovoljni pričaju svaki o svom zavičaju.

— Ovo je gore od Vavilonske kule, kaže mi Danka... Idem do Sandžaklija da tražim nešto za ručak.

Skupljamo ko zna po koji put razmилele pegavičare. Bolničarska četa se trudi. Po dvoje uhvate jednog tifusara pod ruku i vode. Govore mu da će dobiti toplu cicvaru, a bolesnik se smeje sa izrazom životinjskog nagona za održanje. »Ala će biti čorbe... he-he, tople čorbe i kukuruze.«

Javlјaju mi da je jedan Sandžaklija pod nekom jelikom i da neće da izađe. Leži i nariče: »Ne mogu da idem, a oni neće da me nose... Neće da me stave na nosila... A ja sam se borio dok sam mogao... Zar je to pravo... Majko, gde si majko... Nosila sve nose, a mene jednog neće...«

Dogovaram se sa bolničarima. Moramo ga poneti. Nema mo nosila. Tu kraj naše bolnice nalazi se drveni sanduk sa ručkama za nošenje maltera. Ova kuća tek što je završena, pa je ostao sav zidarski alat. Dva bolničara staviše Sandžakliju u sanduk, uzeše za ručke i nose ga. Sedi Sandžaklija i smeje se.

— Zar ovih 200 metara ne mogade da dođeš pešice, nego mučiš ljude, prebacujem mu.

— Ne mogu da maknem... Ej kuku, ne veruju mi... Zovite doktora... neka vam doktor kaže... Iznemogao sam... Teški pegavac preboleo... Doktor neka kaže.

— Pa ona je doktor.

— Doktor? Doktor je muškarac, samo ima jedna ženska doktor. Znam ja nju. Ali gde je Julka? Ko zna gde je Julka? —

— Pa ona je Julka.

— Ti Julka? E baš mi je milo! E pa sad znam... Sad ćeš ti, Julka, da me umivaš ... Lično ti... Doktor ... Ima da me umivaš ... neću nikog drugog.

Gledao me je životinjski i smejavao se zlurado. U licu je bio blatnjav, zamazan. Iz nosa mu je curila sluz. Usne mu ispucale. Oko usta okorela gar i blato.

— Umi se sam. Možeš ti. Evo ti voda. Lepa, čista izvorska, govorim mu a on me gleda divljim pogledom i pobesnelo viče:

— Neću da se perem ... Neću sam ... Moraš ti lično da me umivaš ... Ti lično, Julka ... Razumi, ti si doktor ...

Zasukala sam rukave. Savila mu glavu kod izvora. Dohvatila sapun i vodu i počela da mu trljam lice.

— Jao boli me, jao, ali samo tari... Neka padne kal... Neka ... Neka. Dok penuša sapun kojim ga umivam, on kao da uživa... Umila sam ga. Oprala mu ruke. A on sav srećan što sam ga ja umivala, stade mirno. Stavi ruke na slepoočnicu u znak pozdrava i reče:

— Hvala, drugarice Julka. Za sada je dosta. Idem da jedem. I uputi se gotovo trčeći prema planinskoj kući gde su ostali pegavičari primali hranu.

— Majku ti šeretsku. Nosili te ljudi... Ne možeš da ideš ... A sad, gle kako skače kao srndać, dobacuje mu neki njegov seljka i pijunu ustranu.

— Sta će sve čovek da doživi sa ovim pegavičarima — klimaju glavom ranjenici i bolničarke.

Uz put od Jablanice do Dobrigošća tifusari su se spoticali, padali i umirali od slabosti srca i opšte iscrpljenosti. Ide, padne i umre ... Sedne, zavija cigaretu i samo što je nije upalio ostaje otvorenih očiju držeći cigaretu med prstima. Kao da hoće da nam nešto kaže. Dotaknemo ga, a on se preturi. .. Još je vruć... Ali, pulsa nema. Videla sam mladiće koji su se lagano spuštali i u čučućem položaju ostali mrtvi otvorenih očiju. Postepeno popuštanje rada srca.

— Druže, produži — prilazile bi mlade bolničarke oslovljavajući ove mladiće. A oni su bili mrtvi.

Pobegao je Jup. Zarobljeni nemački bolničar koji je došao kod nas u bolnicu 1. proleterske divizije u Gornju Snjegotinu. Pričao nam je da je došao sa istočnog fronta da bi pao kod nas u ropstvo. U početku se plašio. Kasnije je uvideo da smo dobri

i poštenu ljudi, kako je to on govorio, i radio veoma vredno. Prvi put hteo ja da pobegnem kada smo prelazili drum kod Konjica, ali se nije snašao. Posle se udružio sa Sefikom.⁴ Jup i Šefik sakrili su se u džbunju i noću, dok je bolnica prolazila, ostali su nezapaženi. Ujutro smo primetili da su nestali. Nije nam bilo krivo. Sefik je od prvog dana govorio: »Nemam ja živaca za ovakav rat. Ja nisam komunista. Nemam ja ničeg zajedničkog s vama«. A Zmajević je bio drukčiji, ponašao se kao da je uvek pripadao našem pokretu. Koreo je Štefika. A Štefik, demoralisan, odgovarao mu je: »Ti ostani s njima, a ja ću da bežim ...« i pobegao je.

30. mart. — Rat je strašan zločin pomanitalih osvajača. Ginu ljudi na bojnom polju. Umiru kao snoplje u bolnicama. Na putu, u pokretu. Hoće li doći kraj ovom besomučnom ubijanju? Hitlerovci su rešili da nas unište, a mi smo odlučili da se bijemo i umiremo stojeći. To sam čula za vreme španskog rata ... Nećemo da padamo na kolena, umrećemo stojeći...

U Centralnoj bolnici su svi teški bolesnici koji su болоvali ili boluju od pegavca ili trbušnog tifusa i drugih unutrašnjih bolesti. U bolnicama i najbolji borci reaguju često kao psihotičari. Ratna psihoza se pojavljuje povremeno tu i tamo i među svesnim drugovima ... Teške živčane pojave, napadi, burnovna stanja dosta su česta. Ipak nema svađe niti tuče. Ljudi nisu svesni svojih postupaka, ali se ponašaju ljudski jedan prema drugom. Među njima ima mnogo članova Partije, pa je moral na visini čak i u ovakvim nenormalnim prilikama i teškim duševnim stanjima. Drugovi jedan drugog bodre: »Druže, budi svestan ... Druže, ne gubi glavu«.

Gledali smo mladića pegavičara koji je jahao na konju. Niko ga nije poznao. Konja je natovario vrećama, za rep mu vezao jare, a jaretu za rep šerpu. Preko brda i kamenja šerpa odzvanja kroz večernju tišinu. Slušamo. Tifusar spokojno jaše. Približava nam se, a sve je jasniji zvuk šerpe ... To i neprijatelj može da čuje ... Ali tifusar nije svestan da time može da otkrije pravac našeg kretanja. Došao je sasvim blizu. Prilazimo mu. Govorimo mu, ali njegov nagon za održanje jači je od naših reči.

— Ne skidaj šerpu, dere se tifusar iz sveg glasa. Ne seci kanap. Treba mi šerpa da skuvam pšenicu i škrob ... A jare kad zakoljem daću i tebi — dodaje lukavo.

⁴ Sefik je bio domobranski lekar. Zarobili smo ga u Teslicu.

Ipak smo odsekli kanap kojim je bila zavezana šerpa jaretu za rep ... Privezali smo šerpu za sedlo. U početku se bunio »Ne čujem je ... Izgubiće mi se noću«. Umirili smo ga i zadržali tu noć s našom bolnicom.

31. mart. — Obilazim sela gde je smeštena naša bolnica. Vlahovanje i Mosorovići. Idem svaki dan do Jažića gde je bolnica 2. divizije. Dulić je bolestan od nekog gripa. Ima temperaturu 39°. Kod njih sam čula da je dr Mijušković dobio gangrenu u obe noge. Komplikacija posle tifusa. Usput je umro. Zao mi ga je. Bili smo dobri poznanici. On je bio lekar na Ubu i dolazio je kod Miše u Valjevo. U partizane je došao iz Crne Gore pošto je napustio Ub . . . Zelela bih da je kod Dulića ovo grip, a ne neki pegavac.

Poginuo je junačkom smrću zamenik komandanta 2. crnogorskog bataljona. Borio se protiv četnika u stojećem stavu. Tane ga je pogodilo posred čela.

Četnici su morali da napuste svoje položaje iako ih je brojno bilo više od naših. Razbili su ih proleter i svojom žilavom upornošću i automatskim oružjem. Kao miševi pobjegli su na Treskavicu.

Obišla sam sela Jelašca i Boriju. Sedma krajiška brigada pripala je 1. diviziji. Treba reorganizovati sanitet. Imam puno posla. Naša bolnica je ogromna. Ima tri ešelona ranjenika, jedan rekonvalescent od pegavca. Brojno stanje 800. Muku mučim sa Zmajevićem. Od kada je pobjegao Sefik on stalno nešto izmišlja. Ne radi ništa. Zali se da je bolestan. Dobija duplo sledovanje. Dva parčeta pšeničnog hleba i duplu hranu. Bajagi ima tuberkulozni proces na plućima. Stalno mi govori:

— Vi ste ljudi naročitog kova ... Vi ste komunisti. . . Dajte mi otpusnicu. Ja sam teško bolestan.

— Mi smo ljudi naročitog kova, ali smo i mi od krvi i mesa. Ti si se šepurio u Tesliću praveći se da si naš. A sad? Sada si bolan, prebolan!

Razmišljam . . . Neka ga đavo nosi. Ne mogu da ga gledam kako cmizdri. »Pusti me kući. . . bolestan sam. Ne mogu da izdržim. . . Neka ide Fići i neka mu politički komesar da otpusnicu«.

Miralen je lekar 7. krajiške brigade. Apatičan je. Izgleda spleten. Laici ga kritikuju i smeju mu se. Baš mi je krivo. A on

sve to trpi. Uzela sam ga u ambulantu divizijske bolnice. Radi pored mene. Malo ćemo mu podići ugled. On nije loš čovek. Ljubica Zivković, zamenik upravnika divizijske bolnice, bodri ga na rad.

Otvorila sam nov kurs za bolničarke. Imam mnogo devojaka na kursu. Sve nove koje su pošle u borbu, moraju prvo da završe sanitetski kurs pa posle idu na raspored u bataljon. Radimo na stručnom usavršavanju. Kucali smo tabake na pisačkoj mašini. Po tri devojke dobijaju jednu svesku otkucanih tabaka. Posle teoretskog časa praktično vežbaju. Ljubica Zivković im pokazuje zavoje.

— Raditi i raditi na podizanju kadrova — to je naš cilj, ponavlja Ljubica moje reči, a ja se smeškam. Mnogo mi je draga ova neumorna Crnogorka.

Obuzelo me neko ludo verovanje da je moj Miša živ. Čak je i Đura počeo da podržava ovo moje mišljenje. Ako se vratimo u Sandžak možda ću ga naći ili ćemo bar nešto čuti o njemu. Ako je živ, nećemo se rastajati. Pričaću mu kako sam mnoge noći proplakala, a mnoga polja i planine propešačila u razgovoru sama sa sobom. »Vičem te ali me ti ne čuješ. Plačem i dozivam te, a vetar raznosi moj žalosni zov. Lim je daleko. I Divci. I Ivanje i Pljevija. Sve je to beskonačno daleko, pa nema odziva« ...

Dura je dobio napad žuči. Hirurška ekipa bila je u Jelašcu. Sada su u Jeleču. Morala sam da dam sedativa svom bolešnom bratu. Umirio se. Spava. Rekao mi je odlučno da neće da ide u Centralnu bolnicu.

— Želim da se vratim u Srbiju sa proleterima kao lekar koji je ukazivao pomoć ranjenicima na bojnopolju ...

Kušić se ubio u bunilu. Dobio je pegavac i izvršio samoubistvo svojim velikim revolverom.

Pero Četković, komandant 3. crnogorske divizije, umro je od zadobijenih rana. Pokosio ga je rafal preko trbuha. Jedan avion leteo je nisko i iz svoga mitraljeza potkačio ovog komandanta u ruku, trbuh i obe noge. Pero je umro od peritonitisa... Sada je komandant 3. divizije Radovan Vukanović.

3. april. — Jutro. Jučerašnji dan u Vlahovlju osvanuo je pod snegom. Hladno je pod Treskavicom. Danas kao da malo popušta. Nema više snega. Dobila sam od Gojka naređenje o

novom razmeštaju. Dura treba da ide u hiruršku ekipu Centralne bolnice, a Kukec da dođe na Durino mesto. Dura je juče opet dobio napad žuči. Ostaće ovde još dan-dva. Javila sam Gojku. Došla sam u štab divizije u selo Poljice. Srela sam dr Nikolu Nikolića. Došao je iz ustaškog koncentracionog logora iz Jasenovca. Zamenili smo ga za zarobljene Nemce.

5. april. — Danas po podne odlazim u Miljevinu. Tamo je sada bolnica 1. proleterske divizije. Imam mnogo posla oko priprema za evakuaciju. Dan je vedar i sunčan. Atmosfera u štabu prijateljska. Nema više nervoze. Svi su jedan prema drugom ljubazni i predusretljivi. Nema zajedljivosti. Živimo kao velika porodica. Posle kritike u Bijeloj osećam se preporođenom. Trčim u štab na svaki poziv i nastojim da izvršim svoju dužnost što savesnije i tačnije. Kod nas nema zabušanata i ne može ih biti. Nismo mi domobrani koji su vaspitavali Zmajevića da jede beli hieb, a da simulira tuberkulozu. Otišao je ... Pustio ga je Fića.., Ja nisam htela da mu dam otpusnicu. »Neka ti politički komesar divizije da ako hoće, a ja ti neću dati ništa pismeno... Samo je tvoj život dragocen, a svi ostali neka izginu« ... rekla sam mu na rastanku. Zgranula sam se kad sam videla da je preko ramena prebacio svoje nove, domobranske čizme, koje je čuvao u komori intendanture naše bolnice, a hodaio je u vojničkim cokulama. Spremao se za šetnju po ustaškim varošima ... Prozrela sam ga ... Cifta ... Čizmice nove nosi čovek iz rata ...

Dok naši ljudi neumorno rade, takvi kao što je poneki zarobljeni lekar odlaze smejući nam se u brk. Zmajević mi je na rastanku dobio: »Ja sad idem kući, a vama kako bog da.« Neka ga. Mi radimo. Neumorni smo. Čak i ovi iscrpeni tifusari i teški ranjenici čine natčovečanske napore i idu dalje.. Ovo je beskonačni marš bez kraja ...

12. april. — Četiri dana smo u Zeljevu. Imamoi mnogo ranjenika. Hirurška ekipa radi neumorno. Dura je ozdravio i opet operiše. Za njih nema odmora ni sna. I danju i noću rade. Naši su prešli Drinu i otišli daleko. Talijani i četnici i pored bunkera i utvrđivanja nisu mogli da zadrže prodor naših proletera. Oni imaju mnogo žrtava, a i mi. U Odžaku smo sahranili dva proletera, a ovde će još četiri umreti. Rane su im smrtonosne. Na ratištu smo ostavili 15 mrtvih. Teško je bilo forsirati Drinu kada neprijatelj čeka na nišan i otkos mitraljeskim

rafalom. Strašne su bile borbe. Drinu su partizani preplivavali i prebacivali se splavovima. Sa druge strane sipala je vatra. Naši su pošli za Zičom, vodom mitraljezaca. Bilo ih je oko 250. Svi su se dobrovoljno javili. Te noći poginuo je Spasoje Dragović i Spasoje Gošović. Oba Crnogorci, moji ranjenici i dobri poznanici. Tek što su izašli iz bolnice oporavljeni od rana otišli su u novu borbu i poginuli. Iz studentske klupe pošao je mladi Dragović da se bori za slobodu svoje Crne Gore i pobjedu naše Komunističke partije. Pade kraj Drine, kao i Gošović i drugi... Bili su mladi... zdravi... Bili su junaci... Dve suze skotrljaše mi se niz obraze. Rukom sam ih otrla, da ih niko ne vidi i pogledom potražila u kom žbunu ili paprati leže naši mrtvi proleterii.

15. april. — Idemo pešice iz Zeljeva u Cajniče. Idemo Behija — mala Sarajka i ja. Kuriri i bolničari odoše napred. Ostavili su nas. Oko 4.30 časova 4 »savoje« počеше da kruže iznad mesta gde doživete užasan poraz. Čučimo iza debelog cerovog stabla, dok oni preleću iznad nas. Malo dalje mitraljiraju... Mi smo pošteđene...

Pre dva dana bombardovali su Ustikolinu. Hteli su da nam osujete prelazak Drine. A mi smo je prešli velikom deregljom. I konji... I tovari... I mi... glavnina je prelazila splavovima, a prethodnica i neke borbene jedinice negde i plivajući... Gledam duž reke ostatke bunkera. Sve jedan do drugog. Ozbiljno su se spremali četnici i Italijani da nam osujete prelazak... Ali divovskom naletu proletera nije odoleo mnogobrojniji neprijatelj...

Jutros sam ustala rano, u 4.30 časova. Ptice su pevale tako lepo da sam za trenutak zaboravila na rat. Izašla sam iz kuće gde smo prenoćili. Vazduh je bio mlak. Razgledam okolo. Polja zasejana. Trava nikla. Voće ucvalo. Proleće... Svuda se priroda budi... Lakše nam je ratovati kada zazeleni šuma. Idemo. Šest sati izjutra. Prolazimo kroz sela. Ovde je bilo ratište. Crknuti konji. Popaljene kuće. Čengića kula je kao mali begovski dvorac. Ima dve kule i mnogo kuća na jednom brdašcu, visoko. A okolo procvalo voće. Približavamo se. Ptice cvrkuću, trava ozelenela. A dvorac, — sav u razvalinama... Prozori razlupani, neke kuće razrušene, druge popaljene. A iz daleka kada smo gledali, nismo videli tragove rata. Zaključila sam da je beg imao

smisla za uživanje. Izabrao je lepo mesto za sebe i svoje hanume.

Četnici su se razbežali. Talijani se povukli. . . Idemo putem same, Behija i ja. Nigde neprijatelja. Samo avioni nebom kruže. A nebo oblačno. Ako padne kiša neće nas avioni celim putem pratiti do Čajniča.

Ucvao behar kao i lane.

— Kako je lijepo, drugarice Julka, obraća mi se kroz smeh razdragana Behija. . . Još malo pa će i ovaj rat proći. . . Jedva čekam da dođem u Sandžak; možda ću tamo koga od svojih naći.

Videla sam Johana⁵. Došao je u štab 1. proleterske divizije sa štabom 6. istočnobosanske brigade. Mršav, dugačak, kao i pre. Preležao je pregavac, pa je po malo ostareo. Sav je naboran. Govorim mu o Miši, a on kao da je to primio sasvim indiferentno.

— Čuo sam, veli, da je propao u Sandžaku.

— A ja se nadam, kažem, možda je kod Talijana. I prosto tražim da me uteši. On me i ne sluša. Hoću da mu pričam kako živim od uspomena. Kako se sećam svake Mišine reči, svakog pokreta. Ali, Johan me i ne sluša. . . Tešim samu sebe Đurininim rečima.

— Tek kada se svrši rat videćemo da li je Miša poginuo ili je živ. Nezgrapno je ovaj Johan. Kako tupo reaguje na Mišin nestanak.

Rastali smo se hladno. Nema osećanja prijateljstva kod Johana. . .

16. april. — Čajniče. Išle smo Behija i ja 14 časova pešice. Brzo, same. Komandant 2. bataljona iz 2. divizije reče nam da ne treba ići kroz ove terene sam. Još tu nije sve čisto. Naročito za žene nije preporučljivo da idu same.

Spazismo jednu kolonu. Eno naših! Behija i ja potrčasmo, žurimo se. Kolona odmiče, kao da beži od nas. Mi trčimo da je stignemo. Daleko su. . . Činilo nam se kao da idu u suprotnom pravcu.

— Idu trčećim korakom. Nećemo ih stići. S desne strane u brdima puca. Behija, pod sugestijom reči onog komandanta bataljona uzvikuje:

⁵ Dr Dragan Jovanović Johan. stomatolog.

— Nečist je teren, drugarice Julka. Zarobiće nas četnici.. Požurile smo. Trčimo, a ja je usput hrabrim: — Ne plaši se, Behija! Mi smo partizanke. Moramo imati srce junačko — i potapšem je po ramenu. Ona kao da se smirila.

Posle jednog sata nailazimo na jednu četu Beogradskog bataljona. Sada mi je lakše pri duši, kaže šapatom Behija. Dali su nam Beograđani (u ovoj četi ih i nema, a tako ih mi zovemo po navici iz ranijih dana) malo cicvare i ovčetine. Okrepismo se. Da tražimo štab divizije po selu — nema smisla. Oni su u Čajniču. Idemo pravo tamo. Pitamo usput koliko ima do Čajniča? Kažu tri sata! Kroz jedan čas opet pitamo seljake, a oni nam odgovaraju »tri sata«. U jednom selu pridružuju nam se jedan politički komesar, jedan borac rekonvalescent i jedan bivši ranjenik. Idemo opet šumom. Velika debela stabla. Bele breze. Sunce već na zalasku. Nebo se zacrvenelo. Penjemo se uz brdo. Na vrhu, među jelikama sneg, a put blatnjav. Gazimo kal. Na putu nailazimo na razbacanu talijansku arhivu, pobacane šlemove, odelo, krvave zavoje, sanduke, poklopce od porcija. Naši su se presvlačili tu u šumi. Skidali svoja odela, čakšire i kapute, stare vojničke bluze i pantalone, i oblačili novu talijansku uniformu. Tu su poginuli talijanski pukovnik, kapetan i još neki oficiri — alpinisti. Po putu i šumi leže razbacani talijanski šeširi sa perom. Neke brojke na njima. Sa mnogih je neko poskidao pera . . . Vide se ostaci bunkera i zaklona. Izgleda da su ovde bile žilave borbe.

Izgrejao mesec. Kroz grane i gustu šumu prodire njegova bleđa svetlost. Ipak nam koristi i to malo mesečeve svetlosti. Vidimo put. Idemo stalno niz brdo. »Još ceo sat ići ćemo niz brdo« — kaže jedno dete iz sela Piskavice. I nije nas prevarilo. Opet blato. Jedna žena stoji pred kućom. Mlada, predusretljiva i veoma prijatna. »Tu blizu je Čajniče . . . Pola sata . . . Od česme, sve kanalom je put. A kanal su prokopali za vodovod i tako ostade« — reče žena.

Idemo, gotovo trčimo preko livadice obasjane mesečinom. Nema više šume. Put je suv. U dolini između brda pomoli se svetlost, a istovremeno čujemo vrevu. To su borci topovskog odeljenja, oko njih konji, mazge, sanduci sa municijom. Puno krša. Idemo dalje. Nailazimo na »moju bolnicu«. To je škola u kojoj sam pre godinu dana kad smo došli iz Kamene gore smestila oko 30 ranjenika. Sada su svi prozori poprskali. Velika crkva »Majka božije čajničke« porušena je. Oko nje su same ruševine. Ulice sve zakrčene od cigala, crepa i građe. Pri povla-

čenju četnici su zapalili veliki magazin sa municijom i eksplozivom, od čega je crkva oštećena a okolne kuće razorene. Prava ratna varoš. Sve je u lomu i kršu. Noć je. Ušli smo u prvu kuću gde smo videli partizane. Objasnili su nam gde je štab divizije. Posle pet minuta naišli smo na naš Kragujevački bataljon. Pekli su palačinke.

— Evo, drugarice Julka, i za tebe dve palačinke sa džemom od kajsija ... Ratni plen ... Mleko u prahu ... Lato kondenzate ... Zejtin, brašno talijansko ... Sve iz magazina »od preko puta« ... Parlare italijano! — viču Kragujevčani u sav glas. Smejali smo se i u slast pojeli palačinke. Ispratili su nas do štaba divizije ... Posle jednog sata legosmo umorni da se ispravamo.

20. april 1943. — Pre četiri dana bili smo u Čajničju. Opet su nas bombardovali iz aviona. Srušili su još neke kuće. Otkinuli su ruku jednom Talijanu koji je pomagao Tončiju — kuvaru Prateće čete. Operisala sam ga u toku noći. Amputirala mu ruku. Ujutro su mi doveli još jednog Talijana. Morala sam da mu amputiram desnu nogu. I njega su »savoje« bombardovale i ranile. Naređen je hitan pokret. Celu noć smo ispraćali ranjenike i bolesnike. Imali smo ih 70. Za tri sata evakuisali smo sve. Fića se razgalamio što sam u Čajničju ostala do 9 sati ujutro. Kažem mu da sam operisala Talijane.

— Oni bi tebi kuršum u čelo da su te uhvatili, a ti njih operišeš i otpremaš nosilima u Pljevlja ...

— Da ... Našli smo 16 ljudi i predali im dvoja nosila i srpovodnicu.

— Kakvu sprovodnicu?

— Ranjeničku kartu ... Dala sam im antitetanus serum i injekciju morfijuma da ih manje boli... Napisala sam sve što sam radila.

— Trebalo je da te pustim pa neka te zarobe, kad si tako bolećiva prema neprijatelju.

— Prema Ženevskoj konvenciji mi smo lekari obavezni da ukazujemo pomoć svakom pa i neprijatelju ...

— A neprijatelj će naše ranjenike kad ih zarobi da postrema ... to je njihova konvencija. Brže, brže odlazite... Evo vam pravac, dovikuje Fića i udaljuje se manje ljut nego kada je naišao.

U bolnici u Čajničju vladao je grip i pneumonija, pored pegavca koji nas prati od kada smo bili zaštitnica Centralne

bolnice. Uglavnom svi su bolesnici dobro prošli. Nismo imali smrtnih slučajeva. Bolnica, ranjenici, bolesnici i osoblje otišli su još u toku noći. Sada se verovatno odmaraju, dok mi tek krećemo. Opet uzbrdo . . . Posle tri sata hoda naišla sam na moju bolnicu i noćasnje ranjenike koje smo evakuisali iz Cajniča. Bolničko-kuhinjsko osoblje nosilo je džakove sa makaronima. Kante sa zejtinom. Konzervirano zaslađeno mleko. Ali niko nije kuvao. Sve je bilo palo na teret nekoliko mladih bolničarki. Naredila sam da otpočne spremanje ručka. Kuvali smo makarone u mleku i pekli priganice. Svi su bili zadovoljni. Jelo se obilato. Otpočinuli smo nekoliko sati.

27. april. — Neprijatelj je još dvaput bombardovao Čajniče (20. i 22. aprila). Iz Guvništa smo prešli u Ifsar. Fića nam je izdao novo naređenje: »Idite ponovo u Guvnište, i to odmah«. Danka se izvukla. Nismo išli natrag. Slala sam toga dana tri kurira da ubrzaju pokret. Hranu i belo brašno ostavili smo u šumama više Ifsara, a konje smo poslali u Guvnište. Fića nam je napomenuo da prebacimo bolnicu što hitnije čak u Meljak. Dobićemo pravac.

Kod nas se ovde sve ustalasalo. Neprijateljska glavovina nadire u pravcu bolnice. Jedna kolona — pobočnica — od oko 80 vojnika javila se tu u blizini. Čak su iz Miljevine evakuisani ranjenici Centralne bolnice. Nama je dobro došao ovaj pokret. Sutradan, pošto smo evakuisali bolnicu 1. proleterske divizije iz Guvništa, neprijatelj je bombardovao ovo selo tako da nije ostao kamen na kamenu. A ranjenici su već svi bili otišli iz sela. Ostalo je samo nekoliko tifusara. Poginuo je jedan, a dva su teže ranjena.

Jeleč je bombardovan. Tamo su smešteni teški ranjenici Centralne bolnice. Ima žrtava.

Prešli smo pešice Ponikve i tu se zadržali dva dana. U Vojtini smo bili dve noći i jedan dan i stigli u Meljak. Stižu nam teški ranjenici. Smeštamo ih u Popov Do.

Četiri lekara razbolela se od pegavca, najteže dr Nikola Nikolić. On je bio uveren da je u detinjstvu preležao pegavac, pošto je rodom iz Gornjeg Vakufa. . . Ali, kao što se vidi oboleo je kod nas. Spasao se Jasenovačkog logora da bi oboleo od pegavca u proleterskoj jedinici. Negovao je političkog komesara Miroja koji je imao jednu od najtežih formi pegavca. Nije se čuvao, verujući kao lekar preventivac u svoj stečeni imunitet.

A u stvari nije preležao pegavac u detinjstvu. Kada se Miroje oporavio dr Nikolić se teško razboleo. Od pegavca su болоvali i dr Miralen i dr Levi oba iz 7. krajiške brigade. I na kraju razboleo se Ivo Popović Dani, student medicine. On je ostao u Miljevini. Kod nas u bolnici ne umiru od pegavca. Kad prezdrave kao rekonvalescenti počnu da jedu. Dobivaju dosta hrane. Velike porcije mesa i variva i po kilogram hleba. Tako je naredio politički komesar 1. proleterske divizije.

Ispod Ljubišnje smo. Nekoliko desetina kilometara nepregledne zelene borove šume. Trava velika, a i mnoga stada goveda, ovaca i koza. Pričaju seljaci da su pojedine pljevaljske »gospođice« počele da govore talijanski, postadoše »Talijanke«, a Danka kaže »talijanske« . . . Sela su naša. Četnici su ih bili mobilisali i oterali pod Konjic i Jablanicu. Sada se uglavnom vraćaju kućama. Samo je Milutin Jelovac, njegov brat i još jedan seljak — sva trojica iz meljačke opštine — u bekstvu. Svima je zagantovano da se mogu vratiti kućama. Samo su njih trojica, u odsustvu, osuđena na smrt. Kada smo došli pričali su seljaci: »Nemojte ići od nas. Bilo je strašno i nama i vašoj gerili. Jure nas četnici. . . a Milutin Jelovac je komandant četničkog bataljona. Jurili su našu gerilu prošlog leta kada ste vi otišli i uhvatili dvojicu: Mišu Cvetkovića i Kažića, odveli ih u Pljevlja i streljali. Miša — stari robijaš, držao se junački. Održao je govor talijanskim vojnicima, a oni odbili da ga stresaју.«

Narodna mašta! . . . U stvari četnici su pobjegli u blokove. Odande povremeno pokušavaju da izvrše napad na nas. Talijani su u dva maha pošli na nas, ali su ih Krajišnici vratili. Od jutros se čuje borba. Tuku mitraljezi, a opali i poneki top. Četnici bi u grad da se sklone, ali im Talijani ne daju, već ih kao kućice drže pred gradom. Čuvaju im vrata pred kućom.

Opet neke čarke . . . Avioni su manje aktivni. . . Verovatno će naši napadati jačim snagama . . .

Bolnica je na lepom mestu. Dolovi. . . Livadice . . . Šumice . . . Borje . . . Sunce greje. Dani postadoše topliji, a i noći nisu hladne. Bolesnici bez temperature i rekonvalescenti spavaju po pojatama. A noći su pune zvezda. Mesečina kao dan. Krećemo se i noću kao po danu.

4. maj. — Proslavili smo Prvi maj kod 3. krajiške brigade u Sljivanskom. Naši »brđani« ispalili su na Pljevlja 18 granata.

Kod neprijatelja je nastao metež. Danka je ostala kod 3. krajiške brigade. Čula je od seljanke — rođake da je njena Nada u Pljevljima. Majka je otišla u Beograd. A Nada se vratila u Pljevlja. Danka je pisala Nadi da dođe u partizane. Nadamo se da će doći, ako nađe put.

Četnici daju propusnice majkama da idu i zovu svoje sinove natrag kućama. Niko te žene uz put nije legitimisao. Verovatno među njima ima i špijuna.

Čujemo kako ljudi pričaju da ima seljaka koji pobegoše u Pljevlja. Odoše u blokadu. Idu u žicu, uterali im četnici strah u kosti.

Pod Ljubišnjom seljaci su mi objašnjavali šta je to smrčić, šta bor, a šta jela. Još u Bosni uočila sam neku razliku, ali se nisam uživala u to potpuno. Bila je zima. Imala sam mnogo posla u bolnici. Sada je predah. Po ceo dan sam u šumi. Gledam lepote naših besputnih predela. Posle rata ovo će biti izletišta. Cela Bosna, Hercegovina, Sandžak i Crna Gora sa svojim lepota biće naši turistički predeli koje ćemo trasirati i isprepletati putevima ... Zanela sam se ... Daleko smo od izleta i turizma ... Još je rat i sve ove lepote, baš zato što su u bespuću, naši su najbolji saveznici...

Divim se našim seljačičima kako se dobro snalaze u ovim brdskim predelima. Samo oni mogu biti kuriri! Upamte put, kroz ova brda i doline i znaju i noću da nas provedu. Kakva kolosalna orijentacija! Noć. Ne vidiš prst pred okom. Idemo. Kamenje se isprečilo na svakom koraku. Uplićemo se u trnje. Čujem po neku psovku ili ljutiti glas. Vraćamo se sa proslave Prvog maja u hiruršku ekipu 1. proleterske divizije. Borac — seljak iz Krajine vodi nas. Divno razaznaje put. Iskobeljali smo se po mraku uz onaj krš, popeli se iz uvale i nismo ni osetili kad stigosmo do kuće koja nam je privremeni dom.

Kuća u kojoj je hirurška ekipa liči na galiju iz srednjeg veka. Velika soba sa drvenim ugrađenim ormarima (slično plakarima) i sa dosta lepim i velikim prozorima. Inače po Bosni i Sandžaku prozori su mali. Jedva da dete glavu može da proturi kroz njih. Pa onda one gvozdene rešetke. .. Srednji vek ... U sobi je hirurška ekipa svuda okolo drvene klupe duge koliko

i soba — 5—6 metara. U sredini veliki sto, u uglu kandilo. »Naša galija« puna je sanduka, lekova, raznih sitnica, bakrača, šerpi. Sve su to nužne stvari hirurške ekipe.

Svaki član hirurške ekipe ima mesto za spavanje. Po podu razastrta šatorska krila, preko njih slama 10 do 15 cm debljine, a preko slame ćebe ili šinjel. Ovi kreveti od slame odvojeni su putanjom koliko da nogom prođeš.

Zabeležila sam radi orijentacije naš sledeći pokret. Pravac: Kosanica — Kričak — Krupice — Barice.

11. maj. — Napustili smo Višnjicu i kuću Vidosavinu. Ispratili su nas sa puno lepih i laskavih reči. U stvari nisu baš tako prijateljski raspoloženi prema nama. Vidosavin sin Dušan je partizan, ali i pored toga ona nas je mnogo grdila dok smo bili u njenoj kući. Ako bolesnici učine nešto oko kuće, što njoj ne godi, ona zagalami po dvorištu:

— Nisam se nadala ovome od partizana. Mislila sam da je njihov program drukči. A eto, kakvi ste! Gori od četnika. ...

I tako je stalno govorila, dok politički komesar divizije nije naredio konfiskaciju kod Milutina i Jovana Jelovca. Njima su naši svu hranu dizali. A familiju uputili u Pljevlja. Talijanima. Omekšali Jelovci. Nema više larme. Ne grde nas. Da li zato što ih četničke porodice ne čuju, ili što imaju »respekt« prema konfiskaciji.

Dobro nam je bilo u Višnjici. Bolesnici su se bili oporavili. Dobro su jeli. Hrane je bilo u izobilju. Samo rekonvalescentima od pegavca nikad nije dosta hrane.

Tu, u Višnjici, dogodila nam se jedna prilično neprijatna stvar. Došla jedna žena i priča:

— Tražim jednog doktora.

Danka me pogleda i seti se o kome je reč, a žena nastavi:

— Bolovao je od pegavca ... inače je pomalo brbljiv. U putu od Popovog Dola prema Višnjici ušao u moju kuću i ispričao mi je ovo: »Deca su ti pocepana, nemaš robe ... Ako hoćeš doći u Višnjicu; tamo ja imam šatorska krila i ćebad, daću ti koliko te je volja. Ti meni donesi pevca ili tako nešto«. .. Ja sam ga ughostila, najeo se čovek ... pa sit, pošao. Zato sam došla. Tražim tog doktora. Kad bih ga videla odmah bi ga poznala, a zaboravila sam mu ime.

Nismo se setili da je uputimo lekaru koji je preležao pegavac, a nismo ni obraćale toliko pažnje na njeno pričanje. Međutim posle dva dana ona dođe ponovo s pevcem pod pazuhom. Kod mene navalio narod na pregled i za lekove. Ja pregledam, a Danka održava nekakav red. Žena s pevcem pod miškom obraća se Dani:

— Došla sam da mi date neku mast za oči. . . Dete mi je bolesno.

Soba puna žena, pregledam i dajem lekove. Pregledani odlaze, a novi ulaze. Danka otvara vrata, propušta ženu unutra i veselo dobacuje: — Kod nas počeše da dolaze i s pevcima.

Pogledom sam je presekla i dala do znanja da prestane sa neumesnim primedbama. Danka se uozbiljila. Pregledala sam sve žene i decu, a ova s pevcem dobila mast za oči, ali sedi i dalje. Danka vidi da je situacija nezgodna i da žena ne želi pred svima da iznosi svoje muke, pa isprati sve. Ostasmo žena, Danka i ja.

— Znaš, drugarice, obraća se žena Danki, ja tražim doktora . . .

— Ona je najglavniji doktor kod nas u diviziji, odgovara Danka i pokazuje na mene. Žena se snebiva, a Danka je hrabri.

— Slobodno se ti pregledaj . . . Reci slobodno sve što imaš.

Žena zavrte glavom i odluči da izađe sa istinom na tapet.

— Ovaj . . . Dođoh. Onaj doktor reče da će mi dati ćebe i šatorsko krilo za ovog pevcu . . .

— Sta kažeš? Ko ti je obećao šatorsko krilo i ćebad? — upitah.

— Onaj doktor što se zove Popović.

— Znaš li ti, ženo, da su to vojničke stvari... Mi vojne stvari ne smemo zamenjivati... To podleže kazni. . . Sve će nas postreljati . . . Eto, tako ti stoje stvari, govorim i gledam u ženu, a ona se uozbilji pa će reći:

— On je bio bolestan. Ležao pegavac. Možda je i buncao.

Žena okrenu glavu i pođe prema vratima:

— Ležao pegavac . . . A kako je mogao da obeća kad zna da nema prava . . .

— Eto . . . Takvi su ti pegavci. Njima ne treba verovati. Oni nisu svi baš sasvim pri svesti . . .

Danka htjede da skine svoj kaputić i da ga ženi, ali se ja protivih.

— Nezgodno je, šapuće mi Danka. Zena išla četira sata pešice, a sada nemaš šta da joj daš.

Gledam oko sebe. Neka plava flannelska haljina leži preko stolice. Dogovorim se sa Dankom da joj dam ovu moju haljinu.

— Ako hoćeš uzmi ovu haljinu, to ti možemo dati. A vojničke stvari ne dajemo. Jesi li razumela?

Ona klimnu glavom, uze haljinu i ode sa svojim pevcem.

12. maj 1943. — Juče smo bili u Kosanici, a danas u Maoču. Odseli smo kod Nikole i Marinka Golubovića. Pregledala sam mnogo seljaka, žena i dece. Dajemo im lekove i sve što im treba iz naše apoteke.

Videla sam Voju Lekovića. Pitala sam ga da li je čuo što za Mišu. Rekao mi je da je Miša poginuo na Limu kod sela Ivanje. Tvrdi da su ga ubili Talijani, a opljačkali seljaci iz okolnih sela. Ipak mi sve to nije dovoljno ubedljivo. Tek kad stignemo u Divce raspitaću se detaljno o svemu i tada ću biti načisto da li je istina ovo što priča Voja ili ono u šta ja verujem. Potresla sam se jer evo već koji put čujem istu priču o njegovoj pogibiji. Razbio mi se san. Ne mogu da spavam. Zato najviše volim da imam puno posla . . . Da smo u pokretu . . . I da ne mislim o Mišinoj pogibiji.

13. maj 1943. Krupice. Došli smo iz Maoča kroz šumu i preko brda. Priroda ozelenila.

— Ubeharao čečar — govori mi Danka.

— Poturčila si se, kažem joj. Ono ubeharao još i da razumem, ali šta ti je to čečar?

Danka se smeje, guši se od smeha, a ja je zadirkujem.

Pod četinarima procvali crveni pupoljci kao prosute višnje.

— Ne veruješ da četinar može ovako krasno da izgleda, govorim Danki. Kako je priroda lepa i primamljiva! . . .

— A mi ratujemo i nemamo vremena, kaže Danka, da uživamo u lepotama prirode.

Idemo pešice. Jaka uzbrdica. Zadihale smo se. Šuštale, sedamo na kamen i odmaramo se kod izvora. Putanja koja nas

-vodi široka je oko dva metra, kao neka staza u parku. S obe strane visoki borovi. Dole, duboko — potok.

— U ovakvim gustim šumama krila se naša gerila, priča mi Danka. A i mogla se sakriti... Ali izdajnici četnici priređivali su potere i potkazivali neprijatelju gde se naši drugovi sastaju i kriju... Zato je toliko gerilaca zarobljeno i odvedeno u Pljevlja. Mnogi su streljani. Planina kojom idemo zove se Ljubišnja... Pričala mi je Koka kako su ih hvatali... Ona se sakrila u žbunju i pritajila. Neprijatelj je pretresao šumu... Stalno su se vrteli oko nje... Pretraživali žbunje i paprate, ali je nisu našli. Nervozni i nagli ljudi češće padaju u klopku... Od zveri se možeš odbraniti, ali kada hrane nema, od korenja se ne može dugo živeti... A i po vodu se mora poći. Zeđ goni na izvor... A kod izvora neprijatelj vreba i sačekuje iz zasede... Biti pozadinski radnik isto je što i progonjena divljač... Prošle godine jedini prijatelj našim pozadinskim radnicima bile su ove nepregledne šume i pojedini hrabri seljaci. Operativne jedinice bile su daleko, a pozadinski radnici sami...

Dr Julka MEŠTEROVIC

ODLOMAK IZ DNEVNIKA POLITIČKOG KOMESARA BATALJONA

8. februar 1943. — Vreme je zahladnelo. Oštar vetar šiba preko golog Duvanjskog polja. Krećemo se noću. Idemo preko duvanjskog blata — kako ovo polje zovu. Posrćemo. U crnoj pomrčini veza u koloni se gubi. A onda dozivanje, zviždanje izgubljenih komordžija. Oni se najčešće gube. Jedan zalutali je noćas prekardašio, u očajanju je ispalio dva puščana metka. Kolona je izašla na cestu koja od Duvna vodi u Imotski. Snežni nameti. Sa začelja čuje se pesma mladića iz 1. čete. Ne boje se ni oluje, ni umora. Pespom prkose onome što bi obične ljude teralo na plač i psovku. Umor nas savlađuje. Korlačamo žmureći, teturamo se po cesti. Čini mi se da cela kolona spava u pokretu. Sedim pored puta i čekam začelje. Pored mene prolazi isprekidana kolona, izuvijana. Smejem se do suza. Neki idu u cik-cak, od ivice do ivice puta. Ječmenica ide sam na kraju pospane kolone, skrene u jarak, pa opet na cestu. Ispred mene opet je u jarku — »ene, ja opet u jendeku« — procedi više za sebe. Kuvar 1. čete Tonči dremuckajuća ispred svog konja stropoštao se niz stenovitu obalu visoku 3—4 metra. Čuo sam prvo potmulu pad, a zatim Tončijevo:

—Ajme, ajme meni!

Kad smo stigli tamo našli smo kuvarevog konja kako mirno preživa, a Tončija kako iz rupe psuje — to je već bio znak da se nije ozbiljno povredio. Našem Mići preturili se i konj i tovar. Cela komora štaba bataljona ostala sa 1. četom.

9. februar. — U selo Troibistovo, na nekih 5 kilometara od Posušja, stižemo oko 7 časova izjutra. Umorni smo do iznemoglosti. Ovo je već Hercegovina. Krš — svuda krš! Zaselak Luke. Kolibe u kojima izgleda leti žive čobani, male su, pokrivene trskom. Seljaka nema. Bataljon je po desetinama i gru-

pama raspoređen po ovim pojatama. Nismo očekivali ni ovoliko. Postavili smo obezbeđenje, naložili vatre i dremali kraj njih. Taman sam počeo da sanjam kad me trže paničan glas Ilije, Banijca, iz komore:

— Pucaju, pucaju odozgo!

I zaista u neposrednoj blizini čuli su se neujednačeni pucnji. Nije to bila neka žestoka vatra — banditi su nišani i zrna su fijukala ili padala oko nas. Izbacili smo patrole i nešto pojačali obezbeđenje pa nastavili sa spavanjem ne hajući mnogo na pucnjavu. Umor i san su jači. Probudio sam se oko 1 čas. Aco, obaveštajni oficir, čarkajući sanjivo i ravnodušno oko vatre, upalio je slamu na kojoj je spavao. Vatru je gasio lagano i nezainteresovano. Ona se začas opet razbuktala i zahvatila slamu. Aco je i dalje ravnodušno nogom gasio, i to tako sporo i boemski (on je inače pesnik) da smo morali da se smejemo, i pored očigledne opasnosti da nam koliba može sasvim izgoreti. Vatra je rasla. Sad već više nismo mogli da je savladamo. Iz smeha smo prešli na žurno spasavanje konja i stvari. U zadnjem momentu neko se setio Sišteka kojije spavao na tavanu i viknuo. Pojavila se naduvena, čupava Šištečkova glava. Trenutak je gledao čas u vatru, čas u nas, zatim je opsovao božju majku i skočio u vatru. Malo je osmudio obrve i kosu i to je sve. Samo što je koliba izgorela, nije bilo druge štete.

U 3 časa stiglo je naređenje od štaba brigade o predstojećoj akciji. U toku naredne noći napadaju se Imotski i Posušje. Prema podacima, u Posušju ima oko 1.200 domobrana i ustaša. U Imotskom — nešto slično se odgovarajućim naoružanjem. Naša brigada sa 1. i 3. bataljonom napada Posušje uz pomoć 2. dalmatinske brigade, a 4. crnogorska i 4. dalmatinska brigada napadaju Imotski. Naš 2. bataljon ima zadatak da drži zasedu i položaj na cesti Posušje — Mostar. Bataljon je krenuo u suton. Za nama pripucavaju bande iz sela Rakani. Vedra februarska noć ali nije hladno. Ovo su krajevi pod uticajem primorske klime. 1. i 3. četa upućene su u selo Braćanac dok je Prva postavljala kamene barikade na cesti.

10. februar. — Još se nije razdanilo a bataljon je već nastavio pokret cestom u selo Rujan, prema Mostaru. Uzput je grupa boraca pronašla sanduk šećera. Poneli smo ga, dobro će nam doći za bolnicu. Vodimo i jednog debeljuškastog finansa u uniformi. Već dve godiine ih nisam video. Ostali smo u selu Rujan držeći zasede na cesti. Posušje je palo u naše ruke. Nije

bilo velike borbe. Imotski će biti napadnut sutra uveče. Ishranu organizujemo ovde na terenu.

11. februar. — Od zime ni traga. Sunce greje. Snega nema. Poneko cerovo drvo. Mala njivica uokvirena kamenom ogradom jedini je znak da se ovde bave zemljoradnjom. Ječam se tu i tamo zeleni nekako skromno, ne onako bujno kao u Srbiji.

Kad su naši zauzeli Posušje, a štab brigade ušao u zgradu komande, zazvonio je telefon. Komandant brigade diže slušalicu:

- Alo, ko je tamo? — pitao je naš komandant.
- Ovde Mostar, bojnik Sudar! A ko je tamo?
- Partizani, 2. proleterska! — odgovorio je Ljubo.
- Zar i tu dođoste? — pita Sudar.
- Doći ćemo mi i u Mostar uskoro.
- Ovamo je vruće i tvrdo — kaže ustaša.
- Jes' kad vas Italijani čuvaju.

Zatim se komandant 2. proleterske brigade zahvalio na municiji koju su poslali garnizonu u Posušju . . .

12. februar. — Naše jedinice zauzele su Imotski. Ustaše i domobrani su pobjegli u pravcu Ljubuškog. Italijanski avioni nas bombarduju ceo dan. Predveče stiže vest da je od avionske bombe poginuo Buraka¹, politički komesar 3. bataljona. Izvršena je rekvizicija u nekoliko ustaških kuća. Čudno je sa kakvom ravnodušnošću i tupošću primaju rekviziciju. Da li je to osećanje vlastite krivice, siromaštvo ili prosto rat. . .

13. februar. — Celu prošlu noć italijanska haubica je tukla oko naših kuća. Snažan tresak granata budio nas je nekoliko puta. To podseća noću na bliski udar groma. Jedan bataljon 4. dalmatinske došao je da nas smeni, a mi idemo »ća« . . .

Na putu Durakin grob. Sveža žuta zemlja, oivičena pažljivo kamenom. Krstača od letava. Svuda se priča o ovom divnom čoveku. Nedaleko od groba tamo gde je poginuo još se nalaze tragovi sasušene krvi i delovi prosutog mozga. Pred očima mi je njegov lik. Uvek raspoložen, temperamentan, hrabri Duraka. Sećam se našeg zajedničkog rada i života u 4. (Vučićevoj) četi u Srbiji. On komesar čete. Ja zamenik komesara. . . Divni Duraka! . . .

¹ Radomir Đurakić. student, rodom iz sela Ljubića kod Čačka.

Nebo se naoblačilo. Kiša pomešana sa snežnim pahuljicama, naš česti ratni saputnik, opet nas prati ili susreće. U štabu brigade dobili smo dalji pravac. Od Nemaca naši su povratili Ključ, Udbinu, Plitvička Jezera i dr. I situacija na istočnom frontu je veoma povoljna. Posle zauzeća Kurska sovjetske trupe nadiru prema Harkovu i Dnjepropetrovsku. Postoje veliki izgledi da će se ubrzo otvoriti i drugi front.

14. februar. •— Saznao sam nešto više o našem velikom pokretu, kojim rukovodi lično drug Tito. Učestvuje 1, 2, 3. i 7. divizija. Kako kažu neki odgovorni drugovi iz štaba brigade, ovaj pokret predstavlja jednu od najzamašnijih i najvećih akcija naše vojske i Partije do sada. Prvi zadatak je temeljito rušenje i osvajanje komunikacije Sarajevo — Mostar i napad na italijanski garnizon u Prozoru i manje železničke stanice na ovom prostoru. Naša brigada ima zadatak da likvidira železničku stanicu Drežnicu na desnoj obali Neretve, na nekih 30 kilometara od Mostara.

Odmaramo se i pripremamo u selu Rakitnom. Večeras produžujemo dalje. Našao sam jednog malog crnog bosanskog paripa. Kad ga jašem okolo smeh. Svi su ga zavoleli.

15. februar. — Iza nas je ostala jedna noć, teška ne toliko za nas »pešadiju« koliko za »komordžije«. Sest sati u nametima i bespuću, šest sati preturanja, klizanja niz padine. Na početku put, upravo slaba staza, bio je uglavnom lep i nekako se išlo. Ni vreme nije bilo tako loše — prohladna februarska noć. Na mesečini se ocrtavala crna, isprekidana kolona pogurenih boraca i konja. S jedne strane je Cvrsnica, oko nas Vran, a ispred Prenj. Treba da se spustimo u dolinu Drežanke i Neretve. Još pri polasku vodič nam reče da ovim putem ni pešak ne može proći a kamoli komora i konji. Smejali smo se tome. Neko reče:

— E, moj družo, partizani prolaze onuda kuda niko nije prošao.

Tako je i bilo. Prolazimo uskom putanjom udubljenom čitav metar u snegu. U početku je preturanje bilo zabavno i veselo. No, posle nekoliko sati po surovom bespuću malo smo se uozbiljili. Prolazimo pored ispreturane komore 1. i 4. bataljona. Iznemogle ovce, konji se zaglavili u dubokom snegu, samari i vreće svuda pored staze ... Komordžije psuju ili ravnodušno sede na vrećama. Nismo mogli proći mirno pored njih, a da ih ne pecnemo. Oni čiji tovari nisu pali u sneg jure na-

pred, vuku iznemoglu kljusad, viču, urlaju... Dokle će ovaj sneg, pitamo se. Sanjarimo i pričamo o nekoj ravnoj cesti. Nešto niže snega je manje, a puteljak ravniji ali zaleđen. Padamo i kotrljamo se kao bundeve. Opet smeh. Kada smo se i klizanja zasitili, zaobilazimo uglačanu klizavicu, čuvamo se. Umesto smeha — psovka. Dan je osvanuo ovde na ovom ledu — lep. Malo kasnije iza visova pojavilo se bledunjavo sunce. Pošto nema dovoljno kuća, čete ostaju napolju, pod vedrim nebom. Odmaramo se, nešto smo i jeli. Doveče je akcija. Prema naređenju štaba brigade, naš bataljon ima zadatak da likvidira željezničku stanicu Drežnicu. Ostali bataljoni idu u zasedu i na druge zadatke. Po podne, kad smo najmanje očekivali, pojavile su se »savoje«. Tu u gomili, na malom prostoru kao u kazanu, zbila se cela brigadna komora. Bilo je nemoguće skloniti se. Strahovite eksplozije. Već prve bombe posuše me prašinom. Ja i Lačo smo se šćućurili uz debele kamene zidove kuće gde je smešten štab bataljona. Posmatram bombe. Ako budu išle na kuću, skoćiću napolje, a ako ispred kuće, unutra — tako razmišljam . . . Bilo je nekoliko ranjenih.

U sumrak polazimo u akciju na »žabare«, ako u međuvremenu ne dobiju pojačanje. U Drežnici ima 50 do 100 Talijana. Uvukli su se u bunkere opasane žicom. Stigli smo u neposrednu blizinu stanice koja se belasala među crnim stenovitim padinama brda. Ništa se ne čuje. Naša 3. četa pregazila je reku Drežnicu i sa jednom četom 3. bataljona imala je da napada stanicu sa brda na desnoj obali ove rečice; 1. četa se uputila seoskim putem niz dolinu Drežanke koji vodi pravo u stanicu. Ona je imala da najpre na juriš zauzme bunker na putu, a zatim direktno da prodre u stanicu. Moral kod obe čete je izvrstan. Bombaši 1. čete se izuvaju. Prodoran pisak voza u neposrednoj blizini. Brže! . . . Brže! . . . Da uhvatimo voz! Bombaši se tiho primiću koristeći senku leve padine. Za njima na tridesetak metara kreće cela četa. Pucanj . . . Italijanski stražar je prvi opalio i pobegao. Počela je borba. Jasno se čuje Jekićeva truba sa leve strane, a zatim ura! . . . Juriš! . . . Četa je zauzela zgradu stanice, ali se Italijani još brane iz jednog utvrđenja iznad same stanice. Tamo se bore Takovci. Crnogorci prolaze napred. Oni su morali da sačekaju likvidaciju stanice da bi mogli nastaviti ka svom zadatku. Tu je brza i velika Neretva — nju treba preći. Sa druge strane je cesta. Treba što pre, u toku noći stići tamo, napraviti prepreke i postaviti zasedu. Da se pregazi ne može, a most je daleko i drže ga Italijani. Ostaje

samo skela. Pred prvo svitanje, baš u momentu kada su 1. i 4. bataljon vršili pripreme za prelaz, od Mostara cestom naišla je italijanska motorizacija. Svetle farovi. Čuje se huka motora. Italijani su se zaustavili na samoj obali sa druge strane Neretve, upravo tamo gde smo skelom imali da se prebacimo preko reke. Polako sviće.

16. februar. — Stanicu palimo. Povukli smo se u školu ispod kose u dolini Drežanke. Sedimo u školskoj učionici nabijeni kao sardine. Napolju šiba plaha i hladna kiša. 2. i 3. četa našeg bataljona su na položaju. Borba se još vodi. Naše jedinice nisu uspele da se prebace preko reke, niti da zauzmu utvrđenje iznad stanice. Italijansku motorizovanu kolonu tučemo ceo dan bacačima i topom. Tobdžija namestio top na zgodno mesto i direktno niže kamion za kamionom. Jedan već gori. Naši mitraljesci ne daju Italijanima oka otvoriti. U ovakvoj atmosferi spušta se noć. 3. četa našeg bataljona ide da likvidira utvrđenje, a 1. i 4. bataljon treba da se prebace preko Neretve. Počeo je boj oko utvrđenja. 3. četa se herojski bori. Sa druge strane čuju se Crnogorci. Oni su prešli Neretvu nešto severnije. Kad uragan iz utvrđenja malo splasne jasno čujemo kako nas bodre: »Napred, drugovi Srbijanci!«

Oko utvrđenja čuje se samo prasak bombi. Bombaši sa Kočom na čelu zauzeli su jedan spoljni bunker i prebacili se preko žice. Italijani se ogorčeno brane. Takovci su već oko zidova utvrđenja, obleću okolo kao ljuti risovi, hvatajući za mitraljeske cevi koje vire iz malih otvora utvrđenja. »U tvrđavu je nemoguće« — javljaju nam. Sa Lačom sam kod bodliikave žice. Prasak bombi, juriš, urlanje naših i Italijana. Najzad smo uspeli. Preko velikih zidina bombaši su upali u tvrđavu. Izjutra smo izbrojali 35 mrtvih Italijana, 18 smo zarobili. Bogat plen — tri teške »brede«, puškomitraljezi, sanduci bombi i municije. Treća četa bila je noćas sjajna.

17. februar. — Sviće. Ne čuje se pucnjava. Bataljoni 2. proleterske prešli su Neretvu preko nabrzinu napravljene skele. Svaki čas stižu patrole sa preplašenim i jadnim zarobljenim Italijanima. Druga četa zaplenila je 4 lake i 1 tešku »bredu«. Plen se prebacuje na desnu stranu Neretve. Prazne kamione palimo. Čega sve nije bilo u italijanskim kamionima . . . Počev od minobacača i bacačkih bombi pa do klupčadi seljačkog pletiva. Čebadi na hiljade, blizu milion metaka. Sa čuđenjem gledamo ruksak i ratnu opremu jednog italijanskog

vojnika. Kad bismo mi partizani ovo morali da vučemo — teško bi nam bilo i davno bismo zaglavili. Oko popaljenih kamiona leševi. Ceo ovaj haos na cesti najbolje govori kakav su Italijani doživeli poraz. Zaplenjena su 4 teška bacača, 6 teških »breda« itd. Oko podne doveli su oko 200 Italijana koje su Crnogorci zarobili. Kod većine, uniforme zamenjene raznovrsnom partizanskom odećom. Teško je razlikovati ko je naš borac a ko Italijan u ovoj gomili. Oko podne sav plen je prebačen u staničnu zgradu. Kamioni još gore na cesti.

18. februar. — Ceo dan petljamo oko ratnog plena. Vršiti se klasificiranje i prebrojavanje. Tu se brzo stvoriše mnogobrojni intendanti. Deoba se privodi kraju. Spavamo na dušecima, pijemo vermut, hrana — makaroni. Ništa bez borbe. Naši nisu uspeli da zauzmu Prozor. Harkov zauzet. Sovjeti i dalje napreduju. Avioni kruže oko i iznad nas ali ne bombarduju verovatno zbog Italijana — zarobljenika čiji je logor u samoj stanici.

19. februar. — Između nas i Italijana vode se pregovori o razmeni zarobljenika. Danas ide jedna naša delegacija u Mostar. Italijani su tražili da partizani poskidaju petokrake, zatim da idu tanketom. Naši su to odbili. Treba da stigne kamion hrane iz Mostara za italijanske zarobljenike. Naša 3. divizija zauzela Prozor. Zaplenjeno 5 haubica, 5 tenkova i mnogo drugog oružja i opreme. Kako javlja radio London ceo italijanski garnizon je uništen.

20. februar. — Izuzev našeg, ostali bataljoni naše brigade su na položaju. Juče su nas celo popodne nadletali i bombardovali italijanski bombarderi. Nisu se obazirali na nevezvereno mahanje italijanskih zarobljenika. Bombardovali su Drežnicu. Jedna bomba srušila je kuću pored naše. Nije prijatno kad ovi »neboplovci« kruže iznad glava. Ja i Lačo smo se snašli. Pronašli smo i namestili jedan vagonet pred zgradom. Čim se na horizontu pojave avioni mi zamahnemo prikolicu i beži ka pećini udaljenoj nekih 200 metara. Čak i sedimo i veselo dobacujemo »savojava« . . .

21. februar. — Danas duva snažan vetar. Na startu smo u očekivanju aviona. Štapska partijska jedinica održala sastanak. Prisustvovao je Krcun. Razmatrano je držanje bataljona u poslednjoj akciji. Bili smo dobro »izribani« zbog neorganizovane evakuacije plena, šenlučenja i sličnog.

Četvrta brigada napala italijanski garnizon u Jablanici — ima da likvidira još dve zgrade. Dosad su zaplenjena 4 brdska topa i mnogo municije. Četnici u jačini od 1.000 ljudi napali su naš 1. i 3. bataljon. Borba je bila žestoka. Naši gubici: 7 mrtvih i 20 ranjenih, neprijateljski preko 50 mrtvih i mnogo ranjenih. Naši su potisnuti sa nekih položaja.

Sovjeti su bliže Kijevu nego Staljingradu.

22. februar. — Pošto nas je u Drežnici smenio jedan dalmatinski bataljon prešli smo na levu obalu Neretve. U četničkoj ofanzivi na naše jedinice učestvuje šest njihovih brigada. Neke su formirane od Jahorinskog i Rogatičkog četničkog odreda. To su neki kako sami sebe zovu »antikomunistički dobrovoljci«. Borba sa njima u punom je jeku. Zeleznička stanica u Drežnici spaljena je, pruga uništena, most nešto severnije takođe.

Evo baš dok ovo pišem čuje se huka aviona. Ječmenica koji se od nas, reklo bi se, najviše plaši aviona, inače hrabar u borbama, pobegao je sa Lačom u pećinu. Ja se takođe spremam. Ne volim da se junačim. Pećina je pravo sklonište i sigurnije je. U njoj smo presedeli gotovo ceo ostatak dana, jer je italijanska avijacija vrlo aktivna. Kuvar spremio iznenađenje — uštipke.

23. februar. — Noćas je stigao kurir iz štaba brigade, Jablanica je pala u naše ruke. Zaplenjeno je, pored ostalog, 8 topova (4 ispravna). Velike zalihe namirnica. Već je 9 sati, a aviona još nema. Melajac prorokuje da oni danas uopšte neće doći. Ipak su nas posetili. Nisam hteo da idem u pećinu. Po podne sam išao u 1. četvu koja se nalazila s druge strane Neretve. Oni sistematski ruše prugu. »Na zapadu ništa novo« ...

U tri eskadrile iznad nas proletela su prema Mostaru 24. aviona. Ima i »štuka«. »Savoje« nekako podnosimo, ali »štuke« su nešto drugo.

24. februar. — Pravi proletnji dan. I pored snažnog vetra koji je naročito jak ujutru, napolju je na suncu ipak prijatno. Danas je dan Crvene armije. Prošlo je 25 godina od njenog formiranja. Slavimo ovaj dan prema situaciji u kojoj se nalazimo. U celom bataljonu po vodovima održana su predavanja o Crvenoj armiji, a zatim su pevane pesme o njoj. Stigao je novi broj »Borbe«. Interesantan je članak o promeni tona Lon-

donske radio-stanice — razlog: jačanje naše borbe i brzi slom fašizma. Očekujemo danas ofanzivu četnika i Italijana ali bar do sada, do 10 časova pre podne, još nema ništa.

25. februar. — Avioni nas i dalje bombarduju. Koriste lepo vreme i po ceo dan ili tuku ili zvrndaju iznad naših glava. Danas nisam opet hteo da idem u pećinu, ali kad je jedan počeo da kruži i obleće oko kuće, kao kobac, pobegao sam. Čuo sam da 7. divizija napada Bugojno.

26. februar. — Po ceo dan sunce šija, a noću se oseća dah proleća. Sve je lspo, ali ovo stanje i čekanje stvaraju još veću monotoniju nego što je. Čeznem za šumom, za zelenilom. Danas sam bio u 2. četi koja se nalazi na položaju. Bili su u jednom udubljenju stenovite obale Neretve. Poneka bomba bi eksplodirala u neposrednoj blizini, ali zbog huke vode i pećine eksplozija se gotovo ne čuje i niko se na to ne obazire. Sa druge strane reke je 1. četa. I oni su se sklonili od bombardovanja. Iz pećine se čula harmonika i pesma. Neprijatelj misli da nas iscrpljuje i nervira, ali evo, pesma se ne gasi. Naši živci postaju još otporniji. Istina, intendant bataljona Sišteć ne može da se pohvali ovom otpornošću posle onog slučaja kad su ga avioni zatekli u čamcu preko Neretve i primetili.

27. februar. — Naša brigada vodi ceo dan borbu sa četnicima. Po naređenju štaba divizije naš bataljon stavljen je pod komandu dalmatinske brigade koja drži položaje Mostar — Vrdo — Rakitno. Krenuli smo pre svitanja da izbegnemo susret s avijacijom. Penjemo se, uz okomitu padinu. Ko bi još mogao pomisliti gledajući iz Drežnice da iznad ovih krševa postoji selo? ... Na položaj stižemo oko 10 časova. Nekako pred samim položajem naišlo je 7 »savoja« drsko se šetajući po nebu. Bombardovane su seoske kuće. Poneka se odvoji i proleti nisko kao ogromna ptičurina sa strašnim urlikom. Zabijemo glave u kamenjar, plašljivo i sa mržnjom zurimo u neprijatelja kome ništa ne možemo.

Napad na četničke položaje počeo u 4 časa po podne. Ove sluge Italijana nekoliko puta su napadale naše jedinice ovih dana i pripremaju napad na položaje Dalmatinaca. U ovom našem napadu učestvuje dalmatinska brigada i naš bataljon. Pokret sa polaznog položaja tačno u 4 časa. Neprijatelj nas tuče. Kuršumi zvižde i odbijaju se od stenja. Idemo napred

koristeći kamene uvale, bodljikavo stenje i hercegovačko zakr-
žljalo žbunje. Vatra se polako pomera sa nama. Eksplozija ruč-
nih bombi — to juriša 1. četa. Bajo je prišao na nekoliko
metara četničkom gnezdu. Započeo je dvoboj. Na kraju su
bombe odlučile. Četnički mitraljezac je ostavio »brodu« i pobe-
gao. Puškomitraljezac Branko Kovačević, mladi Krajišnik, de-
lio je na drugom kraju pravi megdan sa četnikom. Ranila ga
je bomba koju je četnik bacio i umakao. I pored toga što zbog
vrlo nezgodnog terena nismo imali veze sa Dalmatincima, naš
bataljon je jurio napred. Pravac je davao neprijatelj. Naišli
smo na magacin koji su četnici ostavili bežeći. Sanduci peksi-
mita, italijanskih konzervi. Idemo, Lačo, kuriri i ja u liniji
fronta. Lačo odjednom povika:

— Dajte pušku!

U jednom jarku ležao je bradonja — po izgledu i krvolok
i apostol. Kosa pala na ramena. Kraj njega laki bacač. Molio
je »nisam, kaže, hteo da se borim protiv partizana pa me je
komandant ranio« ... A kosa, a brada? ... Nekoliko metaka iz
»italijanke« — i jedan izdajnik manje. Kasnije smo utvrdili da
je vršio dužnost komandanta. Rodom je iz Rudine — Crna
Gora. Zanoćili smo. Nalazimo se pred selom Gorjancima, nekih
dva sata od Mostara. Neprijatelj fantastično beži. Veza se teško
održava. Malo smo se vratili nazad i smestili u neke kolibe.

1. mart. — Jutros su nas napali Italijani i četnici. Upravo
u tom trenutku stiže i naređenje za pokret bataljona pravcem
Drežnica — Jablanica — Prozor. Povlačili smo se pod borbom.
Situacija je bila takva da smo morali brzo maršovati. Avioni
nas ne ometaju. Ispred nas idu Dalmatinci. Noć. Forsirano ide-
mo dalje — za Jablanicu. Svitanje nas zatiče na donjem
toku Rame.

2. mart. — Posle ovog napornog puta, gde smo nekih
40—50 kilometara prevalili za gotovo 24 časa marša, ne raču-
najući borbu na početku pokreta, stigli smo u Gračanicu pri-
lično zamoreni. Tu nas je sačekao »Crni«. Mali predah, a onda
smo kamionima nastavili dalje na drugu stranu kroz Prozor,
na cestu Prozor — Vakuf. Pokraj puta naši tenkovi maskirani
zelenilom. Prolazimo poprište krvavih borbi, krvavu Ramu,
prevrnute i zapaljene kamione, razbacanu benzinsku burad. Tu
u dolini Rame nalazi se sada naša centralna bolnica koja kreće
sa našim divizijama na istok. Na jednom autobusu iz naše ko-
lone nalazi se osmatrač neba zbog neprijateljske avijacije. Avi-

oni. . . mora se napred. Sada nam je jasno — treba bolnicu, ranjenike braniti. Varoš Prozor je porušena. Od italijanskih utvrđenja koja su pod junačkim naletom boraca 3. divizije slomljena i osvojena ostale su samo ruševine. Još ranije sam slušao o ovim utvrđenjima. Priča se da su Italijani zidali bunkere, a onda ih tukli vlastitim bacačima da bi isprobali njihovu izdržljivost i čvrstinu.

Zastanak u jednoj šumici iznad Prozora. Ispred nas vijuga bela traka puta Prozor — Vakuf. Nedaleko od ovog mesta čuje se borba. Rika topova, štektanje mitraljeza, tresak bacača, huka aviona i prasak bombi jasnije ili potmulije dopiru do nas sa fronta širokog nekoliko kilometara. Nemci su nastupali od Bugojna s namerom da u zajednici sa onim snagama koje napadaju od Glamoča, Livna, Sarajeva unište našu bolnicu i nas same. Sedma divizija se junački bori za spas ranjenika. Naša vojska, a naročito ranjenici, nalazi se u teškom položaju. Malo je trebalo pa da nemački banditi upadnu u naše bolnice. Tu su se našli Crnogorci — oni isti koji su se tako junački borili na Konjicu. U žestokom i nemilosrdnom krvavom okršaju ubijeno je preko 100 Nemaca, a isto toliko ih je opkoljeno. Naši su imali 25 mrtvih i dosta ranjenih. Crnogorci su svojim telima i životima branili bolnicu.

3. mart. — Naš bataljon kreće na položaj. Usput nam je Peko, komandant divizije, rekao o čemu se radi. Ja i Melajac razgovarali smo s njim o situaciji. Kaže:

— Situacija je teška ali će nas Tito umeti i odavde da izvuče.

Danas u 4 časa po podne počinje opšti napad na nemačke položaje. U njemu učestvuju tri naše divizije — 1, 2. i 7. Ove redove pišem na kratkom zastanku . . .

Približuje se večer. »Štuke« neprestano kruže. Vatra topova i mitraljeza je sve bliža i sve bučnija. I pored toga vrše se intenzivne pripreme i pokret naših jedinica. Vrše se i prve artiljerijske pripreme naših baterija. Po mraku stižemo na polazne položaje. Ovde je 7. divizija, drugovi iz Banije. Oni su junački odolevali fašističkoj najezdi i naletima. Kad su čuli da stižu proleter i obuzela ih je velika radost. Jedna drugarica iz 7. brigade kaže:

— Kad smo saznali da vi dolazite na naš sektor ceo front je oživeo, zabrujao.

Gordi smo zbog toga. Iako umorni i iznemogli od višednevnih napora, naši su zapevali.

— Evo proletera! — glasno ponavljaju borci i »komordžije«. Naš bataljon treba u toku noći da napadne i osvoji nemačke položaje na Trlici. To je najjemenitnija tačka na ovom sektoru. Upozoreni smo da će tu Nemci dati najžešći otpor. U napadu učestvuju 1. i 2. četa, a 3. ostaje u rezervi. Pazite — kaže jedan stariji Banijac — Nemci imaju običaj da mučki sačekaju, a onda kolju.

E, vala i mi ćemo! — dobacujemo. Po četama se odabiraju i pripremaju bombaši. Desetari žurno i kratko objašnjavaju svojim desetinama o akciji i zadatku. Pripremaju se svi. Svi mi znamo do poslednjeg borca da će ova noć biti noć života ili smrti za naše ranjenike, bolnice pa i za nas same. Naši bacači tuku nemačke položaje. Pomrčina je pa je teško orijentisati se. Čelni gotovo uvek u ovakvim momentima ne mogu da se snađu. Mora čovek da preti i više na njih. Kolona kreće. Tišina. Nemci su stari lisci i ne otvaraju vatru na prvi šum. I najednom... sa čela strahovit prasak bombi, a zatim »šarci«. Počela je borba, teška i žilava. Juriš naših. Čini mi se da nikad proleter i nisu ljuće kidisali niti se neprijatelj tako žestoko branio. Nemački bacači tuku sa bliskog odstojanja. Granate pršte svuda oko nas. Biste uzani krug. Od jedne je cela Dujišina desetina izbačena iz stroja. Pećanca pogodilo parče u vrh glave.

— Uh, majku vam fašističku! — psuju glasno.

Opšti krkljanac ... Do previjališta koje se nalazi na nekoliko desetina metara od bombaške linije stalno stižu ranjenici. Neki teže, neki lakše ranjeni. Doneli su čiča-Iliju, starijeg Banijca iz 1. čete, hrabrog borca. Njemu je sasvim razneta nega. On peva.

— Moram — kaže — da tražim da me opiju kad mi budu sekli nogu. Nje više nije bilo, ostao je patrijak i izderana nogavica. A Ilija opet pevuši nešto što je naučio od kad je kod nas proletera.

Iz 1. čete ranjeno je 11 drugova. Miro Bjeličić poginuo. Junački sa svojim puškomitraljezom išao je napred da štiti kretanje bombaša. Još jedan iz mog sela je poginuo. Ovaj divni mladić iz Mrčajevskog Ilijaka. Iz 2. čete ranjeno je 6 ljudi. U maloj pauzi čula se iznad nas, na sinoćnim polaznim položajima, muzika, revolucionarni marš »Na barikade«. Jedan kurir reče da je tamo Tito. Jezivi ognjeni uragan ne prestaje čitavu

noć — do svitanja. Tad smo se povukli nedaleko, neku desetinu metara od noćasnog poprišta. Nikad neprijateljski bacači nisu tukli groznije i preciznije.

4. mart. — Svanulo je. Da li se radovati ovom svitanju? Posle ovakve noći sigurno. Nemci još pripucavaju sa svojih položaja. Pokret na stare položaje. Nemci ne daju otpor. Pukili su ranjenike i pobjegli u pravcu Gornjeg Vakufa. Ovog jutra dogodilo mi se teško ratno iznenađenje. Kad sam se popeo na kosu gde su noćas bili Nemci naišao sam na mrtvog Pavića. Ležao je raširenih ruku i nogu. Poginuo je na nekoliko metara daleko od puškomitraljeskog gnezda i bunkera od kamena i busenja. Ove noći bio je na čelu bombaša 1. čete. Junačka smrt. Moram priznati da me je njegova smrt teže pogodila od drugih. U borbi smo zajedno od prvog dana. Pesmu u četnom horu obično bi poveo Pavić ... Zar je moguće? O njemu ću kasnije više pisati.

Nemce gonimo dalje. Pored nas boraca treba da učestvuju i naši tenkovi. Mali, sada simpatični, italijanski tenkovi. Noć. Krećemo u napad. Očekujemo vodiča koji nam je pridodat. Lutamo. Dolazimo među Nemce. 2. četa se pomešala s njima. Jedan Nemač je zaurloao. Nemamo veze sa drugima i zbog toga smo se malo povukli.

5. mart. — Čuje se zvrka motora našeg tenka. On je jurio napred preko jedne livade. Za njim je trčkarao streljački stroj naša tri bataljona. Nemci beže. Kakvo je samo osećanje i raspoloženje ovladalo našim borcima! Meni je ovo prvi put posle Kraljeva da uz tenk, naš tenk, koračam... »Naša krmačica« tepaju mu borci i trče radosno da bi ga pristigli. Stigli smo ovako na kose iznad polja koje okružuje Gornji Vakuf. Ispred nas vidi se grad. Nemci i ustaše beže na čitavom frontu. Naši mitraljezi ih tuku. Iz Vakufa ogromna kolona vojske, komore i kamiona beži u pravcu Bugojna, ali ne u velikom neredu. Osamnaest nemačkih aviona gotovo ceo dan bombarduju nas i naše položaje. »Štuke« i »dornieri« besno zavijaju i urliču. Lete i pikiraju sasvim nisko. Četvrti bataljon je nastradao od avijacije.

Kad se zanoćilo dobijamo naređenje za pokret. Kuda? Opet natrag, pravac: Prozor — Jablanica. Oterali smo Nemce i sad idemo dalje da spasavamo ranjenike. Sigurno u nove okršaje.

6. mart. — Usiljeni marš. Već danima smo pod vedrim nebom. Kuće izbegavamo zbog aviona. Sva je sreća što su dani lepi pa možemo ostati napolju i tako se odmarati u kratkom predahu posle borbe ili pokreta. Krećemo starim putem preko Neretve u Hercegovinu — na istok! Avioni nas stalno prate. To pomalo usporava kretanje. Posle dužeg marša stižemo u Jablanicu. Borci su se malo odmorili, a mi komandno osoblje nimalo. Četničke bande zaposele su sve kose i čuvike na levoj obali Neretve. Pomažu okupatoru u nameri da nas uništi. Mnoge vatre i svetla na onoj strani govore da ih ima dosta i da su zaposeli sve. Neretvu prelazimo preko porušenog mosta. Onako iskrivljen iznad nabujale vode deluje po mraku kao avet. Dalmatinci su već sinoć prešli Neretvu, osvojili mali mostobran i brane ga — na život i smrt. Po pomrčini nabadamo po gvozdenoj konstrukciji, a ispred nas puščana vatra. Naša brigada, bez 1. i 3. bataljona, kreće u zaista smeo podvig. Ubaciti se u neprijateljsku pozadinu, i ne obzirući se na situaciju iza leđa, razbiti četničke brigade. Sviće. Iza nas ostaje Neretva i vatreni dvoboj, a mi hitamo uz okomite kose i visove.

7. mart. — Neprijatelj i vatrena linija ostali su nam za leđima. Drugi bataljon juri napred. Borbeni znaci su »ranjenik-spasen«. Pred nama je četnička baza i komanda u selu Krstac. Treća četa juriša. Četnici beže. Oni koji su se zadesili iza naših leđa bezglavo beže na sve strane. Svuda leševi bradonja — sramnih izdajnika. Hteli su da pomognu okupatoru, da unište naše bolnice, a evo, mi im plaćamo za to. Mahom su Crnogorci. Došli su ovde da upotpune blokadu naše vojske. Njima su oficiri govorili da su partizani razbijeni, a njihov zadatak je da sačekaju grupice razbijenih i da ih uništavaju. A evo susreću divizije i proletere. U selu Krstac razbijena je jedna četnička brigada. Umor dostiže kulminaciju, »ova operacija je sudbonosna i umor ne sme da se oseti. Nemci su stigli u Livno, Duvno i Sujicu. Ispeli smo se na jedno ogromno snežno brdo goneći »četojke«. Peli smo se preko tri sata ne računajući ono noćas i jutros. Kaže komandant brigade:

— Ili volite ponovo na brdo ili da napadnete četničku leteću brigadu koja je iznenadila i donekle razbila 4. bataljon vi Javoriku.

— U boj! Napred! — Umor smo zgazili svešču.

8. mart. — Odjurili smo leteću brigadu. Mali odmor u zaseoku Bunarima. Avioni stalno lete i bombarduju ili mitra-

ljiraju. Možda se ne bi ni ovde odmorili da četnici nisu većim snagama zaposeli Prenj. Ispred nas je ogromna provalija, pravi kanjon. Samo još Prenj i blokada je razbijena. Naši ranjenici biće spaseni. Treba preći provaliju. Tamo preko, četnici su zaposeli svaku kosu, svaki kamen, reklo bi se. Kao da bi hteli reći: »Ovamo ne možete i nećete«. U prvi sumrak hteli su da nas iznenade. Ali su »Grebići« stari lisci. Izašli smo tiho na položaje, sačekali i raspalili bombama iznenada. Tako nekoliko puta i onda su nas ostavili na miru.

9. mart. — Doveče krećemo na snežni, visoki i preteći Prenj. Naš bataljon ima zadatak da zauzme kosu Lisinu. Opet nas avioni ometaju u pripremi pokreta, a predveče smo ipak bili spremni za spuštanje u još jeziviju provaliju. Komandant Lačo pao je sa neke stene, povređen je i vratio se. Melajac se izgubio. Ja sam postao najedared i komandant i štab. Kolona se penje uz nepoznate i neprohodne padine. Ljudi psuju od umora, sapliću se, ustaju i idu dalje. Pucnji... Rafali, brže uz kosu! Sto pre popeti se! Toliko vojničkog sam znao. Penjanje po ovom bespuću traje već nekoliko sati. Nailazimo na sneg dubok i veliki. Smetovi. Nameti.

10. mart. — Odavno četnici nisu bežali kao ovog dana. Ostavljali su uređene ovce na ražnju, pored vatre, brašno. Pripucaju i beže. Sneg je ovde veliki, do metar i po. Probili smo četničku blokadu na Prenju. Još sinoć za nas je izgledao kao strašna barijera. Pišem na brzinu — ne stižem. Nije lako komandovati bataljonom u ovoj akciji. Uz pomoć komandira izvršio sam zadatak. Još jedan herojski podvig 2. proleTERSKE! Avioni nas poslednjih dana stalno prate. Bombarduju, mitraljiraju. Od svega toga ostao je samo strah od junačke smrti koja bi borca mogla da zadesi. Ja lično sam oguglao i toliko se ne plašim aviona. Na »štuke« sam postao ravnodušan. Navika. Razume se kad pikiraju — nije baš tako, naročito ako sam u krugu. Najviše stradaju i najteže je nesretnim »komordžijama« i konjovoc'ma. Oni, prirodno, najviše strepe od avijacije. Borcu je lako. Vrdne u stranu, priligne uz bukvu ili kamen. A on gde će s konjem? A zatim lako je vidljiv — ako je konj nemiran ili tvrdoglav — prava tragedija... Ima nešto što opravdava strah »komordžije« u ratu.

11. mart. — Spavamo kao obično pod vedrim nebom. Naložene su velike vatre. Oko njih, umotani u ćebad. ležimo

zbijeni. Dok vatra gori osećamo se kao u sobi, a kad se ona ugasi pribijamo se u snu jedan uz drugoga, nekim instinktom primičemo se bliže mestu gde je bila vatra. Izjutra uvaljani u pepeo, a mnogima progorela bluza, šajkača ili šinjel. U svitanje krećemo. Zbog komore moramo da idemo kroz puščanu i mitraljesku vatru. Primetili su nas iz Konjica. A vala, ni njima nije bilo lako! Svuda oko nas sneg, veliki, duboki sneg. Prtina je kao ona na Zlataru pri povlačenju iz Srbije — izlokana i raspkopana konjskim i ljudskim nogama, da se struneš od klecanja i propadanja. Po podne je počeo napad na selo Bijelu na drugoj strani Prenja. To je u isto vreme i poslednja karika u lancu blokade koju su nam pripremili okupatori i njihove sluge. Naš bataljon je u rezervi, a i jeste se dobro izmučio po najvišim vrhovima Prenja. Opet beže ... Pa dokle će? Žešće su pucali nego juče. Jedna grupa koja je bila u isto vreme i neka zaštitnica četničkom bežanju, drsko se podvukla pod naše položaje. Jurišom su ih naši oterali.

Spuštamo se niz Prenj. Tako je to — čas uz njega, čas niz njega ...

12. mart. — Lagano, sačekujući komoru, gegajući se u hodu, dremajući krećemo napred u pravcu sela Borci. Tamo je prema obaveštenju bila četnička bolnica. Uvek kad idemo u napad na četnike čekamo zoru i dan. To je vojnički razumljivo i opravdano u odnosu na ovog neprijatelja.

Divno proletnje jutro. Idemo dosta ravnim seoskim putem u koloni po jedan. Pobednički nastupamo. Sa našim bataljonom je štab brigade. Patrola dovodi markantnog bradonju. Uvija se kao seoska mlada i priča kako je radio za našu stvar. Krcun mu kaže:

— Ubio bih te samo zbog brade . . .

I zaista, bradu je imao kao najokoreliji zlikovac, a ona mu se tresla od straha kao u jarca. Narod nas radosno dočekuje. U selu je bilo pripucavanja i hvatanja četnika. Samo naš bataljon pohvatao je 60—70 četnika. Među njima je bilo i muslimana. Čudna stvar! Muslimani i četnici zajedno! Sila prilika nas naterala — priča jedan mladić, musliman. Ima ovde četnika iz istočne Bosne. Izgleda da ćemo se ovde odmoriti malo duže. Lepo mesto za odmor. Nedaleko od nas je vila pesnika Santića, a kraj gde pesnici imaju vile mora biti divan. Dole u dolini gde je 1. četa prostire se divno jezerce. Predveče ono

Grupa zarobljenih četnika posle prelaska Neretve

dobija prvo plavu, a zatim zatvorenu modričastu boju. Eh, **da** nisam u ratu . . .

13. mart. — Bežali su četnici i kroz ovo selo. Usput su pričali seljacima da se ovakve borbe ne vode ni na istočnom frontu. U jednom pismu koje je došlo do naših ruku četnički oficir piše svom prijatelju: »Strašno je tući se sa proleterima. Municije imaju mnogo, kad počne vatra biju te sa svih strana i na kraju, ono što je najgore, mnogo upotrebljavaju ručne bombe«. Durmitorski korpus je potpuno razbijen. U četničkoj arhivi pronađe se po koje pismo njihovih komandanata brigada. Žale se: razbijena mu je brigada itd. Hercegovački četnici se žale na Crnogorce — izdali su ih i pobjegli iz borbe u Crnu Goru.

Iznenada su naišli avioni. Bez prethodnog izviđanja »štuke« počеше tući selo. Bio sam kod 2. čete i sa strepnjom posmatrao kako nemački avioni krvnički naleću na kuće gde

su smeštene 1. i 3. četa, štab našeg bataljona i štab brigade. Iz 1. čete došao jedan borac u jeku bombardovanja i reče da je Janju od bombe odbijena noga.

Čim su avioni otišli pojurih u zaselak Krstac koji je bio najžešće bombardovan. Selo je bilo pusto. Tamo gde je bio štab brigade leže ruševine. Srećom, od drugova iz ovog štaba nije niko nastradao. Svi jahači konji su pobijeni. Grozna slika ... prepolovljeni konji, a njihovi delovi — noge, repovi i drugo razbacani svuda okolo. U susednoj kući poginuli su Mirko politkom 3. čete i Dmitar. U šumi više kuće poginula su tri druga iz 3. čete. Iz 1. čete javljaju da je poginuo odličan puškomitraljezac i bombaš Dobrica Vasović. Ovaj krvavi dan ostaće mi dugo u sećanju. Stari bombaš Janjo i vođa bombaša u mnogim akcijama Dobrica neće više ići na bunkere. Divni ljudi i junaci kao što su Mirko i Dmitar poginuli su. Treća četa se zaklela na osvetu na njihovim grobovima. Fašisti će platiti svojom krvlju ove naše žrtve.

14. mart. — Ceo bataljon se nalazi pod utiskom događaja. Opreznost i strah od aviona naterali su nas da ceo dan preseđimo u pećini. Više nas avioni neće zateći u kućama. Nemci na istočnom frontu pokušavaju kontraofanzivu na harkovskom frontu. Borbe su u jeku.

15. mart. — Noćas je prošla 1. proleterske brigada. Selo Borci posejano sa bezbroj vatri ličilo je noću na malu varoš. »Prva proleterska« ... ponavljaju naši i samo o tome govore. Borićemo se ponovo rame uz rame sa Prvom ... Sreli smo se na Grahovu i evo sad ponovo. Ono što prema ovom susretu osećaju borci, naročito Srbijanci, teško je opisati. U oganj, u vatru bi oni skakali bez kolebanja sa proleterima 1. brigade. U maršu mi je Aleksa rekao o pravcu i pokretu. 18. marta naša brigada treba da bude pred Kalinovikom. Dalji pravac istočna Bosna, a još dalje — Srbija. Ova vest se čula kod ljudi i pored toga što je to vojna tajna. Radost čitaš na svačijem licu, a svi se mudro drže i kao ne znaju ... Kako je Stabac? — pitam.

— Druže politički, ja vaik dobro kad me ždraka udara u lice — šeretski odgovara.

Razumeli smo se ... Velika kolona komore, bolnice, pešadije oteгла se od Boraka nekoliko kilometara do Glavatičeva. Avioni nas prate. Čim naiđu, kolona stane. Oni prođu, mi krenemo. U poslednje vreme naši pokreti izvode se neprekidno i

noću i danju. Tuče nas avijacija. Ispred nas se čuje borba. To bataljoni 1. proleterske čiste put i sve ide kao podmazano. Ne možemo nigde da stignemo front. U Glavatičevu u jednoj kući izgoreo deo štaba četničke brigade sa nekoliko oficira. Malo smo usporili pokret zbog neke ustaške bande. Predveče smo krenuli preko mosta ka Neretvi — napred.

16. mart. — Ponovo se penjemo uz goleme visove. Umor nas savlađuje, ali herojski izdržavamo. Zanoćili smo u jednom muslimanskom selu ispred Bjelanića. Dan je lep kao što je bio ceo februar i ova polovina marta. U očekivanju daljeg naređenja logorujemo u jednom potoku. Dok traje sunce — sunčamo se, a kad dođe noć i prestane opasnost od aviona, lože se vatre. Pokret, ali ne u predviđenom pravcu, već natrag odakle smo došli. Ljubo piše u naređenju: »Naš pravac se malo izmenio«. Nije nam milo, ali šta se može. Najteže je to što znaš kad se spustiš u dolinu Neretve, pa ma u kom pravcu, moraš opet da se pentraš na visinu preko 1000 metara. Trebalo je da stignemo u 7, a stigli smo tek u 12 časova. Kasno je stiglo naređenje. Vraćamo se s one strane Neretve. Odmor. Za tili čas, iako svi znaju da zastanak traje petnaestak minuta, pojave se vatre. U tome 1. četa prednjači. Izvežbali se u brzom loženju vatre, pa se ogreju bez mnogo muke. Desetina Đure Devetaka naložila je na njegovu inicijativu veliku vatru. Plamen dva-tri metra. Tako tragovi kolone ostaju u ovoj noći svuda. Tamo gde vidiš kolonu vatri, prošli su »Grebići«. Podrobnije sam saznao o ovom manevru. Prema planu trebalo je uništiti četničke snage na Prenju koje ugrožavaju našu bolnicu i ometaju pokret jedinica. Tu se nalazi prekoi 3.000 najeminentnijih četničkih jedinica među kojima su i Vasojevići. Sa naše strane učestvuje nekoliko brigada. Akcija je dosta zamašna. Jedna od najvećih iz naših borbi sa četnicima.

17. mart. — Sviće. Četnici nas nisu sačekali u Borovom Dolu. Borba se nigde ne čuje. Poneko pripucava. Predosećam da su pobjegli sa čitavog sektora. Stizemo u severni kraj Nevesinjskog polja — ni tu ih nema. Ovde su Crnogorci zaplenili njihov veliki magacin. Seljaci pričaju o mnogobrojnoj vojsci koja uteče za Nevesinje. Sa njima je Bajo Stanišić.

18. mart. — Četničke bande su razbijene i naterane u bekstvo. Hteli su četnici da iskoriste tešku situaciju u kojoj se

nalazi naša vojska u ovoj okupatorskoj ofanzivi, a desilo se da su baš u toj situaciji potpuno razbijeni. Sinoć sam imao temperaturu. Inače ništa novo. Odmaramo se i pripremamo za pokret, verovatno u ranije najavljenom pravcu. Evo baš sada avioni kruže nad samim Nevesinjskim poljem. Jedno muslimansko selo su bombardovali. Potmule eksplozije i dim iz daljine.

19. mart. — Brigada je krenula na istok — starim pravcem. Stigli smo na obalu Neretve. Put osvetljen mnoštvom logorskih vatri. Sume iznad Borovog Dola gore. Vojska loži vatru, a vetar čini svoje — raznosi žeravice po šumi i izaziva požar. Na obali Neretve divan prizor. Vatre raspoređene u pravilnim linijama s obe strane reke, kao ulične sijalice u gradu. Razmišljam o ovoj divnoj slici i epizodi o kojoj ću morati pisati u boljoj prilici.

— Evo Ivanjičkog sokaka u Čačku! A ono je pijaca! — pokazuje Gvozden rukom i smeje se.

Junački sam izdržao marš od nekih 7—8 časova. Pešačio sam sa temperaturom i sav iznuren, ali je u meni bilo neko čudno jogunstvo. Nudili su mi konja — odbio sam . . . Smestili smo se u kuće.

20. mart — Naš 2. bataljon zajedno sa Prvim dobio je zadatak da drži zasedu na putu Kalinovik — Ulog i Obalj — Grajselići, a sledeće večeri treba izvršiti napad na četničko uporište selo Obalj. Jedna kolona ima pravac Kalinovik, naša brigada — Obalj, 1. brigada — Ulog, a Crnogorci i Hercegovci — Nevesinje. Sa komorom sam se pošteno izmuvao čitavu noć do svitanja. Morali smo sačekati da cela brigada prođe, u koloni po jedan, a to na jutarnjoj hladnoći nije prijatna stvar. Predveče, pošto sam se u jednom selu dobro odmorio, krenuo sam u brigadni sanitet — nekrštenu brigadnu bolnicu. To mi je Aleksa jutros predložio. Imam temperaturu 38°. U ratu je glupa stvar biti bolestan. Ranjenik — to je nešto drugo.

21. mart. — Već dugo se nisam tako odmorio i pored gripa i temperature. Osećam se još izlomljenim i iznurenim. Ovu bolničku atmosferu nikad nisam voleo. I pored toga što ovde ima poznatih i dobrih drugova, osećam dosadu koja se, ma šta počeo da radim, pretvara u spavanje. Sa mnom je Rutoš, uvek veseo. Još na Drežnici je izgubio mali prst na šaci. Svojim dobrim raspoloženjem razbija unekoliko monotoniju

bolničkog života. Celu prošlu noć na položajima ispred nas vođena je žestoka borba. Jutros se malo stišalo. Naši su zauzeli Obalj. Sređoje je ranjen. Ništa podrobnije ne znam o ovome. Ulog je takođe zauzet. Danas zvanično nastupa proleće, a ono je već davno počelo, ako se meri po lepom vremenu. Bolnica je mesto gde se razgovara o svačemu a najviše o hrani i proteklim borbama. Operacije naših jedinica se u većini slučajeva naopako tumače, a često se prave razne komordžijske pretpostavke. Priča se o nekim novim pravcima koji bi nam možda bili nametnuti. . . itd.

22. mart. — Još sam u bolnici. Danas nameravam da idem u bataljon. Nekako mi je neugodno u ovoj pozadini kad se front toliko odmakne da ni borbu ne možeš da čuješ. Zbog toga me hvata neka nervoza. Živci zategnuti, nemir. Naprežem se da to psihičko stanje shvatim. Neka kriza jeste —ratna bolest. Razlika između bolnice i jedinice . . . Teško nalazim odgovor . . . Zivorad poginuo, Krupež teško ranjen. Ima još nekoliko ranjenih iz mog bataljona. Ranjenici pričaju o krvavoj borbi sa četnicima. Svaki teži da svoju priču učini interesantnijom. Čitave bajke o četnicima — bradu, kažu, opasačem stežu, a kosa pola metra duga i 30 santimetara visoka. Ima sličnih čovekolikih životinja i ja sam ih sretao ali ove... i ovakve ... Često se smejemo Rutošu i njegovoj junačkoj rani, a on šaljivčina, prsi se, šepuri i traži dodatak na kazanu s parolom:

— Ja sam i svoj mali prst dao za NOB.

U bataljon sam pošao sa još jednim drugom iz brigade. Posle dužeg lutanja vratili smo se u bolnicu. Sa smehom nas dočekuju. Bolničarke se kikoću.

— Gde ćemo ove teške? — pitaju.

23. mart. — Noći su ovde tako primamljive — od večeri do zore osvetljene mesečinom. Vetar prestane i tek pred zoru malo zahladni. Zabadava je ova lepota i privlačnost prolećne noći. Nikome ne pada na pamet da u njoj uživa. Ni onom na straži, ni onom u patroli. Beži, sklanja se u malim muslimanskim sobicama, gde čovek i srednjeg rasta redovno udara glavom o prašnjav plafon. Jutros me je probudilo sunce kao nekad, pre rata u selu ili Čačku. Ušao jedan zračak i na zidu zlatna krpa. Prošetao sam se kroz malo selo. Ne razlikuje se od drugih muslimanskih sela, samo što je, valjda, još prljavije i bednije. Kuća — nekad davno okrečena. Iz opalih zidova vire pruće i

čatma. Krov je vremenom i nepogodama izjeden da bi teško mogao da izdrži veći pljusak. Na vratima stoji žena u poderenim suknenim čakširama, ispijena, ravnodušna, prljava i pre vremena ostarela. U naručju drži rahitično dete. Kroz majušan pendžer — da ni glava detinja ne može da se provuče — izvire drugi ispijeni lik, čupava kosa, lice ogrezlo u prljavštini. Dete staračkih crta i lika. Tako je celo selo. Glad je sve degenerisala. I strah od četnika, od onog što su preživeli i što danas doživljavaju kad njihove bande ovuda prođu. Narod će u najvećoj meri osetiti strahote rata.

24. mart. — Prešli smo u selo Obalj. Tu i tamo još nepokopani leševi četnika govore o tek minuloj žestokoj borbi. Iako su u ovom selu četnici stvarali svoje uporište, nekolicina seljaka se dobrovoljno javila u partizane. Neki opet stižu i javljaju se da su bili u četnicima i predaju oružje. Štab bataljona smešten je u kuću nekog age. Soba velika, čista, varoška — radio-aparat i ostali komfor. Ovde u neposrednoj blizini Kalinovika nalazi se ceo bataljon. Inače, u Kalinoviku su zaplenjene dve četničke haubice i to na vrlo čudan način. Trojica bivših četnika, naših simpatizera, dogovorili se: dvojica pripucali s jedne čuke, a jedan uleteo među uplašene četojke — tobđizije i viknuo »opkoljeni smo!« Pobjegli su i oficiri i ostali, a haubice je izvukla jedna četa 4. bataljona koja je bila u neposrednoj blizini.

»Slobodna Jugoslavija« javlja o neprestanim borbama koje šumadijski odredi vode u Srbiji. Drvar i Petrovac su ponovo u našim rukama. Muzika — pesme . . . Nismo na to navikli. Ovi rat ne osećaju — dobacuje Brucoš. Zaista, u radio-programu nema ničeg ratničkog izuzev onih lažnih vesti. Zbog ovakvog ratovanja propadoše četnici. Ne volimo mi ovaj slatunjav život, mada ga nekad traži naša mladost. Kod ljudi se javlja želja da se pobjegne odavde, od ove neratničke, malo-gradanske atmosfere.

25. mart. — U zoru je bataljon krenuo u Jelašce, nekih 4—5 kilometara od Kalinovika, na putu Kalinovic — Foča. Prolazimo kroz pustu varoš koju su četnici izabrali za svoju prestonicu. Kalinovic se nalazi na preko 1000 metara nadmorske visine. S jedne i druge strane ostaci velike tvrđave koju su još Austrijanci gradili. Meštani sela Obalj dali su već jedan novoformirani bataljon, a okolina Kalinovika daće brigadu. Na

raskrsnici stoji tabia — Foča 37 kilometara. Sunce nas miuijé pravo u lice.

Sovjeti napreduju na severu. Posle zauzeća Harkova, sa Južnog fronta ništa novije. U 3. četi održana je vrlo uspela četna konferencija.

26. mart. — Opet smo u drvenim bosanskim kućama. U drvetu se ovde ne oskudeva. Jako je četničko uporište, selo je partizanski raspoloženo. Nevesinje su zauzele naše jedinice. Kažu da je veliki italijanski garnizon delom uništen, a delom zarobljen. Haubice, bacači, tenkovi i drugi ratni materijal pali su u naše ruke. Našoj patroli predao se jedan četnik — Užičanin. Priča o stanju u zapadnoj Srbiji. Narod sa nestrpljenjem očekuje partizane. Bugari se slabo bore. Nemaca malo — tako priča ovaj Era.

Noćas sam sanjao malog Vojislava, kuću u Gorevnici, Nemce i bog te pita šta još ..

28. mart. — Pokret za Jeleč. Stižemo u 11 časova noću. Dobro smo se odmorili u jednoj partizanskoj kući. Izjutra su nam četnici priredili iznenađenje. Pripucali su sa obližnje čuke. Bila je to neka banda sa dva automatska oružja. Naša brdska baterija se u panici razbežala. Konjovoci pobjegli.

Milisav LUKIĆ MISA

ŠEĆANJE NA NERETVU

Pred Neretvom 1943. godine slušam naređenje: »Primićeš novu grupu ranjenika i bolesnika, kretaćeš se u pravcu Neretve, orijentacija prethodna kolona. Prikluči im se i kreći za njima.« To je bilo sve, ali za nas partizane dovoljno. Činilo se sve, čak i nemoguće, samo da se izvrši zadatak.

Podoh da uzmem moju grupu ranjenika i bolesnika. Nisu bili daleko. Zatekoh ih nesredene, tek su grupisani, pa se međusobno i ne poznaju. Okolo vri. Sve je nekako u živom pokretu i vrenju. Jedni kreću u jednom, drugi u drugom pravcu. Prolaze i borbene jedinice. Na po nekom borcu zasvetluca puškomitraljez i uliva mi posebnu snagu. Kroz čitav rat sam nekako od sveg oružja najviše cenio puškomitraljez. A svaki puškomitraljezac bio mi je junak. Iz kolone mi dovikuju poznanici. Bila sam jedno vreme u Lici pa se nismo dugo vidali. Srdačni susreti i snažan stisak ruke. Zatim žurno napred. Gledam ih kako odmiču.

Komandant moje grupe je Gruja Jovanović. To saznanje skida mi veliki teret sa srca. Gruju već znam odranije. Bili smo u istom rukovodstvu bolnice u Bihaću. Zagrlismo se kao najmiliji. I njemu bi drago što ću voditi grupu. Oboje smo to očito radosno primili, iako se nije trošilo mnogo reči.

Stojeći, na brzu ruku, napravismo plan: prvo sazvati sve komuniste, održati sastanak i podeliti dužnosti, a zatim se srediti za pokret.

Sastanak je bio kratak. Ja ću sa nekoliko nosila ići na čelu kolone, iza nas ranjenici-pešaci i bolesnici, a na kraju Gruja sa drugom polovinom nosila. Uređeno je tako da na svakih desetak drugova bude po jedna bolničarka sa jednim ranjenikom, komunistom ili skojevcem kao pripomoć. Tako ćemo vezom preko kolone ja i Gruja imati stalno celu grupu u rukama u toku prebacivanja preko Neretve.

Do pokreta izvršila sam reviziju rana i zavoja, bolesnike grupisala i obradila, a Gruja je za to vreme podelio dvopeke i davao poslednja uputstva za pokret. Dvopek smo dobili od tek zaplenjene italijanske intendature. Dobrodošao je u ovoj teškoj situaciji, jer smo tako osigurani sa ishranom za čitav dan.

Krenusmo u prvi sumrak da se priključimo određenoj koloni. Kretali smo se korak po korak, a mislila sam da će to sve ići brže. Na prelazak preko Neretve čekali smo vrlo dugo. Do ponoći se nekako izdržavalo, ali oko ponoći zahladne tako da nas je jeza prožimala. Verovatno je u tome i umor igrao veliku ulogu. Stalno smo na nogama, jer se zbog vlažne i blatnjave zemlje ne može sesti. Neko se osloni na ranac, neko na pušku i tako malo odrema. Ali uglavnom cupkamo u mestu i tako održavamo kondiciju za dalji pokret i borimo se sa snom koji sve teže pritiskuje kapke. Pa ipak, sav ovaj napor nekako je obavljen svečanim mirom, redom i disciplinom. Niko ne kritikuje, niko ne ropće. Sve se slilo u jedno osećanje — izvršiti dobiveni zadatak. Tako do pred zoru.

Oni ispred nas počеше da se komešaju — čuje se bat cokula i kotrljanje kamenčića. Krenuše. I ja naređujem pokret i komanda se brzo prenese do začelja kolone. Polazimo polako, čini mi se previše polako. Tempo kretanja diktiraju oni ispred nas. Plašim se uhvatiće nas zora, a sa njom i besomučno nadletanje i bombardovanje avijacije. Na moje pitanje brzo stiže odgovor da je i »Gruja pošao«. To je bio način sporazumevanja i održavanja komande u rukama. Iako ne vidim kraj kolone bila sam mirna i sigurna da je sve krenulo i da je od mene pa do Gruje sve u vezi i najboljem redu. Prenošenje komande »preko veze« bilo je tako uigrano da je išlo brže i sigurnije od svakog pisanog naređenja.

Sto idemo dalje, pod nogama sve veća vlaga, a uz to teška i vlažna magla sve više obavija kolonu. Ništa se ne vidi, jedva naziremo siluetu druga ispred sebe.

Najzad, evo Neretve i mosta. Prilaz težak, a što bliže reci sve teži. Sve više oštrog, vlažnog, klizavog, sitnog i krupnog kamenja. Banijcima je najteže. Napinju se sa nosilima i sportiču na svakom koraku. Osećam da tek sada nastaju najveći naponi. Okolo svitka. Tišinu remeti huk Neretve i poneki jači ili slabiji pucanj. Čuju se i neki prigušeni glasovi.

Evo nas na mostu. Porušen, sav se nakrivio na jednu stranu i zario duboko u vodu. A na njegovom boku improviziran je prelaz. Povezani balvani po negde se razmakli. Mora se

dobro paziti, jer su vlažni i klizavi kao led. Sa strane slaba ograda, može i konj proleteti na pojedinim mestima. Ispod nas Neretva vri kao vulkan i diže finu belu izmaglicu koja obavija sve, čak i fenjere koji jedva čkilje. Iz mraka čujem nerazumljive povike. Vidim već i siluete u kojoj prepoznajem dr Šlezingera. Sa fenjerom u ruci ide od ranjenika do ranjenika i osvetljava najkritičnija mesta. Premoren, već u godinama, a pun neke nadljudske energije i elastičnosti. Imonuje mi. Ostaje mi duboko i nezaboravno urezan u sećanje.

U buci Neretve gušili su se glasovi i reči. Za mnom polako kreću nosila. Do sad su ih nosili po četvoro, ali preko mosta jedva mogu dvoje. Usko, ne može se drukčije. I ovako je opasno. Prednji nosilac nešto i vidi gde gazi, ali onaj zadnji gazi više nasumce. Strah me je da se svi ne sruče u Neretvu. Idem polako pored nosila s one strane gde je ograda slabija. Povremeno prihvatam i ja nosila i hrabrim nosioce i ranjenike. Hrabrim, a i samoj mi reči izgledaju neubedljive. I bolje je što Neretva guta moje reči te ih nosioci slabo čuju, jer čemu upozoravanje na opreznost kada se ljudi goli i gladni povijaju pod teretom nosila, a ne vide gde gaze. Prebacismo nekako ovu prvu grupu nosila. Vraćam se u susret »pešacima« i polako pratim njihovo prebacivanje. Usput razmišljam o ovoj reci. Lepotice Neretvo! Kako si raskošna kad si mirna, sunčana. A sad si podivljala, zla kao sve zlo što se sručilo na ove izmučene ratnike.

Kolona mili, ali ipak odmiče. Evo i Gruje sa nosilima. Laknulo mi je. To je kraj moje kolone, a i prisustvo Gruje uvek mi uliva hrabrost. Predratni komunista, vuk, ilegalac koji je odrastao na surovom crnogorskom kamenu i nije mogao delovati kukavički. Poslednja nosila još nisu sišla s mosta kad se začu prodorni krik. Iako je gušen surovom bukom Neretve, krik se dugo gubio i čini mi se, trajao je celu večnost. Gruja mi se ponovo izgubi u magli. Vratih se i ja natrag. Sudarih se sa Grujom. »Utopiš se dvoje!« nekako mi viknu u lice, a raširio ruke i zgrčenim licem od bola dodaje »Nisam mogao da stignem...« »Kako?!« Izlete mi neumesno pitanje, jer sam se i sama nekoliko puta spoticala preko klizavih balvana i jedva održala da ne padnem. Gruja nastavi: »Jedan Banijac vodio je druga ranjenog u nogu. Više ga je nosio nego vodio. Pored toga nosio je i pušku o ramenu. Jednog momenta okliznuo se i spade mu puška. Kada je pokušao da je spase posrnuo je i poleteo u Neretvu sa ranjenim drugom«.

Nastavljamo put. Tišina. Sada sam i ja na začelju kolone. Opet vlažno kamenje. Samo je put još teži — nagla uzbrdica. Više pužemo kao gušteri nego što hodamo. Hvatamo se za najmanju biljku, za kamen i krećemo napred. Sviće. Okrećem se prema Neretvi. Tama i huk vode. I krik. Stalno mi čepa bubne opne. Poveravam to Gruji. I on mi kaže da bi hteo da se otrgne druga, puške, krika — ali ga ta slika i misao ne napuštaju. Uz to mi se stalno nekako pravda i ne znam po koji put ponavlja: »Nisam mogao da stignem ... da zadržim ...«

Dvadeset godina je prošlo. Gledam te danas u slobodi, Neretvo! Opet si tiha, sunčana, lepotice moja! Milina čoveku da te pogleda. Ali ja ti ne mogu zaboraviti skupu cenu kojom si nam naplatila prelazak 1943.

Dr Saša BOZOVIC

OD IZDAVAČA

U želji da obogati postojeću dokumentarnu gradu o bici na Neretvi Vojnoizdavački zavod JNA biblioteka »Iz ratne prošlosti naših naroda« obratila se rukovodiocima ove bitke vrhovnom komandantu drugu Titu, komandantima divizija, brigada, rukovodiocima pojedinih službi (sanitet, inženjerija), političkim komesarima, članovima Politodjela, komandantima bataljona i svim drugim učesnicima s molbom da daju svoj prilog za ovu ediciju. Pozivu se odazvao veliki broj učesnika i VIZ JNA objavljuje njihova sećanja u tri toma.

U Prvom tomu objavljuje se prilog druga Tita, rekonstrukcija cele bitke, dejstva divizija (I, II, III, VII i IX), kao i rad službi (sanitet, inženjerija), i dejstva Šeste i Petnaeste istočnobosanske brigade — koje su na posredan način učestvovala u ovoj bici. U ovom tomu objavljuju se i još neki prilozi koji će sa dokumentarne i literarne strane obogatiti ovaj deo edicije.

Drugi tom posvećen je brigadama učesnicama bitke —• autori su drugovi koji su u to vreme bili komandanti ili neposredni rukovodioci jedinica u pojedinim fazama borbe.

Treći tom obuhvata dejstva bataljona i četa, kao i druge delatnosti Udarne grupe Vrhovnog štaba.

Uz svaki tom biće objavljeno od 15 do 25 dokumentarnih fotografija kao i drugi prilozi.

Svaki tom predstavlja jednu celinu, a sva tri prikazuju svu veličinu i dramatiku borbe koju je vodila Udarne grupacija Vrhovnog štaba u vremenu od 20. januara do 1. aprila 1943. godine.

I pored nastojanja da se u ovoj ediciji da proporcija učesća jedinica, to se nije moglo uvek i za svaku jedinicu, jer i odziv učesnika nije bio svuda isti. Ali redakcija je nastojala da

svaka jedinica donekle bude zastupljena, i smatra da je u tome uglavnom uspela.

U ovoj ediciji data su samo dejstva Udarne grupacije Vrhovnog štaba — a ne i ona bogata dejstva (sem u opštoj rekonstrukciji bitke) koja su imale naše druge jedinice u četvrtoj ofanzivi (Prvi hrvatski i Prvi bosanski korpus).

Objavlivanjem ove edicije upotpuniće se sačuvana arhivska grada o bici na Neretvi i kroz ova svedočanstva neposrednih učesnika koja nisu samo sećanja već i male naučne studije, razjasniće se mnoge nejasnosti i upotpuniti naše saznanje o ovoj do tada najvećoj i najdinamičnijoj bici našeg NOR-a.

	Strana
<i>Branko Obradović:</i>	
HAUBIČKI DIVIZION VRHOVNOG ŠTABA — — — —	406
<i>Periša Grujić:</i>	
NASI TENKOVI — — — — — — — — — —	418
<i>Milorad Janković Mića:</i>	
SA PRATEĆIM BATALJONOM VRHOVNOG ŠTABA — —	429
<i>Dr Ivan Ribar:</i>	
TITOV PROLETERI ČASNO SU IZVRŠILI ZADATAK —	475
<i>Vlado Zečević:</i>	
NERETVA — POBEDA — — — — — — — — — —	481
<i>Puniša Perović:</i>	
IZ DNEVNIKA — — — — — — — — — —	490
<i>Mitra Mitrović:</i>	
LIST »BORBA« — — — — — — — — — —	503
<i>Dr Julka Mešterović:</i>	
IZ RATNOG DNEVNIKA — — — — — — — — — —	516
<i>Milisav Lukić Misa:</i>	
ODLOMAK IZ DNEVNIKA POLITIČKOG KOMESARA BATALJONA — — — — — — — — — —	555
<i>Dr Saša Božović:</i>	
SECANJE NA NERETVU — — — — — — — — — —	578
OD IZDAVAČA — — — — — — — — — —	583
SKICE	

NERETVA

KNJIGA PRVA

Lektori

*Stevan Kojić, Stana Stanić, Radmila Brajović,
Veljko Aleksić, Blagoje Svorcan*

Korektori

*Vera Durić, Biljana Đorđević, Vera Radulović
Gordana Rosi, Nada Vesić*

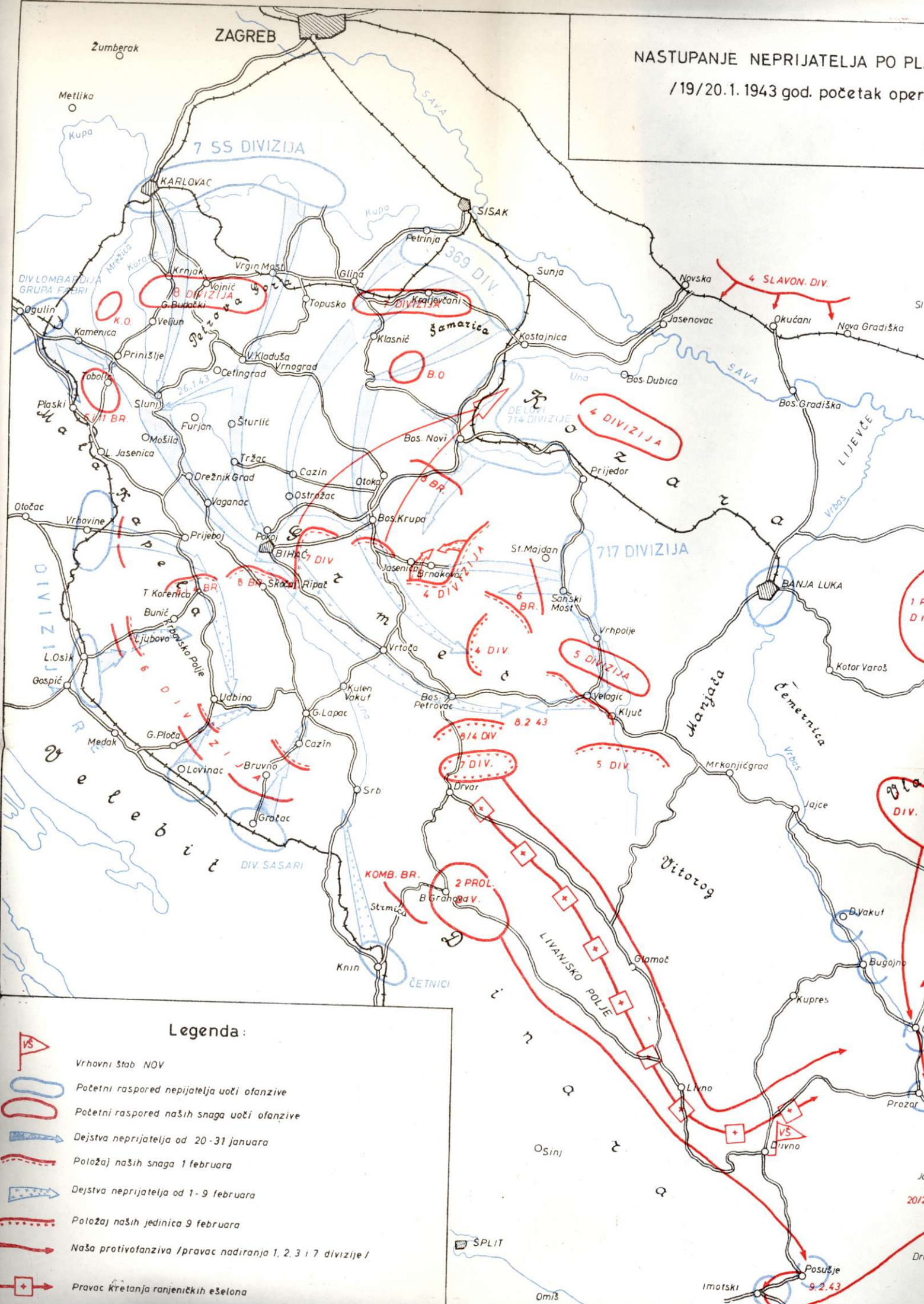
Štampanje završeno
oktobra 1965.

Tiraž 10.000

NASTUPANJE NEPRIJATELJA PO PL
/19/20.1.1943 god. početak oper

Legenda :

- Vrhovni Štab NOV
- Početni raspored neprijatelja uoči ofanzive
- Početni raspored naših snaga uoči ofanzive
- Dejstva neprijatelja od 20-31 januara
- Položaj naših snaga 1 februara
- Dejstva neprijatelja od 1-9 februara
- Položaj naših jedinica 9 februara
- Naša protivofanziva /pravac nadiranja 1, 2, 3 i 7 divizije /
- Pravac kretanja ranjeničkih ešelona

IV NEPRIJATELJSKA OFANZIVA
 FORSIRANJE NERETVE
 I PRODOR U HERCEGOVINU

